

स्मृतितत्त्वस्य

प्रथमो भागः ।

[तिथितत्त्वम् + त्रिद्वितत्त्वम् + प्राक्कृततत्त्वम् + प्राथम्यतत्त्वम्
ज्योतिस्तत्त्वम् + मलमासतत्त्वम् + संस्कारतत्त्वम्]

सहस्रहोपाध्याय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-

विरचितः ।

विष्णु, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरेण संस्कृतः
प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

३२२५/५२
११११

कलिकातानगर्यां

“नारायण यन्त्रे”

मुद्रितः ।

इ० १८८५ ।

पुष्पाय

प्रकरणम्
तिलिखरूपनिरूपणम्	१
त्रिगुणतिलिकमंभट्टेन निर्णयः	२
अथ विघ्नपतितस्य साहाय्यविदितश्राद्धशालाः	१३
अथ अन्नतिलिहस्तं	२०
अथ प्रसिधत्	२६
अथ द्वितीया	२८
अथ तृतीया	३०
अथ चतुर्थी	३१
अथ पंचमी	३२
अथ षष्ठी	३३
अथ सप्तमी	३४
अथ विधानसप्तमी	३५
अथाष्टमी	३६
अथ अथाष्टमी	३७
अथ अथाष्टमी	३८
अथ अथाष्टमी	३९
अथ अथाष्टमी	४०
अथ अथाष्टमी	४१
अथ अथाष्टमी	४२
अथ अथाष्टमी	४३
अथ अथाष्टमी	४४
अथ अथाष्टमी	४५
अथ अथाष्टमी	४६
अथ अथाष्टमी	४७
अथ अथाष्टमी	४८
अथ अथाष्टमी	४९
अथ अथाष्टमी	५०

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ वैधर्हिंसाविचारः	८४
महानवमीपूजाकल्पः	८८
अथ कुण्डविधिः	८५
अथ एकादशी	१०४
तदयं सक्षेपः	१०८
अथ द्वादशी	११४
अथ त्रयोदशी	११७
अथ चतुर्दशी	१२१
अथ शिवरात्रिव्रतं	१२४
तदयं सक्षेपः	१२६
शिवरात्रिव्रतप्रयोगः	१२६
अथ मदनचतुर्दशी	१२६
अथ पौर्णमासी	१३३
अथ कोजागरकृत्यं	१३५
अथ चतुरङ्ग	१३७
अथ रविसंक्रान्तिः	१४०
तदयं सक्षेपः	१४४
अथ ग्रहणं	१५०
अमावास्याआहकालः	१६७
अथाहोदययोगः	१८७
अथ युगाद्या	१८७

आहतत्वम् ।

अथ आहदेशाः	१८७
अथ आहदेवाः	१८८
अथासनं	२००
अथ दर्भाः	२०१
अथानुष्ठा	२०२
अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः	२०७
अथ कुशासन	२०७

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथावाहनं	२०८
अथाध्यै	२१०
अथ गन्धादिदानं	२१५
अथ पुष्पं	"
अथ धूपाः	२१६
अथ दीपाः	"
अथाश्वादानं	"
अथ यज्ञोपवीतानि	"
अथ पात्रम्यामं	२१७
अथ पात्राणि	"
अथाग्नौकरणं	२१८
अथ नृत्तमेषदानं	२२०
अथ विहितविहितद्वयाणि	२२४
अथ परिचयगर्भं	२२८
अथासौम्यगोमन्तरक्त्यं	२३०
अथाग्निद्वयादिनासविहरणं	२३१
अथ विष्णुदानं	२३३
अथ श्रीवशिष्ठकथाहं	२३०
अथ पार्वत्य्य प्रतिमागकर्णद्वयं	२३१
अथ मन्त्राणि विष्णुनामरत्नाहनिर्देशः	२३३
अथ प्रतिमागपार्वत्यादिनासविहरणं	२३४

प्रकरणम्	पृष्ठायां
आद्यश्राद्धकालः	...
अथ सपिण्डौकरणम्	...
अथ सांवत्सरिकश्राद्धम्	...
अथाभ्युदयिकश्राद्धम्	...
आह्निकतत्त्वम् ।	...
अथ विष्णुस्तोत्रम्	...
अथ गौचम्	...
आचमनविधिः	...
शिखावन्धे विशेषः	...
आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणम्	...
अथ दन्तधावनम्	...
अथ प्रातःस्नानसम्ये	...
अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्	...
अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्	...
लिखनविधिः	...
अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्	...
अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्	...
अथ तर्पणम्	...
अथ सम्योपासनम्	...
उपासनाविधिः	...
अथ सवितुरूपस्थानम्	...
अथ ब्रह्मयज्ञः	...
अथ देवपूजा	...
अथ गणेशपूजनम्	...
अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः	...
अथ धूपः	...
अथ दीपः	...
अथ नैवेद्यम्	...
अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्	...
वलिदानप्रकारः	...

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथातिथिभोजननित्यथाह्ने	४२५
अथ गोप्रासदानम्	४२८
अथ भोजनम्	४२९
प्राणाहुतिसुद्रा	४३४
अथ ऋतुगुणाः	४३६
अथ षड्वसगुणाः	४३८
अथ धातुप्रकृतिः	४४०
अथ धान्यादि गुणाः	४४०
अथ शाकगुणाः	४४१
अथ लवणगुणाः	४४२
अथ फलगुणाः	४४३
अथ तीयगुणाः	४४५
अथ क्षीरगुणाः	४४६
अथ दधिगुणाः	"
अथ तक्रगुणाः	"
अथ घृतगुणाः	४४७
अथेक्षादिगुणाः	"
अथ षष्ठ्यामाहृत्यम्	४५८
अथ रात्रिक्त्यम्	४६०
अथ शयनविधिः	"
अथ दारोपगमनविधिः	४६१

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम्	४६७
अथ तन्त्रप्रसङ्गकौ	"
अथ प्रसङ्गः	४७०
अथाङ्गहीने काम्येऽपि फलं	४७६
अथ विज्ञातीय प्रायश्चित्तात् विज्ञातीयपापनाशः			४७८
अथ चान्द्रायणादौ भोजनपरिमस्या	४८५
अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः	४८६
अथ गङ्गामाहात्म्यं	४८८

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथात्र प्रयोगः	४८७
गङ्गायाम् अस्थिप्रक्षेपः	५०३
गोवधादौ बालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः	५१०
अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि	५११
अथ चौराल्लभविनिर्णयः	५१३
अथ क्रयनिर्णयः	५१४
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकृत्यं	५१५
अथ बाल्यादिभेदात् प्रायश्चित्तम्	५१६
अथ धेनुमूल्यव्यवस्था	५१७
अथ ज्ञानकृतादि निरूपणम्	५१८
अथ विप्रादिस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम्	५१८
अथैकहायनादि गोवधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथ रोधादिनिमित्तकगोवधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथापालननिमित्त गोवधप्रायश्चित्तम्	५२८
अथ गोवधापवादः	५३४
अथ निमित्तिनो नरवधापवादः	५३८
अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५१
अथान्यजस्त्रीगमनभोजनप्रायश्चित्तम्	५५२
तदयं सत्तेषः	५५३
अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५३
अथ भार्यायां मातृत्वादिवदतः प्रायश्चित्तम्	५५४
अथोपबौतच्छेदनप्रायश्चित्तम्	५५५
अथ रेतोमूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५६
अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिसर्गप्रायश्चित्तम्	५५६
अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम्	५५७
ज्योतिस्तत्त्वम् ।	
अथ राश्यादिनिर्णयः	५५८
यज्ञदण्डयोः प्रमाणम्	५६२
मूलचिह्नकोणाशयवस्था	५६४
अथ राविसंक्रान्तिगणनम्	५६८

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथाष्टवर्गः	५७४
वारफलम्	.		५७८
अथ ग्रहणम्		...	५८३
अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रम्		...	५८७
अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः			५८८
अथ प्रकीर्णकम्	५८९
अथ निर्घातः	...		५८३
अथ केतुः		...	"
अथाकालवृष्टिः	५८४
अथ सर्वतो भद्रम्	...	"	५८८
अथ बालादि चक्रं	६०३
अथ विवाहः	६०३
अर्जुनवेधः	६०८
नाडी नक्षत्रं	६१२
अरिपडष्टक	६१३
अथ नववध्वागमनं	६१५
अथ प्रथम रजो योगः	६१६
अथ गर्भाधान	६१७
अथ षोडशवर्षीयागर्भिणी चिन्ता		.	६१८
अथ पुंसवनं	६१८
अथ पञ्चाभृतं	.	..	६१८
अथ भौमन्तोषण	६१८
अथ जातभद्रादि		.	६२०
अथ गण्डयोगः	६२३
अथ पताकीवेधः	..		६२४
अथ जम्भरागिण्डल	.		६३०
अथ जन्मनक्षत्रफल	.	..	६३१
अथ प्रत्यक्षदेगाफलं	६३८
अथ वधैरताको	६४०
अथ क्षत्रेण समदृष्टिकर्म	६४२

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ जातकर्म	६४८
अथ षष्ठौपूजा	६४८
अथ नामकरणं	६५०
अथ निष्क्रामणं	६५१
अथाक्षप्राशन	६५२
अथ नवान्न	६५३
अथ चूडाकरणं	६५३
अथ कर्णवेधः	६५५
अथ विद्यारम्भः	६५६
अथ उपनयनम्	६५८
अथ समावर्तनम्	६६१
अथ गृहादि	६६२
अथ गृहप्रवेशः	६७०
अथ पुष्करिण्यारम्भः	६७२
अथ परोक्षा	६८२
अथ क्षुधिकर्म	६८२
अथ लाङ्गलचक्रम्	६८४
अथ वीजोत्तिचक्रम्	..	.	६८४
अथ हृषचक्रम्	६८५
अथ मुष्टिग्रहणम्	६८०
अथ धान्यच्छेदनप्रकारः	६८०
अथ वीजमञ्चयः	७
अथ पटिसरत्तरगणना		...	६८२
अथाङ्गतम्	७०४
अथ यात्रा	७१२
अथ छत्रचक्रम्	७१३
अथ सिंहासनचक्रम्	...	:	७१४
मन्त्रमासतत्त्वम् ।			
अथ मासशक्यम्	७३८
अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः		..	७४१

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथ दर्शान्तमामशक्यत्वे साधकान्तराणि ...	७५४
अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता ...	७५८
अथ मनमासः ...	७६८
अथ दौक्षाकालः ...	७८४
अथ दौक्षायां प्रतिप्रसवः ...	७८५
अथ स्त्रौशूद्रयोः प्रणवयुद्धन्त्रनिषेधः ...	७८७
अथ दौक्षितस्यागोचे जपाद्यधिकारः ...	"
अथागोचे विष्णुकीर्तनम् ...	"
अथाधिमामे विवाहादिनिषेधः ...	७८८
अथ पर्युदासविचारः ...	८०३
अथ नवाक्षम् ...	८११
अथ समयाशुचिः ...	८१७
अथ रोगे दानादि ...	८३५
अथ सुमुक्षुकृत्यम् ...	८३६
अथ महादानसूचनम् ...	८४०
अथ मनमामकर्त्तव्यव्रतम् ...	८४१
अथ पितृपक्षमृतक्रिया ...	८४१
अथाश्वयुक् कृष्णपक्षश्राद्धः ...	८४३
अथामावस्या ...	८४८
अथाधिमामे प्रत्यादिकादिविचारः ...	८५०
अथ सपिण्डनापकर्षविचारः ...	८५१
अथ सत्यामनिषेधविचारः ...	८५४
अथापुत्रस्य मृताङ्गे न पार्षणम् ...	८५५
अथाधिमामे मृतस्याधिमामे प्रत्यादिकं कर्त्तव्यम् ...	८५५

संस्कारतत्त्वम् ।

अथ अग्निस्थापनम् ...	८५०
अथ वरणविधिः ...	८६१
अथ मन्त्रस्थापनम् ...	८६२
अथ द्रव्यासादनम् ...	८६४

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ चक्रविधानम्	८६४
अथ भूमिजपाटिविधानम्	८६७
अथास्तरणम्	८६८
अथ विंगतिकाटिका	८६८
अथान्वयसंस्कारः	८६८
अथ सुवादिनक्षत्रम्	८७१
अथ विरूपाक्षजपः	८७३
अथ प्रकृतं कर्म	८७४
अथ प्रायश्चित्तम्	८७८
अथ यज्ञवास्तुकरणम्	८७८
अथ पूर्णाहुतिः	८७८
अथ वन्दनादि कर्म	८
अथ विवाहः	८८१
अथाहुणम्	८८६
अथ विवाहपरिपाटी	८८८
अथ पाणिग्रहणम्	८८५
अथ यानारोहणादि	८९५
अथ गर्भाधानम्	८९७
अथ पुंसवनम्	८९८
अथ सौमस्तोत्रयनम्	८९८
अथ शोष्यन्तो होमः	८९८
अथ जातकर्म	८९८
अथ नामकरणम्	८९८
अथ निष्क्रामणम्	८९८
अथान्नप्राशनम्	८९८
अथ चूडाकरणम्	८९८
अथोपनयनम्	८९८
अथ समावर्तनम्	८९८
अथ नवगृहप्रवेश कर्म	८९८
अथ अहयज्ञः	८९८

श्रीगणेशाय नमः ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमोक्षरम् ।

तिथ्यादितत्त्वं तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र तिथिस्वरूपमाह हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे
प्रभासखण्डम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिपौर्ण-
मास्यन्ता या एव शशिनः कनाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड-
शैव वरानने” ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देह-
धारिणी आधारशक्तिरूपा अमानास्त्री महाकला प्रोक्ता चयो-
दयरहितत्वान्नित्या सक्सूत्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदश
कलाः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्थित्यय
इति । अत्र प्रथमकला क्रियारूपा प्रतिपत् एव द्वितीयादि-
कला क्रियारूपा द्वितीयादिः सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला
ह्लासरूपा चेत् कृष्णेति । तथा च षट्त्रिंशन्नतम् । “तत्र
पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः
कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः ॥ पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥
पञ्चतिः प्रतिपत् एतत्सर्वं क्रियैव काल इति मतानुसारा-
दुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु तत्तत्क्रियोपमञ्चितः काल
इति । यथा विष्णुपुराणे । “कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मन्त्रेय
वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे च । “धनादिनिधनः कालो रुद्रः सह-

पैणः स्मृतः । कलनात् सयम्भूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥
 कलनात् लयकरणात् । तथा च विष्णुपुराणम् । “ये समर्घा
 जगत्त्रिभिन् कृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन न्येयस्ते कालो
 हि बलवत्तरः” ॥ न च “घटमांगे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याघटमांगे च ततः किञ्च भवेदनुः” इति
 कात्यायनीयदर्शनाच्चतुर्दश्याः शेषयामे । पञ्चदश्याः कलायाः
 चधारम्भादेयं दर्शान्तयामे आद्यकलाया उत्पत्तेर्विरोध इति
 वाच्यं तस्य दर्शनादोपयुक्तपारिभाषिकज्ञयोत्पत्तिपरत्वं न तु
 तदाश्रयं स्मृतिज्योतिःशास्त्रविरोधात् । तथाहि गोभिलः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमायस्या” इति परः
 सन्निकर्षस्य उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्वेकांशा-
 वच्छेदेन सहावस्थानरूपः । तथा च अमावास्याघटक-
 तादृशसहावस्थानयुक्ताकर्मण्डलाचन्द्रमण्डलस्य । “यर्कादिनिः-
 स्तः प्राचीं यद् आत्यहरहः शमी । भागेर्द्वादशभिस्तत् स्यात्ति-
 थिश्चान्द्रमसं दिनम्” । इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेन । “विंशांशक-
 स्तयाराशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥ आदित्याद्विषकृष्टस्तु भागं
 द्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते”
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादाशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मक-
 निगमरूपवियोगेन शुक्लायाः प्रतिपदादि तत्तत्तिथेरुत्प-
 त्तिरेवं “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति
 गोभिलोक्तेन पौर्णमासीघटकसप्तमराश्ववस्थानरूपपरमवियो-
 गानन्तरमकर्मण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-
 द्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कलायास्तत्तत्तिथे-
 र्योत्पत्तिः ।

तत्र तिथिविशेषविहिते कर्मणि उभयदिने तिथिलाम्भे
 मन्त्रपूर्वकं निर्णयमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “नद्यत्वं देवदेवेश

तिथिश्चाहैविनिर्गताम् । दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर-
जानता ॥ शङ्कर उवाच । “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्या-
मभ्युदितो रविः । तथा कर्माणि कुर्वीत ङ्गासहस्रं न कार-
णम् ॥ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तथा
कर्माणि कुर्वीत ङ्गासहस्रं न कारणम्” इति । “शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः” । अत्रामावास्यावत्तिथिबुद्धिचयाभ्यां
न व्यवस्था । किन्तु रवेरुदयास्तमयतिथिसम्बन्धात् शुक्ल-
कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था । सा च युग्माद्यनाम्नाततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् । युग्ममाह गृह्यपरिगिटं निगमय ।
“युग्माग्निस्तभूतानि पण्मुन्योर्वधुरभ्युयोः । रुद्रेण द्वादशी-
युक्ता चतुर्दश्याय पूर्णिमा ॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं
महाफलम् । एतद्वास्तं महाघोरं हन्ति पुण्य पुराकृतम्” ॥
द्वितीयाद्वतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठौसप्तम्योरष्टमौनवम्यो-
रेकादशीद्वादश्याश्चतुर्दशीपौर्णमास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं
मेव न तत्तत्तिथिमावनिमित्तके कर्मणि महाफलम् । एतत्
प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिष्वण्डविशेषनि-
यमनम् । स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावे नान्यतिथ्यनु-
प्रवेशादुपयामाद्याचरणञ्च । यमण्य विष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रमित्यनेन खण्डतिथेरहोरात्रत्वानुकोत्तनमहो-
रात्रसाध्योपवासादिकर्माहत्वार्थं तच्च तिथ्यन्तरमहायभावं
विना प्रायगो न सम्भवतीति । अतः प्रातःकाले तत्तत्तिथ्य-
न्तरे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससहस्रः । अहोरात्राभोजनरूपस्य
तस्य प्रातरारम्भाहत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि “प्रातःसन्ध्या-
न्ततः कृत्वा सटम्पं शुध पाचरेत्” । इत्युक्तम् अत्रैवं योजनं
कर्मण्यस्मादप्युपयोजनकत्वेन विधियत्वेन च प्राधान्यं तिथ्यादेस्तु

गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वं तदाहं गर्गः । “तिथि नक्षत्र-
 वारादि साधन पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
 न ते क्षमाः” । प्रधानस्य विधेयकर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन तदुक्तं
 “कर्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते शब्दात् तदुपस्थानमु-
 पादेये गुणो भवेत्” । प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
 न विप्रयौभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थिति-
 रिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन
 तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि तत्कालजीविनः कर्माधिका-
 रात्तस्मिन् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात् तिथ्यादिगुण इति ।
 अतस्तत्तिथिं विनापि प्रातरेव सङ्कल्पः नतु तत्तिथ्यनुरोधा-
 दन्यत्रेति । एवञ्च मासपक्षतिथीनाञ्चेत्याद्यनुरोधेन प्रातः-
 सङ्कल्पयेदित्यनुरोधेन च अन्यतिथिकर्मणोऽन्यतिथ्यारम्भेऽसुक-
 तिधावारभ्यासुकं कर्म कर्त्तव्यमिति वक्तव्यम् । आरम्भ एव
 तत्तिथेरनुपवेशाच्च दोषः । एतद्वरसं युग्मविपरीतं प्रतिपद्
 द्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्यारित्याद्योर्मेलनं महाघोरं महापाप-
 क्षनकम् । अत्रापवादो वक्ष्यते अतः “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं
 दितं मतुथाणामपराह्णः पितॄणाम् ।” इत्यादि श्रुत्याद्यनुरोधि-
 नोभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकाले द्वितीयाह्णामे तृतीयायुतैव
 द्वितीया प्राह्णा न प्रतिपद्युता तृतीयापि द्वितीयायुतैव न
 चतुर्थीयुता एवमन्यत्र नत्वेकदिन एव कर्मयोग्यप्रशस्तकाल-
 क्षामेऽपि युग्माद्यादरः । अतएव, “कर्माणो यस्य यः काल-
 स्तत्कालव्यापिनो तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत क्वासहस्रो
 न कारणम्” ॥ इति तद्व्याज्रवल्कोयेन सन्देहनिरासात्
 सन्देहविषय एव युग्मादिवचनप्रवृत्तेः प्रधानस्य कर्मणो बोध-
 केन पूर्वोक्तादिशास्त्रेण गुणस्य तिथ्यादेर्निर्णयमकस्य युग्मादि-
 शास्त्रस्य जेतव्यत्वाच्च । व्यस्ततिथिनिन्दार्थवादीऽपि सन्देह-

विषयनिर्णयपर एव विधिशेषत्वात्तस्य । एवञ्च पूर्वदिने
पूर्वाह्णे युग्मसम्बन्धिपरतिथेरप्राप्तौ परदिने च तत्प्राप्तौ
तत्तिथिविहितपूजादेः पूर्वाह्नानुरोधात् परदिनकर्त्तव्यत्वं
प्रतीयते । नतु युग्मानुरोधात् पूर्वदिने । अत्र च । “पञ्चमौ
सप्तमौ चैव दशमौ च त्रयोदशौ । प्रतिपन्नवमौ चैव कर्त्तव्या
साम्मुखो तिथिः” ॥ इति पैठोनसिवचनस्य तु । “साम्मुख्यं
नाम सायाह्न्यापिनो दृश्यते यदा” । इति स्कन्दपुराणेन
सायाह्न्यापिनो तिथेः साम्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादु-
पवासपरत्वम् । एव, “त्रिसन्ध्यस्थापिनो यातु सैव पूज्या
सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
इति पाराशरीयेण त्रिसन्ध्यस्थापित्वेन नियमाभिधानं तद-
पवादकमिति सायाह्न्यापित्वमपि मूहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ।
“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला
ज्ञेया पितृर्धे चापराह्निकी” ॥ इति देवलवचनात् । नन्वहो-
रात्रसाध्योपवासादौ कुतो न रात्रियुग्मग्रहणमैवं तत्रापि
कर्त्तव्यं दिवा तदङ्गस्नानदेवतापूजादौनां कर्मणां कर्त्त-
व्यत्वाद्वाच्यौ च तन्निषेधात् दिवायुग्मस्यैव ग्रहणमिति तिथि-
विवेकः । अतएव जावालः । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मा-
नुष्ठानतो दिवा । नक्तादि व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥
दिवाकर्मानुष्ठाने कर्त्तव्ये अहःसु तिथयः पुण्याः तिथ्यन्तर-
संयोगात् पुण्या अतः कर्मानुष्ठाने ता एव प्राच्याः । अन्यथा-
हर्विहिते कर्मण्यहर्विधानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिव्रतयोगे-
त्विति निशासाध्यकर्मापक्षक्षयम् अत्र रात्रियोगो विशि-
ष्यते रात्रौ तिथ्यन्तरसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु
पञ्चमीसप्तमौ चैव इत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापिनो तिथे-
र्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः अन्यथा तदभिधानं मन-

र्थकं स्यात् । एतच्च जयन्तो शिवरात्र्यादिविगेपेतरपरम् ।
यद्यपि “स्नानं दानं जपःप्राद्वसनन्तं राहुदर्शने । आसुरौ
रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति पर्युदस्नेतर-
कालोऽपि कर्मयोग्यस्तथापि, “पूर्वाह्णे वै देवातां मध्यं दिनं
मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्” । इति न्युक्तकाललाभे स
एव नियामकः प्रशस्तत्वात् । अतएव “ययास्तं सविता याति
पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भु-
वा” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टीयेन अस्तगामिन्यास्तियेः प्राये-
णापराह्णसम्बन्धेनापराह्णो हेतुतया निर्दिष्टो नतु पर्युदस्नेतर-
कालः प्रशस्तकाललाभे तु सामान्यकालमादाय युग्मादिना
व्यवस्था क्वचित् विशेषवचनादेव रात्रियुग्मादरः यथा ।
“मध्याह्नव्यापिनौ ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । नक्तादि-
अतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ अत्र युग्मेतर कृष्णपक्ष-
प्रतिपदुभयपक्षदशमी त्रयोदशी कृष्णचतुर्दशी द्वे तु प्रागुक्त-
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादिना वक्ष्यमाण प्रतिपत् तद्वितीया
स्यादित्यादिवचनाद्व्यवस्था । तिथेः पूज्यकालापेक्षा विधेयकर्म-
ण्येव निषिद्धे कर्मणि तु तत्तत्तिथिमात्रापेक्षा । न तत्र पूज्य-
कालमात्रापेक्षा । तदाह कालमाधवौये वृद्धगार्ग्यः । “निमित्तं
कालमादाय हस्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा-
नतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”
एतद्वचनद्वयं कलञ्जाधिकरणन्यायमूलमिति विवृतमेका-
दशीतत्वे । कर्मानुष्ठानतः कर्मानुष्ठाने हस्तिः पालनम् । गार्ग्य-
वचनोक्तनिमित्तमित्यत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानाननुष्ठानरूप-
पालने कालस्य निमित्तत्वेन अभिधानात् । “अतःकालं
प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह” । इति भविष्यपुराणाच्च ।

आवश्यकपर्वादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वम् । व्यक्तमाह
मार्कण्डेय पुराणम् । “नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वशाब्दादि
पण्डितैः” इति एवञ्च अशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गोत्थादिकस्य
कालविशेषस्य निमित्तत्वेनोल्लेखः सुङ्गच्छते । “मासपक्ष-
तिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभाग्भवेत् । इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः ।
निमित्तानामुत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानां न तु प्राश-
स्वेनोक्तानाम् अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासादौनां पृथक्निमि-
त्तानाञ्चोल्लेखः । न तु मासपक्षतिथौनां निमित्तोभूता-
नामेव ।

अत्र च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचितत्-
काल ज्ञोवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्यान्ते या सप्तमी मा-
नाधिकरणे यो जटाभिः स भुङ्क्त इतिवत् कालस्य विशेषणत्वेन
द्वितीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमीत्यनेन तदाधिका
पुनः सप्तमी विधीयते शरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदा इतिवत् ।
अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियाया निमित्त-
तयोल्लेखः क्रियैव काल इति मतेतु सुतरां नाधिकरणता सूर्या-
दिक्रियाया कर्तव्यस्य कर्मणो अधिकरणतानुपपत्तेरिति पूर्वा-
ह्वादिस्तु प्रशस्तत्वेन निमित्ततया नोल्लेख इति । युग्मादरस्तु
दैवकृत्य एव न पितृकृत्ये । तथा च व्यासनिगमौ “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिहृद्वादौ
ह्रस्वह्रस्वादिदेपणा” ॥ इति एकोद्दिष्टादिहृद्वादौ एको-
द्दिष्टादिशब्दनिमित्तभूत तिथिविशेषस्य ह्रस्वादौ ह्रस्वादावित्य-
त्वादिसम्भवात् क्षयस्तम्भितत्वे ग्राह्ये तथा सति शब्दकालस्य
सन्देहे ह्रस्वह्रस्वादिदेपणा ह्रस्वह्रस्वादिविधायको नियामक
इति यावत् । अत्र ह्रस्विह्रस्वौ चन्द्रस्य ताभ्यां शक्तकण्ठपक्षौ

लक्ष्येते । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
 कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरैकवाक्यत्वात् । तेन तिथिद्वये आपराह्निकेतरपितृ-
 कृत्ये शुक्लकृष्णपक्षयो रवेरुदयास्ताभ्यां व्यवस्था । आप-
 राह्निके तु सपिण्डीकरणादौ ज्ञासहस्रादीत्यादिशब्दात्
 प्रागुक्त ययास्तमित्यादिना व्यवस्था । एतद्विषय एव काल-
 साधवीयधृतं सुमन्तु वचनम् । “इयदन्तु व्यापिनौ चेत् स्या-
 न्मृतादस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्यादि-
 रसमापितम्” ॥ तिथिविवेकेऽपि । पितृकृत्ये च पूर्वाह्णे
 मध्याह्नविहिते मंशये विष्णुधर्मोत्तरवचनात् शुक्लपक्षकृष्ण-
 पक्षभेदेन व्यवस्था । एवञ्च प्रागुक्तविष्णुधर्मोत्तरवचने उप-
 वासश्च कर्त्तव्यः कथमित्यत्रोपवासपदमपराह्नविहिततर-
 पितृकृत्यदेवकृत्योपनक्षकम् एतच्च प्रत्युत्तरवचने उपवास-
 मित्यनभिधाय कर्ममात्रनिर्देशात् कर्माण्येति बहुवचन-
 निर्देशाच्चावगम्यते । अपराह्नविहितन्तु ययास्तं सविता
 यातीत्यस्य विषयो हेतुवन्निगदस्वरसादित्युक्तम् । एतच्च
 उभयदिनापराह्नलाभे ज्ञेयम् । यत्र चोभयदिनेऽपि न
 तज्ज्ञाभस्तत्र दर्शंतरतिथिषु । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
 द्रौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्” ॥ इति
 मत्स्यपुराणवचनादपरदिने गौणापराह्णे आहम् । अभिजिद-
 एमघटिका रौहिणं नवमघटिका सुख्यापराह्नस्तु पञ्चधा-
 विभक्तदिनचतुर्यांशो यथा “प्रातःकालो मूहर्त्ता स्त्री न सङ्ग-
 धस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमूहर्त्तः स्यादपराह्नस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिमूहर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् । रात्रौ
 नाम सा बेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥

तनु सपिण्डीकरणस्यापराह्निकृत्ये किं मानमिति चेदप-

राह्ये तु पैटकमित्युक्तगीवचनमेव मानम् । किञ्च । “यद्यप्यद-
न्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नौन्द्रेः श्वरसामान्या-
त्तण्डुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे यथा बह्वना-
मनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः ‘विरुद्धधर्मसमवाये
भूयसां स्यात् सधर्माकृत्वम्’ इति जैमिनिसूत्राच्च तद्वदत्रापि
बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति । एवं संव-
त्सरमधिकृत्य । “सपिण्डौकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु ।
एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव” ॥ इति विष्णुपुरा-
णौयमेकोद्दिष्टांगे तदितिकर्तव्यतापरं नतु तत्कालपरं तथाच
परिशिष्टप्रकाशयुतम् । “आह्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्ड-
नम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” ॥ इति शङ्ख-
वचनान्तरं यत्र च प्रथमपरमासाभ्यन्तरे मलमासप्रातेऽपि
षष्ठमासिकपूर्वतिथिरेव प्रथमपरमासिकस्य कालः एकाह-
न्यूनपरमासे तस्य विधानात् । द्वितीयस्य तु त्रयोदशमासिक-
पूर्वतिथिः एकाहन्यूनसंवत्सरे विधानात् यथा छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “एकाह्नेन तु परमासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्याता पाण्मासिके तदा” ॥ संवत्सरश्च
त्रयोदशभिरपि मासैर्भवति । तथाच श्रुतिः । द्वादशमासाः
संवत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सरः इति । अत्र काल-
माधवीययुतेन । “पाण्मासिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वस्युरेव
ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च” ॥ इति
पैठो नसि वचनैकवाक्यत्वात् । एकाहन्यूनपदेन मृततिथिपूर्व-
तिथेर्ग्रहणम् । एतच्च पूर्वमृततिथि विहाय अपरमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणनया सिद्धम् । एतेन पूर्वमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणनया मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्
पूर्वदिने भौथिलानां यत् पाण्मासिकं द्वयकरणं तद्वैयमेव । अत्र

स्यातां पाण्डासिके तदा इत्यत्र । “द्वादशप्रतिमास्यानि चाथ
 पाण्डासिके तथा । सपिण्डोत्तरणञ्चैव इत्येतत् आदपोडशम्” ॥
 इति कुल्लोगपरिशिष्टोद्यमशनायामपि पाण्डासिके इत्युपा-
 दानात् प्रथमद्वितीयपाण्डासिकत्वेनैवोल्लेखः नतु न्यूनपाण्डा-
 सिकत्वेन न्यूनसावत्सरिकत्वेनेति । एवञ्च द्वितीयपाण्डासि-
 कस्य पैठोनसिना यदाष्टिकत्वमुक्तं तच्च । “आष्टिके कृच्छ्र-
 पादः स्यादेकाहः पुनराष्टिके” । इति शब्दोक्तप्रायश्चित्त-
 विशेषज्ञापनार्थं तत्परदिनकर्तव्यमेतथाहस्य पुनराष्टिक-
 त्वायैव अतएव “पूर्वेद्युराष्टिक आहं परेद्युः पुनराष्टिकम्” ।
 इति शब्दवचनान्तरम् एतेन द्वितीयाब्दोद्य प्राप्तपितृत्व-
 सम्प्रदानकथाज्ञानभोजनेऽपि शून्यपाण्डुक्तप्रायश्चित्तं हेय-
 मिति । नन्वेव परत्र सप्तमे मामि क्रियमाणस्य कथं पाण्डा-
 सिकत्वमिति चेत् भाक्तम् । उत्तरपरमासे मलमासपातेऽपि
 तथात्वस्यावश्यकत्वात् । अथ यत्रापकृष्ट सपिण्डनं कृतं तत्र
 यथावत् हृद्वापस्थितौ का गतिरिति चेत् यथा अपकृष्ट सपि-
 ण्डनजन्यापूर्वं पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य पितृत्वप्रापकम् । “कृते
 सपिण्डोत्तरणे नरः संवत्सरात्परम् । प्रेतदेह परित्यज्य भोग-
 देहं प्रपद्यते” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयाज्ञया हृद्धारम्भकाले
 ऽपि कल्प्यते । “अर्वाक् संवत्सरादुद्बुद्धौ पूर्णसंवत्सरेऽपि वा ।
 वै सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया” ॥ इति
 शातातपोय पूर्णसंवत्सरहृद्धारम्भकालयोस्तुल्यत्वाभिधानात्
 यत्र तु “यदहर्वा हृदिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण अवक्तव्यं
 विधीयते तत्र “प्रागावत्तेनादह्नःकालं विद्यात्” इति गोभिल
 सूत्रान्तरेण चूडादिरूपहृद्देयमिदयान्तर्विधानात् सपिण्डो-
 करणस्य अपराह्णे विधानात्तयोस्वाधायामन्नपूर्वदिने अप-
 कथः । एवञ्च शुद्धितत्त्वतिथितत्त्वसमन्तकोपाख्यानबहुवि-

निश्चित्य कृतं सपिण्डनं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावेऽपि वृद्धा-
रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य तदेव पितृत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता
विमान्निमन्त्रयेत्” । इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भाव-
नोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहार्हत्वात् । एवञ्च
वृद्धिश्चाहं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात् तद्दिने न क्रियते
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धि-
श्चाहं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते
पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति
छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिष्टम् । “पूर्णे
संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्व
तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यथो-
भयनिर्वाहस्तथापकष्टश्राद्धादभयनिर्वाहश्च पूर्णसंवत्सरे
श्राद्धिकान्तरम् । एवञ्च पञ्चदशश्राद्धे कृतेऽप्युच्यम् । गोभि-
स्तेन पूर्णसंवत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय “यत ऊर्ध्वं संवत्सरे
संवत्सरे प्रेतायाचं दद्याद् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्” इति
सूत्रेणाद्याद्वादूर्ध्वं सांवत्सरिकविधानाच्च ।

यानितु “मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तास्तुं मतिः ।
द्वादशाह्येन वा कुर्यादेकाहं द्वादशायवा” ॥ इति मरोचि-
वचनेन एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि
शूद्रेणापि श्राद्धमासिकदिन एव कार्याणि तत्त्वाद्यमासिकं
कृत्वा तत् परदिन एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् । एवञ्च
तेषामपकर्षं तन्मध्यं तदन्तर्कात्कर्त्तव्यतया यावमासिकदय-
सपिण्डीकरणापकर्षः सिध्यतीति सुधोभिर्माध्यम् ।

सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतायां ब्रह्मपुराणम् । “चतुर्भ्य-
श्राद्धपात्रेभ्य एकं यामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव

पाणिना च तिलोदकम् ॥ समार्जयित्वा पृथिवीं ये समाना
इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागे जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् । ये समाना
इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेत-
पात्राश्च पूर्ववत् । तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाधरेत् ॥
एकं प्रेतपात्रं वामेनानन्तरं दक्षिणेन च गृहीत्वेति सम्बन्धः ।
ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थमुक्षृष्टजलं कुश-
रेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतवाह्यणहस्ते क्षिपेत्
दद्यात् उक्षृष्टजलपिण्डयोः संविभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्त-
माह शातातपः । “निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रति-
नामतः । ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ इति ततस्तदनन्तरं
तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन विराहत्तैर्यादिव्या इति मन्त्रैश्चका-
रात् पितामहाद्युक्षृष्टवाक्यैश्च तदुक्तञ्च ये समाना इति द्वाभ्यां
मन्त्राभ्यामर्घ्यं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलन्तेनैव विधिना प्रत्येकेन
पूर्ववच्चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् पितामहादिपात्रेषु
मिश्रयेत् । तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्निमित्तपुष्पतिलो-
दकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तत् वाह्यणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचामे-
दित्यर्थः । तेन प्रेतवाह्यणहस्ते उक्षृष्टदत्तस्यैवार्घ्यजलस्य
तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युक्षृष्टार्घ्यजलेषु मिश्रौ-
कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपिण्डाणां

ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं ततः पितामहादिभ्य इति
 शब्दक्रमस्यावाधेनार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्व-
 कता उत्सर्गे तु प्रेतपूर्वकता । यथाचमने “अचिणी नासिके
 कर्णौ” इति गोभिलसूत्रस्थपाठक्रममुल्लङ्घ्य “अङ्गुष्ठेन प्रदे-
 शिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः
 श्रोत्रे पुनः पुनः” ॥ इति दत्तोक्तशब्दक्रमो गृह्यत इति अत-
 एव छन्दोगपरिशिष्टेन सूत्रक्रमान्यथात्वं स्पष्टीकृतं यथा “त्रिः
 प्राश्यापो द्विरमुष्य सुखमेतान्युपस्पृशेत् । आस्येनासाच्चि-
 कर्णांश्च नाभिवचः शिरोऽंशकात्” ॥ एतेनानुत्सृष्टजलेन
 अनुत्सृष्टजलसमन्वयोत्तरोत्सर्गः पितृदयितायामुक्तो निरस्तः ।
 ब्रह्मपुराणे ये समाना इति स्मरणानन्तरं जलप्रक्षेपमात्राभि-
 धानेन पूर्वमुत्सर्गप्रतीतिः एवं संस्रवजन्ममन्वयस्तु मैथिलोक्तो-
 ऽपि न युक्तः प्रागुक्तवचनेषु समन्वयोत्तरार्घ्यनिवेदनोक्तेः स्वय-
 माचमेदित्येव पाठः कल्पतरो तथा दर्शनात् आचमनं कुर्या-
 दिति वाचस्पतिमिश्रव्याख्यानाच्च । आचमेदिति ऋक्संह्यान्दमः
 आचरेदिति तु लेखकप्रमादपाठः अत्र च शेषमन्त्रमनुष्ठाप्य
 सर्वमन्त्रमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमध्विति अक्षमो
 मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रौन् पिण्डान् दद्यात्” इति गोभिल-
 सूत्रेण “सर्वस्मात् प्रकृतादस्मात् पिण्डान् मधुतिकृतान्वितान् द्रव्य-
 शेषेण” इत्यनेन च आहद्रव्यशेषद्रव्येणैव पार्वणे पिण्डविधानात्
 तद्विहृतावपि सपिण्डोकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे
 पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ पाह्यं तदनु-
 कारि यत् । “यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शान्तयः” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् “सुप्त्यान्तामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः”
 इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् । द्रव्यान्तरेणापि
 पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भावे द्रव्यान्तरत्यागाय
 अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “महपिण्डक्रियायाम्”
 इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सहमिश्रीकरणं यवेति
 सपिण्डोकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथाचरणं प्रति-
 पत्तिरूपकर्मार्ह एव प्रतिपाद्याभावे तद्विहृतिः “पशुयामे
 स्तोहितं निरस्यति गृह्यदिरस्यति” इत्यादावुक्ता । अतएव

“यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तिधानेऽपि यज्ञो यस्मिन् यमतीति”
यज्ञवास्तु समाख्यानुरोधेनास्तुतकुशविरहेऽपि कुशान्तरप्रति-
निधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः । “प्राक्स्त्रिष्टिकृत आवाप
इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानंऽपि चाडप्यत इत्यावापः प्रधान-
होमः स तु स्त्रिष्टिकदोमात् प्राक् न पथादित्यर्थः” एवञ्च “सुव्य-
होमे त्वक्तते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पथः
सुव्ये कृते चेन्नष्टदुष्टो तदाज्येनैव स्त्रिष्टिकहोम” इति भरुणा
भाष्ये एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
हेयम् । अत्र भविष्यपुराणं “गन्धीदकतिर्लेयुक्तं कुर्यात् पात्रचतु-
ष्टयम् । अर्घ्यायै पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमेचयेत् ॥ ये समाना
इति द्वाभ्यामेतत् त्रेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादे-
कोद्दिष्टं स्त्रिया पपि” ॥ नित्येनेति नित्यपदमत्रावश्यकपरम् ।
तेन सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् । शेषमद्वजातं पार्वणांशे
पार्वणतुल्यमेकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन तुल्य बोध्यम् एकोद्दिष्ट-
मिति एकोद्दिष्टं तदभावाद्धित्वात् सपिण्डीकरणञ्चेत्युभयपरम् ।
“एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञ-
वल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् तेन आद्वेषु मध्ये एतत् आह्वयमेव
स्त्रिया कर्तव्यं नत्वाभ्युदयिकश्राद्धादि अत्र च स्त्रिया इति
कर्त्तरिकत्व इति कर्त्तरि पठ्यति कर्त्तृत्वनियमः । वृद्धि-
श्राद्धादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनान्न भोक्तृत्व नियमः । अत्र च
मातुःपत्या सह सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डी कुशै-
राच्छादौ । तथा च गार्ग्यः । “पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतैकत्वं कुशैरन्तयन् पितृन् ॥
श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्चिरः प्रच्छादनं क्रिया । पुत्रैर्दमेण सा
कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” ॥ अन्तरयन्तीत्यर्थेऽन्तरयन्निति
लिङ्गव्यत्ययेन पुस्त्वमिति इलायुधः । परवचनं गोभिल-
श्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् अतएव प्रव्रजिते पतिते वा
पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिः सह मातुः सपिण्डीकरणं
किन्तु पितामहादिभिरेव “स्त्रेण भर्ता सहैवास्याः सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः ।
तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव तु” इति अत्र

तस्मिन् सतीति आहानर्हं भर्तुरूपलक्षणम् । अतएव “तस्या-
 चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वशुरेति निश्चयः इति लघुहारीतेन
 श्वशुरजीवने तस्याः श्वशुरेत्युक्तं न तु श्वशुरेणेति कचिदप्युक्तम्
 एव पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणे सामग्रीन “ये चात्र
 त्वामनु यांस्य त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्र-
 लिङ्गविरोधादतत्रवाभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं
 लिखितं न ये चात्र त्वेति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके कुन्दोगानां
 मातृपक्ष एव नास्त्येत्युक्तम् । एवञ्च “अध्वार्यं पितृपात्रेषु
 प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया
 अपि” इति याज्ञवल्क्येन पार्वणैकोद्दिष्टविकृतौभूतपुंसपि-
 ण्डनातिदेशात्तद्विकृतौभूत श्वशुरादिभिः सह स्त्री सपिण्डनेऽपि
 ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वणोक्त ये चात्र त्वामिति
 मन्त्राणां लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतार्थत्वात्
 पाठः । एवञ्च “मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः ।
 मन्त्रोद्दिष्टे यथा न्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” ॥ इत्यनेन
 शेषाणां यन्मन्त्रवर्जनमुक्तं तत् “शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां
 पितामहाः” । इत्यादि प्रकृत्युद्द्योग्यमन्त्रवर्जनपरं न तु
 निङ्गोद्द्योग्यमन्त्रवर्जनपरम् । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यादि-
 मार्कण्डेयपुराणौयञ्चैतदानुगुण्येन व्याख्यातं शुद्धितत्त्वे आह-
 तत्त्वे च ।

अथ विघ्नपतितमृताहाविदितआहकालः । लघुहारीतः ।
 “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकु-
 र्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” ॥ अत्र मृताहाज्ञाने यत् आहं
 तद्दिनकरणयोग्यं मासिकं सावत्सरिकञ्च तदेव आहविघ्न-
 मित्यत्राप्यन्वेति उपस्थितत्वात् न तु अमावास्यादिविदितम्
 एवञ्चेत् कथं मृताहेतरक्रियमाणानाम् आद्यपाण्मासिकद्वय-
 आहानां ग्रहणमिति चेत्तदादितदन्तन्यायात् । “यथाक्रमेण
 पुत्रेण कार्यं प्रेतक्रिया सदा । पतितापतितावापि एकोद्दिष्ट-
 विधानतः” ॥ इति जावालवचनात् । “व्युत्क्रमात् प्रेत-
 आहानि यो नरो धर्ममोहितः । ददाति नरकं याति पितृभिः
 सह शाश्वतम्” ॥ इति देवलवचनाच्च । अन्यथा तेषामकरणे

तदन्तर्भूतश्राद्धानामकरणप्रसङ्गात् । एवञ्च पतितप्रेतश्राद्धं
यदि कृष्णैकादश्यां न कृतं तदा परश्राद्धकाले कर्तव्यं
न तु पतितश्राद्धगोणैकादशीकालानुरोधेन परश्राद्धमुख्य-
कालबाधः । एतथायमूलं हेमाद्रिद्वृत देवलवचनम् । “एको-
द्विष्टे तु श्रम्याते यदि विघ्नः प्रजायते । मातेऽन्यस्मिंस्त्रिथौ
तस्मिंस्तदा दद्यात् प्रयत्नतः” ॥ अत्र श्रुताश्च श्राद्धस्य विघ्ने-
ऽपि देयत्वावधारणात् ऋष्यशृङ्गवचने देयमिति विशेषण
सार्थकं तद्यथा—“देये पितॄणां श्राद्धे तु अयौचं जायते
यदि । तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥ शुचो-
भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य
कर्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥ देये विघ्नेऽप्यवश्यं
देये अत्र कृष्णैकादशी प्रतीक्षणीया नवेत्यत्राशुचोभूतेनेत्यादि
दातव्यमित्यत्र शयनोपवत् श्राद्धं दातुमर्हत्याद्यन् काल इति
कृत्य शुद्धोऽन्यत्रापि चेत्यनेनार्हतावित्यधिकृत्य शक्ति च कृत्या
इत्यनेन चार्हणाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्ववचन-
पराहेन प्रोक्तकृत्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं श्राद्धपूज्यकाल
मध्याह्नादिक प्राप्य या तिथिः शुचोभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
स्तस्य श्राद्धस्य कर्तव्या करणाहं न त्वन्या कृष्णैकादशी
अशौचविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततः शुचोभूताभ्यवहितदिवसोय-
श्राद्धप्रशस्तकाल प्राप्तितिखण्डनियमादप्रशस्तकालेऽपि त-
त्तिथिखण्ड एवं श्राद्धं न शक्नुपचोय तद्वितीयखण्डे अनुप-
स्थितेः । एवञ्चाशौचान्ते सङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ न श्राद्धं
किन्तु मध्याह्नादिप्राप्तितिथौ श्राद्धं प्रशस्तकालत्वात् । यथा
खण्डतिथौ प्रशस्तकाललाभे तत्काल एव कर्म न तु शुभमा-
दिना सामान्यकाललाभ इति । मध्याह्नेऽपि कुतपस्य पूर्वो-
त्तरभागयोरेकोद्विष्टारम्भकालत्वेन तत्प्राप्तिरादरणीया यथा
कालमाधवौयधृतौ व्यासः । “कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्ट-
मुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ आव-
र्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितक्यायाः पूर्वदिगमनारम्भकालः तत्-
समीपे कुतपयेदण्डे । गौतमोऽपि “आरभ्य कुतपे श्राद्धं
कुप्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु

न लक्षयेत्” ॥ एतद्वचनं भुजबलभीमे भोजदेवेन धृतम् ।
वौधायनः “यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोज्जिता” ॥ अतएव मदन-
पारिजाते लोकाक्षिः “गणितात् ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति
देवताः । वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः” ॥

अथैवं षोडशश्राद्धानां यथाक्रमस्यावश्यकत्वे भ्रान्त्या
एकस्याप्यकरणे तदादिश्राद्धानां पुनः करणप्रसङ्गः “प्रवृत्त-
मन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन । यतस्तदन्यथा भूतं
तत एव समापयेत्” इति छन्दोगपरिशिष्टादिति चेन्न क्रम-
रूपाङ्गानुरोधेन हि प्रधानोभूतश्राद्धान्तराणामाहत्तेरयुक्तत्वात्
किन्तु यत् पतितं तदेव कर्तव्यं तुल्यकक्षाणां षोडशश्राद्धाना-
मेकतरासिद्धौ षोडशानामपूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वासिद्धे-
र्दर्शापूर्ववत् । न चाङ्गामिद्धावपि समानमेतदिति वाच्यं
तेषां कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्वसुत्पत्त्यमानतया प्रधान-
विषयोत्पत्तिवाक्यविषयत्वाभावात् । अतएव सर्वगत्यधि-
करणेऽङ्गामिद्धावपि नित्ये क्वचित् प्रधानसिद्धिरिति सिद्धान्तः
प्रधानैकतरासिद्धौ तु प्रधानापूर्वसिद्धिः सर्वतन्त्रविरुद्धैव अत-
एव छन्दोगपरिशिष्टम् । “समाप्ते यदि जानीयाग्नयैतद्यथा
कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यात्ताहुतिः सर्वकर्मणः ॥ प्रधान-
स्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नाहुतिर्न च तत्क्रिया” इति नाहुतिर्न साङ्गप्रधानाहुतिः ।
न चेति न च तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु तद्गुणसमा-
धानार्थं विष्णुस्मरणमाह योगियाश्रयस्त्वः । “पश्चानाह
यदि वा मोहात् प्रच्यविताध्वरेषु यत् । परेषादेव तद्विद्योः
संपूर्णे स्यादिति श्रुतिः” ॥ एवञ्च प्रवृत्तमिति प्रागुक्तवचनं
प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यम् । न च सपिण्डनानन्तरं
पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डोक्तरणप्रसङ्गः । “सपिण्डो-
करणे हृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्ते तु कृते पयात् पुनः
कार्या सपिण्डता” इति सपुङ्गारौतवचनादिति वाच्यम् ।
तद्वचनस्य प्राप्तपिण्डलोकप्रेतस्य गाम्भीर्यजनपूर्वक मासिका-
दिकरणपरत्वात् । तथा च “प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रे च

नियोजिताः । कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तौर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते । यः सपिण्डी-
 कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति
 पितृहा चोपजायते” । इति शातातपवचने पितृत्वप्राप्त्यन-
 त्तरं पृथक्करणं निषिद्धम् । अत्र तु षोडशश्राद्धासम्पत्त्या
 तदसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः कुन्तोगपरिशिष्टवचनाच्च तद्-
 यथा “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् । एको-
 हिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥ न दद्यात् प्रति-
 मासिकमेकोहिष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक
 इत्यनेनैकोहिष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो दर्शितः ।
 स चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति श्राद्धविवेकोक्तवत् भ्रमपतित-
 मासिकविषयोऽपीति । प्रागुक्त लघुहारीतवचने विशेषतः
 इत्यभावस्थापेक्षया तस्या अपि विघ्ने विधानात् । यथा
 हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशन्नतं “मासिके चाब्दिके त्वद्धि संप्राप्ते
 मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं चापि विचक्षणैः” ॥
 राजमार्त्तण्डे “श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके । एका-
 दश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने
 मृतस्याविदिते दिने । अमावास्यां प्रकुर्वीत वदन्येके मनो-
 पिणः” ॥ अत्र मृतसूतकोपादानादृष्यशृङ्गवचनेऽशौचपद-
 मेतत्परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽपि एकदश्या श्राद्धविधानं
 तत्र त्वन्या वै कदाचन इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधादशौचान्त-
 दिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे बध्यम् । अतएव
 श्राद्धविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोहिष्टमेका-
 दश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासा-
 व्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत्तु “जातकर्मणि यत्श्राद्धं
 नव श्राद्धं तथैव च । प्रतिसवत्सर श्राद्धं मलमासेऽपि तत्-
 स्मृतम् । प्रतिसवत्सर श्राद्धमशौचात् पतितञ्च यत् ॥ मलमासे-
 ऽपि कर्त्तव्यमिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति ज्योतिर्वचनद्वयं
 तत्र पूर्ववचनशेषादिस्य “असक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं
 द्विजैः” इति लघुहारीतवचनैकवाक्यतया अन्याधिमासविष-
 यकत्वात् “मलमास मृतानाञ्च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मल-

मासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीय-
 धृतपैठोनसिवचनैकवाक्यतया मलमामृतविषयकत्वाच्च न
 दोषः परवचनेनापि तदुभयस्यादस्याशौचपतितस्य मलमासा-
 भ्यन्तरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्विषयानुपस्थितस्य राजमास-
 ण्णेन एकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः । प्रचेताः “अविज्ञाते मृते
 अमावास्यायां अवणदिवसे वा” इत्यत्रामावास्यायामपि मृता-
 द्धाविदितस्याद्विधानेनैकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषत
 इत्यमावस्यापेक्षयैवोपपत्तौ विशेषत इति अवणात् मैथिलोक्तं
 शुक्लैकादश्यां तत्करणं न युक्तं एकादशीमात्रे प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशेषतः कुर्वीतेति वाक्यभेदापत्तेः । अस्मभ्यस्ते तु कृष्णपक्षे
 एकादश्याममावास्यापेक्षया विशेषतः कुर्वीतेत्येकं वाक्यं अवण
 दिवस इति स्मरणस्येति शेषः मृतशब्दोऽत्र मृताहपरोऽनिश्चित
 मृतस्योद्धृदेष्टिकाभावादिति आहविवेकः । मृताहनीत्येव
 सूत्रे पाठो मैथिलपाद्यात्यदाक्षिणात्यानाम् । अत्रामावास्या-
 यामिति गमनमाससम्बन्धिन्यां “प्रवासवासरे ज्ञेयं तन्मासेन्दु-
 क्षयेऽयवा” । इति स्मरणादिति मिताक्षरा । एतच्च मृतदिन-
 मासयोरज्ञाने वक्ष्यमाणहृदस्पतिवचनात् । मृतमासे ज्ञाते
 मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायाम् । तथा च हेमाद्रि-
 कान्तादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । “हृद-
 स्पतिः । न ज्ञायते मृताहयेत् प्रोपिते संस्थिते सति । मास-
 येत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्यान्मृताहनि” ॥ मृताहनीत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः प्रोपित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणं मासाज्ञाने
 तिथिज्ञाने तु स एव “यदिमासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव
 हि । तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ काला-
 दर्श निर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्र पाषाढक इति पाठः ।
 भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।
 मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ एषु मृताहा-
 वधारणत्वाविध्यान्मासविशेषो याद्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने
 तु हृदस्पतिः “दिनमासो न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ।
 प्रस्थान दिनमासो तु याद्यो पूर्वोक्तया दिशा” पूर्वोक्तया
 दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तद्व्यवहारं तयोरेकतराज्ञाने

यथा व्यवस्थापितं तथावापौति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने
तदग्रहणं प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदौयामावास्या याज्ञा ।
प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्माद्येति ।
सन्देहेतु भावः यमः । “गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादश-
वार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्वयैः । यन्मासि
यदहर्वातस्तन्मासि तदह.क्रिया । दिनज्ञाने कुहस्तास्य
आषाढस्याद्यवा कुहः” । एवञ्च मरण प्रस्थानदिनमासज्ञाने
श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डम् । “मृतस्याहो न
जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्यममावस्यां श्राद्धं
माघेऽथ मार्गके” कथञ्चनेति मरणप्रस्थान दिनमास श्रवणादि
रूपेण केनाप्यज्ञाने । अतएव एषां मृततिथ्यादीनां मन्त्रा-
नेऽपि यस्यान्तिथौ मृतिः श्रूयते तस्यामेव तत्तिथेरपि विस्मरणे
तन्मासैकादश्याममावास्यायां वा एकोद्दिष्टं तथा श्रवणमास-
स्यापि विस्मरणे न कार्यमेकोद्दिष्टं प्रमाणाभावादिति वाच-
स्पतिमिश्रोक्तं हेयं श्रवणदिनविस्मरणे तन्मासोयैकादश्यामा
वास्यायोर्ग्रहणं यदुक्तं तदपि प्रमाणशून्यम् । इत्यञ्च सर्वत्र तन्मा
सोयकृणैकादश्यभाव एव अमावास्या याज्ञा श्राद्धविघ्न इति
वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृताहविदित इत्यस्य विषया-
नुपपत्तेः । तस्याथ प्राधान्यं तद्वचने विरोधत इत्यभि-
धानात् ।

ननु अगौचे तु व्यतीते वै इति श्रवणादगौचान्त इति प्रयोगे
वक्तव्यमिति श्राद्धचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त्त-
व्यमित्यादिना मृताहनिर्निमित्तत्वेऽपि तत्तत्तिथिविशेषस्यैव
उल्लेखः न तु मृताहत्वेनैव उल्लेखः यथा वा तत्र श्राद्धे विघ्न-
पतिते एकादश्यादिविधानात् एकादश्यादिरूपेणैव उल्लेखः ।
तथा तत्रापि शुचीभूतेन दातव्यमित्यादिना श्राद्धप्रशस्तकाल
प्राप्ततिथिविशेषस्यैव उल्लेखः । न तु अगौचान्तस्यैव उल्लेखः ।

अथ जन्मतिथिरुक्त्यम् । तच्च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासोयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सीरमासोयत्वं तथात्वे
तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तदपि तत्कृत्यलोपापत्तेः नचे-
ष्टापत्तिः प्रतिषेधस्तर्तुविधानात् यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च

“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवान्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः प्रतिसवस्तरश्चैव कर्त्तव्यश्च महीस्रवः” । स्नातैस्तिलस्नातैः प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य “तिलोदत्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापी च पटु- तिलो नावसौदति” । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि- रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ “गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्म- ग्रन्थेषु बन्धनम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागीरोचनायुतम् । सपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरजौवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् विज्जवांसैव श्रिया- युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! आयु- रिष्टार्थं सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव” ॥ स्वनक्षत्रमिति स्वनक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतं जन्मकालीननक्षत्रं नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणीक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्नैव पूजाविधानाच्च तदज्ञाने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेखम् । पूजायामर्घ्यानन्तरं पादमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यपाद्यादिक- न्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्” । पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह- पुराणम् । “पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्याघ्यं प्रदापयेत्” । तृतीयया पुरुषसूक्तोपतृतीयया ऋचा उभयक्रमदर्शनादि- ष्छाविकल्पः इति श्रौततः श्रीपतिव्यवहारनिर्णये “नवास्वर- धरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम्” । तथा “द्विभुजं अटिलं सौम्यं सुहृदं चिरजोविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं क्षपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभोपणमथार्चयेत्” ॥ रामोऽत्र परशु- रामः चिरजोविसाहचर्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा “स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । पठोश्च दधिमक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः । योगियाश्च वल्काः । “ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नामादियु च कर्मसु तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्यु पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवोद्योपा विष्णोः सस्मरणाय वै” ॥ ध्यायेत् शरेत् । स च मन्त्रः । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सूरयः दिवौघ चचुराततम्” । वामनपुराणम् । “मयमङ्गल-
मङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणे निन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलज्ञास्यास्यकं तस्य
धर्मस्याङ्घ्रिचयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवादिममायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्वनाम सर्वमत्मानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं यथोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्त भक्त्या सप्तगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कीटिकीटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मापदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यः “एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसानं जुह-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अगस्त्यो तु देवी-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “खण्डन
नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च । आमिष कलहं हिंसां वर्ष-
हृद्वौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षहृद्वौ जन्मदिने वृद्धमनुः ।
“मृते जन्मनि संक्रान्तौ आश्वे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्यादादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“साल्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरत् प्राप्नोत्यमोष्टा श्रियम् ।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुधिर वर्द्धते” । शत्रून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे परिद्धतः । दौषिकायां
“जन्मचयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति तद्वत्सरमेव यावन्नेरुज्यसम्मानसुखानि तस्य ॥ कृतास्त-
 कुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अनृक्षयोगसम्प्राप्ते
 विघ्नस्तस्य पदेपदे ॥ कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य
 सर्वोपधौस्त्रान ग्रहविप्रसुरार्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य भौमो वा
 ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥ सौरारयोर्दिने सुक्ता देयानृक्षे तु
 काञ्चनम् । सुरामासौ वचा कुष्ठ शैलेयं रजनौदयम् ॥
 शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः” ॥ सौराययोः शनि-
 भौमयोः । रजनौदयं हरिद्रादारुहरिद्रे एषां पत्रादीनामपि
 ग्रहणं कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् “एषा पत्राणि
 साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि
 कषायाख्योगणः स्मृतः” ॥ तत्र क्रमः । तिलोदत्तं तिल-
 युक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बखेतसर्पप-
 दूर्वागोरोचनात्मकं जन्मग्रन्थिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात् । गुरु-
 देवाग्निविप्राः पूजनौयाः स्वतन्त्रमपि पूजनोद्यम् । अत्र च
 हस्ता स्वातीश्रवणा पक्षोवे भृगुशिरी नपुंसि स्यात् । पुंसि
 पुनर्वसुपुष्यो मूल त्वस्ती स्त्रियः श्रेष्ठा इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ।
 जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपयेज्जन्म-
 नक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यवमानश्च तस्य दुय-
 रितश्च यत्” ॥ धनसारं धनश्रेष्ठं मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजा-
 पतिः सूर्यो गणगतिर्माकण्डेयश्च पूजनौयः । “सतिलं गुड-
 संयुक्तमध्वर्यवेमिति पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्य-
 हेतवे” इति गुडतिलन्दुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रो ।
 “चिरजोवो यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्
 वित्तवायैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा ॥ मार्कण्डेय महाभाग मत्त-
 कल्पान्तं जीवनं । आयुरिष्टार्यसिद्ध्यर्थमग्राह्यं वरदो भव” ॥
 ततो ध्यासपरशुरामाखत्यामहपवस्तिप्रज्ञादहनमदिभौपद्याः
 पूजनौयाः । पठ्यापि । “वैलोक्ष्ये यानि भूतानि स्यावरानि
 चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः साहं रक्षां कुर्यन्तु तानि मे” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् । पितृमातृपादग्रहणक्रमस्तु
 विष्णुपुराणादुच्यते यथा “क्षणोऽपि वसुदेवस्य पादो क्षयाच्च
 सत्वरः । देवक्याय महाबाहूर्बलदेवसहायवान्” ॥

सूरयः दिवीव चक्षुराततम्” । वामनपुराणम् । “सर्वमङ्गल-
मङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणे निन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चात्याख्यक तस्य
धर्मस्याद्वैतयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवाटिसमायुक्तं तु
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्व नाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यद्योद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं पक्षोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रीति भक्त्या नक्षगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रममेतन्तु कीटिकीटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मापदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तद्योपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्त्वाफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यः “एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमयैकैक शतमख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसाने जुह्व-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अथक्तौ तु देवी-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “खण्डन
नखकेशानां मेधुनाध्वानमेव च । आमिष कलहं हिंसां वर्ध-
हृद्वौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गर युद्धम् । वर्षहृद्वौ जन्मदिने हृद्वमनुः ।
“स्मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्नायादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टा श्रियम् ।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिर वहेत्” । शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दोषिका
“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेत्”

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहमखं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कास्य जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
 कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवदाख्यं “वीरप्रति-
 पदानाम तव भार्वा महोत्सवः । अत्र त्वां नरशादुन्त ! हृष्टाः पुष्टाः
 खलकृताः ॥ पुष्पदोषप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
 मन्त्रः । “वलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
 शेन्द्रसूरागते ! पूजयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या
 अत्र प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे वलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
 “मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्रो मपुरोद्धितः” इत्यर्द्धं पद्यादपि ।
 “एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
 र्ब्रह्मपुराणे । “शङ्करश्च पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
 शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च
 पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दःश्वो गौरो नित्यं सुग्रीषिता ॥ तस्मा-
 द्यत प्रकर्त्तव्यं प्रभार्त तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य
 सवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्तु नव्यनाशकरो भवेत्” ॥
 द्यूतक्षामाणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
 तन्नोक्तं द्यूतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । “यो यो
 यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । हर्षदैन्यादिना तेन तस्य
 वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं वलिराज्य-
 विशर्दिनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
 भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गं मामि मितेतरा । गङ्गायां
 यदि नभ्येत सूर्यग्रहगतेः समा” ॥ कल्पतरो । वामनपुराणं
 “नन्दासु. नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च सौरश्च रिक्तासु जयासु मामं
 पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समाचरेच्च” ।
 नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
 प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कृष्णान्तादिपञ्चदशद्वयमेष्ये
 क्रमेण दोषमाह स्मृतिः । “कृष्णान्ते घायेदातिप्याद्दृष्ट्यां न
 गन्तव्यं । षड्गतेः पटोने व्याहनद्यानिन्तु मूलके ॥ कल्पद्वौ
 क्षावते विष्वे तिथेर्गोत्रिय नियमके । ताने शरीरमागः
 व्यात् नारिकेने च भूषता । सुखो गोमांसवृत्त्या व्यात्

“सहस्रं पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” इति मनुवचने सहस्रं पितृनपेक्ष्य यद्गौरवमुक्तं तत्पौषणरचार्यम् अतएव मनुः । “मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” । वाच्यो गर्हणीयः अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेश्यधिकारः वेद-मन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति छन्दोगाङ्घ्रिकाचारचित्तामणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं चतुर्विधं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्ये-तव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञस्नानग्राहेषु पौराणिकमन्त्रेऽपि निषिद्धः । शूद्रमधि-कृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात् शपयेत्” इति याज्ञ-वल्क्येन “ब्रह्मपञ्चविशमेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य नमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन ग्राहमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधाना-देतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे शीतमवचनम् “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति अनुपनीतस्यापि शूद्रममत्वेन ग्राहा-तिरिक्ते वेदपाठनिषेधमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म-स्नानानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तायत् यावद्देहं न जायते” ॥ स्त्रीणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह ऋषिंहतांष-नौयम् । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं श्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानोयात् ससृती-ऽधो गच्छति इति नेच्छन्तीति पर्युक्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । जन्मतिथेः प्रागुक्तं ब्रह्मपुराणीयत्वात् पौष्-माख्यन्तामासादारः । गृह्यपरिशिष्टम् । “उपाकर्म तथोत्-सर्गः प्रमवाहोऽष्टकादयः । मानहृद्वौ पराः कार्यौ वर्जयित्वा तु पैद्वकम्” ॥ अष्टाष्टकासाहचर्याज्ज्याष्टस्यां तथा दर्शनाच्च प्रमवाही जन्मदिनं द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्तथोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्या वर्षे मासहृद्विरूपा मानहृद्विरूपा सेवात्र प्राच्या न तु सौरे मासि तिथिद्वयलाभमानहृद्विर्जीमूतवाह-नीत्या प्राच्या तिथिद्वयलाभस्य मानहृद्वित्वे प्रमाणाभावात् ।

वशिष्ठश्चाष्टौ च गगौ यवनो दगाहम् । जन्माख्यमामं किल
 भागुरिध चडे विवाहे चुरकर्णवेधे” ॥ एतद्विषयभेदस्तु राज-
 मार्त्तण्डे “उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
 सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कीविदैः” ॥ सापेक्षनिर-
 पेक्षाणि समर्थसमर्थविषयकाणि । चुरेति चुरकर्म राज-
 मार्त्तण्डे । “देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये । चुरकर्म
 न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे” ॥ एवञ्च चूड इति चूडाकरणे
 अधिकदोषाय नाय्यास्तु जन्ममासे विवाहमाह श्रौतव्यव-
 हारममुच्यते । “स्नानं दानं तपोविद्या सर्वमङ्गल्यवहेनम् ।
 उद्वाहय कुमारोणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ एवं “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्यास-
 वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गमाश्रयवपनेऽपि न
 दोषः । उदये लग्ने भे राशौ न बहुश्रुतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि ।
 अत्र जन्ममासकृत्याल्लग्न्ये मौरादरो यात्रादिमाहचर्यात् व्यव-
 हाराऽपि तथा । प्रतिमासे जन्मनक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्मो-
 त्तरम् । “जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरः स्नानेन यत्नतः । पूजा
 सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः ॥ आदं कुर्यात् प्रयत्नेन
 वाङ्मनाक्षरपूजने । वाचनायुधरत्नाढ्यं पूजनौघं प्रयत्नतः ।
 सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ॥

अथ प्रतिपत् । सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या “प्रति-
 पत् सद्वितीया स्यात्” इत्यापस्तम्बौयात् । न चैतस्य शुक्ला-
 परत्वं प्रतिपदाप्यमाव. ५ तं शुक्लापरेण सङ्गोचात् । ततश्च
 शुक्लामावास्यायुता ग्राह्या “त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु सर्वत्र न
 युग्मादरः” तथा च पराशरः “त्रिसन्ध्यव्यापिनौ या तु सैव
 पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरण्यमन्यत्र हरिवामरात्” ॥
 कृष्णाप्युपवासं द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च सहस्रशिष्टः ।
 “द्वितीया पञ्चमो वेधाद्दशमो च त्रयोदशो । चतुर्दशोऽप-
 वासं चन्द्रः पूर्वोत्तर तिथौ” द्वितीयावेधाद्योगात् प्रतिपत्
 तृतीये हन्तौत्यर्थः । एवमन्यत्र अत्रोपवासपरेण विशेषविधि-
 नापस्तम्बौय सामान्यस्य सङ्गोचात् । कर्मादौ नवग्रहपूजा-

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहसमं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कास्य जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
 कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य वस्तिं प्रति भगवद्वाक्यं “चौरप्रति-
 पदानाम् तव भावौ महोत्सवः । अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः
 खलकृताः ॥ पुष्पदोषप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
 मन्त्रः । “वलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
 ष्येन्द्रसूरागते ! पूज्यं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या
 अथ प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे वलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
 “मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्रो सपुरोहितः” इत्यर्द्धं पद्यादपि ।
 “एवं पूजा नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
 र्ब्रह्मपुराणे । “शङ्करश्च पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
 शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते । ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं नेमे च
 पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःस्त्री गौरी नित्यं सुस्त्रीपिता ॥ तस्मा-
 द्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभारते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयी यस्य तस्य
 सवत्सरः शुभः ॥ पराजयी विरुद्धस्तु लब्धनाशकरी भवेत्” ॥
 द्यूतश्चाप्राणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
 तन्नोक्तं द्यूतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरं । “यो यो
 यादृगभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । उर्षटैर्न्यादिना तेन तस्य
 वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं वलिराज्य-
 विवर्द्धनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
 भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता भार्गो मामि मितेतरा । गङ्गायां
 यदि नभ्येत सूर्यप्रदशतेः समा” ॥ कल्पतरौ । वामनपुराणं
 “नन्दासु. नाभ्यद्रमुपाचरेद्य चौरश्च रिक्तासु जयासु मामं
 पूर्णासु योषितुं परिवर्जनीया भद्रासु सर्वान्च समाचरेद्य” ।
 नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
 प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्रव्यभक्षणे
 क्रमेण दोषमाह मृत्तिः । “कुष्माण्डे चार्घ्यदानिष्याद्दृढत्वां न
 मरेश्वरिम् । बहुगतः पटोने श्याहमदानिन्नु नूनकः । कलहो
 जायते विलो तिर्जग्ग्योनिय निम्बकः । ताम्बे शगोरमागः
 म्यात् नारिकेले च मूर्खता । तस्यो गोमांसमन्ना प्यात

कलस्यो गोवधात्मिका ॥ शिख्यो पापकरो प्रोक्ता पृतिका
 ब्रह्मधात्मिका । वार्त्ताकौ सुतहानि स्यात् चिररोगौ च
 मापके ॥ महापापकर मास प्रतिपदादिषु वजयेत् ॥ अत्र
 भक्त्यामेव तालनिषेधादन्यत्रैतद्वक्ष्येण प्राप्तमत “ताल श्वेताश्च
 वार्त्ताकौ न खादेद्द्वेषुवो नरः” । इत्यनेन तालमपि श्वेत
 निषिद्ध साहचर्येण नपुंसकलिङ्गेन श्वेतानुपङ्गात् । एव अलाव
 वर्तुणाकारा वार्त्ताकौ कुन्दसन्निभा इति यदपि “कुसुम्भ
 नान्तिकाशक वृन्ताक पौतिक तथा । भक्षयन पतितस्तु
 स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” इत्युक्तस्य सामान्यतोऽभिहित
 तत्र नान्तिका श्वेतकलस्यीति कल्पतरुः । “पृतिका च द्वाद
 श्यामधिकदीप्राय शूद्रविषयिका वा वार्त्ताकौ वस्तुलेति समुद्र
 करभाष्यम् अवेदमस्वरसवीज वर्तुणाकारामित्यस्यानुपङ्गकल्प-
 नम् । व्याधितस्योपधकियायामपवादमाह सुमन्तु । “लघुन
 पलाण्डुष्टञ्जनकुम्भीत्याहसृतिकान्नाभोज्यान्नमधुमाममूत्ररतो
 ऽमेध्याभक्ष्यभक्षणे गायत्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातानवनये
 दुपवामश्च एतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रयायामप्रतिसिद्धानि
 भवन्ति यानि चान्यान्येव प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः” इति
 कुम्भीपाना इति ग्याता सम्पातानुदकविन्दून गिरसि पातये
 दिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रायश्चित्त वचनान्तरैकवाक्यतया
 यथायोग्यसूदनौघ कल्पतरौ “नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
 चौरश्च शुकऽय कुजे च मासम् । बुधे च यापा न समाचरश्च
 गेपेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् । चित्रा स्वहस्ताग्रवणासु तल
 सौरं विशाखा प्रतिपत्सु धर्ज्यम् । मूले मृगे भाद्रपदासु
 मास योपिन्मघाशुक्लिकमात्तरासु” ॥ ख धानष्टा मृग मृग-
 गिरसि मघाशुक्लिकाभ्या मङ्गोत्तरास्तासु दतोया समाम
 छान्दसः । अति । “एतच्च सार्यप तैल यत्तल पुष्पवासि
 तम् । अदुष्ट पक्ततैलश्च चानाभ्यङ्गे च नित्यम्” प्रचेना
 “तेनाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैल निषिध्यत । वार प्रतिपदस्य
 माह अति । रवौ पुष्प गुरो दूवा भूमि भूमिजवामर ।
 भार्गवे गामय दद्यात् तैलदापापगान्तये । “दद्यात्तैल इति
 गणः” ।

अथ द्वितीया “सा च कृष्णा पूर्वयुता ग्राह्या प्रतिपत्
सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपत् युता” इत्यापस्तम्बवचनात् ।
तत्रोक्तयुक्तेः प्रतिपत् कृष्णा तत्सादृश्यत्वात् द्वितीयापि तथेति
शुक्ला तु परयुता ग्राह्या युग्मात् एवं वक्ष्यमाण उपवासविधाय-
कयोः विरुद्धवचनयोः व्यवस्थोन्नेया यथा नारदः । “द्वितीयै-
कादशौ षष्ठी तथा चैवाष्टमीतिथिः । वेधादधस्ताद्वन्युम्ता
उपवासे तिथौस्त्विमाः” ॥ अत्र द्वितीयाद्यास्तृतीयादियुता
नोपोष्या इत्यर्थः विष्णुरहस्यम् “एकादश्यष्टमो षष्ठो द्वितीया च
चतुर्दशौ । त्रयोदश्याप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः” ।
तस्मात् पूर्ववचनं कृष्णपक्षविषयं परवचनं शुक्लपक्षविषयं
गनारथद्वितीयायान्तु दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्य-
दानं नक्त भोजनादिकम् । यथा विष्णुधर्मोत्तरे । ‘देवमभ्यर्च्य
पुष्पैश्च धूपदोषानुलेपनैः । उद्वच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं
समाहितः ॥ नक्त भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्यां गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गमवाचरः’ ॥ अस्त गते चन्द्रे विष्णु-
पूजने । “दिवारात्रौ व्रत यच्च एवमेव तिथौ स्मृतम् । तस्या-
मुभययोगिन्यामाचरेत्तद् व्रतं व्रतौ” ॥ एवमेव तिथौ दिवा
रात्रिसम्पत्तिरितिथौ । स्मृतं मुनिभिः अतएव तस्यामित्यादि ।
स्कन्दपुराणे “ग्राष्ठादस्य मिते पक्षे द्वितीया पुष्पमयुता । तस्यां
रथं समारोप्य रामं सा भद्रया सह । चाक्षोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रौ-
द्येच्च द्विजान् बहून्” ॥ तथा “चतुर्त्वाभावे तिथौ कार्या सदा सा
प्रोतये सम” । निरुपराणे “कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लाया
भ्रातृपूजनं । या न कार्यादिनश्रान्ति भ्रातरः समजन्मनि” तस्या
इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधि-
ष्ठिरः । यमा यमुनया पूर्वं भोजितः स्वष्टहे स्वयम् ॥ तस्या
निजरात्रे पार्श्वे । न भोजयिष्यतां वधं । यत्नेन भगिनीं दस्ताक्षी-

यमस्ते” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुना-
 व्रज ! । पादि सा किङ्करैः सार्धं सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥ यमु-
 नाञ्च संपूज्य नमस्कुर्यात् । “यमस्तुसर्गमस्तोऽस्तु यमुने । लोक-
 पूजिते । । वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥ अत्र
 दत्वा पठेत् “भ्रातस्तवानुजाताह मुहूर्त्तं भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये
 यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” । ज्येष्ठाचेत्तटा अग्रजाताहमिति
 वदेत् । अत्र भोक्तव्यं पुष्टिर्वर्धनमिति विधिसमभिव्याहृतफल-
 शुल्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुग्यकालोऽष्टधा विभक्त-
 दिगपञ्चमाशो ग्राह्यः । यथा दत्तः । “पञ्चमे च तथा भागे
 सविभागो यथाहृतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोप-
 दिश्यते ॥ सविभागं ततः कृत्वा गृहस्य शेषभुग् भवेत् ।
 इतिहासपुराणाद्यैः पठञ्च सप्तमं नयेत्” ॥ सविभागो विभ-
 ज्यान्नं प्रतिपादनं देवोऽत्र वैश्वदेवकर्मसम्बन्धो पञ्चमाशालाभे
 तु । “न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे
 नातिसायमः” ॥ इति मनूक्तपर्युदस्तसूर्यादयास्तेतरकालोऽपि
 ग्राह्यः । सौहित्यं दत्तिः । अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्काल-
 लभ्य “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यैवामिना नित्यम् ।
 अहनि च तथा तमस्त्रिण्यां सार्धेप्रहरयामान्तः” ॥ इति कात्या-
 यनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रोक्तत्वात्
 न सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविपर्युदासासङ्गतिः । अन्नानध्ययन-
 भ्रान्तानां प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयाया तद्विप्रेधातुः तथा च राज-
 मार्त्तण्डे । “प्रेको चेचा द्वितीयास्ता प्रेतपक्षे गते तु या । या
 तु कीजागरे याते चैत्रयावत्था परेऽपि च ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते
 च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणैः
 परिकीर्तितः” ॥ ज्योतिषे । तथा “यमद्वितीयाया यात्राया
 मरणं भवेत्” ॥

अथ तृतीया । सा च चतुर्थीयुता रम्भाव्रतेतरदैवकर्मसु
 ग्राह्या । “रम्भाख्या वर्जयित्वा तु तृतीया मुनिमत्तमः ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त-
 मणोगणपतिस्तुतिविद्यतुर्थी ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतमात्रं
 परं भविष्योत्तरे । “भद्रे ! कुरु प्रयत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नियमतत्पराः” ॥ रम्भया हत-
मिति रम्भाव्रतं स्मृतिः “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृती-
यिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता हस्तिकारोहिण्युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम्” ॥ भविष्ये । “या
शुक्ला कुरुशाट्म ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साऽक्षया
लोके गौर्वाणैरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारि-
वाजसमन्वितान् । स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममा-
लिनः” ॥ करकान् कुम्भान् वाजमन्नं हेममालिनः सूर्यस्य ।
ब्रह्मपुराणे । “यः पश्यति तृतीयायां हृष्यं चन्दनरूपितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यक्षु तमन्दिरम्” ॥ रूपितं चर्चितं
स्कन्दपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयमञ्जिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनेरतिशोभितम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादया-
माम युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥ ब्रह्मलोकास्त्रिपथगां पृथिव्या-
मवतारयत् । तस्यां कार्थ्यो यवैर्होमी यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राग्वेदयवान् । पूजयेत्
शङ्करं गङ्गां कैलाशश्च हिमालयम् ॥ भगौरथश्च नृपतिं
मागराणां सुखावहम् । स्नानं दानं तपः आहुं जपहोमादि-
कञ्च यत् ॥ अहया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते” ॥ अत्रा-
नन्त्यश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फलातिशयार्थः ।

अथ चतुर्थी । सा च पञ्चमीयुता याद्या युग्मात् ‘एका-
दश्याष्टमी पष्ठो अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परमयुक्ताः
पराः पूर्वैः संयुताः’ इत्यग्निपुराणाच्च भविष्ये । “अमा वै
सोमवारिण रविवारिण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारिण अक्षया-
दपि चाक्षया” । यत्तु “चतुर्थीमंयुता कार्थ्या तृतीया च
चतुर्थिका । तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित्”
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चमीयुतानिवेधकं तद्विनायत्रव्रतपर-
मिति गुरुचरणाः । तृतीयायुतानिवेधकत्वे कश्चिदित्यनुपपत्तेः
सर्वधेयं पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । मारसत्यादिप्रदोषमाह स्मृतिः
“त्रयोदश्याचतुर्थाय सप्तम्या द्वादशीतियेः । प्रदोषेऽध्ययनं
धीमान् न कुर्यात् यथाक्रमम् । मारसतो गायपतः गौरथ

वैष्णवस्तथा” ॥ प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः । रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः “शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् । मिथ्याभिग्राप कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः” चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात्तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः । “पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नैक्षितव्यः कदाचन” ॥ चतुर्थ्यां नैक्षितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधान-क्रियान्वयाभ्यर्चितत्वादोक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तु उदित इत्यनेन तथा च “अव्यक्तं प्रधानगामि” इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानम् इति उदितस्त्वर्होदितव्यावृत्तिपरः सरूपाख्यानपरो वा । “वाह्यो तु शब्दादृष्टा जगत्कोट्येण वा गवा । उदितं सोम-नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत्” इति पराशरोक्तोदित इतिवत् नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थत्वेति चेन्न यावन्तोऽर्थास्तावन्ति पदानौति तथा चोक्तम् । “यावतामेव धातूनां निद्रा रूढिगतं भवेत् । अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः” ॥ निद्रा सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं हनहिंसागल्योरित्यादौ गमना-दिकम् अभिधेयो वाच्यः तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गण-नाभिर्विग्रहो ग्रहणं यत्तार्थं स तथा एतेन धातुसमसस्यार्थत्व-पदस्य ब्रह्मपुराणे मिहार्काधिकारे “नारायणोऽभिर्गोष्ठस्तु निशाकरमरौचिषु । स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च-सः ॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दोक्ष्य मानवः । पटेद्वात्रे-यिकावाक्यं प्राञ्जलो वाप्युदङ्मुखः” ॥ अभिग्राहः वरोवाद्-वितयोभूतः सोऽभिग्राहः । धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे । ‘सिद्धः प्रसेनमवधीत् सिद्धो जायस्वता हतः । सुकुमारकः । मा-रोदोस्तव ह्येष स्यमन्तकः” ॥ अनेन सन्धेयाभिमन्त्रितं जलं पेयमथाचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघे शुक्ल-चतुर्थ्यां गौरो पूज्या वक्ष्यमाणवचनात् ।

अथ पञ्चमो । सा च चतुर्थ्यायुता ग्राह्या युग्मात् “पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थ्यासिद्धिना विभो” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । “अत्र पञ्चमौ तु प्रकर्त्तव्या पट्टायुक्ता तु नारदः” । इति ब्रह्मवैवर्त्त-

वचनं तच्छ्रुत्वापरं शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येकवाक्यत्वात् इति
 केचित्तच्चिन्त्यम् “चतुर्थीमंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे
 कर्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते” इति कान्तमाधवौयधृत-
 हारौतवचनात् । यद्यपि पैत्रे तन्निषेधो निरर्थकः शुक्लवचनस्य
 देवशत्यमात्रपरत्वात् तथापि यथा आपराह्निके पित्रे स्वतएव
 परविद्धा न आद्या तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैवपितृयोः
 सहोपन्यासः” । ब्रह्मवैवर्तवचनन्तु स्कन्दोपवासविषयकमिति
 माधवाचार्यः । अत्र पञ्चम्यामुपवासः षष्ठ्या स्कन्दोपासनाय
 षष्ठोसमेता कर्त्तव्या सप्तमो नाष्टमोयुता । यतङ्गोपासनायेह
 षष्ठ्यामाहुरूपोपणम्” ॥ इति भविष्यपुराणोक्तवत् । यतङ्गः
 सूर्यः । तथा च वसिष्ठः “क्षणाष्टमी स्कन्दपठौ शिवरात्रि
 चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारण भवेत्” ॥
 वस्तुतस्तु पञ्चमी परया न त्विति वचनान्तरैकवाक्यतया
 षष्ठ्याऽयुतेति पाठः । स्कन्दपठौ वक्ष्यते देवोपुराणे । “सुमे-
 जनार्दने क्षण्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवीं सुहो-
 विटपसंस्थिताम् । पञ्चनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
 पञ्चम्यामपिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगो” ॥ मनसादेवीं विपद्दरीं
 सुहो तिज वृक्षः । देवैरिति सहार्थे तृतीया । “देवीं संपूज्य
 नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ता-
 द्यान्महोरगान् । क्षोरं सपिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविपापहम्” ।
 मनसाध्यानं यथा पद्मपुराणम् “देवीमम्यामहोना शशधर-
 वदनां चारुकान्ति वदान्याम् । हंसारूढासुदारामरुणित-
 वसना सर्वदां सर्वदैव । स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कणकमणि-
 गणैर्नागरत्नैरनेकैर्वन्देऽहं साष्टनागासुरुकुचयुगलां भोगिनीं
 कामरूपाम् । पुराणान्तरे । “अनन्तो वासुकिः पद्मो महा-
 पद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपानकः । वासु-
 किस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः ॥ ऐरावतो धृतराष्ट्रः
 कर्कोटकधनञ्जयो” । गारुडेऽपि तत्रैव “अनन्त वासुकिं
 शङ्खं पद्मं कञ्जमेव च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं
 शङ्खकम् ॥ कालियं तक्षकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् । यजे-

ज्ञानसितान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत्” ॥ अत्र च “योऽमौ
 चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै
 नित्यं नमो नमः” ॥ इत्यनेन प्रणवपूर्वेण मत्स्यपुराणोक्ते-
 नानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे “पिचुमर्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनी-
 दरे । स्वयञ्चापि तदग्नोयात् वाह्यनाथापि भोजयेत्” ॥ पिचु-
 मर्दस्य निम्बस्य भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिश्रुत्य “चतुर्थी
 वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । मौमाम्बमतुलं कुर्यात्
 पञ्चम्यां शीरपि श्रियम्” ॥ संवत्सरप्रदीपे “पञ्चम्यां पूजये-
 ल्लक्ष्मीं पुष्पधूपान्नवारिभिः । मय्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न
 लिखेत्ततः ॥ माघे मासि मिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
 तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सरस्वतीत्सवः” ॥ सरस्वत इत्यु-
 पादानात् श्रियः सरस्वत्याः तथा च व्याडिः । “लक्ष्मीसरस्वती
 धोत्रिवर्गमम्बहिर्भूतशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधासु च
 शीरिति प्रथिता । तथा चोक्तं सां दद्यादित्यादौ नानाशब्द-
 स्यापि प्रसिद्धार्थतेव व्यवहारः विपरीतार्थशाब्दकवाक्यविशिष-
 सत्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते । सर्वदा नानार्थानां
 व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादाविति । “तरुणशक्लमिन्दोर्विभ्रतो
 शुभ्रकान्तिः कुचभरनमिताङ्गी सन्निमन्नामिताङ्गे । निज-
 करकमलोदलेखनी पुस्तकयोः सकलविभवमिद्वै पातु
 वाग्देवता नः” ॥ इति शारदोक्तं ध्यायेत् पाद्यादिभिः पूज-
 यित्वा “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-
 वेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा” इति ब्रह्मपुराणो-
 येन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । “बभ्रुर्जीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै
 न दापयेत्” । सरस्वतीं सपूज्य “यथा न देवी भगवान् ब्रह्मा
 लोकपितामहः । त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
 वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् । न विहीनं
 त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥ लक्ष्मीर्मधाधरापुष्टिर्गौरी-
 तुष्टिः प्रभाष्टति । एताभिः पाद्वि तनुभिर्गटाभिर्मै सरस्वती”
 इति मत्स्यपुराणोद्यैः प्रार्थयेत् ।

अथ षष्ठी । सा तु सप्तमोयुता ग्राह्या युग्मात् राजमार्तण्डे
 “जैष्ठे मासि मिते पक्षे षष्ठी चारण्यसञ्ज्ञिता । व्यजनैककरा-

स्तस्या मटन्ति विपिने स्त्रियः ॥ तां विन्ध्यवासिनीं वन्दे पट्टो-
माराधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥
कन्दं सूरणादिमूलं तदितरत् भविष्ये “येयं मार्गेश्वरे मासि
पट्टी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह-
प्रिया” ॥ देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य “पट्टां स्कन्दस्य कर्त्तव्या
पूजा सर्वापचारिका । इहैव सुखमीभाग्यमन्ते विष्णुपदं
ब्रजेत् ” ॥ इयमेव स्कन्दपट्टी पञ्चमी युतैवोपोष्या । “अष्टमा-
ष्टमी स्कन्दपट्टी शिवरात्रि चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्य्या-
स्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् विष्णुधर्मो-
त्तरे “अष्टमीश्च तथा पट्टीं नवमीश्च चतुर्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं
न कुर्वीत पर्वमन्थी तथैव च” ॥

अथ सप्तमी । मा च पटोयुता ग्राह्या युग्मात् पैठिनमि-
धचनाच्च यथा “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साग्न्यौ तिथिः” ॥ साग्न्यमुक्तं
म्कान्दे “साग्न्यं नाम मायाङ्गव्यापिनौ दृश्यते यदा” ।
अतएव परदिने त्रिसन्ध्याकालाव्यापित्वे पटोयुक्तपञ्चम्यामुप-
वासमाह भविष्यपुराणं “पटोममेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमी
युता । पतङ्गोपासनावेह पट्यामाहुरूपोपणम्” ॥ यथा
उपोपणे तथा कर्मान्तरे तथा “पट्यायुता सप्तमी च कर्त्तव्या
सर्वदा तिथिः । पटौ च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः” ॥
इति स्कन्दपुराणात् तथा “गृहपक्षस्य पञ्चम्यां सूर्येवागो यदा
भवेत् । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्” ॥ भविष्ये
“गान्धितण्डुलप्रमथ्य कुर्यादन्नं सुसम्कृतम् । सूर्याय चरुं
दत्त्वा सप्तम्याश्च विगेषतः ॥ यावत्तण्डुलान्ताम्रिर्वैद्यपरि-
सम्यया । तावद्वर्षमदद्यात् सूर्यलोके महीदते” ॥ गोपथ-
ब्राह्मण “द्वाविंशत पलिकं प्रमथमुक्तं मयमयवर्णा” । उद्योतिषे
पञ्चान् पलिकैर्मानैः साष्टरत्तिदिमापकम् । तैलकद्वितयं
ज्ञेयं ज्योतिषं । सप्तमिमापकम्” ॥ तेन चतुरत्तिकाधिकमाप-
कस्याधिकपञ्चदशितसोऽधिकमापकः प्रमथतण्डुला इति एव-
मेतत् न्यूनाधिकयोः फलतारतम्य बोध्यम् । एवं देवतान्तरे-
ऽपि तत्तद्दीक्षादिदत्तस्य फलैर्न कल्पयितुं युक्तम् अतएव त्रिवे-

ऽप्येवं वक्ष्यते । वराहपुराणे “अथापरं महा राज ! व्रतमारोग्य-
संज्ञितम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तस्यैव
माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितम् । पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं
सनातनम् ॥ आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य ! दिवा-
कर ! । प्रभाकर इति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥ पट्टाशैक-
कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एव एव
विधिः स्मृतः ॥ अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भुविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥ परत्र च शुभं
स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते” ॥ सप्तम्यां समुपोषित इति
आदिकर्मणि ज्ञातः । तेन सप्तम्यां समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रातःसप्तम्यामेव उपवाससङ्कल्पः । रविश्च विष्णुरूपतया
पूजाकाले ध्येयः अभिन्नापे तु तत्तिथावित्युक्त्वा आरभ्येति
पेडिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः । संव-
त्सरं यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति सप्तम्यामुप-
वासं कुर्वन् । “आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य ! दिवा-
कर ! नमस्तुभ्यं” इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र पट्टादिषु तत्तत्
कर्मविधानात् पट्टोत्तमेतित्यस्य न विषयः कानिकापुराणे भक्तं
प्रति सूर्यवाक्यम् । “अदृष्टा मां न भुञ्जीत विष्मन् नैव
दर्शयेत्” । तथा “मदूर्वा धृतनिर्मल्यं शरीरे न तु धारयेत्” ।
अर्घ्यं प्रतिमा ।

अथ विधानसप्तमी कृत्यचिन्तामणौ “अर्काग्रं शुचिगीमयं
सुमरिचं तोयं फलच्छायुते मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत्
कृत्वैकभक्तं नरः । चौरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यभूनि
क्रमात् । कृत्वा द्वादशसप्तमीं दिनकृतः प्राप्नोत्यभोटं फलम्” ॥
अवाचाकांक्षादीतरभोजननिवृत्तिरवसीयते तपस्वात् तथा च
मत्स्यपुराणं “तपोभिः प्राप्यतेऽभोटं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्ममत्वं हृद्यः लोको वदते अति साधने” ॥ तपसः क्लेश-
स्वभावत्वं तत्रैवोक्तम् “उमेति चपला पुत्रि न क्षमं तावकं
पपुः । मोहं क्लेशस्वभावस्य तपसः मौम्यदर्शने” ॥ व्यक्तमुक्तं
यथा “अर्कपत्राद्भरसाचमन्तरौचमृहीतकं कपिलाविडयव-
मार्त्तं मञ्जुलं मरीचं जलम् । कदलीफलमध्यन्तु कथामात्र-

अपक्वकम् । कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायाद्विगुणे क्षणे ॥ भक्ष्यं
मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा । एकभक्तं मयूराण्डप्रमाणं
भोजनं मतम् ॥ अर्द्धप्रसूतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा संपूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमाशयेत् ॥ घृतं स्वल्पं
पौषमासे माघादब्दं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या
शुद्धचौरनिरामिपैः ॥ विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ।
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कटुम्लरहितेन च ॥ मुहूर्त्तमापतिना-
दीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतन्त्रानुसा-
रतः ॥ एतद्भूतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्मत्वेन मल-
मासेतरकर्त्तव्यमाह । वशिष्ठनिर्द्धपुराणम् । “प्रारब्धेतु व्रते
पथात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके । पूर्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादश-
मासिकम्” ॥ पूर्वमानेन मलिम्लुच शून्यवत्सरमानेन तं मल-
मासं द्वादशमासिकं द्वादशमासेषु एव कार्यं न मलमास
इत्यर्थः यत्तु “मासे मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् । किन्तु
नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” ॥ इति विष्णुरहस्य-
वचनं तन्मासविशेषानङ्कितमाममात्रकर्त्तव्यामावास्यादिव्रत-
कर्त्तव्यता परम् उद्यापनं प्रतिष्ठा एवमारम्भोऽपि निषिद्धः
गार्ग्यः । “अस्तु गते गुरौ शुक्ले बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उपा-
यनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा उपा-
रम्भमारम्भम् एतच्च कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने
गौरवात् भविष्ये “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां निययेन
या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूज-
येच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥ इदं कुङ्कुटीवनत्वेन
ख्यातं भविष्ये “सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्लमाघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥ माघे मासि सिते
पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायु-
रारोग्यसम्पदः ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥ कीटिभास्करा
कीटिसप्तमीतुल्या सूर्यग्रहणफलं स्नानजं “सन्निहिते बुद्धि-
रन्तरङ्गा” इति न्यायात् । तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालौन-
गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र त्रैयम् यत्र बहुतर-

शतसूर्यप्रज्ञाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गेणान्वयात् कालानां
 स्नानानां तत्फलानामपि बहुशतत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः
 पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्यद्वागुणोदयकाले सप्तमौ तत्र पूर्वदिने
 तत्काले स्नानम् । “चतस्रो घटिका प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतोनां स्नानकालोऽयं गङ्गाभ्यः सृष्टः स्मृतः ॥ त्रियामां
 रजनीं माहुस्तद्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे मध्ये
 दिवसाद्यन्तमस्ति” ॥ इति कालमाधवीयष्टत ब्रह्मवैवर्त्तयेन
 पूर्वस्य तत्कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धि दिनकर्त्तव्यकर्माङ्गत्वेन
 इतरस्य चेतसाङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव दक्षेण तत्कालमार-
 भाङ्गिककृत्यसिद्धितम् अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथि-
 लाभ एव स्नान “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकेका यदा भवेत् ।
 उदये सा तिथिर्प्राज्ञा याद्वादावस्तगामिनौ” इति विष्णु-
 धर्मोत्तरात् अत्र घटिका मुहूर्त्तं याद्वयोम्यकालानुगोधादिति
 वक्ष्यते ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्डरूपा परवचने नाडीना-
 माद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ये तु सूर्योदयात् प्रागपि
 प्रातः स्नानविधानात् तत्रैव साधसप्तम्याप्यगुणफलविधिर्नाव-
 दादित्याहुः तच्चिन्त्यं “प्रकरणान्वये प्रयोजनान्वयत्वम्” इति
 जैमिनिसूत्रेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः अतएव कल्पतरु-
 रक्षाकरयोः । “य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यप्रहोपमान् ।
 प्रातः स्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ साधफलगुणौ” इति विष्णु-
 स्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तरास्नानात् प्रकरणास्त-
 राधिकरणन्यायेन कास्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं न तु गुणफल-
 विधिः किन्तु कास्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यमिदिरिति अत्र साध-
 मासनिमित्तकसाधसप्तमौनिमित्तककास्यस्नानयोः प्रातर्विधा-
 नात् नैमित्तकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् । “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नाहर्त्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् “न स्नान-
 माचरेद् भुक्त्वा नातुरी न सहानिधि । न वासोभिः सहजस्रं
 नाविज्ञाते जलाशये” ॥ इति मनुवचनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च
 “धर्मोश्चिन्नाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” । इति मनुवच-
 नाच्च अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि कास्यानां

तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः
निष्कामविष्णुप्रौतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं “गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्यम्” इति न्यायेन फलं बोध्यम् । तत्तु
इत्तु चौरगुडादिमाधुर्यभेदवन्निर्देष्टुमशक्यं “पक्षान्तरेऽपि क-
न्यास्ये रवौ आहं प्रशस्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव
कारयेत्” ॥ इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् एतद्वचनप्रागर्हं
कार्तिकमलमासाब्दविषयं “देशकालान्यमक्षेत्रदाहृदयमनो
गुणा । सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणोक्तवच्च तौर्यभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् । “विपुषद्विषसे
प्राप्ते पञ्चतौर्यविधानतः” इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तौर्य-
भेदे तन्त्रप्रसङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावलीतौर्य-
चिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे त्र्यहं स्नानक्रोडोक्ततेऽपि माघ-
सप्तमीस्नानादावसाधारणमङ्गल्येन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं
तदयुक्तं तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्
त्र्यहंफलकामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तम् । स्नाने परिषाटी-
साहं कृत्यकल्पनतायां विष्णुः “सप्त वदरपत्राणि सप्ताक-
पत्राणि च शिरसि निधाय” “यद्यत् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु
जन्मसु । तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी” ॥ इत्यु-
च्यार्थे स्नायादिति शेषः । रोकं किं त्रि तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्त-
मामाह कत्वान्माकरोति पदं सकराकारव्यचान्द्रमासीय तिथि-
कृत्यपरम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणान्मन्त्रन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च यथा मत्स्यपुराणि ।
“यस्मान्मन्त्रन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः । माघमासस्य
सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं
महाफलम्” ॥ अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं यथा
“सहानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि । तथा चयत्ततौ-
यायां शिष्यान्नाध्यापयेद् बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथ्या-
ख्यायाच्च वर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां भरण्यां
शक्रध्वजपातभरण्यामिति कल्पतरुः अत्र सहानवम्यादिसाह-
चर्याच्च न्वत्वं प्रतीयते अतएव चतुर्दशमन्त्रन्तरादिगणने क्वापि

न राशुल्लेखः । यथा भविष्यमत्स्ययोः । “अश्वयुक् शुक्लनवमो
द्वादशो कार्तिकी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य
च ॥ फाल्गुनस्याप्रमावस्या पोषस्यैकादशी तथा । आषाढ-
स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥ आवणव्याष्टमी कृष्णा
तथाषाढस्य पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्च-
दशी मिता । मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याद्यकारिकाः” ॥
अत्र अमावस्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः पुनस्तथा प्रदीपा-
दानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकोर्त्तनाच्च अत्र काम-
धेनौ तृतीया चैव माघस्येति कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति
लिखितम् अत्र, पाठद्वये औपतिरत्नमालायाम् । अश्वयुजि
शुक्लनवमोद्वादशयुजं मघौ तृतीया च इति पाठाच्चैवतृतीयैव
याच्या । अत्रोदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याद्यान्दत्त्वं सोरागमोऽपि
“अकंपत्रैः सवदरैर्दवाक्षत रुचन्दनैः । अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं
दद्यादादित्यतुष्टये ॥ माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघ-
सप्तमी । साकरोति च यत् प्रोक्तं सत्प्रायो वृत्तिदग्धनात् ॥
अष्टाङ्गविधिना योऽर्घ्यं भानोर्मूर्द्धि निवेदयेत् । ताम्र-
पात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम्” ॥ इति विष्णुपुराणौद्येन
आदित्यपुराणे “ऋक्षगणिविशेषेण यत् कर्म विहितम्नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते” अर्घ्यमन्त्रस्तु “जननी
सर्वभूतानां सप्तमी सप्तमसिक्के । सप्तम्याहृतिके देवि । नमस्ते
रविमण्डले” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “सप्त मसिबहुप्रौत सप्तलोक-
प्रदीपन । सप्तम्या हि नमस्तुभ्य नमोऽनन्ताय वेधमे” ॥
सप्तिरश्वः ।

अथाष्टमी । सा च शुक्ला नवमौयुता प्राज्ञा युग्मात् ।
कृष्णा च सप्तमौयुता यथा निगमः “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्ण-
पक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या परविद्वा न कुर्वाचत् ॥
उपवासादि कार्येषु एष धर्मः सनातनः” । भविष्यपुराणे ।
“चतुर्दशी तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । याऽब्दमकं न
भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥ यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं
सचयाजिनाम् । तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकं गच्छति” ॥
ततः सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसप्तपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च

फलम् । फाल्गुनशुक्लाष्टमी चतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्य-
ष्टमी प्रति चतुर्दश्युपवासव्रतम् । कालिकापुराणे । “यैषा
ललितकान्त्याख्या देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च
द्विभुजा गौरदेहिका ॥ रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डल-
मण्डिता । रक्तकौपेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥ नव-
यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा । उमया भाषितं मन्त्रं
यत्पूर्वं त्वेकमक्षरम् ॥ मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूज-
येत्” । एकमक्षरं शक्तिबीजरूपम् “तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा
कार्या विवृद्धये । पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवाम् । सततं साधकः
सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ ज्योतिषे । “शनैश्चरस्य वारेण
वारेणाङ्गारकस्य च । कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे
स्मृते” ॥ तथा “सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्या हेतु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च वृद्धस्यती ॥ अत्र यत् क्रियते
पापमथवा धर्मसञ्चयः । पष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तद-
क्षयम्” ॥ प्रणम्य जगतामीशं वसुदेवसुतं हरिम् । तज्जन्म-
तिथितत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ जन्माष्टमी । ब्रह्मपुराणे । “अथ भाद्रपदे मासि
कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ
देवकीसुतः । अष्टाविंशतिमे सावर्णिकमन्वन्तरप्रथमयुगा-
पेक्षयेति शेषः ॥ विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
“प्रावृट्काले च नमसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि
नवम्याञ्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि” ॥ इत्यादियु भाद्रपदनभः
पदयोर्नविरुद्धार्यता तत्कालस्यैकश्रुतिमूलतया गौणचान्द्रेण
भाद्रता मुख्यचान्द्रेण आवणतेति । अभिलापस्तु गौणचान्द्रेणैव
तदर्थमेव भाद्रपदप्रयोगात् अन्यथा तदभिधानमनर्थकं स्यात्
तिथिक्तये च कृष्णादिमिति वचतात् । यत्तु वशिष्ठसंहितायाम् ।
एकस्मिन् वधने आवणनभस्योपादानं तत् सोराभिप्रायेण ।
यथा “आवणे वा नभस्ये वा रोहिणी संहिताष्टमी । यदा
कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता” ॥ कृष्णे कृष्णपक्षे
अत्र वक्ष्यमाणवचनामध्यरात्रप्राप्तावेव जयन्तीत्वं न रोहिण्य-

दृश्योयोगमात्रे यथा “सिद्धार्कं रोहिणीयुक्ता नरा कृष्णाष्टमी
 र्याद । रात्रार्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयापि च” ॥ इति वराह-
 सहिता । एतेन द्वादशमासेषु कृष्णाष्टमीष्वपि रोहिणीयोग-
 पुरस्कारेण जयन्तीव्रतमिति हैतनिर्णयोक्त निरस्तं उत्तयचन-
 विरोधात् । “सूर्याचन्द्रमसोर्यं परं सन्निकर्षं मामावास्या” ।
 इति गोभिलसूत्रेण ज्योति शास्त्रगणनया च चन्द्रसूर्ययोरमा
 वस्थायामिकराग्रमस्याननियमेन द्वादशसु मासेष्वष्टम्या रोहिणी
 योगश्च सर्वथैवा भवति वाच । भविष्योत्तरे । “आवणे घट्टले
 पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु न भवेत्
 क्रूरराक्षस ॥ वर्षे वर्षे तु या नारो कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति महाक्रूरा व्याधी भवति कान्ते” ॥ भविष्ये ।
 “असौ सौम्योऽसौ रोहिणी या न सृष्टयेत् । व्रतं सकल्पये
 तत्र न च रात्रौ कदाचन” ॥ तत्र सप्तम्या तद्दिने तस्या एव
 प्रातर्लाभात्तदानीं सकल्पमाह हहत्याति । “प्रातः सन्ध्यां ततः
 कृत्वा सकल्पं बुध आचरन् । प्रातः सकल्पयेद्विद्वानुपवास
 व्रतादिकम्” ॥ ब्रह्मवैवर्ते । “मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत्फलं
 स्नानपूजनैः । फलं भाद्रपदेऽष्टम्या भवेत् कोटिगुणं द्विजम्” ॥
 तथा “अस्यां तिथौ वारिमात्रं यं पितृणां प्रयच्छति । गया-
 त्पादं कृतं तेन शताब्दं नात्र मशयः” ॥ पूजा च मध्यमात्रे ।
 “कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरः” । इति गारुडा ।
 इत्यमाणवचनजाताश्च । अन्यदाप्युक्ता भविष्ये । “त्रिकालं
 पूजयेद्देव दिवारात्रौ विशेषतः । अर्द्धरात्रावर्षिं तथा पुष्पं
 नानाविधैरपि” ॥ अत्र भविष्यपुराणभविष्योत्तराभ्यां सचिष्य
 पूजाविधिरभिधीयते । “पार्थ ! तद्विवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
 उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावनम् ॥ वासुदेवं समुद्दिश्य
 सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्या नमस्क-
 रम् ॥ अद्य कृष्णाष्टमी देवी नमश्चन्द्रसरोहिणीम् । अर्च-
 यित्वोपवासेन भीक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥ एनसौ मोक्षकामो
 ऽस्मि यक्षोविन्द । त्रिषो निजम् । तन्मे सुञ्चतु मा त्वादि पतित
 भोवसागरे ॥ आजन्ममरणं यावन्मृत्युस्य दुष्कृतं कृतम् । तत्
 प्रणाशय गोविन्द ! प्रसौद पुरुषोत्तमम्” ॥ एतन्मन्त्रचतुष्टय

संवत्सरप्रदीपधृतं तथा “एकेनैवोपवामेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्म कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥ गृहसुपक्राम्य
तथा “तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता । प्रतप्त-
काञ्चनाभासा देवकी सुतपस्विनी ॥ माञ्चापि बालकं सुप्तं
प्रसूता नीरदच्छविम् । वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका । वलभद्रस्तथा नन्दो
दत्तो गर्गश्चतुर्मुखः ॥ एवं प्रपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः” ।
तथा “स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा । देवकीं
वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ॥ चण्डिकां वलदेधं संपूज्य
पापैः प्रमुच्यते । अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडमर्पिषा । ततो
वर्द्धापनं पष्टीं नामादेः करण मम । कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्री
प्रभाते नवमोदिने । यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मञ्जो-
त्सवः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाद्य वामांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टमं
लोके कृणो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकी देवी वसुदेवा-
दजोजनत् ॥ भौमस्य ब्राह्मणो गुह्ये तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुवस्त्रं वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ शान्तिरस्तु शिव-
श्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत् । एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः
सुमहोत्सवम् ॥ वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गलो धर्मनन्दन ! ॥ नरो
वा यदि वा नारो यथोक्तं फलमाप्नुयात् । पुत्रसन्तान-
मारोग्य धनधान्यर्द्धं मदगृहम्” ॥ तथा “सम्यक्केणापि यः
कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमौव्रतम् । विष्णुलोक्षमयाप्नोति सोऽपि
नास्त्यत्र संशयः ॥ जयन्त्यामुपवामस्य महापातकनाशकः ।
नर्यः कार्यो महाभक्ता पूजनोपयुक्तः केशवः ॥ तुष्ट्यर्थं देवकी-
चूनीर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् । कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या
भक्तजनैरिष्ट ॥ अकुर्वन् निरयं याति यावदिन्द्रायतुर्दश” ।
वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । सुवर्णमवागोतिरक्षिकापरिमितं
ष्टेम काञ्चनं ततो न्यूनं काञ्चनमित्यत्र मदिनोमिति कश्चित्
पाठः । भौमस्य पृथिवीसम्पन्निनः कृणो मे प्रीयता मित्युक्त्वा
दद्यादित्यनेनान्वयः । तान् ब्राह्मणान् भक्तजनैरिति तैः सहै-
त्यर्थः अथैव विष्णुपुराणम् । “सहस्रं दक्षिणार्थं हि चत्वारि-

मपि शस्यते” । अत्र पूजोपवासयोः प्रधानत्वेनाकाङ्क्षा-
विरहादनन्वये अन्यतरस्य गुणत्वमवश्यं वाच्यम् एवञ्च पूजे-
वाङ्गम् उपवासस्तु प्रधानं उपवासस्य नियममित्युपक्रमे अव-
शात्तत्रैव विध्यन्वयात् । अङ्गस्य प्रधानविधिविधेयत्वेन पूजाया
विध्यन्तरानपेक्षणात् अतएवोपसंहारेऽपि जयन्त्यामित्यादिना
उपवाससमभिधाय पूजनोपसंख्यामङ्कितम् । न चैव पूजने
फलानुपपत्तिः “यस्य परमयोजुहर्भवेति न स पापशोकं
शृणोति” इत्यादौ गुणेऽपि फलश्रवणात् । अतएव ब्रह्मवैवर्तः
मृणां विना व्रतेनापि भक्तानां वित्तवर्जिनाम् । कृते नैवोपवा-
सेन प्रीतो भवति माधवः ॥ भक्त्या विनोपचारिण रात्रौ जाग-
रणेन च । फलं यच्छति दैत्यारिर्जयन्तीव्रतसम्भवम् ॥
वित्तशास्त्रमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् । कुर्वाणो वित्त-
शास्त्रम् लभतेऽसदृशं फलम्” ॥ विना व्रतेन पूजाद्यङ्गं विना ।
एवञ्च करणे फलश्रुतेरकरणे प्रागुक्त श्रावणे बहुले पक्षे इत्या-
दिना दोषश्रुतेयास्य काम्यत्वं नित्यत्वञ्च । ननु काम्यत्वम-
नित्यत्वं असति कामे परित्यक्तं शक्यत्वात् तथा सत्ये कस्य
कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैत्याङ्गौकारे नित्यानित्य-
संयोगविरोधः सैव संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायो
यथा खादिरं पशुं वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वी-
तेति श्रूयते । अत्र संशयः किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि
स्यात् उत नैति अत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता
न युक्ता यत् नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुवध-
नाय यूपश्रावयन्नापनार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते
शान्दान्ताय चतुर्थाध्याय सूत्रम् एकस्य च उभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमिति अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वये क्रतुशेषत्व फल-
शेषत्व लक्षणसंयोगसंज्ञावयवमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः ।
न च श्रावयन्नापनार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रय लाभ-
दत्त उभयार्था खादिरतेति । “एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रिय
कामस्य” इत्यादावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रवणात् । गरुड-
भविष्योत्तरवचनानि राजमार्तण्ड कृत्यचिन्तासिणि धृतानि

यथा “तमेवोपवसेत् काल रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । एकाग्र-
 णैव भावेन विष्णोर्नामानुकोत्तयन् ॥ अनघं वामन शौरिं
 वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेश माधवं मधुसूद-
 नम् ॥ वराह पुण्डरीकाक्ष नृसिंह देवसूदनम् । दामोदरं
 पद्मनाभ केशव गरुडध्वजम् ॥ गोविन्दमच्युत कृष्णमनन्त-
 मपराजितम् । अधोक्षज जगन्नाथ सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादि निधन विष्णु त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायण चतु-
 र्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं नित्यं वनमाला-
 विभूषितम् । शिवत्साङ्गं जगत्सेतु श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं मदा देव सर्वकामप्रसिद्धये । एवं पठित्वा वरद कृष्ण
 वन्देत भक्तितः ॥ प्रणमामि मदा देव वासुदेवं जगत्पतिम् ।
 नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेन्नरः ॥ त्राहि मा सर्व-
 लोकेश । हरे ! संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न ! दुःख-
 शोकार्णवात् प्रभो । ॥ सर्वलोकेश्वर ! त्राहि पतितमां भवार्णवे ।
 दैवकोनन्दन । श्रीश । हरे ! संसारसागरात् ॥ त्राहि मा सर्व-
 दुःखघ्न ! रोगशोकार्णवात् हरे ! । दुर्गतां स्वीयसे विष्णो । ये
 स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥ सोऽहं देवातिदुर्हं तस्त्राहि मा शोक-
 सागरात् । पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि
 मां देवदेवेग । त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता” । ततश्चोपवास पूर्व-
 दिने नियमं विधाय तद्दिने प्रातःस्नानादिकं विधाय “सूर्य-
 सामोयम.काल सन्ध्ये भूतान्यहःक्षपाः । पवनो दिक्पतिर्भूमि-
 राकाश स्वचराऽमराः ॥ ब्राह्म शासनमास्याय कल्पध्वमिह
 मन्त्रिधिम्” इति पठित्वा “तद्विष्णोः परम पदं मदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिवौघ चक्षुराततम्” ॥ इति मन्त्रेण नारायणं समुत्पत्य
 तत्सदित्युच्चार्य उदङ्मुखो दर्भवयफलपुष्पतिल जलादिपूर्णं
 यथा नाभोपपन्न वा पात्रं गृह्यत्वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
 अष्टेत्यादिना संकल्पयेत् यद्युपवासदिने प्रातःसप्तमी तदा
 सप्तम्या तिथाधारम्येति वक्तव्यं “धर्माय धर्मस्वराय धर्मपतये
 धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” । इत्युच्चार्य प्रागुक्त-
 वासुदेवं समुद्दिश्येति मन्त्रचतुष्टयं पठेत् । अहोरात्रे तु प्रण-
 वादि नमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्वासुदेव देवकी वसुदेव यशोदानन्द

/५५/

रोहिणीचण्डिका बलदेवान् पूजयेत् । दक्षगर्गचतुर्मुखानपि
 तथा संवत्सर प्रदोषे भविष्योत्तरीयम् । बलभद्रस्तथा नन्दो
 दक्षोगर्गचतुर्मुखः । पूजनौयस्तथा भक्त्या गन्धपुष्पाद्यैर्जलैः ॥
 ततश्च “माध्वापि बालकं सुप्तं पर्यङ्गे स्नानपायिनम् । औवत्स-
 वक्ष पूर्णाङ्ग नीलोत्पलदलच्छविम्” ॥ इति भविष्योत्तरीय-
 ध्यानं कृत्वा गरुडपुराणोक्तैर्मन्त्रैः विशेषे इतरत्र प्रणवादि
 नमोऽन्तेन ओक्त्वणनाम्ना पूजनम् । अर्घ्यं तु । “यज्ञाय
 यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
 इति स्नाने तु “योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय
 गोविन्दाय नमो नमः” इति एवं नैवेद्ये एवं विश्वायेत्यादि
 घृततिनाभ्यां होमे धर्मायेत्यादि स्वाहान्तेन शयने विश्वा-
 येत्यादि ततो देवक्यादि पूजा कार्या “पादावमुच्चयन्तौ
 ओर्देवक्याथरणान्तिके । निपत्या पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै
 श्रियै” इति संवत्सर प्रदोषघृतवचनात् औपूजापि ततो
 गुडघृतैर्वसोधारा नाडीच्छेदनं पष्ठौपूजनं नामकरणादिकञ्च
 कुर्यात् । “पूजयेद्युद्धिजाः सर्वे स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम् । चन्द्रो-
 दये शशाङ्काय दद्यादर्घ्यं हरिं स्मरन्” ॥ तद्विधिय “शङ्खे
 तोय समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् । जानुभ्या धरणीं गत्वा
 चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्” ॥ अर्घ्यमन्त्र “क्षीरोदार्यवसंभूत !
 अत्रिनेत्रममुहव ! । गृहाणार्घ्यं शशाङ्केद रोहिण्या सहितो
 मम ॥ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोवि-
 न्दाय नमो नमः” । प्रणाममन्त्रो यथा “ज्योत्स्नायाः
 पतये तुभ्य जोतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणौकान्त !
 सुधावास ! नमोऽस्तु ते ॥ नमोमण्डनदोषाय शिरोरत्नाय
 धूर्जटेः । कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे” ॥ ततश्चानघं
 वामनमित्यादिना “प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्”
 इत्यन्तेन नामकौर्त्तनं प्रणामौ त्वाङ्घ्रि मामित्यादिना त्वत्तो
 नान्योऽस्ति रचितेत्यन्तेन “यद्वाक्ये यच्च कोमारं वार्द्धके यच्च
 यौवने । तत्पुण्यं ब्रह्ममाप्नोतु पाप हर हन्यायुध !” इति शिव-
 रहस्योयेन प्रार्थनं कुर्यात् “ततः स्तोत्रैः स्तुति कृत्वा वासुदेवं
 जनादनम् । गौतवादित्वृत्यैश्च शेष कालं यथाशुक्लम्” नये-

दिति शेषः । परदिने प्रातर्भगवन्तं यथाविधि संपूज्य दुर्गायाय मङ्गीत्सवः कार्यः ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तैभ्यो दक्षिणाश्च स्वर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं कृणो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यात् ततः यं देवमित्यादि शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इति मन्त्रं पठित्वा ब्राह्मणान् विसर्जयेत् ततः पारणं कुर्यात् तन्मन्त्रः । “सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” । पारणानन्तरं समापनमन्त्रं भूताय इत्यादिकं पठेत् ।

अथ व्रतकालव्यवस्था । तत्र चैरात्रे रोहिणीकृष्णाष्टम्योर्लाभे जन्माष्टमीव्रताय स एव कालः तस्य मुख्यत्वेनाभिधानात् । तथा च वशिष्ठः “अष्टमौरोहिणीयुक्ता निगार्हं दृश्यते यदि । मुख्यः कालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः स्वयम्” ॥ भविष्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः । “अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हन्ति पापं विजम्बजम् । सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न मोदति” । अथमेव जयन्त्यः ग्यो योगः । तथा च यराष्ट-महितायां “सिद्धार्कं रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि । रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्तो कलयापि च” इति विष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः । “रोहिणी संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी । सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत् क्षान् तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इत्यत्र “अविद्यायाश्च मर्त्यां जातो देवकीनन्दनः” । इति सप्तम्यवेधे जन्म अवधं कल्प-भेदादविरुद्धं सप्तम्यामर्द्धरात्राध इत्यत्र अर्द्धरात्रादधयोर्हमिति भविष्यपुराण-वायुपुराणयोः पाठः । स्कान्दे “जयं पुष्पश्च कुरुते जयन्तोमिति तो विदुः । रोहिणी संहिता कृष्णा मासि च अर्द्धरात्रेऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधयोर्हं कलयापि यदा भवेत् । जयन्तो नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणामिनौ” ॥ अन्यत्रापि “अर्द्धरात्रादधयोर्हं मेकादृष्टटिकाभ्युक्ता । रोहिणी अष्टमी यादा उपवासप्रसादिषु” ॥ एकवटिकाभ्युक्ता अर्द्धवटिकाभ्युक्ता चेत्यर्थः । यत्नेन यदा मुख्योदये अस्याऽप्यष्टमी रोहिणी-युक्ता त्वमन्तरं पूर्वा मयसौ सोमयारेद बुधयारेद वा युक्ता

स्यात्तदा सर्वापवादिका सर्वोपोष्या इति । यदाह ब्रह्मवैवर्तः
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता
 प्राजापत्यर्चसयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि नभ्यते वा न वा
 विभो !” । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतामान्तुप्रेतत्वं नाशितन्तु
 तैः । यैः कृता आवणे मासि अष्टमौ रोहिणीयुता । किं
 पुनर्बुधवारिण सोमेनापि विशेषतः ॥ किं पुनर्नवमौयुक्ता कुन्-
 कोद्यास्तु सुक्तिदा” इति निरस्तं गुणफलानुरोधेन जयन्त्याख्य-
 मुख्यकालवाधायोगात् । स्कान्दे “न करोति यदा विष्णो-
 र्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः महते नारकीं
 व्यधाम्” ॥ भविष्ये “तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह । अकुर्वन्निरय याति
 यावदिन्द्राद्यतुर्दश” । इति जयन्तौलङ्घने प्रत्यवायश्रुतेश्च । बुध-
 सोमलङ्घने प्रत्यवायाश्रवणात् गुणफलत्वमेव महार्णवेऽपि
 बुधसोमवारयोगो गुणफलानुरोधेन युक्तम् । हेमादिरपि यदा तु
 यहिवस एव रोहिण्याष्टमौयोगस्तदा तत्रैव बुधवारादियोगः
 फलातिशयः । अन्ये त्वेवमाहुः । यदा पूर्वदिनाद्वरात्रे
 रोहिणीयुताष्टमौ नोत्तरा तथाविधा मा चेद्बुधे सोमे च भवति
 तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्वा उदये चाष्टमौ किञ्चिदिति वचना-
 त्तन्न । यद्यप्यर्द्धरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुधसोमवार-
 युक्ताष्टमौव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशम् । बुधसोमवाक्यञ्च
 द्वितीयदिवस एव रोहिणीयोगे सावकाशं तथापि बुधसोम-
 वाक्यस्य सङ्कोचे कर्मकालव्यापितिथिसम्भवाद्वर्द्धरात्रवाक्यस्य
 सङ्कोचे तद्वाधप्रसङ्गात् । तथा च बुधसोमवाक्यस्यैव सङ्कोचो
 नार्द्धरात्रवाक्यस्येत्यन्तेनाह । माधवाचार्योऽप्येवम् । किन्त्वयं
 योगो बुधसोमवारि प्रातः किञ्चिदष्टमौ अनन्तरं तद्दिने नवमौ-
 चय उभयतिथ्योरिव रोहिणी स्यात् तदैव भवति । ब्रह्मवैवर्त
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि” इत्यत्र सकलेति
 विशेष्याभिधानात् अतएव अपि वर्षशतेनापीत्युपपद्यते अस्य
 प्राज्ञता च जयन्त्यलाभ एव प्रागुक्तयुक्तेः ननु बुधसोमवार-
 षट्ष्टम्यां रोहिणीयोगो गुणफलमस्तु मैवं तिथिद्वये रोहिण्या-
 नियामकत्वेनाभिधानात् । तथा हि स्मृतिः “प्राजापत्यर्च-

संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमौ । मुहूर्त्तमपि लभ्येत सैवो-
पोष्या महाफला ॥ वशिष्ठः “वासरे वा निशायां वा यदा
युक्ता तु रोहिणौ । विशेषेण नभो मासि सैवोपोष्या सदा
तिथिः” ॥ अनयोरेवकारश्रुतेः । “एकादशीशताद्राजन्नधिकं
रोहिणौव्रतम् । ततो हि दुर्लभं मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणे रोहिणौव्रतमिति श्रवणाच्च बुधादि-
वाक्यन्तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफल-
बोधत्वमिति । एवञ्च तिथिविशेषनियन्त्रितापवादविधाविव-
कारश्रुतेः पष्टिदण्डात्मिकामष्यष्टमीं रोहिणोरहितां परि-
त्यज्य रोहिणौसहिता खल्पाष्यष्टमौ उपोष्या यदा तु पर-
दिनेऽपि रोहिणोरहिता तदा पूर्वोपोष्या । “पष्टिदण्डा-
त्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमल विद्या-
देकादशीं विना” इत्यनपोदित सामान्यविषयत्वात् वक्ष्य-
माणवचनजाताश्च । यदा तूभयदिने जयन्तीयोगस्तादा परे-
द्युत्पवासः सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिव्याप्तिसम्भवात् अतएव
बोधायनः “यो यथ्य विद्वितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोज्झिता” ॥ सङ्कल्पकालः
प्रातरेव प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानित्यादि वराहपुराणात् “प्रातः-
मन्या ततः कृत्वा सङ्कल्प बुध आचरेत्” इति संवत्सरप्रदीप-
वचनात् “उदये तूपवासस्य नक्षत्रास्तमये तिथिः । मध्याह्न-
व्यापिनो याह्या एकभक्ते सदा तिथिः” इति बोधायनवचने-
नोपवासो उदयगामि तिथेर्विधानात् नक्षत्रस्यास्तनिशीघ्रसम्ब-
न्धेन बलवत्त्वात् तिथेस्तिमन्यव्यापित्वाच्च । तथा च भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥
निशीथेऽर्द्धरात्रे । पराशरः । “त्रिमन्यव्यापिनो या तु सैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरण्यमन्यत्र हरिषामरात्” ॥
किं पुनर्नैवमौयुक्ता इति लिखिष्यमाणवचनाच्च । एतद्विषय
एव ब्रह्मधेवर्त्तवचनं “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमौ सहिताष्टमौ ।
ना मर्त्तापि न कर्त्तव्या सप्तमौ सहिताष्टमौ । अविद्यायान्त
सर्त्तायां जातो देशकीनन्दनः” । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती

शिवरात्रि च कार्थं भद्रजयान्विते । कृत्वोपवामं तिथ्यन्ते
तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ गरुडपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः
“जयन्त्या पूर्वविद्यासुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते
वा व्रतौ कुर्वीत पारणम्” ॥ तत्पूर्वदिनमात्रे जयन्तीनामे
विहा प्रतिप्रसवाय बोध्यम् । यदा तु विना जयन्तीयोग-
सुभयदिने रोहिण्युताष्टमौ लभ्यते तदापि परेद्युरुपवासः ।
तथा च कान्तमाधवोद्ये स्कन्दपुराणब्रह्मवैवर्तयोः । सप्तमी
सहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजीतम् । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्घ्रि
मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि । तदाष्टयामिक ज्ञेयं प्रीक्षं व्यासादिभिः
पुरा । मुहूर्त्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णाष्टमौ स्मृता । कि पुन-
नवमोयुक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा” मुहूर्त्तार्द्धमप्याष्टयामिकं
सम्पूर्णदिनं तत्कार्यकारित्वात् । पद्मपुराणे “पूर्वविहाष्टमौ
या तु उदये नवमौ दिने । मुहूर्त्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णा-
ष्टमौ भवेत् । कला काष्ठा मुहूर्त्तार्धे यदा कृष्णाष्टमौ तिथिः ।
नवम्या सेव याज्ञा स्यात् सप्तमौ सयुता न हि” । सयुता
रोहिण्येति शेषः । रोहिणीरहितायान्तु तथाविधायां पूर्व-
दिन एवोपवामस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु सप्तमौ रात्रिशेषे
रोहिणीसहिताष्टमौ परदिने च रोहिणी नास्तव्यापिनो
तदा पूर्वद्युरुपवासो बलवन्नक्षत्रसम्बन्धादित्युक्तं तच्चिन्त्य
बलवन्नक्षत्रसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रागुक्तब्रह्मवैवर्तस्कन्द-
पुराणविशेषवचनैरप्रयोजकीकृतत्वात् । एवञ्च “व्रतोपवास-
ज्ञानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया
पित्र्ये चापराह्णिकौ” इति देवलवचनस्याप्यत्र न विषयः
क्षणाकाष्ठादिविशेषवचनात् । न च सप्तमौसहिताष्टम्या-
मित्युपक्रमात् एव सप्तमौ सहिता न हीत्युपादानाच्च ब्रह्म-
वैवर्तवचनाद्यविषयत्वे पूर्णखण्डयोजयन्ती विना रोहिणी-
योगे परदिने कथमुपवास इति वाच्यं कि पुनर्नवमोयुक्ता
कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा इत्यनेन नवमौयोगस्य तत्रापि हेतुत्वेन
कौर्त्तनात्तस्यात्रापि सत्त्वात् । तिथिद्वये उपवासनियामकस्य
नक्षत्रस्योभयदिनलाभे प्रागुक्तेनोपोषितव्यमित्यादि भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरौघे परदिननियमितत्वाच्च । तिथिविवेके

ऽप्येवम् एवञ्च नक्षत्रासम्बन्धे अष्टम्यां पूर्णायां नास्ति विप्रति-
पत्तिः त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । खण्डायान्तु निशीथसम्बन्धि-
न्यामुपवासः । तथा च माधवाचार्यधृत परशरवचनम् ।
“दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां
प्रकुर्वीत विशेपेणेन्दुसंयुताम्” । नारदौयसंहितायामपि
“उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणन्तु यः । अर्द्धरात्रयुता-
ष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्” ॥ अत्र अर्द्धरात्रयुतेर्विशेपेणेन्दु-
संयुतामित्यत्रापि तथा । एवञ्च पूर्वद्युरेवाष्टम्यां निशीथयोगे
तद्वोपवासः । “कृष्णाष्टमौ स्कन्दपट्टो शिवरात्रि चतुर्दशौ ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” इति वशिष्ठ
ब्रह्मवैवर्तपैठौनस्युक्तस्याप्येव एव विषयः । कृष्णाष्टमौ कृष्ण-
धन्वाष्टमौ स्कन्दपट्टादि साहचर्यात् तिथ्यन्ते पारणविधा-
नाश्च । अत्रैव विषये तिथेरस्तगामित्वे विष्णुपुराणम् । “अनामे
रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी । तत्रोपवासं कृत्वैव
तिथ्यन्ते पारणं स्मृतम्” ॥ एतादृश्वचनं भविष्येऽपि किन्तु
तत्रोपवासः कर्त्तव्य इति तृतीयचरणे पाठः । न चैतद्वचनयोः
पूर्वद्युरेव निशीथमात्रो परद्युरस्तगामित्वमात्रेऽपि विषय
इति वाच्यं विशेपेणेन्दुसंयुतामित्यस्यार्द्धरात्रयुताष्टम्यामित्यस्य
च बाधापत्तेः तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यनुवादापत्तेः च । त्रिस-
न्ध्यव्यापिनोत्यस्य कर्मोपक्रमकालौन तिथिनिगामकस्य च
तिथिसामान्यविषयकस्य विशेपेणेन्दुसंयुतामित्यनेन अर्द्धरात्र-
युताष्टम्यामित्यनेन च जम्माष्टमोमात्रविषयकेण बाधितत्वात् ।
एवञ्च परदिनमात्रे उभयदिने वा निशीथसम्बन्धे उभयदिने
वा तदसम्बन्धे परद्युरेवोपवासः सङ्ख्यकालानुरोधात्तियेऽस्त्रि-
सन्ध्यव्यापित्वाच्च । “विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुता-
ष्टमौ” इत्यादि पुराणाश्च । माधवाचार्यप्रभृतयोऽप्येवम् ।

अथ पारणकालः । पारणकालय भविष्य विष्णुरहस्य
ब्रह्मवैवर्तेषु । “अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुर्यात् पारणं
कचित् । अन्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ।
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः
कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम्” ॥ अत्र उभयविधौ पारण-

सुक्तम् । यदा च सार्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्य वियोग-
 म्युदैकतरवियोगोऽपि पारणम् । तथा च नारदीये “तिथि-
 नक्षत्रमयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणन्तु न कर्त्तव्य
 यावन्नैकस्य संचयः । सायोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियु-
 ज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेव वेदविदो विदुः” ॥ यद्येकस्यापि
 सार्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरवियोगोऽपि प्रात-
 रुत्सवान्ते पारणं “तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्वीत
 पारणम्” इत्युक्तवचनात् । निर्णयान्ते तु प्रतिकुर्वीत पारण-
 मिति पाठः । न च भोजनस्य रागप्राप्तत्वे न विधित्वासम्भवात्
 तिथिनक्षत्रयोर्वियोगं विना न पारणं कुर्यादित्येवार्थ इति
 वाच्यम् । “उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् । अन्यथा
 तु फलम्याहुः धर्ममेवोपसर्पति” इति देवलवचने पारणनिय-
 मात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
 नोपपद्येत । तथा च कात्यायनः “रात्र्यादिकं भवेन्नित्यं
 पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्तिकान्ते भुञ्जि
 क्रिया” इति । अतएव हेमाद्रिप्रभृतिप्रवचनं “तिथ्याक्षयो-
 र्यदाभेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा । अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पार-
 णन्त्यपरेऽहनि” ॥ यदा रात्रेः सार्धप्रहरमतिक्रम्य तिथि-
 नक्षत्रयोर्विच्छेदः अथवा केवलस्य नक्षत्रस्यान्तस्तदाऽपरेऽहनि
 उपवासपरदिने पारणं कुर्यात् नक्षत्रस्येत्येकतरोदलक्षणम् ।
 हेमाद्रिस्तु यदा परदिनेऽर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्तिथ्यन्तो वा भवति
 तदा अर्द्धरात्रे पारणं कुर्यात् इत्याह । तन्न, वर्जयित्वा महा-
 निशामिति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् अर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्ति-
 थ्यन्तो वा भवतीत्यर्थे प्रमाणं नास्ति किन्त्वर्द्धरात्र एव तदाधि-
 करणं सन्निधानात् तु कारणादेरात्रं व्यवक्षिप्य उपवास-
 दिनात् परदिने पारणं विधीयते । जोमूतवाहनस्तु न हि
 तिथिभान्ते च पारणमिति पारणकर्त्तव्यतापरं चेन्न तदन्त
 एव विधिः । किन्तु नक्षत्रे तिथौ च वर्त्तमाने न कुर्या-
 दिति तात्पर्यं तत्रैव दोषश्रुतेः रागप्राप्तभोजनानुवादेन
 निथिनक्षत्रेतरकाले पारणं कुर्यादिति वा विधिः । स
 च रात्रिशेषे भोजनेऽप्यविरुद्धः द्वितीय एवाहनि पारणं

भविष्यति ग्रहणेऽपरेऽहनीतिवन्नियमाभावादित्याह । तन्न, पारणविधेर्नियमरूपतयोक्तत्वात् रात्रिग्रेपे भोजनस्याविहितत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते, “त्रियामां रजनीं प्राहुः स्वज्ञायन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ एतद्वचनबलात् मङ्गानिशा परकालस्य नाडीचतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीय भोजनानुपपत्तेः तद्दिनकृत्यलोपापत्तेश्च । अतएव “मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्मङ्गानिशा” इत्युक्तम् । कात्यायनोऽपि “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्या सार्धेप्रहर यामान्तः” ॥ इत्यनेन रात्रौ सार्धेप्रहराभ्यन्तर एव भोजनं न तु तत्परत आह ग्रहणवदपरेऽहनि पारणेऽपि दत्तवचनाच्च केचित् तु तिष्ठृक्षयोरितिवचने अपरेऽहनि उपवासवृत्तयोदिवसे पारणं कुर्यात् । यथा वचनबलात् पारणे औत्सर्गिक पूर्वाह्नपरित्यागेऽपि न व्रतवेगुण्यं तथावाप्यौत्सर्गिक द्वितीय दिनपरित्यागेऽपि न तथात्वमिति । यत्पुनरुभयसत्त्वे रात्रावेव तत्रैव दिवसे पारणविधायकं तिष्ठृक्षयोरिति वचनं तदसत् अपरेऽहनीत्यत्रापर इत्यस्य वैयर्थ्यपत्तेः । यथा श्रुतार्थपरतयैवोपपन्नस्य वचनस्य तिथिनक्षत्रसत्त्वे पारणनिषेधकानां वचनानां बाधने सामर्थ्याभावादित्याहुः । तन्न औत्सर्गिक द्वितीयदिन परित्यागे प्रमाणमेव नास्ति तिष्ठृक्षयोरिति वचनक्षेदस्य तद्रूपार्थत्वे प्रमाणं नास्ति । न च अपर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथात्वमिति वाच्यं तथात्वे निःसन्देहार्थं न परेऽहनीत्येवं ब्रूयात् ।

वस्तुतस्तु पारणत्वपरेऽहनीत्यनेन अवश्यवक्तव्योपोपित तिष्ठृक्षयोर्भेद इत्यवोपस्थितोपवासस्य परदिन इत्येव प्रतीयते न तु द्वितीयदिवसस्य परदिने अतएव “यद्य कृष्णाष्टमी देवी नमयन्द्रसरोहिणीम् । पञ्चयित्त्वोपवासं न भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि” इति मन्त्रनिद्रमपि मङ्गच्छते । किञ्चात्रैव वचनं नक्षत्रस्यान्त इत्यत्र भोजनाह्निकाले एकतरवियोगेऽन्यस्य अर्धरात्रवियोगेऽपरेऽहनीत्यस्य सांयोगिक इत्यादि वचनैकवाद्यतया उपवासद्वितीयदिवसपरत्वायशक्यत्वे न अर्धरात्रे

उभय वियोगेऽपि तथैव युक्तत्वात् । अन्यथा सांयोगिक-
 इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । एवञ्च “सायमाद्यन्तयोरङ्गाः सायं
 प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेक्षोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” इति
 महाभारतोद्योक्तगिक द्वितीय दिनपारणस्याप्यबाधः । एत-
 द्विषय एवोक्तवान्ते पारणमाह “तिथ्यन्ते वीतृसवान्ते वा
 व्रतो कुर्वीत पारणम्” इति । न च अत्र तिथ्यन्ते तारकान्ते
 वेति पाठ इति वाच्यं पूर्वपाठस्य हेमाद्रिनिर्णयामृत माधवा-
 धार्य्येष्टतत्वात् व्याख्यातत्वाच्च एतद्विषये ब्रह्मवैवर्तः । “सर्वेष्वे-
 वोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्याद्वेति
 धारण पारणम्” ॥ धारणं नियमग्रहणं ततथागृहीतं नक्त-
 व्रतस्य रात्रिपारणनिषेधः । गरुड पुराणेऽपि “अन्यतिथ्या-
 गमोरात्रौ तामसस्तेजसौ दिवा । तामसे पारणं कुर्वे स्तामसीं
 गतिमाप्नुयात्” ॥ न च यदि प्रथमं निशायामेकतरवियोग-
 स्तदापि ब्रह्मवैवर्तौदि वचनाद्दिवा पारणमनन्तमह माधवा-
 धार्य्योक्तं युक्तमिति वाच्यं “न रात्रौ पारणं कुर्याद्वेति वै रोहि-
 णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा महानिशां”
 इति सवत्सरप्रदीपधृतस्य “न रात्रौ पारणं कुर्याद्वेति वै
 रोहिणीव्रतात् । अत्र निश्चयि तत् कार्यं वर्जयित्वा महानि-
 शां” इति ब्रह्माण्डोक्तस्य च निर्विषयतापत्तेः । स्त्रीणां
 यवासादि भोजनमप्याह ब्रह्मपुराणं “ततः प्रविश्य च शृङ्गं
 यवाचं भुञ्जते च ताः । युक्तमिच्छाविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह” ॥

तदयं सत्तेषां । यत्रैकदिने जयन्तीलाभस्तदैवोपवासः ।
 उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यनामे च रोहिणीयुक्ता-
 टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताटमौनामे परदिने । रोहि-
 ण्यनामे तु निशीथसम्पन्न्यामटम्याम् । उभयदिने निशीथ-
 सम्पन्ने तदसम्पन्ने वा परदिन इति । उपवास परदिने
 तिथिनक्षत्रयोर्व्रतार्जं पारणम् । गृह्य. नृ. भक्तनिशायाः ।
 पूर्वमेक तरस्यावसानं मन्वतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
 तदेकतरावसाने पारणम् । यदा महानिशायासुभयस्थिति-
 स्तदात्मान्ते प्रातःपारणमिति । इति धन्यवटोय श्रीरघु-
 नन्दनमहाचार्य्यविरचितं श्रीकृष्णजन्माष्टमौतत्त्वं समाप्तम् ।

अथ दूर्वाष्टमौ । शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या । “आवणी
दीर्गनवमौ दूर्वा चैव हुताशनौ । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिव-
रात्रिर्वलेर्दिनम्” ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । बलेर्दिनं द्युत-
प्रतिपत् हुताशनौ रम्भातृतीया भविष्योत्तरे “पक्षे भाद्रपदस्यैव
शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वाष्टमौ व्रतं पुण्यं यः करोतीह
मानवः ॥ न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं सातपौरुषम् । नन्दते
वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम्” ॥ भीमपराक्रमे कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य “गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षि-
णम् । गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये” ।

आयुष्या ऊर्द्धं तिसृषु कृष्णाष्टमौषु आहानि नित्यानि
यथा गोभिलः “अष्टकायोर्द्धं आयुष्यास्तमिष्याष्टमौ” इति
ब्रह्मपुराणे “पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च । कृष्ण-
पक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैवौ विभाव्यते ॥ प्राजापत्याद्वितीया
स्यात् तृतीया वैश्वदेवकौ । आद्यापूपैः सदा कार्या मांसै-
रन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगती-
विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आहम्य प्रधानकालस्तद्वदिति यावत् । ऐन्द्रीसाम्नेरिन्द्रदेवता-
कयागसम्बन्धात् । एव प्राजापत्या वैश्वदेवको च मांसैः पशोः ।
तथाच गोभिलः “यद्युवात्पतरमम्भारः स्यादापि पशुनैव
कुर्यात्” इति यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे पशुरिति छाग
एव “छागोऽनादेजे पशुः” इति गीतमात् न च “तेषां ऊर्द्धं
मष्टम्यां गौः” गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति वाच्यं तदमम्भवे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य
विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् तेषो पौषौ । वस्तुतस्तु हरिवंशे
मृगोऽपि विहितः यथा “इच्छाकुम्भु विकुचि वै अष्टकाया-
मथादिशत् । मांसमानय आहाय मृगं हत्वा महाबल”
इति । स्त्रियावधाभावमाह स एव पवध्याश्च स्त्रियं प्राहु
स्त्रियग्योनिगतेष्वपि” ॥ एतदर्थं ब्रह्मपुराणेष्वपि आरण्या-
नामगम्यप्रोक्षितत्वं वक्ष्यते पक्षभावे स्थानीपाकेन यथा
गोभिलः “अपि वा स्थानीपाकं कुर्यात्” इति तद्विधा-
नन्तु “स्थानीपाकं पशुस्थानं कुर्याद् यद्यानुकल्पितम् ।

अप्येतत् सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु” ॥ इति छन्दोगपरि-
शिष्टोक्तं ब्राह्मम् । अन्विति ओदनचर्रोः पश्चात् अतएव शाता-
तपः “नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने सदा । पितरः स्पृह-
यन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्मादद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु
ब्राह्मणेषु च” ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकं तूपकरणत्वेन
शक्तानामावश्यकमुभयत्र सदेति श्रवणात् । तथाच “नित्यं
सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोष-
श्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्त्ति-
तम्” ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
“आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इति नव्यवर्द्ध-
मानधृतात् । “प्रावृट्काले समायाते रौद्रऋतुगते रवौ ।
नाडौवेधसमायोगे जलयोग वटस्यहम्” ॥ इति रुद्रयाम-
लाच्च । रौद्रमार्द्रानवोदकश्रावस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्या-
दिकनिषेधमाह टौपिकायाम् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां
जन्मक्षेतारां सितवामरञ्च । त्यक्त्वा हरौज्येन्दुकनान्त्यमेव ध्रुवेषु
च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥ सितवामर शुक्लवारम् ऋतुं राशिः
दृष्ट्यादयः श्रवणपुष्य शृगशिरो हस्तारैवत्यनुराधा उत्तर-
वितथरीहिण्यः । कृष्णपक्षे चैन्नवोदकश्राद्धकालस्तदोभयोः
श्राद्धयोस्तन्वात् सिद्धिः ।

ज्योतिषे “रजोयुक्क्ष्माश्ववाचो च रौद्राव्यपदगे रवौ ।
तस्यां पाठी वीजवापो नाहिभौर्दुग्धपानतः ॥ शृगशिरसि
निवृत्ते रौद्रपाटेऽश्ववाचो ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्तोष्य-
हानि । यदि वर्षति कृष्णः क्षेत्रसामाद्य वीजं न भवति
फलभागी शस्यचाण्डालपाकः” । रजोयुक्क्ष्मा ऋतुमतो
पृथ्वी । मत्स्यसूत्रे “धरण्याऋतुमत्वाच्च भूमिकर्म्म तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥ ज्योतिषे “यस्मिन्
धारे सहस्रांगुर्यत्काले मिथुनचूरेत् । अश्ववाचौ भवेन्नित्यं
पुनस्तत् कालवारयोः” ॥ इदन्तु प्रायिकं सावकाशश्राद्धमधि-
कृत्य महाभारते “नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रोष्ठपदयोः कार्ये तथानेवे च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु
प्रत्यरी च विवर्जयेत् । ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि

वर्जयेत्” ॥ प्रोष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा दिनक्षत्राद्विवचनम् आ-
ग्नेय कृत्तिका दारुणमुक्ता ज्योतिषे । “दारुणश्चौरा रोद्रमैन्द्रं
नैऋतमेव च” । उरगमशेषां रोद्रमाद्री ऐन्द्र ज्येष्ठा नैऋतं
मूला । विष्णुधर्मोत्तिरे च “नक्षत्राणि तद्यैवात्र दारुणोग्राणि
वर्जयेत्” । तत्रोग्रनक्षत्राणि पूर्वात्रयमघाभरण्यः ।

नवान्न आहकालश्च ज्योतिषे । “सूर्यो” चैव विशाखगे
स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते नन्दामन्द महौजकाव्यदिवसे
पोषे मधो कार्तिके । मेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे
शशिन्यष्टमे आह भोजनक नवान्नविहित पुत्रार्थनाशप्रदम् ।
“ज्येष्ठाशेषाद्वेगे सूर्यो मृगशिरा निशात्मके । नवान्नैर्भोजन
आह जन्म चन्द्रे तिथौ न च” ॥ सूर्यो चैव विशाखगे मार्ग-
शोषस्य विंशति दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते स्मरतिथौ
त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारात्रये । उग्रनक्षत्र पूर्वात्रय मघा-
भरण्यः अहिरश्लेषा शिव आद्री । भोजराजः “ब्रह्मा विष्णु
हृहस्पती शशधरो मार्त्तण्ड पोष्णादितौ मैत्रे चित्रविशाख-
वायु धनमे मूलाश्चि वज्रा तथा । शक्रे वारुण कृत्तके शुभ-
दिने आह नव शस्यते । नन्दाभार्गव भूमिजेषु न भवेत् आहं
नवान्नाद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणौ श्रवणापुष्यमृगशिरोहस्ता
रेवती पुनर्वसुनुराधा चित्रा विशाखा स्वाति धनिष्ठा मूला-
श्रिनी कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषा । नवान्नआह मूला कृत्तिका
ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषभक्षणप्राप्तेः “अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा
मूलाजपदकेषु च । भृगुभौमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नवोदन”
इति आहशेषाभोजिमात्रपरम् । अजपद पूर्वभाद्रपदा ।

चन्द्रताराद्यशुद्धो प्रतीकारमाह देवलः । ‘कर्म कुर्यात्
फलावाप्त्यै चन्द्रादि शोभने बुधः । सुस्यकाले त्विदं सर्वं
नार्त्तः काममपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणश्च तारे तिथावभद्रे
सिततण्डुलाय । धान्यश्च दद्यात् करणचंदारे यौगे तिलान्
हेममणिश्च लग्ने” ॥ तारे जन्मविपत् पापकष्टे । कृत्तमावि-
हितनक्षत्रम् । राजमार्त्तण्डे ताराभेदास्तवणपरिमाणमाह
“एकत्रि पञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलाणि लवणस्य क्रमगा
जन्मविपत् प्रत्यरिमरणाख्य तारासु । पलन्तु लौकिकैर्मानैः

साष्टरत्तिदिमापकम् । तोलकचितय ज्ञेय ज्योतिर्ज्ञेयः स्मृति सम्प्रतम्” वामनपुराणञ्च “विष्टयो व्यतिपातश्च येऽन्ये दुर्नीति- सम्भवाः । ते नाम स्मरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः” इति ब्रह्मपुराणे “प्राश्लोयाद्दधिसंयुक्तं नवविप्राभि- सन्वितम्” । अभिमन्त्रितं मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्रीति । स्मृतिः “गृहीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधिप्राशये- च्छवम्” ।

अथ भोष्माष्टमी । भविष्योत्तरे “शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भोष्माय यो जनम् । सवत्सरकृतं पापं तत्तृज्जणादेव नश्यति” ॥ धवलधृतास्मृतिः । “अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भोष्माय सतिनोदकम् । अत्र च विधिवद्दधुः सर्वे वर्णा द्विजातयः” ॥ सर्वं वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करत्यौर्ध्वं देहि- कम् । तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परत्र च” इति मरीचि- वचनान्तु भोष्मकृत्येतरपरम् । तथा च स्मृतिः “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्याद्भोष्माय नो जनम् । सवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तमम्” ॥ अमवर्णजनदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि भावादि विषय इति शोदयते । अत्र तर्पणमन्त्र “वैयाघ्र- पद्यगोवाय माकृतिं प्रवराय च । अपुवाय ददाम्येतत् मलिलं भोष्मवर्मणे” इति “भोष्मं शान्तनवो वीरः सत्यवादौ जिते-न्द्रियः । आभिरद्विवराप्नोतु पुत्रपोषोचिता क्रिया” इत्या-ग्रमा मन्त्रः । पुत्रपोषोचितमित्यभिधानात् पितृकर्मरीत्या ब्राह्मणं पितृतर्पणानन्तरं च विद्यादिकस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् इति सवत्सरप्रदोषादयः । अत्र योजनं वर्णज्येष्ठम् ।

अथ अमाकाष्टमी । स्कान्दः “मौनं मधौ शुक्लपक्षे अशो- काभ्यां तथाष्टमीम् । पिवेदशोककलिकां चायासौहित्य- वा रिणि” ॥ अमाकाव्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्प्राप्तं फलान्तु मन्त्रनिष्ठात् शोकरहितत्वमयगन्तव्यं शौहित्य- वा रिणि ब्रह्मपुराण्य न दर्शयते । पुनर्वसुयोगे तु फला-धिदमाह जिह्मगुरुपुराणयोः । “अशोककलिकायाष्टौ

ये पिवन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकम-
वाप्नुयुः” ॥ पानमन्त्रस्तु । “त्वामशोक हरामौष्टमधुमास-
समुद्भव । पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्तोशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्री-
पक्षे उद्धोऽपि नास्ति विवृतमेकादशौतत्त्वे । अशोकपानन्तु
पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । “पुनर्वसौ
वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमौम् । लोहित्यविरजे स्नायात्
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरा-
दयः । सर्वे लोहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसंभूत
पापं लोहित्य मे हर” इति स्नानमन्त्रः ॥ कालिकापुराणे
“चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतन्द्रियः । स्नायाल्लोहि-
त्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रन्तु सकलं मासं
शुचिः प्रयतमानसः । लोहित्यतोये यः स्नायात् स कैवल्यम-
वाप्नुयात् ॥ लोहिताक्षरसो जातो लोहित्याख्यस्ततोऽभवत्” ।
स्रोतोमात्रे विष्णुः “पुनर्वसु बुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ।
स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय फलं लभेत्” ॥

अथ नवमौ । साचाष्टमौयुता ग्राह्या युग्मात् भविष्ये
“मासैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्यं चण्डिकाम् । तत् फलं
लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च” ॥ तथा “नवम्यां नव-
वर्षाणि राजन् पिष्टाशनी भवेत् । तस्य तुष्टा भवेद्गौरौ सर्व-
कामप्रदा शुभा” ॥ अद्येत्यादि नवम्यां तिथावारभ्य नव-
वर्षाणि यावत् प्रति शुक्ल नवम्यां पिष्टेतर भोजनं निवृत्ति
व्रतमिति सङ्ख्ये विशेषः । सर्वकामप्रदा गौरीतोयः फलं
भविष्ये “माघे मासि तु या शुक्ला नवमौ लोकपूजिता । महा-
नन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥ स्नानं दानं तपो-
होमोदेवार्चनमुपोषणम् । सर्वं तदक्षयं याति यदस्यां क्रियते
नरैः” ॥

अथ श्रीरामनवमौ । अगस्त्य संदितायाम् । चैत्रे मासि
नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसृचसंयुक्ता सा
तिथिः सर्वकामदा ॥ पुनर्वसृच संयोगः स्वर्गोऽपि यदि

लभ्यते । चैत्रशुक्ल नवम्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम-
नवमौ प्रोक्ता कोटिसूर्ये ग्रहाधिका । तस्मिन् दिने महा-
पुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥ यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भ-
वत्तयकारकम् । उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिसम्भोषसुभिः” । चैत्रपदं
चान्द्रपरम् । “सर्वं पूषणि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाद्वये ।
याविरामीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान्” ॥ अत्र मेघस्य
सूर्ये चान्द्र चैवमैव सम्यवात्तिथिकृत्यत्वाच्च । तथा ‘तस्मिन्
दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । जपेदेकान्त धामनो
यावत् प्याह्णमौ दिनम् ॥ तेनैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां
भोजयेद्भिजान् । भक्ष्यभीज्यैर्बहुविधैर्भक्ष्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रमौदति” । तथा “चैत्र शुक्ला
तु नवमौ पुनर्वसु युता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्य-
तया भवेत् ॥ नवमौ चाष्टमौ विद्या त्वाज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नमस्यान्तु दशम्यामेव पारणम्” ॥ एतद्वचनद्वयं
कानमाधवीयेऽपि किन्तु महापुण्येत्यत्र महाफलेति पाठः ।
शुद्धेति श्रवणात् सर्वत्र शुद्धाया सृष्टादग्रे न विहायामिति अत-
एवाष्टमौविहा नवमौ मनज्जवापि नोपोष्येति साधवाचार्यैः ।
सैव तादृशेष न तु विहा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमौ
पारणयोग्या तदा दशमौ शुक्ला नवम्युपोष्या वैष्णवैर्विष्णुपरा-
यणैरिति श्रवणात् अवैष्णवैस्तु अष्टमोविहैव प्राच्या यदा तु
पूर्वदिने अष्टमौविहा नवमौ परत्र दशमौ युता नवमौ एका-
दशी दिने च दशमौ न पारणयोग्या तदा नक्षत्रयोगायोगे-
ऽप्यष्टमोविहैव प्राच्या परदिने दशम्यामेव पारणमिति निय-
मात् । तथा च रामार्चनचन्द्रिकायां दशम्यादिषु वृद्धयेत्
त्वाज्या विहैव वैष्णवैः । ‘तदन्येषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव
नियतम् । दशम्यामेव शब्देन दशमौ नैव लक्षयेत् ॥ निश्चि-
त्यैव विचारेण नवमौव्रतमाचरेत्’ इति कारिकाभ्यामगस्त्य
मंदिताभ्यामनम् । यस्तु तन्तु दशमौपारणमत्वे सर्वैरष्टमौ
विहा नोपोष्या विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायणत्वेन भवि-
तोऽप्यमित्युपदेशं परं न तु कर्त्तृविशेषणम् । अगस्त्येनावैष्णु-

वस्य विद्वापवासानुपदेशात् । कर्तृभेदे विधिद्वय कल्पनापत्तेश्च
अतएव माधवाचार्येण सामान्यत एव विद्वा निषिद्धा ।

अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह “प्राप्ते श्रीरामनवमी
दिने मर्त्यो विमूढधी । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु
पच्यते ॥ यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधी । कुम्भी
पाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ” ॥ अत्र मर्त्य इत्युपादानात्
भरमात्रस्याधिकारः । एवञ्च “कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणं
मतन्द्रितः । मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥
तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमोव्रतम् । सुच्यन्ते पातकैः
सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम्” ॥ इति फलकौत्सेन प्रागुक्तसयोग
पृथक्त्वन्यायात् सिद्धम् अगस्त्यसंहिताया “शालग्राम
शिनायाच्च तुलसीदलकल्पिता । पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटि
कोटिगुणाधिका” ॥ तत्रानुष्ठानमगस्त्यसंहितातः सचिप्य
लिख्यते । कृतप्रातःस्नानादि “उपोष्य नवमौत्सव्यं ग्रामेष्वष्टसु
राधवः । तेन प्रीतो भवत्व भी । ससाराक्षाहि मा हरि” ॥
इति निवेद्यः । “कोमलाङ्ग विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणांशे दशरथ पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥ पृष्ठतो लक्ष्मण देव
सच्छवः कृतकप्रभः पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तान्मृण्मन्तकरावुभौ ।
“अग्रे व्यग्रं हनुमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्” ॥ एव ध्यात्वा
श्रीरामपूजयेत् । स्नानमन्त्रस्तु ‘इन्द्राग्निश्च यमश्चैव नैऋतो
वरुणोऽनिलः । कुबेर ईशो ब्रह्माऽहिर्दिकपाला स्नापयन्तु ते” ॥
अद्विरनन्त कौशल्या पूजयेत् । मन्त्रस्तु “रामस्य जननी चासि
राममयमिदं जगत् । अतस्त्वा पूजयिष्यामि लोकमात नमोऽस्तु
ते” ॥ तथा “नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः । ततो
ऽनुज्ञाप्य देवेश परिवारान् समर्चयेत् । पूर्वपटकोण कोणेषु
हृदयादीनि च क्रमात्” ॥ हृदयादीनि यथा रा हृदयाय
नमः रौ शिरसे स्वाहा रू शिखायै वषट् रै कवचाय हु रौ
नेत्राभ्यां वीपट् र अस्त्राय फट् इति । तथा ‘हनुमन्तं सप्त
श्रीव भरतं सविभीषणम् । लक्ष्मणाद्दशवृद्धं जाम्बवन्तं
दनादिषु ॥ धूम्रं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् अकोप
धूम्रपालाष्ट्रं जयन्तं दलमध्यतः । दलाग्रे लोकापालाय तद

स्त्राणि तदग्रतः” ॥ लोकापाला इन्द्रादयो दश तदस्त्राणि वज्र-
शक्ति दण्ड खड्गपाश अङ्गुशगदा शूल चक्र पद्मानि । मध्याह्ने
जन्म भावयेत् । “उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्टो नवम्यान्तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निटिम्बुं
निखिलाः पलाशममिधो मध्यादयोध्यारणेरविभूत मभूदपूर्व-
विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ पलाशा राक्षसाः “मत्तैव
वाटयेद्वाद्यानघ्यं दद्याज्जगत्पतेः । फलपुष्पास्त्रुसम्पूर्णं गृहीत्वा
शङ्खमुत्तमम् । अगोकरत्नकुसुमैर्युक्तञ्च तुलसौदनैः” ॥ मन्त्रस्तु
“दशाननवधाघीय धर्मसंस्थापनाय च । दानवाना विनाशाय
दैत्यानां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधूनां रामो जातः
स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्त भ्रातृभिः सहितो मम ॥
पुष्पाञ्जलि पुनर्दत्त्वा यामयासेष्वतन्द्रितः । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या
दिवा रात्रं नयेद्बुधः” ॥

तदयं संक्षेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां विवादाभावः विज्ञा-
यान्तु एकादशोदिने दशमौपारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्र-
योगायोगेऽपि अष्टमौविहायां पारणयोग्या चेत् तदा अष्टमौ
विज्ञां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ।

अथ दशमौ । सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या-
युता आद्या । यथा अङ्गिराः “सम्पूर्णा दशमौ कार्य्या पूर्वया
परयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखौ” ॥
यथा सम्पूर्णा दीपरहिता तथा विहापोति विकल्पे व्यवस्था-
पयति विश्वधर्माक्षरीयं “शुक्लपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभ्युदितो
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामस्तमितो रविः” । ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः । “ज्यैष्ठ्य शुक्लदशमौ संवत्सरमुखौ स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भस्तिनीदकम् । मुच्यते दशभिः पापैः
सुमहापातकोपमैः” ॥ अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भ-
करणकतिभतर्पणाद्भक्तस्नानादयविधपापक्षयः फलम् एवं
दानादपि वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात्
हेतुमन्निगदम्यसाश । ब्रह्मवैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्
अन्यथा नानाविधिः सात् । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-

स्वावकम् अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् मन्त्र-
लिङ्गे जाङ्गवापदश्रवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे “शुक्ल-
पक्षस्य दशमो ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम । हरते दश पापानि
तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥ अत्र केवलदशम्या दशविधपापक्षयः
फलम् । भविष्ये “ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाङ्गवी ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहराच्यते” ॥ दशपापानोति दश-
जन्मकृतपापानोति विशेषणोयमाह पराशरभाष्ये यमः ।
“ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्या हस्तयोगतः । दशजन्मा-
ऽवहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता” ॥ अत्र दशजन्मकृतदशविध-
पापक्षयः फलम् । अत्र “प्राप्ते कर्मणि नानैको विधातुं
शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽव्येकयत्नतः” इति
न्यायेन हस्तानक्षत्र गङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमी विधे-
र्यस्मिन्नहनि तस्माभस्तत्र स्नानम् उभयदिने तु तस्माभे परदिन
एव अत्रापि पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारन्नाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रान्नाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथाविधस्नान कृत्वा
परदिने केवल दशम्यामपि दशविधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् ।
शङ्खः “ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदिय जाङ्गवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति
च तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजि-
मेधायुतस्य” ॥ भीम हस्तायुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविध-
पापक्षय शतगुण वाजिमेधायुतजन्य पुण्य समपुण्य फलम् ।
राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः । “अदत्तानामुपादान हिंसा चैवा-
विधानतः । परदारोपमेवा च कारयिक विविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः । समम्यन्ममनापय
वाङ्मय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येभ्यभिध्यान मनमानिष्ट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च विविध कर्म मानसम् ॥ एतानि
दश पापानि प्रशमं यान्तु जाङ्गवि ! । स्नातस्य मम ते देवि !
जले विष्णुपदाङ्गवे ॥ विष्णुपादार्घ्यमभूते गङ्गे त्रिपथ-
गामिनि । धर्मद्रवीति विख्याते पाप मे हर जाङ्गवि !” ॥ अत्र
मन्त्रलिङ्गेन प्रणवपूर्वकार्येतानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मज्जन-
स्यादौ पाद्यानि “सागन्तुजानामन्तेऽभिनिवेशः” इति न्यायात्

“मन्त्रान्ते कर्मसन्निपात” इति न्यायात् “मन्त्रान्ते कर्म-
 दोनि सन्निपातयेत्” इत्यापस्तम्बीयाश्च । द्विमापैशुन्यादि-
 भेदमाह कामधेनौ देवल । “कायक्लेश मनोदुःख बध वा
 प्राणिना पुन । य प्रवर्तयति द्वेषात् सा द्विसेति समासत ।
 यन्नार्थं ब्राह्मणैर्वध्या प्रशस्ता सृगपक्षिण । भृत्यानाश्चैव
 हृत्त्यर्थमगम्यो ह्याचरत् पुरा” ॥ तथा “परुषवचनमपवाद
 पैशुन्यमनृत वृथालापा निहुरवचनमिति वाङ्मयानि पट ।
 परेषा देश जाति कुल विद्याशिल्परूप वृत्ताचार परिच्छद
 शरीर कर्मजोविना प्रत्यक्षदोषवचन परुषम ॥ यज्ञान्यत्
 क्रोधमन्तापवाससजनन वच । परुष तच्च विज्ञेय यज्ञान्यश्च
 तथाविधम् ॥ चक्षुषमिति सुप्ताच्च चण्डाल ब्राह्मणिति च ।
 प्रशसानिन्दन द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते” ॥ तेषामेव परुष
 वचनाना परीक्ष मुद्राहरणमपवाद । गुरुनृपतिवन्मुभ्राष्ट-
 मिवसकारि अर्थोपघातार्थं दोषोपाग्यान पैशुन्यम् । अनृतं
 द्विविधमसत्यमसवादथेति । “देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थं परि-
 कल्पनात् । नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषण व्यर्थभाषणम् ॥ शुद्धा-
 डामिध्यमज्ञाना वचन निहुर विदु । यदन्यदा वधो नीच
 स्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रयम् ॥ इत्येव पटविकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य
 भाषणात् । इह वा मुद्र वा क्रूरमनर्थे प्रतिपद्यते” ॥ प्रशसा-
 निन्दन प्रशमया निन्दनम् अत्र चतुर्विध पण्डविधयोरविरोध ।
 समच्चत्वासमचत्वभेदानादरणेन पारुष्यापवादयोरैक्यात् नि-
 हुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बन्धप्रलापव्यर्थभाषणयो पर्या-
 यत्वात् नार्थान्तरत्वम् । अभिधानमपहरणार्थमिति शेष ।
 वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेश पुन महत्त्व । स्मृति
 तत्त्वे महादेवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम् । नत्वा वदति तत्
 पूजाकाले शीरधुनन्दन ।

अथ दुर्गोत्सव । मार्कण्डेयपुराणे “शरत्काले महापूजा
 क्रियते या च वार्षिकी” इति यथा “मृताहनि तु कर्त्तव्य
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिमवत्सरश्चैव पाद्यमकादशेऽहनि”
 इति याज्ञवल्क्यवचने आह्वय प्रति सवत्सरकर्त्तव्यत्व श्रुते
 यथा वा “प्रति सवत्सरमाग्रहायणेऽपि कुर्यात्” इति प्रति

सवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुते सावत्सरिक विशेषण प्रतीयते तथात्रा-
पीति वार्षिकीति श्रवणात् “प्रति सवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च
विसर्जनम्” इत्यत्र प्रतिसवत्सर श्रुते प्रागुक्त शरत्काल इति
श्रुतेश्च वर्षशरदोर्निमित्तत्वेन वार्षिकशरत्कालीनेति दुर्गापूजाया
विशेषण प्रतीयते । ततश्च वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजा एक-
वचनान्तनिर्देशात्तत्कल्पोक्त नानादिनसाध्याप्येकैव प्रतीयते ।
“शारदीया महापूजा चतु कर्ममयी शुभा ।” ता तिथि
त्रयमासाश्च कुर्याद्भक्त्या विधानतः” इति लिङ्गपुराणीये चतु-
कर्ममयीत्यनेन चतुरवयवकत्वेन अभिधानात् स्थापनपूजन
बलिदान होमरूपा वक्ष्यमाणयुक्तेषु । सा च प्रतिवर्षकर्त्तव्या
दुर्गाया इत्युपक्रम्य “द्विशरीरे चरेचैव लग्ने केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातव्य स्थापनञ्च विसर्जनम्” इति देवीपुराण-
वचने वीष्णुश्रुते अत्र द्विशरीरे कन्याया चरे तुलाया केन्द्र-
गते लग्नगते रवौ अन्यद्विशरीरादे पूर्वाह्णेऽसम्भवात् “सवत्सर-
व्यतीते तु पुनरागमनाय च” इति मन्त्रलिङ्गाच्च । सा पूजा
नित्या वीष्णुश्रुते अक्षरणि प्रत्यवायश्रुतेश्च । यथा शारदीया
महापूजामधिकृत्य कालिकापुराण “यो मोहादथवालस्याद्देवी
दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दग्धाद्वा हेष्वाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै” । विधिसमभि-
व्याहृत फलश्रुते कात्या च । यथा तत्रैव “हृत्वेव परमाम्ना
पुर्निर्हति त्विदिवौकस । एवमन्यैरपि सदा देव्या कार्ये
प्रपूजनम् ॥ विभूतिं मतुना लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम्” ।
पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि “भवानौतुष्टये पार्थ सव-
त्सर सुखाय च । भूतप्रेत पिशाचानां नाशार्थश्चोत्सवाय च” ॥
देवीपुराण ‘तुष्टाया नृपदुर्गाया निमिषार्धेन यत् फलम् ।
न तद्वक्तुं महेशोऽपि शक्नोति वर्षशतैरपि” ॥ एवञ्चातुल्य विभू-
त्यादिमनितं वा भवानौप्रीतिर्वा तत्तत् कल्पोक्तं वा फल
निर्देश्यमिति । एवञ्च तत्तत्कल्पकरणे तत्तत्तिथि पूजाया
द्रव्यदानादिषु यत्तदन्तर्गतं फलं तत्तत्प्राणीय द्रव्यदानवदा-
नुपद्रिकम् अतो न तत्र काम्याभिन्नापापेक्षा बलिघाते तु
“ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः” । इति कालिका-

पुराणे उद्दिश्येत्त्वभिधानात् काम्याभिन्नाप इति । ततश्च सयोगपृथक्त्वं न्यायादुभयरूपेयम् । ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्य पूजासिद्धिः । एव वन्निर्दोषाद्यज्ञेऽपि ।

एव कर्मकुर्वता यत्तादृशं फलं न दृश्यते तत् कलिस्वभावात् । तथा च विष्णुपुराणे “यदा यदा मता हानिर्वंदमागानुसारिणाम् । तदा तदा कलेर्हृदिरनुमेया विचक्षणैः ॥ आरम्भाद्यावसोदन्ति यदा धर्मभृता नृणाम् । तदानुमेयं प्राधान्यं कलेर्मन्त्रेयं परिहृतैः” ॥ मत्स्यपुराणश्च “यत्र धर्मं सत्पुत्राद स्याद्वर्मं पादविषहं । कामिनस्तममाह्वया जायन्ते यत्र मानवाः ॥ अहङ्कारं गृह्णीताश्च प्रचौणस्त्रेहवान्धवाः । विप्राः शूद्रसमाचारा मन्ति सर्वे कलौ युगे” ॥ अत्र फलजनकापूर्वक्यात्कर्मणोऽप्येक्यं अन्यथा सङ्ख्यावाहनविभर्जनदक्षिणादिभेदः स्यात् । ततश्च श्यो यियच्छणा अधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तद्बीजोभूतकाम्यप्रधानाधिकारः सम्पादकः कुशतिलजलत्यागमसहितः काम्याभिन्नापपूर्वकः प्रधानसङ्ख्यकार्थः । इति चैतन्निर्णयोक्तं वदन्नापि काम्यत्वेन नित्यत्वेन वा करणे व्रतत्वात्तत्तत् कन्दारम्भदिने वीधनादिप्रागेव सङ्ख्यो न तु दिनान्तरे । शरत्काले मह्यपूजा इत्यत्र एकवचनश्रुतेरेकप्रयोगसाध्यत्वे नैककर्मतापन्नं क्रियावन्नापजन्यस्य वाक्यार्थो भूतनियोगस्यैक्याद्दर्शवत् न तु प्रत्येकं तत्तत्कर्मणा सकल्पकलिकापूर्वजनकत्वादैनृदध्यादिहीमवत् । अतएव जिवानधनञ्जयः सग्रहणो । “आरभ्य तस्मा दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रो” इत्युक्तम् । अतएव ‘कन्यामस्यै रवौ शक्र शुक्ला मारभ्य नन्दिकाम्’ इत्युपक्रम्य “महानवम्या पूजेय सर्वकामप्रदायिनी” इत्यन्तेन देवीपुराणीयेन अपि पष्ठोत्तप्रभृति नवमीपर्यन्तं पूजेयमित्येकत्वेनोक्तम् । तेन पञ्चम्यामेकभक्तं ततः पष्ठ्या प्रातः सकल्प इति रत्नाकरः । न च नन्दिकाप्रतिपदिति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्युक्तं युक्तमिति वाच्यं महानवमीमन्निर्गटपष्ठोपरित्यागे प्रमाणाभावात् प्रतिपदुक्तावपि प्रतिपदादि क्रमणैकत्वसिद्धेः प्रकृतार्थं निर्वाहान्न । एवञ्चानेकाहसाध्यत्वेन त्रिभुक्षेपानन्तरमारभ्य दशमी यावत्

प्रत्यहमिति वार्षिकं शरत्कालेन दुर्गामहापूजनमिति च यथास्थानं वाक्ये प्रयोज्यं अन्यथा संकल्पकालेन तिथेरन्यदिनेऽसम्भवात्तदन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवञ्च तत्रैव वक्ष्यमाणतत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादि प्रतिपदादि षष्ठादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवलं महाष्टमौ केवलं महानवमौ पूजारूपाः कल्पा उन्नेयाः । तदमन्तरमशौचमपि न प्रतिबन्धकम् । “व्रतयज्ञ विवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतके न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नान्दौ आर्द्धं विवाहादौ आर्द्धे पाकपरिष्कृत्या निमन्त्रणन्तु वा आर्द्धे आरम्भः स्यादिति श्रुतिः” इति राघवभट्टवृत्तविष्णुवचनात् पाकपरिष्कृत्येति साग्नेदर्श आर्द्धविषयः तत्र तस्य तदुद्धरणस्य असाधारणाङ्गत्वात् । सकल्प उक्तो हारोतेन यथा “मनसा सकल्पयति वाचाभिलपति कर्मणा चोपपादयति” इति भविष्यपुराणेन च “सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलच्छाल्पात्यक्तं तस्य धर्मस्याङ्घ्रिचयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणेनापि “आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” । इत्यगस्त्यपूजने उक्तं मनोगतं शुभं फलम् आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलप्य कार्यं कर्मणा उपपादयम् । भविष्ये “शुक्तिशङ्खाश्नहस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृत्सयेन कदाचन ॥ गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिक्तान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिक्षु गवः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” ॥ अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयशङ्खादिमाहचर्यादेकहस्तपरी वा । “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवामन्तु गृहीयाद्यदा धार्येव धारयेत्” ॥ इति वराहपुराणदर्शनादिति । अथ व्रतत्वञ्च शारदीयपूजामुपक्रम्य “महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं सुरराजैर्देवैर्भक्तिसमन्वितैः” ॥ इति देवीपुराणवचनात् । “व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनचये” इति भविष्यपुराणाच्च । दुर्गापूजाया व्रतत्वं व्यक्तं श्रीभागवते

“चैव हविष्य भुञ्जाना कात्यायन्यर्चनव्रतम्” । स्कान्दभविष्य-
पुराणयो “शारदो चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विको राजसौ चैव तामसौ चेति ता शृणु ॥ सात्त्विको
जपपञ्चाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै । साष्टात्मा भगवत्याद्य पुरा
णादिषु कौञ्चितम् ॥ पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमना
प्रिये । राजसो बलिदानेन नैवेद्यै सामिषैस्तथा ॥ सुरामासा
द्युपहारैर्जपयज्ञैर्वना तु या । विना मन्त्रैस्तामसौ स्यात्
किरातानाञ्च समता” ॥ शरत्कालीनदुर्गापूजाधिकारे भवि
ष्योत्तरीय “ब्राह्मणैश्च त्रिव्यैर्वैश्यै शूद्रैरन्यैश्च सर्वकै । एव
नानान्त्रेच्छगणै पूज्यते सर्वदस्युभि” ॥ देवीपुराण “स्वय
वाप्यन्यतो वाप पूजयेत् पूजयेत वा” । पूजयेत्तत्प्रात्मनेपदा
हेतुनिजन्तता अत्र स्वय करणासासथ्य अन्यद्वारा तथाच दक्ष
“स्वय हाम फल यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्री
गुरुभ्राता भागिनेयाऽथ विटपति । एभिरेव हृत यत्तु तद्धृत
स्वयमव हि” ॥ विटपतिर्जामाता एवञ्च ऋत्विगादोतरत्र फल
न्यूनता । ह्यथशौर्षपञ्चरात्रे “अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्याति
शायनात् । आभिरुप्याञ्च विद्याना देव सान्निध्यमृच्छति” ॥
विद्याना प्रतिमानाम् । अत्राशौचादिशङ्कया बोधनादनात्
पूर्व शुचि तत्कालजोवित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिक
क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्त स्वय प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय
न तु तदानीं प्रतिनिधौयते । अथवा “निक्षिप्याग्नि स्वदारपु
परिकल्पार्त्विज तथा । प्रवसेत् कार्यवान् । वपो ह्यथैव न
चिर क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवदत्रापि प्रतिनिधो
यते एवञ्च वरणं विनापि यदि क्वचित् स्वय प्रवर्तते तथापि
तत्कर्मसिद्धिर्दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथाच
विवादकल्पतरुत्राकरशान्तिदोषिकासु नारद “ऋत्विक् च
त्रिविधो दृष्ट पूर्वजुष्ट स्वय कृत । यदृच्छया च य कुर्या
दार्त्विज्य प्रीतिपूर्वकम्” ॥ यदृच्छया स्नेच्छया एतत् प्रपञ्चित
शुद्धितत्त्वे । अतएव शङ्खनिखितौ “राज्ञा पुरोहितोऽमात्य
शहिस्तस्य तदाश्रया” नृपतीनामात्मप्रतिनिधौभूत पुरोहित
स्तेन नृपतेरयोचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपते शान्तिक-

पौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्धा कर्तव्यमिति हारनताप्रभृ-
तयः । पूजादिकन्तु शुचिकाले तदर्थोपकल्पितद्रव्येण कर्तव्यं
यथा यमः “पूर्वसङ्कल्पितार्थे वा तस्मिन्नाशोचमिष्यते” । हस्त्य-
चिन्तामणौ । “विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्नरामृतसूतके । पूर्व-
सङ्कल्पितं द्रव्यं दौयमानं न दूष्यति” ॥ स्वयं प्रवर्त्तमाना-
दृत्विगादेरनुज्ञया प्रवर्त्तनात् फलाधिक्यम् । तथा कूर्मपुराणम्
“ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वापि सहोदरः । प्राप्यानुज्ञा
विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि” ॥

पुत्रं विशेषयति श्रुतिः “अन्यैः शतहताहोमादेकः पुत्र-
हन्तो वरः । पुत्रैः शतहताहोमादेको ह्यात्मकतो वरः” ॥
संवत्सरप्रदोषे “माहात्म्यं भगवत्याद्य पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये” ॥ सर्वकामसमृद्धये तत्त-
दभिलषितमिदमे । यत्र यद्यपि देवीमाहात्म्यापाठस्य “सकृत्-
कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् सकृत्करणेनैव तत्तत् फल-
सिद्धिर्जायते तथापि तत्फलबाहुल्याय पुनः पुनः पाठः
वेदादौ तथादर्शनात् तथाच ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते मनुः “पठेद्वा
नियताचारस्त्रिवै वेदस्य मंहिताम् । प्रायश्चित्तेऽवशिष्टेऽपि
त्रिः पठेदवमर्षणम्” इति सरस्वतीस्तवेऽपि “पञ्चदशेऽपि यो
भक्त्या त्रयोदशैकविंशतिम् । अविच्छेद पठेद्दोमान् ध्यात्वा
देवीं सरस्वतीम्” ॥ मन्दिकेश्वरपुराणीयेन्द्राक्षीस्तवेऽपि “शत-
मावर्त्तयेद् यस्तु मुच्यते व्याधिबन्धनात्” इति जैमिनिरपि
“फलस्य कर्मनिष्पत्तिस्तेषां लोकावत् परिमाणतः फलविशेषः
स्यात्” इति यथा लौकिककर्मणादीनां बाहुल्येन फलाधिक्यं
तथा वैदिकपाठादीनामप्येत्यर्थः । “सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे
संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः” । इति वाराहोत्तन्त्राच्च इन्द्राक्षी-
स्तवसरस्वतीस्तववत् चण्डोपाठस्यावृत्तौ फलभूमादिव्यक्तम् ।
वाराहोत्तन्त्रे “चण्डोपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतां मम ।
एकाहत्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥ सङ्कल्पपूर्वं
सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् । पाठाद्वनिप्रदानाच्च सिद्धि-
माप्नोति मानवः ॥ उपसर्गोऽशान्त्यर्थे विराहस्तं पठेन्नरः ।
मृद्वोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ॥ महाभये समुत्पन्ने

समाहृत समुद्रयेत् । न ग्राह्यताद्वैच्छान्तिर्वाजपेयफलं भवेत् ॥
 राजवश्यायभूत्यै च रुद्राहृतमुदोरयेत् । अर्कहृत्तात् काम्य
 सिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥ सन्धावश्या रिपुर्वश्याया स्त्रीव-
 श्रताभियात् । मोक्ष्य पञ्चदशाहृत्या श्रियमाप्नोति मानव ॥
 कनाहृत्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राशौ शीतिविमी-
 लाय रिपारुह्याटनाय च ॥ दुर्घ्यात् सप्तदशाहृतं तथाष्टा-
 दशकं प्रिये ॥ महाद्वारविभीत्याय विद्याहृतं पठेत सुधी ॥
 पञ्चविंशवर्त्तनात् भवेद्दम्यविमोक्षणम् । सङ्कटे समनुप्राप्ते
 दुष्टिकिंसापये तथा ॥ जातिध्वसे क्लोच्छ दे प्रायुषो नाश-
 मागते । बहिर्हृदो व्याधिहृदो धननाशे तथा क्षये ॥ तथैव
 त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके । कुर्घ्याद् यत्नात् शताहृतं
 तत् सम्पद्यते शुभम् ॥ श्रियोद्वाह शताहृत्या राज्यवृद्धिस्तथा-
 परा । मनसा चिन्तितं देवि । सिद्धेददोत्तराच्छतात् ॥
 शताश्वमेधयज्ञाना फलमाप्नोति सुव्रते । सहस्रावर्त्तनाक्षुक्ष्मो-
 रावृणोति स्वयं स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो
 मोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्वमेधं क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
 स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशती स्तवः । अथवा बहुनोक्तेन
 किमेतेन वरानने ॥ चण्ड्या शताहृतपाठात् सर्वा सिद्ध्यन्ति
 सिद्धयः ॥ पठनश्रवणवत् पाठनश्रवणेऽपि कार्यं “प्रयोज-
 यिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभीक्ष्णो यो
 भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्येनापि प्रवृत्त-
 प्रावृत्तकलक्षणप्रयोजकस्यापि फलश्रुतेः । अत्र पाठयिष्ये श्रव-
 यिष्ये इति प्रयोगः । एव भारतादावपि अत्राविशेषात् सर्वेषां
 मेवाधिकारः द्विजानां पाठश्रवणयोः शूद्रस्य श्रवणधिकारः ।
 अत्र काम्यत्वेऽपि स्नातककर्मत्वेन प्रतिनाधसम्भवात् यथायथं
 पठिष्यामि श्रोष्यामि इति सङ्कल्प्य ते प्रतिनिधीयते । तथाच
 अधिकरणमानाकन्नाधवाचार्यधृतपराशरभाष्ये शाताश्वपः ।
 “श्रीतं कर्म स्वयं कुर्घ्यादन्याऽपि स्नातमाचरत् । अशक्ता
 श्रीतमप्यन्यः कुर्घ्यादाचारमन्ततः” ॥ एतद्वचनं काम्यऽपि
 प्रातर्नाधविधायकं नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे तु श्रीतस्नातं
 भेदेनोपादानं व्यग्रं स्नातयोरविशेषादेव प्रतिनिधित्वाभात् ।

अन्ततं उपक्रमात् परतः । “कास्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्य-
नैमित्तिके हि सः । कास्येऽपक्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति
सत्तमाः” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् ततश्च स्मार्त्तं कास्य प्रतिनिधि-
नाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम् ।

माहात्म्यादिपाठे तु नारायणाय नमः नराय नमः
नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः
इति नत्वा पाठ्यं “नारायण नमस्कृत्य नरश्चैव नरो-
त्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्” इति
विधेः भागवतोयचूतोक्तौ उदीरयेदित्यस्य स्वयं तथोदीर-
यन्नन्यान् पौराणिकानुपशिष्यतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यान-
मनुशासनविरुद्धञ्चैवेत्यत्र व्यासमिति भागवते पाठात् ।
अकारेण व्यासो नव्य भागवते तु सरस्वतीञ्चैवेत्यत्र सरस्वती
व्यासमिति साक्षात्लिखितम् । जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ काष्णं च पञ्चमो
वेदा यन्महाभारत स्मृतम्” ॥ काष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतं
“मौराद्य धर्मा राजेन्द्र । मानवोक्ता महोपते । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनोपिण ” ॥ जयत्यनेन ससारमिति जय-
स्तत्तदुग्रम् । एवञ्चार्थानवलोकनादाचारादादावेपः श्लोकः
पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहोत्तन्त्रे च । “जम्बा च प्रणवञ्चादौ
स्तोत्रं वा सहिता पठेत् । अन्ते च प्रणव दद्यादित्युवाचादि-
पूरुष ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयोऽन्यथा विफल भवेत् । शुद्धे-
नानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा कार्यं
स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा च पुस्तकं प्रजपेत्
सुधी ॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् । स्वयञ्च
लिखितं यच्च कृतिना लिखितं न यत् ॥ अब्राह्मणेन लिखितं
तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिहस्तादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
विचक्षणः ॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् । सक-
ल्पिते स्तोत्रपाठे संख्या कृत्वा पठेत् सुधीः ॥ अध्यायं प्राप्य
विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं
पठेन्नरः” ॥

ततश्च मार्कण्डेयपुराणौघदेवीमाहात्म्यापाठस्यादौ ऋषि-
 छन्दादिकं पठेत् तद्यथा प्रथमचरितस्य “ब्रह्मऋषिर्महा-
 कालौदेवता गायत्री छन्दो मन्दाग्रक्तो रक्तदन्तिकावीजमग्नि-
 स्तत्त्वं महाकालौघौत्थये जपे विनियोगः” । मध्यमचरितस्य ।
 “विष्णुऋषिर्महानक्ष्मोदेवता अनुष्टुप्छन्दः शाकम्भरीशक्ति-
 दुर्गावीजं सूर्यस्तत्त्वं महानक्ष्मोघौत्थये जपे विनियोगः” ।
 उत्तरचरितस्य “रुद्रऋषिः सरस्वतीदेवता उष्णिक्छन्दोभौमा-
 शक्तिर्भामरीवीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीघौत्थये जपे विनियोगः”
 नैयतकानिककल्पतरी भविष्यपुराणम् “इतिहासपुराणानि
 श्रुत्वा भक्त्या विभापते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभि-
 विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्य-
 वर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्” ॥ तथा “देवार्चामग्रतः
 कृत्वा ब्राह्मणानां विग्रेपतः । अन्विष्टं शिथिलं कुर्याद्वाचकः
 कुरुनन्दन ॥ पुनर्वध्नोत तत्सूत्रं न मुक्ता धारयेत् क्वचित् ।
 हिरण्यं रजतं माद्य तथा कांस्योपदोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाच-
 कारेह श्रुतस्याप्राप्तिं तत्फलम्” । कांस्योपदोहनाः कांस्य-
 क्रोडाः “वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवता.” । तथा
 “ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिश्च पूजयेत् वाचकं बुधः । आत्मानमपि
 विक्रीय य इच्छेत् सफलं कृतम्” ॥ तथा “विस्पष्टमद्भुतं शान्तं
 स्पटाक्षरपदं तथा । कनस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः मदा शुद्धो अन्याथे कृत्स्नशो नृप । ब्राह्मणादिषु
 सर्वेषु अन्याथे चार्पयेन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
 ध्याम उच्यते” । तथा “सप्तस्वरसमायुक्तं कालेकाले विभापते ।
 प्रदर्शयन्नुमान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप” ॥ देवौपुराणे “इये
 माप्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ । नवम्यां वीधयेद्देवी
 क्रोडाकोतुकमङ्गलैः ॥ व्येष्टानचक्रयुक्तायां पठरां विस्वाभि-
 मन्त्रणम् । सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेदनम् । पूर्व-
 पाटापुताष्टम्यां पूजा होमाद्युपोषणम् ॥ उत्तरेण नवम्यान्तु
 पत्रिभिः पूजयेच्छिवाम् । अवसेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विस्-
 र्जयेत्” ॥ यत्र नवम्यादिकस्य उक्तः । तथा “यावद्दूर्वायु-
 राकाशं कर्तं बद्धं शशिमहाः । तावच्च चण्डिका पूजा भवि-

यति सदा भुवि ॥ प्राहट्कानि विशेषेण आश्विने द्वाष्टमीषु च । महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति” ॥ अनेन महाष्टमी-महानवमीकल्पावृत्तौ । सङ्कल्पोऽपि तद्रूपेण । अत्र कन्याराशिगते रवावित्यस्याभिधानं फलाधिक्यार्थं प्रायिकाभिप्रायं वा न तु नियमार्थम् । तथात्वे सौराश्विने प्रतिवर्षं कृष्णनवमीमारभ्य शुक्लदशमीं यावत् पूजाक्रमस्यानुपपत्तेः । अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौण आश्विनपरम् । अतएव कालकौमुद्यादिदृष्टं “कर्किण्यर्के ढरौ सुते शक्रध्वज-क्रियाश्विने । तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनादेनम्” ॥ इति बोधयेदिति षष्ठ्याभिनि शेषः । अत्रापि नवमीबोधनं कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के कन्यार्के तुलार्केऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना महाष्टमी-महानवम्योरपि मासपक्षोल्लेखः । मासपक्षतियोनामिति वचनात् अमावास्या-पौर्णमास्योः पक्षोल्लेखवत् एतेन वारुण्यादिवत् महाष्टम्यादावपि विशिष्टविधित्वान्न मासाद्युल्लेख इति निरस्तम् ।

अत्र कालिकापुराणे नवम्यां बोधनमष्टादशभुजायाः षष्ठ्यां बोधनं दशभुजायाः विशेष्याभिधानात्तथैवेति वदन्ति तत्र कालिकापुराण एव कामाख्यापञ्चमूर्त्तिप्रकरणे “शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा मा समाख्याता पीठे लोके च नामतः” ॥ इत्युपक्रम्य “रूपमस्याः पुरा प्रोक्तं सिंहस्य दशबाहुभिः” । तथा “रूपन्त्वेवं दशभुजं पूर्वोक्तन्तु विचिन्तयेत्” । इति तथा “पञ्चाननं कासरश्च दैत्यमग्रे प्रपूजयेत्” । इत्यनेन सिंहमहिषयुक्ताया दशभुजाया अपि नवम्यां बोधनमुक्तम् । अतएव नतैव “उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली त्वहं पुनः । यया मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥ एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा । पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम्” ॥ इत्यनेन कात्यायन्या दुर्गायाः पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य पूज्यत्वं पूर्वमुक्तम् । अतएवाष्टादशभुजायाः पादलग्नत्वं महिषासुरस्य न सम्भवतीति तस्मादशभुजाया नवम्यां षष्ठ्यां वा बोधनमिति ।

अत्र शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्तेस्तत्पदं ताल-
व्यादिसारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्यनिकी ।

एवं प्रतिवर्षकर्त्तव्यत्वाद्गार्द्रादि नक्षत्रालाभेऽपि पूजा
कार्या नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय तथा च लिङ्गपुराणे
“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । तथा तिथ्य-
न्तरेष्वेव मृक्षेषु तु फलोच्चयः” । देवलः “तिथिनक्षत्रयोर्योगे
द्वयोरेवानुपालनम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजन-
कर्मणि” । कृष्णनवम्यामाद्रीयोगेविधौ मन्त्रे च श्रूयते तथा च
लिङ्गपुराणम् । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रुमे दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवावस्तरैः” । चतुर्थचरणे गौत-
मादिब्रह्मनिस्त्रनैः इति कालिकापुराणे पाठः । “इषे मास्य-
मिते पक्षे नवम्यामाद्रीयोगतः । शौक्ले बोधयामि त्वं
यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्या-
नुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा”
इति मन्त्रलिङ्गश्च । अकाल इति तु रावित्वेन दक्षिणायणस्य
तथा च श्रुतिः । “तपस्तपस्यौ शिशिरावतुः । मधुश्च माध-
वश्च वासन्तिकावतुः । शुक्लश्च शुचिश्च ग्रीष्मावतुः । अथै-
तदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावतुः इषश्च
ऊर्जश्च शारदावतुः । महाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावतुः ।
अथैतदक्षिणायणं देवानां रात्रिः” इति एवञ्च “रात्राविव
महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रति-
संवत्सरं नृप” इति अभ्याष्येतद्विषयम् । अतएव लिङ्गपुराणे
दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति-
पदं देवता रात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामाद्रीनक्षत्र-
युक्ताया बोधनं पूर्वाह्णैतरकाले आद्रीनामे नवम्यामाद्रीमे दिवे-
त्यत्र दिशापदात्तत्रापि बोधनम् अन्यथा दिशापदं व्यर्थं
स्यादिति । ज्येष्ठिपराणीति अजमुक्तं वराहेश्वर “कन्यादिमौन-
पथेनैव यश्च संप्राप्यते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या-
राज्ञा गुह्यपटः” । शिव आद्री एवश्रीमयादिने पूर्वाह्णे नवमी-
नामे परवाद्रीनामे परश्च बोधनं न युग्मात् पूर्वैव युग्मबाधक
पूर्वाह्ण्य बाधकनक्षत्रानुरोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव

नमस्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिन एव शुग्मात् अत्र
केवलनवस्या बोधनविधिर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च । “माघे
षा फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमो । माकरोति च यत्
प्रोक्तं तत् प्रायो वृत्तिदर्शनात्” इति सौरागमान्माकरोति
च वत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते ।
ततश्चादौर्द्धितबोधने मन्वान्तरानुपदेशात्तदयुक्तमन्त्रः प्रणव-
युक्तत्वेन प्रयुज्यते । “यन्मूनध्वातिरिक्तञ्च यच्छिद्रयदयन्नियम ।
यदमेधमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व-
ञ्चाविकलं भवेत्” । इति योगियाज्ञवल्करवचनात् ।

षष्ठोबोधनेऽप्येव नवस्यां बोधनासामर्थ्ये तु षष्ठ्यां सायं
बोधनं यथा भविष्ये “षष्ठ्या विल्वतरौ बोध सायं सस्यासु
कारयेत्” मन्व्योक्ता वराहमिहिरेण । “अर्द्धास्तमयात्
सस्या व्यक्तौभूता न तारका यावत्” । षष्ठ्यां बोधने तु
प्रागुक्त “ऐं रावणस्य वधार्थाय” इति “अहमस्याश्विने षष्ठ्यां
सायाङ्गे बोधयाम्यतः” इति च पठेत् ।

अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्प्रकाशकमन्त्र-
भेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु “मेरुमन्दर-
कौलासहिमवच्छिखरे गिरौ” । इत्यादि प्रागुक्त देवीपुराणे
नवमौषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च । ततश्च
षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि पत्नीप्रवेश पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभे
एकदेवोभयकरणम् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभः न
परदिने सायं षष्ठौलाभः तदा पूर्वद्युर्बोधनं परदिने सायमा-
मन्त्रणम् । यदा तु उभयदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा परदिने
पूर्वाह्णे षष्ठ्या बोधनं “बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं
फलेषु च । सप्तस्यां विल्वशाखा तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरञ्च स्वयं
कुर्याद्वलिदानं महानिधि ॥ प्रभूतवलिदानञ्च नवस्या विधि-
वच्चरेत् । ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥ विस-
र्जनं दशम्यान्तु कुर्यादै शिवरोत्सवैः । धूलिकर्दमविक्षेपैः
व्बोडाकौतुकमङ्गलैः भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः” ॥
इति कालिकापुराणात् । शवरो स्तेच्छः शाखां विशेषयति

लिङ्गपुराणम् । “युरमाभिन्नाच्च विल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां
तथा । तथाच सृण्मयीं देवीं स्नात्वा पूज्य प्रवेशयेत्” ॥
एतानि पट्टादिकल्पविधायकानि । पट्टां बोधने तु नक्ष-
त्रानुपदेशाच्च तदादरः । ज्येष्ठादरस्तु आमन्त्रण एव तत्रापि
विशेषो वक्ष्यते । आमन्त्रणस्तु पट्टीं विना सायमेव ।
“यज्ञीया देवताः सर्वाः श्वः कार्ये यज्ञ कर्मणि । सायमावाह-
येद्विद्वान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ श्वो भाविनि जगत्सिद्धेः
प्रवेशे विन्ध्यवासिनी । विल्वपादपमभ्येति पूजायं सायम-
श्विका” ॥ इति द्दयगौर्पपञ्चरात्रीयदेवीकाण्डात् । “ज्येष्ठा-
वाप्यथवा पट्टो सायं कालेन चेद्भवेत् । सायमेव तथापि
स्यात् विल्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥ पूर्वां पट्टीं सनक्षत्रां सायं
प्राप्तास्तपि त्यजेत् । यदा तु पत्रिका पूजा न परेद्युर्भविष्यति ।
सन्निपत्य यत्पूर्वं पत्रिका दिवसस्य तु । तद्दिने वरणं कृत्वा
परं शाखां प्रवेशयेत्” ॥ इति स्मृति सागरधृत मत्स्यसूक्ताच्च
ब्रह्माण्डनन्दिकेश्वरपुराणयोः “पत्नीप्रवेशात् पूर्वद्युः सायाह्ने
विन्ध्यवासिनौम् । चण्डोमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र पट्टो पुर-
ष्किथा” ॥ विन्ध्यवासिनौमित्यत्र विल्ववासिनौमिति भविष्य-
पुराणे पाठः पठन्ति च । “सायं पट्टान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या
अधिग्रामनम् । पट्टभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि मानद” ॥
इति । ये त्वेतानि वचनान्यनालोच्य पत्नीप्रवेशाव्यवहित-
पूर्वदिन एव पट्टमेव विल्वभिमन्त्रणं नुव्रते तेषां पूर्णपट्ट-
नन्तरं पट्टोन्नामे घटिकान्तून पट्टोन्नामे वा तत्परदिने घटिका
तदधिक सप्तमीनामे वा तदनुपपत्तेः पूर्वदिवसौघायाः पट्टा-
व्यवहितत्वात् परदिवसौघायाः कर्मानर्हत्वादिति ।

अथ सप्तमीपूजा । तत्र सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलरायां
वा पूर्वाह्णे पत्नीप्रवेशः । उभयत्र सप्तमीनामे परत्वं । “युगाद्या
वर्षहृदिय मामी पार्यतोपिया । रवेरुदयमौचस्ते न तत्र
तिथियुक्तता” ॥ इति देवोपुराणात् । ज्योतिषे “पूर्वाह्णे
नक्षत्रविका शुभकरो मूर्धन्यमिन्द्रप्रदा पारोग्यं धनदा करोति
विजयं चण्डो प्रयेगे शुभा । मध्याह्ने जनपौडनक्षयकरो
मेषामघोरवहा सायाह्णे बधवस्थनादिकद्यहं सर्पघतं सर्वदा ।

सप्तम्यामस्तगाथा यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाब्धा
राज्ञ सप्ताङ्गराज्य जनसुखमखिल हन्ति मूलानुरोधात् ॥
तस्मात् सूर्योदयस्या नरपतिशुभदा सप्तमी प्राप्य देवीम् ।
भूपालो वैशयेत्ता सकलजनहिता राक्षसर्क्ष विहाय ॥ राक्ष-
सर्क्ष मूला “पत्रोपवेशन रात्रौ विमर्गं वा करोति य । तस्य
राज्यविनाश स्याद्राजा च विकलो भवेत्” ॥ देव्या गृह
दक्षिणायनेऽपि कर्त्तव्य कल्पतरुधृतदेवीपुराणे प्रतिष्ठाविधा-
नेन तद्विधानात् । तथाच “महिषासुरहन्त्राय प्रतिष्ठा-
दक्षिणायने” । तत्रैव “यस्य देवस्य य काल प्रतिष्ठाध्वज-
रोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित” ॥ यस्य
देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे य काल शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिला-
न्यासे गृहारम्भे सकाल पूजित इत्यर्थः । तस्य प्रवेशेऽपि
सकाल । “ज्येष्ठादितिथ्या मयुक्त गृहारम्भोदितञ्च यत ।
तत्सर्गं योजयेद्देशमप्रवेशे दैवचिन्तक” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
आदति पुनर्वसु ।

पत्रिका तु “कटली दाडिमो धान्यं हरिद्रा मानक कचु ।
विल्वोऽशोकी जयन्तौ च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥ विल्वयुग्म-
मुपक्रम्य गवाक्षतन्त्रे । “वायव्यस्य राक्षसस्य न गृह्णीयात्
कदाचन” । व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराण “विना-
यक तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्वाहृतिभि-
स्तथैवाश्वि कुमारकौ ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्प-
तण्डुलैः” ॥ तस्मिन् मण्डलादौ ।

प्राणप्रातष्ठावधिमाह कालिकापुराणे “प्रतिमाया कपोली
हो स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठा कुर्वीत तस्या देवस्य
वा हरे ॥ अकृताया प्रतिष्ठाया प्राणाना प्रतिमासु च ।
यथा पूर्वं तथा भाव स्वर्णादीना न विष्णुता ॥ अन्येषामपि
देवाना प्रतिमासुपि पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या
देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथै-
वाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्या प्रतिष्ठामाचरेद्धरे ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
समाचरत् ॥ अस्मै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणा चरन्तु च ।

असौ देवत्वमंख्यायैः स्वाहेति यजुरीरयन् ॥ अङ्घ्रिमन्तैरङ्घ्र-
मन्तैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समा-
चरेत् ॥ तथा भावः स्वर्णादिमात्रम् । अङ्घ्रिमन्तैरङ्घ्रन्यास-
मन्तैः अङ्घ्रिमन्तैर्मूलमन्तैर्वैदिकैः “मनोज्योतिर्जुषतामाज्यस्य
बृहस्पतिर्यज्ञमिमम् । तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु
विश्वेदेवा स इह मादयन्तामीमप्रतिष्ठ” ॥ इति ‘मन्तैः एवञ्च
दुर्गायाः प्राणप्रतिष्ठायां कपोलौ घृत्वा मूलमन्तं पङ्कजमन्तञ्च
पठेत् । हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै इत्यत्र असौ इत्यूहं कृत्वा
तदादिकं पठेत् । तथा “लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां
तथैव च । पुष्पाकस्या महादेवीं पावके प्रतिमासु च । चित्रे
च विग्रिष्ये रुद्रे जलस्याञ्चापि पूजयेत्” ॥ अत्र जलसेकाद्य-
योग्ये स्नान गृहादावाह कालिकापुराणम् । “सद्यः सिग्धे
मृगये वा मर्पिः सिन्दूरजे तथा । चोचन्दनप्रतिष्ठे वा लेपजे
प्रतिमा तनो । अन्तिकस्यापि ते रुद्रे स्नापयेद्दर्पणेष्वथवा” ॥
इति रुद्रे प्रतिविम्बयोग्यनौहनिर्मिते ।

पूजामधिकृत्य बौधायनः “प्रतिमास्थानेष्वपस्वन्नौ आवा-
हनविमर्जनवर्जम्” इति प्रतिमास्थानेषु स्थिरतरप्रतिष्ठितेषु
इत्यर्थः । जमदग्निः “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यति दृष्ट्वाप्यद-
ष्टिगम् । नमस्कार न कुर्याद्यः प्रायश्चित्तौयते नरः” ॥ प्राय-
श्चित्तौमन् ईयते । कालिकापुराणम् । “दिग्बिभागे तु कौवेरी
दिक् शिवाप्रोतिदायिनौ । तस्मात्तन्मुख आसीनः पूजये-
द्यण्डिकां सदा” ॥ कौवेरी उत्तरादिक् तन्मुख उत्तरामुखः ।
त्रिपुरासारगमुचये । “स्नात्वा यथाविधिविधौतकराननाहि-
राचस्य मस्यगमनाम्बरयज्ञसूत्रः । प्रागाननो धनददिग्वटनो-
ऽथ यापि ब्रह्ममनो गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा” इति वाक्यात्
प्रागाननोऽपि देवीप्रतिमोपक्रम्य मत्स्यपुराणम् । “मिन्दूरं
नामचूर्णं तामां गिरसि पातयेत् । स्मृतिः “मधुसूदां घृतं
गन्धो गुग्गुलुगुरुगोनजम् ॥ मरुतं सिद्धसिद्धार्थो दशाङ्गो धूप
इष्यते” ॥ दशाङ्गे । दमवटितः शैलजं स्वनामप्यातं सिद्धार्थः
शेतमर्घ्यः । “तुल्यं यन्त्रिकर्पूरनागरागुरुकुन्दैः । सुरा-
सांसोषितानिध्रं धूपं दद्यान्मधुघृतम्” ॥ तुल्यं सिद्धकं

मन्त्रि गाढोद्यानोति ख्याता । सिता शर्करा नागर शुण्ठी ।
भविष्ये “वल्लिहोने तु दुर्भिन्न गन्धहोने त्वभाग्यताम् । धूप-
होने तथोद्देग वस्त्रहोने धनक्षयम्” ॥ प्राप्रयादिति शेषः ।
कालिकापुराणे “लाङ्गल क्रसुक दत्त्वा रुचक करमर्दकम् ।
सौभाग्यमतुल प्राप्य देवल्लोके महीयते । परमान्न पिष्टकञ्च
यावक ह्यपरन्तथा ॥ मोदक पृथुकादौनि कन्दुपक्वानि चोत्-
सृजेत् । इति शाल्योदन दिव्यमाज्ययुक्तं सगर्करम् ॥ निवे-
दयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च । क्षीरादौन्यथ गव्यानि
महिषादौनि सर्वशः” ॥ लाङ्गल नारिकेल क्रसुक गुवाकफल
रुचक बीजपूरक करमर्दक पानोयामलक कन्दुपक्व जलोप-
सेक विना केवलपात्रे यद्वह्निना पक्व भ्रष्टतण्डुलादि ।

“कन्दुपक्वानि तैलेन पायस दधिशक्तवः । द्विजैरेतानि
भोज्यानि शूद्रगीहकृतान्यपि” ॥ इति कूर्मपुराणदर्शनात् शूद्र
कर्तृककन्दुपक्वादानं देयानि शूद्रेतरहृतान्यपि । “गोकुले
कन्दुशालाया तैलयन्त्रक्षुयन्त्रयाः । ऋषी मास्यानि गौचानि
स्तोषु वालातुरषु च” इति शातातपवचने ऋषीमास्यानि
गौचागौचभागितया न विचारणीयानि इति भवदेवरत्नाकर
व्याख्यानदर्शनाच्च । एवञ्च मङ्गावाक्यावल्या चैवर्णिकेन सिद्धा-
न्नेन नैवेद्य देय शूद्रेण द्विजशूद्रपारतनच । तदुक्तं वराहपुराणे
‘त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकभोजनमेव च । शूद्राणामभियन्तानां
शूद्राणाञ्च वरानने ।” ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपाककरणं कलौतरपरम् ।
‘ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च” इत्यभिधाय ।
“एतानि लोकगुह्यं कलौरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि
कार्याणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ समयचापि साधुना प्रमा-
नं वेदधृद्वेत्” ॥ इत्यधिकरणमालाह्वनाधवाचार्येभ्यस्तदित्य-
पुराणवचनात् । ततश्च शूद्रकर्तृकह्योत्सर्गादौ ब्राह्मणकर्तृक
चरुवत् ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नैवेद्यादि शूद्राऽपि दातुमर्हति ।
एवञ्च “आस शूद्रस्य पक्वाच्च पक्वमुच्छिष्टमुच्यते” इति स्वयं
पाकविषययोगिनोतन्ते । “शिवगारे भस्मकञ्च सूर्यागार
च शङ्खम् । दुर्गागारे वशिवाद्य मधुरीञ्च न वादयेत्” ॥
भस्मकं कास्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे “गीतवादिन-

निर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत् । विरिञ्चेद्य गृहे ढक्कां घण्टां
 लक्ष्मीं गृहे त्यजेत् ॥ घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववादमयी यतः ।
 विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकीढलम् । कङ्कारं तुलसी
 चैव पद्मञ्च सुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युपितं न स्याद्यच्चान्यत्
 कलिकात्मकम् ॥ माघ्यं कुन्दं सुनिपुष्पं वक्रपुष्पम् । पुण्य-
 बुद्ध्या परकीयधर्मकार्ये वेतनमगृह्णन् तत्कार्यं कुर्वन् फल-
 माप्नोति । “अभिरूपेण सम्पन्नान् घटयित्वा विना भृतिम् ।
 धर्मकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्ण-
 कारश्च दरिद्रोऽप्यथामत्स्ववान् । न मूल्यमादादेश्यातः सभार्यै
 ऋद्धिसंयुतः । सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसमप्रभः” ॥ इति
 मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लवणाचनदाने हेमतर्घटकस्य
 तथाविधफलदर्शनात् । कालिकापुराणे “महिषन्तु ददद्देव्यै
 भैरव्यै भैरवाय च । अनेनैव तु मन्त्रेण तं वलिं परिपूजयेत् ॥
 यथावाहं भवान् द्वेष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् । तथा मम
 रिपून् हिंस शुभं वह लुलापक” ॥ वाहोऽश्वः । लुलापको
 महिषः । “यमस्य वाहनस्त्वंहि वररूपधराव्यय । आयु-
 र्वित्त यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते” ॥ कामरो महिषः ।
 “प्रभूतवलिदाने तु द्वौ वा त्रौन् वाग्रतः कृतान् । पूजयेत्
 प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्वास्तन्त्रेण साधकः” ॥

वलिदानप्रकारं तत्रैव । भगवानुवाच । “स्नापयित्वा
 वलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः । पूजयेत् साधको देवीं मूल-
 रन्तेर्मुहुर्मुहुः ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरोध्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नरत्वं बलि-
 रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलि-
 रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रौतिदानेन दातुरापहिनाशन । चासुरडा-
 धनिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ यन्नार्थं पशवः सृष्टाः
 स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयाम्यद्य तन्म्राट्पृच्छे बध्ने-
 ऽवधः ॥ ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण तं वलिं मत्स्वरूपिणं चिन्त-
 यित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्द्ध्नि तस्य तु भैरव । ततो देवीं समुद्दिश्य
 काममुद्दिश्य चात्मनः । अभिषिष्य वलिं पश्चात् करवातन्तु
 पूजयेत् ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं

श्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥ मत्स्वरूपिणं
 शिवस्वरूपिणम् अभिषिच्य घाताभिलाषजनेनेति शेषः ।
 ध्यानं तत्रैव । “कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
 उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ रक्ताम्बरधरञ्चैव
 पाशदस्तं कुटुम्बिनम् । पित्रमानञ्च रुधिरभुञ्जानं क्रव्य-
 सहतिम् ॥ असिर्विशेषणः खड्गस्तौष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालः । नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव
 नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरु-
 देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।
 पिता पितामहश्चैव त्वं मां पालय सर्वदा ॥ नीलजौमूत-
 मङ्गाशस्तौष्णदट्टः कथोदरः । भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतिर्तज-
 स्तथैव च । इयं येन धृता क्षोणो हतश्च महिषासुरः ।
 तौष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥ पूजयित्वा ततः
 खड्गम् आ क्लीं फडिति मन्त्रकैः । गृहीत्वा विमलं खड्गं
 छेदयेद्वलिमुत्तमम् ॥ ऐं क्लीं श्रीं कौशिकि रुधिरैणाप्याय-
 ताम्” इति “स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरस्य सप्रदोषकम् ।
 एव दत्त्वा वलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥ हीनन्तु
 स्याद्धीनताया निष्फलं स्याद्विपर्ययात् । अन्येषां महिषा-
 दीनां वन्तोनामथ पूजनात् ॥ कायोमेध्यत्वमाप्नोति रक्तं
 गृह्णाति वै शिवा । अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यदयत्
 प्रदोयते ॥ तदर्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै । बालि-
 दाने तु दुर्गायाः सर्वत्राय विधिः स्मृतः” ॥ तथा “छेदयेत्तेन
 खड्गेन वलिं पूर्वमुखन्तु तम् । अथवोत्तरवक्त्रन्तु स्वयं पूर्व-
 मुखस्तथा” ॥ अत्र सर्वत्राय विधिः स्मृत इत्यतिदेशान्नरे-
 त्यत्र छागादिरुह्यः । मन्त्रे घातयामीति श्रुतेः ॥ “पशु-
 घातश्च कर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा” इति विधेश्च देव्यै घात-
 यिष्ये इति प्रयोगः कार्यः अत्र स्वकर्तृकहननेऽपि घाति-
 प्रयोगश्चूरादौ हन्त्यर्थायेति पाठात् । एवञ्च पश्चादपि रुधिर-
 शीर्षवलिदानमुपपद्यते एतत्प्रकारकवलिदानादेव “महि-
 षन्तु ददहेव्यै” इत्युपपद्यते । वक्ष्यमाणं भविष्यपुराणेऽपि
 बधानन्तरं मांसादिदानमुक्तम् । अतएव दुर्गाभक्तितर-

हिणोक्त्यमहार्णवधृतेन देवौपुराणेन पशुघातवर्जितानयोः
 पृथक् फलमभिहितम् । यथा “देवौ ध्यात्वा पूजयित्वा
 अर्द्धरात्रेऽष्टसौ पुत्राः । घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति
 महावनाः ॥ वलिं ये च पश्यच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ।
 तेषाम्नु तुष्यते देवौ यावत् कल्पन्तु शास्त्रम्” । सर्वभूतानि
 विहितमहिषादीनि विनाशयन्ते यस्मिन् वली चर्मणि द्योपितं
 हन्तीतिवत् । छायादौ पशुपटप्रयोगमाह यज्ञपार्वः ।
 “उष्ट्रो वा यटि वा मैपश्यागो वा यदि वा हयः । पशुम्यानि
 नियुक्तानां पशुशब्दा विधीयते” ॥ कान्तिकापुराणि “शोणितं
 मन्त्रपुतञ्च शीर्षं पौयूपसुच्यते । तस्माच्च पूजने दद्याद्वलिः
 शीर्षञ्च शोणितम् ॥ सफलैस्तीक्ष्णसंयुक्तैः शकैरामधुसयुतैः ।
 अभ्युच्य रुधिरं दद्यात् कामवोजेन भैरव ॥ ततो वलीनां
 रुधिरं तोयसेन्धवमत्फलैः । मधुभिः पुष्पगन्धैश्च अधिवान्ना
 प्रयत्नतः” ॥ इत्यादि वचनात् मधुमैन्धवयुतं कृत्वा दद्यात् ।
 तथा “पूजामु नाम मासानि दद्याद्दे साधकः कश्चित् । ऋते
 तु लीहितं शीर्षममृतं तत्तु जायते” ॥ अत्र बहुपशुघातेऽपि
 मन्त्र एकवचनान्त एव प्रयोज्यो न बहुवचनोद्घाः नरं पञ्चत्व-
 मागतमित्यत्र नार्था लिङ्गोद्घाभाववत् । अतएव बहुपशुघा-
 तयजमानप्रयोगेऽपि पशून् मन्त्रेति मन्त्र एकवचनान्त एवे-
 त्युक्तमिति श्रौततोपाध्यायेन दृष्टान्तोक्तम् ।

ऊह प्रकृत्य “नपकृतावपूर्वत्वात्” इति कात्यायनसूत्रेणो-
 द्घप्रतिषेधात् विकृतावेवोद्घो “अपूर्वोत्प्रेक्षणम् ऊह” इति
 लज्जणात् । न वा मन्त्रस्य बाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया प्राथ-
 मिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकाद्यस्य समवेतार्थत्वेन विनि-
 योज्यत्वात् । अत्र पशुघातपूर्वकं रक्तशीर्षयोर्वलित्वम् ।
 पशुघातपूर्वकं रुधिरशीर्षदानानन्तरं “एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं
 फलं प्राप्नोति साधकः” इत्युक्तेः “नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः
 कृत्वा नवम्यां वलिम्” इति राजमातृण्डाच्च । एवञ्च प्रकृतौ
 नररूपबहुपशो बहुवचनोद्घाभावात् छायादौ विकृतो-
 भूतेऽपि न बहुवचनोद्घः किन्तु एकवचनमात्रम् एव प्रति-
 निधिपुत्रादिना क्रियमाणे कर्मणि । तथा मम रिपून् हिंस

शुभं वद लुलापक” इत्याद्युक्तं फलं यजमान एव अन्वेति ।
 “यां वै काञ्चन यज्ञऋत्विज आशिपमाशासते यजमानस्यैव
 तामाशासते इति होवाच” इति श्रुतेः । “ऋत्विग्वादे नियु-
 क्तश्च समौ संपरिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्वाभ्यामुयात् पुण्यं हानिं
 वादेऽथवा जयम्” इति बृहस्पतिवचनाच्च एवञ्च “आयान्तु नः
 पितरः” इति वदत्वाप्यनूहः एवं वाक्ये तु काल्पनिके यज-
 माननामोल्लेख इति भविष्ये “यजानां महिषाणाञ्च मेपाणाञ्च
 तथावधात् । प्रौणवेद्विधिवद्दुर्गां मांसशोणित तर्पणेः ॥
 दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवन्दनम् ॥ वन्दनात् स्पर्शनं
 श्रेष्ठं स्पर्शनादभिपूजनम् । पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्त-
 र्पणं स्मृतं तर्पणान्नां सदानन्तु महिषाजनिपातनम्” ॥
 महिषोऽजो वा निपात्यते यस्मिन् वलौ चर्मणि हीपिनं हन्ति
 इति वत् तथा मांसम् आमं शीर्षं तदितरत् प्रक्तम् उक्त-
 वचनात् । तथा “स्वमेकमेकं वरदा वृक्षा भवति चण्डिका ।
 रुधिरेश्वरस्येह तर्पिता विधिवन्नृप । यज्ञस्य दशवर्षाणि
 रुधरेण सुतर्पिता । महिषेण शतं वीर वृक्षा भवति चण्डिका ॥
 सहस्रं वृक्षमाप्नोति स्वदेह रुधरेण च । तर्पिता विधिवद्दुर्गा
 भित्त्वा बाहुरुजङ्गकम् ॥ नारेण शिरसा वीर पूजिता विधि-
 वन्नृप । वृक्षा भवेद्दृशं दुर्गा वर्षाणां नक्षमेव तु” ॥ स्वमेकं
 संवत्सरं “स्वमेको वत्सरो यव्यो मासः” इति श्रुतेः उरणस्य
 मेघस्य तथा “प्रदाने कृष्णसारस्य सन्धोऽयं परिकल्पितः ।
 कृष्णसार ब्रह्ममूर्ते ब्रह्मतेजोविवर्धन ॥ चतुर्वेदमथ प्राञ्च प्रञ्चां
 देहि यशो महः” । तथा “वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तक्रमः सर्वत्र
 सर्वदा । साधकैर्वलिदाने तु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु” ॥ एवञ्च
 चामुण्डेत्यत्र पष्ठिकेत्युच्यते ततश्च अभिमतस्तत् तत् फलकामो
 दुर्गाप्रोतिकामो वा पशुघातं कुर्यात् ततोऽमुकस्य दशवर्षाव-
 ष्ठस्य देवो प्रोतिकामनया एव रुधिर वलिर्नम इत्युक्तमेतत् ।
 ततः शिरसि ज्वलद्दृशं दत्त्वाऽमुकस्य श्योदुर्गाया दर्शनाभि-
 वन्दनं स्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनितं पूर्वं पूर्वं पुण्याधिकं
 पुण्यप्राप्तिकामनया एव स प्रदोषह्यागशीर्षवलिर्नम इति
 एतत् सज्जेत । “वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारो यतः हतः” इति

छन्दोमपरिशिष्टात् प्रदोयतेऽनेनेति प्रदानं सन्तः । कालि-
कापुराणे । “महामाये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि । ददानि
देवदुधिरं प्रसौद वरदा भव ॥ इत्युक्ता मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं
विचक्षणः । स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः” ॥ तथा
“स्त्रियं न दद्यात्तु बलि दत्त्वा नरकमाप्नुयात् । न च वैमा-
सिकं न्यूनं पशुं दद्याच्छिवा बलिम् ॥ न च त्रैपक्षिकन्यूनं
प्रदद्याद् वै पतत्रिणम् । काणव्यङ्गादिदुष्टं वै न पशुं न पत-
त्रिणम् ॥ छिन्नलाङ्गलकर्णादिं भग्नशृङ्गादिकं तथा । कुषाण्ड
मिच्छुदण्डश्च मद्यमासव एव च ॥ एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तो
ह्यगसमाः क्षताः । चन्द्रहासेन कटारैश्छेदनं मुख्यमिष्यते ॥
हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु साधकः प्रोक्षितं पशुम् । पक्षिणं वापि
राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्” ॥ मत्स्यधृक्ते “छेदयेत्तौ ह्ण-
खङ्गेन प्रहारेण सकृद्बुधः” । याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां
ब्रह्मपुराणं “नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या हिजातिभिः”
निषेधं स्पष्टयत्युभयाः । “मद्यमपेयमदेयमनिर्गोक्षम्” इति ।
अनिर्गोक्षमस्त्रीकार्यमिति कल्पतरुः । कालिकापुराणेऽपि
“स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् । मद्यं दत्त्वा
ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव क्षीयते ॥ न कृष्णसारमितरे बलिन्तु
क्षत्रियादयः । ददतः कृष्णसारश्च ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः” । अतो
मद्यप्रतिनिधि दानमप्ययुक्तम् ।

अथ वैधर्हिंसाविचारः । “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि”
इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य ।
“वायव्यं श्वेतमालभेत” । इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या
वैधातिरिक्तं विषयत्वं सर्वाः सर्वाणि छन्दसिबेत्यनेन तत् पदं
सिद्धम् । यदपि नानादर्शनटोकास्तद्विर्वाचस्यतिमित्रैः तत्त्व-
कौमुद्याम् अभिहितं न च “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति
माशान्दशस्त्रं विधेयशस्त्रेण “अन्नोदोमीय पशुमानमेत”
इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बन्धो-
यसा दुर्बलं बाध्यते । न च अस्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो
प्राप्यते न पुनरक्तत्वर्थत्वमपि । न च अनर्थहेतुत्व क्रतूपका-

रक्तत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिमा हि पुरुषस्य दोषमा-
 धत्त्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनवे । सोमां-
 सकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिमा-
 भावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाध विना
 अग्नोषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थे
 उपपद्यते । भट्टगये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च मुख्यपशु-
 यागे पुरुषार्थपशुहिसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपप-
 द्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो
 विधेरप स्त्रभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरु-
 षार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्व-
 मपि नाङ्गीक्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धोऽ-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरे-
 कत्र समावेश इति । अतएवीक्ष्य “तस्मादयज्ञे बधोऽबधः”
 इति । ननु एव “श्येनेनाभिचरन् यजेत्” इत्यत्र श्येनस्य शत्रु-
 बधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् “अभिचारो मूलकर्म च” इति
 मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदे-
 तत् कथमुपपद्यतामिति चेन्मैवं “आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयन्” इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
 नत्वं अनाततायिस्थले तु उपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्व-
 मित्यविरोध इति गुरुचरणा श्रयेवम् । देवोपुराणे “पूर्वापाटा-
 युताष्टम्यां” इत्यत्र पूर्वापाटायाम्पष्टाभिधानात् । “कन्यासंख्ये
 रवावोपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशार्द्धं तु महा-
 विभवविस्तरैः ॥ पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
 पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा ॥” इति पुनर्देवीपुरा-
 णवचने वारुणपदेन वारुणदेवतं जलं पुनरण्प्रत्ययेन तद्दे-
 वतपूर्वापाटोच्यते । न तु श्रौततद्हरिनाथविद्यावाचस्पतिमि-
 श्रोक्ता शतभिषा तदष्टम्यां तस्या अनाभात् तयात्वे तदनन्तर-
 पौर्णमास्यां गोभिलोक्तसूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराग्यवस्थानरूप
 नियममङ्गापत्तेः । तथा च गोभिलः । “सूर्याचन्द्रमसोः
 परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति । कृत्यरत्नाकरे तु “नक्षत्रे
 वारुणेऽपि वा” इत्यत्र पुनर्देवीपुराणे “रक्षर्चं वारिभेऽपि वा”

इति पाठः व्याख्यातश्च रचयित्वं नूनानक्षत्रे वारिभ्यो पूर्वाषाढा-
नक्षत्रे इति सोपवासः प्रारब्धोपवासः । उक्तवचनेऽष्टम्यां
पशुघातश्रुते, “अष्टम्या रुधिरैर्मसैर्महामासैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्दृजातीयेर्बलिभिर्भोजने शिवाम्” ॥ इति कालिकापुरा-
णाच्च । “अष्टम्या बलिदानेन पुत्रनाशो भवेत् भुवम्” इति
देवीपुराणीयम् । सन्धिपूजाबलिदानपरम् । तत्पूजाया उभ-
यतिथिकर्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य नवम्या सावकाशत्वात् ।

तत्पूजाविधायकन्तु कालिकापुराणवचनात्तरम् । “अष्ट-
मीनवमीसन्धौ तृतीया श्रुतु कथ्यते । तस्य पूज्या त्वह पुत्र
योगिनोगणसयुता” ॥ ज्योतिषे “अष्टम्या सन्धियोगे सकल-
परिजनैः पूजयेत् सत्त्वभावैः” कामरूपोयनिबन्धे स्मृतिमागरे
च । “अष्टम्या, शेषदण्डश्च नवम्या पूर्वं एव च । अत्र या
क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला” ॥ मत्स्यसूत्रेऽपि “अष्ट-
मीनवमीयोगो रात्रिभागे विशिष्यते । अर्धरात्रे दशगुणं
मन्त्राया विगुणं भवेत्” ॥ आश्विनाधिकारे । “अष्टमीनव-
मीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । अर्धनारोश्चरप्राया उमा-
माहेश्वरो तिथिः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरेयमध्येतद्विषयं न तु
महानवमीपूजापरम् । तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन
सप्तमीवदयुक्तमानादरात् ॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे । “भद्रकालीं
पटे कृत्वा तत्र सपूजेद्द्विजः । आश्विन शुक्लपक्षस्य चाष्टम्या
प्रयतस्ततः” ॥ इत्याद्यभिधाय । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेव ताम्” । तत्र तदर्थकल्पितमृद्धे । षष्ठ इति
पूजाधारोपलक्षणम् । कृत्यतत्त्वार्णवे राजमार्तण्डः । “मूलेन
प्रतिपूजयेद्भगवतो चण्डो पञ्चण्डाकृतिश्चाष्टम्यामुपवासमयत-
धिद्या भक्त्या समाराध्य च । नागापाशुकमञ्जमासुरुधिरैः
कृत्वा नवम्या बलि नक्षत्रं अवर्षं तिथिश्च दयमीं समाप्य सप्रे-
षयेत्” ॥ धियैत्यत्र तथेति काल्यायनीयः पाठः । दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् । “मूलं प्राप्य प्रयमचरणैर्भ्यर्च्य चण्डि-
काया कृत्वाष्टम्यामथनरहितस्यकनिद्रय पूजाम् । प्रात-
काले पशुधनिविधिः स्नानदानं नवम्या निर्मात्यश्च अवर्ष-
दयमीं द्यामयर्च्येऽनुष्मतात्” ॥ मन्दिकेश्वरपुराणि । “भम्-

वत्साः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथाबुदयगामिन्यां
सर्वान्ताः कारयेद्बुधः” ॥ तथा चक्रनारायण्यां क्रियायोगो-
पसवादे च । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
सा कार्यादपनामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥ एतद्वचनं
दुर्गाभक्तिप्रकाशे पुराणोपमिति कृत्वा लिखितम् । अत्रोदय-
कालौ नवघटिकामात्रतिथ्यादौ सम्यक् पूजनासामर्थ्यं कानिका-
पुराणम् । “सम्बक्कस्पोदितां पूजां यदि कर्त्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तथा दातुं पञ्चेतान् वितरेत्तदा ॥ नम्यपुष्पश्च
धूपश्च दौषं नैवेद्यमेव च । अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु
भक्तितः । संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः” ।
नवम्यां बलेरावश्यकत्वात् बलिर्दातव्यः । दाक्षिणात्यकाल-
निर्णयधृतभविष्योत्तरोपमम् ॥ अष्टमौ नवमौ पूजा दिनभेदाय
प्रातःप्रातरिति बोधायनेः । यथा “प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव
प्रवेशयत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विमर्जयेत्” ॥ एतानि
सप्तम्यादिकस्यविधायकानि । अत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।
“पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरौ” इत्यादिप्रागुक्तैकवाक्यत्वात् एत-
एव व्यासः । “वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद् यदि ।
ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का गृहा म्याम्ननोपिषाम्” ॥ तिथिहृदिष-
यादेव कश्चिच्च तथा यथा भविष्ये । “व्रतो प्रपूजयेद्देवीं सप्त-
म्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा ऋषिहृदिवशात्तिथेः” ॥
न चास्य अष्टाहं विसृजेच्छकं तदर्हं तु पार्वतीम् । न्यूना-
धिकं न कर्त्तव्यं राज्ञा राष्ट्रधनधयात्” ॥ इति निरूपुराणीयेन
विरोध इति वाच्यम् । पूर्ववचने पूजयेदित्युक्तत्वात् पूजानुरो-
धेन न्यूनाधिकदिनावस्थितिप्रतिपादनात् परवचनस्य तु
विसृजेदित्युक्तत्वात् विमर्जन एव त्रयपूजने कर्त्तव्यं नवमी-
युत दशम्यां श्रवणानुरोधेन न्यूनत्वप्रसक्तो यच्च वा नवमीपष्टि-
दण्डात्मिका तत्परदिने च नवमी तत्परदिने एकादश्यां
दशमी तत्रोदयानुरोधादधिकत्वप्रसक्तौ च निषेधकत्वात् न तु
सप्तम्याः पष्टिदण्डात्मिकायाः परदिने हृदावपि पूर्वदिने निषे-
धकत्वम् । “प्रादित्योदयवेनाथा आरभ्य पष्टि नादिकाः ।
तिथिस्तु साहि गृहा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” ॥ इति

कालमाधवौघधृतनारदीयात् । मा हि शुद्धा सैव शुद्धा नान्ये-
त्यर्थः । “अकर्माण्यं तिथिमन्त्रम्” इत्युक्तत्वाच्च । अतएव
नक्षत्रानुरोधाऽपि नास्ति तस्य गुणफलत्वेन प्रधानानुयायि-
त्वात् । ततश्च सप्तमोपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टि-
दण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसोय खण्डतिथौ किन्तु
पूर्वोक्तसम्यनुरोधाग्निगादाविव खण्डतिथावपि मन्त्रि-
पूजेति । एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमोपूजा तस्मिन् दिने
एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने अष्टमौत्वेनोपवामविधेः
पूर्वमुक्तत्वात् अत्रैव पुत्रवतो गृहस्थस्य निषेधः यथा कालिका-
पुराणम् । “उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्” ।
अथेदं पूजाङ्गीपवासातिरिक्तपरम् अन्वया प्रधानमर्थानिर्वा-
हापत्तेः इति केचित् तच्चिन्त्य “यथा तथैव पूतात्मा व्रतो देवीं
प्रपूजयेत्” इत्युत्तरादेन पुत्रवत एव उपवासेतरहविष्यादिना
पूतात्मनः पूजाविधानात् । तथा च मत्स्यसूक्ते । “अयवास्त-
युजे शुक्लपक्षमासाद्य नन्दिकाम् । समारभ्य ततो दुर्गां
हविष्यामी जितेन्द्रियः” ॥ इति नन्दिकां षष्ठीं जितेन्द्रियो
निवृत्तमैषुनादिः । अत्र पुत्रवतः पूजाद्विमहाष्टमीनिमित्त-
कोपवासनिषेधान्महाष्टमीमात्रनिमित्तकोपवासनिषेधः इति
सर्वस्मराद्याचरणमपि साधु संगच्छते । एवञ्च पूर्णाष्टम्याम-
ष्टमोपूजा तत् परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने
महानवमोपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्ताष्टयगामितिथ्य-
नुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिक
दिनलाभात् ।

महानवमोपूजाकल्पमाह भविष्यपुराणम् । “लब्धाभि-
पेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य च । तस्मात्ता तत्रसंपूज्या नवम्या-
श्चण्डिका बुधैः” ॥ केवलाष्टमी केवलनवमौकल्पावाह
कालिकापुराणम् । “यस्त्वेकस्यामयाष्टम्यां नवम्यां वाथ
साधकः । पूजयेद्भरदां देवीं सर्वकामफलप्रदाम्” ॥ इति
सर्वत्र षटिकाव्यापिनो तिथिग्राह्या । “व्रतोपवाससन्नाहो
षटिकैका यदा भवेत् । तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात्
कर्माण्यतन्द्रितः” । इति व्यासोक्तनियमश्रुतेः । एवञ्च

घटिकौनदशम्यामपराजितापूजानर्हत्वात् तत् पूजनं पूर्वदिने ।
अतएव तत्परमेवेदम् । “आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्
तथा । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥” इति
शिवरहस्योक्तैकादशौयुक्तदशमीनिषेधकवचनम् । ततश्च तत्
पूर्वकृत्यं देवो विसर्जनमपि तदैव तदन्तापकर्षं न्यायात्
वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवम् । अत्र घटिकापदं मुहुर्त्तपरम् । “घटि-
कैकात्वमावास्याप्रतिपत्सु नचेत् तदा । सर्वं तदासुरं
दानं देवे कर्मणि चीदितं मुहुर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु यदा
भवेत् । तद्दानमुत्तमं देव शेषं पूर्वं हि पूर्ववत् । इति राज-
मार्त्तण्डधृतजावालवचनयोर्घटिकासुहुर्त्तयोरेकार्थत्वात् शेषं
तिथ्यन्तरं पूर्वं पूर्वोक्तं घटिकान्यूनं पूर्ववदासुरं घटिकाधिक-
शोत्तमम् । एवञ्च यदा हि तिथिचयवर्शात् षष्ठीयुक्तसप्तम्यां
पत्नी प्रवेशनं नवमीयुक्तदशम्यां विसर्जनं तदा चरलग्नाप्राप्तौ
पूर्वाह्णे नवपत्रिकेत्यादिभिर्विशेषतो विहितस्य दैवकर्मत्वेन
श्रुत्युक्तस्य च पूर्वाह्णस्यावाधाय वृश्चिक एव चरनवांशे तदुभयं
कार्यम् । “चरलग्ने चरांशे वा देव्या नियतमानसः । प्रति-
संवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्” ॥ इति देवीपुरा-
णात् । “राज्ञो विनाशमिच्छेत्तु स्थिरलग्ने शिवार्चिता इति
निन्दा तु चरांशेतरपरा चरलग्नसम्भवपरा वा । अत्राशक्त्या-
धतुरादौ कार्यं प्रागुक्तेन पत्नी प्रवेशनमित्यनेन रात्रिपर्युदा-
मात्तदितरत्वेन तस्यापि प्राप्तेः । “मध्याह्णे जन पीडनं चय-
करी” इति निन्दापि रात्रौतरत्वेन रौहिणपूर्वकुतप्रभृतिषु
आपराह्लिकश्राद्धसत्वेऽपि रौहिणन्तु न लङ्घयेदितिवदप्राश-
स्त्यपरा ।

अष्टम्युपवासफलञ्च देवीपुराणम् । “एकादशी कोटि-
सहस्रतुल्या कृष्णाष्टमीपर्वतराजपुत्र्याः । ततोऽपि शुक्ला-
गुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः” ॥ कालमाधवीदे
निर्गमः । “शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसयुता ॥ उपवासादिकार्येषु एष धर्मः
सनातनः” । स्कान्दे “अष्टमी नवमीमित्रा कर्त्तव्या भूति-
मिच्छता” । अत्र भूतिमिति श्रवणात् पुत्रादेस्तदन्व.पातात्

पुत्रादिकामनयाप्युपवासस्य व्यवहारः । भविष्ये “शुक्रपक्षे
तथाष्टम्यामुपवासपरायणः । मानतौकरवीरेण विस्त्वपत्तैश्च
पूजयेत् ॥ दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टगतां नृप ! । सर्वमङ्ग-
लनामिति जप्तव्यं किञ्च भारत” ॥ ननु अष्टम्युपवासे मासेन
पारणविधानात् पितृमरणादावपि तत् प्रमज्ज्यते । तथा
देवोपराणम् । “अष्टमीं समुपोष्यैव नवस्यामपरैऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्त्रैवेद्यमुत्तमम् ॥ तेनैव विधिनावन्तु
स्वयं भुञ्जीत नान्यथा” ॥ स्त्रियास्तु “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुष-
मेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तास ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सैनिका
इव स्थितिनावदायास्तुक् पिवन्ति” इति श्रीभागवतपञ्चम-
स्कन्धगद्येन पशुमांसभक्षणनिन्दया न तत्र पारणं किन्तु मत्-
स्येन सैनिकाः प्राणिवधनियुक्ता स्थितिना पशुना ।

तेषां पशूनां आस्यारण्यभेदमाह पैठोनसि । “आस्यारण्या-
थतुर्दशगोरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यायेति मत्तप्रास्याः
पशवः । सहिष्वानर ऋक्ष सरोरुपशुरुष्टपत् सृगाश्चेति रुक्मा-
रण्याः” । अश्वाद्यां गर्दभेन जाताऽश्वतरः । एवञ्च मनुष्यापि
पशुत्वादध्ययने गुरुशिष्ययोर्न्तरागमनेध्यहोरात्रमनध्यायः ।
“पशुमण्डूकतकुनखादिमार्जार भूषिकैः । हर्तन्तरत्वं हो-
रात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये” इति याज्ञवल्क्यरोयात् तथा अन-
ध्यायः । उच्छ्रये शक्रध्वजस्यैव अनुज्ञया तु न दोषः “नारि-
त्राह्मणयोरन्तराव्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेयात्”
इति मदनपारिजातवृत्तवशिष्टवचनात् ।

उच्यते । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिमायेति गोयते” । पाक्षिके रागतः
पक्षतः प्राप्तौ रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तावेव तत्र प्राध्यर्थे
नियमविधिः । न तु वैधनिषेधेन अप्राप्तेऽपि । प्रायश्चित्त-
विवेकज्ञता मते तु “मत्स्यास्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्वरूप-
वर्मेत्” इति याज्ञवल्क्याद्युक्तप्रायश्चित्तश्रवणेन कामतो मांस-
भक्षणं निषिद्धस्य ‘प्राणान्यचे तथा आहे प्रोक्षितं द्विज-
दास्यया । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषमाक्”

इति तेनैव प्रतिपसूतस्य रविवारादौ निषेध इति सुतरामष्ट-
स्युपवासपारणेऽपि रविवारादौ मांसनिषेधः । एव मांसाशन-
त्यागकृतनियमेन नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयमाह प्राय-
श्चित्तविवेके यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षित मांसं मक्तत् ब्राह्मण-
काम्यया । देवे नियुक्तं आह्वे वा नियमे तु विवर्जयेत्” ॥
पूर्वोक्तवचनस्य मत्स्यमांसोपहारेण नैवेद्यं दत्त्वेव भोजनं
कार्यं नतु अदत्त्वेत्यर्थः अन्यथा मूलभूतश्रुतौ वाक्भेदः स्यात्
नैवेद्यावशिष्टमांसादेरावृत्त्यापत्तयेति । प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः
संस्कृतम् आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्त्येति ।
यथा महाभारते । “आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो
मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते” ॥ अत्र
प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्ववद्विधेय-
विशेषणत्वेन आरण्यादेः पुंस्त्वं विवर्चितम अतएव हरिवंशेऽपि
“अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुः स्तिर्यग्योनिगतेष्वपि” । ततश्च हरि-
ण्यादौनामप्रोक्षितत्वेनाभक्ष्यत्वम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे । “पशोस्तु
मार्त्यमाणस्य न मांसं आहयेत् क्वचित् । पृष्ठमास गर्भशय्यां
शुष्कमांसमथापि वा” इति गर्भशय्या निषेधेन तत्सारस्वत्या
मेध्यायासी बोधे ततस्तु “नियुक्तस्तु यथा न्यायः यो मांसं नास्ति
मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥ इति
मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसभुग्विषयम् । प्रेत्येत्यव्ययं
परलोके इत्यर्थः । तथा च अमरः “प्रेत्यामुत्र भवान्तरे” इति ।
तथा च महाभारते । “रोगात्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं
नात्यलोलुपः । फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च” ॥
मांसत्यागोपदेशेऽपि तत् फलमाह नन्दिकेश्वरपुराणे । “यद्यो-
पदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः । मांसस्य वर्जनफलं सो
मांसादफलं लभेत्” । अतो रविवारादौ मत्स्यमांसाशनं विनापि
अष्टस्युपवासपारणसिद्धिः । स्मृतिस्मिष्टेज्यायामावाहनं विनैव ।

रविवारे आमिषनिषेधो भविष्ये । “आमिषं रक्तशाकञ्च
यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजना भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोप-
जायते ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकमक्षं रवेर्दिने । कुर्या-
न्नक्तं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत्” ॥ स्मृतिः । “माष-

मामिषमांसञ्च मसूरं निम्बमाद्रकम् । भक्षयेद् यो रवेर्वारे
सप्तजनान्यपुत्रकः ॥

स्फाशिष्टेज्याधिकरणञ्च । स्फास्य खट्वाकारकाष्ठस्य
भक्ताश्लेषनिमित्तकैज्यायामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्विहृतिरित्यति
देशेन दर्शोत्तमप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालोः
हवनीय देवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्लोभावि
भक्ताश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधि-
कारात् तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि
नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैष्ठ्यादि-
तौज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानमिति । अथ तत्र पूर्वदिन-
प्रातःकाल नैष्ठ्यादस्तु तथा प्रकृते तु यद्यपि तथात्वाभावात्त-
द्वैषस्य तथापि यथा तदङ्गवैगुण्यान्न कर्मवैगुण्यं तथावापि
वचनान्तरनिषिद्धमांसभोजनपुरुषस्य तदङ्गवैगुण्यान्न तदङ्गि-
वैगुण्यमित्यवैषम्यम् ।

अधिकरणञ्च “विषयो विशयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्ण-
यस्येति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” । विषयो विचाराद्
वाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो नवेति सेशयः । पूर्वपक्षः प्रकृ-
तार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूल तर्कोपन्यासः ।
निर्णयः महावाक्यार्थतात्पर्ये निश्चयः । एवं क्रमेण विवेचन-
मवाधिक्रियते इत्यधिकरणमिति । कालिकापुराणे “कन्या-
संख्ये रवा वीषे या शुक्ला तिथिरष्टमी । तस्यां रात्रौ-पूजि-
तव्या महाविभवविस्तरैः ॥ नवम्यां वनिदानन्तु कर्त्तव्यं वै
यथाविधि । जपं होमञ्च विधिवत् कुर्यात् तत्र विभूतये” ।
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः “पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्यु-
पोषणम्” इति श्रुतेशोभयत्रैकतरस्मिन् वा होमः । अत्र होमे
विहिते तदङ्गत्वात् पूर्णपात्रादिका पृथग्दक्षिणा षट्त्रिंशदु-
पचारान्तर्गतदाने दक्षिणादानवत् । तथा च मत्स्यपुराणं
“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा च दक्षिणाम् । तत् सर्वं
ब्राह्मणे दद्यादग्न्या निष्फलं भवेत्” ॥ दत्त्वात्वित्यत्र देया-
नीति वाराहोक्तत्वे पाठः अतएव ब्रह्मपुराणे विष्णुत्वापनीय-

पूजने स्पष्टमुक्तं यथा । “सुरान् संपूजयेद्भक्त्या सुमनोभिश्च
कुङ्कुमैः । दीपैर्धूपैश्च नेत्रेभ्यो पायसेन च भूरिणा । माच-
यान्नप्रदानैश्च ह्रीमैः पुण्यैः सदक्षिणैः” ।

पूजाजपहोममन्त्रस्तु देवोपुराणे “पूजयेत्तिलह्रीमैस्तु दधि-
क्षौर घृतादिभिः” । कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण इत्यभिधाय
“जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो कपालिनौ । दुर्गा शिवा
क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण
जपहोमी तु कारयेत्” एव “पुरश्चरणकार्येषु विस्वपत्रैर्युतै-
स्तिलैः । साक्षतैः सघृतैर्वापि शिवामुद्दिश्य भक्तितः । जुहु-
यादनलवृद्धं सस्मितं कामवृद्धये” इति कालिकापुराणात्
अत्रापि विस्वपत्रं घृतीपयोगितेति अत्र दुर्गाभक्तिरङ्गिण्या
स्वधा पूजानन्तरं स्वाहा पूजालिखनात् स्वाहान्तपाठं निणय
इति तत्र मत्स्यसूक्तं विरोधात् । तथा च “पञ्चोपचारैर्विधि-
बल्लयन्त्याद्यास्ततः परम् । जयन्तो मङ्गलाकालौ भद्रकालौ
कपालिनौ ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री पूजनौयाः प्रयत्नतः ।
दक्षपार्श्वं ततोदेव्याः स्वाहाश्चैव स्वधान्तथा” ॥ इति । न च
अत्रापि तथा क्रमः । तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्तेः ।
दुर्गामाहात्म्यान्तर्गतार्गलाया तथा पाठं दर्शनात् प्राचीन
ग्रन्थे तथा दर्शनाच्च । पूजाया ह्रीमिति चतुरक्षरमप्याह
कालिकापुराणम् । “चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादौ नथ षोडश ।
वितरेदुपचाराश्च पूर्वप्रोक्तास्तु भैरव” । तदनन्तरं प्रणवादि-
नमोस्तु देवता नामोच्चारणमाहाग्निपुराणम् । “तस्मिन्ने-
पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः । ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु
तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक्
पृथक्” ॥ अत्र च “तत्राष्टम्या भद्रकालो दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनौकोटिभिः सह । अतोऽत्र
पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥ इति ब्रह्मपुराणात्
“दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनोकोटिपरिवृतायै
भद्रकाल्यै ह्रीं दुर्गायै नमः” । इत्यनेनार्पि पूजा प्रचरति ।
पूजाया विशेषस्तु दुर्गापूजातत्त्वेऽनुसन्धेयः ।

होमादावङ्गाल मानादिग्रहणे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“मानक्रियायासुक्ताया मनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद्द्वयञ्च
मानः स्याद्विदुषामेव निर्णयः” ॥ यजमानासन्निधाने तु साधा-
वणाङ्गुलिमानप्रदणम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “अष्ट-
भिस्तोर्भवेत् ज्यैष्ठ मध्यमं नक्षत्रिभिर्यवैः । कन्यसप्तङ्भिर्बहिष्ट
मङ्गुलं मुनिसत्तम” ॥ तेः प्रकस्यमानयवैः कन्यसे कनिष्ठम् ।
मानस्तु पार्श्वेन “षड्यवाः पार्श्वमुष्मिताः” इति कात्यायन-
वचनात् । कालिकापुराणम् । “यथामां तण्डुलैरेक मङ्गुलं
चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घं योजितैर्हस्तैश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥
श्रीमे ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गातृशौच-
ध्वर्युत्यादि दर्शनेनान्यत्राध्याकाङ्क्षा दृष्टकल्पनाया न्याय्य-
त्वात् । सुगति मोषान प्रभृतयोऽप्येवम् । तत्तु यजमान-
कर्त्तृकम् । “दानवाचनात्वारभ्यणवरणव्रतप्रमाणेषु यज-
मान प्रतीयात्” इति कात्यायनोक्तेः ब्रह्मस्यापनन्तु होतृ-
कर्त्तृकमेव “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीर्य”
इति कात्यायनेनैककर्त्तृत्वाभिधानात् ।

तत्र छन्दोगानां ब्रह्मस्थापन प्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
रग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानासीर्य
तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्गुलिं स्थितुं सव्यपाने रङ्गुष्ठेनोपकलि-
ष्ट्वा चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात् दणमभिसंरुह्य दक्षिणापरमष्टमं
देशं निरस्थति निरस्तः परावसुः” इति “अथ उपसृज्याय
ब्रह्मासने उपविशत्यावसोः सदने सीदामि” इति “अन्त्य-
मिमुखी वाग्यतः प्राञ्चनिरास्ते आक्रमणः पर्यवसानात् ।
भाषेत यज्ञमसिद्धिं नायज्ञीयां वाचं वदेत् यद्ययज्ञीयां वाचं
वदेद्वैष्णवोऽथ यजुर्वा जपेत् अपि वा नसो विष्णवे” इति
ब्रूयात् । “यद्युवीभय चिकीर्षिहोत्रं ब्रह्मत्वञ्च” इति तेन कल्पेन
“होत्रं वोत्तरासङ्गं सोदक कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने
निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यसेष्टेत्” इति । अग्रेण पूर्वया
दिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्या दिशि प्रागग्रान्
कुशानासीर्यन्यसेष्टेतेति व्यवहिते न सम्भवः न तु निर-
स्थितौत्यनेन ब्रह्मोति कर्त्तृनिर्द्देशात् । न च ब्रह्मेत्यस्य आस-
नेन सम्भवः उपवेशनात् पूर्वं तत् सम्बन्धाभावात् । ततश्च

दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं कर्म । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्ता-
दास्तृत कुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्ट एव सव्यस्य
धामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आसनाद्यजमानास्तृतं
कुशपत्रं गृह्णीत्वा दक्षिणापर दक्षिण पश्चिममष्टमदेशम् उभय-
दिगष्टमभागं नैऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसु
रित्यनेन क्षिपतीति । अप उपसृश्य दक्षिणपाणिना जलं
स्पृष्ट्वाऽथानन्तरम् आसने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन उपकल्पित उप-
विशति । आवसोः सद्ने सोदामोति मन्त्रेणेति एव मेव
भट्टनारायण प्रभृति व्याख्यानात् । एतेन तेषां पुरस्तादि-
त्यादि आवसोः सद्ने सोदेत्यन्तं याजमानिकं कर्म यजमान-
कर्तृकं सोदामौति प्रतिवचनं ब्रह्म कर्तृकमिति भवदेव भट्ट-
कल्पनमेव सोदेति सूत्रानुपात्तत्वात् । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्
इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थमेतदेवं कुरु-
एतत् कर्तृकं कुर्वित्यादि भाषेत तत्राप्ययज्ञोयाम् अमस्कृतां
यदि गिर वदेत्तदा वैष्णवोऽऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णु-
राटमसौत्यादि नमो विष्णवे इत्यादि प्रकारं त्रितयान्यतम-
प्रकारं प्रायश्चित्तमिति ।

अत्र ऋगादि लक्षणमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यत्रार्थ-
वशेन पादव्यवस्थितिः” इति । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थ-
वशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुपादि पादस्थितिः सा ऋक् । यजु-
राह स एव । “शेषे वा यजुः शब्दः” इति शेषे ऋक् साम
भिन्ने मन्त्रजाते ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादि
विच्छेदरहितं तदयजुरिति । सामाप्याह स एव “गौतमेषु
सामाख्याः” इति गौयमानेषु मन्त्रेषु साममंज्ञेत्यर्थः । यद्यु वेति
अथक्ती उत्तरासङ्गम् उत्तरोय दर्भवटु कुशव्राह्मणः ।

अथ कुण्डविधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् । “प्रागुदक्प्लवनां
भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” । प्रागुदक्प्लवनां पूर्वनौचा उत्तर-
नौचा वा । तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाश्च
“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” । चतुरस्रं चतु-
ष्कोणम् । भविष्योत्तरे । सहस्रेत्यथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं
करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च सप्तहोमे चतुष्करम् ॥ द्विह-

स्तादिके मानमाह जामलः । “पूर्वं पूर्वस्य कुण्डस्य कोण-
सूत्रेण निर्मितम् । उत्तरोत्तरः कुण्डानां मानन्तत्परिकोर्त्ति-
तम्” ॥ पूर्वं पूर्वस्य हस्त द्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण
प्रेमान कोणाच्चिह्नं कर्तुं कोणदत्त सूत्रेण निर्मितं परिमितं
यन्मानम् उत्तरोत्तर कुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादि
मानं न तु प्रकृत हस्तादैर्गुण्यादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादि
मितस्य चतुर्हस्तादि परिमाणपक्षेः । कृपकपरिमाणवत् ।
अष्टिहपञ्चरात्रे । “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननन्ताव-
दिष्यते । हस्तैके मेखनास्त्रिस्तौ वेदाग्नि नयनाङ्गनाः ॥ कुण्डे
द्विहस्ते ता श्रेया रसवेद गुणाङ्गनाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता
वसुतर्कयुगाङ्गनाः” । मेखना ब्रह्मचारिमेखलावत् । कुण्ड-
विष्टिता षट्षटिता स्ताश्च खातदेशाद्वाह्ये । एकाङ्गुलरूपं
कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण इत्यादि क्रमेण वेदा-
ङ्गनाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यवहारविकल्पाः । वेदा-
श्चत्वारः अग्नयस्त्रयः । नयने द्वे । रसाः षट्गुणास्त्रयः ।
वसुतर्क युगानि अष्टषट् चत्वारि । कालोत्तरे । “स्याताद्वाह्यो-
ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” । पिङ्गनामते तु ।
“खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखनानां विधिर्भवेत्” । एकाङ्गुलस्य
पश्चिम दिक्कर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये । “भुक्तौ मृतौ
तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारं तथैव च । सदा होमे तथा शान्ता-
यैक वारुणदिगात्तम्” । शाब्दातिनके “होतुरग्रे योनिरासा-
मुपर्यग्न्यपत्रवत् । मुष्टारक्षेकहस्तानां कुण्डानां योनि-
रीरिता । षट्चतुर्हङ्गुलायाम् विस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्र कुर्यादोपदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलितो-
योनि कुण्डेष्वन्येषु वहेयेत् । यवहयक्रमेणैव योन्यग्रमपि
वहेयेत् । स्यनादारभ्य नान्न स्यात् योन्यामध्ये सरन्मुकम्” ।
आशां मेखनानाम् । अग्न्यपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलं विस्तृत-
मूलादग्रयोस्त क्रमेणैवाङ्गुलान्तः सकुचितं विस्तारा । जामले
“नाममेष्वनयोर्मध्ये परिधिः स्थापनाय च । रभ्यं कुर्यात्
तथा विहान् द्वितीयमेष्वनो परि” ॥ पुरयरणचन्द्रिकायान्तु
एतदचनात् पूर्वं “स्यनादारभ्य नान्न स्याद्योनिमूलस्य

धारणे” ॥ इत्यर्द्धं लिखितं परिधौस्तद्विन्धासांश्चाह कुन्दोग-
परिशिष्टम् । “बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः
त्रयोभवन्त्यगौर्णाग्रा एतेषान्तु चतुर्द्दिशम् । प्रागग्रावभितः
पश्चादुदगग्रमथापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यसेदुदगग्रः संपू-
र्वतः” ॥ अव्रणाश्छिद्ररहिताः अभितः अग्ने पार्श्वद्वये दक्षि-
णतः उत्तरतश्च पश्चात् पश्चिमे उदगग्रमुत्तराग्रं त्रैलोक्यसारे ।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता
मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥ कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकार-
मूलदेशयुक्ता । नता नम्रा । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता अङ्गुष्ठमित-
मृद्वटितमेखलावेष्टनयुक्ता । तथात्वे हस्तगनितान्यस्थित्या
कुण्डे तत्पातो भवतीत्यर्थः । अतएव स्वायम्भुवे । “अङ्गुष्-
मानौष्ठकण्ठा कार्याश्वत्थदलाकृतिः” । अङ्गुष्ठमानौष्ठं कण्ठे
यस्या योनेः सा तथा ओष्ठोऽत्राग्रं हयशौर्षपञ्चरात्रे “कल्पये-
दन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभम् । सुध्यस्त्रैकहस्तानां
नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥ नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्ध-
येत् । यवद्वयक्रमेणैव नाभि पृथगुदारधीः ॥ नाभिश्चेन्न
त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् । वहिरंशद्वयेनाष्टौ
पत्राणि परिकल्पयेत्” ॥ खादिरादि सुवाभावे तु राघवभट्टधृत-
महितायाम् । “पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे स्नुक् सुवी स्मृतौ ।
विदध्याद्वाश्वत्थपत्रे सच्चित्ते होमकर्मणि” ॥ तत्र कुण्डदोषानाह
विश्वकर्मा । “खाताधिके भवेद्दोगी खातहीने धनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं किन्नमेखले । मेखलारहिते शोको
ह्यधिके वित्तसंचयः । भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या
विना हतम् । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ।

अतएव वशिष्ठसहितायां “तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं
कर्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संचित्ते होम-
कर्मणि” ॥ क्रियासारेऽपि । “कुण्डमेवंविधं न स्यात्
स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्” ॥ शारदातिलकेऽपि “नित्यनैमि-
त्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् । हस्तमात्रन्तु तत्कुर्यात्
चतुरस्रं समन्ततः” ॥ महाकपिल पञ्चरात्रे । “संख्यानुक्तो
शतं सष्टं सहस्रं वा जपादिषु” ।

होमे स्वाहान्ततामाह यज्ञपार्षः । “आदाय दक्षिणे पाणौ सवर्त्तमधुरं इविः । प्राङ्मुखो वज्रिजायान्ते जुहुयाद्भु-
 जपाणिना” ॥ त्रिमधुरं दृतमधुशर्करात्मकम् । विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गं महीयते ।
 तस्माद्दशगुणं पुण्यम् इक्षुभिः प्राप्नुयात् कृते । तस्माद्दशगुणं
 शस्यैर्ब्रह्मिभिर्द्विगुणं भवेत् ॥ यवैश्चतुर्गुणं प्रोक्तं तिलैर्दशगुणं
 स्मृतम् । विल्वैर्दशगुणं प्रोक्तं घृतेनाष्टगुणं ततः” ॥ इत्यनेन
 घृतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शितम् । वज्रिजाया स्वाहा । “मन्त्रेणो-
 हारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयात्
 ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः । स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहा-
 न्तरं निषेधयति मन्त्रतन्त्रप्रकाशः । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात्
 स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्राद्यं विधिः
 शिवे” ॥ अन्तशब्दोऽत्रावसानार्थः द्विठः स्वाहा ठकारेण
 लिपिसाम्याद्विन्दुरुच्यते तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः स च शक्ति-
 रूपः तेन द्विठ शब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्तेति वाघवभट्टः तथा
 च द्विठः स्वाहानलप्रियोति वर्ण्यभिधानम् । अत्र तु स्वाहा-
 शब्दः स्त्रीयद्रव्यत्यागार्थकः । यथा “उपरिष्ट होमाः स्वाहा-
 कारप्रदाना जुहोतयः” । इति हरिश्चरमधृत स्वाहाकारेण
 स्वाहेति पदेन प्रदानं त्यागो यासु तास्तथा अतएव
 स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वाद्द्विस्वागस्यान्नायसिद्धत्वे-
 नैव कृतार्थत्वात् द्वितीयस्यां मानमनर्थकं स्यात्
 इति भट्टभाष्यम् । प्रदानार्थकत्वेन तु तत्रैव यत्न
 मन्त्रश्रवणान्नि चतुर्थ्यन्तता अतो जयन्तीत्यादौ नमः
 स्वाहयोर्यथायथं पुनर्देयतेतिन्युजपाणिनेति शाख्यन्तरो-
 यम् ।

“उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठायाम् पौडितम् । संहताङ्गुलि-
 पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥” इति महादामनिर्णयघृत-
 गोभिलवचनात् एतद्वचनं परिशिष्टोपमिति माधवाचार्यः ।
 भविष्येऽपि “आहुतिस्तु घृतादौनां सुवेषाधीमुखेन तु ।
 हुनेत्तिलाव्याहुतिस्तु देवेनोत्तानपाणिना” ॥ सुवस्तुपञ्चा-
 हुनां श्रद्धा बहुमुद्रया धार्यः । “पञ्चाहुतान् वहिस्यक्ता

धारयेत् शङ्खमुद्रया” । इति वाचस्पतिमिश्रकृतमहादान-
निर्णयधृतवचनात् ।

अग्नेर्नामानि गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मारुतीनाम
गर्भाधाने विधीयते ॥ पुंसवने चन्द्रनामा शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भी जातकर्मणि ॥ नाम्नि स्यात्
पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामाथ चूडायां
व्रतादेशे समुद्रवः ॥ गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकस्तथा” ॥ गोदाने
गोदानाख्यसंस्कारे । “चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम धृतिरग्नि-
स्तथापरं” । अपरे धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुष्वेव
पाकयज्ञे तु साहसः” । प्रायश्चित्तात्मकमहाध्याहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकवपोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । “लक्ष-
होमे च वह्निः स्यात् कीटिहोमे हुताशनः । पूर्णाहुत्यां ऋडो-
नाम शान्तिके वरदः सदा । पौष्टिके वन्द्यैव क्रोधीऽग्नि-
स्यभिचारके । कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोमृतमक्षणे ।
“आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः” ॥

तथा “शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्वात्तेनाग्निं प्रीणयेद्दधः ।
तस्याभावे शरावेन नवेनाभिमुखं च तत् । विशेषनामाज्ञाने
गुणविष्णुधृता स्मृतिः “सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि शिरो-
मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणेतः सर्वकर्मसु” अग्नि-
प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणेत इति मन्त्र-
निष्ठात् । अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।
गुणविष्णुना श्रुतिरिति कृत्वा सर्वतः पाणिपादान्त इति लिखि-
तम् । एवञ्च दुर्गापूजनस्य पौष्टिककर्मत्वात् । तदङ्गहोमे
बलदनामाग्निरिति ।

ध्यानमादित्यपुराणे । “पिङ्गभ्रुः श्मश्रुकेशाक्षः पीताङ्गो
जठरोऽक्षः । छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-
रकः” ॥ यत् प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रथमनाय शाय्यायनहोमा-
भिधानं भवदेव भट्टसम्मतं तच्च प्रामाणिकं तस्मादपि महा-
प्रामाणिकैर्महानारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृत-

त्वात् । हन्दीगपरिमिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थे प्रकारद्वयमात्रमुक्तं
यथा “यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्र-
स्तत्र विज्ञेया स्तोपाणिग्रहणे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा
प्राजापत्यापि वा हृतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्त-
विधिः स्मृतः” ॥ त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधाद्भोभि-
सौयकर्मणि शाव्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु व्यस्त महा-
व्याहृतिभिस्तस्यैव प्रायश्चित्त होमा युक्तः । विशारदप्रसृतयो-
ऽप्येवम् । शाव्यायन होमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरौयत्वम् ।

अग्नेः शुभलक्षणमाह वायुपुराणम् । “अर्चिष्मान् पिण्डि-
तशिवः सर्पिः काञ्चनसन्निभः । मृगः प्रदक्षिणस्यैव वर्ङ्गः
स्यात् कार्यसिद्धये” ॥ ब्रह्मपुराणे । “क्षुत्तूट्क्रीधत्वरायुक्तो
होममन्त्रं जुहोति यः । अपवृद्धे मधुमेधा मोऽन्यः स्यादन्यजन्मनि ।
अल्पे रुद्धे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठे च सम्पद्ने
फुत्कारयति पावके । क्षुण्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिङ्गति
मेदिनौम् । आहुतिं जुहुयाद्यद्य तस्य नाशो भवेत् भुवम् ॥
आपस्तम्बः । “नाप्रोक्षितमिन्नमग्नावाद्यात्” इति ।

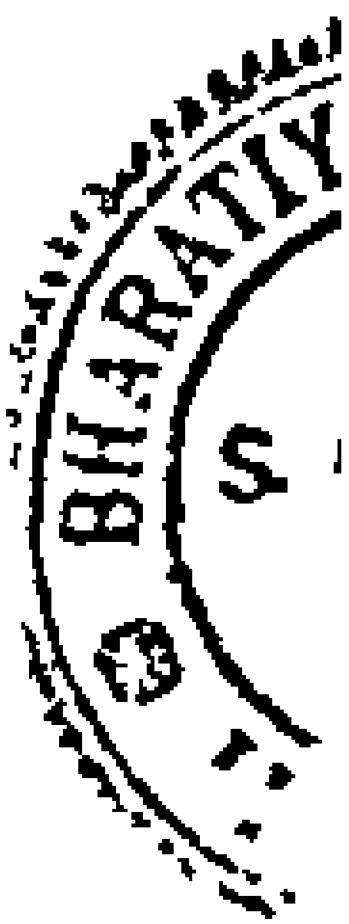
पूजामाह मार्कण्डेयपुराणम् । “संपूजयेत्ततो वर्ङ्ग दद्या-
द्देवाहुतिं क्रमात् । कर्कमतसंवादिनौ स्मृतिः । “आदो तु
देवतोद्देशं तैत्तिरीय कठशास्त्रिनोः । काण्वमाध्यन्दिनानाञ्च
पद्यादुल्लेखयेत् सुरान्” ॥ अन्येषां नाम्न्येव देवतोद्देशः । स्मृत्यर्थ-
सारमदनपारिजातयोः । “नन्विधौ यजमानः स्यादुद्देशत्याग-
कारकः । असन्विधौ तु पक्षी स्यादुद्देशत्यागकारिका । अस-
न्विधौ तु पक्ष्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उष्मादे प्रसवे चात्ती
शुर्वीतानुज्ञया विना” । अध्वर्युर्जुर्वेदिहोमकर्त्ता ।

पूर्णाहुतिस्तुत्याय सर्वदातव्या यथा अग्निपुराणम् ।
“मूर्धानन्दिमन्त्रेण संसवेण च धारया । दद्यादुत्याय पूर्णा
वै नोपविश्य कदाचन” ॥ परार्धे भविष्येऽपि । मूर्धानन्दि-
वेति यजुर्वेदिनां मन्त्रः । सामगानान्तु पूर्णहोसमित्यादि ।

शान्तिदोषिकायां वगिष्ठः । “दद्यात्पाद्यादिकं वज्रेर्हृतनाम्न
विनाशुषः । पयसा गीतनीकुर्व्यात् ऐशान्यां भस्म चाह-
रेत् । ऐशान्यामाहरेद्भस्म सुचावाय सुयेण वा । वन्दनां

कारयेत्तेन शिरः कण्ठांसकेषु च ॥ कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । सतः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहादीनां विसर्जनम् ॥ शान्तिर्वामदेव्यगानादिः । “पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” इति छन्दोगपरिशिष्टात् गानं कुर्यात् ऋचस्त्रिधेति वा पाठः ।

अवधारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः । “हया विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे ! । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्” इति नारदीयात् अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणोक्ता तथा वशिष्ठेन दक्षिणानन्तरं विसर्जनाभिधानेन आद्येऽपि तथादर्शनेन अनिर्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यत्वेन च शारद्याः पूजाया नवम्यामेव दक्षिणा देया । ध्यक्तं मत्स्यधुक्ते “नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्याय निवेदयेत्” ॥ न तु देवौविसर्जनानन्तरं दक्षिणेति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्युक्तं युक्तम् । “उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेत् शिवाम् । अवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्” इत्यनेन “आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेगयेत् । पूर्वोत्तराभ्यां संपूज्य अवणेन विसर्जयेत्” इत्यथ द्वा निर्देशेन च नवम्युत्तरापादयोः पूजान्तता प्रतीतेः । “आश्विने मामि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् । प्रतिपदातिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् । विराट् वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ॥ इति कृत्यकल्पसूत्रादृतभविष्योत्तरवचने पूजनस्य नवम्यन्तता प्रतीतेय । कर्मान्ते छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाभिधानाच्च । यथा “आश्विने दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ आश्विने इति कर्मकारयितृपनक्षणम् । यत्र नवरात्रिकमित्योत्सर्गिकं तिथिहृदिज्ञासाभ्यामधिकन्यूनतामग्नशात् अतएव प्रतिपदादि तत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये “केगमंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने । पष्ठोरं द्वितीयायां केगसंयमहेतवे ॥ दशम्यं तृतीयायां सिन्दूरालङ्कारकस्तथा । मधुपर्कश्चतुर्थाञ्च

तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागाद्य शक्त्यालङ्करणानि
 च । पद्मां विल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां
 प्रातरानौय गृहमध्ये प्रपूजयेत् । उषोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः
 प्रपूजनम् ॥ नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वदेवार्चने दिवा । पूजा च
 चलिदानञ्च तदन्मातृः प्रपूजयेत् ॥ कुमारौ पूजनीया च
 भूपणीया च भूपणैः । संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां श्रावरो-
 क्षवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः । स्कन्द-
 यत् पालयेत् तन्तु देवौ सर्वापदि स्थितम् ॥ पुत्रदारधनर्क्षिणां
 संख्या तस्य न विद्यते । भुक्ते ह विपुलान् भोगान् प्रेत्य देवो-
 गणो भवेत् ॥ अत्र कलौ प्रतिपदि कलमस्यापनं यज्ञमान-
 स्रानार्थं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां यदुक्तं तन्न युक्तम् । तस्य देवी-
 पूजानङ्गत्वेन तत्र तद्विधानस्यायुक्तत्वात् । मत्स्यपुराणे अष्टयाम
 एव तस्मीकत्वाच्च । यद्यपि “अग्निर्ब्रह्मा भवानौ च गजवक्त्रौ-
 महोरगः । स्कन्दोभानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नवग्रहाः ॥
 गणां घटे तु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि । मूर्तिं पवित्रमे-
 कैकं दद्यादेव समाहितः” ॥ इति कालिकापुराणीयेन प्रति-
 पदि ब्रह्मपूजनमात्रमुक्तम् । तन्न युक्तं ब्रह्मपूजनवदग्न्यादि-
 पूजनस्यापि तद्वचनोक्तत्वेन तद्विधानस्यापि युक्तत्वात् किन्तु
 तद्वचनं सामान्यतः पूजान्तरविधायकतया बोध्यम् । मत्स्ये ।
 “अर्घ्यहीनो दह्ये द्राघं मन्त्रहीनस्तथत्विजम् । आत्मानं दक्षिणा-
 हीनो नास्ति यज्ञसमी रिपुः” ॥ अर्थो द्रव्यम् ।

देवीयात्राकाले निर्मञ्चनविधिमाह पूजारक्षाकरे देवो-
 पुराणम् । “भक्त्या पिष्टप्रदोषाद्यैश्चूताम्बुत्यादिपङ्क्तैः । ओष-
 धौमिष मध्याभिः सर्वपौज्यैवादिभिः । नवम्यां पर्वकाले तु
 यात्राकाले विग्रेपतः । यः कुर्यात् अथवा वीर देव्या नीरा-
 लनं नरः । गृहमेष्ट्यादिनिनदैर्जपगद्देश पुष्कलैः । यावतो
 दिवमान् वीर देव्या नीरालनं कृतम् । रात्रिं कल्पवृक्ष-
 स्त्राणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके
 महीयते” ॥ पर्वकाले उत्सवकाले । देव्या इति स्त्रीत्वम-
 विवक्षितम् । विष्णुादि प्रतिमायां तथाधाराम् ।

योगाधिकारे इति स्तुतिमाह मत्स्यपुराणम् । “प्रीयतां

पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरी हरिः । तस्मिन् स्फुटं जगत्सुष्टं
प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ कृत्य महार्णवधृत भविष्यशिवर-
हस्ययोः । “दशम्यां दीयते यत्र बलिदानन्तु सातवैः ।
तद्राष्ट्रं नागमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥ अतीतविकृष्ट-
वचनानि भोजदेवजीमूतवाहन हलायुधरत्नाकर दुर्गाभक्ति-
तरङ्गिणी वाचस्पतिमिश्र स्मृतिसागररायमुकुट कृत्य महा-
र्णवे प्रभृतिभिः अनादृतानि ।

विजयादशमीमधिष्ठत्य । “दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं
कुरुते नृपः । तस्य सवत्सरं राज्ञो न कापि विजयो भवेत्” ॥
अशक्तौ खड्गादियात्रामाह राजमार्त्तण्डः । “कार्येवशात्
स्वयमगमे भूभर्तुः केचिदाहुराचार्याः । कृत्रायुधाद्यमिष्टं
वैजयिकं निर्गमे कुर्यात्” ।

ज्येतिषे । “अस्त्रं गते तु मित्रे यथा दिशा खञ्जनं नृपो-
यान्तं पश्येत्तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति” ॥ मित्रे
सूर्ये । तथा “कृत्वा नीराजनं राजा बलहृदैर्यथावलम् ।
शोभनं खञ्जन पश्येत् जलगोरोहसन्निधौ ॥ नीलं ग्रीव शुभ-
ग्रीव सर्वकामफलप्रद । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमो-
ऽस्तु ते” ॥ वसन्तराजि “दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ सुदेगे सुचेष्टितं
खञ्जनको विदध्यात्” । इत्युपक्रम्य “त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रक-
स्त्वमदृश्यतामेपि शिखोद्गमेन । संदृश्यसे प्राहपि निर्गतायां
त्वं खञ्जनाश्चर्यमयो नमस्तु” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखा-
विगमात् पुनर्दृश्यते दर्शनफल “षष्ठेऽपु गोपु गजवानिमहो-
रगेपु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचि शादलेपु । भस्मास्त्रिकेश-
नखनोमतुषेपु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः” ॥
षर्पकृत्ये “वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते हुताग्ने भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विपि कलिर्लाभः समुद्रालये वायव्यां वर-
वस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐगान्यां मरणं ध्रुवं
निगदितं दिग्बलघणं खञ्जने । ज्येष्ठोरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः
केचिच्च कोविदाः” ।

क्षुते तु मदतपारिजातधृतम् । “शीवेति क्षुदतो भूयात्

जीवेत्युक्तस्त्वया सह । अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वोपधीजलेः । क्षुतोत् पतन
जृम्भासु जीवोत्तिष्ठाद्गुलिध्वनिः । शत्रोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्” । इति वन्द्यघटीय हरिहर-
भट्टाचार्यात्मज। श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितदुर्गापूजातत्त्वं
समाप्तम् ।

अथ एकादशी । सा च परयुता ग्राह्या युग्मात् । आग्नेये
“गृहस्थो ब्रह्मचारौ च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न
भुञ्जीत पचयीरुभयोरपि” ॥ कृष्णायां पुत्रवती गृहस्थस्य
निषेधमाह ब्रह्मपुराणम् । “यादित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितै-
कादशी दिने । व्यतीपाते कृते आदौ पुत्री नोपवसेत् गृही”
अस्यैव शयनबोधनमध्ये प्रतिपसवमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । “शयनी
बोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोषीया गृहस्थेन
नान्या कृष्णा कदाचन” ॥ वैष्णवस्य तु यावत् कृष्णायामुप-
वाममाह नारदः । “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षेपक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् । सपुत्रस्य सभार्यस्य
स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यामुपवसेत् पचयीरुभयोरपि” ॥

तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथे-
तरा । तुल्येति मन्यते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते” इति वैष्णव-
मन्त्रणसमुक्तम् । वैधोपवासे भोजन चतुष्टयनिवृत्तिमाह
महाभारतम् । “सायमाद्यन्तयोगङ्गोः मायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेषोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” ॥ पुत्रवती ब्रह्मपुरा-
णोक्त रविवाराद्युपवासनिषेधस्तु तन्मात्र निमित्तकोपवास-
परः । “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषङ्ग-
कृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति जैमिनिवचनात् ।
“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्ति संयुता । एकादशी सदो-
षीया पुत्रपौत्र विवर्द्धनी” इति विशुद्धमोक्षराश्व । तन्नि-
मित्तोपवासमाह संवर्त्तः । “पमायास्या द्वादशी च संक्रान्तिय
विशेषतः । एताःप्रशस्तास्तिययो भानुवारस्तथैव च ॥ अत्र
स्नानं जपो हौमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमे-
कैकं पावनं स्मृतम्” ॥ पिष्टवासरादौ तु वराहपुराणविष्णु-

धर्मेतिरकात्यायिनाः । “उपवासो यदा नित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥ रविवारेऽर्कसक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे । पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही” इति पारणनिषेधो रविवार संक्रान्तिमात्र प्राप्तोपवासनिषेधवत् रविसक्रान्तिमात्र प्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु “सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ इति । सवत्सर प्रदोषधृतेन । “नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोर्द्वयोः । चन्द्राकंयोर्ग्रहणयोर्व्यतोपातेषु सर्वसु ॥ अहोरात्रोपितः स्नान दान आहं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत्” ॥ इति ब्रह्मपुराण वचनाभ्याम् । शनिवारोपवाससक्रान्तिपूर्वदिनोपवासविधानेन प्राप्तमिति ।

विधवायास्तु सर्वथा नित्यत्वमाह कात्यायनः । “विधवा या भवेन्नारो भुञ्जीतेकादशौ दिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्यत् भ्रूणहत्या दिने दिने” ॥ स्मृतिः । अष्टाब्दादधिकोमर्त्योह्य-पूर्णाशीतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहात् एकादश्यां स पापकृत्” ॥ एकादशी व्रत नित्यं तदाह ब्रह्मवैवर्तः । “इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशी व्रतम् । विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः” ॥ भविष्ये “नित्यमेतत् व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् । सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” । प्रेचेताः “पूर्णाप्येकादशी त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि । द्वादश्यां पारणाश्रमे पूर्णैव परिगृह्यते” ।

एकादश्याः पूर्णत्वं विशेषयति सौरधर्मः । “आदित्योदयवेलायाः प्राञ्जु हर्त्तद्वयान्विता । सैकादशौ तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता” ॥ द्वितयमेकादशी द्वादशौ च वर्द्धते परदिनगामिनी । द्वादश्यां पारणाया अश्रमे पूर्णापरिग्रहे अधिकादिभेदमाह स्कान्दे । “सपूर्णेकादशौ यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही” ॥ कौर्म्ये । “एकादशी प्रहृष्टा चेत् शुक्ले क्षण्ये विशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही” । गारुडे “पुनः

प्रभात समये घटिकैका यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो
वनस्थस्य यतस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥
प्रवृद्धा एकादश्येव प्रकर्षेण वृद्धा न द्वादशीत्यर्थः । तत्रैवीत्तरा-
मेव । यत्र तु पूर्वदिने दशमौषिहा परदिने द्वादशी मिश्रा तत्र
सर्वत्रैव परदिने द्वादशीलाभे तदलाभेऽपि परोपोष्या । “एका-
दशी द्वादशी-मिश्रा परतोऽपि न वर्हते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव
सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति स्मृतेः । अपि भिन्नक्रमेण वर्हते
द्वादशीत्यर्थः । एतत् द्विसृग्नि स्त्रिसृग्नि च सम्भवत्यविशेषात् ।

अत्रैव त्रयोदश्यां पारणफलमाह । “एकादशी द्वादशी च
रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पार-
णम्” । यत्तु “द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्” इति
तदुपवास परदिने “द्वादशीलाभे तां विहाय पारणं बोध्यम् ।
तथाह ब्रह्मपुराणम् । “एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं
स्मृतम् । त्रयोदश्यां न कुर्यात् द्वादश द्वादशीक्षयात्” ॥
कालविवेक संवत्सर प्रदीप प्रभृतिषु कूर्मपुराणम् । “एका-
दशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वा प्रकुर्वीत
न दशम्या युता क्वचित् ॥ कुर्यादलाभे सयुतां नालाभेऽपि
प्रवेयिनोम् । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
उदयात् प्राक्दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते । उपरिष्ठात्
प्रवेशस्तु तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां कलार्धमात्रम-
प्येकादश्या अनिर्गमे यदि दशमी नोदय सृजति उदयात्
प्रागरुणोदयकाल एवावतिष्ठते तदा सयुक्तोच्यते सैवोपोष्या ।
अत्रैव विप्रये “एकादशी दशाविहा परतोऽपि न वर्हते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति भविष्य-
पुराणौयादिश्रुतानि दशमौषिहाकर्तव्यताबोधकानि बो-
ध्यानि । अत्र द्वादश्यामेकादश्यलाभ एव परुणोदयविहायाः
कर्तव्यतापदेशात् द्वादश्यामेकादशीलाभे नादृष्टिभ्यां न
कुर्यात् इत्यर्थतोऽवगतेस्तत्र परैकादशमुपोष्या इत्यवगम्यते ।
एतद्विप्रये “घटिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
पञ्चमस्य तिथिमल विद्यादेकादशी विना” ॥ इति सगच्छते ।
तथा कान्तमाधवीये गारुडम् । “आदित्योदयवेलायामा-

रभ्य पट्टिनाडिकाः । सङ्कीर्णैकादशीनाम त्याज्या कर्मफले-
 सुभिः” ॥ अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादशी लाभ एव परोपोष्या-
 इत्यवधेयम् । नोचेत् तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्य-
 पाद समुत्तार्य पारण कुर्यात् “विद्वाप्यैकादशी ग्राह्या परतो
 द्वादशी नचेत्” इति “मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां
 यदा मुने । उपोष्या दशमौविद्धा सर्वैरेकादशी तदा” ॥ इति
 “त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैका-
 दशीविद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति मत्स्यकूर्म नारदीय-
 वचनेभ्यः अत्र मुहूर्त्तं घटिकेति पारणयोग्यकालोपलक्षणम् ।
 “कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्ध्वमेवाहि । आमध्याह्नाः
 क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भु शासनात्” ॥ इति श्रीधरस्वामि-
 धृतवचनात् ।

अथोदयानन्तरवर्त्तिनौ दशमौ यद्येकादशी सृशति तदा
 सा प्रवेशिनौ पदवाच्या । तां विद्धाय द्वादशीमवोपवसेत् ।
 तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनोमिति । अलाभेऽपि परदिने
 एकादश्यलाभेऽपि । अतएव कण्वः । “उदयोपरिविद्धा तु
 दशम्यैकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रौणनार्थं दत्तवान् पाक-
 शासनः” ॥ स्कान्दे “दशम्यैकादशीविद्धा गान्धारी तामुपो-
 षिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् । ये
 कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् । आलोक्य तन्मुखं
 ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत्” ॥

अथारुणोदयविद्धा पट्टिदण्डैकादशी पूर्णैकादश्योर्व्यव-
 स्थाया मविशेषः इति चेन्न “द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
 गृह्यते ॥ इत्यविशेषात् अत्र वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या इति ।
 अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणस्यालाभेऽपि वैष्णवेनोपोष्या
 किन्तु खण्डैकादश्युपोष्येति । “दशमौ शेष संयुक्तो यदि
 स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्” ॥
 इति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे अरुणो-
 दय विद्धैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः । “एकादशीं
 दशाविद्धां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षे हानौ स्थिते सीमे
 लङ्घयेद्दशमौयुताम्” ॥ इति कालविवेककृत्य महार्णवधृत

भविष्यपुराणेकवाक्यत्वात् । अरुणोदय कालमाह स्कन्द-
पुराणम् । “उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम्” ॥ नाडिका
दण्डः ।

तदयं संक्षेपः । गृहस्थादीनामुभयपक्षे एकादश्यामुपवास-
धिकारः । कृष्णपक्षैकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः ।
हरिगयनाभ्यन्तरे तस्याध्यधिकारः । वैष्णवपुत्रवद्गृहस्थस्य
सर्वं कृष्णाद्यामध्यधिकारः । शुक्रवार रविवारादावप्येकादश्या-
मुपवासफलाधिक्यम् । विधावायास्तु सर्वत्राधिकारः । अत्र
अष्टाष्टादधिकापूर्णाशीति वर्षमानवो नित्याधिकारी एका-
दशीव्रतं नित्यं पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वेव पूर्णमेका-
दशीं त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् । तदनाभे गृही पूर्वां तदन्यः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्यायुतैकादशी तदोत्तरासु-
पोष्या द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे तु
त्रयोदश्यामपि यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी
परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादश्यामुपवसेत् ।
यदा तु सूर्योदयपूर्वकालीन दशमीविहैकादशी परदिने न
निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती पर-
दिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डा-
मुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् यदा तु उभयदिने तद्विहैकादशी
तत्परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डाक्षिकां विहायुपोष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य पारयेत् वैष्णवसु तत्रापि
शुक्लपक्षे तु परासुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । एकादश्याप-
वासः सूतकादावपि कार्यः । भविष्योत्तरं पद्मपुराणयोः ।
“एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः रुभयोरपि । सूतके सूतके
वापि अन्यस्मिन् वाप्यशीचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता
श्रियमात्मनः” । स्त्रियास्तु पुलस्त्यः । “एकादश्यां न भुञ्जीत
नारी दृष्टे रजस्यपि” ॥ अशक्तं प्रति नारदोद्यम् । “अतुकल्पो
नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ।” । वायुपुराणे “उपवास
निषेधे तु किञ्चित् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्येदुपवासेन उप-
वासफलं सभेत्” ॥

उपवासनिषेधासामर्थ्ययोर्मन्त्रप्रकाशमाह नारदीये ।
 “मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेत् शुभम् । नत्वेवं भोजनं
 केष्वित एकादशां प्रकौर्तितम्” ॥ एवमित्यनुकल्पातिरिक्तम् ।
 ‘पद्मपुराणे “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाक्षोरमथा-
 म्बुजान्धम् । यत्पञ्चगव्यं यदिवाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्त-
 रश्च” ॥ फलाहारादावपि तुलसीरहितत्वे दोषमाह गरुड-
 पुराणम् । “तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तदय-
 तुलसीं विनाकृतम् । भुक्तं न तदयत्तुलसीविवर्जितं घृतं
 न तदयत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ अत्र श्रीभगवद्वाक्यम् । “मच्छ-
 यने मदुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारो हृदि
 शल्यं ममार्पयेत्” ॥

हविष्यान्नमाह ऋतिः । हैमन्तिकं मितास्त्रिन् धान्यं
 मुहा यवास्तिन्नाः । कलाया कङ्गनीधारा वास्तूकं हिलमो-
 चिका । पट्टिका कान्ताकश्च मूलकं केमुकेतरत् । लवणे
 सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिमर्षिषौ । पयोऽनुदृतसारश्च पन-
 साम्बहरोतकी । तिलिडौलौरकश्चैव नागरडश्च पिप्पली
 कटलौ लबली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् । अतैन्नपक्वं मुन-
 यो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥ अत्रास्त्रिमित्युपादानादन्यत्र
 स्त्रिन् धान्यतण्डुले न दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्य
 सहितायाम् । नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीन्ताया ।
 आम्रमामनकश्चैव पनसश्च हरोतकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तश्च
 हविष्यं मन्वते बुधाः । शक्तौ तु मनुः गृह्यपरिशिष्टश्च “प्रभुः
 प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य
 दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इति । अनुकल्पेऽपि विष्णूपामनं
 पारणश्च कर्त्तव्यम् । “एकभक्तेन नक्तेन तद्यैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन नैवाद्यादगिको भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेय-
 वचनात् दानेन ब्रह्मवैवर्त्तने । यथा “उपवासानमर्थये-
 देकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्याद् यद्वक्तृदिगुणं
 भवेत् । सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणमंथमान् । कुर्याद्
 द्वादशसंख्यकान् यथा शक्तिं व्रते नरः” ॥ देवीं गायत्रीम् ।
 मात्ये । “दशम्यां नियताहारो मांसमैयुनवर्जितः । एका-

दश्या न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” ॥ सूरिसन्तोषे “काष्ठ
मास मसूरश्च चनक कोरदूपणम् । शाक मधुपर्गान्नञ्च त्यजे-
दुपवसन् स्त्रियम्” ॥ चनक क्रीलेतिख्यात अत्रोपवसन्निति
तद्दिने भोजनासम्भवात् सामोष्यात् पूर्वापरयार्ग्यद्वयम् ।
स्मृतिः । “शाक मास मसूरश्च पुनर्भोजनमैयुने । द्यूतमत्य-
म्बुपानञ्च दशम्या वैष्णवस्यजेत्” ॥

स्मृतिः । “प्रातः सन्ध्यं ततः कृत्वा सङ्कल्प बुध आचरेत्” ।
वाराहे “गृहीत्वोदुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदञ्चुत् । उप-
वासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्येव धारयेत् । एकादश्या निरा-
हारो भूत्वा चैवापरिउहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष । शरणं मे
भवाच्युत ।” ॥ यद्वेति ताम्रपात्राभावे जनपात्रे गृहीत्वा
सङ्कल्पयेदित्यर्थः । कालराधवीर्यदृष्टस्कान्दे “उपवासन्तु
सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्” ॥ मन्त्रमाह कात्यायनः ।
“प्रष्टाचरेण मन्त्रेण त्रिर्जपेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं
प्रेम्पु पिबेत् पात्रगतं जलम्” । आचमनवन्नात्र दूषणम् ।
ततः प्रार्थयेत् । “इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ।” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः । स पूज्य विधिव-
दिष्णुः यद्वया समसाहितः । याति विष्णो परम्यन् नरा-
नास्त्वत्र मग्नयः” ॥ नृसिंहपुराणम् । “उपवासी नश्येष्ट । एका-
दश्या विधीयते । नरसिंहं समर्प्य च सर्वपापे प्रमुच्यते” ॥

द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः । “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेभानेन केशव । ॥
प्रसौद सुमुखो नाथ । ज्ञानदृष्टिप्रदो भव । मन्त्रं जपित्वा हरये
निवेद्योर्पोषणमन्नतौ । द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा
अर्पोदकीम्” ॥ उपोदकीं पृतिकाशाकम् । द्वादशौ ननु
दोषमाह नारदीयम् । “अष्टाष्टानिहारी क्षेपः द्वादशौ
नहिता नृणाम् । कृष्णः कृष्णः कृष्णस्तुल्यमगतीनां गतिर्भयः ।
समाशान्तमग्नानां प्रसौदं मधुसूदनः” ॥ इत्यननापि निवे-
दयेत् इति । विष्णुधर्मोत्तरः द्वादश्यां प्रथमं पादा हरि-
दासराजकः । तमतिक्रम्य कुर्यात् पारणं विष्णुतत्परम् ॥

श्रुतिः “कलाद्यां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । आम-
ध्याङ्गाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशामनात्” ॥ निशीथा-
दूर्ध्वं साहेप्रहरत्रयोपरि । अत्रामामर्थ्यं कात्यायनः । “सन्ध्या-
दिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु
नैत्यिकान्ते भुजिक्रियाः” ॥ ब्रह्माण्डपुराणम् । “कांस्यं मांसं
सुरा चोदं लोभ वितथभाषणम् । व्यायामश्च व्यायश्च
दिवा स्वप्न तथाश्ननम् । शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि
वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रसुच्यते” ॥

नामनपुराणे । “एकादश्यां जगत्स्वामि शयनं परि-
कल्पयेत् । शेषाहि भोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीता-
म्बरधरं देव निद्रां समानयेत्” ॥ अनुज्ञां लब्ध्वा इति अन्वयः ।
एकादशीसमये दिवाशयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीचण्डे
निद्रेति ।

व्यक्तं वराहे । “आषाढ शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामयापि
वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अभावे
तु तुलार्कऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां
विधिवत्तत् समापयेत् ॥ चतुर्धापि हि तच्चौर्णं चातुर्मास्यं
व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्” ॥
मात्स्ये । “चतुरो वापिकान् मासान् देवम्योत्यापनावधि ।
मधुसूतो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥ तैलस्य वर्जनादेव
मुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजा-
यते । लभते मस्ततिं टोषां स्थानौषाकमभक्षयन् ॥ सदा
मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिर्नोदुर्गो-
ल्लस्यो विष्णुभक्तश्च जायते ॥ एकान्तरोपवासेन विष्णुलोक-
मवाप्नुयात् । धारणासप्तनोम्राश्च गङ्गास्नानं दिने दिने
ताम्रजवर्जनाद्दोगौ रक्तकण्ठश्च जायते ॥ दृतत्यागात् सुलावर्णं
सर्वं सिद्धं वपुर्भवेत् । फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च
जायते” ॥ “नमो नारायणायैति जपानग्नजं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्दोदानजं फलम् । एवमादिव्रतैः
पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः” ॥ सनत्कुमारः “इदं व्रतं मया

देव ! गृहीतम् पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रमत्ने त्वयि
 केशव । । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं स्त्रिये । तन्मे
 भवतु संपूर्णे त्वत्प्रसादाज्जनार्दन !” ॥ समाप्तौ च “इदं व्रतं मया
 देव । कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसा-
 दाज्जनार्दन !” ॥ अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकाष्टहम् “एकरात्रं
 वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च
 चतुरो वसेत्” ॥ एतदशक्तविषयम् । “ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां
 मासाभ्यां नैकस्थानवासी” ॥ इति शङ्खोक्तेः ।

मात्स्ये । “शेते विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्त्तते ।
 कार्तिके परिवर्धेत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । भविष्यनारदीययोः ।
 “मैत्राद्यपादे स्वपितोऽहं विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रवृध्यते मासचतुष्टयेन” ॥
 मैत्रमनुराधा । वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवती । भविष्ये ।
 “निगि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र
 पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥ अन्यत्र स्वापादिवि-
 हितरात्रादीतरकाले दशमौ प्रतिपदीश्च । “किन्तन्मैत्राद्य-
 पादेन दशम्यगेन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रति-
 पद्यथ यो निगि ॥ दशम्यगेन दशम्या अगो यत्र पादे तेन ।
 यः पादो दिवाप्राप्त्येन वा किम् । अत्र दशमौ प्रतिपदोर्व-
 ज्जेनात् तदितरैकादश्यादि पञ्चतियिषु भैत्रादिमन्त्रेण पाद-
 विग्रेषणाभेऽपि द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ।
 वचनात्तरं “रेवत्यन्ती यदा रात्री द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥ दिनान्ते
 त्रिधाविभक्तदिनद्वयोयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधस्तु । विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्री प्रवृध्यते ।
 द्वादश्यामृच संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशी-
 मृचे उत्थानशयने हरिः । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं
 विचिन्तयेत्” ॥ यशस्तुपराणम् । “द्वादश्यां मन्त्रिमन्त्रे
 नचत्वाणाममन्त्रवे । आभाकामितपक्षेण शयनावर्त्तनादिकम्” ॥
 आभाकामां पापादभाद्रकार्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्यां
 निगादो नचवसावयागात् द्वादश्यामृचाभावे तिथ्यन्तरं

निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्यां सन्ध्या-
यामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे
दिनद्वितीयभाग इति विशेषः । शयने मन्त्रमाह वराहपुरा-
णम् । “नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मेघान्यपि
मेघश्यामं ह्युपागतं सिच्यमानं महीमिमां निद्रां भगवान्
गृह्णातु लोकनाथ वर्णास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दम् । ज्ञात्वा च
पश्यैव च देवनाथ मासाद्यत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ । ततश्च
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । पार्श्वं
परिवर्त्तने तु । “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेण परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव !” ॥ इति पठेत् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । नैयत-
कान्तिककल्पतरो ब्रह्मपुराणं कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
“उपवामः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः । द्वादश्यां वासु-
देवस्य पूजितव्यः प्रयत्नतः” । उत्थानमन्त्रस्तु “महेन्द्र रुद्रैर-
भिनूयमानो भवानृषिर्ववन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल
कौमुदाग्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥ मेघा गता निर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारदापुष्पाणि च लोकनाथ ! । अहं ददानीति च
पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ !” ॥ ततः “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ! । त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं
भुवनत्रयम्” ॥ इति पठित्वा पूजयेत् ।

मत्स्यपुराणे भीमं प्रति भगवदाक्यं “यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां
द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपो-
षितुम् ॥ ततः पुष्ट्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनोम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्विष्णोः परं पदम्” । भीमतिथिं
भीमतिथित्वेन ख्यातामेकादशीम् । विस्तारस्त्वेकादशीतत्वे-
ऽनुसन्धेयः । विशुद्धमे “मृगशीर्षे मशधरे मश्वे मासि प्रजा-
पते । एकादश्यां सिते पक्षे मोषवामो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां
षट्तिमाचार कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलस्त्रायौ तिलोदको
तिलहोमौ तिलोदको । तिलस्य दाता भोज्या च षट्तिनी

नावसोदति । मल्लसु पट्तिनो भूत्वा मर्षपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशदर्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥

अथ द्वादशी । मा च एकादशीयुता याज्ञा युग्मात् नार-
देये । “यैगाधशक्तपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां
शीतल तीर्थेन आपयेत् केशधं गुचिः” ॥ इयं पिपीतक द्वादशी
अत्र “पट्टीममेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । पतङ्गोपा-
सनायेह पट्टासामुद्रयोपणम् । एकादश्यां प्रकुर्येन्ति उप-
वासं मनोपिणः । उपामनाय द्वादश्यां विनोयैददिय
तथा” ॥ इति भविष्य पुराणेन एकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्यां
विष्णुपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मा-
दरः । द्वादशीचयेतूपवासानन्तर्यं विनापि धृजति । इयं
पूर्ववचनीकपट्टीयुता सप्तमीयत् आषाढद्वादश्यादिषु शयना-
दिकं प्रागुक्तवचनात् ।

भविष्योत्तरे । “द्वादशी अवणोपेता मर्षपापहरा तिथिः ।
बुधवारममा युक्ता ततः गतगुणा भवेत् । तामुपोष्य समाप्नोति
द्वादश द्वादशीफलम्” । उभयदिने तन्नामे तु एकादशी युता
आज्ञा । “द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो ! । सदा
कार्या च विद्वांश्चिन्तुमर्हन्ते मानवैः” ॥ इति म्कान्तात् ।
यदात्वेकादश्यामेव अवणा तदा तामुपवसेत् । तथा च
नारदः । “द्याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्भुत कुर्यात् अवणद्वादशीं विना” ॥ भविष्योत्तरे ।
“एकादशी यदा तु स्यात् अवणेन समन्विता । विजया सा
तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । तिथिनक्षत्रमयोरे उपवासा
यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्य यावन्नैकस्य सन्नयः । विष्णो-
पेण महीपाल अवणं वर्द्धते यदि । तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं
नैव लङ्घयेत्” । तिथिचयेण एकादशीचयेण भोक्तव्य
द्वादश्या पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः ।
यदात्वेकादश्यापवासादिने अवण नास्ति परदिने
द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्ते । “एका-
दशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । नन्वात्र विधि-
लोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः” ॥ अत्र च “अमुमासे व्रते पूर्व

नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्” ॥ इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन
पूर्वोपवासाममासावुपवासान्तरारम्भे विधिनीपो न भवेदि-
त्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासामर्थे तु
श्रवणद्वादशैवोपोष्या तथा च स्मृतिः । “वरमेकादशीं भुक्त्वा
द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्य-
संग्रहः” । तथा “उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादशग्रहं पुण्यं नरः प्राप्नोत्य संग्रहः” ॥ द्वादशग्रहवासः
काम्यः । तथाह मार्कण्डेयः । “द्वादशग्रामुपवामेन सिद्धात्मा
नृपः । सर्वशः । चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्” ॥

अत्र कालिकापुराणात् शक्तीत्यानविधिर्लिख्यते । “अथातः
शृणु राजेन्द्र ! शक्तीत्यानध्वजोत्सवम् । यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो
कदाचित्पराभम् । अर्जुनोऽप्यश्वकर्णस्य प्रियकोधव एव च ।
श्रीऽङ्गस्वरस्य पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवदा-
र्षाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा । तच्च वृत्तं तुदेद्रात्री स्पष्टा मन्य-
मिमं पठेत्” ॥ तुदेत् च्छेदयेत् । “यानि वृत्ते तु भूतानि
तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृह्णीत्वैमं क्रियता वामव-
ध्वजः ॥ पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम । । ध्वजार्यं
देवराजस्य पूजयेत् प्रतिगृह्यताम् ॥ ततोऽपरे ऽङ्गि तं च्छित्वा
मूलमष्टाङ्गुलं पुनः । जले क्षिपेत्तदग्रस्य च्छित्वैवं चतुरङ्गुलम् ।
ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र वै । शुक्लाष्टम्यां भाद्र-
पदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत् । द्वाविंशद्वस्त्रमानस्तु अधमः केतु-
रुच्यते । द्वात्रिंशत् ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव तु । कुमार्यः
पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! । शालमयस्तु ताः सर्वास्व
पराः शक्रमाह्वयाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमा-
रिकाः । माह्वकाद्विप्रमाणात् यन्त्रं हस्तद्वयं तथा । एवं
कृत्वा कुमारीय माह्वकां केतुमेव च । एकादश्यां सिते पक्षे
यष्टोनामधिवासनम् । अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादि-
मन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वामवं विस्तृताक्षकम् ।
अच्युतं पूजयित्वादो शक्रं पद्यात् प्रपूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां
कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा” ॥ कानकीं कनकमयीं “अन्य-
तैजसभूतां वा सर्वाभावे तु नृण्ययीम् । तां मण्डलस्य मध्ये

तिशयार्थः । गुणविशेषे फलविशेषः स्यादिति न्यायोक्तम् ।
 व्यक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राज्ञं
 स्वयोदशौ । तत्राद्यं भवेच्छादं मधुना पायसेन च ॥
 तत्राद्यं युक्कृष्णपक्षे अत्र यत् आह तन्मधु योगेन पायस-
 योगेन वाच्यं भवेत् । एवं मनुश्चने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं
 इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शुद्धस्याप्य-
 धिकारः । अत्र गजच्छाया योगे फलातिशयः । तथा च
 कृत्यचिन्तामणौ स्मृतिः । “कृष्णपक्षे त्रयोदशरां मघास्त्रिन्दुः
 करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आहो पुच्छेऽवाप्यते” ॥
 करे इस्तानक्षत्रे कन्यादशमाशोपरिसपादत्रयोविंशं इति
 यावत् । अविभक्तानामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम् । यथा
 आहचिन्तामणौ स्मृतिः । “विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः
 आहमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 अदैविकं प्रत्याब्धिकैकोटिष्ट अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः
 न नित्याधिकारः । “सपिण्डोकरणान्ताति यानि आहानि
 षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि कृषित्
 इत्यत्रापिना समुच्चितानाम् अपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डी-
 करणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरआहानां पृथक्करण-
 मपि प्रतीयते । मघात्रयोदशौनिमित्तक आहो पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः “भोजङ्गो तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
 तत्रापि महतौ पूजा कर्तव्या पिष्टदैवते । ऋक्षे पिण्डप्रदा-
 नन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत्” ॥ इति देवोपराणात् भोजङ्गो
 पञ्चमो चन्द्रार्क सङ्गमम् अमावास्या पिष्टदैवते ऋक्षे मघा-
 याम् । शातातपः । पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधी-
 यते । स्वधा वाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्य-
 दक्षिणा स्वस्ति सीमनस्यं तथास्त्विति” ॥

स्कन्दपुराणे “वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशौ ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यपक्षयतैः समा” ॥ वारुणं अत-
 भिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गङ्गायां
 यदि लभ्येत कोटिसूर्यपदैः समा । शुभयोगसमायुक्ता शनौ
 अतभिषा यदि । महासहैति विख्याता त्रिकोटि कुलमुह-

रेत्” ॥ कुलं पुरुषमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिका । तथा च
मेदिन्या “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने
च तनौ क्लोव कण्टकार्योपधौ कुलो” ॥ अत्र संज्ञाविधेः
सार्यकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतियुल्लेखानन्तरं महा-
वारुणो महामहावारुण्यावुल्लेखनीये आद्ये पार्वणादि संज्ञो-
ल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्थ्योः पक्षोल्लेखवच्च । “मासपक्ष-
तियौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वथः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभागभवेत्” ॥ इति वचनात् । तेन चैत्रे मासि
कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महामहावारुण्यां
यथायथं प्रयोज्यम् । वारस्तु सूर्योदयादुदयान्तरं यावत्
तथा च सूर्यसिद्धान्तः “सूतकादि परिच्छेदां दिनमासाब्दपा-
स्तथा । मध्यमपञ्चभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः । उद-
यादुदयाद्धानोर्भूमि सावन वासराः” ॥ दिनाधियस्य रव्या-
देर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनेनोक्तं भोमेति पित्रादि-
दिनव्यावृत्त्यर्थे कौर्म पाशयोः “द्वौ तिथ्यन्ताधिकवारे यत्र
स्यात् स दिनक्षयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि
तिथीनां त्रितय यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र सादृशिकं
फलम्” ॥ इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते ।
रेखापूर्वापरयोरित्यादिकन्तु ज्यातिःशास्त्रोक्तं कालहोरादि-
ज्ञानार्थमिति । अत्र “संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-
सूर्ययोः । पुण्ये स्नात्वा च गङ्गाया कुलकोटीः समुदरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्ड पुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटि कुलोदरणविधाना-
नात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिपूरोत्तरगुरुषु महामहावारुण्या-
मपि यत् त्रिकोटि कुलोदरणमुक्तं तदुदरणगततारतम्येनावि-
रुद्धम् । “य य क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” ॥
इति याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तदयागकरणेऽधिक फलम्
अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति । न चात्र “स्नानं कुर्वन्ति
या नार्यश्चन्द्रे शतभिषा गते । सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा
विधवा ध्रुवम्” ॥ इति । “त्रयोदश्या तृतीयाया दशम्याश्च
विशेषतः । शूद्रविट् चत्रियाः स्नान नाचरेयुः कथञ्चन” इति
प्रचेतो जावालवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध

भोजनं कुर्यात् “उपवासे त्वगक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते” इति तद्वृतवचनान्तरात् अगुदा चेत् पूजां कारयेत् । आशिकक्षोपवासादिकं सदा शुद्ध्या अगुद्ध्या च स्वयं क्रियते । एवं स्मृतिपारिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः “दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह” ॥ दिवाभागे दण्डद्वयमात्रं मर्त्येऽपि चतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्स्वऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिनोति वचनात् । यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह एव यथा ज्योतिषे “चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारदः । उपोष्या पूजनौया सा चतुर्दश्यां विधानतः” ॥ सा सावित्री । ततस्यामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनश्चेत्परम् । पराशरः । “सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाद्वारापरेऽहनि । ततयाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा” ॥

भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यमिते पक्षे अधीराख्या चतुर्दशी । तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयव्रतः” ॥ भविष्ये “अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभम् । सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ! ॥ तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति” ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्धके सिद्धके गुरौ । वक्रिजीवाष्टविशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाहिके ॥ पूर्वराशावनायातातिचारि गुरुवत्सरे । प्रायाग्निगन्तृजीवस्य चातिचारे विपचके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्येज्ये मलिनस्रुचे । भानुलङ्घितके मासि चये राहु युते गुरौ ॥ पौषादिकचतुर्मासि चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनचये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे साङ्गस्थानि शुभान्विताः । विद्यारम्भ कर्णवेधौ मूत्रोपनयज्योत्पदान् ॥ सौर्यस्नानमनाहृतं नेथानादिसुरेक्षणम् । परोक्षा रामयज्ञांश्च पुरस्करणटीक्षणे ॥ व्रतारम्भ प्रतिष्ठे च गृह्णारम्भप्रवेशने । प्रतिहारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च ॥ द्वात्रिंशद्विषाद्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य तु । द्वासप्ततिर्महत्यस्ते पादास्ते द्वादशकृमात् ॥ अस्तात्

प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वाहिकवालते । पक्षं वृद्धो महास्ते तु
भृगुर्वालोदशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिन-
त्रयम् ॥ न च “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तोर्य सरित्तटे ।
ददशं शौला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् । चतुर्दश्यामर्च-
यन्तं भक्त्या देव पृथक् पृथक्” ॥ इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न-
व्यापिनो तिथिर्ग्राह्येति वाच्य पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वाह्णे देवकृत्यविधानात् । विध्यसमभिव्याहृतार्थ-
वादेन तद्वाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालबोधकं तत् ।
कालमाधवौयोऽप्येवम् । भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्णे
नोक्तः यथा “कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः
कुसुमैरपि । यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥ कृत्वा
पूष इय तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितम् । स्वयमेकन्तु भुञ्जीत
करे बद्धा सुडोरकम् ॥ चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विले-
पितम् । सुविन्यस्तं विष्णुनाम प्रतिग्रन्थिसमन्वितम् ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्र कार्पासमेव च” ॥ पूजाडोरकवन्धन-
मन्त्रस्तु रत्नाकरे । “अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् सम-
भ्युद्धर वासुदेव ! । अनन्तरूपिन् ! विनियोजयस्व अनन्तरूपाय
नमो नमस्ते” ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा “ऽनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं
सुख्यमानसैः” इत्यर्हं भविष्योत्तरीयं कालकीमुद्यां लिखित-
मिति तथा “पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
ब्राह्मि मां पुण्डरीकाक्ष ! सर्वपापहरो भव ॥ अद्य मे सफलं जन्म
जोषितञ्च सुजीवितम् । यत्तवाहि युगाब्जाग्रे मूर्ध्ना मे भ्रम-
रायते” ॥ इत्याभ्या नमस्कुर्यात् । अनन्तकथामप्यत्र
शृण्वन्ति ।

लैङ्गे “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये । अवश्य-
मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभौरुभिः ॥ अपामार्गपक्षवच्च भ्रामये-
च्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
नरकाय प्रदातव्यो दोषः संपूज्य देवताः” ॥ नरकाय नरक-
निवृत्तये । “अर्थोभिधेयोरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इति
निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्ग-

भ्रामण्यमन्त्रः “शीतलोष्णसमायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर
 पापमपामार्गः । भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥ ततः प्रदोषममवे
 दोषान् दद्यात् प्रयत्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवादौनां भवनेषु मठेषु
 च” ॥ भविष्ये “कार्तिके भोमवारं तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं भुवम् ॥ यां काञ्चित्
 सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । यमुनायां विशेषेण निय-
 तस्तर्पयेद् यमान् ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कान्ताय सर्वभूतक्षयाय च ॥ श्रीङ्गस्वराय दध्नाय
 नीलाय परमेष्ठिने । हुकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्मिथां स्त्रीं स्त्रीन् दद्याज्जलाञ्जलीन् । संव-
 त्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ अत्राचारात् चतु-
 र्दशशकभक्षणञ्च कर्त्तव्यम् अत्र निर्णयामृतप्लुत “शूलं केमुक-
 वास्तूकं सर्पं कालञ्च निम्बं जयाम् । शालिञ्चु टिलमोचि-
 काञ्च पटुकं शौल्फं गुडुचीं तथा ॥ भण्टाकीं सुमिषण्डकं
 शिवदिने खादन्ति ये मानवाः । प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्ति-
 कदिने कृष्णे च भूते तिथौ” ॥ जयां जयन्तीं पटुकं पटोन्नम् ।
 भविष्ये “हस्तिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्यामा-
 राधयेद्दौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः” ॥ पाषाणाकारपिष्ट-
 भोजनैः । यमः “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्” ॥ उदयवेलाया-
 मरुणोदयवेलायाम् । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतु-
 र्दशी । सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् । स्नात्वा
 सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” । अत्र तिथिकृतत्वात्
 गौणचान्द्रादरः । अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतु-
 र्दशयमतर्पणञ्च ॥ यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्का-
 भ्युदित इतीपदर्थे नञिति व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यप्लुत-
 सतारव्योमेत्युत्तराद्धोनवलीकननेति ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् । कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डं
 “माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतु-
 र्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता” । अत्रैकस्यास्तित्वेर्माघौ-
 यत्तुफाल्गुनीयत्वे सूर्यगौणवृत्तिभ्याम् अविरुद्धे ततस्तु

माध्यनन्तरा चतुर्दशौशिवरात्रिः अस्यामुपवासः प्रधानं “न
स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्घ्या । तुष्यामि न तथा पुष्पै-
र्यथा तद्रूपवासतः” ॥ इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “ततो
रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनं तत्परैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा
चैव विशेषतः” ॥ अथ वीष्मया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं
प्रतीयते । नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् । “शैवो वा
वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वं पूजाफलं वृत्ति
शिवरात्रिवर्द्धिर्मुखः” । संवत्सरप्रदोषे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना
चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” ॥
ईशानसंहितायां “माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वापि भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ शिवयोगस्य
योगेन तद्वैदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व-
पापप्रणाशनम् । आचारण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदा-
यकम्” ॥ नागरखण्डे । “उपवासप्रभावेण बलादपि च
जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य निद्रस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥” पाश्चे
“वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महा-
देवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “एव-
मेव व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रतौ । द्वादशाब्दिकमेतद्दि
चतुर्विंशत्तिकां तथा ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च
मानवः” हेमाद्रिधृता स्मृतिः । “प्रदोषव्यापिनौ आद्या शिव-
रात्रि चतुर्दशौ” ॥ प्रदोषमाह वत्सः । “प्रदोषोऽष्टमयाद्रुद्धं
घटिकाद्वयमिष्यते” । चतुर्दशमनन्तरम् । वायुपुराणे । “वयो-
दश्यस्तरो सूर्यं चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविदातु या तत्र
शिवरात्रि व्रतश्चरेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “माघे कृष्ण-
चतुर्दश्यामादिदेवो महानिगि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटि-
सूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनौ आद्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अहोरात्रादधयोर्हं युक्ता यत्र चतुर्दशौ । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां
तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ अत्र “महानिगा हे घटिके
रात्रेर्मध्यमयामयोः” ॥ इति देवलोक्ता महानिगा आद्या ।
घटिका एकदण्डः । एवञ्च यदिने प्रदोषनिशौयोभयव्यापिनौ-

चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कान्तमाध-
वीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिनशौच-
रात्रि द्वितीययामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन
पूर्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशौच-
मात्रव्याप्तिः परेषुः प्रदोषमात्र व्याप्तिस्तदा पूर्वद्युर्ब्रत प्रधान-
कान्तव्याप्त्यनुरोधात् । “पूर्वद्युरपरेश्वरं महाविप्रं चतुर्दशी ।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ इति
ईशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् “अर्द्ध-
रात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद् यद्वि । पूर्वविष्टैव कर्त्तव्या
शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती शिव-
रात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा
कुर्याच्च पारणम्” ॥ तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरम् अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् । “ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि
सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते” ॥ इति
स्तान्दात् । “दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्” ॥ इति गीत-
गोपाय । यदा तु पूर्वदिनेन निशौचव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
मात्रव्यापिनौ तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनौति प्रागुक्तत्वात्
तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणं “शिव-
रात्रिव्रते भूतां कामविष्टां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन
ब्रह्महत्यां व्यपोहति” अत्राभावस्याग्रामेव पारणम् । “शिव-
घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी । कुह्युक्तैव कर्त्तव्या
कुह्यामेव हि पारणम्” ॥ इति वचनात् ।

तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशौचोभयव्यापिनौ चतु-
र्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशौचव्यापिनौ परेषुः
प्रदोषमात्रव्यापिनौ तदा पूर्वद्युर्ब्रतम् । यदा तु न पूर्वद्युर्नि-
शौचव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनौ
तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्या
तदलाभे अमावास्यायाम् ।

तत्र प्रयोगः । प्रातरुदयुजः तत्सदित्युद्यायै सूर्यः
सोम इति पठित्वा जलादीन्वादाय सद्व्यवेत् “मन्त्रेणानेन

गृह्णीयान्नियमं भक्तिमाश्रयः । शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्कारिष्येऽहं
महाफलम् । निर्विघ्नमस्तु मे चात त्वत्प्रसादाज्जगत्पते !” ॥ इति
शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य “चतुर्दश्या निरा-
हारो भूत्वा शम्भो ! उपरेऽहनि । भोक्ष्येहं भुक्तिमुक्तयर्थं शरणं मे
भवेश्वर” ॥ इति गरुडपुराणौष्ठं पठेत् । रात्रौ प्रथमप्रहरे
प्रतिष्ठिते लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठा विधाय पूजां कुर्यात् ।
हौं अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्नि सार्य्य तेनैव
तालत्रयेण करकोटिकया च दशदिग्बन्धन कृत्वा भूतशुद्धिं
विधाय हा हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य हौमिति
मन्त्रेण प्राणायाम विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा
वक्ष्यमाण पूजाविधिना पूजयेत् । तत्राय विशेषः । हौं
ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन
स्नापयित्वा । “शिवरात्रिव्रत देव पूजाजपपरायणः । करोमि
विधिवद्भक्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर !” ॥ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धा-
दिभिः सपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं
प्रहरं नयेत् । “तद्व्रतं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोपिभिः” ॥ इति देवौ-
पुराणे सामान्यतः श्रवणात् श्रवापि तथा । द्वितीयप्रहरे तु
विशेषः । हौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्य-
मन्त्रस्तु “नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च । शिवरात्रौ
ददाम्यर्घ्यं प्रसौद उमया सह” ॥ तृतीयप्रहरे तु हौं वाम-
देवाय नम इति घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “दुःखदारिद्र्य-
शोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त !
गृहाण मे” ॥ चतुर्थ प्रहरे तु हौं सद्योजाताय नम इति मधुना
स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “मया कृतान्यनेकानि पापानि हर
शङ्कर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त ! गृहाण मे” ॥ ततो
नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादि
वक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् । तथाच गरुडपुराण “मूलमन्त्र
ततो जप्त्वा प्रभाते तत्प्रसापयेत् । अविघ्नेन व्रतं देव ! त्वत्प्रसा-
दात् समर्पितम् ॥ क्षमस्व जगतां नाथ ! त्रैलोक्याधिपते । हर ! ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्वृद्धस्य निवेदितम् ॥ त्वत्प्रसादान्नया

देव । व्रतमद्य समर्पितम् । प्रसन्नोभव मे श्रीमन् ! मदमूर्तिं प्रतिपद्यताम् ॥ तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः” । परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्हंशीलाभे तत्र तदक्षामे त्वमावास्यायां पारणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः “संमारक्ते शदभ्यस्व व्रतेनानेन शङ्कर ! । प्रसौद सुसुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टि प्रदो भव” ॥

अत्र पार्यिवशिवनिद्रापूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे “विप्रस्य तु सदैवाहं शुचे रप्य शुचे रपि । गृह्णन् बलिं प्रह्व-
यामि प्रियाणामिव दर्शनात्” ॥ बलिं पूजाम् । तथा “शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्चां गृह्णामि चन्द्रशेखरविभूषिते !” । तथा “नमोन्तेन शिवे नैव स्वीयां पूजा विधीयते” ॥ एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्र-
योर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानी-
यात् स मृतोऽधो गच्छति” ॥ इति नेच्छन्ति पर्यन्तं पराशर-
भार्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टकृतम् । “स्वाहा प्रणव-
संयुक्तं शूद्रे मन्त्र ददद्भिजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः
शूद्रतामियात्” ॥ गौतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं
सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” ।
सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रजामले । “न प्राचीम-
व्रतः शम्भोर्नदीचीं शक्तिमंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठ-
मतोदक्ष ससाग्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न
समाग्रयेत् । शम्भोर्जगत् सङ्कारकस्याग्रतः सांमुख्यात् पञ्च-
वक्त्रपक्षे प्रधान वक्त्रं प्राच्यवस्थितं एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा ।
तद्रूपमाह आदित्यपुराण “सौम्यं मौनीन्दुभक्ष्यं च एकवक्त्रं
चतुर्भुजं शूलपङ्कजहस्तं च वरदाभयपाणिकम् । प्रायताक्षं
सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे
वाप्यनिन्दितम्” । अत्राग्रे पूजानिषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे
प्राचो प्रोक्ता गुरुक्रमैः” इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादि-
प्रसिद्धा प्राचो प्राज्ञा एतदनुसाराद्वक्ष्यमाण पूर्वाद्याग्नेयान्ता
पूजा । अतएव तन्त्रान्तरम् । “यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्नु” । एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाह्णे प्राङ्मुखेन साय पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या । प्राक्पश्चिमोक्तास्यश्च प्रातः सायं निशासु च” इति वचनात् इति वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजारक्षाकरोक्त भविष्यपुराणौघ-सप्ताक्षरसूर्यमन्त्र प्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति लिङ्गपुराणे । “विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृटापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकः । सवत्सरप्रदोपे “त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये । अशुभोविन्दवस्ते तु रुद्राक्षाऽभवन् भुवि” ॥ यद्यप्येकादि-चतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा स्कान्दे “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अगस्यागमनाच्चेव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ॥ हं नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवान्धमा प्रक्षाल्य धारणीयं “विनामन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकं घोरं यावदिन्द्रायतुर्दश” ॥ नन्दिपुराणे । “आयुष्मान् बलवान् श्रौमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी । वरमिष्टं लभेक्षिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥” भविष्ये । “मृद्वस्मिन् शकृत्पिण्डं ताम्रकास्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं शकृत् पूज्यं वसेत् कल्यायुतं दिवि । वार्धं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् । नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् । कृत्वा पूजय राजेन्द्र ! लप्स्यते चोत्तमं फलम्” ॥ लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कान्तकौमुद्याम् । “यच्चादल्पपरोमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरं । कुर्वीताङ्गुष्ठतो ऋक्षं न कदाचित् समाचरेत्” ॥ अक्षोऽंशेतिरत्तिका तथाचामरः । “गुप्ताः पञ्चाद्यमापकः तेषोऽष्टाक्षः कर्पोस्त्रौ” इति । अङ्गुष्ठतः तद्गुह्यत्वं वयन्यतः । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र सृष्टत् पर्वगान्याभर्मिनुयात् सदा” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । शिवधर्मे । “सहस्रमर्चयेक्षिङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा

भोगाननुत्तमान्” ॥ तथा “वालुकानि च लिङ्गानि पार्थि-
वानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं
फलम्” ॥ ततश्चासुकतियावारभ्यासुकलाभकामः सहस्रमित-
पार्थिवशिवलिङ्गं पूजनमिति च यथास्थाने वाक्यं देयमिति ।
ब्रह्मपुराणे । “यावन्न दीयते चाख्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरौम्” ॥ राघवभट्टकृतम् ।
“सर्वत्रैव प्रशस्तोऽहः शिवसूर्यार्चनं विना” ॥ अक्षः शङ्खः ।
अग्निपुराणे” तस्मिन्नेव पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक्” ॥ देवोपुराणे । “मृदा-
हरणसंघट्टं प्रतिष्ठाञ्छानमेव च । स्रपनं पूजनञ्चैव विसर्जन-
मतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशु-
पतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्” ॥ अत्र पूर्वोक्तं सप्त-
कर्माणि परवचनोक्तं सप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भि-
र्यथायथं कार्याणि । अट्टार्ययोरर्थक्रमासम्भवेन पाठक्रमा-
देवावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आहं कुशासनदानवत् । तत्रानु-
ष्ठानं हराय नम इति मृदाहरणं महेश्वराय नम इति स्र-
टनं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यं
महेशमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहा गच्छेत्यावाहनं
पशुपतये नम इति स्रपनम् एतत्पाद्यं नमः शिवाय नमः एव-
मर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणीकं स्रभाव-
सिद्धं प्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा सर्वाय-
क्षितिमूर्त्तये नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्राय अग्निमूर्त्तये
नमः । उग्राय वायु मूर्त्तये नमः भौमाय आकाशमूर्त्तये
नमः पशुपतये यजमान मूर्त्तये नमः महादेवाय सोममूर्त्तये
नमः दंशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः । “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः
पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यस्ताः प्रपूज्यास्तां वैद्यां लिङ्गै-
रिव यजेत्” ॥ ततो महादेवं क्षमस्व इति सहारमुद्रया
विसर्जयेत् । नन्दिपुराणे । “गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलि पुष्प-
निवेदने । श्रेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
सर्वमन्त्राधिक्रियायमोक्षाराध्यः यदुद्धरः । तस्मै नमः तत्कर्म-

रतस्तद्वतमानसः । निष्कामः पुरुषो राजन् ! स रुद्रपदमं-
 श्रुते" ॥ भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य । "अपवित्रः पवित्रीषा
 सर्वावस्थां गतोऽपि वा । महापातकयुक्तो वा मन्त्र-
 स्यास्य जपे यथा । अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽब्रवी-
 च्छिवः" ॥ इति तथैत्यर्थः । पूर्वोक्तं यथा पदानुरोधात् तेन
 यथाधिकारी भवेत् तथा अब्रवीदित्यर्थः । तथा "सर्वेषामेव
 पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः । पतन्तं त्रायते यस्मादतोऽव
 नरकार्णवात् । शिवमुद्दिश्य यदत्तं सर्वकारणकारणम् । तद-
 नन्तं फलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् । दत्त्वा नैवेद्यं वस्त्रादि-
 नाददौत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवं मुद्दिश्य तदा दानेन तत्-
 फलम्" ॥ आदाने षड्विधे । शिवधर्मे । "तस्मात् पुष्पैः फलैः
 पत्रैस्तोयैरपि च यत् फलम् । तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र
 कारणम्" ॥ भविष्ये "लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुग-
 न्धिभिः । वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते" ॥ शिव-
 धर्मे । "तस्मात् पुष्पं प्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च । अशौच-
 वर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत्" ॥ स्कान्दे । "शुष्काण्यपि
 च पत्राणि । श्रौष्टस्तस्य सदैव हि" । दातव्यानीति शेषः ।
 भविष्ये । "धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं संकृत् पूजयते नरः । स गो-
 लक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते । विल्वपत्रैरखण्डैश्च
 यो लिङ्गं पूजयेत् संकृत् । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके मही-
 यते" ॥ तथा "सर्वकामं प्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
 विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः" । तथा "केश-
 कौटापविधानि निशिपर्युपितानि च । स्वयं पतितं पुष्पाणि-
 त्यजेदुपहतान्यपि" ॥ तथा । "देवदारुममेतच्च सर्जं श्रीवास-
 कुन्दरुम् । श्रीफलं चाज्यमिच्छन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्" ।
 सर्जः शालरमः श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दरुः शैलेयम् ।
 "एभ्यः सौगन्धिकं द्रुपं ञट् सहस्रगुणोत्तरम् । अगुप्तं शत-
 साहस्रं द्विगुणञ्चासितागुरुम् । गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात्
 गृह्णाति शङ्करः" ॥ तथा "तैलेनापि हि यो दद्याद्घृताभावेन
 मानवः । तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि" ॥ नन्दि-
 तेश्वरे । "अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । यद्-

देव नश्यति । अम्बायुतश्च तिष्ठेत्तु स्वर्गलोके न संशयः” ।
 ब्रह्मपुराणे । “महाज्येष्ठयान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥ ऐन्द्रे गुरुः
 शशौचैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा गुरुवारिण मंहाज्येष्ठो
 प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् । प्राजापत्ये रौहिण्याम् ।
 विना गुरुवारिणापि । “ऐन्द्रे गुरुः शशौचैव प्राजापत्ये रवि-
 स्तथा । पूर्णिमाज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनु-
 राधास्थगुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवन्मृत्यश्च दशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्थ-
 चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रे त्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा-
 स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥
 राजमासर्षभः । “ज्येष्ठे संवत्सरेचैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्स-
 रश्च “ज्येष्ठामूनोपगो जीवे वर्षे स्याच्छक्रदैवतम्” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरेक्तो ग्राह्यः । न तु सवत्सरादि पञ्चकान्त-
 र्गतं वर्षविशेषः ज्येष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
 सवत्सरे यदि स्यादिति पाठः काल्पनिकः प्रपञ्चस्तु मलमास-
 तत्त्वेऽनुमन्वेयः । विष्णुधर्मोत्तरे ब्रह्मपुराणम् । “मासि
 ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते । पौर्णमास्यां तदा स्नानं
 सर्वकामं हरेर्द्विजाः ॥ तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
 पुरुषोत्तमम् । वलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्” ॥
 स्कन्दपुराणम् । “ज्येष्ठामहश्चावतीर्णस्तत् पुण्यं लब्धवा-
 सरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्येष्ठ्यां
 प्रातस्तर्जने काले ब्रह्मणा सहितश्च माम् । रामं सुभद्रां संस्त्राय
 मम लोकमवाप्नुयात्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पौर्णमासी तथा
 माघो आषाढौ च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतौयायां तथा
 कृष्णवयोदशी । एतांस्तु ग्राहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिः” ॥ अत्र पूर्वदिने सङ्गबलाभे रौहिण्यलाभे वा परदिने
 सङ्गबलाभे पूर्वदिने ग्राहम् । “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे ग्राहं
 कुर्यात् विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिण्यन्तु न लब्ध-
 वेत्” इति । वायुपुराणात् उभयदिने तु तलाभे तु परदिने ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् एवमत्रय तृतीयादावपि ।
आषाढकार्तिकमाघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा-
चायोध्याकाण्डे भरतशपथे । “आषाढौ कार्तिकौ माघौ
रतिथयः पुण्यसम्भवाः । अप्रदानवतोयान्तु यस्मार्थ्यनुमतो
यतः” ॥ अप्रदानवतो दानरहितस्य एतास्तिथयोयान्तु आर्य्यः ।
श्रीरामचन्द्रोगतोयस्यानुगत इत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात्
न तच्छब्दापेक्षा ।

अथ कौजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्व-
युज्या पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् । आयाति सेनया
साङ्गं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात्तत्र नरैर्मर्गाः स्वर्गेऽस्य
समौपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥
पुष्पाध्यं फलमूलाश्च सर्पपत्रकरैस्तथा । . वेश्मानि भूषितव्यानि
नानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सवान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥ स्त्रीबालमुख-
हृदयैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः” ॥ पूजितैः सुरैरिति विशेषणे
तृतीया तेन पूजितसुरैरित्यर्थः “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा
हारोद्भिर्भित्तयः । हारोपान्ते सुदौतस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ॥
यथाक्षतवृत्तोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः । संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः
पयसा पायसेन च ॥ स्कन्दः सभार्यस्कन्दश्च तथा नन्दोऽश्वरो
मुनिः । गोमहिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ॥ उर-
भ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथा
विभवविस्तरैः ॥ ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः ।
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृपराख्यैश्च भूरिभिः ॥ ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । वस्त्रिपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा
क्रौडाः पृथग्विधाः” ॥ ततश्च हारोद्भिर्भित्ति हव्यवाहन पूर्णेन्दु
सभार्यस्कन्द स्कन्द नन्दोऽश्वरमुनयः सर्वैः पूज्याः । हारोद्भिर्भित्ति
शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः नन्दोऽश्वरो मुनिरेकः । गोमता सुरभिः
छागवता हुताशनः मेघवता वरुणः हस्तिमता विनायकः ।
अश्ववता रेवन्तः सर्वेरेव निकुम्भः पूज्यः महार्णवे लिङ्गपुरा-
णम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी
सा समाख्याता कार्या लोका विभूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेन्न-

क्षोमिन्द्रमेरावते स्थितम् । सुगन्धिर्निशिसद्देशोऽक्षेर्जाग-
रणं चरेत् ॥ तथा “निशौथे वरदा लक्ष्मो. कोजागर्तीति
भाषिणी । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षै. कौडां करोति य. ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् । बन्धूंश्च प्रीण-
येत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” ॥ अत्र निशौति निशौथ इति
चाभिधानात् रात्रिस्तत्त्वमिदम् ।

ततश्च “प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या तिथिर्नक्षत्रं सदा । प्रदो-
षोऽस्तमयादृष्टुं घटिकादयमिष्यते” ॥ इति वत्सवचनात् ।
यादिने प्रदोषनिशौथोभयव्यापिनौ पौर्णमासो तद्दिने कोजाग-
रस्तत्त्वम् । उभयव्याप्त्यनुरीधात् । यदा तु पूर्वदिने निशौथ-
व्याप्तिः. परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्त्वम् । प्रधान
पूजाकालव्याप्त्यनुरीधात् । यदा तु पूर्वदिने निशौथव्याप्तिः
परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरा पूर्वेद्युस्तत्त्वम् । “अह-
सु तिथयः पुण्याः कर्माभुष्ठानतो दिवा । नक्षादित्रययोगे तु
रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ इति वचनात् । विषर्जयेदित्यनुवृत्तौ
गत्यसूक्ते । “महानक्षत्रास्तु तुलसी भिरिष्टकां काञ्चनस्तथा”
लक्ष्मो ध्यानमादित्यपुराणे । “पाशाक्ष मालिकाभोजनृणिभि-
र्यम्यमौम्ययोः । पद्मासनस्यां ध्यायेच्च त्रिय त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवणा सुरूपाञ्च सर्वानङ्गारभूषिताम् । रौक्मपद्मव्यग्रकरां
वरदा दक्षिणेन तु” ॥ पाशेति दक्षिणे पाशाक्ष माताभ्यां
वामे पद्माङ्गुलाभ्या भूषिता वामकरं हेमपद्म दक्षिणकरं वर-
दधतीमित्यर्थः । ततः पाद्याभिः संपूज्य “नमस्ते सर्वदेवाभा
वरदासि हरिप्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां मा मं भूयास्व-
दर्शनात् ॥ विष्णुरूपस्य भाव्यासि पद्मे पद्मानये शुभे । सर्वतः
पाद्वि मां देवि । महानक्षत्रं नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन नत्वा
पूजयेत् । इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे । “चतुर्दन्त गजारूढो
वज्रपाणिः पुरन्दरः । शचीपतिय ध्यातव्यो नान्यभरण-
भूषितः” ॥ पाद्यादिभिः संपूज्य । “विचित्रैरावतस्याय
भासत् कुलिश पाणये । पीनोम्यानिद्रिताङ्गाय महसाचाय
ते नमः” ॥ इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः
कुम्भरः पूज्य इति रुद्रधरः । त पाद्यादिभिः संपूज्य “धम-

टाय नमस्तुभ्यं निधिपञ्चाधिपाय च । भवन्तु त्वत् प्रसादान्ने
धनधान्यादिमम्पदः ॥ इति पुण्याञ्जलिद्वयं दत्त्वा प्रणमेत् ।
अत्र सर्वेषां प्रदोषे पूजेति रुद्रधरः । न च निकुम्भपर्यन्तानां
पूर्वाह्न एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यं दिवा तत्र न
भोक्तव्यम् इत्युपक्रम्य पूज्याय सफलैः पत्रैरित्यादिना विशिष्य
पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानाद्वात्रावेष पूजाभोजनंऽव-
गम्येते । अतएवाशक्तानामेष भोक्तव्य पूजितैः सुरैः इत्यभिधा-
नेन विशिष्य दिवापूजनभोजने विहिते । योगिनोतन्त्रे ।
“विरिञ्चेस्तु गृहे ठक्का चण्टां लक्ष्मोगृहे त्यजेत् । सर्ववाद्य-
भयीं चण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्” ॥ लक्ष्मोवाक्यं “प्रकीर्ण-
भाण्डामनवेद्यकारिणीं सटा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्याभिरता मलज्जामेव विधां स्त्रीं परिवर्जयामि” ॥
मार्कण्डेयः । “शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ वराङ्गनामिदम-
भक्ष्यभोजनम् । अनग्नगायित्वमपर्वमेधुन चिरप्रनष्टां श्रिय-
मानयन्ति पट् ॥ मानुषास्थि गृहे यत्र चक्षोरावन्तु तिष्ठति ।
तत्रालक्ष्मि तथावामस्तथान्येषान्तु रक्षमाम् । सूर्पदात्रादिकं
यत्र पदाकर्षं तथासनम्” ॥ हरिवंशे । “यत्र स्त्रीः योः स्थिता
तत्र यत्र श्रीस्तत्र सवतिः । रुक्मतिर्ह्यस्तिथा श्रीय नित्यं
कृष्णे महात्मनि” ॥ मत्स्यपुराणम् । “स्थिरोपायो हि पुरुषः
स्थिरश्रीरेव जायते । रक्षितुं नैव शक्नोति चपनचपनां
श्रियम् ॥ अवश्यमुदयोगयता श्रीरपारा भवेत् सदा । सद्य-
प्रोत्साहिता देवा नमस्तुः पुनरग्युधिम्” ॥ कृत्यकोमुद्याम् ।
“गारिकेभ्योदकं पीत्वा चर्षजगिरणं तिग्निः । तस्मै पित्तं
प्रयच्छामि को जागर्ति महोत्तमे” ॥

अथ चतुरङ्गम् । अथक्रोडायां ध्यामयुधिष्ठिरमंवाटः प्रच-
रति । युधिष्ठिर उवाच । “पटकोट्याश्च या क्रोडा तां न
युधि तपोधन । प्रकर्षयेव मे माय चतुराजो यथा भवेत्” ॥
ध्याम उवाच । “पटो कोटान् ममाभिग्य प्रदक्षिण क्रमेण तु ।
अक्षयं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं धनम् ॥ पार्श्वं पश्चिमतः
पीतमुत्तरं श्याममं धनम् । राशौ यामे गजं युष्मात् तन्मा-
दयं तत्तस्मैरिम् ॥ कुर्यात् कोत्तं पुरतो युधे पक्षिचतु-

दृश्यम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽथ तृतीये च गजो वसेत् ॥ तुरीये
 च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटो राजा चतु-
 र्ध्वेनैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेणैव चलत्यश्वः पार्थ नौकाद्वयेन तु ।
 कोष्ठमेकं विम्वहुयाथ सर्वतो याति भूपतिः ॥ अथ एव वटो-
 याति बलं हन्त्यप्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु
 मङ्घोपते । तिर्यक्चतुरङ्गो याति सङ्घियित्वा त्रिकोष्ठकम् ॥
 कोणकोष्ठद्वयं सङ्घ्रज्जजेन्नौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतूराजो
 नृपाकृष्टश्च पट्पदम् ॥ काककाष्ठं वृद्धन्नौका नौकाकृष्टप्रकार-
 कम् । घाताघाते वटोनौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥ राजा
 गजोद्वयापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत्
 स्वराज बलमुत्तमम् ॥ अल्पं रक्षया पार्थ हन्तव्यं बलमुत्त-
 मम् ॥ नौकायाश्चत्वारि पटानि अश्वस्याष्टौ पटानि इत्या-
 धिक्यमश्वस्य । “मतङ्गजस्य गर्वेण राजा क्रौडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय कुञ्जरम् ॥ सिंहासनं
 चतूराजो यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो
 मङ्घोपतिः ॥ अन्यद्राजपटं राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
 तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं
 हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैक-
 गुणं भवेत् ॥ द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “सिंहो
 सिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नास्ति
 सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा पष्टपदा-
 श्रितः । तदाघातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥ विद्य-
 माने नृपे यश्च स्वकीये च नृपत्रयम् । प्राप्नोति तु यदा तस्य
 चतूराजो तदा भवेत् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजो यदा
 भवेत् । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थ
 यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे तदा भूपं वाह-
 येच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतूराजो समुत्थिता ।
 चतूराजो भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ॥ अत्रेदं बीजं उभ-
 यथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परं राजवधे शौर्याधिक्य-
 निष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रौडायामपि तथा कल्प्यते । “राजद्वय
 यदा हस्ते चात्मनो राज्ञि सस्थिते । परेण सहतथैको बलेनाप्य-

पहार्थ्यते ॥ राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः । तदा राजा हि राजान घातेऽपि तं हनिष्यति ॥ नृपाकष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर । घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥ कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् । वटौ च पट्पदं नाम तदा कोष्ठवलं नयेत् ॥ यदा तस्य भवेत् पार्थ चतूराजौ च पट्पदम् । तदापि च चतूराजौ भवत्येव न संशयः ॥ पदाते, पट्पदे विष्टे राज्ञा वा हस्तिना तथा । पट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठके यत् स्यादटिका दशमेन वै । तदान्योन्यश्च हन्तव्य सुखाय दुर्वलं बलम् ॥ त्रिवटौकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन । पट्पदं न भवत्येवमिति गोतमभाषितम् । नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढावटौति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥ पदं राजपदं कोणपदञ्च । “हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् । वदन्ति राज्ञसाः सर्वे तस्य नस्तौ जयाजयी ॥ प्रोत्थिते पञ्चमे राज्ञि मृते वय्याश्च पट्पदे । अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम् ॥ द्विरावृत्त्यागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयी । पार्थ सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत् ॥ सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते । उपरिष्टञ्च यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ॥ नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया । नौकाचतुष्टयं तस्य बृहन्नौकेति भण्यते । न कुर्यादेकदा राजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्मज्ञः पापग्रस्तो भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थ हस्तिमुखम् ॥ करिष्यति तदा राजन् इति गोतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् हन्तव्यो वामतो गजः” ॥ इति चतुरङ्गक्रीडनम् ।

वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीतायां यावत् भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेन्द्रपूजा विष्णोर्विधीयते” ॥ इति पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च भूतकानां नैव दापयेत् । दत्त्वा नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि । ब्राह्मणो भूतकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा नरकं याति चक्षुर्विदूश्च एव च । वरं भूतमभक्ष्यन्तु पितृणां

महिंतेषु यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरा-
समम्” ॥

फाल्गुनपौर्णमास्यां दीनयात्रामाह कृत्यचिन्तामणौ
ब्रह्मपुराणम् । “नरो दीनागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्” ॥ स्कन्द-
पुराणौय पुरुषोत्तममाहात्म्ये कनत्रिंशाध्याये । “फाल्गुन्यां
क्रौडनं कुर्याद्दीनायां मम भूमिष” ॥ विष्णुपुराणे । “चतु-
र्दश्यष्टमीचैव अमावस्याथ पूर्णिमा पर्वाण्येतानि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च । स्योतैल मांससम्भोगी पर्वस्त्रेतेषु वै
पुमान् । विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥

अथ रविसंक्रान्तिः । भविष्यमाख्यज्योतिषेष् । “मृग-
कर्कट संक्रान्तौ हेतूदक् दक्षिणायणे । विषुवतौ तुलामेषे
गोलमध्ये तथापराः” ॥ मृगो मकरः गोलोराशिचक्रम् ।
“धनुर्मिथुनकन्यासु भौने च षड्भौतयः । ह्यप ह्यधिक सिंहेषु
कुम्भे विष्णुपदो स्मृता” ॥ देवीपुराणम् । “यावद्द्विंशकला-
मुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे । निरग्ने भास्करे दृष्टे दिनान्तं
दक्षिणायने ॥ अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णं दिवापुण्यमनागतम् । अर्द्ध-
रात्रे व्यतीते तु विज्ञेय चापरेऽहनि ॥ संपूर्णंचार्द्धरात्रे च षट्-
येस्तस्मयेऽपि वा । मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदने ॥
संपूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि । षड्भौतिमुखेऽतीते
वृत्ते च विषुवदये ॥ भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्” ॥ विश-
कला विंशतितमो कला संक्रान्तिक्षणादृद्धं यावत् भवति
तावत् पुण्यम् । निरग्नेऽशकशून्ये संक्रान्तिकाले हि भास्क-
रोऽशकरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् दिनञ्च
दिनकरकरसंस्कृता स्त्रिशन्नाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्तं
तत् समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च बृहद्ब्रह्मिष्ठः
“त्रिंशत् कर्कटे नाड्योमकरे विंशतिः स्मृताः” ॥ नाड्यो दण्डः ।
“उत्पन्नादिपल पथ्या विपलात्तु पल नयेत् । पलात् पथ्या नये-
न्नाड्यं तत् पथ्यात् रवेर्दिनम्” ॥ इति सिद्धान्तमन्दर्भात् । ततश्च
देवीपुराण बृहद्ब्रह्मिष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्योः पर्यायता ।

रात्रिसंक्रमणेत्वाह अर्द्धरात्रेति अर्द्धं पूर्णं कलान्युनाह-
 रात्रे । “कलान्युनाहैरात्रे तु यादं सक्रमणं भवेत् । तदह-
 पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्य गान्धर्वगोतमा ॥” इति स्मृत्याचन्तामणि
 यपेक्षत्यष्टतगवचनात् । कालकौमुद्याश्च । गान्धर्वेत्यथ हारौत
 इति पाठः । ततश्च कलान्युनाहैरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्यैव सक्रा-
 न्तिषु अनागतं नागतं सक्रमणेन यत्र दिवा तदैव पुण्यं पुण्यं
 जनकं तत्तु पूर्वदिनं तदैव सक्रान्तरनागतत्वसम्भवात् तेन
 सक्रमणकालादधीमेव दिवा परार्द्धं स्नानादिकं कर्तव्य-
 मित्यर्थः । अर्द्धरात्रे व्यतीते कलाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते ।
 पूर्णेऽर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकालयोः । कलान्युनाहैरात्रेति अर्द्ध-
 रात्रेति वचनान्तरं भुजबलमौमि “अर्द्धरात्रे कलाधिकार्द्धे यदा सक्र-
 मते रविः । तदोत्तरदिनं ग्राह्यं स्नानदानजपादिषु । अर्द्ध-
 रात्रे तु सपूर्णे यदा सक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा
 मकरकर्कटौ” इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतेः । कालविवेके
 कालकौमुद्याश्च शातातपजाबालौ “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसक्र-
 मणं भवेत् । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ” ॥ एतयो-
 र्यवस्थामाह कालमाधवीये भविष्योत्तरम् । “मिथुनात्
 ककिसक्रान्तिर्यदि स्यादशुमालिनः । प्रदोषे वा निशीथे वा
 कुर्यादहनि पूर्वतः ॥ कार्मुकश्च परित्यज्य भयं सक्रमते रविः ।
 प्रभाते वार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्यात् परऽहनि” ॥ ततश्च रात्रि-
 मध्यदण्डद्वयात्मकाहैरात्रसक्रान्तावदयेऽस्तमयेऽपि वित्यननो
 दयोपक्रममस्तमयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चाभयदिने
 पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परादनं “अथ कार्यमद्य कर्तव्यं
 पूर्वाह्णे चापराह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युं कृतमस्य नवा-
 कृतम्” ॥ इति निङ्गपुराणात् मोक्षधर्माच्च । तत्रापि दक्षि-
 णायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेषः । उत्तरायणे परदिनार्द्ध-
 मात्रमिति विशेषः । मानार्द्धमिति भास्कर भास्करापनक्षिते
 काले दिवेति यावत् तस्मिन् सक्रमणेऽपि मानार्द्धं पुण्यम्
 एतच्च विषुवपङ्क्तौति विषयम् । अयनकालयोः पूर्वमुक्तत्वात्
 विष्णुपद्याच्चाभयतः षोडशकलानां पञ्चदशनाडिकानां वा
 पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनं वक्ष्यमाणत्वात् । तेन दिवा

एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभय दिनमा-
 नाहं पुण्यमुक्तं तद्विद्वत्तिथिविषयम् । अतीते पुनरर्द्धरात्रे
 पूर्वेणाह्ना तिथ्यभेदेऽपि परस्यैव पूर्वाह्ने पुण्यमिति तात्प-
 र्यार्थः । एवञ्च रात्रिसंक्रान्तौ दिन एव पूण्यत्वाभिधानात् ।
 “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययहृदिषु । स्नानदानादिकं
 कुप्यनिशि काम्यव्रतेषु च” ॥ इति देवलेन दिन संक्रमणस्य
 रात्रिप्रविष्ट पुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
 विधीयते इति । यत्तु “मन्दा मन्दाकिनीध्वांची घोराचैव
 मन्दोदरौ । राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ।
 मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥ क्षिप्रे ध्वांची
 विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता । चरैर्मन्दोदरौ क्षेया क्रूरै-
 र्ऋक्षैश्च राक्षसौ । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितक्षय
 संक्रमे” ॥ इत्येत्यैर्द्वादशस्यैव संक्रान्तिषु भ्रुवादि नक्षत्रयोगा-
 मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु । “त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव
 द्वादश एव च । क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थि-
 कम्” ॥ इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
 मुक्तम् तद्विवारात्रयोस्तत्कालोपदेशादवकाशमलभमानं स-
 न्धाद्वयसंक्रान्ति विषयमिति समयप्रकाशः । भ्रुवादिगणस्तु
 क्षीपिकायाम् “उग्रः पूर्व मघान्तका भ्रुवगण स्त्रीण्युत्तराणि
 स्वभूर्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्लिष्टस्तारध्रुः । चित्रा-
 मित्रमृगान्त्यभं मृदुगणस्तौत्तोहि रुद्रेन्द्रयुक् मिथ्योऽग्निः
 स विशाखभः शुभफलाः सर्वैस्वस्त्ये गणाः” ॥ अन्तर्को
 भरणी स्वभू रोहिणी वातादित्यहरित्रयं स्वातोपुनर्वसु अवणा
 धनिष्ठा शतभिषा मित्र मृगान्त्यभम् अनुराधा मृगेशिरोरे-
 वत्यः । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूलाः अग्निः
 कृत्तिका । कल्पतरुस्तु क्रमेण यथामख्येन एता घटिकास्तत्
 पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
 मुख्यं “वृटेः सहस्र भागोयः स कालो रविसंक्रमः” ॥ इत्युक्त-
 सूक्ष्म संक्रमकालोत्तानुष्ठानजन्य समपुण्य हेतव इत्याह ।
 वृटिस्तु “लघुक्षर चतुर्भाग स्फुटिरित्यभिधीयते । वृटिद्वयं
 क्षवः प्रोक्तो निर्मपस्तु लवद्वयम्” ॥ इति स्मृत्युक्ता एतदेव

मत युक्तम् अतएव देवनेन “या या सन्निहिता नाड्य स्ता स्ताः
 पुण्यतमा स्मृता” ॥ इत्युक्तम् । एवञ्चैता घटिका पुण्यतमाः
 मानार्द्धादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न मन्या-
 सक्रान्तिविषयकमिति मन्यासक्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिक-
 मित्यनुपपत्तेः पुण्यमित्यनेनैव सिद्धे । पारमार्थिकमित्यत्र
 कल्पतरुव्याख्यानवलोकनादविमक्रम इति पाठकल्पन कल्पन-
 मेव समयप्रकाशकतापि तथा पठितत्वात् । लोभूतवाङ्म-
 नोऽपि कालविवेके “अङ्गिमक्रमणे पुण्यमह छत्स्र प्रकौत्ति-
 तम् । रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः” ॥ इति
 बृहद्ब्रह्मिष्ठादिवचन पर्यालोचनया दिवासक्रान्तो दिनमात्र
 पुण्य पुण्यतरास्तु विशेष विहितनाड्य इत्याह । अतएव
 तद्धृत जादालिबृहस्पतिशातातपवचनमपि सगच्छते । यथा
 “वर्त्तमाने तुला मेघे नाड्यस्तूभयतोदश” । कालमाधयोऽपि
 अङ्गोत्थभिधाय पाशस्थितारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासक्रान्तो
 छत्स्र दिन पुण्य षडङ्गीतिमुखेऽतोते इति वचन पुण्यतर-
 परम् । ननु देवोपराणे दिवारात्रौ सक्रमणे विशिष्य काला-
 भिधानात् मन्यासक्रान्ते क काल इति चेत् “वि शम्भुहर्त्त
 कथित मङ्गोरात्रन्तु यन्मया” ॥ इति विष्णुपुराणेन मन्ययो
 पृथगनुपादानात् दिवारात्रि मन्वन्धित्वान्मूहर्त्तर्हेन तयोरन्त-
 र्भाव । तथा च दक्ष “अङ्गोरात्रस्य य सन्धि सूर्यनक्षत्र-
 वर्जित । सा तु मन्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ॥
 योगियाज्ञवल्कर । “ङ्गासहस्रो च सतत दिनरात्रोर्यथा-
 क्रमम् । मन्यामुहर्त्तमाख्याता ङ्गासहस्रो समास्मृता” ॥
 वराह “अर्द्धास्तमयात् मन्या व्यक्तौभूता न तारका यावत् ।
 तेज परिहानिरुपा भानोर्द्धादय यावत्” ॥ अतएव केनापि
 मुनिना नानादेशीय सप्रकारेण च मन्यासक्रान्तित्वेन विशेषो
 नाभिहित ।

तदय मत्तेष । दिनसक्रमणे छत्स्र दिन पुण्य षडङ्गीति
 मुखे इत्याद्युक्त पुण्यतर मन्दा मन्दाकिनीत्यादि रूपेण
 त्रिचतुरादि घटिका पुण्यतमा । दिनहत्तोत्तरायणादिवि-
 हित विगति दण्डादौना रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्व

रात्रिमंक्रमणे तु कल्याण्यून प्रथमार्द्धगते तद्विवसौय शेषयाम-
द्वय पुण्यम् । कालाह्वयात्मक मध्यरात्रगते तद्विवसौय तिथेर-
भेदे तद्विवसौय शेषयामद्वय पुण्यं भेदे तु तद्विवसौय शेष-
यामद्वय परादिवसौयाद्ययामद्वयश्च पुण्यम् उभयदिने पुण्य-
कालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहित कार्यम् ।
तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्विवसौय शेषयामद्वयम् उत्त-
रायणे तु परादिवसौयाद्य यामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीय-
कनोत्तरशेषार्द्धरात्रमक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य यामद्वयं
पुण्यमिति मन्यासक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे
रात्रेर्व्यवस्थितिः ।

ब्रह्मपुराणे । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमौ भास्करप्रिया ॥ स्नान दानं
तपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कीटिगुणं प्रोक्तं तप-
नेन महोजसा ॥” अत्र “मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्ताञ्च
सर्वश ” इत्यनेन प्राप्त तिथ्यङ्गेष्वे तद्विशेषणत्वेन महाजये-
त्यङ्गस्य सप्ता विधेरेतदेव प्रयोजनं यत्तयानिर्देश इत्युक्तत्वात्
एवञ्च सक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्यङ्गेष्वो-
ऽपि । स्कान्दे “एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः सक्रान्ति-
सप्तकाः । नैतेषु विद्यन्तेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसञ्ज्ञिताः ॥ अश्व-
यापि यद्वत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवै । अकालेऽपि हि तत्-
सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजत्” ॥ मात्स्ये । “अयने कीटिगुणितं
सप्त विष्णुपदापु च । षडशौति सहस्रन्तु षडशौत्यामुदाह-
तम् ॥ शतमिन्दुचये पुण्य सहस्रन्तु दिनचये । विपक्षे शत-
साहस्रं माक्रामावैष्वनन्तकम्” ॥ आकाशवैष्णवाद्यादौ
कार्तिकौ माघौ वैशाखौ पूर्णिमासु । देवोपुराणे । “रवि-
संक्रमणे पुण्ये न स्नायादयस्तु स्नानजः । सप्तजन्मस्यसौ रोगौ
निधनश्चापजायते” ॥ दौपकायाम् । “नाडौनक्षत्रं दिवसे
रविभोगं शनैश्चरा । सक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशाऽभि-
धायते ॥ गोमूत्रं सर्पपैः स्नानं सर्ववैधिशलेन च । विशुद्धं
काञ्चनं दद्यान्नाडौदोषोपशान्तये” ॥ नाडौनक्षत्राणि चाद्य दश
षोडशाष्टादश त्रयाविंशति पञ्चविंशतयः । रत्नमानायाम् ।

“तारावनादिन्दुरयेन्दुवोर्व्याह्रिवाकरः संक्रममाण उक्तः ।
 अद्याय सर्वे मधितुर्वलेन महीसुताद्याः क्रमशः प्रगस्ताः” ॥
 संवत्सरप्रदीपे “धुस्तूरवौजसलिलैः स्नायात् सक्रान्तिशान्तये ।
 तथा सर्वैर्पथौभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत् ॥ यदङ्घ्रि मेषसं-
 क्रान्ति स्तुलासंक्रमणं निशि । तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्य-
 समृद्धिभिः । कुजार्क शनिवारेण महासंक्रमणं यदा । तदा
 भवेत् प्रजानां दुर्भिक्षादिभयं महत्” ॥

ब्रह्मवैवर्ते । “अप्राप्ते मास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः” ॥ भौमपराक्रमे ।
 “यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे । अर्घ्यं दद्यादग-
 स्त्याय सर्वान् कामान् लभेत् सः” ॥ नारसिंहे । “ग्रहे तोयं
 विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षि-
 णाशामुखस्थितः ॥ काशपुष्पप्रतीकाश ! अग्निमाकृत सम्भव ! ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोनि ! नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोषितो
 येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” ॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इति
 दातव्यं विशेषानुपदेशेन सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाशा-
 मुखस्थित इति गन्धाटावपि । प्रयोगाङ्ग कर्तृधर्मत्वादिति
 रत्नाकरः । नारदीयं “न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कोर्मं नान्य-
 देवहि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके सांसभक्षणत्” ॥
 महाभारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोद्धव विधीयते” ॥ कौमुदं कार्त्तिक-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “एकादश्यादिषु तथा
 तासु पञ्चसु रात्रिषु । दिने दिने च स्नातव्य शीतलासु नदीषु
 च । वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च” ॥ ततश्च
 मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च
 दिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यादा निषिद्धानि ।

ब्रह्माण्डे “दामोदराय नमसि तुलायां लीजया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रवच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥ लोलया लक्ष्म्या
 “इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे
 मण्डपे वापि सचाक्षयफलं लभेत् ॥ विष्णुवैष्णवि यो दद्यात्

कार्तिके मासि दौषकम् । अग्निष्टोम सहस्रस्य फलं प्राप्नोति
मानवः” ॥ नारदोये । “निष्पावान्नाजमापांश्च सुप्ते देवे
जनाहर्ने । यो भक्षयति राजेन्द्र ! चाण्डालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमापांश्च वर्जयेत् । निष्पावाशुनि-
श्चार्दूष ! यावदाहृतनारकी ॥ कदम्बानि पटोलानि वृन्ताक-
सहितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनाहर्ने । शतजम्बार्जितं
पुष्पं दहते नात्र संशयः” ॥ निष्पावः शिम्बीसदृशो दक्षिणा-
पथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कदम्बादीनि फलानि
नपुंसक निर्देशात् कदम्बानीत्यत्र कलम्बानीति केचित्
पठन्ति कलम्बीत्वेन प्रसिद्धानीति व्याचक्षते च आह-
ृतनारकी आहृतानि क्ष्मादिपर्यन्तानि प्रलयावधीति
यावत् तावत्कालं नारकीत्यर्थः । आहृत इत्यत्र भकारस्य
हकारश्छान्दसः । काशीखण्डे । “ऊर्जे यवान्नमश्रौयादे-
काक्षमथवा पुनः । वृन्ताकं शूरणश्चैव शूकशिम्बीच्च वर्जयेत् ।
कार्तिके वर्जयेत् तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जये
कांश्च कार्तिके मासि सन्धितम्” ॥ ऊर्जे कार्तिके । शूरण मोलं
सन्धितमासवादि । गारुडे । “गवामयुतदानेन यत्फलं
लभते खग ! । तुलसीपत्रकेकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥
भौमनाथधृतम् । “विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत्” ॥ पद्मपुराणम् ।
“तुलामकरमेधेषु प्रातः स्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च
महापातकनाशनम्” ॥ पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत्
स्नान माघे मासि विशेषतः । कृच्छ्रादि नियमाभावे चान्द्र-
मानप्रमाणतः” ॥ आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्वि-
कल्पेनानुष्ठानम् । मदनपारिजातधृतविष्णुवचनम् । “दर्शं वा
वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्यहानि
त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे” ॥ दर्शं पौर्णमासीमिति पूर्वदिन-
मङ्गल्यपरमिति नारायणोपाध्यायाः । वैष्णवाभ्युते तु भविष्य-
पुराणवचनम् । “गवामहंप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत्फलम् लभते राजन् ! मेघे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥ कार्तिके

कुरुर्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्द्र स्नाने तु मकरार्का-
स्पृष्टकाले मकरस्ये रधाविति मन्त्रस्तु न पाठः असमवेतार्थ-
त्वात् आरब्ध कार्तिकादि स्नाने तु व्याधादिना सामर्थ्याभावे
पुत्रादि प्रतिनिधिना कारयितव्य नानुकल्पविधिना नित्यस्नान
एव तद्विधानादिति विद्याकरः । स्कन्दपुराणम् । संप्राप्ते
मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
व्रतरूपो नरोत्तमैः” ॥ षट्त्रिंशन्मतनिगमौ । “संक्रान्त्यां
पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आश्ववासरे । वस्त्रं न पीडयेत् तत्र न च
क्षारेण योजयेत् । संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पक्षान्ते नवमी-
दिने । सप्तम्यां रविवारे च स्नानं मामलकैस्त्यजेत्” ॥ शाता-
तपः । “रविवारेऽर्कं संक्रान्त्यां पष्ट्यां वै सप्तमौतिथौ । आरो-
ग्यकामस्तु मरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वे च । “चैत्रे मासि च संपूज्यो
घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय सुहृद्भूमलं संक्रान्त्यां तत्र
कारयेत्” ॥ पूजामन्त्रः । “घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधि-
विनाशन ! । विस्फोटक भये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ॥ शिव-
पुराणे । “घण्टाकर्णगणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः” ॥
कृत्यचिन्तामणौ “मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽस्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति” ॥ संवत्सर प्रदीपे
तूत्तरार्धे “मेघस्ये च विधौ तस्य नास्त्यब्दं विषजं भयम् इति
स्मृतिः । “मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी” ॥ वारि-
दाने मन्त्रः । “एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य-
प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । वैशाखे यो घटं पूर्णं
सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र ! स याति परमां
शतिम्” ॥ पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे । “यो ददाति
हि मेघादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुके कृत्वा पितृभ्यो विपुवे शुभं” ॥
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विपुवस्य पुण्यविशेषजनक-
त्वेन विवक्षितत्वात् मेघादाविति विपुवसंक्रान्तिपुण्यकाल-
परम् । अन्यथा कालद्वयकल्पनापत्तेः । कर्मोपदेशिन्यां व्यासः ।
“संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आश्ववासरे । रायं सत्यां न

कुर्वीत कृते च पिष्ट्वा भवेत्” ॥ देवीपुराणे । “अतीताना-
गतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र
अद्याणां संक्रमे रवे । पुण्य पाप विभागेन फलं देवी प्रय-
च्छति” ॥ भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः पुण्यपापविवेचने
विश्वामित्रः । “यमाय्याः क्रियमाणं हि संक्रान्त्यागमवे-
दिभिः । सधर्मेयं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” ॥ आगम-
वेदिभिः क्रियमाणमिति सम्यग्धः । तान्त्रिकास्तु । “विहित
क्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिपिष्टक्रियासाध्यः
सगुणो धर्म उच्यते” ॥ अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदा-
नदर्शनात् । संक्रमण पुण्यकाल एव स्नानादिवर्तमानादित्यागः ।
एवमेव गुरुचरणाः एकादशी प्रकरणोक्त सक्रान्त्युपवासस्य व्रत-
त्वेन भावरूपत्वाद्भावघटितत्वाद्बोभयथापि तत्र पृज्ये विधेर्वृ-
त्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता अष्टम्युपवासवत् ।
एकादशोत्तरे एतद्वद्बुधा विमृष्टम् एवञ्च रात्रिप्रागर्ह सक्रान्तौ
दिवाशेषार्धमात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्वा त्रिसुहृत्तार्धं सायसन्ध्यो-
पासन कार्यमेव । ब्रह्मपुराणे । “नित्यं हयोर्यनयोर्नित्य विष्-
धर्तोर्दयोः । चन्द्रार्कयोर्धृङ्गयोर्व्यतोपातेषु पयसु । अहोरात्रो-
पितः स्नानं आहं दानं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा
तस्य स्यादक्षयश्च तत्” ॥ अहोरात्रोपितः पूर्वदिने कृतोप-
वास एतत् परमेव “अहोरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्दृढमवेत् ।
पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः स्नानदानयोः” इति भीमपरा-
क्रमौयम् । स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमौर्निर्देशात् परादिवसोय
स्नानदाननिमित्तक पूर्वदिने उपवास सयम रूप व्रतादिकं
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ अहणम् । ज्योतिषे “भविष्यादान्तरे राहोः केतोर्वा
संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तटा संभाव्यते षष्ठः” ॥
भविष्यादान्तरे नक्षत्रस्य नक्षत्रयोर्वा त्रिपाटाभ्यन्तरे । “यस्मि-
न् षष्ठे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शमी । पूर्णिमा प्रतिपत्तन्मौ
राहुणा अस्थते शमी” ॥ एतदपि पूर्ववचनानुसारिण तच्चतु-
ष्पादाभ्यन्तरे सति ज्ञेयं तस्मात्तमारभ्य तत् परतो वा इत्यर्थः ।
“तत्पक्षे द्वादश्यायां मासर्चं यदि जायते । ततस्तयोदशे

सूर्ये राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्चं कार्तिकादौ कृत्तिकादि
एतदपि भविष्यान्तरे सति ज्ञेय राहोः पादभोगश्च मास-
द्वयेन । “रविभौमनवांशेतु निरभ्रं चासमादिशेत् । बुध-
सौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरो रंशकमासाद्य
सर्वलाघवः । शशिशक्रनवांशेतु प्राहट्काले महज्जलम् ॥
अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्वरौ” ॥ अन्यत्र वर्षेतर-
काले तौ चन्द्राकौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः । “श्वेते क्षेम-
सुभिचं ब्राह्मणपौडाश्च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे
पौडा च हुताशस्तोनाम् ॥ हरिते रोगानुतापः शस्यानामी-
तिभिश्च विध्वंसः । कपिले शोघ्रगत्वस्तेच्छध्वसोऽथ दुर्भिचम् ।
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिर्चे वृष्टयो विहगपौडा धूम्राभे क्षेम-
सुभिचमादिशेन्मन्दहृष्टिश्च कापीतारुण कपिले श्यामाभे च
क्षुद्रयं विनिर्दिशेत् । कापीतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च
विमलकमलपौताभो वैश्यध्वसौ भवेत् । सुभिचाय सार्चिष्य-
ग्निभय गैरिकरूपे च युद्धानि दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि
निर्दिशेन्मरकतम् । अग्निभयसंप्रदायी पाटलिकुसुमोपमो-
राहुः” ॥ राजमार्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे
तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम्” ॥ श्रीपति-
व्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । “जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टम गते
तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ आसदर्शन-
मात्रेण चार्थहानिर्महद्वयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्-
परिवर्जयेत्” ॥ जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे अर्थात् सप्तमतारायां
निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् जन्मराश्यपेक्षया अष्टमे चन्द्रे
अत्राप्युपलक्षणश्चेत्तदा नवमे चन्द्रेऽहृत्येकवाक्यत्वात् वराह-
संहितायाम् । “जन्मसप्ताष्टरिप्फाद्दशमस्ये निशाकरे ।
दृष्टोऽरिष्ट प्रदो राहुर्जन्मर्चे निधनेऽपि च” ॥ रिपफ द्वादश-
राशिः । अहो नवमः । निधनं सप्तमतारा तथा “वैनाशिक-
ऋक्षे दृष्ट अहणं सुधांशुभास्कारयोः । जन्मयति रोग बहुधा
लेश वित्तक्षयं चाशु । जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्ये निशाकरे
जन्मसु तारकासु । दृष्टा तमचन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्त्ता दद्यात्
कनकं द्विजाय” ॥ उपक्रमे सुधाशुभास्कारयो रिति दर्शनात्

चन्द्रमसमिति . सूर्यस्याप्युपलक्षणम् । वैनाशिककृत्ते त्रयो-
विंशतिनक्षत्रे इति केचित् । वस्तुतस्तु वैनाशिकपटं निध-
नतारापरम् । निधनेऽपि चैत्येकवाक्यत्वात् वैनाशिकपटस्य
गर्भेण विपत्करादिसाहचर्यात् त्रयोविंशतिनक्षत्रस्य प्रत्यरिपद-
प्राप्तत्वादपि सप्तमतारायां पठितत्वाच्च । यथा “विपत्करप्र-
त्यरिसंगीतेषु वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वे नृणां निष्फ-
लमेव तस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्” ॥ जाया-
न्यज्रधर्मा सप्तमद्वादशदशमनवमराशयः । ननु ज्योतिः
शास्त्राद्युक्त निषेधो हिंसावदग्रष्टच्छिकपरोस्तु न तु वैधपरः
मेवं “राहुदर्शनं संक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदाना-
दिकं कुर्युर्निशि कास्यव्रतेषु च” । इति देवन वचने दर्शन-
पदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वादर्थनमपि
विधेयम् । तथा च संवत्सर प्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्र-
मुपोष्यैव राह्वं दृष्ट्वाक्षयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं
आह्वं विधानतः” ॥ ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैध-
दर्शनस्य पर्युदासो नस्तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वे-
नानुपस्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तर साकाङ्क्ष विशेष विधि-
मपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतौति सर्वत्र पटाश्रवनोयादौ
सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा अहरहर्दद्यात्
दौचितो न ददातौति प्रतिषेधात् दौचितेतरपरं न रागप्राप्त-
निषेधकम् । तदुक्तं “विधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रति-
क्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषेण पटान्वयैः” ॥ यज्ञ-
मानः पठतौति श्रुत्या तदुयोग्योविद्वान् दौचितो न ददा-
तौति प्रतिषेधाद्दौचितेतरपरः “स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत”
इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादीतरो
राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्युदासेऽपि
निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्वागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः
ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगम-
नस्य प्रसज्य प्रतिषेधवदिति प्रपञ्चितं मनमासतत्त्वे । अतएव
भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवे-
ज्जन्मान्तरे रोगौ पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ अत्र निन्दाश्रवणात्

प्रसज्यता नोपनिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदामतेति । देव-
वचने निशेति पर्युदस्तममयमात्रपरमन्यथा मायाङ्गे विवा-
हादि र. हृदग्नं मक्रान्त्यादिनिमित्तं स्नानादि च न स्यात् ।
अतएव “ग्रहणोद्वाह मक्रान्ति यात्रादौ प्रसवेषु च । दानं
नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्टं” इति दानदर्पणधृतं ब्रह्म
वशिष्टवचनं रात्रावपौत्यापिना प्रतिषिद्धं कालान्तरं समुच्चौ-
यते । इन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो
रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वन्ति वज्रयित्वा समुद्रगाः । उपा-
कर्मणि सोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो
दोषो न विद्यते । स्वर्धुन्यश्च समानि स्युः सर्वाश्च न्यामि
भूतले । कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः” ॥ यव्यो-
मासः ।

नदीनक्षत्रमाह । “धनुः सहस्राख्यष्टौ च गतिर्यसिं न
विद्यते । न ता नदोऽशब्दवद्वा गच्छन्तिः ‘परिको र्त्तता.’” ।
स्वर्धुनोगङ्गा यासामपाम् । धनुः प्रमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरीय
प्रथमकाण्डम् । “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं कौशोधनुः महसिक.” ॥ शयोऽस्तः ।
अत्र विशेषो मदम पारिजाते निगमः । न दृष्टेत्तोरवासिना-
मिति । अत्रैव व्याघ्रपादः । “अभावे कूपवापानाम अन्ये-
नापि समुद्धृतं । रजादुष्टेऽपि पर्यास ग्रामभागो न दुष्यति” ॥
अन्येन कुम्भादिना । अतएव इन्दागपरिशिष्टकतापि तास्त्रि-
त्यधिकरणेन निर्दिष्टम् । देवलः । ‘गङ्गा च यमुनाचैव पूज-
जाता सरस्वती । रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदमञ्जकाः”
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा पूज्यजाता । “शोणसिन्धुः हिरेण्या-
ख्यकोकलोऽदित्यघर्घरः । शतद्रुध नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः
सुताः” ॥ ग्रहणे कूपस्थप्रशसया ग्रहणप्राक्कालीनोद्धृतव्या-
वृत्तिः । व्याघ्रः । “आदित्यकिरणैः पूत पुनः पूतश्च वज्रिना ।
व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णं वारिणा” ॥ एवम्भूतं जलं
यतोऽत उष्णवारिणापि स्नायादित्यर्थः । व्यासः । “सर्वे
भूमिसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः । सर्वे गङ्गासमं तोयं
ग्रहणे नात्र संशयः” ॥ तथा “इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगु-

षष्ठं तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेर्दश" । संयोग-
 दृष्टकत्वन्यायात् अत्र आहं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष-
 ष्णं शातातपौ । "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।
 प्रकुर्वाणस्तु तच्छ्राहं ग्रहे गौरिव सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पुण्यो दत्ता विप्रस्य
 वे करे" ॥ अस्मामयाहमाह प्रचेताः । "पापघनम्नो तौर्यं च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । - आमआहं द्विनैः कार्ये शूद्रेण तु सदै-
 वदि" ॥ अग्निहः "ग्रह्यं चैत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुत्पते ।
 आमं विषुषमित्युक्तं खिवमममुदाहृतम्" ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 "निरम्ने रामआहे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित् । दृष्टो तु
 चालयेदद्यं सक्रमे ग्रहणेषु च" ॥ ग्रहणनिमित्तआहादि मन्त्र-
 मासेऽपि कार्यं "नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 न्मूत्रे । तौर्यं स्नानं गजच्छाया प्रेत आहं तथैव च" ॥ इति
 हृदयतिवचनात् । आहविवेकेऽप्येवम् । "चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नान आहदानजपादिक । कार्योणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिक तथा" ॥ इति कालमाधवीयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे "सत्तौर्येऽर्क-
 विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदौघां प्रकुर्वाणो मास-
 चादौन्न शोधयेत्" ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
 आवणी दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिचैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्जनचन्द्रिकायां "चन्द्रसूर्यग्रहे तौर्यं सिद्धयेत् शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥ गारुडे । "सूर्यग्रहः
 सूर्यवारि सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्" ॥
 देवोपुराणे । "यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप ! ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्" ॥ न च देवल दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं "चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे । अचयं कथितं पुण्यं
 तन्माप्यर्के विशेषतः" ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहो दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहु' दृष्टाऽक्षयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचर इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्र चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादो संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जावाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषय-स्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृशेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । "चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रद्वयमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु" ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादि कर्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव लाघवात् । अन्यथा "सौमन्तो-न्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो गृही" ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि श्राद्धं प्रमज्येत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा श्रवणाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्त' गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च यस्तास्तमिते वशिष्ठ' पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति भोर्द्धु' । देव-लोऽपि "यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते" ॥ निगमोऽपि "सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुर्वचित्" ॥ इत्याह साधवाचार्योऽपि ग्रस्ता-स्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तर्ह्येयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तीदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्वर्गा-दिमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । "अथत्रान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चिन्दीर्वा-शुचि' पूर्वमुपोषित' । नद्यां समुद्रगामिन्या माभिमात्रजले स्थित । यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्नन्व समाहितः । अनन्तरं दशांगेन कृपाहोसादिव क्षरेत् । तदन्ते सदृतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुद्रप्रसिद्धर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

णश्च तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्द्रोः कीटीरवेदंशः । संयोग-
 श्रवकत्वन्यायात् अत्र आहं नित्यं काम्यम् । तथा च ऋष-
 ऋषां शातातपो । “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।
 अशुभाणस्तु तच्छ्रावणं पद्मे गौरिव सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पुण्यो रक्षा विप्रस्य
 वे करे” ॥ अत्रामयाहमाह प्रचेताः । “आपद्यन्मनो तीर्थे च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । - आमयाहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वदि” ॥ वसिष्ठः “शस्यं चैत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुत्पते ।
 आसं विसुषमित्युक्तं स्त्रियमममुदाहृतम्” ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 “निरम्ने रामयाहे तु अन्नं न क्षालयेत् क्वचित् । दृष्टो तु
 क्षालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” ॥ ग्रहणनिमित्तयाहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं “नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 म्बुचे । तीर्थं स्नानं गजच्छायां प्रेत आहं तथैव च” ॥ इति
 हृदयतिवचनात् । आहविवेकेऽप्येवम् । “चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं आहदानजपादिकं । कार्याणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” ॥ इति कालमाधवीयधृतवचनाश्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे “सत्तीर्थेऽर्क-
 विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदोषां प्रकुर्वाणो मास-
 र्चादौत्र शोधयेत्” ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
 आषणी दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्चनचन्द्रिकाया “चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धचेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” ॥ गारुडे । “सूर्यग्रहः
 सूर्यवारं सोमे सोमग्रही भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तवानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कीटिगुणमत्र फलं लभेत्” ॥
 देवोपुराणे । “यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप । ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्” ॥ न च देवन् दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं “चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अन्नं कथितं पुण्यं
 तन्नाप्यर्कं विशेषतः” ॥ इति मार्कण्डेय वचने राहौ दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुं दृष्ट्वाऽचर्यं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचरं इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्योपरागस्य ज्ञानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शनं इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जावान्न वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृष्टेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । “चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रदृष्टणमुच्यते । तत्र कर्मणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु” ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित ज्ञानादिकर्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव लाघवात् । अन्यथा “सौमन्ती-श्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयती गृही” ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुखदर्शने ज्ञातेऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा अवगाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्यकालो यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति नोर्ध्वं । देवलोऽपि “यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” ॥ निगमोऽपि “सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्” ॥ इत्याह माधवाचार्योऽपि ग्रस्तास्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभिहितं नारायणोपाध्यायेन तद्देयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्पर्श-द्विमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । “अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा-शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः । यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रहणादि विमोक्षान्तं जपेन्नान्न समाहितः । अनन्तरं दशांगेन क्रमाद्गोसादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-कर्मणम् । ततो रुक्मसिद्धये गुरुं संपूज्य तीपरेत् । एवञ्च

मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसौढति । अथवान्य प्रकारोऽयं
 पौरश्चारणिको विधिः । चन्द्र सूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । अर्थादि मोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः । जपात्
 दशांशतो होमं तथा होमात् तर्पणम् । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य
 जायते सिद्धिरुत्तमा ॥ गोपान्मन्त्रं तर्पणे तु होमसम-
 सख्यत्वं यथा । “इह गोपान्मन्त्राणां तर्पणं होमसंख्यया ।
 समं ज्ञेयन्तु सर्वेषामित्यागमविदो विदुः” ॥ पुरास्क्रयाचर्या-
 याम् । “होमायक्तो जपं कुर्युर्होमसंख्याचतुर्गुणम् । षड्-
 गुणं चाष्टगुणितं यथामख्यं द्विजातयः ॥ तेषां स्त्रीणान्तु
 विज्ञेयस्तेषामेव समोजपः । यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य
 कौर्त्तितः” ॥ तथा “मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यात्तर्पयामि नमोऽन्तकः । तर्पणस्य दशां-
 शेन मार्जेन कथितं किञ्च । तच्चैवं देवतारूपं ध्यात्वात्मानं
 प्रपूज्य च । नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यादाभिपिच्छास्यनेन तु । तायैरश्वनिना
 शुद्धैरभिषिञ्चेत् स्मृद्धेनि । मार्जेनस्य दशांशेन वाङ्मनानपि
 भोजयेत् । विप्राराधनमात्रेण व्यङ्गं माह्वं भवेदयतः । जपो-
 ऽद्यापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिपेचनम् । भूदेवपूजनं पञ्च प्रका-
 रैश्च पुरास्क्रया” ॥

तत्र प्रयोगः । स्नात्वाचम्य तत्संदिह्यचार्यं पद्येत्यादि
 राहुग्रस्ते निशाकरं अमुकगोत्रः अथमुक देवशर्मा अमुकदेव-
 ताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो आसादिसुक्तिपर्यन्तं तज्जपमहं
 करिष्ये इत्यभिनय्य तावत्कालं जपेत् । ततः प्रातः पूजयेत् ।
 ततो जपदशांशहोमं कुर्यात् तदसम्भवे राहुग्रस्तं निशाकर-
 कालीनामुकमन्त्रं जपदशांशहोममसंख्याचतुर्गुणं जपमहं
 करिष्ये इति मङ्गल्यजपं कृत्वा समर्प्य राहुग्रस्तं निशाकर-
 कालीनामुकमन्त्रं जपदशांशहोमं तदशांशं तर्पणमहं करिष्ये
 इति मङ्गल्यजपं मन्त्रं मुच्चार्यामुक देवतामहं तर्पयामि नमः
 इत्यनेन तर्पयेत् । गोपान्मन्त्रे तु होमदशांश इत्यत्र होम-
 समसख्येति निर्देश्य ततस्तु राहुग्रस्तं निशाकरकालीनामुक-
 मन्त्रजपदशांशहोमं तदशांशं तर्पणं तदशांशाभिवेकं मङ्ग-

करिष्ये इति सहस्रार्थात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा नमोऽन्तं मन्त्र-
सुचार्यामुकमहमभिषिञ्चामौत्यनेन स्वमूर्धन्यञ्जलिनाभिषि-
ञ्चेत् । गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसख्येति
निर्देश्यम् । ततो महतीं पूजां विधाय तदभिषेकदशांश-
ब्राह्मणभोजनमहं कारयिष्ये इति सहस्रं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
गुरुं संपूज्य दक्षिण्या तोषयेत् । सूर्यग्रहणे तु राहुग्रस्ते
दिवाकर इति विशेषः । ग्रहणदर्शने स्नानमावश्यकम् । तथा
च हृद्दृशिष्टः । “संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायादयस्तु मानवः ।
सप्तजन्मसु कुष्ठौ स्यात् दुःखभागो च सर्वदा” ॥ अत्राशौचेऽपि
साङ्ग स्नानं कर्त्तव्यं न आह्लादि । तथा च संवत्सरप्रदीप-
गङ्गावाक्यावस्थोः स्मृतिः । “सूतके स्मृतके चैव न दीपो राहु-
दर्शने । स्नानमावन्तु कर्त्तव्यं दानआहविर्वर्जितम्” ॥ भविष्ये
“चन्द्र सूर्यग्रहे चैव स्मृतानां पिण्डकर्मणि महातीर्थे तु संप्राप्ते
क्षतदीपो न विद्यते” ॥ महातीर्थे गङ्गादौ संप्राप्ते तत्तत् क्षेत्र-
वासिना सम्यक् प्राप्ते न तु प्रथम प्राप्तिमात्रे संशब्दानर्थ-
क्यापत्तेः । पराशरवचने तीर्थपरस्य तत्तन्निमित्तक कर्मणि
जनन मरणाशौचाभावोक्त्या सुतरां क्षतेऽपि तथा कल्पनाया-
युक्तत्वाच्च । यथा “दौक्षितेष्वाभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरिषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौच स्मृतसूतके” । दौक्षितेष्वाति यज-
मानानां सोमयागाह दोक्षणीयेष्टौ कृतार्या दौक्षितत्वं भवति
तेन दोक्षणीयेष्टुत्तरं कालं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं विहितं
तत्राशौचं नास्ति अभिषिक्तेषु प्राप्तराजत्वाभिषेकचत्रियेषु
तद्विशेष विहित व्यवहारदर्शनादि कर्मण्यशौचं नास्ति । व्रत-
परो व्रतानुष्ठानप्रसक्तः तीर्थपरस्तत्तत् क्षेत्रवासिना तन्नि-
मित्तक कर्मानुष्ठानप्रसक्तः । एवं तपोदानप्रसक्तेष्वपि नाशौचं
गर्गः । “यस्मिं स्निजन्मनश्चत्रे ग्रस्येते ग्रसिभास्करो । तज्जा-
तानां भवेत् षोडा ये नराः शान्तिवर्जिताः” ॥ दोषिकायां
“ग्रहण ग्रहपरिपोडित नाडीनक्षत्र दोषशमनाय सह शत-
पुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोगौरैः” ॥ शतपुष्पा शुभुफा
फलिनो प्रियङ्गुः फलं क्षातीफलं नाडी नक्षत्राणि च । पाद्य-
दग्ध षोडशाष्टादश त्रयोविंश पञ्चविंशानि । ध्योतिषे

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा । भास्करगृहे
दद्यान्नाडौदोषोपपौडितः । दृतकुम्भीपरिनिहितं शङ्खं नव-
नौतपूरितं दद्यान्नाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दीपाकरग्रहणे ।
राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा ग्रस्यते । तस्माद्देव-
हुताश शङ्कररमाः कल्याणटा राशयः । मध्यस्थारविशाय-
काङ्कदशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मग्लौ तुरगाष्टमाः खलु
नृणां यच्छन्ति नेष्टं फलम्” ॥ वेदहुताश शङ्कररसाद्यतुस्त्ये-
काष्टशषट् रविशायकाङ्क दशमाः द्वादश पञ्चनवमदशमाः
युग्मग्लौ तुरगाष्टमाष्टक सप्तमाष्टमाः । कृत्यचिन्तामणौ ।
“अविकृतं सलिलपातैः सप्ताहान्तः सुभिन्नमादेश्यम् । यच्चा-
शमं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति” ॥ अविकृतेति करका-
दिरहितेत्यर्थः । यत्तु ग्रहणे भोजनविधिनिषेधौ दृष्टोपराग-
विषयावेव नपुंमात्रविषयौ मानाभावात् । सुक्ति दृष्टेत्या-
दिना तस्यैव प्रकृतत्वाच्चेत्याहुः । तन्न मनोरमम् । “चन्द्रस्य
यटि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव । ग्रहणन्तु भवेत् तत्र तत्-
पूर्वा भोजनक्रियाम् । नाशरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तु सुपा-
गते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु । सुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नान कृत्वापरिऽहनि” इति विष्णुधर्मोत्तरवच-
नेन सामान्यतो निषेधात् तथैवेतिसग्रहत्वेनैवेत्यर्थः । चन्द्र-
सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा
द्विरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इति देवजवचनेन सामान्यतः प्रायश्चित्त-
विधानाच्च । तस्मिन्नेव दिने तद्विवशोय निषिद्ध कालाभ्यन्तरे ।
“आदित्येऽहनि सक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । पारणशोप-
वामञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् शृङ्गौ” ॥ इति निषेधात् पुत्रिणो
शृङ्गस्थस्यापि यस्मास्तेऽपि नोपवामः किन्तु ग्रहणानन्तरं पूर्वं
वा निर्दोषकाले तेन किञ्चित् भक्ष्यमिति सवत्सरप्रदीपः ।
ग्रहणपूर्वभोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धज्ञोतमः । “सूर्यग्रहे
तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामां स्त्रीन्
बालहृदातुरैर्विना” ॥ चन्द्रस्य यस्तोदये विशेषमाह वृद्ध-
मिठः । “ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्” ॥ बाल-
हृदातुरविषये वाचस्पतिमिश्रदत्तमार्कण्डेयवचनम् । “सायाह्ने

ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे
चेन्नसङ्गवे । मङ्गवे ग्रहणं चेत्स्यात् न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

अत्रानध्यायोऽपि न दृष्टापरागमावधिषयः । “व्रह्मं न
कीर्त्तयेद् ब्रह्म राश्रीराहोय सूतके” ॥ इति मनुवचने सामान्यतो
निषेधात् एव व्रह्मानध्यायो अस्तास्तविषय इति मित्याचरा ।
अत्रानिष्टाधिक्यमपि । “अस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्या-
वनोश्चरक्षयदौ सर्वग्रस्तौ दुर्मिधमरकदौ पापमदृष्टौ” ॥ इति
वचनात् । अन्यत्रत्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् यथा
“सन्ध्यागर्जित निर्घात भूकम्पोत्क्रान्तिपातने । समाप्य वेदं
द्युनिशमारण्यकमधौत्य च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्या राहु-
सूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिष्ठेद्य च” ॥ द्युनि-
शमहोरात्रम् । पुष्पलिङ्घिचक्षुरौको दुरङ्घ्रिवज्रावपांपित्त-
मिति विश्वप्रकाशात् । ननु तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपत्-
वटितत्वात् अनध्यायप्राप्तौ राहुसूतके इत्यनेन पुनरनध्याया-
भिधानेऽनुवादापत्तिरिति चेन्न चैत्रयावणमार्गशीर्षाणामादि
प्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारि काण्डधृत हारीतवचने
एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासा काम्यत्वात्
आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः । “साच यौधिष्ठिरौ सेना
गङ्गेय शरताडिता । प्रतिपत्पाठशौनानां विद्येव
तनुतां गता” ॥ इति व्यास वचनमपि तावन्मात्रपरं
गङ्गेयो भोजः । एवञ्च ऋतुसन्धिष्विति चतुस्रं वत्सरा-
भिप्रायेण ततश्च राहुसूतक इत्यपि नित्यत्वाय अतएव
गौतमोक्ताकालिकानध्यायोऽपि सङ्गच्छते । यथा आकालि-
कानिर्घात भूकम्पराहुदर्शनोत्क्रादित्याकालिका इति निमित्त-
कालमारभ्य पर्यवर्त्यैव स एव कालस्तत्र भवा एते चोत्
कटनिर्घातादिविषया मनुनोक्तायां तथा विधानात् यथा
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्क्रान्ता च संप्लवे । आकालिकमन-
ध्यायमेतं मनुस्मृतौ ॥ महोत्क्रान्तां संप्लवे इतस्ततोऽनेक
महोत्क्रान्तां सन्निपाते अत्रादिषु प्रतिप्रसवमाह मनु । “वेदी-
पकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके । नानुरोधोऽस्यनध्याये
होममन्त्रेषु चैव हि” ॥ पराशरभाष्ये पूर्णपुराणम् । “चन-

ध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु
 पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥ अङ्गान्याह शिखापद्यम् । “कन्दः
 पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयमं नेत्रं
 निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिखा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं
 स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके मज्जीयते” ॥ कल्पो-
 नाना शाखागतलिङ्गादिकल्पितः प्रत्यक्षवेदमूलकः स्वसंज्ञा-
 भिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः । ज्योतिषामयमं
 ज्योतिःशास्त्रं निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्वचनं ग्रन्थः । पर्वस्वित्त्व-
 नेन संक्रान्तिपरिग्रहेऽह्यन विषुवयोरेव परिग्रहः । तथा च
 नारदः । “अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अध्यायस्तु
 न कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥ सम्यागर्जने तु शास्त्रमात्र-
 चिन्तानिन्दा माह कृत्यचिन्तामणौदुर्वासाः । सम्यायां गर्जिते
 सधे शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 र्विद्या यशोवल्लम् । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्लनित निस्वने ।
 सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः इति मनु वचनं
 वर्षाविषयम् । अग्निषु तु आवसथ्यादिषु प्रादुष्कृतेषु होमार्थं
 प्रज्वलितेषु प्रातःसाय सम्यायामित्यर्थः । तस्यां विद्युत् स्लनित-
 निस्वने सति सौरनाक्षत्रान्यतर ज्योतिषा सह वर्तते यः कालः
 सदिनमात्रं वा रात्रि मात्रमित्यर्थः । अष्टम्यादिषु विशेषमाह
 हेमाद्रि धृतापस्तम्बः । उदयेऽस्तमये वापि सुहृत्तत्रयगामि
 यत् । तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः” ॥ केचिदाहुः
 क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः । तावदेव त्वनध्यायो न
 तन्मिश्रदिनान्तरे । तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे
 तिथ्यन्तरे तत्र पूर्ववचनमुत्तरमौमांसाध्यायिभिः परिगृहीत
 परवचनन्तु अन्य ग्रन्थपरं यत्तु निर्णयामृतधृत “प्रतिपल्लेश-
 मात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्य-
 घटं यथा” ॥ इति । तत् दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तिता-
 मात्रेण सर्वदिनदूषणाय । यच्चापरमुक्तं यस्मास्तत्रयपक्षे तद्दिने
 उपवास एव “मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि” ॥
 इत्यादेः पूर्वदिनभोजनव्यावर्तकं तथैव सार्थकत्वादिति तदपि
 न सुन्दरम् । परेऽहनि दृष्ट्वैव स्नात्वा भुञ्जीत रोगादिना तद्दिने

तदकरणे तत्परदिने भोजने तु न दर्शनाद्यपेक्षेत्येतावतैव परे-
 ऽहनि इत्यादेः सार्थकत्वात् । एवञ्च “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा
 चन्द्रग्रहो भवेत् । सायन्तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम्” ॥
 इति वृहन्नारदोय वचनस्याप्यसङ्कोचः स्यादत एव नारायणो-
 पाध्यायेन “न स्नानमाचरेद्भुक्ता” इत्यादि मनुवचनमप्येत-
 दितरविषयमिति यस्तास्तमिते चन्द्रे प्रातर्भोजनस्याभ्यनुज्ञाना-
 दिति चाभिहितम् । एष च दर्शननियमो न रागप्राप्तदर्शन-
 एव मेघादिना तु अदर्शने तु उदयकालमाकलय्यैव भुञ्जीत ।
 ‘मेघमानादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं
 कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम्” ॥ इति ह्यत्यन्तस्वार्थवधृतवचनात् ।
 नचेदमयस्तास्तमिते विषयं तावन्मात्रविषयत्वे प्रमाणा-
 भावात् । प्रत्युत यस्तास्तविषय एवेदं सार्थकमन्यत्र दर्शना-
 पेक्षायां प्रमाणाभावात् तत्र मुक्ते शशिनि भुञ्जीत इत्येताव-
 न्मात्रमुक्तम् । यत्तु “सूतके मृतके चैव सूतकं राहुदर्शने ।
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” ॥ इति वचनं
 तदपि मुक्त्यवधारणपरम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “यदे-
 वास्तं गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः । आकलय्य तु तं कालं
 क्रिया कार्या विचक्षतैः” ॥ अतएवाभ्येनापि उदयकालमा-
 कलय्य भुञ्ज्यत इति । तथा च संवत्सरप्रदोषे । “यस्ते चास्तं
 गतं त्विन्दो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । स्नात्वा पाकादिकं कार्यं
 भुञ्जीतेन्दूदये पुनः” ॥ कालमाधवोये भृगुः “यस्तावेवास्तम-
 नन्तु रवौन्दू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाभ्यवह-
 रेश्वरः” ॥ अनयोर्दयमात्रापेक्षोक्ता तस्मान्मुक्तिं दृष्टेति दर्श-
 नापेक्षा निर्विरोधविषय एवेति अगोचातिदेशे तु राहुदर्श-
 नस्य निमित्तता । सूतक इति पापुल्लवचने षट्षिगम्यतवचने
 च दर्शनश्रुतेः । तदयथा “सर्वपापेषु वर्णानां सूतकं राहु-
 दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमत्र विवर्जयेत्” ॥ अत-
 एव सतिः । “प्रेतग्राहे षट्षिष्टं गृहे पर्युपितञ्च यत् ।
 दम्पत्योर्भुक्तमेष च न भुञ्जीत यदाचन” ॥ षट्षिष्टं पाक-
 पात्रेऽवगिटम् । गृहे उपरान्तं पर्युपितं स्थितं दम्पत्योराश्रम-
 सामिनोर्भाजमानान्नरं पाकस्यान्नमवगिटमिति यादृचि-

न्तामणिः । यत्तु देवस्य वचनम् “एकोद्दिष्टस्य श्रेष्ठन्तु ब्राह्म-
णेभ्यः समुत्सृजेत् । पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मण्डलं भोज-
नम्” ॥ तस्य एकोद्दिष्टस्य श्रेष्ठं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्व-
वश्रेष्ठयेत् पश्चात् स्वयं पुनर्मण्डलं भोजनं पाकान्तरकृताञ्च
भुञ्जीत इत्यर्थः तस्यानाचरणात् शास्त्रान्तरं विधयम् । ग्रह-
णादर्शनापि सुक्तौ स्नातव्यं मुक्तिमात्रस्यैव जननाशौचनिमि-
त्तत्वात् यथा ब्रह्माण्ड पुराणम् । “ग्रहणे श्रावमाशौचं विमुक्तौ
सौतकं स्मृतम् । तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः” ॥
उपस्पृश्य स्नात्वा । सवत्सरं प्रदीपे सुक्तौ स्नात्वा पठितव्यम् ।
“उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचाण्डाल-
योगीत्यं कुरु पापक्षयं मम” ॥ इति । सूर्यग्रहणे तु सूर्यसङ्गम
इति विशेषः । अर्चोऽप्याचारवशाद्भातव्य इति । न च “नेत्ते-
तोद्यन्त मादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपस्पृष्टं न वारिस्यं
न सव्यं न भस्मो गतम्” ॥ इति मनुवचनेन वैधदर्शनं निषेधोऽस्तु
जन्म सप्ताष्टेत्यादि निषेधवदिति वाच्यं तत्रोद्यदादित्यादिदर्श-
नस्य रागप्राप्तस्य साहचर्या द्राहुदर्शनस्यापि तथाभूतस्य
निषेधः । अतएव “चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महा-
ग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राऽप्यर्कं विशेषतः” ॥ इति मार्क-
ण्डेयवचनं वैधदर्शनं परम् । एवञ्च “तैले जले तथावस्त्व
मादर्शं च मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं दिवा-
करम्” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमपि वैधेतरनिषेधकम् ।
इक्षितेत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः । नाशुचौ राहुतारका इत्यत्रा-
शुचेः पर्युदासाच्छुचेर्दर्शनमनुज्ञातम् । अत्राशुचिर्मूत्रपुरीषो-
त्सर्गाद्यं शौचवान् न तु जननाद्यशौचवान् तत्र दत्तवचनात् ।
भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे ।
प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतवन्धने” ॥ व्रतवन्धने उपनयने ।

अथामावास्या । सा च प्रतिपदयुता आद्या युग्मात् ।
वराहपुराणे चाण्डालं शपथे । “पष्टाष्टम्यथमावास्या उभे
पक्षे चतुर्दशी । अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥
अतोऽत्र स्नानमावश्यकम् अतोऽत्र जीवत्पितृकैणापि स्नात-
व्यम् । “अमास्नानं गयायाहं दक्षिणामुखभोजनम् । न

प्रयोगो यथा । ऊनविंशति दास्यमानपिण्डस्थानानि यथा
दक्षिणं भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशाना-
स्तौर्य्य “अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥ मातामहकुले ये
च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे
तिलोदकैः ॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” ॥ इत्येतैस्तिलोद-
कैरावाह्य “आब्रह्मस्तम्भपथ्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तप्यन्तु
पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतोतकुलकोटीनां सप्त-
होपनिवासिनाम् ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलो-
दकम्” ॥ इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात् ततो मूला-
दितः पितृतोर्थेन पिण्डान् दद्यात् तत्र क्रमः । “अस्मत्कुले
मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ बन्धुवर्गकुले ये च
गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
म्यहम् ॥ अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपौडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अग्निदग्धाश्च ये
केचिद्वाग्निदग्धास्तथा परं । विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ उहन्मन-
मृता ये च विप्रशस्त्रहताश्च ये । आत्मोपघातिनो ये च
तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अरक्ष्ये वर्त्मनि बने क्षुधया तृप-
या हताः । भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्” ॥
घने जले । “रोरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये स्थिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अनेक यातना-
संस्थाः प्रेतलोके च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ अनेक यातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ नरकेषु समन्तेषु
यातनासु च ये स्थिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ पशुयोगिनता ये च पक्षिकोट सरौचपाः ।

अथवा वृक्षयोनिस्था स्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् । जात्यन्तर
सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा । मानुष्यं दुर्लभं तेषां तेभ्यः
पिण्डं ददाम्यहम् ॥ दिव्यान्तरोक्ष भूमिष्ठाः पितरो बान्धवा-
दयः । मृता असंस्कृताये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ये
केचित् प्रेतरूपेषु वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु
पिण्डदानेन सर्वदा ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि
बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ॥
पितृवर्गे मृताये च मातृवर्गे च ये स्थिताः । गुरुश्वशुरवभूनां
ये चान्ये बान्धवामृताः । ये मे कुले नृपपिण्डाः पुत्रदारवि-
वर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पद्मवस्तया ।
विरूपा आत्मगर्भाय ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो
मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ॥ अग्रहण्या ये पितृवर्ग ज्ञाता
मातृस्तया वरगभवा मदोयाः । कुलद्वये ये मम दासभूता-
मृत्यास्तथैवाश्रितमेवकाय ॥ मित्राणि मर्याः पशवश्च वृक्षा
दृष्टाश्च दृष्टाय कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम दासभूता-
स्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि ॥ अघोमविशति पिण्डे
योऽगपिण्डकं पारिभाषिकं पञ्चाम्रवत् ।

ग्रीष्मपशुर्दुर्गमश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रतिपदादिपक्षदशक पञ्चादि
दशक एकादश्यादिपक्षक त्रयोदश्यादित्रिक तिथिरूप कल्प-
चतुष्टयान्यतमेषु प्रतितिथियु आहं कर्त्तव्यं पूर्व पूर्वकस्य पक्ष-
भूयम्भूतं तथा च त्रिपक्षपुराणम् । “अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं
कुर्यात् दिने दिने । त्रिभागहीन पक्षे वा त्रिभागं त्यजेमेव
वा” ॥ अर्द्धमेवयेति अर्द्धं कुर्यादेवेत्ययोग्यवच्छेदपरं अर्द्धतराम्भ-
ववच्छेदपरं वा उभयथापिर्द्धस्यावश्यकत्वं तत्र त्रिभागस्यैरा-
हंत्वे सम्भवति न तु पक्षस्य तत्राहं त्रिभागकारणे अर्द्धमेवेति
नियमानुपपत्तेः । अश्वयुगश्रितो नद्युक्कृष्णोर्ध्वतमो मध्यमपक्ष-
स्या मासैः पञ्चयुक्पक्षयोगः । तत्रय निमज्जदादौ चाश्विने
मासि कृष्णपक्षे इत्येव स्मरन्निष्कः प्रयोगः कर्त्तव्यः आश्विन-
पक्षे दिने दिने तिथौ तिथौ । “तिदिनेहं दिदमयाम्भमानं
प्रकीर्त्तितम्” । इति पिण्डपुर्णोत्तरोपानुसारेण गोदद्यान्ना-
ग्निमद्यापि चाग्नेनात्र दिनस्यापि तथैव युक्त्यात् पिण्ड-

धर्मोत्तरे । “उत्तरादयनात् आह्वे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे दितम् ॥ प्रौष्ठपद्याः
परः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्युह्यंश्च तत्रापि दश-
म्युह्यंमतोप्यति । मघावुक्ता तु तत्रापि अस्ता राजं स्वयो-
दशौ” ॥ बृहद्राजमार्त्तण्डे । मत्स्यपुराणम् । “कन्यां गते
सवितरि दिनानि दशपञ्च च । पार्वणेन विधानेन आह्वं
तत्र विधीयते” । काष्णजिनिभविष्योत्तरीययोः । “नभस्य
स्थापरं पक्षे आह्वं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादि वध्यं
स्यात् नैव वज्या चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण
भाद्रस्य । अत्र प्रागुक्त देवौपुराणान्मघात्रयोदश्यां पुत्रवता
पिण्डरहित आह्वेन कृते नैवाश्वयुक्कल्पआह्वस्य निर्वाहो न
त्वङ्गभूत पिण्डानुरोधेन आह्वान्तरं कर्त्तव्यम् । “प्रधानस्या-
क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्ता क्रियायान्तु
नाहन्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति कुन्दोगपरिशिष्टात् । एवं
प्रेतपक्षादिसृतस्य पार्वणविधिना सांवसरिक आह्वे कृते
मातामहादि आह्वाय न पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र
पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम्” । इति बृहस्पतिवचनेन “माता-
महानामप्येव आह्वं कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितुः
आह्वानेन प्रवृत्तेः । एवमविभक्तसापन्न भ्रात्रोरेकेन पावणे
कृतेऽपरं मातामहायादाय पुनः पार्वणं न करणीयम् ।
अतएव हेतु निर्णयेऽपि साग्निहोत्रेण पितुः क्षयाहे पित्वादि-
त्रिकस्य आह्वे कृते तत्र मातामहायादाय न पार्वणारम्भः वाजि-
नवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् ।

श्रुतिः । “तौर्ये तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निपिदेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ गङ्गाद्यति-
रिक्त तिलतर्पणस्य निषेधमाह “पित्रोः आह्वे रवौ शुक्ले
सक्रान्त्यां निशिमन्थयोः । सप्तम्यां वर्षहृदौ च न कुर्यात्तिल-
तर्पणम्” ॥ प्रपद्यन्तु मलमासतत्त्वेऽनुमन्थेयः । भविष्ये ।
“येय द्यौपान्विताः राजन् ! स्याता पञ्चदशौ भुवि । तस्यादद्या-
न्नचेदत्त पितॄणां वै महालये” ॥ महालये कन्यागतापरपक्षे
नचेदत्त मलमासादिना यमायास्यायामपि । मलमासे आह्व-

भावमाह कौयुमिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्याद्वयो-
दशः । तस्मिन् स्वयोदशे आहं न कुर्याद्विन्दुमक्षये” ॥ संव-
त्सर प्रदोषे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्चाहं तदादौ स्यात् न परत्र मल्लिङ्गुचे” ॥ यत्तु “जात-
कर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्चाहं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं
व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्य-
श्चाहपरमिति मलमासतत्त्वे विवृतम् ।

अमावास्या आहकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “पिण्डा-
न्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
नातिमन्ध्याममौषतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति । “ततः
प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” ॥ इति मत्स्यपुराणात्
पिण्डानां पितॄणां अन्वाहार्यं आहं मासैकहस्तिजनकं यत्तथा
तथा च मनुः । “पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदु-
र्वुधाः” ॥ राजनि चन्द्रे । अथ यत इत्यनेन कश्चिच्चन्द्रक्षया-
भावेऽप्यमावास्या आहं सूचितं एतादृग्व्युत्पत्तेः । साग्नि-
निरग्निमाधारणत्वाद्दृश्यमाणं कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा
स्तस्मिन्नावृष्टिमाणाभिदः साधारणः । यत्तु “पितृयज्ञान्तु
निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहं
कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्ड-
पितृयज्ञ निर्वृत्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं आहं कुर्वीतेति
क्रमविधायकम् यत्नानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं तथा च “लक्ष्मण-
वोषेत्यभूतैष्वभिर्भागेपरिप्रतो । अनुरेषु महार्थं च ह्रीने
उपश्य कथ्यते” ॥ चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्त
क्षये तथात्वे बर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव आहवि-
वेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्तं कृष्यपक्षविहितं पार्व-
णश्चाहं यथास्तमिति वचनादवस्थेत्युक्तं तत्र साग्निककर्तव्यत्वा-
विशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था
साग्निनिरग्निमाधारणोक्त्यवगम्यते । एवञ्चामावास्यायां मृताह-
निमित्तकौरसश्चेन्न पुत्र कर्तव्यं पार्वणेन क्षीयमाणादिना न
व्यवस्था किन्तु यथास्तमित्यनेन । एतद्विहितं मलमासतत्त्वे ।
यत्तु दशममुहूर्त्तकस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्निकत्वेऽपि आहं

तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थमेवेति वासर तृतीय-
 शाभिधानं साग्निकपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं
 “पूर्वाह्णे वै देवा नां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णे पितृ-
 णाम्” ॥ इति श्रुत्या तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माह्वयेन बोधना-
 देव आह्वये परित्यागः । एतत् श्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृती-
 यांश इत्युक्तं वासरस्य तृतीयांशे विधाविभक्तस्य दिनस्य
 तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्तं
 आपद्यपि वर्जनौय इत्यर्थः । तेन “प्रातःकालो मुहूर्तां स्त्रीन्
 सङ्गवस्तावदेवतु । मध्याह्नेस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
 सायाह्ने स्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसो
 नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्यपुराणे निषिद्ध-
 मुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्तद्वयमभ्यनुज्ञातम् अतिशब्दस्वरसौत् ।
 “त्रिमुहूर्तापि पूर्वादशां च बहुचैः” ॥ इति हारीत वचनाच्च
 तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरतृतीयांश-
 लाभे पूर्वदिन एव आह्वम् एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन
 राक्षसो वेनामात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं सर्व-
 कर्मसु स्नानदानादिव्यपि अनापदीत्यर्थ इति आहविवेकः ।
 तेनागतौ तस्यामपि तत्करणम् अतएव पराशरः “दिवाकर-
 करैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो
 रन्यत्र दर्शनात्” ॥

दर्शने कुत्र आहमित्याह कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
 “यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या चौर्य-
 माणा तदैव आहमिष्यते” ॥ चतुर्दशीयाम चतुर्दशी मन्वन्धि-
 दिनयाममिति तद्दिनम्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशी निर्दे-
 शोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमा-
 वास्याचतुर्दशीसम्बन्धि दिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्य किञ्चिन्नृ-
 नवा अनुपूरयेत् । अत्रानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य
 पादान दण्डद्वयान्यूनं प्रथमं मुहूर्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते ।
 एतेन प्रहरत्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकं प्रहरत्रये वा चतुर्दशी
 प्रतीयते । ततयोमयवामरीय द्वाभ्यांशसम्बन्धि पञ्चधा विभ-
 क्तापराह्णमुहूर्तग्रामुहूर्तान्यूनं दर्शलाभे द्वैधं नत्वेकदिनमात्रे

तन्नाभे । तत्र पूर्वोक्तेन वामरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वेधातु-
 दयात् । अतो यदिने वासर तृतीयांशे तादृश दर्शनाभस्त-
 नैव आहम् । मुहूर्त्तानि तिथेस्तु कर्मानर्हत्वाच्च द्वेधावसरः ।
 तथा च भविष्ये “तृतीयशामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
 सा तिथिः सकलाप्रेया पितृर्थे चापराहिको ॥” इति । अत्र
 च प्रागुक्त जावानिवचनोक्ता मुहूर्त्तात्मिका घटिका ग्राह्या
 योग्यत्वात् नत्वेकदण्डात्मिका वध्यमाणरौहिणादिषट्षणे तथा
 दृष्टत्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वेधे तद्विषमौय चतुर्दश्यपेक्षया पर-
 दिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यून कालव्यापिनो न तु पूर्वापर
 दिवसौय यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्नाभितावर्द्ध-
 मानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव आहम् । स्तोत्रचन्द्रक्षयानुरो-
 धात् । यदा त्रिशदण्डात्मकदिवसे चतुर्दश्यधिक चतुर्ययाम-
 पूरणे मुख्यापराह्णौय किञ्चिन्नूनमुहूर्त्त लाभस्तदापि तदैवेत्य-
 नेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिने आहं नतु मुख्यापराह्णौय-
 मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्यष्टमयामात्
 प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । तदैवेत्येवका-
 रग्रवणात्तिथिद्वेधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तर-
 व्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय-
 मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तानिदर्शनाभस्तदापि पूर्वदिन एव आहं
 वासरतृतीयांश चन्द्रक्षयानि शब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापौत्य-
 नुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यामावास्या-
 परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनो सतो क्षीयमाणा तत्र पर-
 दिने चन्द्रक्षयभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आहम् अन्यथा
 “यदा चतुर्दशीयाम तुरोयमतुपूरयेत्” ॥ इति विंशोपाभि-
 धानं व्यर्थं स्यात् । अथ यत्र पूर्वोक्ते आहं तत्र “यदहस्वे-
 व चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत” ॥ इति गोभिल-
 विरोधः तथाविध चतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनीवालौत्वेन
 अतस्तद्वर्द्धनात् । तत्राह स एव । “यदुक्तं यदहस्वेव
 दर्शनं नेति चन्द्रमाः । ततक्षयापेक्षया ज्ञेय क्षीणे राजनि
 चैत्यपि” ॥ यदहस्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां

अन्यथा गोभिर्नीय तादृश सूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः
तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च वर्द्धमानापत्ते नियतं क्षीणा-
स्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदृक्स्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” ॥ इति श्रुतिरेतत्
समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्धमानादि परं न तु कात्या-
यन वचनात्तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरु प्रभृतिभिरुक्ता युक्ता
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” ॥ इति विरोधात् ।
क्षीण इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि
क्षयाभिप्रायकम् । “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” ॥ इति यज्ञो-
भिलस्य सूत्रान्तरं तद्वयं यदृक्स्वेवेत्यादि द्वितीयसूत्र प्राप्त-
तिथेः सिनीवालौत्वेनैव चन्द्रदर्शनं प्राप्तेरित्यत आह स एव ।
“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अमावास्यां प्रती-
क्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥ दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्च-
तुर्दश्यां आह्वय पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाश्चन्द्रक्षये मात
अमावास्याविषयम् । इदं पुनरित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति
आहविवेकः । तत्किममावास्यावच्चतुर्दशीत्यत्राह अमावास्यां
प्रतीक्षेत त उभय तिथिप्राप्तौ आह्वयामावास्या प्रतीक्षणीया
यत्र पूर्वदिने दिवासाहं सुहर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च सार्ध-
दशम सुहर्त्तमात्रे तत्रचोभयदिने आह्वययोग्यामावास्या न
प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् । अत्रैवविषये
साग्निरिग्न्योर्विशेषमाह कालमाधवोचे जावान्निः । “अप-
राह्णद्वयाप्यापो यदि दर्शस्तिथिचये । आहितान्नेः सिनीवाली
निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥ आदिगर्वादनूपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् ।

क्षयमाह कात्यायनः । “अष्टमेऽंगे चतुर्दश्याः क्षीणो-
भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांगे च ततः किञ्च भवेदणुः” ॥
चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षीणः चतुर्थे भागोनकलावर्गिष्टो-
भवति । “अथेन्दुराद्य प्रहरेऽयतिष्ठते” ॥ इत्यादिस्वरसात् ।
अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्मवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवा-
त्तायां तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्यक्षय इत्यवगम्यते ।
ततयान्त्य कलाधयवनायोत्पत्तिरेव क्षयः सा च शुक्लतायां
विनागेऽप्यस्तीति आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः तेन

विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्रविशेषमाह स एव ।
 “आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां
 ब्रूवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥ आभ्यामिति ल्यप्लोपे पञ्चमो ।
 इमे प्राप्येत्यर्थः ‘चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः’ । अत्र पौर्णमास्यन्त-
 मास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र बीजं ब्रह्मपुराणीयतिथि-
 लल्यम् । तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयोमूल-
 फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥ अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी-
 व्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ आहविधानादमावा-
 स्यापि लभ्यत इति कोविशेष इत्यत्राह स एव । “अत्रेन्दुराद्ये
 प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव क्षय-
 मिति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” । अत्र मासद्वयेऽ-
 ऽमावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागेना या
 कला तयावशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सत्राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ।
 अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति तदन्त एव अमावस्या-
 न्तयाम एव क्षयं कृत्स्नमेति । अन्यत्रामावास्यासप्तमयाम
 इति विशेषः । तेन मार्गशीर्षे ज्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रक्षय-
 नाभे यद्यपि यदा चतुर्दशोयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव
 आह प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत्-
 स्नक्षयानुरोधात् क्षोणायामपि परत्रापराल्ललाभे आहम् अन्य-
 थैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रापि विशेषान्तरमाह
 स एव । “यस्मिन्नब्दे द्वादशैकथ यव्यस्तस्मिंस्तृतीयया परि-
 दृश्यो नोपजायेत” यव्योमासः तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोन-
 कलया परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति ।
 तेन मलमासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादि-
 दशमसप्तमयामपर्यन्त क्षय इति । मलमासयुताब्दस्तु एकस्मा-
 न्नलमासादब्दद्वयानन्तराब्द स्मृतौयेऽब्दे मलमासस्यावश्यभा-
 वादिति । चन्द्रक्षयानुरोध क्षोणपक्षमुपसंहरति स एव ।
 “एव चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराब्दे च दद्यात्” ॥
 एव चारं गतिविशेषम् ।

स्मृतिताया व्यवस्थामाह स एव । “मस्मिन्मया चतुर्दश्या
 अमावास्या भवेत् क्वचित् । उर्वितां तां विदुः केचिदुपेध-

मिति चापरं” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वादस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नौचाम् ।
पितृलोकप्रापणानर्हा केचित् यजुर्वेदिनः अपरं ऋग्वेदिनः
तामेव उपेध्वमुपगच्छत आहायेति शेषः उपेध्वमित्यत्र गताध्वा
मिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वाऽनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात-
उभयादरं कुर्वन्ति इति कात्यायनस्वरसः । व्यक्तमाह लघु-
हारीतः “त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च बह्वृचैः । कुहुर-
ध्वर्युभिः कार्या यथेष्ट सामग्रीतिभिः” ॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तैत्यु-
पादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्र लाभेऽपि बह्वृ-
चानां आहं सुख्यापराह्णलाभादपि परदिने सामगानां तत्रा-
प्यनियमः एतादृश्विषय एव उभयत्रापराह्णालाभेऽपीयं व्यव-
स्येति आहविवेकः । सुख्यापराह्णस्य एकदिन मात्र लाभेऽप्यु-
भयदिनालाभात् ।

वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः । “वर्द्धमानाममा-
वास्यां लक्षयेदपरिऽह्नि । यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृ-
यज्ञस्ततो भवेत्” ॥ यामां स्त्रीनिति पूर्वदिवसीय यामत्रय-
न्यून चतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर तृतीयांशानुरोधेन आह-
विधानात् कथममावास्याआहं पर्युदस्तरात्रादौतरकालपरि-
ग्रहः सत्यम् । तिथिद्वये क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्र-
हाय वासर तृतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासर तृती-
यांशाप्रप्तौ आहनोपापत्तेः प्रागुक्त निरग्न्यादेः कुहर्मतेत्यस्य
निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः
यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथा योग्यं
तत्रैव सायाह्णमुहूर्त्तद्वय पर्युदस्तेतरकाल कुतपादि मुहूर्त्त-
पञ्चक रौहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टय वासर तृतीयांशौयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकाला यथाक्रममापत् सामान्यप्रशस्त प्रशस्ततर प्रश-
स्ततमत्वेन क्षीयाः एवमखण्डतियावपि नातिसन्ध्यासमीपत
इति पूर्वोक्तत्वात् । “सायाह्ण त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छाहं तत्र न
कारयेत्” इति मत्स्यपुराणात् “रात्रौ आहं न कुर्वीत राक्षसो-
क्तीर्त्तिता हि सा । सन्ध्योरुभयोर्द्यौः सूर्यं चैवाचिरोदितम्”

इति मनुवचनाभ्याम् “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान् कुतपात् यन्मुहूर्त्तं चतु-
ष्टयम् । मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” इति मत्स्य-
पुराणात् मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यप्लोपे पञ्चमो
कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
द्रौहिणेदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदचयमुदाहृतम्” ॥ इत्युक्तम् ।
“पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृ-
णाम्” ॥ इति श्रुतेः । वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायन-
वचनं मायाङ्गं स्निग्धमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदित्येषामे-
कवाक्यत्वाद्दामस्तृतीयांशीयापराह्णं मुहूर्त्तद्वयस्य लाभ इति ।
अत्र “दर्शश्चादन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् । अप-
राह्णः पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते” ॥ इति शाततपौय वचने
प्रशस्यत इत्यभिधानात् “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्” ॥
इत्यापस्तम्बवचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्रशस्यतारतम्यं कल्प्यते
न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य
तथा च श्रुतिः “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणाम्” इति
एवञ्जामावास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तक-
श्चादस्य प्रशस्तकालपरः अतएव शक्तेस्तारतम्येन बहून् कल्पा-
नाह गोतमः । “अथ आहममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चमौ प्रभृति वापरपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-
ब्राह्मण सन्निधौ वा कालनियमः शक्तिरिति” ॥ योऽयममा-
वास्यादि कालनियमः स शक्तस्य सदृचस्यारोगिणीबोद्धव्य इति
आहविवेकः । अतएवामावास्यायामिति प्राशस्त्यमाह निगमः ।
“अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण” ॥
तथा च मनुः । “कृष्णपक्षे दशस्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
आहं प्रशस्तास्तिथयो यथेता न तथेतराः” ॥ अत्र चतु-
र्दशी वर्जनं तदन्ते वापि निर्वपेदित्युक्तं विपयेतरविषयम-
न्यथा तद्वचनं व्यर्थं स्यात् नचेदं शस्तवत् पितृमात्रविषयं तस्य
प्रकरणभेदादनुपस्थितः अमावास्यायाः प्रतीक्षायाः असम्भवे
चतुर्दशी विधानाच्च । यत्तु “कार्यं आहममावास्यां माभि-
मास्युडुपक्षये” । इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्माभि-
मासि यत् कार्यं आहं तच्चन्द्रक्षयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं

गोतमादि वचनैकमूनत्वाञ्चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्द्धमानादौ
 आहविधानेनामावास्याया अलाभेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे आह-
 विधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेश्च । यत्तु “अमावास्या-
 ष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशौसु च” । इत्यभिधाय “एतच्चानुपनी-
 तोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम सर्वकाम-
 फलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवामस्योऽपि नित्यशः ।
 शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बधः” ॥ इति मतस्य पुरा-
 णम् । तत्र अनुपनीतोऽपौत्यपि शब्देनोपनीतः समुच्चयते ।
 तत्रानुपनीतस्य जात माहाहिताग्नेरुपनीतस्य च साग्नेः
 सम्भवात्तयोः । “न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्हि जन्मनः”
 इति मनुना कृष्णपक्षीय आहस्यामावास्याया विधानात्तदेक-
 वाक्यतया मतस्य पुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यन्नि-
 त्यत्वाभिधानं तत्साग्निपर कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं
 तत्साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् एवमन्यानि वचनानि व्याख्ये-
 यानि । अत्र च वसुरुद्रादित्याकारेण पितृपितामहानां
 ध्यातव्यत्वं आहविवेकीकृतं व्यक्तमाह “वसुरुद्रादित्यरूपान्
 आढार्यं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिनैस्तौर्धेषु
 सयतः” ॥ इति स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातधृत वचनमिति
 वस्वादोर्ना ध्यानमादित्यपुराणे “प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः
 शक्तिपाणयः । पद्मासनस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥
 करे त्रिशूनिनो वामे दक्षिणे चाक्षमानिनः । एकादश प्रक-
 र्त्तव्या रुद्रास्त्राक्षेन्दुमोलयः ॥ पद्मासनस्था द्विभुजा पञ्च
 गर्भाङ्गकान्तयः । करादिस्कन्धपय्यन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” । अत्र पितृ-
 दयिताप्रयोगान्धूनाधिकान्येतानि । “निधायाथ दर्भचय-
 मासनेषु समाहितः । प्रैथानुप्रैथसंयुक्तं विधानं प्रतिपाद-
 येत्” ॥ इति वचनात् “ब्रह्मणानामसपत्तौ कृत्वा दर्भमयान्
 द्विजान् । आह कृत्वा विधानेन पथादिप्रेषु दापयेत्” ॥
 इति आहसूत्रभाष्यकर समुद्रकरधृत वचनाच्च यस्य प्रेषणस्य
 प्रत्युत्तरमवाधित तदयुक्त कर्मणो विधानात् दर्भवटुरूप दर्भ-
 चयमादाय कर्मकरणे निमग्नितोऽस्मि तप्ताः स्म इति प्रत्यु-

क्षराभावान्निमन्त्रणवृत्तिप्रशाम्भावः । कुरुष्वेत्यादि प्रत्युत्तरा-
णान्तु अन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीना कर्तव्यतैव । अन्नोत्-
सर्गानन्तरं भाजनात् पूर्वं भोजनकालेऽपि मधुधातेति पाठ-
स्तथा च याज्ञवल्करः । “मध्याह्निका गायत्री मधुवाता
इति त्रुचम । जप्ता यथासुखं वाच भुञ्जीर स्तेपि वाग्-
यता ॥ अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादन्नोधनोऽत्वरः । आह-
मेश पवित्राणि जप्ता पूर्वजप तथा” ॥ पूर्वजपमित्यनेन तत्-
प्राप्तेः अत्र च भोजनात् पूर्वं मधुमध्विति जपानन्तरम् अन्न-
होनमित्यादिक पाठ्यम् “अन्नहोन क्रियाहोन विधिहोनश्च
यज्ञवेत् । तत् सर्वमहिद्रमस्त्वित्युक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ इति
यमवचनात् । एवं च “यथैन आवयेत् आहो ब्राह्मणान्
पादमन्त्रतः । अक्षयमन्नपानन्तरं पितुस्तस्योपतिष्ठते” ॥
इत्यादि पर्वणि आहो भारतीय श्लोक पादादि आवर्णोक्ते
मन्त्रेण भारतवर्षद्वयनिरूपकत्वेन दुर्व्योधनो मन्त्रमयो
युधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयं पठनीयम् अपहृतगुरुमवी-
मामकृत आहमहत्वप्रकाशक पितृगाथात्वेन समव्याधा इति
च पठनीयम् । अत्र मध्वसम्पत्तौ । “घृतं न लभ्यते यत्र
शुष्कक्षोरश्च होमयेत् । क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो
भवेत्” ॥ इति मत्स्यसूक्तवचनेन “मधु यत्र न विद्येत तत्र
जोर्णगुडो भवेत्” । इत्यायुर्वेदोद्येनापि प्रतिनिदिह गुडेऽप्य-
विकृत एव मधुवातादि मन्त्रं पठनीयम् । “तैलं प्रतिनिधि
कुर्यात् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद्
घृतवतोमति” । इति यज्ञपाश्वर्यं वचनदर्शनात् “शब्दोऽपि
प्रतिपात्तः” । इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च । प्रतिनिहित
द्रव्ये श्रुतशब्दं प्रयोज्य श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादानाच्छ-
ब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । एवं हस्तादावर्णो
करणेऽप्यर्णो करिष्ये इति ।

वैदिकप्रयोगमात्रे प्रणवादित्वमाह योगियाज्ञवल्करः ।
“यज्ञं नञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशु-
द्धञ्च यातयामश्च यज्ञवेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्वेष्वविकल्प-
भवेत्” ॥ तस्य पूर्वपाठमाह भगवद्गीतायाम् । “तस्मादो-

मित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः
 सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥ तथोदाहृतं ब्रह्मपुराणे । “तानग्नी
 करिष्य इति प्रणत प्रार्थयेद्विजान् । कुरुष्वेति स तैरुक्ती
 दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” ॥ अत्र प्रश्ने तदनुपदेशात् उपदेशे
 ऽधिकगुणत्व प्रतीयते । इति प्रश्नेऽपि प्रणवादित्व युक्तम्
 अतएव पितृदयिताकृत्यप्रदीपादिषु तथा लिखितम् । एवञ्च
 सर्वत्र वैधप्रश्नोत्तरादौ प्रणवादित्वे फलाधिक्यमेव तथा अग्नि-
 दग्धेत्यन्नविकरणानन्तरं हस्तद्वयप्रक्षालनाचमनं हरिस्मरणं
 कृत्वा गायत्री मधुवातादिवय मधुत्रयञ्च जपेत् । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च आचम्य च हरि-
 स्मरेत् । प्रेतभागं विस्तृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥ सव्या-
 हतिं सप्रणवा गायत्रीञ्च ततो जपेत् । पाठेन्मधुमतौ पुण्या
 मृतया च मधुमध्विति” ॥ प्रायश्चित्तोपशान्तये प्रायश्चित्तमाध्या-
 या उपशान्तिस्तत् मिदये । गायत्रीजपविधिमाह योगि-
 याज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम ।
 गायत्रीप्रणवस्यान्ते जपेद्द्विषमुदाहृता” ॥ अत्रान्तेऽपि प्रणव-
 श्रुते “तिष्ठेदादयनात् पूर्वा मध्यमामपि यत्कृत । आसी-
 तोऽङ्गमाद्यान्त्या मन्त्र्या पूर्वविक्र जपन” ॥ इति छन्दोगपर-
 शिष्टोक्तं पूर्वविक्र प्रणवव्याहृतिमावित्रीरूपमिति तत्प्रकाश-
 कव्याभ्यामनञ्च प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धमिति आह्वयव-
 मानं पिण्डार्थकुशास्तरणात् पयात् अवर्णेजनात् प्राक् देव-
 ताभ्य इति वि पठनीयम् । “उपवेश्य जपेद्दीमानं गायत्री
 तदनुज्ञया । मन्त्रं यच्चाभ्यह तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधार्थे
 स्वाहायै नित्यमव भवन्त्विति ॥ आद्यावमाने आह्वयं त्रिरा-
 हृत्य जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितम् ॥
 याद्व्यमानमिदं श्रुत्वा आहकालं उपस्थिते । पितरं क्षिप्रं
 मायान्तिराचमा प्रद्ववन्ति च” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

गोत्रपदमेवोच्चार्यम् । “गोत्रं मरान्तं सर्वत्र गोत्रप्रा-
 च्यक्रमेणि । गोत्रमु तर्पणे प्रोक्तं कर्त्ता एव न मुञ्चति” ॥
 इति गोभिनेन विज्ञेयतोऽभिधानात् । एव “सर्वत्रैव पित

प्रीतं पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षयकाले तु अक्षयां
 दृष्टिमिच्छता ॥ इति गोभिलवचनान्तरात् पितरित्येव
 वक्तव्यं ससम्बन्धिकशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वाच्च
 नत्वस्मत् पितरिति अन्यथा एतदस्मदन्नमित्याद्यभिलापापत्तेः
 एवं यजुर्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते यथा
 वनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्ते इति आद्यविवेकधृतपिण्डपितृ-
 यज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणत्वेनैतदिति नपुंसक-
 निर्देशात् “भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम्” । इति
 ऋथ्यशृङ्गवचनेऽपि तथा दर्शनाच्च पिण्डान दत्त्वा करं सम्मार्ज्यं
 प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो दर्भेषु
 विधिवत् सम्मार्ज्यं च करं ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 तिराचम्य हरिं स्मरेत्” ॥ यद्यपि करसम्मार्जनादीनि पितृ-
 पक्षे उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं दैव
 पूर्वं श्राद्धं कुर्यात्” । इति गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदे-
 शेन एकोद्दिष्टादि श्राद्धेऽपि श्रावाहनादि निषेधानुपपत्त्या
 पार्वणधर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि प्राप्तानि किन्तु पार्वणे षट्-
 पिण्डदानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानान-
 न्तरञ्च तन्वेणैतानि कार्याणि लाघवात् आग्नेयादिव्रयेषु
 प्रयाजादि तन्त्रतावत् तत्रापि पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करसम्मा-
 र्जनं लेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादौ स्त्रीनुद्दिश्य कर्तव्यं “नृप्य
 पिण्डां स्ततस्तां स्त्रीन प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं
 हस्तं प्रमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरु-
 षम्” ॥ इति यथास्थानस्थमनुवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात्
 इति तदपि दर्भाणां मूले “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपसमन्वि-
 तम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टमन्निधौ ॥ पिता-
 महाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेपभुजस्त-
 र्धयेल्लेपघर्षणैः ॥ पिण्डैर्मातामहांस्तद्वत् गन्धमाल्यादिरुंयुतैः ।
 प्रीणयित्वा द्विजाग्राणां दद्यादाचमनं ततः” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । नचैतत् पाठक्रमाम्मातामहपिण्डदानात् प्राक्-
 लेपघर्षणमिति वाच्यं “सर्वेषु मधुसध्वित्यक्षमी मदन्तेति

जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनित्य” इति गोभिलसूत्रे
 “दमेष्टु त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् अवनित्य दद्यात्” इति कात्यायन-
 गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिति वीष्णा दर्शनात् षट्पिण्डदानमध्ये
 पिण्डदानेति कर्त्तव्यताव्यतिरिक्तानां निवृत्तिः प्रतीयते अतएव
 पितृदयिता आद्यकल्पतरुप्रभृतिभिः षट्पिण्डदानानन्तरमेव
 करचर्पणं निश्चितम् । विष्णुपुराणन्तु दर्मसूत्रविधायकं न
 तु क्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि तदुक्त-
 त्वाङ्गणाचमनापत्तेः । पुष्पधूपसमन्वितं पिण्डदानं शान्ति-
 भेदपरमिति । अतो मतामिदमपत्ते न करमार्जनमिति
 एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्यकरमार्जनप्रक्षा-
 लनाचमनहरिस्मरणानि कार्याणि साधारणप्रवृत्तप्रागुक्तं ब्रह्म-
 पुराणात् ।

अत्र आहचिन्तामणिः । त्रिःपिवेदोक्षितं तोयमित्या-
 दिना तावदाचमनं विहितं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचारप्रदीपो-
 ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेष्टुः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्” ।
 इति मनुवचने उदगग्नेरुत्क्रम्य “प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोप-
 विश्य त्रिराचामेत् । द्विःपरिमृजौत पाणि पादावभ्यक्ष्य शिरो-
 ऽभ्युक्षयेद्विन्द्रियाण्यद्विः संस्पृशे दक्षिणी नामिके कर्णौ” ॥ इति
 गोभिलसूत्रे च त्रिः पिवेदित्यत्रैव त्रिराचामेदित्यत्राभिधाना-
 दत्रापि तथैव युक्तत्वात् मनो गोभिलेऽपि तथार्थत्वे पूर्वापरा-
 द्वाभिधानं व्यर्थं स्यात् तस्मात् ब्रह्मपुराणेऽपि त्रिराचामेत्
 त्रिः पिवेदित्यर्थः । त्रीदत्तोऽप्येवम् । पिण्डपूजानन्तरं वस-
 न्तायेत्यस्य पाठः । तथाच ब्रह्मपुराणं “पूजयित्वा तु पिण्ड-
 स्यान् पितॄन् य प्रणमेद्वतून् । वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीष्माय च
 नमोनमः ॥ वर्षाभ्ययं शरत् संज्ञं ऋतवे च नमः सदा ।
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ॥ माससंवत्सरे-
 भ्यय दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति ब्राह्मणनिमन्त्रणपत्रे
 यमः । “प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तायं शयितान् क्षिप्तान् ।
 वर्षायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-
 दिय ग्राभूते आहकर्मणि ॥ ते त तथेत्यविघ्ने न याति चेद-
 जनो सुखम्” ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममर्थयेत् ।

“परकोष्ठे गृहे यस्तु स्वान् पितॄन् स्तुर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्त्रा-
मिनस्तस्य हरन्ति पितरं बलात् । अग्रभागं ततस्तेभ्यो
दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति भूमिमात्रपरं तद्भूमि-
पितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानात् मूल्यदानायदानयोः प्रत्येकं
हरणनिवर्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं ततश्च यादृविघातनिवर्तक-
त्वेन तदङ्गत्वात् पितरौत्या भूस्वामिपितृभ्यः प्रथमतो देयम् ।
अतः पार्वणादौ प्राचीनावौतित्वादिना नान्दीमुखे उपवीति-
त्वादिनेति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे
प्रेतानां हरणासम्भवात् । सुतरां स्वधेति निर्देश्यम् । प्रमौत-
मात्रपरत्वेऽपि “न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।
इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकत्वश्रवणादन्यत्र स्वधा प्रयोगा-
दत्रापि तथा । असवर्णैर्हि देहिकनिषेधस्य भ्रात्रादिप्रकरणी-
यत्वादन्यभूमात्रे अग्रदानमिति भौष्मतर्पणेऽप्युक्तं श्रौतत्तो-
ऽप्येवम् । लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलाग्रे तु तच्छ्राद्धं क्रियते
नृभिः । तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं दृष्ट्वाश्च पितरा दिवि” ॥
विष्णुपुराणे “चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं शस्तञ्च कालः
कथितो विधिश्च । दातुं यथाकृतं परमा च भक्तिर्नृणां प्रय-
च्छन्त्यभिवाञ्छितानि” ॥ ब्रह्मपुराणे । “यस्त्वासवमतिक्रमस्य
ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात्प्रातिक्रमेत् प्राचीं ब्राह्मणान् प्रातिवोशकान् । सम्बन्धिनः
तथा सर्वान् दोहिव विट्पति तथा ॥ भागिन्य विशेपेण
तथा बन्धून् गृहाधिवान् । नातिक्रामेच्चरयेतान् सुमूर्खानपि
गोपते । अतिक्रम्य महारोद्र रौरव नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्म-
णोऽत्रास्पविद्यः । सुखब्राह्मणातिक्रमे दोषभावस्य व्यासा-
दिभिर्नास्ति सुखे व्यतिक्रम इत्यनेनाभिधानात् । विट्पात-
जामाता सुमूर्खानिति सम्बन्ध दोहिवदि विशेषणमिति
कल्पतरुद्राकरो । मत्स्यपुराणेः “शम्भाः समूला दर्भाश्च
गुच्छेन चाधिकक फलम्” इति अग्नौ करणहोमे मत्स्यपुरा-
णम् । “अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणविव जलेऽपि वा” । यत्तु
याज्ञानपरिवेगनन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणैव अज्ञानाभिधानादिति
सोपशोक्तं तत्र “एकं पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्” ।

इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तभक्षणनिषेधेन तन्मात्रपरि-
वेशनस्यापि निषिद्धत्वात् व्यक्तं मतस्यपुराणीयपिटककले
“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च
किल्बिषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ दृष्टेन वा । प्रद-
द्यान्न तु हस्तेन नायसेन कटाचन” ॥ इति वशिष्टेन सामा-
न्यतो विधानात् पिटभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । बृहस्पतिः
“यद्येकं भोजयेत् आद्ये स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य च । स्तोकं
स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्यो ह्यन्नं निवेदयेत्” ॥ प्रकृतं आद्योचितं
दृश्यं स्तोकं स्तोकं पात्रे समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पित्रादिभ्यो
विभज्यान्नं निवेदयेत् संकल्पयेदित्यर्थः ।

वृषकृष्णभूजातेनैव वैधकर्माचरणं तथा च हरिवंशे शत्रुं
प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषा-
सुरान् । श्रियं गच्छतु प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ अत्र
पुङ्गवैरित्युपादानात् तेन च स्त्री गवौवाहनस्यावैधत्वेन तज्जात-
द्रव्यस्यावैधत्वं प्रतीयते । आद्योपपात्रनिषेधे पैठौनसिः ।
“सौमकायसपापाणपात्राणि ह्योनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” ।
हारीतः । “ह्योनपात्रन्तु तत् प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” ।
स्मृतिसारसागरे स्मृतिः । “नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे
स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गवां
माम दधिमद्यं पयोःरजः ॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं
दधि । पयोऽनुद्धृतसारश्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” ॥ एतत्
परादानुसाराच्छारदातिलकीकृतम् । “ततश्च संस्कृते वज्रो
गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रम-
यादिके” ॥ अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । बृहशातातपः । पात्रे
तु सृणमये यस्तु आद्ये भोजयते पितॄन् । स वै दाता पुरोधाय
भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधि
घृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः” ॥
भूमौ न तु पात्रान्तरीपरि तत्तत् पात्राणि । मार्कण्डेयः

पुराणम् । “अभक्ष्य यत् स्वरूपेण निषिद्धं स्नातकेषु च ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन तद्व्यव्याजकर्मणि” ॥ विष्णु । “कुष्माण्डा
नाववात्तर्को ग्राम्यमाहिषदुग्धकम् । पालङ्गी राजिका
आहे हि स्निग्धश्च विवर्जयेत्” ॥ हि स्निग्धश्च तदेव यत् सूय-
कार शास्त्रोक्तापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये
पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्वर्द्धपाकानन्तरतच्छास्त्रोक्तसम्भारणरूप
पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि अतोतार्थकनिर्देशात् अतएव
भृष्टानन्तरं गुडादिपक्व मोदकादिकं शिष्टदीयते भुज्यते च
अन्यथा हि संस्कृतस्य तस्य भोज्यत्वं न स्यात् “पर्युषितं पुनः
सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” इति सुमन्तुक्ते श्रुता
तथाऽपि । “गोकुले कन्दुशालाया तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अभी-
मास्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च” ॥ बालोऽत्र पञ्चवर्षा
भ्यन्तरवयस्क अभीमास्यानि शौचाशौचभागितया न विचा-
रणीयानीति भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् ।
“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः । द्विजेरतान्
भोज्यानि शूद्रगोहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्व जलोपमकं विना
केवलपात्रे यत वज्जिना पक्व भृष्टगडुलादि । यमोऽपि ।
“अपूपाय करभाय धाना यटकशक्तवः । शाकं आमसपूपञ्च
सूपं क्षुपरमेव च ॥ यवागु पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।
सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ॥ घृतपक्वापकतया
पूपापूपद्वैविध्यं सूक्तं यन्मधुरं कालवशादक्षता गतमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । करभो दधिशक्तवः । मनु “दधिभक्ष्यञ्च
सूक्तेषु सर्वञ्च दधिमश्रम्” । भक्ष्यमिति शेषः ।

देवल । “ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्रा पूर्वं निमन्त्रिताः ।
प्राज्ञः खान्यामनान्येषां हिदमर्षिहितानि च ॥ दक्षिणामुक्ता
युक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणायैकं दमर्षिणि प्रोचि-
तानि त्रिणाटक ॥ ब्रह्मपुराणे । “पृथक् पृथक् चासनेषु
तिनतैलेन दोषकाः । अविच्छिन्नास्तथा देवास्तौ तु रक्षन्ति
ये द्विजान्” ॥ आसनेषु तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्ना आह
कालावधिम्यायिनः । विष्णुपुराणे पिण्डानुपक्रम्य “पूजयित्वा
द्विजाग्रगणा दद्यादाचमनं ततः । पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या

तन्मनस्को नराधिप । सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । द्विजाग्रराणां विश्वदेवादि पक्षत्रय आहभोक्तृ-
णाम्” ॥ पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तेषां ब्राह्मणानां मध्ये पितृ-
ब्राह्मणेभ्यः प्रथमम् आचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् ततश्च दक्षि-
णाया दैवादित्वाभावः प्रतीयते । न च मातामहापेक्षया पितृकर्ममात्र एव प्राथम्यस्य प्रागुक्तत्वादानुवादापत्तेः सु खधेति शाख्यन्तरौयम् इदानीन्तनीया दक्षिणापि शाख्यन्तरौया । यजुः सामविदोस्तु न्युञ्जोत्तानानन्तरम् । तथा च कात्यायन-
गोभिलौ । “उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्” इति । मत्स्यपुराणे । “दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु रजतं दक्षिणां दद्यात् । स्वस्त्युक्ते द्विजैस्तैस्तु सुरान् हेम्ना प्रत-
र्पयेत् वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् । रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ॥ दानशक्तिः सविभवा-
रूपमारोग्य सम्पदः । आहपुष्पमिदं मोक्षं फलं ब्रह्मसमागमः” ॥ पुष्पं तद्वदस्य फलं तद्वत् सद्दत् ।

वृद्धस्यतिः । “वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽप्यन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो वीर्यस्तो-
तारः । अर्थितः सन् यदि पभ्योऽन्न शक्तितो न दद्यात् तदा आहं निष्फलं भवेदित्यर्थः । तत्र आहोत्तरकाले आशीर्षद्वयञ्च “ततः स्वधावाचनिकं विश्वे देवेषु चोदकम् । दत्त्वाशिषः प्रगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखः पृथक्” इति मत्स्यपुराणवचनस्य “दक्षिणां दिग्माकाञ्चन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इति मनुवचनस्य च सामञ्जस्यादुपवोती प्राङ्मुखो दक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यादिति वाचस्यति मिश्राः तच्च “पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रे” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेव कर्मातिरिक्ते दक्षिणासु-
खत्वप्रतीतेः । दक्षिणां दिग्माकाञ्चन्निति मनुवचनस्य तथार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिग्माकाञ्चन् वीक्ष्य-
माण इति टीकाकारैर्व्याख्यातम् । मनुना च पाकाञ्चयि-
त्यनन्तरं “दातारो भोऽभिवर्द्धन्ताम् अक्षधैवेत्युदीरयन् । पभ्यु-
दीरयन्” इत्येव पठितं न तु “पघोराः पितरः सन्तु” इति । मत्स्यपुराणवचनेऽपि अक्षयोदकदानानन्तरं दत्त्वेति न

पठितं किन्तु “ततः स्वधा वाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशीरित्यर्द्धं पठित्वा “अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्धिजैर्गेत्रिं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः । दातारो नाऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्चैवेत्युदोरयेत्” इति पठितं ततश्च शाखिविशेषे एतादृशक्रम कर्मणि प्राप्नुयस्वत्वं न तु गोभिलाद्युक्तकर्मणि अतएव पितृदयितादावाशौःप्रार्थने प्राप्नुयस्वत्वं नाभिहितम् ।

कुशाग्रेण विसर्जनमाह मतस्यपुराणं “वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्” । तत्र आहोत्तरकाले देवलः । “निर्वृत्ते पितृमेधेतु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् । पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आहशेषमुदाहरेत्” ॥ निर्वृत्ते वामदेव्यगानान्ते प्रच्छाद्याच्छाद्येति पारिजातगणेश्वरौ । न तु निर्वापणम् । दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्ड-छेदनात् स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् ध्रुवम्” ॥ इति नव्यवर्द्धमानधृतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति वचनाच्च । उदाहरेत् अभ्यवहरेत् । एष च रागप्राप्तत्वाच्च विधिः किन्तु आहोत्तरत्वेन नियमविधिः । तथा च आहशेषमुपकृत्यापस्तम्बः । “सर्वस्मात् आसावरार्द्धमग्नी-यात्” इति आसावरार्द्धं प्राप्त एव अवरार्द्धं निकृष्ट कोटिर्यस्य तत्तथा । अनियमत्वे सर्वस्वादिति आहशेषविशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । “आहं कृत्वा तु यः शेषं नाव-मग्राति मन्दधीः । लोभान्मोहाद्वयाहापि तस्य तर्हिफलं भवेत्” ॥ लोभाद्भव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र लोभादित्यभिधा-नात् वैधोपवासादौ न नियमः । एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥ इति शङ्कोक्तं न शेषेतरभोजनध्यायर्त्तकं किन्तु यत्किञ्चित् इति आहार्यत्वेन विशेषणीयम् अन्यथा आहप्रति-पिण्ड द्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आहार्यपक्व तत्र अदत्त्वा न भोज्यमिति तस्यार्थः ।

आसातपः । आहं कृत्वा परयाहे भुञ्जते ये च जिहृताः ।

पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” ॥ जिह्वना लोलुपाः ।
विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि कुर्वता आहं कोपोऽध्वगमनं
त्वं । भीक्षुरन्यत्र राजेन्द्र ! त्वयमेतन्न शस्यते” ॥ राजमा-
र्त्तण्डे । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
प्रतिग्रहं सन्ध्यां आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥ नव्यवर्धमानधृता
स्मृतिः । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
सन्ध्यां पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” । अध्वानमध्वगमनं
क्रोशात् परं न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणम्” इति
हारीतवचनात् । मैथुनम् ऋतुकालीनमपि तथा च आह-
नन्तरं शङ्कलिखिती । ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्”
इति । दानं याचितान्नाद्यतिरिक्तपरम् । वन्दिभ्यश्चेति
प्रागुक्तत्वात् ।

ज्योतिषे “तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिप ! ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु
पार्वण्यआहं दधिघ्नौरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णममये घोषये-
न्नगरे नृपः ॥ लक्ष्मोः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिद्यापि
वैद्यताम्” ॥ दर्शद्वैधे प्रदोषव्याख्या निर्णयः । “तुलामंस्ये
महसांगी प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनम्” ॥ इति ज्योतिषात् । उभयतः प्रदोषप्राप्तौ
परदिन एव युग्मात् । “दण्डैको रजनीयोगो दर्शस्य स्यात्
परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽह्नि सुषरात्रिका” ॥
इति ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्काटानं
परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात् । “भूनाहे ये प्रकुर्वन्ति उल्का-
ग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुटारु-
णम्” । इति ज्योतिर्वचनाच्च । अत्रैव लक्ष्मोः पूर्वाह्णे रात्रौ
पूज्या “अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी । पूजनीया
तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुषरात्रिका” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
उल्काग्रहणादिपितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
कर्तव्यम् । तथा च मनुः “प्राचीनावीतिना सम्यगपमव्यस-
तन्द्रिणा पित्रमानिधनात् कार्यं विधिवद्भर्षापिना” । इति
तत्र ग्रहणमन्त्रः । “ग्रहागस्तुहतानाश्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वल ज्योतिषा देहं दह्येय व्योमवह्निना” ॥ दानमन्त्रश्च ।
 “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । उज्ज्वल-
 ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥ इति विसर्जनमन्त्रः ।
 “यमलोक परित्यज्य आगता ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा
 वत्सं प्रपश्यन्ती व्रजन्तु ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणम् । “अमावास्यां
 यदा देवाः कार्तिके मासि केशवात् । अभय प्राप्य सुप्ताश्च
 क्षीरोदार्यवसानुषु ॥ लक्ष्मोर्देत्यभयान्मुक्ता सुख सुप्ताम्बुजो-
 दरे । चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पद्भजे ॥ अतोऽत्र
 विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्य-
 मृते बालातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथा-
 क्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतु-
 ष्यथश्मशानेषु नदोपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गीष्टेषु चत्वरिषु
 गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥
 दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयि-
 त्वादौ विभज्य च तुभुक्षितान् ॥ अलङ्घ्यतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो-
 पशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वान्यवैभृतकैः सह” ॥
 मुग्धैः सुन्दरैः । मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः ।

अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां
 वरदासि हरि प्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्
 त्वदर्वनात्” ॥ लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रय पूजयेत् । “सुख-
 रात्र्या प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये । इति रुद्रधरधृतात्
 कुवेरमपि पूजयन्ति । धनदाय नमस्तुभ्य निधिपद्माधि-
 पाय च” ॥ भवन्तु त्वत् प्रभादान्मे धनधान्यादिसम्पदः ।
 इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देव-
 गृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः । “अग्निज्योतीरवि-
 ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं
 प्रतिगृह्यताम्” ॥ ततो ब्राह्मणान् वन्यंश्च भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा सुखं सुप्ता प्रत्युपे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् । यथा
 “सुखरात्रे रूपः काले प्रदीपोऽज्ज्वलितालये । वन्धुर्वन्धूनव-
 न्यंश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥ प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मी-
 महान्नहेतवे । गीरोचनास्तत्रैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः” ॥ लक्ष्मी-

पूजामन्त्र । “विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मानये शुभे ।
महालक्ष्मि । नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे ॥ वर्षाकाले महा-
घोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मो-
र्व्यपोहतु ॥ या रात्रि सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सर्वस्वरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्व सर्व-
भूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा । आख्याता भूतले देवि । सुख-
रात्रि नमोऽस्तु ते” ॥ लक्ष्म्यै नम इति त्रि पूजयेत् ।

अथ अर्द्धोदययोगः । स च रविवारव्यतीपातश्रवणनक्षत्रै-
र्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा
पाश्चात्यनिर्णयान्ते । “अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौष-
माघयो । अर्द्धोदयः स विज्ञेय कोटिसूर्यग्रहे समः” ॥ अत्र
सूर्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । तथा “दिवैव
योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन” । स्कन्दपुराणे । “अर्द्धो-
दये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजा सर्वे
भवेयुर्ब्रह्मसम्मिता । यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतु-
मन्निभम्” । विष्णुशिवस्नानप्रशस्तकालोऽपि बृहन्नारदौयम् ।
“अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के राहिणीबुधे” इति ।

अथ युगाद्या । तासु च “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी
पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमोक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ।
इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीयाया कृतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमे-
ऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् । माघे
च पौर्णमास्या वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु
तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुता” ॥ अत्र वैशाखादयः
पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे । तथैव तिथिकृत्याभि-
धानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनौत्यनेनैव सिद्धौ
शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशौ अथ
युक् कृष्णपक्षौयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आसा प्रशसा-
माह विष्णुपुराण “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नव-
म्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयो-
दशौ पञ्चदशौ च माघे ॥ एता युगाद्या, कथिता, पुराणे-

रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिध्व-
 एकास्त्रप्ययनवर्षे च” ॥ उपप्लवे ग्रहणे “पानौयमप्यत्र तिलै-
 विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । आहुं कृतं तेन
 समाः सहस्रं रक्षस्यमेतत् पितरो वदन्ति” ॥ स्नानमधिकृत्य
 भविष्ये । “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वाटौ
 च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ॥ विरुद्धं गुरुवाक्यस्य
 यदत्र भाषितं मया । तत्क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभु-
 क्षया” ॥ स्मृतितत्त्वे प्रमादाद् यद्विरुद्धं बहुभाषितम् । गुण-
 लेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ।

इति वन्द्यघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे तिथितत्त्वं समाप्तम् ।

आहतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं कृष्णं वेदान्तविस्तृतम् । पार्वणादि
आहतत्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ पार्वणश्राद्धम् । तत्र
गोभिलः । “अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौ
प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यदहरूपपद्यते तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र
पूर्वेद्युर्वा अनित्ये नोपामन्त्रितीनातिश्रामेदामन्त्रितो वा
नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयादिति” । यत्गृह्ये “शान्वष्टक्य स्थाली-
पाकेन” एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः - “अमावास्यायां
तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासौनम्” इति सूत्रे गोभिलेनान्व-
ष्टक्यस्थालीपाकधर्मातिदेशेन अमावास्याया पिण्डपितृयज्ञ
संभिधाय तच्छ्राद्धमित्यनेन तस्य श्राद्धत्वमुक्त्वा इतरदन्वाहा-
र्यमित्यनेन तस्यामेव श्राद्धान्तरमुक्तं मासौनमित्यनेन तयो-
र्मसि मासि कर्तव्यत्वमुक्तं “मासिमासिवीक्षणम्” इति श्रुतेः
नत्वन्वाहार्यं श्राद्धस्य तद्गृह्य इति कर्तव्यताविधानमुक्तम्
इदानीं गोभिलेन ग्रन्थान्तराऽप्येत्यादिना तदभिधीयते । अथ
शब्द-स्नानविधानानन्तर्यार्थः स्नानविधानमुक्त्वा एतत् सूत्रा-
भिधानात् अथवा साग्नेर्गृह्योक्त पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यार्थः
तथा च मनुः पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ चन्द्रक्षये
अमावास्याया मासानुमासिकं प्रतिमासिकम् । मङ्गलार्थेय
यथा श्रुतिः । “प्रणवद्याथ शब्दस्य द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन साङ्गलिकादुभौ” ॥ श्राद्धमि-
त्यभिधाय कर्मणो नामधेय “यद्वा न्वितः श्राद्धं कुर्वीत” इति
गोभिलसूत्रात् “संस्कृतं श्राद्धनाय्येषु पयोदधिघृतान्वितम् ।
श्राद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते” ॥ इति पुनस्त-
वचनाच्च । यद्वा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययो धर्माकार्येषु
तथा श्राद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्राद्धानस्य धर्मकृत्ये प्रयो-

जनम्” ॥ इति देवलवचनात् । एवञ्च अद्वयाऽन्नादिर्यद्दानं
तच्छ्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । तथाचापस्तम्बः ।
“अथैतन्मनुः आह्वशब्दं कर्म प्रोवाच” इति । आह्वशब्द आह्व-
नामकं कर्म एवं पार्वणादीनामपि वैदिकप्रयोगाधीनयौगि-
कत्वं पितृभ्य इति यजमानस्य पित्रादित्रिकमातामहादि-
त्रिकपरम् । “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यज-
मानस्य पितामहाय असावेतत्ते यजमानस्य प्रपितामहाय”
इति श्रुतेः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।
अविशिषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्” ॥ इति हृदयाज्ञवल्कर-
वचनाच्च । मातामहा इति तदादित्रिकपरम् इत्यादिवहु-
वचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । व्यक्तमाह गोभिलः ।
“पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां” इति अत्र प्रागुक्तश्रुती
यजमानस्य इति श्रुतेः पित्रादिपदं स्वजनकादिपरम् । न तु
“वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आह्वदेवताः” इति याज्ञवल्कर-
वचनादस्वादिपरम् एतद्वचनन्तु तदाकारत्वेन भावनापरमिति
आह्वविवेकप्रभृतयः । व्यक्तं स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः ।
“वसुरुद्रादित्यरूपान् आह्वार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे
समुच्चार्य तिलैस्तौर्ध्वेऽपु संयत” इति वस्वादोनां ध्यानमादित्य-
पुराणे । प्रसन्नवदनाः सोम्या वरदाः शक्तिपाणयः । पद्मास-
नस्या द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ करे त्रिशूलिनो काय-
दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्रा स्त्राचेन्दु-
मौलयः ॥ पद्मासनस्या द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-
स्कन्धपर्यन्तं नालपङ्कजधारिणः ॥ इन्द्राद्या द्वादशादित्या-
स्तेजोमण्डलमध्यगाः” ॥ उक्तश्रुत्यादिषु पित्रादीनां प्रत्येक-
निर्देशात् अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बश्रुते देवता इति
बहुवचननिर्देशात् न योपिद्वय इत्यादिवचनाच्च पित्रादीनां
प्रत्येकेन पदो निरपेक्षेण च देवतात्वं पितृभ्य इत्यत्र तु बहु-
वचनात् साहित्यप्रतीतिरभिधानक्रियापेक्षया गर्गाभील्यन्ता-
मितिवत् न तु दद्यादित्यनेनोक्तप्रधानक्रियापेक्षया स्मृत्य-
पेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य जायानेनोक्तत्वात् । तथाच जायान्तः

“श्रुतिस्त्रिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं
 स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा” ॥ इति अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य
 तथाच शुक्लप्रतिपदादिमासमधिकृत्य श्रुतिः । “पूर्वः पक्षो
 देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति । यदहरिति चतुर्दशी-
 तरक्ष्णपक्षीयां यां काञ्चित्तिथिं प्राप्य शौचादिद्रव्यसम्पदुप-
 पद्यते तस्मिन् आहं कुर्यात् । चतुर्दशीवर्जनमाह मरीचिः ।
 “विषगम्यश्चापदा हि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां
 क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता” ॥ विषादिसाहचर्यात्
 ब्राह्मणघातीति ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्त्यौति बोध्यम् । अत्र
 यदमावास्यापञ्चमीप्रभृति तत्पूर्वक्ष्णप्रतिपदादितिष्युपादानं
 तत्प्रतिपदाद्यपेक्षया परपरकालस्य आहं निरग्नेः प्राशस्त्य-
 ज्ञापनार्थं तथाच निगमः । “अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते
 अमावास्यायान्तु विरोधेण” इति । अन्यतिथावपि आहमाह
 गातमः । “तथा सर्वस्मिन् दिने द्रव्यदेशसन्निधौ कालनियमः
 शक्तिः” इति योऽयम् अमावास्यादिकालनियमः सद्रव्यस्य
 शक्त्यस्य अरोगिणो बोद्धव्य इति आहविवेकः । चतुर्दशीवर्जन-
 माह मनुः । “क्ष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 आहं प्रशस्तास्तिथयो यद्येता न तद्येतरा” इति । यत्तु
 अमावास्याष्टका क्ष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय । “एत-
 श्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम
 सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासम्योऽपि
 नित्यगः । शूद्रोऽप्यमन्यतः कुर्यादनेन विधिना बुध” इति
 मत्स्यपुराणे क्ष्णपक्षपञ्चदशीनामावास्याया नित्यग इत्यनेन
 नित्यत्वाभिधानं तदनुपनीतस्य । “जाते कुमारैररविं मयित्वा
 तस्मिन्मास्य होमान् जुहोति तस्मिन् बृहत्करणोपमयन-
 यतादेशगोदानक्रियाम् तस्मिन्नेवमुदाहयेयुः” इति यैजव-
 पापोल्लजाताग्नेः “अपिगम्यदमसुशितोपनीतस्य च साग्नेः
 कर्त्तव्यत्वरं तयोरेवावाप्यातिरिक्तक्ष्णपक्षनिमित्तकपार्ष-
 निषेधात् । तथाच मनुः “न दग्धं विना आहमाहि-
 तास्तेर्दिग्गमन” इति अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः ।

अतामावाप्याकर्त्तव्यपर्वकसंध्योः पार्षदत्वमाह भविष्य-

पुराणम् । “अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्मृतिः” ॥ अत्र यदि-
त्यादेरुभयत्राभिधानेन विकल्पार्थं वाशब्देन च पार्वणस्य
लक्षणद्वितयमुक्तं पर्वणि यत्क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः
पर्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वणत्वप्राप्तौ
अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं
तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या एव समुदायशक्तैर्लघुत्वात् अमावास्या पार्वणधर्माति-
देशो लभ्यते न तु पूषादिद्रव्याष्टकादिपार्वणधर्मातिदेशः ।
अतोऽमावास्यायामष्टम्यादिपर्वणि च तन्निमित्तक-श्राद्धे
पार्वणश्राद्धम् अन्यत्र पार्वणविधिना श्राद्धमित्यभिनापे विशेषः ।

ब्राह्मणानामन्त्रेति ब्राह्मणानामन्त्रं निमन्त्रं श्राद्धं कुर्यात्
पूर्वेद्युर्वा पूर्वेदिने वा निमन्त्रणं नत्वामन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रण-
मिति पाणिनिसूत्रभाष्ये भेदेनोपादानात् अतएव निमन्त्र-
णातिक्तमनिषेधमाह । “अनिन्द्येनोपामन्त्रितो नातिक्रामे-
दिति” नात्र पूर्वापरदिननिमन्त्रणे इच्छाविकल्पः किन्तु पूर्व-
दिनासामर्थ्यं परदिने तथाच देवतः । “श्वः कर्त्तास्मीति
निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिष सकृद्भुक्त्वा सर्व-
सुप्तजने गृहे । असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्” ॥
अत्र निश्चित्येति पदान्वित्ये निरामिषसकृत् भोजनस्याङ्गत्वं
यद्यपि निश्चयोऽत्र श्रोत्रादि कर्मणि प्रत्यूहसम्भवादेशक्य-
स्तथापि शास्त्रप्रतिपादित श्वः कर्त्तव्यत्वज्ञानमात्रविवक्षितः ।
अतो यत्र तादृक् ज्ञानं नास्ति तत्र तदङ्गरहिते नापि श्राद्धं
कर्त्तव्यम् । वराहपुराणम् । “वस्तुश्रीचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता-
स्मीति जानता । स्थानोपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत्” ॥ विसृजेत्
श्राद्धोपवाह्येभ्यो दद्यादिति श्राद्धचिन्तामणिः । एतच्च
पार्वणप्रकृतिकत्वात् सर्वश्राद्धेऽप्यायाति आभ्युदयिके तु श्राद्ध-
दिन एव निमन्त्रणं प्रातरामन्त्रितान् विप्रानिति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । श्राद्धदिने योषित् प्रसङ्गौतरस्य निमन्त्रणमाह

मार्कण्डेयपुराणम् । “निमन्त्रयेच्च पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विज-
सत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वापि द्वित्वा योषित् प्रसङ्गिनम्” ॥
अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः नतु स्मर-
णादिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः । मैथुन चाष्टविधं तथाच दत्तः ।
“स्मरण कीर्तनं केलि, प्रेक्षण गुप्तभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” ॥

आहदिने आहकर्ता दन्तकाष्ठमखादित्वा द्वादशजल-
गण्डूपेण सुखं परिशोध्य प्रातःस्नात्वा धौतवस्त्रे विभृयात् ।
“आहो जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते चैवोपवासे
च वर्जयेत् दन्ताधावनम्” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “अलाभे
दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धदिने तथा । अपा द्वादशगण्डूपैर्मुख-
शुद्धिर्विधीयते । तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः स्नातः महास्वरः” ॥
इति देवन्वचनात् । तथैवामन्त्रितो तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण
आमन्त्रितो येन स तथा देवकृत्यमुदङ्मुखेन पितृकृत्यं दक्षि-
णामुखेन कर्तव्यमाह आतातपः । “उदङ्मुखस्तु देवानां
पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात् पार्वण्याहो देवपूर्वं
विधानतः” ॥ द्विजसत्तमाभावे भविष्यपुराणम् । “यस्त्वा-
मन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं मोजयेन्मूढो
गुणायुः नरकं व्रजेत् ॥ तस्मादातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान्
प्रातिवेशिकान् । सम्यग्भिनम्यथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं
तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा धनून् गृहाधिपान् ॥ नाति-
क्रमेन्नरयैतान् सुसूक्तानपि गोपते । अतिक्रम्य महारौद्रं
रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्मणोऽद्यास्पवियः मूर्खं ब्राह्मणाति-
क्रमे दोषाभावस्य ध्यामाटिभिर्नास्ति मूर्खे व्यतिक्रम इत्यनेन
अभिधानात् । विट्पतिर्नामाता गृहाधिपान् गृहस्थान् सुसू-
क्तानिति सम्पन्निदौहित्रादि विशेषपमिति । दानकस्यतरु-

रत्नाकरौ । यमः प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्तान्नं शयितान् द्विजान् ।
 सर्वायासविनिर्मुक्तेः कामक्रोधविवर्जितेः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च
 शोभूते आहकर्मणि । ते तं तथेत्यविधेन याति चेद्रजनो
 सुखम्” ॥ प्रार्थयेत निमन्त्रणपूर्वकं नियमं आवयेत् । तन्नियम-
 माह सर्वायासेति ते ब्राह्मणास्तं निमन्त्रयितारं तथेत्युचुरिति
 शेषः । अत्रैकब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृताबूहाभावान्न
 बहुवचनस्थाने एकवचनोद्भवः नवावाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया
 प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपादिकार्यस्य समवेतत्वेन नियो-
 ज्यत्वात् किन्तु अविकृत एव मन्त्रः पाठ्यः सत्स्यपुराणेऽपि त्वं
 मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रम्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तद्-
 यथा । “दक्षिणं जानु चालम्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं
 निमन्त्र्य नियमान् आवयेत् पैतृकान् बुधः” ॥ तन्नियममाह
 “अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भव-
 द्भिश्च मयात्र आहकर्मणि” ॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकीद्दिष्टे
 अपि नोद्भवः । एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यप्यनूह्य पाठ्य
 पितृपदस्याग्निस्वात्तादिपरत्वात् अत्र परदिने निमन्त्रणे
 सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य
 पाठः अत्र निमन्त्रित इत्यस्यातीतमात्र प्रकाशकत्वात् आहं
 कर्तुं त्वां निमन्त्रये इति लङन्त एव प्रयोगो युक्तः अतएव
 विहृतावेकीद्दिष्टप्रयोगे विप्रः त्वामहं निमन्त्रय इति वराह-
 पुराणे लङन्त एव प्रयोग उक्त इति तत्त्वम् ।

ब्राह्मणासम्पत्तो कुशमयब्राह्मणे आहमुक्तं आहविवेके ।
 “निधायाय दर्भस्यमासनेषु समाहितः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं
 विधानं प्रतिपादयेत्” ॥ इति तद्भूतवचनात् “ब्राह्मणानाम-
 सम्पत्तो कृत्वा दर्भमयान् द्विजान् । आहं कृत्वा विधानेन
 पयस्विषेण दापयेत्” ॥ इति आहसूत्रभाष्यकारसमुद्रकर-

धृतवचनाच्च । दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यमंथः ।
 “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 ब्रह्मा वामवर्त्तस्तु विष्टरः” ॥ इति यादृक् ब्रह्मा तादृक् क्रमेण
 ब्राह्मण इति भाष्यम् । शान्तिदीपिकायाञ्च आपस्तम्बः । “सप्त-
 भिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । प्रणवेनैव मन्त्रेण द्विजः
 कुर्यात् कुशद्विजम्” इति नवभिरित्यर्थः पञ्चभिरिति कर्मो-
 पदेशिन्यां पाठः दर्भसंख्या विशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
 “यज्ञवास्तुनि सुध्याच्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न
 विद्विता विष्टरास्तरणेष्वपि” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टान्
 ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन गोभिलगृह्ये कमण्डलुं दर्भवटुं वा
 निधयेति दृष्टं प्रागुक्तवचनप्राप्तञ्च दर्भवटुरूप दर्भचयमादाय
 कर्मकरणे यस्य प्रैषस्य प्रश्रयानुप्रैषं प्रत्युत्तरमवाधितं तद्-
 युक्तकर्मेणोऽभिधानात् निमन्वितोऽस्मि तृतामः इति प्रत्यु-
 त्तराभावात् निमन्त्रणत्वमिप्रश्राभाषः । न च दर्भब्राह्मणपक्षे
 होत्रैषावसोः सदने सौदामौत्यपि कृतमेव वक्तव्यमिति भट्टभाष्य-
 दर्शनादत्रापि निमन्वितोऽस्मौत्यनेन वक्तव्यमिति वाच्यं
 “यद्युवा उभयश्चिकीर्षेत् होतृत्वं ब्रह्मत्वं च तेनैव कल्पेन
 कृत्वमुत्तरासङ्गमुदक कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”
 इति गोभिलसूत्रेण होतुर्ब्रह्मकर्मकर्तृत्वेन विधानात् तत्र
 सौदामौत्यस्य प्रतिनिधित्वारोपवेगनेन समवेतार्थत्वात् एते-
 नैवेत्येवकारेण सौदेत्यस्य कल्पनाया अयुक्तत्वाच्च यत्र तु निम-
 न्वितोऽस्मौत्यस्य सर्वथैवासमवेतार्थत्वेनायुक्तत्वं कुरुष्वेत्यादि
 प्रत्युत्तराणान्वय्येनापि सम्भवादनुज्ञादीनां कर्त्तव्यता एव ।
 एवञ्च दर्भवटौ श्राद्धस्य करणेऽपि “अविच्छिद्ये कथभाये यत्
 प्रधानस्य पठ्यते । अविच्छातफलं कर्म तस्य प्रकरणाहता” ॥
 इति न्यायेन श्राद्धाहत्वात् कर्त्तुमस्कारकत्वाच्च निमन्त्रणा-
 भावेऽपि सुलक्षितरामिपमोजनमैयु नवर्जमयोः कर्त्तव्यतेति ।

उपवेशनमाह गोभिलः । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखान् उपवेश्य दैवे युग्मान् यथाशक्ति अयुग्मान् पित्रेण एकैकस्योदङ्मुखान् द्वौ दैवे त्रीन् पैत्रेण एकैकमुभयत्र वा । मातामहानामध्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । देवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत” इति स्नातानवशाद्विहितान् न तु मन्त्रस्नातान् । शुचीन् सूतकादिरहितान् एवं प्रयतत्वादियुक्तानां ब्राह्मणानां दर्भासने स्वागतप्रश्नपाद्यादिना आसनस्यार्घ्यहस्तग्रहणपूर्वकम् उपवेशनानि कार्याणि एवं प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासां दर्भेषु तिष्ठन् एवं स्वागतमिति ब्रूयात् “पादार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्य उपवेशयेदासनमालभ्य” इति शङ्खलिखितवचनात् । स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः कृतदेवपूजान्त-नित्यकृत्यः । अत्र श्राद्धदिने अङ्गेषु तैलं न श्राध्यम् । तथा च स्मृतिः । “प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे पष्ठ्याच्च द्वादशीषु च । सुरास्नानममं तैलं पितरं नरकं नयेत् ॥ घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” ॥

ततश्च प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः” इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः भन् कृतपादशौचमत्वापि वामपादादिक्रमः । यथा गोभिलः “सव्यं पादमवने निजे” इति वामपादं प्रक्षालयति “दक्षिणं पादमवने निजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति इति । कात्यायनगृह्येऽपि “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति” तेन यजुर्वेदिनामपि प्रथमं वामपादप्रक्षालनं एवं शूद्रस्यापि ततो दक्षिणपाणी पवित्रं वामे बहुतरकुशान् धारयेत् “सव्यः सोपग्रहः कार्या दक्षिणः सपवित्रकः” इति छन्दोगपरिशिष्टात् ततः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृताचमनः

“शुचि देशं विविक्तञ्च गोमयेनीपलेपयेत् । दक्षिणाश्वन-
क्षेत्रे प्रयत्नेनीपपादयेत्” ॥ इति मनूक्त गोमयोपलिप्तदेशे
उपविशेत् “आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नैदृशः । तदा-
सीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता” इत्यादि छन्दोगपरि-
शिष्टात् आसीन उपविष्ट ऊर्ध्वं दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व-
कायः । जानुपातं विशेषयति वशिष्ठः । दक्षिणं पातयेज्जानु
देवानुपचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि”
इतरद्वामम् ।

अथ आह्रदेशाः । यमः । “रूक्षं क्षमियुतं क्लिन्नं सङ्घी-
र्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेत् आह्रकर्मणि”
रूक्षं धूलियुतं क्लिन्नं पङ्क्तिम् अनिष्टगन्धिकम् असुरभिगन्धम्
अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम् । विष्णुः । “न स्नेच्छविपये
आह्रं कुर्वन्नेच्छेत्तु तं तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्
देशे न विद्यते । तं स्नेच्छदेशं जानीयादार्थ्यावर्त्तमतः परम्” ॥
शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेत्” इति
ब्रह्मपुराणं “पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतेनेन दीपकाः ।
अविच्छिन्नास्तथा देयाम्ने तु रचन्ति वै द्विजान्” ॥ चासनेषु
तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्नाः प्रच्छादनावध्यवस्थायिनः । रचन्ति
आह्रमिति शेषः । द्विजा इति सस्योधनम् । ततो घाम्नुपुरुषाय
जम इति पास्त्वर्चां कुर्यात् । “आह्राधिकरणे यत्र नाश्वितौ
वास्तुदैवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोर्विघ्नादिभिर्द्विजैः ॥
तस्मादास्त्वर्चनं कार्यं सम्यक् सन्पदमीशुभिः” इति राघव-
महद्युत-वास्तुशास्त्र-छट्पद-वचनात् । योगिशास्त्रवल्करः ।
“ध्यायेन्मारायणं नित्यं शानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तपि
सर्वमाहृक्कृतामुच्यते पुमान् ॥ ममादात् कुर्वतां कर्म
प्रप्यवेताध्वरेषु यत् । अरयादेव तदित्योः सम्पूर्णं स्यादिति

श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः । गायत्री
 वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै” ॥ ततश्च आहम्यादौ
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुरात-
 तम्” । इत्यनेन विष्णुं स्मरेत् । अग्निपुराणम् । “अर्च-
 यित्वा जगन्नाथ शुभं कर्म समाचरेत् । दत्त्वाग्रं देवदेवाय
 तच्छेषाण्युपयुज्जयेत्” ॥ उपयुज्जयेत् कर्मणि योजयेत् ।
 लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलाग्रे तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।
 तस्य ब्रह्मान्तिक म्यानं दत्त्वा पितरो दिवि” ॥ ततश्च शाल-
 ग्रामे विष्णुं सपूज्य आह्वीयाग्रं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे । “परकौय गृहे यस्तु खान् पितॄन् तर्पये-
 ज्जडः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ।
 अग्रभागं ततोऽस्तेभ्यो दद्यात् मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति
 भूमात्रपरम् । यद्भूमिस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानानात्
 मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं हरणनिवर्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं
 स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति” इति भविष्य-
 पुराणात् । ततश्च आहविघातनिवर्तकत्वेन तदङ्गत्वात्
 पितृरौत्या भूस्वामि पितृभ्यः प्रथमतो दैयम् । ततः पार्व-
 णादौ प्राचीनावीतित्वादिना नान्दोमुखे उपवीतित्वादिना
 इति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां
 हरणासम्भवात् सुतरां स्वधेति निर्देश्य “स्वधाकारा परित्यागो
 सर्वेषु पितृकर्मसु” । इति आह्वकाण्डे विष्णुवचनात् प्रमौत-
 मात्र परत्वे तु “नृस्वधाच्च प्रयुज्जोत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” इति
 ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकग्रहणादन्यत्र स्वधाप्रयोगादत्रापि
 तथा । असवर्णौर्द्विद्विकनिषेधस्य आत्रादि प्रकरणीयत्वा-
 दन्यभूमात्रेऽग्रदानमिति भोषतर्पणे उक्तम् । ओदत्तोऽप्येवम् ।
 एतच्च स्वभूमावस्वामिकायाञ्च भूमौ न दद्यात् अस्वामिका-

न्याह यमः । “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तौर्यानि यानि
च । सर्वाण्य स्वामिकान्याहर्न हि तेषु परिग्रहः” ॥ पुण्या
इति विशेषणादटव्यो नैमिषाद्याः पर्वता हिमालयाद्या नद्यो-
गङ्गाद्यास्तौर्यानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि वाराणस्याद्यायत-
नानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हितेष्विति । परिग्रहो
यथेष्टदानविक्रयणादिविनियोगलक्षणः ।

देवनः “आहस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिष पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु
शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पिता-
महा” ॥ विविक्तं विजन ततश्च तथाविधान् ब्राह्मणान्
स्वागतादिना पूजयित्वापवेशयेत् । आहार्यं यद्देव्यां प्रवेशयि-
तव्यं तदुत्तरदिशा यन्नि मारयितव्यं तदक्षिणदिशा “उत्तरे-
णाहरेद्देव्यां दक्षिणेन विमर्जयेत्” इति वायुपुराणात् । वेदिरत्र
दक्षिणापवनदेशः । याज्ञवल्क्यः । अपराह्णे समभ्यर्च्य
स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेश-
येत्” ॥ उभयत्रेति देवपक्षे पितृपक्षे चेत्यर्थः । एवं माता-
महपक्षेऽपि पृथक् वैश्वदेवब्राह्मण मातामहब्राह्मणश्च तन्त्रं
वा वैश्वदैविकमिति एव पितृपक्ष मातामहपक्षार्थमेक वैश्व-
देवब्राह्मणोपवेशनम् एव ब्राह्मणानामसम्यक्तौ यक्षत्रया-
सनेषु दर्भवटुत्रयोपवेशनम् ।

अथ आहदेवाः । तत्र आहभेदे देवताभेदमाह बृहस्पतिः ।
“इष्टिआहे क्रतुदत्तः सत्यो नान्दीमुखे वसु । नैमित्तिके
कालकामो काम्ये च धूरिलोचनौ ॥ पुरुरथा मादवाय पार्यणे
समुदाहृतौ” ॥ इष्टिआहे इच्छाआहे नैमित्तिके एकोद्दिष्टे ।
“एकोद्दिष्टश्च यच्छाहं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदध्यदैव कर्तव्य-
मयुग्मानागवेष्टिजान्” ॥ इति भविष्यपुराणात् । एवञ्च

एकोद्दिष्टे विश्वदेवकरणाकरणयोः शास्त्रिभेदेन व्यवस्था । तत्र सामर्ग्यलुर्विदोर्गृह्यानुसारात् विश्वदेवरहितत्वं साग्नेर्ऋग्वेदि-
नोर्विश्वदेवसहितत्वं तदगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वात् यथा “यस्मिन्नेवे
पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे । आसुरं तद्वैच्छादं सुपलं
मन्त्रवर्जितम्” ॥ इति । “काम्यं कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेता
र्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं ऋगाधिप” इति भविष्य-
पुराणोक्तं काम्यश्राद्धे कामाय इत्यनेनैवाभिप्रेतार्थलाभे अभि-
प्रेतार्थसिद्धय इति यत् पुनरुपादानं तत् स्वगतपुत्रादिफलोद्देश्य-
कत्वेन तिथ्यादि श्राद्धानामेवात्र काम्यत्वार्थम् अतः संक्रान्त्यादि-
श्राद्धादस्य भेदः । एवञ्च संक्रान्त्यादिश्राद्धे पितृहृत्तेः प्राधान्यं
पुत्रादेः फलस्यानुपङ्गिकत्वं तिथ्यादिश्राद्धे तु पुत्रादेः फलस्य
प्राधान्यं पितृहृत्तेरानुपङ्गिकफलत्वमिति देवविशेषवाचकस्य
अपि पुरुरवस ऊकारमध्यता पितृदयिता श्राद्धकाण्ड-कल्प-
तरुमैथिलग्रन्थप्राचीनश्राद्धविवेकेषु तथा निखनात् राघसुकुट-
प्रभृतिभिरेव पुरोरुयन्त इति स्वकपोलरचित व्युत्पत्त्या
ओकारयुक्तः पाठः कृतः । स तु राजविशेषवाचकः ।

अथासनम् । तत्र विशेषमाह देवलः । “ये चात्र विश्वे
देवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां
हिदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि
च । दक्षिणैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलीदकैः” ॥ प्राङ्मु-
खत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चाग्रभागापेक्षया ज्ञेयम् एषां विश्वदेव-
ब्राह्मणानां पितॄणां पितृब्राह्मणानामेतच्चासनं ब्राह्मणोपवेश-
नार्थं नतु विश्वदेवार्थं पित्वाद्यर्थेवा तथा च यमः । “ततः
सिद्धमिति प्रोच्य कल्पिते आसने तथा । आसध्वमिति तान्
ब्रूयादासनं संसृगन्नपि” इत्यत्र कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशन
एवोपयोगावगतेर्विश्वदेव-पित्वाद्यर्थासनन्तु कुशलयात्तकमेव

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि “आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यचा । तथा द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रक्षाल्यतेऽनेन इति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका । कुशान् ऋजून् दद्यात् द्विगुणानित्युक्तेः ।

अथ दर्भाः । ब्रह्मपुराणे “सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः सिग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्चामाक एव च । काशाः कुशा वस्त्रजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥ मौष्ण्यश्चादलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः” ॥ तीक्ष्णरोमशा इति वस्त्रजानां विशेषणं तेन तेषामलाभः “शूकलृणश्चरशीर्यथुत-वस्त्रज उलपशुण्डवर्जं सर्वलृणानोति” गोभिलेन तद्व्यतिरिक्त-वस्त्रजानां निषेधो बोद्धव्यः । सपिञ्जलाः साग्राः सिग्धाः अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः, समाहिता निर्दोषाः चादला इति मौष्ण्यस्य विशेषणं शूकानि फलपुष्पमञ्जयैस्ता येषां लृणानां सन्ति तानि शूकलृणानोति भट्टनारायणधरणाः गोकर्णमात्रा विस्तृताङ्गुष्ठानामिका परिमिताः । विष्णुः । “कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति” छतसुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तरणार्थाः तथा च वायुपुराणम् । “रत्विप्रमाणाः शस्ता ये पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपम्यन्ते तथा सूनाः प्रस्तारार्थं कुशोत्तराः” ॥ अर्ज्यकुशानाह हारोतः “चितो दर्भाः पयिदर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परि-यर्जयेत् ॥ पिण्डार्धं ये स्तृता दर्भा येः छतं पितृतर्पणम् । मूकोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते” ॥ छन्दोगपरि-शिष्टम् । “धृतेः छते च विष्णवे त्यागस्तेषां विधीयते ।

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ॥ पवित्रां स्थानं
विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं
पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्ज-
येत्” ॥ इति वचनानुरोधात् पवित्रदानमेव सम्यक् ।

अथानुज्ञा । पूर्वदिननिमन्त्रणे तदहर्निमन्त्रणे वा आहदिने
निमन्त्रणानन्तरमनुज्ञाग्रहणमाह आपस्तम्बः । “पूर्वेद्युर्निवेदनं
वेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणमिति” निवेदनं श्वो मया
आहं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इत्येवं रूपं निवेदनम् ।
द्वितीयं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आह-
महं करिष्ये इति तृतीयमनुज्ञाग्रहणरूपं तत्र दर्भवटुपक्षे
निवेदननिमन्त्रणयोरभावः किन्त्वनुज्ञायां त्वयीति स्थाने
दर्भमयब्राह्मणे इति वक्तव्यं साक्षात् ब्राह्मणपक्षे द्वितीयतृतीय-
मिति बोधनापेक्ष्यं ब्रह्मपुराणम् । “उपवेश्य जपेद्दीमान्
गायत्रीं तदनुज्ञया । मन्त्रं वक्ष्यामहं तस्मादमृतं ब्रह्म-
निर्मितम् ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ आद्यावसाने
आहस्य तिराहृत्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत्
समाहितः ॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाल उपस्थिते ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च” ॥ उपवेश्य
ब्राह्मणानुपवेश्य तदनुज्ञया तस्य आहस्यानुज्ञया ततश्च कुरु-
ष्वेति प्रतिवचने लब्धे आदाङ्गत्वेन गायत्रीजपादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् । “आहं करिष्ये इत्येवं
पृच्छेद्दिमान् समाहितः । कुरुष्वेति स तैरुक्तः कुर्याद्दर्भसं
तथा” ॥ विमान् निमन्त्रितब्राह्मणान् तदसम्भवे ब्राह्मणास्त-
रानपि कुरुष्वेति प्रत्युत्तरस्य उभयत्र सम्भवात् । अतएव
पितृदयिताया आहानुष्ठानन्तरं गायत्रीजप उक्तः न च गायत्री-

जपार्थमनुज्ञाग्रहणानन्तरं वधनान्तरसिद्ध-आद्यानुज्ञापरत्व-
सम्भवे अन्यपरत्व कल्पनानुपपत्तेः अत्र देवताभ्य इति मन्त्रे
वेदिभेदेन मैथिलानां यत् पाठकल्पनं तत् कल्पनमेव । ब्रह्म-
पुराणे एकधैव लिखितत्वात् । ततश्च स्वधायै स्वाहायै
नित्यमेव भवन्त्विति इति सर्ववेदिनां बहुसम्मतः पाठः । अत्र
अनुज्ञायाः सङ्कल्पकार्यकारित्वेन तत्तन्मासाद्युल्लेखमाचरन्ति ।
अत्र ब्रह्मपुराणे तत्तन्मासे कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्या-
भिधानेन कृष्णपक्षनिमित्तकपार्वणस्याहस्यापि ब्रह्मपुराणोक्त-
त्वात् पौर्णमास्यन्तमासेनोल्लेखः । तदुच्यते “पयोमूलफलेः शाकैः
कृष्णपक्षे च सर्वदा । पराधीनः प्रवासौ च निर्धनौ वापि मानवः ।
मनसा भावशुद्धेन आह्वे दद्यात्तिस्रोदकम्” ॥ एवमश्वयुक्त कृष्ट-
पक्षाष्टका मघावयोदशीषु च यत्र राश्याल्लेखः श्रूयते तत्र सौरिण
एतदुभयसाधकासत्वे तु दर्शान्तेन वैशाखादिनोल्लेखः । आह्वे
गोत्राद्युल्लेखमाहतुःपारस्करप्रचेतसौ । “गोत्रसम्बन्धनामानि
पितॄणां परिकल्पयन्” । गोभिलोऽपि । “गोत्रं स्वरान्तं
सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता
एव न मुह्यति ॥ सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां दत्तमिच्छता ॥ शर्मन्वर्ध्यादिके
कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां
दत्तमक्षयम्” ॥ शर्मन्वित्यनेन गोत्रसम्बन्ध-नामानि इत्यनेन
एकवाक्यतया शर्मान्तं नाम प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दद्यात्तिस्रोदकम् । देवपूर्वं नराख्यं
हि शर्मन्वर्ध्यादिसंयुतम्” ॥ देवपूर्वं देवात् पूर्वं नराख्यं नर
नाम तच्च विशिष्टं शर्मन्वर्ध्यादिसंयुतं एतच्च विप्रपरम् । “शर्मा देवस्य
विप्रस्य वर्मन् दाता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तस्य वैश्वस्य दासः
शूद्रस्य कारयेत्” ॥ इति यमवचनात् अत्र चकारिण देव-

शर्मणोः समुच्चयः । तत्रापि शर्मवर्मायन्ततामाह शान्ता-
 तपः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादशर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः” अत्र धनान्तमिति
 श्रुतेः प्रागुक्तवचने भूतिपदश्रुतेषु भूतिपदधनपदयोर्वैकल्पिक-
 त्वम् । एवं शर्मन्नित्यनेन शर्मान्त नाम्ना विशेष्यस्य विशेषण-
 त्वात् पितरिति विशेषणवत् गोत्रस्य विशेषणस्यापि सम्बुद्धान्तत्वं
 स्वरान्तमित्यनेन भद्धान्तरेणाभिहितम् । एवं सम्बुद्धान्तत्वादि-
 युक्तं गोत्रपदम् । कर्त्ता उच्चारयिता न मुह्यतीत्यनेन आद्यादौ
 गोत्रपदमेवोच्चार्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुयाद्विवेकीकृतं
 गोत्रपर्यायकमपि सगोत्रपदम् । एवं पितरित्यादिश्रुतेः
 सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वात् लौकिकेऽपि
 तथैवाभिधानात् पितरित्यादिवक्तव्यं नत्वस्मात् पितरित्यादि
 अन्यथा अत्रोत्सर्गादावपि एतदस्मदन्नमित्यभिन्नापापत्तेः ।
 एवमेव श्रोतृदत्तप्रभृतयः । मिथोऽपि कृत्यप्रदोपेऽप्येवमिति ।

पित्रादौनां नामाज्ञाने तु आश्वलायनसूत्रे “नामान्यविद्वां
 सस्तत् पितृपितामह-प्रपितामहा इति” अत्र पित्रादौनां
 नामाज्ञाने गोत्रसम्बन्धान्तरं देवदत्तपितरित्यादि प्रयोज्यम्
 अस्मदित्यनभिधाय तदित्यनेन नामाविद्धत् कर्त्तृनामपराम-
 र्गात् । अतएव आहुविवेके नामाज्ञाने अमुकपितृपितामह-
 प्रपितामहा इति कृत्वा दद्यादित्युक्तम् । एवञ्च शर्मोन्नध्यादिके
 कार्यमित्याद्यधाधायामुकपितृदेवशर्मन्नित्यादिकं प्रयोक्तव्यम् ।
 न च नामघटकत्वेन शर्मोति पृथङ्न वक्तव्यमिति वाच्यं
 शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादित्यादौ शर्मादेर्नामभिन्नत्वेनोपपद-
 त्वेन च प्रतीतेः । अतएव सम्बन्धवाचकादस्य भेदः । एवं
 पितामहादौ मातामहादावप्युहनीयम् ।

अभिलापप्रकारमाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्वोह्यन्नमित्युक्त्वा

विष्वां देवांश्च संयजेत् । पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन
तु ॥ असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ॥ एतद्व इति
बहुवचनान्तोपादानेन सम्बोध्या विश्वे देवा अपि तथा प्रती-
यन्ते तथा विष्वां देवां प्रति बृहस्पतिना च तत्तत् आह्वे
क्रतु दद्यादिसञ्जकद्वितयद्वितयोक्तत्वात् तत्तत् सार्थकत्वाय
उर्वस्यस्वरस इति वत् पुरुरवो माद्रवसौ विश्वे देवा एतद्वोऽन्नं
नमः” इति द्विवचनबहुवचनाभ्यां वाक्यरचना पितृदयितादौ
लिखिता गरुडपुराणेऽप्येतादृशी वाक्यरचना । अतएव
इच्छायाह्वे क्रतुदद्यादि नामान्युक्ता बृहस्पतिना तदज्ञाने
आगच्छन्वित्यादि मन्त्रपाठ उक्तः यथा “उत्पत्तिं नामचैतेषां
न विदुर्ये द्विजातयः । अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासम-
न्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा वरप्रदाः । ये
यत्र विहिता आह्वे साधवाना भवन्तु ते” ॥ इति ततश्च नाम-
ज्ञाने सुतरां तस्यैवोच्चारणं प्रतीयते ।

दैवे नम इत्यनेन त्यागमाह विष्णुः । “नमो विश्वेभ्यो
देवेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राङ्मुख्योर्निवेदयेदिति” अत्र नम इत्यनेन
विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यादित्यन्वयः । ततो देवपक्षकर्मानन्तरं
पित्रादित्रिकं मातामहादि त्रिकञ्च मन्धुङ्ग्रन्तगोत्रसम्बन्धनाम्ना
एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सर्वशाखिगोचरपौराणिकत्वेन सम्बोध-
नेन नामान्तसुचार्यं तत्तच्छास्त्रीकप्रकारेण वाक्यरचना । अत्र
“अर्घ्येऽन्नयोदकेचैव पिण्डदानेऽघ्ने जने । तन्वस्य विनिवृत्तिः
स्यात् स्वधावचन एव च” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाद-
सति बाधके लाघवमेव तन्वतान्याये युक्तिरित्युक्तत्वाच्च अर्घ्या-
देरितरत्र “एतद्वः पितरो वासस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः । दद्यात् क्रमेण
वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दद्याः” ॥ इति ब्रह्मपुराणवचने वासो-

दानमन्त्रयोः पृथक्त्वाभिधानात् तदितरत्र च कुशासनगन्धा-
 यन्नोत्सर्गदक्षिणादाने तन्त्रेणैव वाक्यरचना अतएव तुभ्यमिति
 पदेन प्रकृतवाचिनां निरपेक्षाणामेव पित्रादौनां सम्बोधनपदेन
 उपनीतानां तन्त्रेणोद्देश्यत्वसम्भवात् तन्त्रेणैव स्वधा पदसम्बन्ध
 इति आहविवेकः । अत्र तु प्रकृतेत्यनेन सन्निधानात् प्रपिता-
 महमात्रस्य तुभ्यमित्यनेन नोपस्थितिः किन्तु सर्वनामत्वात्
 पित्रादित्रिकाणां निरपेक्षाणामित्यनेन साहित्यासत्त्वेन
 बहुवचनेनानुल्लेखात्तुभ्यमित्येकवचनेनैवोल्लेख इति । एवञ्च
 गृह्योक्त एतत्त इत्यादौ ते इत्यस्य तुभ्यं पदस्थानीयत्वेन तथा-
 त्वमिति । एष ते पिण्ड इत्यनन्तरं मन्त्रे “ये चात्र त्वामनु-
 जांस्य त्वमनु तस्मै ते” इति ते पदस्य गोभिलेन पुनरुपादानात्
 सामरीन आहवाक्ये उभयं प्रयुज्यते तत्र प्रथमं ते इति तवे-
 त्यर्थे एवञ्च आह्वानुज्ञानन्तरं गायत्रीजप उक्तः तं विशेषयति
 योगियाज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्-
 गायत्रीप्रणवस्यान्ते जपे ह्येव उदाहृतः” । तदनन्तरं देवताभ्य
 इति त्रिः पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् । “गङ्गाचक्रधरं
 विष्णुं द्विभुजं पीतवाससम् । प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं
 स्मरेद्भरिम्” ॥ इति वाक्यात् पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षम् । स्मरण-
 फलं गारुडे । “अपवित्रः पवित्री वा, सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥

आह्वीयद्रव्यप्रोक्षणमाह वायुपुराणे । “नाप्रोक्षितं स्पृशेत्
 किञ्चित् पेत्रे देवेऽथ वा पुनः” ॥ स्पृशेत् दद्यात् उपघातशङ्कायां
 मृज्जलप्रोक्षणं तत्रैव “श्वा चैव हन्ति आह्वानि दर्शनादेव
 भवशः । श्वविट्शूकरसंस्पृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च ॥ पतितैः
 मलिनैश्चैव न स्पृष्टव्यं कथञ्चन । अन्नं पश्येयुरेते यत्तन्न स्याद-
 व्यकथ्ययोः ॥ उत्स्पृष्टव्यं प्रदातार्यं संस्कारस्वापदि स्मृतः ।

द्विषा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥ मृत्स्ना युक्ता-
भिरद्भिश्च प्रोक्षणन्तु विधीयते” ॥ प्रदानार्थं आहार्यं चत्-
स्रष्टव्यं तदर्थं न नियोज्यमिति कल्पतरुः । देवलः “चण्डालेन
शुनावापि दृष्टं हविरयश्चियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” तदनन्तरं
रक्षार्थमुकदपात्रमेकदेशे स्थापयेत् इति पिष्टदयिता । तथा
च बृहस्पतिः । “रक्षणाय तु यद्वत्तमुदकं आहकर्मणि । ताव-
दग्नन्ति पितरो यावत्तिष्ठति सोदकम्” इति दत्तं स्थापितं
आहकर्मणि आहं कर्तव्ये सोदकं पात्रमिति शेषः ।

अथ पिष्टपिष्टयज्ञातिदेशः । तत्र गोभिलः “पिष्ट-
पिष्टयज्ञवदुपचारः पित्रे इति” पित्रेऽपि पित्रादिषाट्पुरुषिक-
कृत्ये पिष्टपिष्टयज्ञवत् स्वगृह्योक्तं पिष्टपिष्टयज्ञरीत्या
प्राचीनावौतित्वं दक्षिणामुखत्वं पातितवामजानुत्वं सतिलत्वं
द्विगुणभुग्नकुशवयत्वं ये चात्रत्वेति मन्त्रोच्चारणरूपतया
उपचर्यं कार्यमित्यर्थः । अत्र “अक्षयोदकदानन्तु अर्घ्यं-
दानवदिष्यते । पष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थी कदाचन”
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन पष्ठ्या एवेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-
नाम्नां पष्ठ्यान्तता प्रतीती न चतुर्थ्येत्यनेन तत्र चतुर्थी निषेधा-
नुपपत्त्या पिष्टपिष्टयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तये चात्रत्वेति मन्त्रस्य
तस्मै ते इत्यस्य निषेधेऽन्वयानुपपत्त्या तदयुक्तं मन्त्रनिषेधोऽपि
सङ्गच्छते । “एकोद्दिष्टस्य पिष्टे तु अनुशब्दो न युज्यते”
इत्यति आश्रलायनगृह्यपरिशिष्टेऽनुशब्दनिषेधादनुयुक्तं मन्त्र-
निषेधवत् एतेन कुशासनान्नोत्सर्गयोः ये चात्रत्वेत्यादिमन्त्र-
स्यान्तिष्ठनं मैथिलानां हेयम् ।

अथ कुशासनम् । तत्र गोभिलः । “पित्रे द्विगुणांस्तु
दर्मान् पवित्रपाणिर्देवादासोनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं

पृच्छति सर्वान् वा सवस्त्रासनेषु दर्भानास्तीर्येति” पित्रेऽ
 पितृर्थदाने तत्रादौ जलगण्टूपप्रक्षेपः । ततो द्विगुणभुग्-
 कुशपत्र त्रयं पितॄणाम् आसनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वे
 देवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः । “पाणि-
 प्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञातो
 विश्वे देवा स इत्यृचा ॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उपन्तस्वे-
 त्यृचा पितॄन् ॥ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं
 ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थम् आसनार्थमिति दीप-
 कलिका कुशान् ऋजून् दद्यात् व्यक्तमाह आश्वलायनः । “अथः
 प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय” इति आसनमित्वनेन
 उपवेशनीयत्वप्रतीतेर्हस्ते तददानं प्रतीयते । तथा च
 कार्ष्णाजिनिः “दर्भांश्चैवासने दद्यात् न तु पाणौ कदाचन ।
 पितृदेवमनुष्याणाम् एवं हस्तिर्हि शाश्वती” ॥ अत्र पितृदेव-
 मनुष्योपादानात् पार्वणादिश्राद्धे विश्वेषां देवानां नित्यश्राद्धे
 सनकादि मनुष्याणामपि कुशासनदानं प्रतीयते । अत्र
 दैविकत्वेन कुशानां ऋजूत्वमिति विशेषः । देवपितृविप्रयोः
 दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह आहसूत्रमाश्वधृतवच-
 नम् । “पितॄणामासनं दद्यादहामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
 दक्षिणेचैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्मासु” ॥ सर्वत्र दैवे पितॄ-
 च पवित्रपाणिः पवित्रयुक्त दक्षिणकरः आसीन उपविष्ट स्तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
 सपवित्रकः” इति “आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र
 नेदृशः । तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न लिष्ठता” ॥ इति
 सव्यो वामकरः उपग्रहो बहुलकुशः आसीन उपविष्टः ऊर्ध्वो
 दण्डवत् स्थितः प्रह्वः अवनतपूर्वकायः सवचेत्यनेन देवकार्यं
 पितृकार्यं च पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्च ग्रन्थेषु श्राद्धं करिष्ये

पितृनावाहयिष्ये इत्यादि ग्रन्थेषु आसनेषु ब्राह्मणोपविष्टदभं-
युक्तासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वे देवाद्यर्थोत्सृष्टदर्भानास्तीर्य
वक्ष्यमाणमावाहनं कुर्यादित्यर्थः । यत्तु अनिरुद्धमष्टेन पाद-
योरधः कुशासनदानमुक्तं तत्र प्रमाणं न विद्य इति पङ्क्ति-
मूर्द्धन्यं पितृब्राह्मणं पृच्छेदिति ऋज्वत्यत् ।

अथ आवाहनम् । तत्र गोभिलः “यवानादाय प्रणवं कृत्वा
विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वे
देवाः आगत शृणुताम इमं हवम् एदं वर्हिर्निषीदत”
इत्यावाह्यं यवान् विकिरेत् । “विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं ये
मेऽन्तरोक्षे उपद्यविष्टयेऽग्नि जिह्वा उतवो यजत्रा आसद्या-
स्मिन् वर्हिपि मादयध्वं ओपधयः समवदन्त सौमेन सह
राज्ञा यस्मै क्षणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि” इति अत्र
समवदन्तेति वकारयुक्तः पाठः वदस्यैर्ये इत्यस्मात् धातोरिति
शुणविष्णुलिखनात् व्यक्तमपरम् । अत्रावाहनानन्तरं कृत्य-
प्रदोषे यवविकरणे यवोऽसोति मन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यं पितृ-
दयिता आहकल्यादिषु तूष्णीमित्यभिधानात् । अत्र देवता-
वाहने गृह्यादधिकं विप्राङ्गुष्ठग्रहणमाह ब्रह्मपुराणम् “देवाना-
वाहयिष्येऽहं प्राहुरावाहयस्व च । विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाह्वयेत्” । आवाहयस्वेति शाख्यन्तरीयं गोभिलका-
त्यायनाभ्यामावाहयेत्यभिधानात् । गोभिलः “पित्रे तिलाना-
दाय प्रणवं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः एत पितरः सौम्यासो गम्भोरेभिः पथिभिः पूर्वेषेभिर्दे-
तास्मभ्यं द्रविणेऽहं भद्रं रयिञ्चनः सर्ववीरं नियच्छत ।
उग्रन्तस्त्वानिधीमह्यन्तः समिधौमहि उग्रनुग्रत आवह
पितृन् हविषे अत्तवे” । इत्युच्चावाह्यं “आयान्तु नः पितरः
सौम्यासोऽग्निस्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया

मदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते भवन्त्वस्मान्” इति जपित्वा अपहृतेति
 तिलान् विकीर्य इति पूर्वणेभिरिति पूर्वेः कृतमित्यर्थे इनयौ
 चेति इन्प्रत्यय इति गुणविष्णुव्याख्यानादिनस्य तद्धितत्वेन
 पूर्वशब्दस्याकार लोपात् तत्पदं सिद्धम् अत्र मूलभूतगोभिल-
 ग्रन्थे तद्वाप्यद्वये पितृदयितायाश्च एतपितर इत्यनन्तरम्
 उग्रन्तस्त्वेति लिखितेन मैथिलानामेतत् विपरीतलिखनं
 हेयम् आवाहनात् ब्राह्मणाचमनपर्यन्तं कर्त्ता विप्रैश्च विहिते-
 तरशब्दोच्चारणं न कार्यम् । आवाहनात् वाग्यत आ उप-
 स्पर्शनादामन्त्रिताश्चैव” इति कात्यायनवचनात् ।

• अथ अर्घ्यं तत्र गोभिलः । “अप उपस्पृश्य यज्ञिय
 वृक्षचमसेषु पविशान्तर्हितेषु एकैकस्मिन् अप आसिञ्चति
 शन्नोदेवीति” अप उपस्पृश्य जल स्पृष्ट्वा अत्र पितृमन्त्रोच्चारणं
 बीजं तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “पित्रमन्त्रानुहरणे
 आत्मालम्बे ह्यवेचने । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेनऽनृतभाषणे ॥
 मार्जारमूपिकस्यर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेषु च
 सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ॥ पितृमन्त्रानुहरणे यज्ञादौ
 विहिते आत्मालम्बे हृदयस्यर्गे अवेचने तस्यैव अधोवायुसमु-
 त्सर्गे नोर्द्ध्वोद्गारे प्रहासे महति हास्ये न तु क्षिते आक्रुष्ट पक्ष-
 भाषणे क्रोधसम्भवे क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनाऽपि मनसा एषु
 निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जल स्पृशेत् नत्वाचामेत् ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “रौद्रपितृसुरान् मन्त्रान् तथा वैराभि-
 चारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्” ॥
 चममास्तु ५ “तच्छाखायमसादौघाः प्रादेशायतुरङ्गुलाः । तथैव
 उत्सेधतो ज्ञेयायतुरमास्तु इत्यपि” ॥ तच्छाखा यज्ञिय-
 वृक्ष-शाखायतुरङ्गुलाः चतुरङ्गुल-विस्तृता तथैव चतुरङ्गुल-
 परिमाणाः उत्सेधतः ऊर्द्धतः । अत्र अर्घ्यपात्रस्थापनं

कुशोपरीत्याह वैजवापगृह्यं “प्राचीनावीति प्रात्राख्यप्-
 पूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि दक्षिणाग्रेषु कुशेषु निधाय”
 इति पवित्रान्तर्हितेषु मध्यार्पितपवित्रेषु एकैकस्मिन्निति
 वीसा देवपात्रेऽपि जलादिप्रक्षेपार्था । तथा च याज्ञवल्क्यः
 “यवैरन्विकीर्यार्थं भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः
 क्षिप्त्वा यवोऽसौति यवा स्तथा । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते-
 प्वर्घ्यं निवेदयेत्” ॥ गोभिलः । “एकैकस्मिन्नेव तिलानाव-
 पति तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवी देवनिर्मितः । प्रब्रमद्भिः
 पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः।स्त्राहा” इति सौवर्ण-
 राजतौडुस्वरखाङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु अप्रसिद्ध-
 यत्रपुटेषु वा यानि वा विद्यन्ते एकैकस्मिन्नेकैकेन ददाति
 सपवित्रेषु हस्तेषु “या दिव्या आपः पयसा।सम्बभूवुर्या अन्त-
 रीक्षा उत्पार्थवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञिया स्तान आपः शिवाः
 सश्यानाः सुहवा भवन्तु” इति पाठत्वा असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
 अत्र एकैकस्मिन्निति पूर्वसूत्रप्रकृतत्वादेव प्रत्येकपात्रलाभे
 पुनर्यदेकैकस्मिन्निति नियमाभिधानं तस्मन्ते पितृनिति
 बहुवचनदर्शनादावाहनादिमन्त्रपाठवत् सकृन्मन्त्रपाठस्या-
 दिति तन्निषेधार्थं किन्तु प्रत्येकमेव तिलप्रक्षेपमन्त्रं बहु-
 वचनन्तु “एतद्गः पितरो वासः” इति वत्प्रयोगसाधुत्वेनोप-
 पन्नम् । अत्र तिलानावपतीत्यविशेषित गोभिल-दर्शनात्
 देवपक्षेऽपि तिलप्रक्षेपः । तथा च विश्वे देवा स आगत
 इत्यावाह्य विकारणमपि तिलानामिति कर्कोप्राध्यायमतं यत्
 तन्न युक्तम् । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यृचा ।
 यवैरन्विकीर्यार्थं भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः । क्षिप्त्वा
 यवोऽसौति यवांस्तथा” इति याज्ञवल्क्यविरोधात् । यवतिल-
 प्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पप्रक्षेपश्चाह ब्रह्मपुराणम् । “अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याः स्वशास्त्रतः” अर्घ्या आप इति शेषः
 स्वशास्त्रतः आह्वीयगन्धपुष्पप्रतिपादकात् । आद्यायनोऽपि
 “गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येति पठन् सृजेत् । सृजेत् उत्-
 सृजेत् ततो देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं जला-
 न्तरश्च प्रक्षिप्य पितृर्ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं
 जलान्तरश्च प्रक्षिप्य वामहस्तेऽर्घ्यपात्रं धृत्वा या दिव्येति
 पठित्वा वाक्येन विप्रकरस्यपवित्रसहितमर्घ्यजलमुत्सृजेत्
 दद्यात् । तथा च वायुपुराणम् । “ततो वामहस्तेन गृह्णीत्वा
 चमसानक्रमात् । पिष्टतीर्थेन तत्तीयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दक्षदक्षिणे हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक्” ॥ जलप्रक्षेपान-
 न्तरं या दिव्येति पाठात् पूर्वं पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्वगात्र-
 पूजनमाह समुद्रकरधृतगीतमः । “शिरसः पादतथैव
 मय्यगभ्यर्चयेत्ततः । पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात्” ॥
 ओङ्कारं ताम्रपात्रं खाङ्गं मण्डो शरोऽस्थिनिर्मितं पात्रं
 मणिमयानि स्फाटिकादौनि यानि वेति अप्रतिपिहानि
 कदलीवृक्षत्वगादौनि भव चमसादौनां वैकल्पिकत्वात् अन्य-
 तमेष्विति शब्दश्चैकजातोयेनैव सर्वाण्यर्घ्यपात्राणि असाविति
 सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् । “असाविति नाम गृह्णातीति”
 कात्यायनदर्शनात् यद्यप्यसाविति असम्बुद्धिप्रथमान्तोऽपि
 सम्भवति तथापि ते इति युज्यत् पदप्रयोगात् सम्बुद्धान्तता
 प्रतीयते । एतएव छन्दोगपरिशिष्टं “गोत्रनामभिरामन्त्र
 पितृमर्घ्यं प्रदापयेत्” ॥ प्रयोगविधायकगोभिलसूत्रे एतत्ते-
 ऽर्घ्यमित्यभिधानात् तद्गृह्येऽर्घ्यमर्घ्यमित्यभिधानाच्च
 सामगानां सर्वत्राभिधाये न पुंसकलिङ्गेनैव प्रयोगः अभिनाये-
 तरश्च एकोऽर्घ्य इति गोभिलेन पुंस्त्वेन निर्दिष्टः अन्येषां
 सर्वत्र पुंसिङ्गेनैव प्रयोगः तथापि पाद्यार्घ्याभ्यां यदिति

पाणिनिसूत्रेण यदयद्विधानं तत्सामगप्रयोग एवान्यत्र निर्य-
कार एवार्थशब्दः । प्रागुक्तं वै जवापगृह्यावचनेऽर्घ्यपात्र-
स्थापनीयकुशानां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् तत्पात्रोपरि पवित्र-
स्थापनेऽपि तद्व्या पशुप्रोक्षणवत् तथैव व्यवहारात् आसना-
स्तरणीय कुशेषु तथादर्शनेन दक्षिणाग्रत्वव्यवहारात् ब्राह्मण-
हस्ते पवित्रदानेऽपि तथा प्रतीयते अतएव गोभिलीय आङ्-
कल्पभाष्यकृन्महा यशसादुण्डुपद्धतौ गार्गीयपद्धतौ च पवि-
त्राणां दक्षिणाग्रत्वं लिखितमिति नव्यवर्द्धमानपशुपत्यपि
पालरायमुकुटपद्धतिष्वपि तथा लिखितम् अतएव “वशिष्टोक्तो
विधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरामिशः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन वृद्धिश्चाह पार्वणधर्मातिदेशेऽपि अर्घ्ये “ज्येष्ठोत्तर-
करान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वा” सम्प्रदातव्यं
नैकैकस्यात्र दीयते” इत्यनेन पवित्राणामुत्तराग्रत्व विधीयते
प्रत्येकहस्तेऽर्घ्यदानं निषिध्यते च अतः पार्वणे दक्षिणाग्रत्वं
एकैकहस्तदानत्वं प्रतीयते । गोभिलः । “प्रथमे पात्रे
संस्त्रवान् समवनीयपात्रं न्युज्जं कुर्यात् पितृभ्यः स्नानमसि”
इति प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संस्त्रवान् पितामहादिपञ्चाध्य-
पात्रस्थशेष जनानि समवनीय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेण स्थाप-
यित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनकः ।
“प्रपितामहपात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयति” इति याज्ञवल्क्येन
अपि तत्पात्रस्याधस्यत्वाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमा-
क्षिप्तं तथा च याज्ञवल्क्यः । दत्तार्घ्यं सस्त्रवां स्तेषां पात्रे
कृत्वा विधानतः । पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं करो-
त्यधः” ॥ विधानतो यथापूर्वं स्थापितं तत्क्रमेण तेन प्रपिता-
महपात्रेणाधः कृतं पितृपात्रं ऊर्ध्वं सुखावस्थितं न्युज्जं करोति
नतु केवलं पितृपात्रं न्युज्जं करोति तदेवपात्रं पात्रान्तरेणाधः

करोति “पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।
 प्रपितामहं तथान्यस्य नीदरेत् न च चालयेत्” इति यम-
 वचनादिति मैथिलोक्तं युक्तं याज्ञवल्क्यवचने करोतीत्यनुपज्ञा-
 पत्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्च शौनकोक्तपिधानानन्तर न्युजोकरणानुप-
 पत्तेश्च यमवचनेऽपि पित्रपात्रस्य याज्ञवल्क्यौयाधस्थत्वाय
 शौनकोय प्रपितामहपात्रमात्रपिधानवैकल्पिकं पितामह-
 प्रपितामहपात्रद्वयपिधानभुक्ता वचनास्तरान्न्युजोक्तस्य तत्-
 पात्रस्योदरणादिनिषेध उक्तः तत्रासौ “पित्रपात्रे निधायथ
 न्युजमुत्तरतो न्यसेत्” इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्या-
 तोपस्थापितकर्तुर्वामपार्श्वे कर्तव्यः “तस्माद्यस्य दक्षिणतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मोक्तमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः”
 इति उत्तरायणा हि स्त्रीति शतपथश्रुतेः “उत्तरे चास्य
 सौवर्ण्यं लक्ष्मपार्श्वे भविष्यति” इति महाभारतवचनाच्च
 उत्तरशब्दस्य वामवचनता सिद्धा पितृकर्मणि प्राच्यादिश्च
 उत्तरादिकत्वाच्च तथा च रायसुकुटुभृतं पित्रमिष्टमुपक्रम्य
 “ब्राह्मणं या दक्षिणा सा प्राची या पूर्वा सोत्तरा” इति । एवञ्च
 भोक्तृब्राह्मणानामपि सोत्तरादिर्गैवेति कल्पतरुक्त्या सहैक-
 वाक्यतापि सिद्धा इति । एवं कर्तुर्दक्षिणासुखस्य वामपार्श्व-
 सुत्तरादिर्भवति इति ततश्च कल्पतरुग्राहविवेकाभ्याम् एक-
 स्थानं भङ्गा द्वितयेनाभिहितं स च न्यासोदभस्तस्वोपरीत्य-
 निरुद्धभट्टः । अत्र गोभिन्नसूत्रे पित्रपात्रे इत्यभिधानात्
 संस्त्रावानिति बहुवचनाच्च मन्त्रे पितृभ्य इति पितृत्वेन आहु-
 तास्तत्र तिष्ठान्त पितरः शौनकोऽवबोदित्याश्वनायन गृह्य-
 परिशिष्टवचने पितृत्वेन षडयस्थितेरावाहनवत् षट्पुरुषानु-
 दिश्य सकृदेव न्युजोकरणं न तु मातामहादोनां मैथिलोक्तं
 प्रयक्त्वा करणमिति ।

अथ गन्धादिदानम् । तत्र गोभिलः । “गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनानां सम्प्रदानमिति” । तत्र गन्धादिपञ्चानां
इन्द्रनिर्देशास्त्राघवाच्च मिलितानां तन्त्रैकैकोत्सर्गः निवेदनन्तु
प्रत्येकशः तथा च शाठ्यायनः एष ते गन्ध एतत्ते पुष्प एष ते
धूप एष ते दीप एतत्ते आच्छादनम् इति अत्र बहुषु यवेषु
सम्पन्नो यव इति जात्यापेक्षैकवचनं तद्वद्गन्धादीनां प्रत्येकं
बहुत्वेऽप्येकवचनान्तत्वेन निर्देशः । “इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा
पुष्पाणि च निवेदयेत् । असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा
नमः” इति ब्रह्मपुराणादिष्वेकजातीयानेकद्रव्येऽपि एकवच-
नान्तप्रयोगात् अतएव नवमाध्यायेऽपि “सूर्यस्य चतुर्गमय-
तात्” इति मन्त्रे सूर्यस्य चतुर्गमयत्वेऽप्येकवचनान्तपदनिर्दे-
शात् संगर्गिद्रव्याणामन्नतोयतेजसां प्रयोगे एकवचनान्तप्रयोग
इति विचारितम् । अतएव आभ्युदयिके पात्रद्वयाऽन्नोत्सर्ग-
वाक्य एतत्तेऽन्नम् इति सर्वैः पद्धतिस्तुद्धिर्लिखितम् एवञ्च पितृ-
दत्तगन्धादीनां ब्राह्मणाय निवेदने शाठ्यायनोक्त निवेदनवाक्ये
ते इत्येकत्वेन निर्दिष्टम् एकब्राह्मणपक्षे ब्रह्मपुराणे व इति
बहुवचनेन निर्दिष्टं तदनेकब्राह्मणपक्षे एकस्मिन्नपि गुरुत्व-
विवक्षया व इत्यविरोधः तत्र गन्धः । विष्णुः “चन्दनकुङ्कुम-
कर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे” ।

अथ पुष्पम् । ब्रह्मपुराणे । “शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः
तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि
कृतस्त्रशः” निषेधमाह “जवादि कुसुमं भाण्डोरूपिका सकुरु-
ण्टका । पुष्पाणि वर्जनीयानि ग्राहकर्मणि नित्यशः” ॥
जवादीत्यादि शब्दा देवं विधं रक्तकुसुमं रूपिका अर्कपुष्पं
कुरुण्टकः पीता भिण्टी “उग्रगन्धान्यगन्धीनि चैत्यहृत्ती-
क्ष्णानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥

आहे जात्यः प्रशस्ताःस्युर्मल्लिकाकुन्दयूथिकाः” ॥ दद्यादित्यु-
पक्रम्याह । “केतकीं करवौरञ्च वकुलं चम्पकं तथा ।
जातौदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः” ॥ जातीति
रक्तजातिविषयम् ।

अथ धूपाः । “ब्राह्मे चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोगौर-
पद्मकं तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपदहेत्” । उगौरं
वीरणमूलं तुरुष्कं सिद्धकम् ।

अथ दीपाः । तत्र शङ्खः । “घृतेन दीपो दातव्यस्त्रिल-
तैलेन वा पुनः । धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधु-
प्लुतम्” ।

अथाच्छादनम् । वायुपुराणे । “आच्छादनन्तु यो
दद्यादाहतं आहकर्मणि । आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते
शुभम्” ॥ आहतमत्रपारिभाषिकमेव “इपद्दीतं नवं श्वेतं
सदयं यन्न धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु
पावनम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् । अनङ्गलग्नं यद्वस्त्रं विभवे तद्
युगं शुभम् । वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञदानतर्पांसि च ॥
तस्मादस्त्राणि देयानि आहकाले विशेषतः” ॥ अतो वस्त्र-
दानस्यावश्यकत्वं तद्विनाक्रियाभावश्रुतेः ।

अथ यज्ञोपवीतानि । वायुपुराणे । “यज्ञोपवीतं यो
दद्यात् आहकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वयिप्राणां ब्रह्मदानस्य
तत्फलम्” ॥ अतोऽस्य काम्यत्वं ब्रह्मपुराणे । “श्वेतचन्दन-
कर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च । विलेपनार्थं दद्यात्तु यज्ञान्यत्
पितृवल्लभम्” ॥ रजतादिजीवतां वा यदभिलपितमासीत्
आद्याप्रतिपिहं तद्देयमिति । वायुपुराणं “लोके श्रेष्ठतमं
मर्यमान्नयापि यत् प्रियम् । सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षय-
मिच्छता” ॥ गन्धायभावे प्रतिनिधिमाह पेटोनसिः । “काण्ड-

मूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति” काण्डं नालं प्ररोहो-
द्भुरः सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः । अवयव इति नाराय-
णोपाध्यायाः । तथा च वस्त्रयुग्माभावे खण्डवस्त्रं देयमिति ।

अथ पात्रस्थानम् । ततो मण्डलं कृत्वा ताम्रादिपात्रं
पातयेत् तत्र भृगुः “भस्मना वारिणावापि कारयेन्मण्डलं ततः” ॥
मण्डलं चतुष्कोणम् अत्र दैवे ऐशानीमारभ्य दैवत्वात् दक्षि-
णावर्त्तेन प्रागग्रान्तरेखया वायवीमारभ्य उदगग्रान्तरेखया
वा मण्डलं कारयेत् । प्रागुदगग्र्येति कात्यायनदर्शनात्
पित्रे तु नैऋतिमारभ्य पितृत्वाद्धामावर्त्तेन दक्षिणाग्रान्त-
रेखया मण्डलं विन्यस्य “पात्रे दक्षिणाग्रा” इति च कात्या-
यनसूत्रात् नव्यवर्द्धमानोऽप्येवम् । मण्डलाकरणे दीपमाह
स्मृतिः । “अन्नञ्च मण्डलैर्हीनं राक्षसैर्भुज्यते बलात्” ।

अथ पात्राणि । तत्र हारीतः । “काञ्चनेन तु पात्रेण
राजतोडुम्बरेण वा । दत्तमघयतां याति खड्गेनार्य्यकृतेन
च” ॥ श्रीडुम्बरेण ताम्रेण । खड्गेन गण्डकशिरोऽस्थि-
निर्मितेन आर्य्यकृतेन त्रैवर्णिककृतेन अन्यदपि पात्रमभिमत-
मिति कल्पतरुः । एवं कदलीत्वगादीन्यपि ब्रह्मपुराणे
“सौवर्णरीप्यताम्राश्म स्फाटिक्य शङ्खशुक्लयः । भिन्नान्यपि
नियोज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि” ॥ कल्पतरौ । “राजतं
रजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते । रजतस्य तथा दानं
दर्शनं नाम शस्यते” ॥ दैवे तु तन्निषिद्धम् । “अथार्थपिण्ड-
भोज्येषु पितॄणां राजतं सतम् । अमङ्गल्यन्तु रजतं दैवकार्य्येषु
वर्जयेत्” ॥ इति वायुपुराणात् । याज्ञवल्क्यः । “हुतशेषं
प्रदद्यात्तु भोजनेषु समाहितः । यथा लाभोपपन्नेषु रीप्येषु
च विशेषतः” ॥ आतातपः । “पात्रे तु मृण्मये यस्तु याहे

भोजयते पितृन् । तत्र दाता पुरीधाश्च भोक्ता च नरकं
 व्रजेत्” ॥ आहोयपात्रनिषेधे पैठोनसिः “सोमकायस-
 पापाणपात्राणि ह्योनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” न कार्या-
 यीति शेषः अत्र पापाणस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे विहित-
 ताच्च विहितनिषिद्धत्वमिति ततश्च पात्रान्तराभावे तदुपादेय-
 तेति ह्योनपात्रलक्षणमाह हारौतः “ह्योनपात्रन्तु तत्प्रोक्तं
 न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “रूप्यपात्रेण पाद्यादि तस्मात् सूक्ष्मेण कारयेत्” तस्मात्
 अष्टाङ्गलात् ।

अथाग्नीकरणम् । तत्र गोभिलः । “उद्धृतघृताक्तमन्नं
 पृच्छति अग्नौ करिष्यामि कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवन्मु-
 त्वाचेति” ॥ उद्धृत्य आहस्योपकरणादुद्धृताक्तमन्नम् उद्धृत्य
 घृताक्तमित्यभिधानात् व्यञ्जनादिवर्जं प्रतीयते तथा च विष्णु-
 पुराणम् । “जुहुयादग्निं न चारवर्जमन्नं ततोऽनले” । अत्र
 अग्नौ करिष्यामीति निर्देशात् गोभिलगृह्ये अग्नौ करिष्या-
 मीत्यामन्त्रणं होष्यत इति सूत्रे अग्नौ करिष्यामीति श्रुतेः अग्नौ
 करिष्यामि इति छन्दोगानां प्रश्नवाक्यं होष्यतः हवनं करि-
 ष्यतः पुरुषस्यान्येषान्तु तानग्नौ करिष्य इति “प्रणतः प्रार्थयेत्
 द्विजान् कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” इति
 कल्पतरुघृतब्रह्मपुराणवचनात् अग्नौ करिष्ये इति प्रश्न-
 वाक्यम् अत्र कुरुष्वेति श्रुतेर्वैदिकप्रश्नोत्तरयोः प्रणवादित्वं
 प्रतीयते एवञ्च सुन्यन्तरवाक्ये प्रणवासत्त्वेऽपि प्रणवादित्वं
 कल्पते अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्मभाष्यकृता-
 ऽस्य मन्त्रत्वाभिधानात् सुतरां तथा यतएव पितृदयितादि-
 यपि सर्वत्र प्रणवादित्वेनोत्तिष्ठः । पिण्डपितृयज्ञयदित्यति-
 देगेन स्याद्वा सोमाय पितृमते स्याद्वा अग्नये कथ्यवाहनाय

स्पृशेत्” । नाभिस्यर्शानन्तरं जलस्यर्शमाह व्यासः । “ततः
 स्पृशन्नाभिदेशं पुनरप्यथ स्पृशेत्” । इन्द्रियस्यर्शानन्तरं
 भविष्ये । “यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः । वासुकि-
 प्रमुखां नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा
 घ्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रीक्ष्य ततः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः
 शेषा अपो विनिमयेदिति” ॥ घ्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः
 शेषा आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत् परमेव
 “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अद्यादि-
 स्पर्शसहित आचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरलाः ।
 अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति
 भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वाम-
 हस्ते त्यजेदिति पितृदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विरा-
 चमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचि-
 र्भवति” इति गोभिलगृह्यादिति छन्दोगाङ्गिकं निरस्तम् ।
 हृदयं स्पृशंस्त्वेवमेवाचामेत् । इति तदनन्तरसूत्रेण हृदय-
 स्पृग्जलनियमात् । “उच्छिष्टीऽनैवातोऽन्यथाभवत्” इति सूत्रा-
 न्तरेण हृदयत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात् । एतदनन्तरमेवायं
 प्रत्युपस्पर्शनमित्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे ।
 “निष्ठौवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च
 संभाषात् अशुच्युपहतस्य च ॥ मन्देद्द्वेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता
 तथैव च । विना यज्ञीपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उद्वायस-
 र्स्पर्शं दर्शने चान्त्यवासिनाम्” ॥ प्रागर्हं कृत इति शेषः ।
 मन्देद्द्वेषु अप्रायत्यस्येति । शिखां सुक्ता अनन्तरं बद्धा यज्ञो-
 पवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः ।
 “स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसभाषणे मृगपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तु-
 काम आचामेदिति” । देवलः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा

भोज्यं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य
 शुद्धरति" ॥ तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्करः । "स्नात्वा
 पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत्
 वासोविपरिधाय च" ॥ ब्रह्मपुराणं "हीमे भोजनकाले च
 सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत्
 सकृत् । द्विराचम्य ततः शुद्धं स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" ॥
 स्मृतिः । "क्षुते निष्ठोविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्य एषु
 नाचामेद्दक्षिण श्रवणं स्मृतेत्" ॥ सांख्यायनः । "आदित्या वसवो-
 रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः" ॥ अत्र हेतुमाह पराशरः । "प्रभासादीनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुर-
 भवीत्" ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । "कुर्व्यादाचमनस्यर्गं गौपृष्ठस्यार्क-
 दर्शनम् । कुर्वीतालभनश्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥ यथा विभ-
 वतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वस्मिन् विद्यमाने उत्तर-
 प्राप्तिरिष्यते" ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । "यः कर्म कुरुते
 मोहादनाचम्यैव नास्ति कः । भवन्ति हि ह्यथा तस्य क्रियाः
 सर्वा न संशयः" ॥

। अथ दन्तधावनम् । बृहस्पतातपः । "सुखे पर्युषिते
 नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधा-
 वनम्" ॥ गन्धालङ्कारयस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । "उपवा-
 सेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् । पादाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं
 ताम्बूलानुलेपनम्" ॥ सर्वव्रतेषु वर्ज्यानि पर्युषितसुखम्या-
 प्रयत्नत्वे हेतुमाह पृथिवी प्रति यज्ञवरः । "मनुष्यः किल्बि-
 षीमद्रे कफपित्तममन्वितः । पूयगोणितसम्पूर्णो दुर्गन्धं मुखमस्य
 तत्" ॥ तत्पर्युषितम् । दन्तधावनमित्यनेन शोधकस्य काष्ठ-
 देदन्तमात्रसम्बन्धात् भक्षयेदिति गौणप्रयोगः । पूर्वापर-

द्विराचमनरूपभोजनधर्मप्रात्यर्थः । अत्र दन्तधावनस्य शोध-
कत्वप्रतीतेः प्राधान्यम् । अतएव “ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्त-
धावनपूर्वकम्” इति दत्तोक्तमानन्तर्यमात्रपरम् आरम्भणीया
या इष्टेदर्शपोषमासप्राक् कर्तव्यत्ववत् न त्वङ्गाङ्गिभावार्थमिति
वृद्धशातातपस्य पूर्ववचन विधायकं परवचनस्य निषेधकम् ।
तथा च । उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकी ।
उपवासे चेति पाठे कालविवेके चकारादनुक्तादिष्वपि व्याख्या-
तम् । एतेन न दुष्येतेति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह
विष्णुः । “आह्ने जन्मदिने चैव विवाहे जौर्णसम्भवे । व्रते
चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ इति । “दन्तधावनमद्यात्
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेति” । गोतमः । “दन्तस्त्रिष्टे दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके” । च्युतेरास्त्राववद्विद्यात्
निगिरन्नेव तत् शुचिरिति जिह्वाभिमर्षणयोग्यं दन्तलग्नम्
अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम् ।
“दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जने” इति शङ्खवचनात् । जिह्वाभि-
मर्षणेऽप्यशक्योद्धरणे न दोषः । “भोजने दन्तलग्ने च निर्ह-
त्याचमनश्चरेत् । दन्तलग्नमसंक्षार्यं लेप मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं
तृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ इति देवलवचनात् । च्युतेरित्यनु-
पलभ्यमानरसविषयम् । आस्रावो लाला । तद्वन्नगिरन्नि-
त्यर्थः । अतएव शोणितं यथा न भवति तृणादिना दन्तलग्न-
निःसारणाचरणं छन्दोगपरिशिष्टम् । “नारदाद्युक्तवार्त्तय-
मष्टाङ्गुलमपाटितम् । स त्वच्च दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधा-
वयेत् ॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य
तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः
पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते” ॥

शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः । नरसिंहपुराणम् । “दन्त-
 काष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः
 पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः” ॥ पराह नारदस्यापि स्त्री-
 माह विष्णुः । “कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकृच्च द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ प्रक्षाल्य भूत्वा
 तज्जघ्नात् शुचौ देशे समाहितः” ॥ सकृच्च दलिताग्रम् ।
 द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगीतरेषाम् । प्रातः प्रातःकाले भुक्त्वा
 भोजनपरकाले च भक्षयेदित्वर्थः मार्कण्डेयपुराणम् । “प्रक्षाल्य
 भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत् त्वजेत्” । अत्र विहितकाष्ठा-
 न्याह नृसिंहपुराणम् । “छदिरश्च कटुश्च कण्डूश्च तथा
 वटः । तित्तिडी वेणुष्टम्भ आम्बुनिम्बी तथैव च ॥ अपा-
 मार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडम्बरस्तथा । एते प्रशुक्ताः कथिता
 दन्तधावनकर्मासु” ॥ महाभारते । “तिलं कषायं कटुकं
 सुगन्धिकण्टकान्वितम् । क्षीरिणो ह्यचगुह्यमाना भक्षयेदन्त-
 धावनम् । भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत्” ॥
 पर्वण्याह विष्णुपुराणम् । “चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावास्याश्च
 पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविशंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री-
 तैलमापसम्भोगौ पर्वस्वेषु वै पुमान् । विष्णुत्वभोजनं नाम
 प्रयाति नरकं मृतः” ॥ नरसिंहपुराणे “प्रतिपदशुक्लपक्षौ
 नवम्याश्चैव सत्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं
 कुलम् ॥ अलामे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिच्छदिने तथा । अपां
 द्वादशगण्डूपैर्मुखगुहिविधीयते” ॥ गण्डूपस्य दन्तधावनतुल्य-
 त्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः त्रीहिकार्यकारिणि यवे त्रीहि
 मन्त्रस्येव इति प्रकृतावेव श्रुतत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधाच्चेति
 नव्यवर्हिमानः । तत्र तद्वृत्तकाल्यायनसूत्रविरोधात् । तच्च
 ध्वं “गण्डेऽविप्रतिपत्तिरिति” । प्रतिनिधिद्रव्ये श्रुतशब्दः

प्रयोज्यः । श्रुतद्रव्या बुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् । शब्दान्तर-
 प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । अतएव “सोमप्रतिनिधित्वेन
 पूतिकासु गृहीतासु सोमं पिवते” इति अविकृत एव मन्त्रः
 पठ्यते । अतएव जलेऽप्यग्नोकरणहोमे अग्नौ करिष्ये इति
 प्रयुज्यते । किन्तु यत्र प्रतिपदादौ दन्तकाष्ठनिषेधस्तत्र प्रति-
 निध्यभावान्मन्त्रपाठः । एवञ्च गौण्याशब्दप्रयोगान्मन्त्रलिङ्ग-
 विरीधोऽपि नास्ति । शातातपः “प्रतिपदगर्ग्यहोषु नवम्यां
 दन्तधावनम् । पत्रैरन्यत्र काष्ठैश्च जिह्वोक्षेखः सदैव हि” ।
 क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः “गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडौ च
 केतकौ । खर्जूरनारिकेलौ च सप्तैते दृणराजकाः । दृणराज-
 शिरापत्रैर्यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावद्वधति चण्डालो यावद्गं
 नैव पश्यति” । पराशरभाष्ये बृहयाज्ञवल्क्यः । “दृष्टका-
 लोद्वपायाणैरितराङ्गलिभिस्तथा । त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ
 वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ अनामिकाङ्गुष्ठौ त्यक्त्वा इतराङ्गलिभि-
 र्दन्तधावनं वर्जयेदित्यर्थः । तेनाशक्तौ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
 दन्तान् घर्षयेत् । आचारचन्द्रिकाप्येवम् । यज्ञपुराणे । “दृणा-
 झारकपालाश्मवालुकायसचर्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भवन्ति
 पुरुषाधमाः” । प्रचेताः । “मध्याह्नस्नानकाले च यः कुर्या-
 द्दन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह” ।
 स्मृतिः । “यमन्तं नृन्धमाणश्च कुर्यन्तं दन्तधावनम् । अभ्यस्त-
 शिरसश्चैव स्नानं नैयामिवादयेत्” । शारोतः । “शुचि देशा
 हि रक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रयुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ते
 चान्ये दुष्टचारिणः” । तथा “घानं दानं तपस्वागो मन्त्रकर्म-
 विधिक्रियाः । सद्रत्नाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्कृताः” ।
 दद्युः । “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । शृङ्ग-
 लाभ्यां घृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तयान्तरम् । यावच्च रात्रियामो-

ऽस्मि तावदप्रयतो नरः । तस्माद्यत्नेन तत्त्याज्यमादौ शुद्धि-
मभीषता” । इति शिष्टगृहीतवचनात् रात्रिवासस्याज्यम् ।
क्रियः कौमुद्याम् । “जलोकागूढपादश्च क्रमिगण्डुपदादिकम् ।
कामादस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्माणि संत्यजेत्” । कालिका-
पुराणे । “गुरुमाक्षिप्य विप्रश्च प्रहृत्यैव च पाणिना । न
कृत्यानि न कर्माणि रेतःपाते तथैव च ॥ अश्रुपाते समुत्पन्ने
क्षुरकर्माणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माणि
संत्यजेत् ॥ यत्र पुष्पञ्च ताम्बूलं न भैषज्योपकल्पितम् । कथा-
दिपिप्पल्यन्तश्च फल भुक्तापि नाचरेत् ॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ
भोजनाद्दोषजायते । नित्यक्रिया निवर्त्तेत काम्यनैमित्तिकैः
सह” ॥

अथ प्रातःस्नानसम्बन्धे । ब्रह्मपुराणे । “प्रातःस्नानं ततः
कृत्वा सत्तेपेण यथोदितम् । सन्ध्याञ्चापि तथा कुर्यादिति
कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादना-
तुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्” ॥ दन्तान्
प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायादित्यर्थः । तत्कालमाह विष्णुः ।
“प्रातःस्नायौ अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति
समुद्रकरधृतभारते । “मृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा कृत्वा
च भक्षणम् । दृष्टदोषविघातार्थं चाण्डालाद्यस्य दर्शने” ।
ब्रह्मपुराणे । “कर्मादौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम् ।
गोप्रदानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भक्ष्यीभवति
तत्सर्वं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ उग्रना । “पमावे तूदके-
नापि पुण्ड्रो देवतमर्चयेत्” । ब्रह्माण्डे । “अङ्गुष्ठः पुष्टिदः
प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं सुप्तिदा
च प्रदेगिनो” ॥ व्यासः । “जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मृद्वा
विभक्तिं यः । विभक्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” ॥

गोपीचन्दनफलमाह शातातपः । “गोमतीतीरसम्भूतां गोपी-
देहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्द्धां वह्नेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
ब्रह्मपुराणे । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं
द्विजः कुर्यात् चतुर्थस्य त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य
वर्तुलं शूद्रजातिषु” ॥ ततः सन्यां कुर्यात् । आतुराणान्तु
“अग्निरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रं
वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः” ॥ इति जावानवचना-
च्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनम्
आर्द्रं वाससा कुर्यात् । तदनन्तरं सन्यां कुर्यात् । एतत्-
परमेव “प्रातःसन्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकम्” इति
याज्ञवल्करवचनम् ।

अथ प्रथमयामार्चकृत्यम् । दक्षः । “सन्याकर्मावमाने तु
स्वयं होमो विधीयते । देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-
वीक्षणम् । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत्” ॥
होमस्तु साग्नेः । विष्णुपुराणम् । “आचान्तस्तु ततः कुर्यात्
पुमान् केशप्रसाधनम् । तथा “आदर्शाङ्गनमाङ्गल्यदूर्वाद्या-
लभनानि च । स्वमात्मानं हृते पश्येत् यदोच्छेद्विरजोवि-
ताम्” । आत्मानं देहम् । माङ्गल्यान्याह नारदः । “लोकेऽस्मिन्
मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । द्विरस्य सर्पिरादित्य
आपो राजा तथाष्टमः” ॥ यमः । “यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं
भाषणं तथा । कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत् नित्यम्” ॥
ब्रह्मपुराणे । “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च । त्रिःपठे-
ज्जैमिनोयन्तु प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः । तस्य माभूत् भयं
घोरं वैद्युतं योऽवसौदति” ॥ कालिकापुराणम् । “यः शिवा-
विरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शुभप्रदाम् । प्रणमेत् साधको भूत्वा

तस्य कामाः करे स्थिताः ॥ प्रयोगसारे । “विभीतकार्कंका-
रञ्च सुहीच्छायां न चाशयेत् । स्तम्भदोपमनुष्णाणामन्येषां
प्राणिना तथा” ॥ विष्णुपुराणम् । “विहिष्टपतितोन्मत्त बहु-
वेरातिकूटकैः । बन्धकौबन्धकीभर्तुं क्षुद्रकानृतकैः सह ॥ तथा-
तिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकं
पथ्यानमाश्रयेत् ॥ नासहृत्मुखो जृम्भेत् हासकासौ विव-
र्जयेत् । नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ॥ नासम-
ञ्जसशीलैस्तु सहासौत कदाचन । सहृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्ध-
मपि शस्यते ॥ न खान्न वादयेत् क्षिप्यात् न तृणं न महीं
निखेत् । न श्मश्रुं भक्षयेन्नोष्ठं न मृद्नीयात् विषक्षणे” ॥
एकपाणिना चक्षुःस्पर्शं निषेधमाह बृहस्पतिः । “चक्षुःपरि-
हिताकाङ्क्षो न स्पृशेदेकपाणिना” ।

अथ द्वितीययामाहंस्त्यम् । दक्षः । “द्वितीये च तथा
भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परममृतप-
चयते ॥ ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः । वेदस्वीकरणं
पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दामञ्चैव शिष्येभ्यो वेदभ्यासो
हि प्रवृत्ता” ॥ अन्याध्ययनमप्याह तुः शङ्खलिखितौ । “न वेद-
मनधीत्यान्यां विद्यामधीयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” । अङ्गानि
च “शिष्याकल्पोष्ठाकरणं कुन्दोज्योतिषमेव च । निरुक्तस्येति
चाङ्गानि वेदानां गणितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसहिता”
इत्यमरः । गारुडे “धनप्रयोगे च तथा कार्ये विद्यागमेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्” ॥ याज्ञवल्करः
“वेदार्थानभिगच्छेत् शास्त्राणि विविधानि च” । तत्फलमाह
यमः । “दानेन तपसा यज्ञैरुपवामैर्व्रतैस्तथा । न तां गति-
मवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्” ॥ कूर्मपुराणम् । “स्वाध्या-
यश्च त्रयोभेदा वाचिकोपांशुमानसाः” । विद्यादानप्रकारमाह ।

शिवधर्मे “संस्तुतैः प्राक्तनैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभा-
षाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिर्ग्रन्थकरणादिः ।
गारुडे । “वेदार्थं धर्मशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्यान लेखयित्वा यो दद्यादिति स वैदिकः ॥ इतिहास-
पुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं
प्राप्नोति द्विगुणीकृतम्” ॥ तथाच बृहस्पतिः । “पाश्चात्तिके-
ऽपि समये भ्रान्तिः संजायते मृणाम् । धात्राचराणि सृष्टानि
पत्रारूढान्यतः पुरा ॥ उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलो
स्मृतौ । एकलव्येनानुपमदेष्टापि द्रोणाचार्यो गुरुः कृतः” ॥ अतो
ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वं यथा महाभारतम् । “अरण्यमनु-
संप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्यवृत्तिञ्च पर-
मामास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्ये परं निश्चयमागतः” ॥

लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे
वापि दिनग्रहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजगार्दनान् ॥
पूर्वदिग्बदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः । निरीधो हस्त-
धाह्नोश्च मसौपत्रविधारणे” ॥ मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्षपितान्
सुसम्पूर्णान् समन्त्रेणिकतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद्यस्तु
लेखकः परमः स्मृतः” ॥ अधीतस्यार्थिभ्यो दानमावश्यकम् ।
यथा श्रुतिः । “यो वाधीत्य विद्याञ्च न प्रयच्छेत् स कार्य्यङ्गा
भवेत् श्रेयसो हारमाह्वणयादिति” नन्दिपुराणे । “प्रशस्तशब्द-
संघोर्गे कुर्यादिति विरामणं” विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ।
“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं
भूदस्तु व्याख्यातु नित्यदा ॥ लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु
सदा जयी । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥
इति प्रोच्य यथायातं मन्तव्यस्य विभावितैः ॥ शिष्टैः परस्परं
शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥ कथा वस्तुप्रसङ्गेन नान्मन्युः ॥

नभापणैः । युक्तिभिश्च क्षरेद्व्याख्या चिह्नैश्चापि स्वयं कृतैः ।
 एव दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः” ॥ विष्णुपुराण
 “गुरुरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । यो गुरुं पूजये-
 न्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्माद् स प्राप्नोति
 सर्वसम्पदः” ॥ लघुहारौतः “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये
 निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यदृत्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥
 नन्दिपुराणम् । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य ते
 शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥
 विस्मरेच्च तथा मीढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स याति
 नरकं क्षीरमक्षय भीमदर्शनम् ॥ ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीया-
 नादवाप्रयात् । स ब्रह्मस्तेयसयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ विष्णुः ।
 “यश्च विद्या समासाद्य तया जीवेच्च तस्य परलोके फलप्रदा
 भवति यश्च विद्यया परेषा यशो हन्तीति” । देवज्ञः । “इष्टं
 दत्तमधीत यत् क्षिण्यत्यनुकीर्त्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याश्च
 भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकतः पुण्यं हृथा न परि-
 कीर्त्तयेत्” ॥ अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं
 धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनकाशक्तिहीनम् । हृथा
 रक्षा प्रयोजनं विना । वैष्णवास्मृते भविष्यपुराणम् । “उपा-
 ध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वा ध्यापयति द्विजान् । किञ्च दत्तं
 भवेत्तेन धर्मकार्यमिच्छता” । हारौतः । “समित्पुष्प-
 कुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्” । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः
 कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । शूद्रानीतैरिति विशेषनिषेधात् अन्य-
 ब्राह्मणैश्चानयनमनिषिद्धम् । क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराण
 “पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः” । वीरक्रयः स्वयाज्या-
 शून्येन क्रयः ।

अथ तृतीयचामार्गिकतत्त्वम् । “तृतीये च तथा भागे पोष्य-

धर्मार्थसाधनम् । माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समा-
 त्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिद्याग्निः पोष्यवर्गं उदाहृतः । भरुणं
 पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्मा-
 द्यज्ञेन तान् भरेत् ॥ गारुडे । “स जीवति वरश्चैको बहुभि-
 र्योपजीव्यते । जीवन्तो मृतकाद्यान्ये पुरुषाः स्त्रीदरभराः” ॥
 योपजीव्यत इत्यर्पः पुनः सन्धिः । मनुष्यासहस्रतयः ।
 “ब्रह्मो च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः मित्रः । अप्य-
 कार्यगतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् । अध्यापनञ्चाध्ययनं
 यजनं याजनन्तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मस्त्रयजम्भनः ।
 षष्ठान्तु कर्मणां मध्ये त्रौणि कर्माणि जीविका । याजना-
 ध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ गौतमः “कृषिगौरव-
 चाणिष्येऽस्वयं कृते कुपौदसेति” कुपौदस्य पृथग्प्रदणं स्वयं
 कृतस्याभ्यनुष्ठानार्थं कुपौदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति
 कल्पतरुः । वृद्धस्यतिः । “कुपौदकृषिवाणिष्यं प्रकुर्वीतास्वयं
 कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् मैनसा युज्यते द्विजः । सन्ध-
 स्नामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते यस्मात्स्व-
 तं दीपं शमयन्ति न संग्रहः । वषिक् कुपौदो दद्यात्तु षष्ठ-
 गोकाशनादिकम् । कुपौदलोऽन्नपानानि यामय्यासमानि
 च । पश्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । वषिक्
 कुपौददीपः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् । रात्रौ दत्त्वा तु
 षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । विंशद्भागश्च विप्राणां कृषिं
 कृत्वा न दीपभाक् । हारीतः “षष्टागर्वं धर्मद्वयं षड्गर्वं
 लोवितार्पिताम् । चतुर्गर्वं नृयंसामां द्विगर्वं ब्रह्मघातिनाम्” ॥
 मनुः । “अथोतिभागं गृह्णीयात् मामाहार्हुषिकः शतात् ।
 द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुष्मरन् । द्विकं शतञ्च
 गृह्णीतो न भवत्यर्थकित्विषो” ॥ शतकार्पापघ्नेऽथोतिभागं

विंशतिः पद्याः । द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममति-
 क्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन व्यवहरति
 तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे
 च न दोष इति प्रायश्चित्तविवेकः । याज्ञवल्क्यः । “उपेया-
 दीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । ईश्वरमतिशयगुणयुक्तमन्यं
 वा ओमन्तमकुक्षितम्” ॥ अलम्बस्य प्रापणं योगः लम्बस्य
 रक्षणं क्षेमः । “वयोबुद्धयर्थवाक्पेशश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
 आचरेत् सदृशीं हृत्तिमजिह्वामशठान्तया” ॥ बालः पाश-
 क्रीडां युवा सगुण्यादिसेवनं वृद्धो धर्मार्थसाधनं बुद्धिमान्
 भौमांसादिश्रवणम् अर्थवान् वसुदानं धार्म्यो दूत्यं सुवेशो
 राजसन्निधिं श्रुतेन व्याकरणादिना अर्थवेत्ता वेदार्थनिरूपणं
 विशुद्धकुलजन्मवान् तथाविधकुलीहादनम् । यागवान् पशु-
 हिंसनम् । एवं षयः प्रभृतीनामुचितानां चेष्टामाचरेत् ।
 अजिह्वामकुटिलाम् अशठां मिथ्याविषयरहिताम् ।

भगवद्गीतायां “सुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसम-
 न्वितः । सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ।
 सुक्तसङ्गस्यक्तफलाभिनिवेशः । अतएवोक्तम् । “मा कर्मफल-
 हेतुर्भूमा ते सङ्गोन्वकर्मणि” । तेन बन्धहेतुफलं विना कर्म-
 कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् । अनहवादी गर्वरहितः निर्विकारी
 हर्षविषादशून्यः । “वार्मो कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मको-
 ऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ।
 अयुक्तः प्राक्तनस्तव्यः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादो दोर्घ-
 सूत्रो च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥ अयुक्तोऽनवहितः । प्राक्तनो
 विवेकशून्यः । शठः शक्तिगूहनकारी । नैकृतिकः पराप-
 मानो । अलसः अनुद्यमशीलः । विषादो शोकशीलः । यद-
 ङ्गा कार्यं तस्मासेनापि न सत्पादयति स दीर्घसूत्रो । अतः

एव लिङ्गपुराणं “श्वः कार्यमद्यकर्त्तव्यं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्” ॥ इति “लाभे न
धर्मयेद्यस्तु न व्यथेदपमानतः । असंमूढस्तु यो नित्यं स राज-
वसतिं व्रजेत् ॥ अग्लानो बलवान् शूरम्हायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसति वसेत्” ॥

नयमाह नरसिंहपुराणे “अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जान-
ता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च पराभवमनिच्छता ॥ वक्तव्यं
सर्वथा, सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् । आनृण्यमेतत् स्नेहस्य
सद्भिरेव कृतं पुरा ॥ यत् स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमी-
दृशम् । आरमेनैव तद्विद्वान् एष बुद्धिमतां नयः ॥ कुमित्रे
सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः पिण्डं कुपु-
त्रेषु नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे
न प्रजीव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ॥
अपकारिणि विशम्भं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
यद्वन्न चिरं स तु जीवति ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनाति-
विश्वसेत् । विश्वस्ताद्वयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुन्तति ॥ राज-
सेविषु विश्वासं गर्भसङ्गरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
चिरं स तु जीवति ॥ शत्रुशेषं ऋणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ॥
पुनर्वर्द्धेत सम्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ अद्रोहं समयं कृत्वा
मुनीनामग्रतो हरिः । जघान नमुचिं पश्चादपां केनेन पार्थिव ॥
कृत्वा सम्बन्धकञ्चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
जघानाजो जामाता सन् शतक्रतुः ॥ न चासन्ने निवस्तुर्ध्वं
सर्वेरे वर्द्धते रिपो । पातयेत्तु स मूलं हि नदीतीर इव
द्रुमम्” ॥ भाष्ये । “यो भुव्याणि परित्यज्य अभुव्याणि च
सेवते । भुव्याणि तस्य नश्यन्ति अभुवं नष्टमेव च” ॥ विश्व-
पुराणे “अल्पहानिस्तु षोडश्या वैरिणार्यागमं त्यजेत् । उपा-

यतः समारम्भाः सर्वे सिद्धान्त्युपक्रमाः ॥ धीमान् ज्ञीमान्
क्षमायुक्तः आस्तिको विमथान्वितः । विद्याभिजनबृहदानां याति
लोकागनुत्तमान् ॥

भागवते कलिं प्रति परोक्षितवाक्यं “त्वां वत्तमानं नर-
देवदेहेष्वनुपवृत्तोऽयमधर्मपूगः । लोभोऽनृतं चौर्यमनार्य-
मंहो जेष्टा च माया कलहश्च दम्भः” ॥ अनार्यं दौर्जन्यम्
अहः स्वधर्मत्यागः । जेष्टाऽलक्ष्मीः लक्ष्म्याऽग्रजत्वात् । माया
कपटः । “अभ्यर्थितस्तथा तस्मै स्थानानि कलयेऽदिशत् ।
द्युतं पानं स्त्रियः शूना यन्नाधर्मश्चतुर्यिधः ॥ पुनश्च याच-
मानाय जातरूपमदात् प्रभुः । ततोऽनृतं मदं कामं राजा
चैरश्च पञ्चमम् । अद्यैतानि न सेवेत दुभूषुः पुरुषः कश्चित्” ॥
अभ्यर्थितस्तन्निगृहीतेन कलिना स्थानलाभाय प्रार्थितः जात-
रूपं स्तर्णम् । अद्येति अत इत्यर्थः दुभूषुः ऊर्ध्वं भवितुमिच्छुः
याज्ञवल्काः “शूद्रस्य द्विजशूद्रा तया जीवन् वणिग् भवेत् ।
शिल्पेर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिद्वितमाचरन्” ॥ वणिग्भवे-
दित्यनेन वैश्यवृत्त्यभिधानात् । शिल्पैरिति कृष्यादिजीवनो-
पायैरिति बोध्यम् । हारौतः “बालानां दर्शनञ्चैव बाह्वनश्च
न शस्यते । पुस्त्योपघातनं नैव बाह्वना कारयेत्ततः । वृद्धं
शुभ्ये न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च । न पण्डं बाह्वयेन।श्च
न गां भारेण पीडयेत्” ॥ गां स्त्रौगयीमिति नव्यवर्द्धमानः ।
मार्कण्डेयपुराणं “पादेन तस्य पारक्यं कुर्वीत् सञ्चयमात्म-
वान् । अर्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा ॥ पादस्या-
र्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् । एवमारभतः पुंसश्चार्थः साफल्य-
मृच्छति” ॥ येन यस्यार्थो भुज्यते तेन तस्य पारितोषिकं
कर्मा कर्त्तव्यं ‘तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यम् “अर्थस्य
पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।’ इति सत्यं महाराज

बहोऽस्मार्थेन कौरवैः” ॥ मनुः । “शक्तेनापौह शूद्रेण न
कार्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव
बाधते” ॥ स्मृतिः । “विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यं च
भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥
कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्र-
स्याण्डालतां व्रजेत्” ॥ अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगि-
न्यादयः । इति साधवाचार्थः । कालिकापुराणं “विक्रय-
सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां
त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” ॥ मनुः “सद्यः पतति लोहेन लाक्षया
क्षवणेन च । व्रहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
अशक्तौ भेषजस्यार्थं यद्वहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रिया-
स्त्रिला धान्येन तत्समाः” ॥ मनुः “लौवितात्ययमापन्नो योऽन्न-
मत्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥
स ब्राह्मणः । नारदः “परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरे-
न्निधिम् । राजगामौ निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तन्तु
भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्” ॥ नारदः “धनमूलाः क्रियाः
सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः । रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तत्र
विधिक्रमात्” ॥

अत्यन्तापदि मनुः “अवृत्तिकर्षितः सीदन् इमं धर्मं समा-
चरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनय गतः ॥ नाध्या-
पनाद्याजनाद्या गर्हिताद्या प्रतिप्रदात् । दोषो भवति विप्राणां
ज्वलनाम्बुसमाहिते” ॥ ज्वलनाम्बुसमाः अग्निजलतुल्या
इति कुल्लुकभट्टः । “अशक्नुवंस्तु शूद्राः कर्तुं द्विजगमनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्नो जीवेत् कारुण्यकर्मभिः ॥ यैः कर्मभिः
प्रचरितैः शूद्रयन्ते द्विजातयः । तानि कारुण्यकर्माणि

शिल्पानि विविधानि च ॥ । विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरवं
 विपणिः कृषिः । भृतिर्भैक्षं कुषीदश्च दश जीवनहेतवः” ॥
 विद्या गारुडादिः । शिल्पं चित्रादिभृतिर्वेतनं विपणिः
 विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं लब्धयति । भृतिः सन्तोषः तस्मिन्
 सति स्वल्पेनापि जीवनेम् । “कुषीदं हृदिजीविका” इत्यमरः ।
 वृद्धस्यतिः । “बहवो वर्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वेषामपि चैतेषां कुषीदमधिकं विदुः ॥ अनाहृष्ट्या राज-
 भयैर्मूर्षिकाद्यैरुपप्लवैः । कृष्यादिकै भवेद्धानिः सा कुषीदे न
 विद्यते” ॥ याज्ञवल्क्यः “वृद्धेर्हृदिचक्रहृदिः प्रतिमासन्तु
 कारिका । इच्छाकृता कामयिता कायिका कायकर्मणा” ॥
 छागलेयः । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः” ॥ शकटो धान्यादि-
 वहनद्वारेणोपजीव्यः । “पत्रं पुष्पं फलं कन्दं जलं संस्त्रेष्टजं
 तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम्” ॥ इति
 वैद्यकीयशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका शाकाद्याहरणेन
 जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्पन्दनं स्वस्थानादत्यागः ऋणादि-
 लाभेन व्ययाधिक्यनिवृत्त्याचरणं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं
 बह्वदको देशः समृन्नालशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 मृदाद्याहरणेन ।

अथ चतुर्थयामार्चकृत्यम् । दत्तः । “चतुर्थे च तथा भागे
 स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चालत्रिमे
 जले” ॥ कुर्यादिति शेषः । तथाच “अस्नात्वा चाप्यहुत्वा
 च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनानृणी भूत्वा नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ अथ स्नानं दत्तः “अस्नात्वा नाधरेत् कर्म जप-
 णीमादि किञ्चन । नानास्वेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अत्यस्तमन्तिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वल्पेव दिवा-

रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-
फलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादिकम् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन
तत्सर्वं शोधयन्ति दिजातयः” ॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-
वायपरौहारादि । प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । “प्रातः-
स्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुक्तेः ।
प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः । “यथा-
हनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गेहे चेतदमन्त्रवत्” ॥ यथा तथेति कर्तव्यतया सा च
“आचरेद्रूपमि स्नानं तर्पयेद्देव मानुषान्” । इति जावात्युक्तेः ।
वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं
धारयेत् । तथा छन्दोगपरिशिष्टे “ऋक्षाः प्रचरणौघाः स्युः
कुशा दीर्घाश्च वह्निषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतःसन्ध्यादि-
कर्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” ॥
प्रचरणौघाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः । वह्निषः
यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत् कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः ।
अतः सन्ध्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रं सोप-
ग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदलयुक्तः विशेषमाह
स एव “अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भ-
शून्यम् । तथा च शौनकः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशी
प्रादेशसम्प्लितौ । अनखच्छदिनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥
एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात् ।
तद्यथा “चतुर्भिर्देभ्योपत्रैश्च विभिदोभ्यामथापि वा । पवित्रं
कारयेद्वित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” ॥ विद्याकरवाजपेयिष्ठतं
“पवित्रन्तु दिजः कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्यं

विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टां
 सृष्टि न दूष्यति ॥ आपद्यपि च कष्टायां रुग्ण्ये पौडने सदा ।
 मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥ सृष्टासृष्टीत्य-
 व्ययम् । क्रियाव्यतिहारे तथेति न दूष्यतीत्यर्थः । गारुडे
 “सर्वतोर्याभिपेक्षाहि पवित्रं विदुषां वधः । धर्मश्रवणवेलायां
 विप्रो व्यासमतः स्थितः” ॥ तथाविधातुरं प्रति जावानः
 “अग्निरस्कं भवेत् खानं खानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । चाद्रेष
 वायसा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्” ॥ कर्मिणां “अग्निः
 स्वातन्त्र्यं कुर्वति देवं पैत्रमथापि वा” इति मार्कण्डेयपुरा-
 णोक्तकर्मचिकीर्षूणां मार्जनमिदं प्रोच्छन्नं योगियाश्रवत्कारः
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः
 सप्त क्वचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ मान्त्रं भौमं तथाम्नेयं वायव्यं
 दिव्यमेव च । वारुणं मानमस्यैव सप्त खानं प्रकीर्तितम् ॥ आपो-
 दिष्टेति वै मान्त्रं मृदालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
 खानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु स्वातन्त्र्येण खानं तद्विध्य-
 सुच्यते । वारुणस्यावगाष्टास्रं मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ ममस्त्वं
 खानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु । कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं
 तस्य फलं स्मृतम्” ॥ आपोदिष्टेति आपोदिष्टादि ऋक्जय-
 मव विवक्षितम् । एवञ्च “कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति
 यदश्वमि । तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रेण स्मृतम् ॥ शत्रु
 आपस्तु द्रुपदा आपोदिष्टाघमर्पणम् । ऋभयतुर्भिर्ऋतुमात्रै-
 र्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् । इति योगियाश्रवत्क्रियं यन्मन्त्रस्ना-
 नान्तरं तत् प्राधान्याप्यपनाय अतएव पित्रदयितायां
 मन्त्रातः पूर्वं तद्विवक्षितम् । मृदालम्भन्तु गङ्गामुत्तिष्ठातिम-
 ल्लभः । भस्मना ममृतमभ्यजा इति ह्यद्वौगाहिकः । अत्र-
 गाष्ट्रं मन्त्राद्यष्टगुण्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो सुध्या-

षगाहनरूपज्ञानानुकल्पत्वमप्युक्तम् । कालदोषोऽतिहृष्ट्यादिः
 असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणज्ञानविधि-
 कासायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति
 छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतशुत्यन्तरकल्पना-
 पत्तेः सामर्थ्यं तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकज्ञानमाह पराशरभाष्ये
 व्यासः “शौतास्त्वपो निषेव्योष्णा मन्त्रसम्भावसंस्कृताः । गेहेऽपि
 शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्” ॥ पद्मपुराणं “नैर्मल्यं भाव-
 शुद्धिश्च विना स्नानं न जायते । तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नान-
 माहो विधीयते ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ नमो नाराय-
 णायेति मूलमन्त्र उदाहृतः । दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः
 प्रयतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ विष्णोः पादप्रसूतासि
 वैष्णवी विष्णुपूजिता । पाद्मिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणा-
 न्तिकात् ॥ तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च तीर्थानां वायुरध्वौत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरौचे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ।। नन्दिनीत्येव
 ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥ हन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्व-
 काया शिवा शिता । विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा-
 दिनौ ॥ क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत् सवि-
 हिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी । सप्तधाराभिजप्तेन करसंपु-
 टयोजितम् ॥ मूर्ध्नि दद्यात्कलं भूयस्त्रियतुः पञ्चसप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रं च विचक्षणः ॥ अश्वक्रान्ते
 रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।। सृष्टिके हर मे पापं यन्मया
 दुष्कृतं कृतम् ॥ उद्धृतासि वराहेण क्षणेन शतबाहुना ।
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय । नमस्ते सर्वभूतानां

नैकपत्रेण कुत्रचित्” ॥ एतद्दर्शनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैवमपि
 व्याख्येयम् । “मार्कण्डेयः सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासो-
 ऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमौक्षेव पर्वकालञ्च वर्जयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “त्वरान्नोधी तथा वर्ज्यौ देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः
 पयसैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नान-
 दानादिकाः क्रियाः” ॥ भविष्योत्तरे “स्नातुस्तु वरुणस्तोजो
 जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्नव्या-
 हरेत् त्रिषु” ॥ स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अशुचैरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाश्रवल्करः ।
 “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः
 पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ घामनपुराणम् “नाभिमात्र-
 जले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च
 त्रिकृत्वो मज्जनं ततः” ॥ तत्रैव हृदयाश्रवल्करः । “स्नोतसां
 संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु गृहे चैव
 सूर्यसम्मुख आप्नुयेत्” ॥ हारौतः । “नातुरो न भुक्त्वा न
 जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाग्रन् नावश्यकधिको नाल-
 हृतो नाजस्रं नाज्जाति जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले
 न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां
 स्नायादिति” । चत्वरे काकादिवलिस्थले इति श्रौततः ।
 उपहारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-
 विधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्र-
 स्नाने दोषमाह समुद्रकरधृतभविष्ये गौतमः । “एकवस्त्रेण
 यत् स्नानं शूच्या विद्वेन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः
 श्रिया च परिहोयते” ॥ अतएव “स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्या-
 देकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति ।

अत्रैकवस्त्रां ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम् इति कृत्यतत्त्वार्णवः । न च “स्नान-
शाद्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्त्रो विशुद्धये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ॥ निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्” ॥ इति वशिष्ठवचने स्नानशाद्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोदृतवस्त्रस्यैव मृचयेण प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् अतएव मृचयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्याह्निकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनैकवाक्यतया “स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाद्या न पाणिना” । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्र-
मार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति कात्या-
यनवचने एकत्वमविहितमिति निरस्यम् । अतएव सर्वत्रैकत्व निर्देशः । शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति नाजस्रमिति पुनःपुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातौर्यादि निमित्तप्राप्तस्नानावृत्ति-
र्भवत्येव वैधत्वात् । अथापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सस्ये मरुदेवेति ।

अहः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः “चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानच्छाकविमे जले” । विष्णुः “कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति” विद्याधरधृतं “तर्जनीरुप्यसंयुक्ता द्वेभ्युक्ता त्वना-
मिका । सैव युक्ता तु दर्भेण काय्या विप्रेण सर्वदा” ॥ मत्स्य-
सूक्ते “शस्ताः समूला दर्भाय गुच्छेन चाधिकं फलम् । सव्यः सोपग्रहः काय्यो दक्षिणः सपवित्रकः” इति रोगिण्याष्टा-
षादिसर्गोऽपि न दोषावेत्याह रत्नाकरे हृदयस्यतिः “तीर्थे

प्रभवारिणि सुव्रते ।” ॥ नमो नारायणायैति अष्टाक्षररूपमूल-
मन्त्रेण चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु चतुर्दक्षं
जल प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य तीर्थं प्रल्पयेत् । वितते
नद्यादिजले स्नानस्थानं परिच्छिन्द्यात् । तत्र विष्णोः पादेत्यादि-
शान्तिप्रदायिनौत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत् । सप्तवारा-
भिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायैति मन्त्रेणाभि-
मन्त्रेति शेषः । एकवचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रत्वोक्त्या
च यत्रापि विनियोगोऽवगम्यते ततश्च सप्तवारपठितनारायण-
मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादिमूर्ध्नि क्षिपेत् ।
ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्या तद्ददिति जप्ताभ्याम् । “मृत्तिकाः
सप्त न ग्राह्या वस्त्रमौके मूर्ध्निकोत्करे । अन्तर्जले स्नाने च
हस्तमूले सुरालये । परस्नानावशिष्टे च श्रेयः कामैः सदा
नरेः” ॥ इति दक्षप्रतिपिद्धेतरां श्रुदसामन्त्र्य तथा मृदा
गिरःप्रभृत्यालभ्यानुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः गिरःप्रभृत्यङ्गुलानम-
वगाहनरूपप्रधानं वायुणस्थानं समाचरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ।
श्रुदपङ्कणमन्त्रे प्रभवारिणोति प्रभवमुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितुं
शौलमस्यास्तस्योधनमिदम् । अथगाहनस्तु चक्षुः कर्ण-
नासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्यात् । “अङ्गुलीभिः पिधायैव
श्रोत्रदृङ्मासिकासुखम् । निमज्जेत प्रतिश्रोतस्त्रिःपठेदध-
मर्पणम्” ॥ इति समुद्रकरधृतात् । यत्रानुद्धृते वारवय-
मेवावगाहनं प्रागुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिक-
त्वात् सर्वशास्त्रिसाधारणः । वेदमन्तरहितत्वात् अनधीत वेदा-
नामपि सर्वथा प्रादरणीयः । मत्स्यपुराणम् । “नद्यां प्रत्येकशः
स्नानं भवेत् गोदानञ्च फलम् । गोपदानैश्च दद्यान्निष्ठाशं
पुण्यस्तु सक्रमे” ॥ वशिष्ठः । “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र
तदाश्वि हिजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थं तु द्विगुणं

फलम्” । अनेन तीर्थावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्यावा-
हनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च माघसप्तम्यादिनिमित्तकतोर्थ-
विशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालम्भनानन्तरं कार्यः ।
आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां
विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र गङ्गायां
विशेषमन्त्रो विद्याकरधृतौ । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे
त्रिपथगामिनि । धर्मद्रवौतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।
अद्वया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि । अमृतेनाम्बुना देवि
भागौरधि पुनीहि माम्” । स्मृतिः “फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे
द्वादशी यदि । गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी” ॥
अत्र गङ्गायां पञ्चपुराणीयो मन्त्रः । “महापातकसंज्ञानि
यानि पापानि सन्ति मे । गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे
हर जाह्नवि” । गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः “त्वं देव सरितां
नाथ त्वं देवि सरितांवरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा सुञ्चामि
दुरितानि वै” ॥ लौहित्य स्नाने तु मन्त्रः । “ब्रह्मपुत्र महा-
भाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य
मे हर” ॥ करतोयास्नानमन्त्रः । “करतोये सदा जोरे
सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते । पीण्डान् प्रावयसे नित्यं पापं हर करो-
द्भवे” ॥ विष्णुः । “स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयसुहरेत् ।
न तैलं वा संस्पृशेत् नाप्रोचितं पूर्वधृतं वासो विभृयात् स्नात
एव सोष्णीषो धीते वाससौ विभृयात् न स्नेच्छान्यजपतितैः
सह संभाषणं कुर्यादिति” नाङ्गेभ्यस्तोयसुहरेदिति स्नान-
शाटोपाणिभ्या पूरणीयम् । “स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात्
स्नानशाट्या न पाणिना” इति विष्णुधचनात् । अत्र वामोऽ-
न्तरधारणात् प्राकृततैलस्पर्शनिषेधः प्रतीयते । “शिरः स्नातस्तु
तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत्” ॥ इति मनुवचनमेतत्परम् ।
ततः पादाभ्यङ्गाचरण सङ्गच्छते ।

यदुक्तम् आयुर्वेदीये “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवा-
तहा । शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ वर्ज्योऽ-
भ्यङ्गः कफग्रस्तः कृतसंशुद्धौर्णभिः । तिलतैलं दितं वाते
शिरोऽभ्यङ्गावगाहने ॥ वस्तिरनेहानुपानेषु नासाकर्णाघ्नपूरणे ।
सार्यपं कटुतीक्ष्णोष्णं कफशुकानिलापहम् ॥ लघुपित्तं यत्कृत्
कोष्ठं कुष्ठान्शु व्रणतीव्रनुत् । तैलं कुसुमजं चोष्णं त्वग्दोषकफ-
पित्तनुत् ॥ तैलमेरण्डजं रम्यं गुरुष्णमधुरं रसम् । सुतीक्ष्णं
पिच्छिलं बल्यं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ कफपित्तानिलहरं रेचनं
कटुदोषनम् । हृदस्ति पार्श्वजानूतृक्कृष्ठास्थिशूलिनाम् ।
दितं वातामयश्वासग्रन्थि व्रध्नविकारिणाम्” ॥ विष्णुपुरा-
णम् “चतुर्दश्यष्टमी चैव त्वमावास्याश्च पूर्णिमा । पर्वस्थेतानि
राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रौ तैलमांससम्भोगौ पर्वस्थेतेषु
वै पुमान् । विष्णून्मन्त्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । “अष्टमौष्ठ तथा षष्ठीं नवमौष्ठ चतु-
र्दशौम् । शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वसम्यौ तथैव च” ॥
भारुडे । “सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च । आरोग्यं
सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ उपोषितस्य व्रतिनः कृत-
केशस्य नापितेः । तावत् शोस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न
मसृजेत्” ॥ कल्पतरो, “नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे चौरश्च
शुक्रेऽथ कुजेऽथ मांसम् । बुधेऽथ योषित् परिवर्जनीया श्रेष्ठेषु
सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥ चित्राग्निहस्ताश्रवणेषु तैलं चौरं
विशाखप्रतिपत्तु वर्ज्यम् । मूले मघा भाद्रपदासु मांसं योषि-
न्मघाशुक्लिकसोत्तरासु” ॥ मघाशुक्लिकाभ्यां सप्तोत्तरास्तासु
यतोयासमासः क्षाम्दसः । ज्योतिषे । “सोमे कीर्त्तिः प्रस-
रतितरां रोहिणेये हिरण्यं देवाचार्यं रविस्तदिति वहते
दोधं मायुः । तैस्तस्मान्मात्तनयमरणं दृग्गते सूर्यवारे भौमे

मृत्युर्भवति नियतं भार्गवे वित्तनाशः ॥ रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां
भूमिं भूमिजवामरे । शुक्रे च गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये ॥
दद्यात्तैले इति शेषः । तैलपदं यौगिकमिति कल्पतरुप्रभृ-
तयः । विष्णुधर्मोत्तरे । “तैले जले तथा वक्त्रमादर्शं च
मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरुक्तं दिवाकरम्” ॥
उष्णौषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तदनुत्तरं न धार्यम् ।
तथा महाभारतम् “आप्लुतः साधिवासेन जालेन च सुग-
न्धिना । राजहंसनिभं प्राप्य उष्णौषं शिथिलापितम्” ॥ जल-
क्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि । शिथिलापितमगाढ-
वहम् । सत्यतपाः । “प्रागग्रसुदगग्रं वा धीतं वस्त्रं प्रसू-
रयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रचालनात् शुचिः” ॥
अत्राग्रं दशा वृक्षवत् । प्रचेताः “स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया
धर्म्या विपश्चिता । न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत्
कचित्” ॥ पुत्रमित्रकलत्रेण स्वप्नातिवान्धवेन च । दासवर्गेण
यद्धीतं तत्पवित्रमिति स्थितिः” ॥ मृगुः विकचोऽनुत्तरीयस्य
नग्नश्चावस्त्र एव च । यौतं स्नात्तं तथा कर्म न नग्नस्थित-
येदपि” ॥ विकचः परिधानासंभृतकच्छः । तथाच योगि-
याज्ञवल्करः “परिधानादङ्घ्रिः कक्षानिवद्धा ह्यासुरी भवेत्” ।
स्मृतिः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् । एभिः
कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥ बोधायनः “नाभौ
धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अनुत्तरीयं प्रशस्तं तद-
ङ्घ्रिमुभयोस्तयोः” ॥ प्रचेताः “दशानाभौ प्रयोजयेत्” ।
स्मृतिः “न स्यात् कर्मणि कचुकीति” उत्तरीयधारणं चोप-
धीतवत् । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा
सन्धार्यते यत्रादुत्तराच्छादनं शुभम्” इति स्मृतेः । यत्र द्विजो-
त्तमैर्यथा सञ्चापसव्यत्वादिना उपधीतं धार्यते यथा उत्तरा-

च्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शकमात्रं प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्वेषां द्विवस्त्रता प्रतीयते । भारते “न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः” ॥ नारसिंहे “न रक्तमुखनं वासो न नीलस्र प्रशस्यते । मलाक्तश्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः” ॥ उल्बनम् उत्काट-रक्तविशेषम् । आचाररत्ने उग्रना “दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्मण्यभावतः” । . विष्णुधर्मोत्तिरे “वस्त्र नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वापदशच्चैव श्वेत धार्यं प्रयत्नतः ॥ उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलवद्वासो भूवेच्च विभवे सति” ॥ योगियाज्ञवल्करः । “स्नात्वैवं वाससी धीते अस्तिन्ने परिधाय च । प्रक्षाल्योरु मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ अभावे धीतवस्त्राणां शीणक्षीमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥ अधीतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्” ॥ येन वेति उपवीतेन तत् प्रतिनिधिभूतेन कुशरज्वादिना वा । तथाच स्मृतिः । “यत्रोपवीते द्वे धार्ये शीतस्नानार्त्तेषु कर्मसु । तृतीयं चोत्तरीयार्थं वस्त्रात्तामे तु दिश्यते” ॥ कुतपो नेपासकम्बलः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह” ॥ पराशरभाष्ये जावालिः । “स्नानं कृत्वाद्रव्यासास्तु विष्मूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्धति” ॥ जावालिः । “नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन” । डारीतः । “भार्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि शुद्धमिति” । सदनपरिजाते पारम्करः । “एकक्षेद्वासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति” । याज्ञवल्करः । “यद्यप्यत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । नृण्योमेव हि शूद्रस्य

सनमस्कारकं मतम् ॥ अगम्यागमनात् स्नेयात् पापिभ्यश्च
 प्रतिग्रहात् । रदस्याचरितात् पापात् सुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः । स्नानध्यानजपै-
 र्दानैरात्मानं शोधयेद् बुधः ॥ तूष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकम् ।
 तूष्णीमित्यनेन वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति स्मृतिवाक्यैकवाक्यतया
 शूद्रस्य वेदमन्त्रमात्रनिषेध इति वाचस्पतिमित्राः छन्दोगा-
 ङ्गिकोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव
 नमस्कारवत्त्वं प्रतीयते । न त्वनुपस्थिततौर्यनमस्कारवत्त्वम् ।
 तूष्णीमेवेत्येवकारेण पौराणिकादेरपि निषेधः । एवञ्च “भार्या-
 रतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेषु
 पञ्चयज्ञान्न द्वापयेत्” ॥ इति याज्ञवल्करविशेषोपदिष्टनमस्का-
 रैतरत्न शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अगम्येत्यादिना
 पापक्षयः प्रतीयते । ब्रह्मपुराणम् । “मद्यां प्रत्येकशः स्नाने
 भवेत् गोदानजं फलम् । गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु
 सङ्गमे” ॥ देवलः । “न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्व-
 तम् । नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्त्रीर्येष्वायतनेषु च” ॥ नदीं न
 नदीत्वेन ब्रूयात् किन्तु गङ्गादिविशेषनामत्वेन ब्रूयात् ।
 तीर्थादौ स्थित्वा तीर्थान्तरं न प्रशंसेत् । विष्णुधर्मोत्तरे “यका-
 रणं नदीपारं बाहुभ्यां न तरेत्तथा । न प्रशंसेद्यदीतोये नदी-
 मन्त्रां कथञ्चन ॥ न गिरौ पर्वतं राम न राघ्नः पुरतो नृपम् ।
 ह्यसन्तर्प्य पितॄन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” । मनुः “न
 स्नानमाचरेद् भुक्ता नातुरो न मृद्वानिगि । न घासोभिः
 सहजस्त्रं नाविज्ञाते जलाशये” ॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तेति
 रागप्राप्तरनामनिषेधः नित्यम्याप्राप्तत्वात् नैमित्तिकनिषेधवस्तु-
 मशक्यत्वात् “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा ।
 तथा तथैव कार्याणि न कासक्तु विधीयते” ॥ इति दक्षोक्तेः ।

आतुरः स्नानसम्बन्धेऽकरोगवान् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरं “नीपे-
 क्षितव्यो व्याधिः स्नात् रिपुरख्योऽपि भार्गव । महानिशा तु
 विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनेमि-
 त्तिकादृते” । इति देवन्वचनात् । अत्र न वामोभिः महेत्यनेन
 बहुयासो निषेधात् स्नाने द्वियामस्त्वं प्रतीयते । अजस्रं पुनः
 पुनः । तेन वारुण्यादिमंक्रान्त्यादिनिमित्तभेदप्राप्तमेकदा नाना-
 स्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन चैकं स्नानम् । तथा
 च निगमः “नायर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
 काम्यनेमित्तिके ङित्वा एकं द्यौकश्च वामरे ॥ विषुवद्विषमे प्राप्ते
 पञ्चतथी विधानतः । स्नात्वा सद्रर्पणं कृणु दृष्ट्वा भद्राश्च
 भो द्विजाः । नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्” इति
 ब्रह्मपुराणोक्तं सार्कण्डेयकृदे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्ररूपादितीयं-
 भेदादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः पुनरेकदिनेऽपि नाना-
 स्नानमिति “ध्यपोक्ष्य चाष्टमं भागसुदयादु यश्च कुत्रचित् ।
 तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा सप्तदाङ्गिकमाचरेत्” ॥ अविज्ञाते
 सुगमतया निन्दितकर्त्तृतया च । वीधायनः “अवन्तोष्यनि-
 रुद्धासु तयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देववि-
 पित्ततर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन् शम्भोः सेतुकुडवेत् ।
 तस्मात् परकृतान् सेतून् कूर्पांश्च परिवर्जयेत् ॥ उद्धृत्य वा
 वीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा । निरुद्धासु च मृत-
 पिण्डान् कूर्पास्तु वीन् घटांस्तथा” ॥ निरुद्धासु सेतुभिर्निरुद्ध-
 प्रवाहासु । अत्र परकृतान् इत्यनेन उत्सृष्टकूर्पादेरपि
 तथात्वात्तत्रापि घटपिण्डोद्धारः । अतएव मतुनापि निपान-
 कर्त्तुरित्यभिहितम् । न तु निपानस्वामिनः इति । यथा
 “परकीयनिपानेषु स्नायाच्चैव कदाचन । निपानकर्त्तुः स्नात्वा
 ॥ निपानं जलाधारमात्रं तथा च

याज्ञवल्करः “पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि”
योगियाज्ञवल्करः । “अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीय जन्मा-
शये । इथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन निष्यते ॥ स्नानं
दानं तपो ध्यानं पिण्डदेवाश्चनं तथा । पावनानि मनुष्याणां
दुष्कृतस्येह कर्मणः” ॥ शङ्ख. “नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत्पापस्य
मंचयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम्” ॥
छन्दोगपरिशिष्टे “यव्यद्वयं आषणादिसर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥ नदीलक्षणं
तत्रैव “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता
नदीशब्दवद्वा गत्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते” ॥
यव्योमासः “यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सरः” इति शतपथश्रुतेः ।
अत्र तासु स्नानमात्रस्य निषेधात् प्रागपि रजस्वला इति
हेतुवन्निगदात् स्नानाननुद्धृत्यमेव विवक्षितं न त्वाचमनादननुद्ध-
र्तापि । सम्प्रदायोऽप्येवमिति रत्नाकरः मलिन्मुचतत्त्वे विवृत-
हेतुवन्निगदस्यापि एषोऽर्थः स्फुट इति । अत्र विशेषो मदन-
पारिजाते निगमः “न दुष्येत्तीरवासिनाम्” इति तत्रैव व्याघ्र-
पादः । “अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते । रजो
दुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ अन्येन कुम्भादिना
अतएव छन्दोगपरिशिष्टे तास्विति निर्देशः ।

धनुः परिमाणश्च हस्तचतुष्टयं तथा च विष्णुधर्मोत्तरे
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयश्च शयः स्मृतः । तच्चतुष्कं धनुः
प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रिकः” ॥ शयोहस्तः उपाकर्मोत्सर्ग-
कर्मणी वैदिककर्तव्ये छन्दोगपरिशिष्टोक्ते । “अन्यैरेषि कृते
कूपे सेतो वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राय-
श्चित्तं समाचरेत्” ॥ तथा “प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुम-

नोदरे । नात्पोदके द्विजः स्नायात्रदीक्षोत्सृज्य कृत्रिमे” ॥
 इति बहुभिर्धृतम् । ब्रह्मपुराणे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ नित्यमहरहः क्रियमाणं “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रातर्मध्याह्नसम्बन्धि
 नैमित्तिकं सूर्यग्रहणादावावश्यकं कार्यं न तु चाण्डालादि-
 स्पर्शनिमित्तकम् । “स्मृत्यु कर्माशुपातश्च मैथुनं छर्दनं तथा ।
 असृश्य स्पर्शनं कृत्वा स्नायादङ्घ्रौ जलक्रियाः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे तर्पणनिषेधात् काम्यं स्वर्गादिफलकं तीर्थादिस्नान
 तर्पणस्याङ्गत्वात् येन कल्पेन स्नानं तर्पणं तेन कल्पेन । किन्तु
 “यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तद-
 नुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टोक्तं चकारे-
 णाकाङ्क्षतमविरोधिपरोक्तमधिकमपि बोध्यम् एवञ्च यद्यपि
 स्नानाङ्गं तर्पणं तत्प्रयोगान्तर्भवितुं मर्हति तथापि तस्य
 सन्धानुष्ठानसत्त्वे सन्ध्योत्तरत्वं वाचनिकं चन्द्रसूर्यग्रहादौ च
 सन्धानुष्ठानाभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतमेव । प्रातःस्नान-
 स्यापि यथाहनीत्यनेनाहः स्नानधर्मातिदेशात् तदङ्गतर्पण-
 स्यापि सन्ध्योत्तरता किञ्च गृहमेधीय प्रयोगमध्ये अग्निहोत्र-
 काल आगते तत्पदार्थक्रमानुरोधेन यथाऽग्निहोत्रानुष्ठानं
 तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाले आगते तर्पणमकृत्वैव सन्ध्या-
 नुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरः एवञ्च स्नानाङ्गतर्पणादेव पञ्च-
 यज्ञान्तर्गतत्वेन प्रधानतर्पणस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धिः तदाह
 मनुः “यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव
 सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया फलम्” ॥ यत्र तु रोगादिना
 स्नानं न क्षतं तत्रापि गात्रमार्जनादिना शौचमुत्पाद्य पितृ-
 यज्ञसिद्धये तर्पयेत् । तदाह शातातपः “तर्पणन्तु शुचिः

कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवैभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ अत्राहः पदं त्रियामामित्यादिना प्रागु-
क्तकालपरम् । अतएव मनुना स्नात्वा इत्यविशिष्टादुक्तम् ।
तस्मादरुणोदयतर्पणादपि पितृयज्ञतर्पणसिद्धिः । महाभा-
रतेऽप्युक्तम् “सुखोपितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताङ्गिकाः ।
विविधस्तां सभां दिव्यां किङ्करैरुपशोभिताम्” ॥ इति अत्राप्र-
त्याख्येयकर्मानुरोधेन प्रधानकालादन्यत्रापि कालान्तरे
कर्मानुष्ठानमिति । प्रधानतर्पणस्य स्नानाद्गतर्पणप्रकृतिक-
त्वात् सन्धानुष्ठानान्तरत्वं यथा ज्योतिष्टोमस्य इष्टुत्तरका-
लत्वविक्षतिसोमेऽप्यतिदेशात् प्राप्तमिति । एवम् “अर्नाग्नि-
राचरेत् कृत्वा मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति वशिष्ठवच-
नात् महाभारतवचनाच्च प्रातरपि मध्याह्नकर्मानुष्ठानम् एवं
“दिवोदितानि कर्माणि स्वकालेनाकृतानि चेत् । शर्वर्याः
प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति नारदीयात् पर-
कालेऽपि कर्त्तव्यम् । एवं स्नानाद्गपिण्डोदारादपि तर्पणाद्ग-
पिण्डोदारसिद्धिः प्रसङ्गात् । यत्र तु स्नानं विना वाप्यादौ
तर्पणं क्रियते तत्रैव तन्मात्रपिण्डोदारः । तथा च शङ्खलि-
खितौ । “वापि कूपतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् । वा
पिण्डानुद्धृत्य देवान् पितॄंश्च तर्पयेत्” ॥ उदपानपदवापो-
कूपतडागोतरस्त्रयजलाधारपरं तत्प्रमाणन्तु जलाशयोत्सर्गतत्वे-
ऽनुसन्धेयम् । “पुण्ये वा जन्मनश्च त्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदौस्नानं दद्वत्याजन्मदुष्कृतम्” ॥ अमावास्याम्
अमावासौशब्दस्य रूपम् । स्कन्दपुराणं “नदौ तडागसम्भूतं
वापौकूपदोद्भवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं शङ्खेनैव समुद्धृतम्” ॥
एतद्दर्शनात् शङ्खाभिषेकं करोति । असृश्य स्पर्शनादौ तज्जलं
सृशति । वराहपुराणं “दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौडुम्बरे

स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा जृष्टमानसः । तस्य
जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ ओङ्मुखे ताम्रपात्रे ।
मरोचिः “चेत्रस्यसुद्धृतं वापि शीतसुष्णमद्यापि वा । गाङ्गं
पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्” ॥

“अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नीदकेन च । स्नोतसा वै नरः
स्नात्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “तथा दध्मे-
दकस्नानं सर्वपापप्रणायनम् । गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघ-
चिनिमूदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानमयवा गौरसर्पपैः ॥ स्नानं प्रियङ्गुणा
प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् । आयुष्यश्च यशस्यश्च धर्म्यं मेधावि-
वर्धनम् । स्नानं पवित्रमाङ्गस्य तथा काष्ठनवारिणा” ॥ शङ्खः
“स्नातस्य वङ्कितोयेन तथाच परवारिणा । कायशुद्धिं विजा-
नीयात् न तु स्नानफलं लभेत्” ॥ स्नानफलं वैधम् आयु-
र्वेदीयन्तु भवत्येष । “उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिपेक्षो बला-
यहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलनुत् केशचक्षुषोः” ॥ इति यमः ।
“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् । तीर्थाभावे च
कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः” ॥ विष्णुपुराणं “स्नानार्द्रां धरणी-
ञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत्” । विष्णुधर्मोत्तरे । “घण्डालैः पतितै-
र्त्नच्छर्मापण वाप्युदक्यया । न कार्यं कामतः कृत्वा कौर्त्त-
येत् केशव विभुम् ॥ जले स्थित्वा कर्मा कुर्वन् जलेन तिलकं
चरेत् । अन्यथा भस्मना ऋद्धिः कुर्यात् काष्ठेन वा पुनः” ॥
इति कर्माङ्गतिलकं सामरीन कर्त्तव्यम् इति केचित् ।

अथ तर्पणम् । तद्विविधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्रायमाह
यातातपः । “तपणन्तुं शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ विधवामधिकृत्य
काशोष्ण्डम् । “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्” ॥ द्वितीयन्तु ब्रह्मा-
ण्डपुराणीयम् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विविधं स्नान-
मिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥ तर्पण-
करणे दोषमाह योगियाज्ञवल्करः । “नास्ति क्वभावाद् यथापि
न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जल-
ार्थिनः” ॥ तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “तस्मात् सदैव
कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैर्नसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्व-
मेतद्विभर्त्ति हि” ॥ शङ्खलिखितौ । “नेष्टकारचित्ते स्थाने
पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् । “यश्च सर्वाय नोत्सृष्ट
यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पिष्ट-
कर्माणि” ॥ विष्णुः “स्नातयाद्र्वासा दैवपिष्टतर्पणमश्वस्य
एव कुर्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थसुत्तीर्य” । अत्रापि
तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे । “तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्यै-
स्तौर्धवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे यावत् समिष्यते” ॥
अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं नियम्यते ।
ततश्च “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । वहि-
रुदके आचान्तो वहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च
पादं कृत्वा आचामेत् । सर्वत्र शुद्धो भवति इति पैठौनसि-
वचनात् । जलस्यैकचरणकृताचमनेनोभयकर्मार्हत्वात् तर्पण-
काले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तदू-
पाणां जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्यतर्पणे आग्नेयपुराण
“प्रागग्नेषु सुरास्तृप्येन्मनुष्यायैव मध्यतः । पितृ य दक्षिणाग्नेषु
दद्यादिति जलाञ्जलीन्” ॥ अशुचिदेशे तु विष्णुः । यथा-
शुचिस्थल व्यासादुदके देवतापितृन् । तर्पयेत्तु यथा काम-
मष्टु सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ हृदयप्रतिः । “अथ यत्र प्रसिद्धार्थं
विद्यासुराध्यात्मिकीं जपेत् । लघ्वाय प्रणवो वापि ततस्तर्पण-

पुराणीयतर्पणपद्धे तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तत्रै-
वाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये
प्रचेताः “मातृमुख्यास्तु यास्त्रिसस्तासां दद्याच्चिरञ्जलीन्” ।
इति पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तपणादिकं
सामगेन प्राञ्जुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथाच परि-
शिष्टधृतं सासवेदीयघट्त्रिंशद्व्राह्मणं “मनुष्याणामेषा दिक्
याच प्रतीचीति” । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते । “प्राचीं देवा
अभ्यजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः
अपरेषामुदीचीं मनुष्याः” । यत्तु “स्तुतज्ज्योऽन्तर्जानुरुद-
ङ्मुखः । दिव्येन तौर्येन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
लिखितसूत्रं देवतर्पणे । उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
विरोधात् शाख्यन्तरौयम् अशक्तविषयकम् । उदकेनेति
श्रवणात् यथादिरिति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु
“निर्वीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन
नृतीर्थेन उदङ्मुखः” ॥ लघुविष्णुक्तं हन्तप्रयोगेन जलदान-
मुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा “सनकस्तृप्यतां तस्ये-
तदुदकं हन्त” इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे दत्ते-
नाम्बुना अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन
कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन “प्राजापत्येन तौर्येन मनुष्यांस्तर्पयेत्
पृथक्” इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषि-
तर्पणन्तु बहुल्यग्रेण “बहुल्यग्रमापै” इति यमवदनात् एव-
ञ्चापै देवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्मेण मरीच्यादितर्पणे
तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाज्ञवल्कर-
वचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्या-
नित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा ।
सरौचिः “सौवर्णेन तु पात्रेण तास्त्ररूपमयेन वा । श्रीङ्मुखरेण

खड्गेन पितॄणां दत्तमघयम् ॥ विना रुध्यसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दमैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते” ।
 एतच्च समग्राभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे बोध्यं शङ्कः ।
 “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना
 चाप्युदकं पिबतीर्थं स्पृशन्दद्यात्” ॥ शङ्कुः सुवर्णकौलङ्कः ।
 “अक्षतोदकैर्यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पिबपचे तिस्रोदकमात्रविधानात् ।
 यज्ञपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीना-
 वीतित्वम् । उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वच्चाह गोभिलः ।
 “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति
 दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं
 बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमव-
 लम्बनं भवति एवं प्राचीनावीती भवति” इति प्रतिष्ठापयति
 यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि । “उपवीतं
 यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं
 कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्री ग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं तवा-
 च्युत” इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण
 उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्री ग्रन्थि-
 रिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितग्रन्थिरिति लौकिकव्यव-
 हारः । विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्” इत्यादिव्याख्यात्
 उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विवृतं ।
 शुद्धितत्त्वे । पित्रादौत्यादिना मातामहादिव्यपरिषदः ।
 तथाच विष्णुपुराणे “चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 ऋषीणाञ्च यथा न्यायं सकृद्यापि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीण-
 नार्थाय चिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्
 प्रपितामहान् ॥ मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समा-

माचरेत्' ॥ एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कन्दोर्गेतरपरम् ।
 तेषान्तु वैश्वण्याय चोपकाय इत्यन्तसूर्योपस्थानानन्तरं
 गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । “आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं
 तदनन्तरम् । “गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायश्चैव शक्तिः” ।
 आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः
 पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ॥ इति गोभिलीयवचनाभ्याश्च
 दक्षः “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सनिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्म-
 नुष्यांस्तृप्येत पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान्
 मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितॄंस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
 यथाक्रमम्” ॥ एवञ्च गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।
 इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके
 तु हारीतः । “पात्राद्वा जलमादाय शुची पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
 जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थाने तु विवर्हिषि” । अत्र यदि यदुप-
 क्रम्य श्रुतं तच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाहं नान्य-
 दिति बोध्यं तदङ्गम् इतरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति
 गीतमसूयात् तेन पद्मपुराणीयस्थाने तदुक्तमेव तर्पणम् । तद्-
 यथा “ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा
 यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च
 तरवी जम्भगाः खगाः । विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगा-
 मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषा-
 माप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया” ॥ एतेनैकाञ्जलिरिति
 सर्वेषां मतम् । “कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीतो च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥ सनकश्च सनन्दश्च
 दत्तौवश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते हस्तिमायान्तु मदत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्राङ्गिरसौ
 पुलस्त्यं पुलहं कृतुम् ॥ प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ अपसव्यं ततः
 कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्वात्तांस्तथा सौम्यान्
 हविषन्तस्तथोषपान् ॥ सुकालिनो वर्हिपद आज्यपांस्तर्पे-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥ दर्भ-
 पाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥ अत्र केचित् पितृ-
 धर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अक्षलित्रयदानम् । तदसत्
 “कव्यबालं नलं सौम्य यममर्थमणन्तथा । अग्निस्वात्ताः
 सौमपाश्च वर्हिपदः सकृत् सकृत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पित्रादीन्नामगोत्रे च तथा
 मातामहानपि । सन्तप्य भक्त्या विधिवदिसं मन्त्रसुदीर-
 येत् ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते
 वृषिमश्विलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाहिणः” ॥ अत्र ब्रह्मादि-
 चतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोग-
 विधिर्ग्राह्यः । स च “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन
 तु । दृष्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना” ॥ अन्वा-
 रब्धेन पश्याल्लभ्येन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
 दित्वं दृष्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ब्रह्मा दृष्यतामिति
 प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादिकाञ्जलिः ।
 तथा सनका इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि ।
 “एकैकमञ्जलिं देवा हो हो तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्री
 स्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवच-
 नात् । न तु हो होविति वीषाश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव
 द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे हो हो समुदायपक्षे दृष्यनु-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति
 अवशात्तथाविधहस्तादयपरम् । तद्वैकल्पिकाञ्जलिपदं वा ।
 देवादिपक्षे पितृपक्षे तु तो युतावञ्जलिः पुमानित्येतत्परं यद्य-

हितः । दद्यात् पित्रेण 'तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे' ॥

स्मृतिसारे धृतम् । “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु

तर्पयेत् । स्नानश्राद्धञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्” ॥

जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान्

संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान्

गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारि-

जातः । अतएव मरीचिः । “मुक्तहस्तश्च दातव्यं न मुद्रां

दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला आद्या मुक्तहस्तश्च दक्षि-

णम्” ॥ मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दशरूपः । “मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्” इति

दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकालौन कल्पतरुः ।

तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरात्

तरात् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत्

पितॄन्” ॥ देवलः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सतर्पयेत्

पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरैण मलेन च” ॥

वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् । “मेघे वर्धति

यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्वलः । पितॄणां नरके घोरं गतिस्तस्य

भवेद् भुवम्” ॥ तथा “शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघादि-

निःसृतैः” । इति दर्शनादिति कौमुदी । योगियाज्ञवल्क्यः ।

“यद्युद्धृतश्चेत्तु तिलान् समिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन

तिला आद्या विघट्टणेः” ॥ अत्र शेषार्धे मदनपारिजाते

लिखितम् “अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेदिति” ।

वायुपुराणम् । “तिलदर्भैस्तु संयुक्तं यद्वया यत् प्रतीयते ।

तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते” । स्मृतिः । “रविशुक्ल-

दिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्-

क्षिप्ततर्पणम्” मत्स्यपुराणे “संकान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्ल-

“सर्वेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वैधा-
व्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्णज्यैष्ठमिति हला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणासुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भीष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहस्रिभिः ।
तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आहोर्च्छिष्टसमीपान्नप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशायान्तु
दातव्या मृदस्तिस्त्री विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्दानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातश्चोच्छिष्टभागिनः । भागधेयं
श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।
ते हृष्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ गदः ।
“आमहन्तस्वपथ्यन्तं जगत्पृथिविति क्रमात् । अन्ननिवयं
दद्यात्” एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य यासो-
ऽन्यत् जह्ते प्रघातयेन्मृदा । अपवित्रोक्तैते तु कौपीनपुत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वा वाससो धीते अस्तित्रे
परिधाय च । प्रघात्येदमृदद्विष हस्तौ प्रघातयेत्तदा ।
रत्नाकरे “पाचम्य तीर्थे नत्वा च सोपानत्को गृहं प्रजेत्” ।
अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिमिटम् । “अत

र्पणभावः शातातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिद्धेद् यथा-
 विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समौपतः” ॥
 गोभिलः । “गोत्रं १ स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।
 गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सुह्यति । सर्वत्रैव पितः
 प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्ति-
 मिच्छता । शर्मन्नाध्यादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्म-
 णोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्” । कार्णाजिनिः ।
 “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दुर्मानसः । आगच्छन्तु
 मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” ॥ योगियाजवल्करः ।
 “नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः सूरनुपूर्वशः” । तेन असुकगोत्रः
 पिता असुकदेवशर्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः
 सिध्यति । एवञ्च मातामहादौ । एष चासम्बुद्धिप्रयोगो
 वाजसनेयौतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्धयन्ततामाह ब्राह्मणसर्वस्वे
 जातूकर्णः । “प्रमीतपितृकन्तूपन्तस्वेत्यावाह्य नामगोत्र-
 मुदाहृत्य यावता पितृकार्यमसावेतत्ते उदकमिति पितॄन्
 पितामहान् प्रपितामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन् दद्यात्” ॥
 अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नस्ते
 इति युक्तप्रयोगात् सम्बुद्धयन्तता प्रतीयते । तस्य
 सम्बुद्धयमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्तेः ।
 ततयासुकगोत्र पितरसुकदेवशर्मे स्तृप्यस्वेतत्ते तिलोदकं
 स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहान्तानामपि । ततो
 मातादीनां षष्ठां तर्पयन्ति । द्वादशानां मध्ये यो जीवति
 तं विहाय वृद्धप्रपितामहादीन् गृहीत्वा पूरयेत् । एव प्रव्रज-
 तिते पतिते च । ततो विमाद्व्येष्टभ्रातृपितृप्यमातुनादी-
 न् स्तर्पयेत् । शङ्कः । “बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” ॥
 सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णाश्च जलं न देयम् ।

“सवर्णैभ्यो जलं देयं नान्यवर्णैभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वैद्या-
घ्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्णज्यैष्ठमिति इला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भौष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देवः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ।
तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आङ्घोर्च्छिष्टसमीपान्नप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशायान्तु
दातव्या मृदस्तिस्त्रो विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृदानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भोगं धेयं
श्रुतिः प्राह तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चाभ्याकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते हृष्यन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ शदः ।
“भान्नहस्तस्वपर्यन्तं जगत्पृथिवीति क्रमात् । अञ्जलित्रयं
दद्यात्” एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य वामो-
ऽन्यत् जह्वे प्रघातयेन्मृदा । अपवित्रीकृतैते तु कौपीनण्युत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वैव वाससौ धीते अक्षिदे
परिधाय च । प्रघात्योदमृदद्विध इत्यौ प्रघातयेत्तदा ।
रत्नाकरे “पाचय्य तीर्थं नत्वा च सोपानत्तो मृदं ब्रजेत्” ।

अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिमिटम् । “पत

मिति यावत् । तत्र मन्त्रस्थोङ्कारादित्वमाह याज्ञवल्क्यः ।
 “यन्नूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयस्त्रियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च
 यातयामञ्च यद्वेत् । तदोङ्कारेण पूर्वेण मन्त्रेणाविकलं
 भवेत्” ॥ व्यासः “गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
 सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता । प्रतिग्रहा-
 श्चदोषाच्च पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्मात्
 गायन्तं व्रायते यतः ॥ सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परि-
 कीर्त्तिता” ॥ जगतःप्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती
 तैत्तिरीयब्राह्मणं “उद्यन्तमस्तं यान्तम् आदित्यमभिधायन्
 कुर्वन् ब्राह्मणी विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते” । असावादित्यो
 ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्य-
 माणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनामरूपोपेतम्
 सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमासुखि-
 कञ्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो
 ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिर-
 जीवित्वं प्राप्नोति यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव प्राप्नोति
 इति पराशरभाष्ये साधवाच्यार्थः । अतएव व्यासः “न भिक्षां
 प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
 विधिना येन क्लृप्तचित्” ॥ गायत्रीस्य भर्गपदप्रतिपाद्य
 ईश्वरः । अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति अजहत्स्वार्थलक्ष-
 णया जीवेश्वरयोरद्वैतप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपे-
 नैक्यं घटाकाशगृहाकाशयोरुपाधिरित्यवगमादैक्यमिव भाव-
 यन् उपासीत योगियाज्ञवल्क्योऽपि “या सन्ध्या सा तु गायत्री
 द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता । सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तोत्रेन
 उपासितः” ॥ उपासनायाः फलमाह स एव । “गवां सर्पिः
 शरीरस्थं न करोत्यङ्गपीपणम् । निःसृतं कर्मसंयुक्तं पुन-

स्तासां तदौषधत् ॥ एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः ।
विना चीपासनादेव न करोति, दितं नृषु ॥ प्रणव व्याहृति-
भ्याश्च गायत्र्या वितयेन च । उपास्य परमं ब्रह्म चात्मा यत्र
प्रतिष्ठितः” ॥ वितयेन प्रणवादिवितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेन
उच्चारितेन तदर्थावगमेन उपास्य प्रसादनीयं तदाह स एव
“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥ भूर्भुव स्वस्तथा पूर्वं स्वय-
मिव स्वयम्भूवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः
स्मृताः” ॥ ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीर-
रूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तदाच्योऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।
“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्त्वं रजःतम-
स्त्रिषः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः” ॥ एतद्रूपेणपि भावनीयः ।

गायत्र्यर्थमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “देवस्य सवितुर्वर्चो
भर्गमन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यश्चास्य धीमहि ॥
चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो न प्रचोदयात् । धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु बुद्धिहृत्तीः पुनः पुनः ॥ बुद्धेयादेयिता यस्तु चिदात्मा
पुरुषो विराट् । वरेण्यं वरणीयञ्च जन्मससारभीरुभिः ॥
आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविना-
शाय दुःखस्य पितृयस्य च ॥ ध्यानेन पुरुषो यद्य द्रष्टव्यः सूर्य-
मण्डले । मन्त्रार्थमपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि” ॥ तेन
गायत्र्या अयमर्थः । देवस्य सवितुर्भर्गस्वरूपान्तर्यामि ब्रह्म
वरेण्यं वरणीयं जन्ममृत्युभीरुभिः तद्विनाशाय उपासनीयं
धीमहि प्रागुक्तेन सोऽहमस्मीत्यनेन चिन्तयामः । यो भर्गः
सर्वान्तर्यामीश्वरो नोऽस्माकं सर्वेषां संसारिणां धियो बुद्धीः
प्रचोदयात् धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति तथा च भगवद्गीतायां
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । श्रामयन् सर्व-

भूतानि यन्त्रारूढानि मायया” ॥ ईश्वरोऽन्तर्यामी इदमे-
 षन्तःकरणे भ्रामयन् तत्तत् कर्मसु प्रेरयन् यन्त्रारूढानि
 दारुयन्तुल्यशरीरारूढानि भूतानि प्राणिनो जीवान्तीति
 यावत् । मायया अघटनघटनपटीयस्या निजशक्त्या तथा
 चाश्वतरुणां भन्तः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षाच्चैतः
 केवलो निर्गुणध” ॥ भारती । “यथा दारुमयी योपिचृत्यते
 कुड्मकेच्छया । एवमौष्वरतन्त्रोऽयं ईदृते सुखदुःखयोः” ॥
 मदनपारिजाते संवर्तः । “नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघ-
 प्रशान्तये । ब्रह्मवर्चसकामार्थं प्रातः सन्ध्यामुपास्यहे ॥ इत्य-
 कृत्वाथ सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना । नद्यां ससुत्यतोयैस्तु
 गृहे वामकरे स्थितैः” ॥ शृगुः । “धाराश्रुतेन तोयेन सन्ध्यो-
 पास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ऋदे वापि भाजने मृगमयेऽपि
 वा ॥ औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । अथवा वाम-
 हस्तेन सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्” ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा
 इत्यादिना निषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः ।

उपासनाविधिः । कूर्मपुराणे । “प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा
 दर्भेषु सुसमाहिताः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपा-
 सते । प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्देवतेन च” ॥ प्राक्कूलेषु
 प्रागग्रेषु तृचेनाब्देवतेन आपोहिष्ठा इत्यादिना त्रिकेन । वृह-
 स्पातिः । “ब्रह्मासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।
 संनिमौलितट्टुमौनी प्रणायामं समाचरेत्” ॥ छन्दोगपरि-
 शिष्टे “भूराद्यास्तिस्त्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । सह-
 र्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा । आपोज्योती रसो
 मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति । शिरः प्रतीकं प्रणवमन्ते च शिरस-
 स्तथा । एता एतां सहानेन तथैभिर्देशभिः सह । त्रिर्जपे-

दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा
इत्यर्थः । शिरोमन्त्रे कन्दोवृद्धे ब्रह्मपदं नेच्छन्ति । तत्र “षोड-
शाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्” । इति योगियाज्ञ-
वल्क्यविरोधात् । आद्यन्तयोरोद्धारमादाय षोडशं संख्या-
पूरणम् । कन्दोवृद्धिरार्षत्वेन सुघटा प्रतीकं भूरादिप्रति-
भागम् । एताः सप्तव्याहृतौः एतां गायत्रौम् अनेन शिरसा
एभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणः त्रिर्जपेदेवं प्राणायामः ।
व्यासः । “आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्” । पूर्ववचने त्रिर्ज-
पमात्राभिधानात् अत्र त्रिरिति वीष्ठा सन्ध्यात्रयापेक्षया
“ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात्” इति वृहस्पति-
धृतविष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ध्यानं काम्यमित्याह । योगि-
याज्ञवल्क्यः । “भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्यो-
द्धारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः पदम् । आपोन्योतीति रित्ये-
तच्छिरः पद्यात्तु योजयेत् । त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु
शब्दितः । पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकागत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्च-
लश्चासो मुच्यमानस्तु रेचकः” । मीचनं विशेषयति विष्णु-
पुराणम् । “नासहतमुखो जृम्भेत् हासकाशौ तु वर्जयेत् ।
नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दश्च न मुखेत् पवनं बुधः” ।

अत्र ऋष्यादिज्ञानफलमाह स एव । “आपे कन्दय
दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं मयत्वेन बाह्येण
विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चात्यफलं भवेत्” । विशेषतो
विशेषफलाय । अन्तर्जलादीनि जलमध्यक्रियमाणानि पच-
मर्षणजपादीनि होममन्यच्च यत् किञ्चिदिति पाठान्तरम् ।

सन्ध्योपामनप्रकारमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “प्रणवीव्याहृतीः
 सप्त गायत्री सगिराम्स्तथा । आपोद्दिष्टा ऋचस्त्रिस्रः
 सूक्तैश्चाऽधमर्पणम् । आदित्यरक्षणार्थं तु प्रातःमायं दिने
 दिने । सृष्टं स्वयम्भुया पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम्” । ब्रह्मणे
 देवस्य ऋष्यादिकमाह संवत्तः । “प्रणवस्य ब्रह्मऋषिर्देवोऽ-
 ग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्व-
 कर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु” ॥
 त्रिमात्रः प्रणवः “व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्घ्यैश्चैव प्रजापतिः ।
 गायत्रुप्रणिगनुष्टुप् वृद्धतो द्विष्टुवेव च । षड्क्षित्य जगतो चैव
 छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपां-
 पतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्याय-
 मने चैव विनियोग उदाहृतः” । गायत्र्या ऋष्यादिकमाह ।
 “विष्णामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सवितेयते । जगद्धोमोप-
 नयने विनियोगो विधीयते” ॥

प्राणायामानन्तराचमने बोधायनः । “सूर्यश्च मामन्युश्च
 इति प्रातः पवित्रपाणिना इति” । भरद्वाजः । “सायमग्निश्च
 मेलुक्ता प्रातः सूर्यत्यपः पिवेत् । आपः पुनन्तु मध्याह्ने
 ततश्चाचमनश्चरेत्” ॥ तत इत्यत्र एभिरिति शौनकपाठः ।
 मैत्रायणोय गृह्यपरिशिष्टम् । “प्रातः सूर्यश्च मेलुक्ता साय-
 मग्निश्च मेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं
 ततः” । ततः प्राणायामानन्तरं तदाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
 “प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं
 स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” । मार्जनमाह छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका । अर्द्धैवत्यं तृच-
 चैव चतुर्थमिति मार्जनम् । ओङ्कारो भूरादि व्याहृतित्रय,

तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् इतीदं
 मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् । “ऋगन्ते
 मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा सङ्गाहितः । आपोहिष्ठे तृचा
 कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः । प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि
 पदे पदे । तृचस्यान्तेऽथवा कुर्याद्वपौषां सतमौदशम् । आपो-
 हिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुदोषऋषिः स्मृतः । आपो वै देवता छन्दो
 गायत्री मार्जनं स्मृतम्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । “करेणो-
 डृत्य सलिलं घ्राणमासृज्य तच्च च । जपेदनायतासुर्वा त्रिः
 सकृद्वाघमर्पणम्” ॥ इस्तेन जलमुडृत्य तत्र घ्राणमर्पयित्वा
 घ्राणनिरोधं विना वाशब्दाभिरुद्धघ्राणे वा सकृत्त्रिर्वा ऋतञ्च
 सत्यमित्यादि मन्त्रं जपेत् । मार्जनानन्तरं ब्राह्मेऽपि “जलपूर्णं
 तथा इक्षुं नासिकायां समर्पयेत् । ऋतञ्चेति पठित्वा तु
 तज्जलन्तु क्षितौ क्षिपेत्” ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । “पुरा कल्पे
 समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनि-
 योगः स उच्यते” ॥ इति सामान्यतोऽभिधायापि ‘अघमर्पण-
 सूक्तस्य ऋषिः स्यादघमर्पणः । अनुष्टुप् च भवेत् छन्दो भाव-
 हृत्तस्तु देवतम् । अश्वमेधावभृथके विनियोगः प्रकीर्तितः” ॥
 इत्यनेनाघमर्पणसूक्तस्य अश्वमेधावभृथके कर्मणि विशेषतोऽभि-
 धानात् कर्मान्तरेऽदृष्टार्थं तथैवाभिधानं न तु तत्तत् कर्मणि
 विनियोगार्थम् । अतएव तेनैव तदुक्तम् । “सर्वपापापनो-
 दार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । हत्वा लोकानपीमां स्त्रीं स्त्रिः
 पठेदघमर्पणम्” । इत्यनेन सर्वपापापनोदाय पाठाय विहितम् ।
 न तु तत्तत् पाठे विनियोग इति एवं सर्वत्र सुधीभिर्भाव्यं
 भावहृत्त इति भावः सृष्टिस्तत्र हृत्तः प्रवृत्तो ब्रह्मा इत्यर्थः ।
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “उत्पायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलि-
 मभसः । उच्चित्रमृग्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम्” ॥ उत्थितो

भूत्वा प्रणवव्याहृतिसावितरात्मकेण त्रिकेण सूर्याभिसुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरमुदुत्यं चित्रं देवानामिति
ऋक्त्रयेण धोपस्थानं कुर्यात् उच्चित्रमृग्द्वयेनेति पाठो
भोजराजाद्यनुमतः । एकाञ्जलिर्ब्रह्ममाण गोभिलोक्तत्राञ्ज-
ल्योर्व्यवस्थामाह व्यासः । “कराभ्यान्तोयमादाय गायत्र्या
चाभिमन्वितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिरुद्धः सम्ययोः
क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ॥ अत्रा-
भिमन्वितमित्युक्तेर्वारत्रयं मन्त्रपाठः । प्रधानावृत्तौ गुणा-
वृत्तिन्यायेनापि मन्त्रावृत्तिरेवमेव समुद्रकरभाष्यम् अञ्जलिक्षेपे
कारणमाह काश्यपः । “त्रिंशत्कोट्यो महावौर्याः मन्देह नाम
राक्षसाः । कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । उपासतेऽत्र ये सम्यां
प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥ दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन
वारिणा । एतस्मात् कारणात् विद्याः सम्यां नित्यमुपासते” ॥
उपस्थाने विशेषमाह कुन्दोगपरिशिष्टम् । “तदसंयुक्तपाणिर्वा
एकपादद्वैपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुर्वापि
वा” ॥ तदुपस्थानं भूम्यलम्बगुल्फभागे भूमिष्ठैकचरणो भूमि-
लम्बाद्वैचरणो वा कुर्यात्तत्र कृताञ्जलिः । ऊर्ध्वबाहुर्वा भवेत्
पादगतविकल्पे प्रयासबाहुल्यात् फलबाहुल्यं तत्रैवोक्तम् । “यत्र
स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोपिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते
तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥ हस्तगतविकल्पे हारीतः ।
“सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्रञ्जलिरानतः । ऊर्ध्वबाहुस्तु
मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥ तेन प्रातःसायं कृताञ्जलिः ।
मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुरित्यर्थः । ऋष्यादिकमाह व्यासः । “उदुत्यं
जातयेदेति ऋषिः प्रस्कन्न उच्यते । कुन्दोगायत्रमेवास्य सूर्यो-
दैवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ।

धित्रं देवेति हि ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप्छन्दो
देवतश्च सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः । अग्निष्टोम उपस्थाने
विनियोगस्तथैव च” ॥ अत्र विनियोगद्वयम् अग्निष्टोमे सूर्यो-
पस्थाने चेति प्रतीयते ।

अथ सवितुरुपस्थानम् । नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्येव
मन्त्रेणोपस्थानमुक्त्वा गोभिलेनाग्निस्तृप्यत्वित्यादिना तर्पणम-
भिधाय ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीनि जप्त्वा इति
सूत्रान्तरेण गायत्री जपरूपोपस्थानमुक्तं ततश्च छन्दोगाना-
मुपजाय चेत्यन्तमुपस्थानं ततश्च तर्पणाधिकारे तर्पणं विधाय
गायत्रीजपं कुर्यात् । ब्राह्मणसर्वस्वे शङ्खयाज्ञवल्क्यौ । “प्रणवो
भूर्भुवः स्वश्च अङ्गाणि हृदयादयः । त्रिरावृत्य ततः पश्चादार्पं
छन्दश्च देवतम् । विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै” ॥
भूर्भुवः स्व इत्यक्षरपञ्चकं हृदय शिरः शिखा सर्वगात्रकरद्वयेषु
प्रत्येकं न्यसेत् । एवमपरं वारद्वयमिति गायत्र्या ऋष्यादि-
कमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री
सविता तथा । देवता विनियोगश्च गायत्र्या जप उच्यते” ॥
ततश्चावाहनं तत्र सामगानां पितृदयितोक्तमन्त्रः । “आयाहि
इत्यादि यजुर्वेदिनान्तु योगियाज्ञवल्क्यः । “आवाह्य यजु-
पानेन तेजोऽसीति विधानतः” । व्यासः “तेजोऽसीति च मन्त्रेण
गायत्रीमावाहयेत्ततः । उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेत्तु
ताम् । तुरीयेण गायत्र्यसौत्यादि परो रजस इत्यन्तेन तथा च
बौधायनः “उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण तथाप्युदाहरन्ति
गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यस्य
नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परो रजसे” इत्यखिला
जपतीति ततश्चैतदुपस्थानं कृत्वा गायत्रीं जपित्वा विसर्जयेत् ।
तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । “तामावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य

विसर्जयेत्” ॥ तत्र तेनैवोक्तमन्त्रो यथा “उत्तरे शिखरे देवि
भूम्नां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथा-
सुखम्” ॥ तत आवाहनानन्तरं ध्यानं महाप्रयोगसारे पितृ-
दयितोक्तसमानम् । यथा “कुमारौ नृवेदयुतां ब्रह्मरूपां
विचिन्तयेत् । हंसास्थितां कुशहस्तां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यां पौतवासीसम् । युवतीञ्च
युजुर्वेदां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां
हृषभवाहिनीम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्” ॥
स्मृतिः “गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री विष्णुरूपिणी । सरस्वती
रुद्ररूपा उपास्या रूपभेदतः” ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । “पूर्वा
सन्ध्या च गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत् पश्चिमा
सन्ध्या विज्ञेया सा सरस्वती” ॥

करविन्यासाय स्मृतिः । “कुलोत्तानौ करो प्रातःसायन्ना-
धौसुषौ करो । मध्ये तिर्यक् करो प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः” ॥
मध्ये समकराभ्यान्विति गीनकपाठः । शङ्खः । “तिस्त्रोऽङ्गु-
ल्यस्त्रिपर्वणौ मध्यमा चैकपर्विका । अनामा मध्यमारभ्य
जप एवमुदाहृतः” ॥ मदनपारिजातेऽपि । “मध्यमाया द्वयं
पर्व जपकाले तु वर्जयेत् । एनं मेरुं विजानीयाद्भूषितं ब्रह्मणा
स्वयम् ॥ अङ्गुठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् । अस-
ख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ अङ्गुठाग्रस्य
निषेधात् पर्वणा जपः । गोभिलः । “कदाचिदपि नो विद्वान्
गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्राग्निसुषौ प्रोक्ता तस्मादुत्थाय
तां जपेत् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जप-
हीनो तथा दान तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ गृहेषु तत्सर्वं जप्य
गोष्ठे शतगुणं स्मृतम् । नद्यां शतसहस्रन्तु अनन्तं शिवस-
न्निधौ ॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतम् । त्रियुगन्तु

सहस्रेण गायत्री इन्ति दुष्कृतम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां
दशा वराम् । 'गायत्रीन्तु जपेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते' ॥
नरसिंहपुराणे । 'विविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबो-
धत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥ त्रयाणां
जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्रोच्चनीचस्वरितैः
स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्व्रतं जपयज्ञः सवाचिकः ।
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमौषदोष्ठी प्रचालयन् ॥ किञ्चित् शब्दं स्वयं
विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । ध्येया यदक्षरश्रेण्या वर्णद्विर्णं
पदात्पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः' ॥
तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचनिकः । स्वयं ग्रहण-
योग्य किञ्चित् शब्दवान् उपांशुः । जिह्वीष्ठचालनमन्तरेण
वर्णार्थसन्धानात्मको मानसः ।

वाचिकोऽपि उच्चैर्जपनिषेधमाह शङ्खः । 'नौच्चैर्जप्यं
बुधः कुर्यात् सावित्रास्तु विशेषतः' । योगियाज्ञवल्क्यः ।
'न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नोपाश्रितो
न जल्पंश्च न प्रावृतशिरस्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न वै
वह्निः करौ स्मृतौ । नैवं विधं जपं कुर्यात् न च संश्राव-
येत् जपम् ॥ उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
जपेत् । प्राक् कुशेष्ववमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥
यदि स्यात् क्लिप्तवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् । अन्यथा तु
शुची भूम्यां कुशीपरि समाहितः' ॥ व्यासः । 'जपकाले
न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेष्वेवावशक्तस्य यद्यागच्छे-
द्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगचेमञ्च कौर्त्तयेत्' ॥
योगियाज्ञवल्क्यः । 'यदि वाग्यामलीपः स्याज्जपादिषु कदा-
चन । व्याहरेद्द्वैष्टवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमध्ययम्' ॥ गोतमः ।
'क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठौवनविजृम्भितम् । दर्शनं

‘वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्मणि । आचामेत् सम्भवे चैषां
 अरेद्विणुं सुरार्चितम्” ॥ वीधायनः । “नाभेरधश्च संस्पर्शं
 कर्मयुक्तो विवर्जयेत्” । छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिष्ठेदोदयनात्
 पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः । आसीतोडुहमाच्चान्त्यां सन्ध्यां
 पूर्वत्रिकं जपन् ॥ एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधि-
 ष्ठितम् । यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥ पूर्वां
 प्राप्य सन्ध्यां सप्रणवव्याहृति सावित्रीरूपं त्रिकं जपन् आ उ-
 दयान् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेदित्यर्थः । एवं
 मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्तु
 आ उडुहमात् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
 शङ्कः । “कुशहृष्यामासीनः कुशोत्तरायां वा पंचवित्रपाणि-
 रुदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाचमालामादाय देवतां ध्यायन्
 जपं कुर्यादिति” । अत्र च । “प्रणव पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः
 स्वस्ततः परम् । गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे ह्येवमुदाहृता” ॥
 इति योगियाज्ञवल्क्येन जपे गायत्र्या आद्यन्तप्रणवद्वयाभि-
 धानात् प्रागुक्तत्रिकेऽपि प्रणवद्वयं बोध्यं किन्तु प्रणवत्वेनैक्या-
 दविरुद्धम् । परवचनेन सन्ध्याविधानमुपसंहरतम् । निन्दया
 तत्तत्त्वत्वाभिधानञ्च ।

प्राणायामादिमायत्रोजपान्तं सन्ध्योपासनमाह गोभिलः ।
 “तथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः । सुप्रचालित-
 पाणिपादवदनः उपविश्योपसृज्य प्रागग्नेषु दर्भेषु प्राङ्मुख
 उदङ्मुखो वा वह्निमुखो यज्ञोपवीतो ततः भूर्भुवः स्वर्मह-
 र्जनस्तपः सत्यमिति सप्तश्लाघतयः प्रतिप्रणवाद्या गायत्र्यापो-
 ल्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् इति शिरो दश प्रणव-
 संयुक्तस्तिरभ्यस्त पूरककुम्भकरेचकाद्य प्राणायाम एवं त्रीन्
 कृत्वा सप्त या पौङ्गवाधामेत् । ततो मार्जनं प्रणवव्याहृति-

भिस्त्रिभिरथ गायत्र्या आपोहिष्ठा इति तिसृभिः ऋद्धि-
रथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामाधायतासुरनायतासुर्वा
सकृत् त्रिर्वा जपेत् ऋतश्च सत्यश्चेति त्रिरुदकाञ्जलिमादित्यं
क्षिपेत् । सावित्र्या उपस्थानम् उदृत्यं चित्रमिति अथ ध्यायन्
युक्तमावर्त्तयेदोम् पूर्वां गायत्रीमष्टकत्वः एकादशकत्वः द्वादश-
कत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वश्चेति अष्टकत्वः
प्रयुक्ता पृथिवीमभिजयति एकादशकत्वोऽन्तरौचं द्वादशकत्वो
दिवं पञ्चदशकत्वः सर्वदिशः शतकत्वः सर्वान् कामान् सहस्र-
कत्वो यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव जयतीति । अथ य इमां सन्ध्यां
नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ये तूपासते ते श्रीत्रिया भव-
न्तीति” । ततश्च तथाविधं जपित्वा । “महेश्वरदनीत्यन्ना
विष्णोर्हृदयसम्भवा । ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथे-
च्छया” इति पिष्टदयितोक्तेन सामगो विसृजेत् । यजुर्विंश
“उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनु-
ज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्” ॥ इति योगियात्रयस्त्रयोक्तेन
विसृजेत् । सन्ध्योपासना विसर्जनपर्यन्ता सर्ववेदिसिद्धा
पिष्टदयितावान्तु छन्दोगानाम् आदित्यशुक्राभ्यां नमः इत्य-
न्तेन उदकाञ्जलि दद्यात् । तदनन्तरं जातवेदसे शुनवाम
इति मन्त्रेणात्मरक्षणम् ऋतं सत्यामित्यनेन रुद्रोपस्थानञ्चानि-
रुद्धभट्टेनाधिकमुक्तं सामगेन कार्यम् । “रक्षन्ते वारिणा-
त्मानमित्युपतिष्ठेत । ततो रुद्रमर्वाग् वा वैदिकाञ्जयात्”
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनद्वयं तत्र प्रमाणं वदन्ति । जात-
वेदसे शुनवाम इति मन्त्रजपेन पथि स्वस्थयनमाह विष्णु-
धर्मोत्तरे । “जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्थयनः पथि । भयैर्विसुच्यते
सर्वैः स्वस्तिमान् प्राप्नुयाद् गृहम् ॥ चित्रमिति उदृत्यमित्ये-
तयोः प्रयोगान्तरावाह तत्रैव । “व्युष्टायाश्च तथा रात्र्यां

प्रातर्दुःखप्रदर्शने । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करन्तथा ॥
 समित्पाणिर्नरो नित्यं प्राप्नुयाच्च धनयुषी । उदित्युद्यन्त-
 सादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ॥ क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनी-
 दुःखविनाशने” ॥ व्युष्टायां शतायां तदनन्तरं ब्रह्मवरुण-
 विष्णुरुद्रेभ्यः प्रत्येकम् अञ्जलीन् दद्यात् इत्यपि पिष्टदयिता ।
 अतिः “एतदष्टाक्षरं मन्त्रं जपन्मारायणं शरित् । सन्ध्याव-
 साने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ नारसिंहे । “अर्घ्यं दद्यात्तु
 सूर्याय त्रिकालेषु यथाक्रमात् । अशक्त एककालेऽपि मध्या-
 ह्नेऽपि विशेषतः ॥ सन्ध्यां कृत्वा तु दक्षार्घ्यं ततः पश्ये-
 द्विवाकरम् । सन्धानन्तरमर्घ्यदानं ब्रह्मयज्ञतर्पणयोरकरणे
 तयोः करणे तु सामगानां ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अन्येषां तर्प-
 णानन्तरं तथाच ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । नरसिंहपुराणम् । “ततो-
 ऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्थाप्या मूर्ध्निपर्यन्त-
 मवेक्ष्य भास्करन्तथा” इति तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम् ।
 “आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् । नमो
 विषस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत् सवित्रे शुचये
 सवित्रे कर्मदायिने । आदित्याय नमस्तुभ्यं प्रसौद मम
 भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । ततो
 गृहार्घनं कुर्यादभोटसुरपूजनम् ॥ जन्ताभिषेकपुष्पाणां धूपा-
 दोनां निवेदनैः” ॥ पद्मपुराणे “सम्पूज्य प्रणमेत् सूर्यं समा-
 दितमनास्ततः । नमस्ते विष्णुरुपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 सदस्ररश्मये नित्यं नमस्ते दिव्यचक्षुषे । नमस्ते रुद्रवपुषे
 नमस्ते भक्तवत्सल ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाद्भूषण ।
 नमस्ते सर्वलोकेश गुप्तानामपि बुद्धयते ॥ सुकृतं दुष्कृतं वापि
 सर्वं पश्यसि सर्वदा । सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसौद मम भास्कर ॥
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु विभाकर नमोऽस्तु ते । एवं द्विजो नम-

स्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥ द्विजं गां काञ्चनं सृष्ट्वा
ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥ समुद्रकरभाष्यादौ व्यासः । “सूर्याय
नमः प्रातःसायञ्चैवान्नये नमः अग्निर्व्रह्मधारी च प्रदद्या-
दुदकाञ्जलिम्” ।

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र याज्ञवल्क्यः । “वेदाथर्वपुराणानि
सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याच्चाध्यात्मिकीं
जपेत्” ॥ बृहस्पतिः । “जघ्नाथ प्रणव वापि ततस्तर्पणमाच-
रेत्” । ब्रह्मपुराणम् । सन्ध्योपासनानन्तरम् । “कृत्वा प्रद-
क्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च । स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा
तर्पयेद्देवतामृषीन् ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगीतरपरम् ।
“अतएव कुर्वीत देवता पूजां जपयज्ञादनन्तरम्” इति हारीत-
वचनं सामगस्य मध्वाङ्गपूजापरम् । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिः ।
“दक्षिण उत्तरो पाणिपादौ कृत्वा सप्तविद्यपाणिः त्वमिति प्रति-
पद्येत इति च त्रीर्नैव प्रयुङ्क्ते भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्री-
मिति । गीतमापस्तम्बो । “एकामृचमेकं वा यजरेकं वा
सामाभिव्याहरेदिति” । एतदनुमारेणानिरुद्धभट्टेन प्रणव-
व्याहृतिगाथैर्वीपाठानन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखित-
मिति । बृहस्पतिकाल्यायनी । “सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः
पद्याद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्त-
कादिति” ॥ स ब्रह्मयज्ञः पद्याद्वा प्रातराहुतिरित्यस्याध्यापनं
ब्रह्मयज्ञ इति स्वीकृत्यैकवाक्यता तथाच दक्षः । “द्वितीये च
तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्योकरणं पूर्वं विचारो-
ऽध्यसनं जपः । तदामस्यैव गीत्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥
इति वैश्वदेवावसाने वा सामदेव्यगानरूपौ सामगानां ब्रह्म-
यज्ञः । निमित्तकादिति स्वकातरूपयितयान्यकान्तेन कार्यः ।
“अथ सधृतवाग्ना उदकात्तं कृत्वा प्रयतः शुचो देगे विधी-

यते' ॥ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः स्थल एव ब्रह्मयज्ञविधौ-
नात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाभ्यासरूपो ब्रह्मयज्ञः
कार्य इत्यर्थः । योगियाश्च वल्क्यः । “दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्
प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थ-
माचरेत्” ॥

अथ देवपूजा । कालिकापुराणे । “सन्निले यदि कुर्वीत
देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासन आसीनो नोत्थितस्तु सदा-
चरेत्” ॥ नरसिंहपुराणे । “ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्ट-
सुरपूजनम् । जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादेष्ट निवेदनैः” ॥
गृहार्चनं गृहसंस्कार इति केचित् । आदिपदेन गन्धदीपनै-
वेद्यग्रहणम् । नरसिंहपुराणे । “नरसिंह गृहे नित्यं यः
समार्जनमाचरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
गोमयेन सदा तीर्थैः कुर्यादुपलेपनम् । चान्द्रायणफल
प्राप्य विष्णुलोके महीयते” ॥ विष्णुः । “स्नातः सुप्रक्षालित-
पाणिपादः शुचिर्बन्धुशिखो दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उद-
ङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवतां पूजयेदिति” । हारीतः ।
“मार्जनाच्च नैककर्मभोजनानि दैवेन तीर्थेन” कुर्यादिति
शेषः । “देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वत्सरत्रयम् । दत्त
देवलको नाम हृद्यकव्येषु गर्हितः” ॥ लिङ्गपुराणम् । कामा-
सक्तोऽपि लुब्धोऽपि शालग्रामशिलाध्वनम् । भक्त्या वा यदि
वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात्” ॥ रत्नाकरे । “स्निग्धा
तु श्रीकरो नित्यं रुद्धा दारिद्र्यायिनी । कृष्णा भोगकरी
नित्यं शूलैः एकान्त दायदा । कपिला दहते पापं ब्रह्मचर्येण
पूजिता” ॥ दायदा धनदा “तथा ध्यात्तानना भग्ना विपमा
वक्रचक्रिका । नैकचक्रं न भग्नारं चक्रलं सुखकान्तिमम् ।
शुभिहृदपिण्यक्रं नार्चयेत् सदा गृही” ॥ लिङ्गपुराणे

शिववाक्यं “शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्घाटयेन्नरः । स च
 क्रेता चानुमन्ता विक्रेता च परीक्षकः ॥ सर्वे ते निरयं यान्ति
 यावदाहतमंशुवम् । अतः सर्वजयेत् पुत्र चक्रस्य कथविक्रयम्” ॥
 गृहेऽपि प्रतिमाधारणमाह संवत्सरप्रदीपे स्मृतिः । “केश-
 वार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति सद्दीयते । तस्यान्नं नैव भीक्षव्य-
 समक्ष्येण समं स्मृतम्” ॥ अर्चा प्रतिमा । पञ्चपुराणम् ।
 “शालग्रामशिलारूपौ यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा
 यक्षा भुवनानि चतुर्दश” ततश्च सर्वदेवपूजनं शालग्रामे
 कर्तव्यम् अतएव ब्रह्मपुराणे श्रीशङ्करः । “अग्राह्यं मम नैवेद्यं
 पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति
 पवित्रताम्” ॥ लग्नं सम्बद्धम् । शालग्रामशिलायां शिवपूजा-
 नैवेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । तथा “गङ्गा गोदावरी रेवा
 नदी मुक्तिप्रदास्तु याः । निवसन्तौह तीर्थाद्याः शालग्राम-
 शिलाजले” ॥ पूजा रत्नाकरे भविष्यपुराणम् । “वरं देह-
 पारित्यागो वरं नरकसम्भवः । न चैवापूज्य भुञ्जीत देवं पशु-
 ममुद्भवम् ॥ सदा पूजयते यस्तु देवं भक्त्या पितामहम् । मनुष्य-
 चर्मणा बद्धः स वेधा नात्र संशयः” ॥ स्मृतिः । “गन्धं पुष्पं
 तथा धूपं दीपं नैवेद्य पञ्चमम् । प्रतिमादिषु पूजायामवश्यं
 कल्पयेद् बुधः । जले तु पुष्पमात्रेण जलेर्वा प्रतिपूजयेत्” ॥
 तुरप्यर्थं भिन्नक्रमे पुष्पेणापीत्यर्थः । विष्णुः । “आप आयतनं
 यस्मात्तस्मात्तासु सदा हरिः” । अतएव बीधायनः । “प्रतिमा-
 स्थानेष्वस्वगतावावाहनविसर्जनवर्जमिति” । शातातपोऽपि ।
 “असु, देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणाम् । काष्ठलोष्टेषु
 मूर्त्तीणां युष्मत्स्यात्मनि देवता” इति आत्मनोति योगिनो
 बाह्योपचारनिरासेन । अन्तर्यागकर्तव्यतापरमिति देवनः ।
 “अन्नेन सुमनोभिश्च गन्धपुष्पैः प्रदीपकैः । गृहस्य पूजये-

त्रित्यं स्वगृहे गृहदेवताः ॥ मरीचिः । “विधाय देवतापूजा
 प्रातर्होमादनन्तरम्” । तत्र पूर्वाह्णे देवतार्चनं मुख्यं “पूर्वाह्ण
 एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” इति मनुवचने एवकार-
 म्रणात् । मध्याह्नेऽपि कूर्मपुराणे । “पौरुषेण तु सूक्तेन
 ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेव ततः कुर्यात् बलिकर्म
 ततः परम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालका ।
 भूतानामविरोधेन पूजा कर्म करोम्यहम् ॥ अनेन स्थण्डि-
 लात् भूतानपसार्याथ साधकः । ततो दिग्बन्धनं कृत्वा
 दिग्भ्यस्तानपसर्पयेत्” ॥ ततो मध्याह्नस्नानानन्तरम् आश्व-
 मेधिके “स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा अष्टपर्णं सकर्णिकम् । अष्टा-
 क्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः ॥ वैदिकैरथवा मन्त्रैर्नाम-
 युक्तैर्न वा पुनः । स्थापितं मां ततस्तस्मिन् अर्चयेत् विच-
 क्षणम् ॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिश्चैव विदण्डिनम् । नमस्कारं
 न कुर्याद्य उपवासेन शुध्यति” ॥ दृढन्नारदोयि । “नमेयः
 शूद्रससृष्टं निद्रं वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगौ यावत्
 दाहृतसङ्गवम् ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
 स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा शङ्करेऽपि वा” ॥ याव-
 दाहृतसङ्गवं भूतसङ्गवपर्यन्तं प्रणयपर्यन्तमिति यावत् । भक्ता-
 रस्य हकारश्छान्दसः । योगियाश्चतस्रः । “स्नात्वा प्रणव-
 पूर्वन्तु देवतान्तु समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु
 पृथक् पृथक् ॥ प्रणवादिममायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन
 गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ कालिकापुराणे । “शिवं भास्कर-
 मग्निश्च केशव कौशिकीस्तथा । मानसेनार्चयन् याति देव-
 लोकादधोगतिम्” ॥ मनसापीत्यर्थः । अतएव गीतमः ।
 “यदा समर्थस्तदा मनसा समग्रमाचारमनुपालयेत्” । पद्म-

पुराणम् । “आदित्यं गणनाथश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥ यः सूर्यं पूजये-
न्नित्यं तन्मना नियतेन्द्रियः । भक्तिभावसमायुक्तः स गच्छेत्
परमां गतिम्” ॥ तन्मना सूर्यपरायणः नियतेन्द्रियः विषया-
प्रसक्तेन्द्रियः । भक्तिरूपास्यत्वेन बोधः भावः अदा । परमां
गतिं मोक्षम् । मत्स्यपुराणे । “आरोप्य भास्करादिच्छे-
दनमिच्छेदुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेदभुक्तिमिच्छे-
जनार्दनात्” ॥ एषु फलेषु एषां शीघ्रदातृत्वं न तु फला-
न्तरदातृत्वव्यावृत्तिः तत्तद्वाक्यविरोधात् । तथा च देवीपुरा-
णम् । “श्रीमैधाज्ञानवात्सल्यमात्मयोगाभ्यधीपते । धर्मार्थ-
काममोक्षाणां भाजनो विष्णुपूजकः ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
सम्पूज्य विष्णुवत्सलम् । विघ्नं न जायते तस्य यजेद् यस्तु
विनायकम्” ॥ अष्टहोतागममन्त्रस्य पौराणिको विष्णुपूजा ।
विष्णुधर्मोत्तरम् । “अकामः सात्त्विको लोके यत्किञ्चिद्विनि-
वेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते” ॥ भविष्ये ।
“वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् । अनभ्यर्चं न
भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्” ॥ अन्यत्रापि भगवन्तमधीक्षज-
मित्यूहेत मत्स्यपुराणे भगवन्तमित्यत्र केशवं कौशिकीं शिव-
मिति पठितम् ।

देवपूजायां सर्वेषामधिकारमाह । विष्णुपुराणम् । “अमा
शौचं दमः सत्यं दानमिन्द्रियनिग्रहः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा
तीर्थानुशरणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यः उच्यते” ॥ महाभारते ।
“काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्ते इह देवताः । क्षिप्रं हि
मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा” ॥ कर्मणां सिद्धिमाका-
ङ्क्षतो देवानां पूजनं कुर्युरित्यर्थः । कर्मविभक्तिसमभिव्याः

हाराद् यजन्त इत्यत्र यजेः पूजापरत्वनियमः । “शवाङ्गिकं
 देवपूजा वेदाभ्यासः सरित् पुत्रः । नाशयन्त्याशु पापानि
 महापातकजान्यपि” ॥ दानधर्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम् ।
 “अकृत्वा देवकार्याणि न कुर्वीतात्मसत्क्रियाम् । सन्तुष्टाय
 चमायुक्ता भवेयुरविकल्पमाः” ॥ अविकल्पना आत्मज्ञाघा-
 रहिताः । देवौपराणे । “वस्त्रङ्गुलिविद्योन्नतु न पात्र कार-
 येत् कश्चित्” । स्मृतिः । “द्विधिताः पशवो बद्धाः कन्यका च
 रजस्वला । देवता च सनिर्माल्या इन्ति पुण्यं पुरातनम्” ॥
 गोतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” ॥ यत्तु “परा-
 रोपितहस्तेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् । अविज्ञाप्य च तस्यैव
 तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ॥ तत् द्विजेतरपरम् । “द्विजस्तृणैध-
 पुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्” । इति याज्ञवल्क्यात् । “देव-
 तार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्” इति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्थ-
 दृणमेधांसि यज्ञार्थं योरुद्धनस्तौनां पुष्पाणि स्ववदाददीत
 फलानि च परिहृदितानाम्” इति गोतमवचनाच्च विशेषो
 ज्ञेयः । एवम् “उग्रगन्धोन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरीक अन्यायतनजातानीत्यपि द्विजेतरपरम् । “दृण
 वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अयच्छतो हि
 गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” ॥ इति स्मृतेः । “देवोपरिधृतं
 मस्तकीपरिधृतम् अधोवस्त्रधृतम् अन्तर्जलक्षालितपुष्पं दुष्टम्”
 इति । हरिभक्तिनामके ग्रन्थे अभिवाद्याभिवादककरस्य च
 पुष्पं मोक्षणात् कर्माण्यमिति कथितम् । अतएव तयोरेभि-
 वादननिषेधमाह बोधायनः । “समिद्धार्युदकुम्भपुष्पाच्च हस्तो
 नाभिवादयेत् यद्याप्येवं युक्तमिति” । एवं युक्तं समिदादि-

युक्तम् । लघुहारीतः । “जपयज्ञस्थलस्थश्च समित्पुष्पकुशान्
तिलान् । दन्तकाष्ठश्च भैक्षश्च बहन्तं नाभिवादयेत्” ॥ अभि-
षादयेदित्यनुवृत्तौ शृङ्खलित्वितौ । “न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न
जपन्न दैवपितृकार्यं कुर्वन्निति” । अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु
यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारायणधृतात् ।
अतएवामरः । धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः । आगमने तु वशिष्ठः ।
“जपकाले न भाषेत होमपूजादिकेषु च । एतेषु चैव शक्तेषु
यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिधाद्य ततो विप्रं योगक्षेमन्तु
कोत्तयेत्” ॥ अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्यपतिषत् कर्म-
धारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्या-
करः । वस्तुतस्तु विप्रमिति अवणात् तन्मात्रपरमिति ।
“याचितं निष्फलं पुष्पं प्रायश्चित्तश्च निष्फलम्” । इति वदन्ति
तथा । “न पुष्पच्छेदनं कुर्यात् देवार्थे वामहस्ततः । न
दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः” ॥ स्मृतिः । “यत्र-
अयान्विता पूर्वा प्रशस्ता धार्म्यकर्मणि” । शारदायाम् ।
“मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कुमिकेशादिदूषितम् । अद्रस्पृष्टं समा-
घ्रातं त्यजेत् पर्युषितं बुधः” ॥ हारीतशातातपी । “समित्-
पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रय-
क्रोतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” ॥ क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणम् ।
“पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः वीरक्रयक्रियाहृतैः” ॥ वीरक्रयः वीर-
वद्याद्याशून्येन विक्रेतुरपन्यस्तमूलेन क्रयः तद्रूपा या क्रिया
तयाहृतैः । लघुहारीतः । “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं
गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भर्गोभवति काष्ठ-
वत्” ॥ एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायमिति रत्नाकरः । व्यह्नं
मत्स्यसूत्रे । “स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्यात् कुसुमं नरः ।
तत्पुष्पस्यार्चनादेवि निरये परिपश्यते” ॥ भानमालायाम् ।

“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलि-
विधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्” । एवञ्च पद्मपुराणे
“आदित्यं गणनाथञ्च इत्यादि यथाक्रममित्यनेन शब्द-
क्रमाभिधानात् । सूर्यं गणेशं दुर्गां शिवं विष्णुं सम्पूज्य
ब्राह्मणमन्यांश्च पूजयेत् । गृहीतागमन्त्रस्य तु तत्तत् पूजनादेव
पौराणिकपूजनसिद्धिः । तदनन्तःपातिनस्तु पृथक् पूजनम् । तत्र
सर्वेषां शक्तितारतम्येन वक्ष्यमाणषोडशोपचारादिकं कुर्यात् ।
अथक्तौ जलेनापि । तत्र प्रथमतः सूर्यपूजा सम्पूज्य प्रथम
सूर्यमपरान् यः प्रपूजयेत् । न तत्र तत् कृतं पापं संप्रतो-
च्छन्ति देवताः । इति ब्रह्मपुराणात् । प्रागुक्तपद्मपुराणवच-
नाच्च । यत्तु भविष्यपुराणे । “देवतादौ यदा मोहात् गणेशो
न च पूज्यते । तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः” ॥
इत्यनेन गणेशपूजनम् आदावुक्तं तत् सूर्यपूजातिरिक्ते ज्ञेयम् ।
“आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशु-
द्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति पद्मपुराणैकवाक्यत्वात् ।
“आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति बहुच
गृह्यपरिशिष्टोक्तं गौर्यादिपूजनपरमिति कल्पतरुप्रभृतिभि-
रपि सूर्यपूजनस्यादित्वमुक्तम् ।

भूतशुद्धिप्रकारमाह भविष्यपुराणे । “गत्वाथायतनं शुद्ध-
मर्कं शुद्धतनुर्यजेत् । पूरकं कुम्भकं कृत्वा रेचकञ्च समाहितः ॥
कृत्वोद्धारं दोषास्तु हन्यात् कायादिसम्भवान्” । आदिपदेन
वाङ्मनसोरुपादानम् । वायव्याग्नेयमाहिन्द्रवारुणीभिर्यथा-
क्रमम् । किल्विषं धारणाभिर्य हन्यात् शुद्ध्यर्थात्मानः ।
शोषणे दहने स्तम्भे प्लावने च यथाक्रमम् । वायुग्नोन्द्र-
क्ष्णान्याभिर्धारणाभिः कृते सति ॥ ध्यायेद्दिशुश्चमात्मानं
प्रणवेनार्कवत् स्थितम् । देहं तेनैव सञ्चिन्त्य पञ्चभूतमयं

परम्” ॥ तेनैव प्रणवेन । सच्चिन्त्य संघट्य । “स्थूलं सूक्ष्मं
तथाद्धानि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च” । इत्यादीन्यभिधाय ।
“आवाहनादिकर्माणि रक्षाश्च प्रणवेन तु” । आदिपदेन
सस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनानि बोध्यानि । “यावद्दयागा-
वसानन्तु सान्निध्यं परिकल्पयेत् । दत्त्वा पाद्यादिकं पूजा
शक्त्या चोन्नं निवेदयेत् ॥ जप्त्वा च विधिवन्नत्वा ततो देव
विसर्जयेत् । एष कर्मक्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमे” ॥ अत्र
विसर्जयेदित्यन्तेन यथोक्तामर्कपूजाम् अभिधाय एष कर्मक्रम
इत्यनेन सर्वेषां देवानां पूजने आकाङ्क्षितभूतशुद्ध्यादिकमति-
दिश्यते । न तु तन्मात्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिकम् एवञ्च “प्राक्
पश्चिमोद्गास्यथ प्रातः सायं निशासु च” इत्यनेन सायं पश्चिमा-
भिमुखपूजनं नान्यदेवपूजायाम् अन्वेति किन्तु सप्ताक्षरसूर्य-
मन्त्रविषय एव शिष्टाचारोऽपि तथा । तत्र पञ्चोपचाराः तत्र
गन्धा भविष्ये “चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशौरपद्मकैः । अनुलिप्तो
नरैर्भक्त्या ददाति मानसेषितम्” ॥ पद्मकं पद्म अनुलिप्तः
सूर्यः प्रकरणात् । तथा “मुकुलैर्नर्चयेत् भानुमपक्वं न
निवेदयेत् । अलाभे न तु पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्” ॥
तथा “मल्लिका मानती चैव दूर्वा शोकातिमुक्तकः । पाटला
करवीरश्च जया पावन्तिरेव च ॥ कुटजस्तगरश्चैव कर्णिकारः
कुरुण्टकः । चम्पको वकुलो कुन्दो वानो ववैरमल्लिका ॥
अशोक तिलकं लोभस्तथा चैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि
वकाहश्च विशेषतः ॥ अगस्त्य किशुक तद्वत् पूजायां भास्क-
रश्च तु । विस्वपत्र शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥ तुलसी
कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् । गोपतिं वत्सकं वापि
यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥ यावन्ति देहरूपाणि तत् प्रसूतिकुलेषु
वै । तावद् युगसहस्राणि सूर्यलोके महौयते” ॥ गोष्ठ्यं हृष-

श्रेष्ठं वृद्धत् महत् परिमाणं वस्त्रकमिति प्रशंसोयां क इति
रत्नाकरः ।

अथ गणेशपूजनम् । तत्र तुलसी व्यतिरेकेण । “न तुलस्या
विनायकम्” इति वचनात् । तत्रावाहनविशेषमाह । वायु-
पुराणम् । “विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवा-
हयेद्वाहतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ” ॥ ततो दुर्गापूजनम् ।
भविष्यपुराणम् । “चन्दनेन विलिप्यार्चां अग्निष्टोमफलं
लभेत् । विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” ॥
भविष्ये । “मल्लिकासुत्पलं रम्यं शमीपुन्नागचम्पकम् । अशोक-
कर्णिकारश्च द्रोणपुष्पं विशेषतः ॥ करवीरशमीपुष्पं कुङ्कुमं
नागकेशरम् । यः प्रयच्छति पुण्यार्थं पुण्याख्येतानि भारत ॥
चण्डिकायै नरश्रेष्ठ भक्तिश्रद्धासमन्वितः । स कामानखिलान्
प्राप्य चण्डिकानुचरी भवेत्” ॥ देवीपुराणम् । “मञ्जरीभिः
कुशानाञ्च विस्वपत्रैश्च गोभितैः । उक्तानुक्तैस्तथा सर्वैर्जलजैः
स्थलसम्भवे.” ॥ ब्रह्मपुराणे “वसिं कृत्वा च सूर्याय सर्वान्
कामानवाप्नुयात् । क्षीरेण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैः प्रसुच्यते ॥
दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्यसिद्धिर्भवेन्नृणाम् । पत्रैः पुष्पैर्यथा-
न्नाभं सर्वमिधिमयैः शुभम् ॥ मुकुलैर्नार्चयेद्देवान् अपक्वं न
निवेदयेत् । फलं कथितविदग्धं कान्वापकमपि त्यजेत्” ॥
भविष्य “सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः । घृतयुक्तो
विशेषेण सततं प्रीतिवर्धनः ॥ माद्विपाख्यं घृताक्तन्तु दत्त्वा
विस्वमथापि वा । वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गालोके महीयते” ॥
विश्वेऽपि घृतयोगः । “सकृन्नागुरुधूपेन धूपिता सर्वमङ्गला ।
गोधयेत् पापकनितं यथाग्निरिव काचनम्” ॥ सकृन्नागुरु-
धूपेन कृष्णागुरुमदितघृतमद्विपाख्यगुग्गुलुविष्ण्वान्यतमधूपेन ।
तथा “घृतप्रदोषदानेन चण्डिकां पूजयेन्नरः । सोऽश्वमेधफलं

प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा तु
 अण्डिकाम् । वाजपेयफल प्राप्य मोदते सह किन्नरैः ॥
 तैल तिलभवम् । भविष्ये । ‘आम्रश्च नारिकेलश्च खर्जूर
 वीजपूरकम् । यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति परपदम्’ ॥
 ततः शिवपूजनं भविष्ये । “चन्दनाम्बागुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं
 नृप । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्” ॥ तथा
 “अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यो
 विस्वपत्रं विशिष्यते” ॥ तथा च “करवीरसमा ज्ञेया लाती
 वकुलपाटला । श्वेतमन्दारकुसुमं सितपद्मञ्च तत्समम् ।
 नागचम्पकपुष्पागौ धुस्तूरकुसुमा स्मृता” तथा । “केतकी
 चातिमुक्ताश्च कुन्दो यूथी मदल्लिका । शिरीषसर्जबन्धूककुसु
 मानि विवर्जयेत् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् ।
 फलं कथितविद्वद् यन्न पक्वमपि त्यजेत् ॥ अलाभेन तु पुष्पाणां
 पत्राण्यपि निवेदयेत् । विस्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्
 सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते” ॥ तथा
 “कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे । दिवा शेषाणि
 पुष्पाणि दिवारात्रौ तु मल्लिका” ॥ शिवपुराणे । “गुग्गुलु
 घृतसंयुक्तं यं शिवाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति गाण
 पत्यश्च विन्दति” ॥ भविष्ये । “दधित्यं घृतसंयुक्तं दत्त्वा
 विस्वमथापि वा । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
 दधित्यं कपित्थं विस्वविस्वफलम् । “घृतदीपप्रदानेन शिवाय
 शतयोजनम् । विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम्” ॥
 शिवपुराणे । “घृतेन तिलतैलेन तथा चैवोपधौरसैः । दीप
 प्रज्वाल्य देवेशे भक्त्या सद्गतिमाप्नुयात्” ॥ अथोपध्वं सर्वपापघ्ना ।
 “गुडखण्डघृतानाञ्च भक्ष्याणाञ्च निवेदने । घृतेन पाचितानि
 नृञ्च तेषां शतगुणं फलम् ॥ मातुलुङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि

निवेदयेत् । शिवाय तत् फलं तस्य यद्व्याणां निवेदने ॥
गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वतः । यो मामर्चयते तत्र तस्य
तुष्ट्याम्यहं सदा” ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । ब्रह्मपुराणम् । “इरो
महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवश्चैव
महादेव इति क्रमात् ॥ मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने ।
आवाहने च स्त्रपने पूजने च विसर्जने । इरादीनि च नामानि
महादेवान्तानि कीर्तयेत्” ॥ भविष्ये । “सर्वाय चित्तिमूर्तये
नमः भवाय जलमूर्तये नमः रुद्रायाम्निमूर्तये नमः उषाय
वायुमूर्तये नमः भीमायाकाशमूर्तये नमः पशुपतये यजन-
मानमूर्तये नमः । महादेवाय सोममूर्तये नमः ईशानाय
सूर्यमूर्तये नमः । मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयो-
गतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्” ।
शिवमिति नमः शिवायेति मन्त्रेण लिङ्गे शिवं पूजयेत् । ततो
वामावर्त्तेन मूर्त्तिरिष्टौ पूजयेदिति वाक्यार्थः । अत्राग्रे पूजा-
निषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाग्रे प्राची प्रोक्तागुरुक्रमैः” । इत्या-
गमोक्तस्य विषयो न किन्त्वभिधानप्रसिद्धप्राची याज्ञा । एत-
दनुसारादेव पूर्वाद्याग्नेय्यन्ताः पूज्याः । सहेतुकनिषेधस्तु रुद्र-
यामले । “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भो-
र्लगतं संहारकर्तुः प्राचीं न समाश्रयेत् । संहारकर्तुः सांशु-
ख्यनिषेधात् । अत्र पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम्
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाहादित्यपुराणम् । “सौम्यं
मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् । शूलपङ्कजद्वस्तश्च
वरदाभयपाणिकम् ॥ आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ।
शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्” ॥ भविष्ये ।

“यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं अर्चयेत् शुभवेदिकम् । इहैव धन-
वान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते” ॥ शिवधर्मे । “वालुकानि
च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि
लभते वाञ्छितं फलम्” ॥ ततो विष्णुपूजा आचारचिन्ता-
मणौ । षोडशोपचाराः । “आसनं स्नातं पादमर्घ्यमाच-
मनौयकम् । मधुपर्कमाचनस्नानवसनाभरणानि च ॥ गन्ध-
पुष्पे धूपदोषौ नैवेद्यं वन्दनस्तथा” ॥ कालिकापुराणे ।
“आसनं प्रथमं दद्यात् पीप्यं दारवमेव वा” । प्रपञ्चसारे ।
“अर्घ्यं पाद्याचमनकमधुपर्कचमनान्यपि । गन्धादयो नैवे-
द्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥ गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा
पञ्चोपचारिका” ॥ मधुपर्केत्यत्र स्नानौयमिति कृत्वा व्यव-
हरन्ति । कालिकापुराणे । “पाद्यार्घ्यमुदकं पाद्यं केवलं
तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥ कुश-
पुष्पाक्षतैर्वापि सिद्धार्थेनन्दनैस्तथा । तोयेर्गन्धैर्यथा लब्धैरर्घ्यं
दद्यात्तु सिद्धये । अमृतौकरणं कुर्यात् सलिलं धेनुमुद्रया” ॥
तथा “एवमेव त्वर्घ्यं पात्रेऽष्टधा मन्त्रं जपेत् सुधीः । तत्तोयैः
सेचयेत् शीघ्रं गन्धपुष्पादिकं तथा ॥ न दद्याद्वास्करायार्घ्यं
शङ्खतोयैर्विचक्षण । उदकं दौयते यस्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ॥
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते । यथा तथा सुगन्धैर्वा
प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ॥ तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् ।
स्वर्णरत्नोदके स्नाने कर्पूराद्यधिवासितम् । तैजसैः कास्यपा-
त्रैर्वा शङ्खैर्वा तन्निवेदयेत्” ॥ स्कान्दे । “दक्षिणावर्तशङ्खस्य
तोयेन योऽर्चयेद्दरिम् । समजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥
वराहपुराणे । “संस्मृतः कौर्त्तितो वापि दृष्टः सृष्टोऽपि वा
प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त्यण्डालोऽपि यदृच्छया ॥ एतज्-
ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिना

भद्रे प्रागमोक्तेन वा सुधीः” ॥ भद्र इति पृथिव्याः सम्बोधनं
तथा “यावत् सर्वेषु भूतेषु सद्भावो नोपजायते । तावदेव-
सुपासीत वासनः कायकर्मभिः” ॥ अत्राहिरसौ । “सर्वपाप-
प्रसक्तो हि ध्यायेन्निमिषमच्युतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क-
क्तिपावनपावनः” ॥ विष्णुपुराणे । “गत्वा गत्वा निवर्तन्ते
चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षर-
चिन्तकाः” ॥ द्वादशाक्षरस्तु । नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारसिंहे । “योऽष्टाक्षरेण देवेनं नरसिंहमनामयम् । गन्ध-
पुष्पादिभिर्नित्यं अर्चयेदर्थितं नरः ॥ गन्धपुष्पादिसकलमने-
नैव निवेदयेत्” ॥ नमो नारायणायित्यनेन । “अष्टाक्षरस्य
मन्त्रस्य ऋषिनारायणः स्वयम् । कन्दर्प देवो गायत्री परमात्मा
च देवता ॥ ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ कालिका-
पुराणे । “यद्दोयते देवताभ्यां गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्य-
पात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य ससुतसृजेत् ॥ नैवेद्यं दक्षिणे वामे
पुरतोऽपि न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
वामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्ने वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत्
पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” ॥ यद्यपि देव्या इत्युपक्रमस्य
नैवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथाऽप्यकाङ्क्षया सर्वज्ञान्वेति । दीपं
तथा स्थापयेत् यथा छाया नाशयेत् । “विभौतकाककारश्च-
सुहौ छाया न चाशयेत् । स्तम्भदीपमनुष्णाणां अन्येषां
प्राणिनां तथा” इति प्रयोगसागरात् । शारदायाम् । तत्र
तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे । एतज्जलदानमुपचारद्वय-
दानाय । तथाह कालिकापुराणम् । “यदेव दोयते पञ्चे
मण्डलस्य तदुत्सृजेत् । वाक्पुष्पतोयैः कुसुमं विना यच्छा-
दकं भवेत् । पशुस्य तद्विदेशे दारादौ विनिवेदयेत्” ॥

कादकमिति पद्मस्यावरकं कुसुमं विना यदन्यत्तत् पद्मस्य वहि-
 र्दद्यादित्यर्थः । - “प्रतिमादिषु यद् योग्यं गात्रे दातुञ्च तत्तनी ।
 दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यं भोजनादिकम्” ॥ नरसिंहपुराणे ।
 “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” । गन्धादयस्तु
 “सुगन्धसुमनो धूपदौपनैवेद्यवन्दनम्” इत्युक्ताः । अशक्तानां
 गन्धपुष्पमात्रमाह ब्रह्मपुराणम् । - “प्रणवादिषमायुक्तं नम-
 स्कारान्तकौर्त्तितम् । स्तनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत
 यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥ आग्नेये केवलपुष्पेणापि पुष्पमुपक्रम्य
 “ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ ध्यात्वेत्यत्र स्मृत्वेति तन्नाम्ना
 इत्यत्र देवतमिति योगियाज्ञवल्केर पाठः । नरसिंहपुराणे ।
 नरकस्थान् प्रति यमवाक्यम् । - “अलाभे चान्यद्रव्याणामुदके-
 नापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न
 पूजितः” । राघवभट्टकृतम् । “सर्वोपचारवस्तूनामलाभे भाव-
 नेव हि । निर्मलेनोदकेनाथ पूर्णतैत्याह नारदः” ॥ प्रण-
 वादिनमोऽन्तस्य नाम्नो मन्त्रत्वाभिधानामन्त्रादौ पाद्याद्यभि-
 धानेन न मन्त्रमध्ये पाद्यार्घ्ययोरादित्वे विकल्पः । “पाद्यञ्चैव
 तृतीयया चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत्” । इति नरसिंहपुराणात्
 अर्घ्यपाद्यादिकन्तचेति मत्स्यपुराणात् तृतीयया पुरुषसूक्तो-
 यया ऋचा । “आगच्छ नरसिंहेति आवाह्याक्षतपुष्पकैः ।
 एतावतापि राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ अक्षतपुष्पकैस्तण्डु-
 लादिपुष्पकैः । “दत्त्वासनमयार्घ्यं च पाद्यमाचमनीयकम् । देव-
 देवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नापितो येन भक्त्या
 च नरसिंहो नराधिप । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं सु-
 गच्छति” ॥ कालिकापुराणे । “कार्पासं सर्वतो भद्रं दद्यात्

सर्वेभ्य एव तु । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवाय चेलकम्" ।
 तथा "तत्पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रेर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं
 मलिनं लोणं क्षिप्तं गात्रावल्लिङ्गितम् ॥ परकीयं चाशु-
 दंष्ट्रं सूचीषिष्ठं तथोपितम् । उत्सर्गं विधूतञ्च शेष-
 मूत्रादिदूषितम्" ॥ उत्सर्गं केशेन सह वापितम् । "वर्ज-
 येत् स्त्रोपयोगेन यज्ञादावुपयोजने । पताकाध्वजवस्त्राढो स्यूतं
 वस्त्रं नियोजयेत् ॥ ग्रैवेयकादिसंगतं सौवर्णं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । प्रावारः पानपात्रञ्च
 गरुडको गृहमेव वा" ॥ गरुडक आभरणविशेषः "पर्यङ्गादि-
 यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम्" । आग्नेये । "चन्दनागुरुकपूर-
 कुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान्
 प्रयच्छति ॥ कालेयकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च । नृणां
 भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे" ॥ कालिकापुराणे ।
 "गन्धो भक्षयन्ती यस्तु दैवे पित्रे च स स्मृतः । तत्पक्वो वा
 रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः" ॥ तत्रैव "चन्दनागुरुदग्ध्वा
 तु गृह्यते दाहजो रसः । प्रशस्तगन्धयुक्तानां गन्धचूर्णानि यानि
 तु" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । "चन्दनागुरुकपूरश्च गन्धमदन्तयैव च ।
 जातीफलं तथा दत्त्वा अनुलेपनकारणात् ॥ अतोऽन्यं नैव
 दातव्यं किञ्चिद्देवानुलेपनम् । अनुलिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तेन
 बीजयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरै-
 र्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् ॥ तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं
 प्राप्नोत्यसशयम्" ॥ राघवभट्टकृतम् । "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं
 मन्त्रेर्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धसुद्रा प्रकी-
 र्त्तिता" ॥ नरसिंहे । "अपर्युपितनिश्चिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तु-
 बर्जितैः । स्त्रीयारावोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्द्वारम्" ॥ भक्त्या
 संपूजयेद्द्वारमिति स्थानान्तरे चतुर्थचरणे पाठः । देवोपुराणे ।

“स्वयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि” । नारसिंहे ।
 “मल्लिकामालती जाती केतकशोकचम्पकैः । पुन्नागनाग-
 वकुलैः पद्मेस्त्पलजातिभिः ॥ तुलसी करवीरैश्च पलाशावन्ति
 कुञ्जिकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः ॥ दत्त्वा दश
 सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्” ॥ नागो नागकेशरः । योगिनी-
 तन्त्रे । “विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कङ्गारं
 तुलसी चैव पद्मञ्च सुनिपुष्पकम् । एतत्पर्युषितं न स्यात्
 यच्चान्यत् कलिकात्मकम्” ॥ नारसिंहे । “शमीपत्रसङ्घसेभ्यो
 विल्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसङ्घसेभ्यो वक्त्रपुष्पं विशि-
 ष्यते” ॥ राघवभट्टकृतम् । “कलिकाभिस्तथा नित्यं विना
 चम्पकपद्मकैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “रक्तानि यानि धर्मज्ञ चैत्यहृद्योद्भवानि
 च । श्मशानजातानि यानि यानि चाकालजानि च” ॥
 तथा “कोटजं शाल्मलौपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
 भयं घोरं निस्त्वञ्च प्रयच्छति ॥ बभ्रुजौवक्त्रपुष्पाणि रक्तान्यपि
 च दापयेत् । अनुक्तरक्तकुसुमदानाद्दौर्भाग्यमाप्नुयात्” ॥ आग्नेये ।
 “पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सिंहोत्पलञ्च
 कृष्णस्य दयितानि सदा नृप” ॥ भविष्ये । “पद्मानि सित-
 रक्तानि कुसुमान्युत्पलानि च । एषां पर्युषिताशङ्का कार्या
 पञ्चदिनीर्हुतः । तुलस्यगस्यविल्वानां नास्ति पर्युषितात्मता” ॥
 वामनपुराणम् । “विल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
 तुलसी कृष्णतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरेः” ॥ यत्तु “सुरभीणि
 तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम्” । इति वामनपुराणोये
 केतकीवर्जनं तच्चरसिंहैतरपरम् । वामनपुराणे । “पारिभद्रं
 पाटला च वकुलं गिरिशायिनी । तिलक जम्बुवनजं पीतकं
 तगरन्त्वपि । एतान्याह प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने” ॥

गिरिशायिनी श्वेतापराजिता । लखुवनजं श्वेतजवाकुसुमम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । “रक्ताशोकस्य कुसुममतसौकुसुमस्तथा ।
 चम्पकस्य तु देयानि तथा भूचम्पकस्य च” ॥ अतसौ जनः ।
 नारदीयमत्सहस्रे । “मालती वकुलाशोकशेफाली नव-
 मल्लिका । अम्लानतगराडोठमल्लिकामधुपिण्डिका ॥ यूथि-
 काष्ठापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला चम्पकं कृष्णं
 लवङ्गमतिमुक्तकम् ॥ केतकं कुरुवकं विस्वं कङ्गारं वासकं
 द्वित । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मोत्स्यप्रियाणि मे” ॥ स्कान्दे ।
 “न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम् । तं श्रेष्ठदेश-
 सदृशं यत्र नायान्ति वैष्णवाः ॥ यत्र मातृपरा मर्त्या यत्र
 श्वादशौ लखरः । तुलसी मालती धात्री तत्र विष्णुः त्रिया
 सह ॥ दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी
 हरेद्रोगं तुलसी हरते वयम् ॥ तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न
 करोति समार्चनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दश-
 वार्षिकम्” ॥ अतएव “गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्युषितां
 हरिः” । तथा “वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
 न वर्ज्यं जाङ्गलोतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥ तुलसीपत्र-
 मादाय यः करोति समार्चनम् । न पुनर्योगिमाप्नोति सुक्लि-
 भागौ भवेच्चि सः” ॥ तथा “समञ्जरिटलैर्युक्तं तुलसीसम्भवेः
 चित्तौ । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्तु कृतार्थाः कलौ युगे ॥ खाने
 ध्याने तथा दाने प्राशनं केशवार्चने । तुलसी दहते पापं
 कोत्तने रोपणे कलौ ॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशव-
 प्रिये । केशवाद्यं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्ग-
 सम्भवेदेव पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि
 कलौ मन्त्रविस्तारिणि ॥ मन्त्रेणानेन यः कुर्यात् गृहीत्वा
 तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य सचकोटिफलं लभेत्” ॥

राघवभट्टकृतम् । “सद्यः पर्युषिता वापि निर्माल्या नैव दुष्यति । तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा” ॥ गरुड-पुराणे । “गवामयुतदानेन यत्फलं लभते स्वर्ग । तुलसीपत्र-कैकेन सत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥ तथा “तुलसीं विना यत् क्रियते न पूजा ज्ञानं न तद् यत् तुलसी विना कृतम् । भुक्तं न तद् यत् तुलसी विवर्जितं पीतं न तद् यत् तुलसी विवर्जितम्” ॥ अन्यथापि “तुलसीदलसंमिश्रं यक्षोयं शिरसा घृहेत् । सर्वतौर्वाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्” ॥ वैष्णवा-भ्युते ध्यासः । “जलक्षिप्त्वा भवेद् यावत्तुलसीमूलसृत्तिका । तावत् प्रीणाति विश्वात्मा भगवान् पिष्टभिः सह ॥ संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादशां निशि सन्ध्ययोः । छिन्दन्ति तुलसीं ये तु ते छिन्दन्ति हरेः शिरः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पुष्पाभावे च देयानि पद्माणि च जनार्दने । पद्माभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते” ॥ ज्ञानमालायाम् । “नास्तैरर्घ्येद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वयार्घ्येदुर्गं नोन्नतकेर्दिवाकरम्” ॥

अथ धूपः । वामनपुराणम् । “रुद्धिकाख्यं कनं दारु-सिद्धकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातौफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै” ॥ रुद्धिका मासोकनो मद्दिपाख्यगुम्फुलुः सित-कर्पूर सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो मण्डौ । श्रीगे विष्णो । कालिकापुराणे । “पुष्प धूपश्च गन्धश्च उपचारस्तथा-परान् । अन्नमिवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । न भूमौ वित-रद्द्रुपं नासने न घटे तथा । यथा नद्याधारगतं कृत्वा तं विनि-वेदयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्व-मश्रुते” ।

अथ दीपः । विष्णुः । “न घृतं तिलतैलं विना किञ्चि-दीपार्घं इति” विष्णुधर्मोत्तरे । “यावदक्षिनिमेषाणि दीपो

देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके सञ्चयेते” ॥
 तथा “यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितक्षयः” । तेन
 देवदत्तमदोषेन । कालिकापुराणे । “लभ्यते यस्य तापस्तु
 दीपस्य चतुरङ्गनात् । न स दीप इति ख्यातो व्योमधङ्गिस्तु-
 स स्मृतः ॥ नेत्राह्लादकरः स्वर्चः क्रूरतापविवर्जितः । सुशिक्षः
 शब्दरहितो निर्धूमो नातिक्लृप्तकः ॥ सर्वसद्वा वसुमती सहते
 न त्विदं द्वयम् । अकार्यपादघातश्च दीपतापं तथैव च” ॥
 तथा “दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्” ॥

अथ नैवेद्यम् । नारसिंहे । “मोचकं पनसं लम्बु तथा-
 न्यज्ञवलीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोटुस्वरन्तया ॥
 यक्षपकमपि ग्राह्यं कदलीफलमुत्तमम्” ॥ मोचक कदलकम् ।
 प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे “अपर्युषितपक्वानि
 दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाज्यादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं
 भवेत्” ॥ वामनपुराणम् । “हविषा संस्कृता ये च यवगोधूम-
 ग्रामयः । तिलमुहादयो साया ब्रौह्मयश्च प्रिया हरैः ॥
 विष्णुः । “नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येष्वामहिषीक्षीरं वर्जयेत् ।
 पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति” । भक्ष्यम् इति यद्वर्णस्य
 यदभक्ष्यं स्वरूपतो लग्नादि तत् तेन न देयम् । न तु
 रात्रादौ दध्नादि । पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः । “मार्गं मांसं
 तथा क्षात्रं शाश्वं मांसस्तथैव च । एतानि हि प्रियाणि स्युः
 प्रयोज्यानि वसुन्धरे” ॥ इति वराहपुराणे भगवदावयात् ।
 तथा “माहिषश्चाधिकं मांसमयाज्ञिकमुदाहृतम् । माहिषं
 वर्जयेन्नाम क्षीरं दधि घृतस्तथा” ॥ देवतः । “चाण्डालेन
 यज्ञा यापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
 दृष्टमयं विवर्जयेत् ॥ अन्यथ हिरण्यीदकम्प्रादिति” । यो-
 गशास्त्रे “यद्यदिदृतं लोके यद्यापि प्रियमात्मनः । तत्त-

त्रिवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते" ॥ मह्यं वासुदेवाय
 "नमो नारायणायैति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जपतां
 तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः" ॥ विद्याकरधृतम् । "सहस्रं वा
 शतं वापि दश वानुदिनं जपेत् । कुर्यादष्टाधिकं तेषामिति
 जप्ये विधिः स्मृतः" ॥ आगमे । "गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं
 गृहाणास्यत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्
 त्वयि स्थिते ॥ मन्त्रो श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन विष्णवे ।
 मूलानुनाथ्यतीयेन दक्षहस्तो निवेदयेत्" ॥ अनुमन्त्रः ।
 तन्त्रान्तरे । "विचेष्टादय वालस्याल्लपद्दोमार्जनान्तरा । उत्ति-
 ष्ठति तथा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्ततः" ॥ पञ्चरात्रे "अथविद्व-
 करो नग्नः शिरसि प्राहृतोऽपि वा । प्रलपन् प्रजपेत् याव-
 त्तावन्निष्फलमुच्यते" ॥ विष्णुपुराणे । "सर्वदेवेषु यत् पुण्यं
 सर्वतीर्थेषु यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वा देवं जना-
 र्दनम्" ॥ स्मृतिः । तथा "भ्रान्त्वा चातुष्पाश्र्यं श्रीकृष्णं यो
 नमिष्वरः । अष्टाङ्गमणिघातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता" ॥
 स्कान्दे । "अथ्ये कृत्वा तु शङ्केन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रद-
 क्षिणीकृता तेन सप्तदौषा वसुन्धरा" ॥ वामनपुराणे । "विः-
 प्रदक्षिणश्च यः कुर्यात् साटाङ्गकप्रणामकम् । दशार्धमधस्य
 फलं प्राप्नुयाद्वात्र संग्रयः" ॥ नृसिंहपुराणे "उरसा शिरसा
 दृष्ट्वा वचसा मनसा तथा । पद्मां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो-
 ऽष्टाङ्गं दध्यते" ॥ विष्णुधर्म । "जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा
 च विचक्षयः । कृत्वा प्रणामं देवेगे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 क्रैर्धृतास्रलिभिर्नेसुः" । इति भागवतीयात् । गिरीन्द्रनि-
 योगोऽपि नमस्कारः । श्रीभागवते "गानातन्त्रविधानेन कथा
 वपि तथा शृणु । ध्येयं सदा परिभषप्रसभौष्टदोऽहं तीर्थो-
 षदं गिर्वविरिचिनुतं शरणम् । भक्त्यात्तिष्ठं प्रपतपाञ्च-

भवाब्धिपीतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्वङ्गा सुदु-
 स्थजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ धार्यवचसा यदगादरक्ष्यम् ॥
 मायानृग दयितयेप्सितमन्त्रधावहन्दे महापुरुष ते चरणार-
 विन्दम् । एव युगानुवृत्तिभ्यां भगवान् युगवृत्तिभिः । मनुजै-
 रीक्षते राजन् श्रेयसाम्नीश्वरो हरिः ॥ स्तुत्वा प्रसीद भग-
 वन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ तथा “शिरो मत्पादयो कृत्वा
 बाहुभ्याञ्च परस्परम् । प्रपन्नं पाञ्च मामोश भौत मृत्यु-
 गृहार्णवात्” इति भगवद्वाक्यम् । ब्रह्मपुराणे । “यत्किञ्चित्
 क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम् । तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं
 त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम्” इत्यनेन सर्वे समर्पयेत् शोभापते ।
 “मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीनं जनार्दन । यत् पूजित मया
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे” ॥ कालिकापुराणे । “यदक्षर परि-
 भ्रष्ट मात्राहीनञ्च यद्वेत् । जन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न
 खलित मनः” ॥ पुराणार्चन्द्रिकायाम् । “सुपुष्पा वर्त्मना
 पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्य सर्वार्हे-
 प्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तत् भक्तिशालिने” ॥
 भक्तिशालिने विष्वक्सेनाय । षष्ठस्कन्धेऽपि “उद्वास्य देव स्वे
 धाम्नि तन्निवेदितमपत । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाम-
 समृद्धये” ॥ स्वे धाम्नि स्वीयहृदये । उद्वास्य सस्याप्य तथाच
 कालिकापुराणे । “ध्यायस्तु मन्त्रेणानेन तत्रस्थं स्थापयेत्
 हृदि । तिष्ठ देवि परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मा-
 दयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि” भविष्ये । “निर्माल्यं नोप-
 भीक्ष्य रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च तन्मोहावरके पश्यते
 ध्रुवम्” । निर्माल्यमात्रे तु “उदके तरुमूले वा निर्माल्यं तस्य
 मन्त्रजेत्” । कालिकापुराणे । “यो यद्देवार्चनरतः स तत्रै-
 वेद्यमचक” ब्रह्मपुराणे “सम्बुरीषनय यस्तु फलमन्यदस्मा-

अहन्त्यहनि मुच्यते ॥ ते चापराधा वराहपुराणात्रिष्कृष्य
 लिख्यन्ते । भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धान्नभोजनम् ॥ १ ॥ अनि-
 पिहटिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २ ॥ मैथुनं
 कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ३ ॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा
 विष्णुकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-
 नम् ॥ ५ ॥ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
 नम् ॥ ६ ॥ विष्णुं स्पृशतः पायुषायुप्रयोगः ॥ ७ ॥ विष्णोः
 कर्म कुर्वतः पुरोपत्यागः ॥ ८ ॥ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
 न्तरप्रशंसा ॥ ९ ॥ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्माचर-
 णम् ॥ १० ॥ अविधानेमाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ११ ॥ विष्णो-
 रपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १२ ॥ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्श-
 नम् ॥ १३ ॥ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् ॥ १४ ॥ रक्तं वासः
 परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १५ ॥ अन्यकारे दीपेन विना
 विष्णोश्च स्पर्शनम् ॥ १६ ॥ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्मा-
 चरणम् ॥ १७ ॥ वायमोद्धृतवासः परिधाय विष्णोः कर्माच-
 रणम् ॥ १८ ॥ विष्णवे कुक्कूरोच्छिष्टदानम् ॥ १९ ॥ वराह-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २० ॥ हंसजानपादसरारि-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २१ ॥ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्र-
 क्षाल्य विष्णो स्पर्शनं कर्मकरणं वा ॥ २२ ॥ श्मशानं गत्वा-
 विष्णुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ पित्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २४ ॥
 विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् ॥ २५ ॥ मद्यमादाय पीत्वा वा
 स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ॥ २६ ॥ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण
 परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् ॥ २७ ॥ विष्णवे नवान्नमप्रदाय
 तद्भोजनम् ॥ २८ ॥ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् ॥ २९ ॥
 च पानहाधारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ॥ ३० ॥ भेरीशब्देन विना
 विष्णुप्रबोधनम् ॥ ३१ ॥ अजोर्ध्वं सति विष्णुस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥

एतदुपलक्षणम् । यथा नारसिंहपुराणम् । “अपराधसहस्राणि
अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयार्चितः” ॥

अथ पञ्चमयामार्हकृत्यम् । तत्र वैश्वदेवादिकमाह दक्षः ।
“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः । देवपितृमनु-
ष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥ संविभाग ततः कृत्वा गृहस्थः
शेषभुग् भवेत्” ॥ पञ्चमे भागेऽष्टधाविभक्तदिनस्य संविभागो
विभज्यान्त्र प्रतिपादनम् । एष सुख्यः कल्पः देवो वैश्वदेव-
सम्बन्धी । तथाच देवपूजानन्तर वैश्वदेवमाह नृसिंहपुराणम् ।
“वीरूपेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः
कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ॥ स्नानं दानं जपः आहमनन्तं
राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥
इति शातातपीये दिवावैधकृत्यस्य पर्युदस्तरात्रीतरकालो
गौण उक्तः । अतएव “सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म
च । अनश्रुतापि सततमन्यथा किल्बिषोभवेत्” ॥ सायं
प्रातरिति दिवारात्रिपरम् अनश्रुता अतिप्याद्यनुरोधेन पाक-
सम्भव एव सायमिति बोध्यम् । विष्णुपुराणे “पुनः पाक-
मुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पद्मं सार्धं
बलिं हरेत्” ॥ इत्यत्र पुनः पाकमुपादाय इत्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वं एव
रात्री वैश्वदेवबलिकर्मणौ दिवा तु सर्वथैव इति । एवमेव
श्रौततोपाध्यायाः । यत्तु मदनपारिजाते । “धर्मो विद्वाच्चरेत्
स्नानमाह्निकन्तु पुनः पुनः । तर्पणं ब्रह्मयज्ञश्च वैश्वदेवं न
चाचरेत्” । इति तद्विवा पुनः करणं रात्री पुनः करणश्च निषेध-
यति । पार्वणश्राद्धादिकरणे तदनन्तरं वैश्वदेवविधिमाह
मविष्यपुराणम् । “कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणाय विमृष्य
तु । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्निराधिपः” ॥ इति श्रद्ध-

क्रमेण क्रमान्तरं बाध्यते इति न तेन व्यवहार इति' पार्व-
 णादिपूर्वकरणे निन्दामप्याह गोतमः । "पितृश्राद्धमकृत्वा तु
 वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं तद्वेदस्य पितॄणां नोपतिष्ठते" ।
 स्वयमशक्तौ अत्रिः । "पुत्री भ्राताऽथवा ऋत्विक् शिष्यश्च
 सौयमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्मणि" ॥
 दृष्टाः प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । इयनीयमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । "हविष्येषु यवामुल्यास्तदनुव्रीडयः स्मृताः । माघ-
 कोद्रवगौरादीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्" ॥ गौरः श्वेतसर्पपः ।
 आदिशब्दाच्चीनकचनकमसूरकुलत्योहालनिषेधः । तथाह
 शङ्खः । "कोद्रवच्चीनचनकमसूरकुलत्योहालवर्ज्यम्" ॥ आप-
 स्तम्बः । "गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमावसयश्च स्वस्व-
 पुष्टिसंयुक्ता" इति 'पुष्टिः कर्मफलम् अशक्तावाहतुः शङ्ख-
 लिखितौ । अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्वपेत् आभूलपदोदकशा-
 केभ्यः" । इति व्यासः । "जुहुयात् सर्पिषा युक्तं तैलक्षार-
 विधर्जितम् । दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्बुनापि च" ॥
 तयोदारम्भे हविश्राद्धं कर्त्तव्यं वैश्वदेवार्थं कृते श्राद्धे बलि-
 कर्मणि न पृथक् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । "आधानहोमयोश्चैव वैश्व-
 देवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥
 नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनोविद्यः । एकमेव भवेत्
 श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्
 पितुरशौचान्तद्वितीयदिने तदारम्भे तु न हविश्राद्धम् । "न
 तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् । हविश्राद्धस्य
 लोपः स्यात् पचयोरुभयोरपि" ॥ इति छन्दागपरिशिष्टात् ।
 उभयोर्वैश्वदेवान्याधानयोः । एवञ्च पूर्वारब्धवैश्वदेवबलि-
 कर्मणोर्महागुरुनपार्तेऽपि सुतरां कर्त्तव्यतिति । महादान-
 निषेधे गोमिलः "उत्तर्जनं तु हस्तं ह्यङ्गुष्ठार्धे च पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ एतद्वचनं परि-
शिष्टस्येति पराशरमदनपारिजातयोः । वायुपुराणम् । “दानं
प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य-
मसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” ॥ परिमाणमाह व्यासः । “आर्द्रा-
मलकमानेन कुर्याद्दोमद्विवर्त्तनीम् । प्राणाहुतिबलिञ्चैव मृदं
गात्रविशोधनीम्” ॥ बौधायनः । “भोजनं हवनं दानमुपचारः
प्रतिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि तददाचमनश्चरेत्” ॥
व्यासः । “अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
वैश्वदेवान् भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव
विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः
स्मृताः” । तत्र “स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं
हरेत्” इति कात्यायनोक्तम् । “वैश्वदेवस्तु कुर्वीत विहीनस्तु
स्वशाखया” । इति व्यासोक्तञ्च साग्निपरम् । निरग्निकर्तृक-
शाकलदोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायसङ्कोचात् ।
तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकल
एव च । अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥ अग्नवाग्नि-
धेनन्तरिर्विश्वदेवाः प्रजापतिः स्वष्टिकृद्दोमाः” इति गोतमोक्तो
होमः स च दिग्देवताभ्यो यथा स्वमित्यादि तदुक्तबलिभिः
सहितो यद्य शाकलहोमो देवकृतस्यैनस इत्याद्यष्टाहुत्यात्मक-
सामवेदपठितः स चाग्निपुराणायुक्तभूतादिवलिसहितोऽना-
हिताग्नेरेवेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः ।
“पष्टावष्टौ शाकलान्याहवनीये अनुहरेयुर्देवकृतस्यैनस” इति
ज्योतिष्टोमीययूपकाष्टशकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रेण
होमविधानात् । यत्तु पिष्टदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गोत-
मोक्तान्यादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमो समुचितो लि-
खिताविति तत्रिस्त्यम् । शाकल एवेति एवकारेण पूर्वकृत्य-

समुच्चयनिरासात् । एष इति सर्वनाम्नः सकृन्निरपेक्ष्य कल्प-
 द्रव्यावाचित्वात् । साहित्यवाचिद्विवचनान्ती तावेव इत्यनुक्तेः ।
 अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च । ततश्च शाकल
 एव चेति चकारस्य विकल्पार्थकत्वमिति । मनुः । “अन्नं
 व्याहृतिभिर्हुत्वा यथा मन्त्रैश्च शाकलैः । भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा
 ततोऽग्नौ यादन्नग्निमान्” ॥ अत्रानग्निक इति पाठः प्रणवपरि-
 शिष्टे । आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनग्निकस्य विशेष-
 माह वशिष्ठः । “अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः”
 स्वयम् । हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” । शिष्टा-
 द्भूतशिष्टात् तथाच याज्ञवल्करः “देवेभ्यश्च हुतादन्नात् शेषं
 भूतबलिं हरेत्” । शेषनाशे त्वन्यदादाय कर्त्तव्यमेव भट्ट-
 भाष्यम् । पराशरभाष्ये हारौतः । “वास्तुपालभूतेभ्यो बलि-
 रक्षणं भूतयज्ञः” इति गोतमकल्पे अग्नाविति “लौकिके वैदिके
 वापि हुतोच्छिष्टे जले चितौ । वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूना-
 पनुत्तये” ॥ इति शातातपोक्तजलक्षित्याधारतानिबृहत्पर्यः ।
 ततश्चान्यभावे तु जलक्षित्याधारता शाकलकल्पेऽवतिष्ठते ।
 जलक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति त्रौदक्षप्रभृतयः । ततश्च
 बहुवादिषम्यतः सामान्या धारकशाकलकल्पोऽत्राभिधीयते ।
 शाकलकल्पेऽप्यन्ते सिद्धिस्तुहोमः । भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ
 देववृत्तिः अन्ते च पिष्टबलिः । “यमाय तूष्णीमेकाश्च तथा
 सिद्धिस्तुदग्ने” ॥ तथाच स्कन्दपुराणे काशीखण्डम् । “भूरा-
 द्याव्याहृतोऽस्मिन् स्वान्ताः प्रणवादिक्ताः । भूर्भुवः स्वः
 स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाहृतिम् ॥ तथा देवकृतस्याद्या
 जुह्यादष्ट पाहृतीः । वित्रेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा
 बलिम् ॥ सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । दक्षिणे-
 ऽपि पिष्टभ्यश्च प्राचीनावीतिकौ ददेत् ॥ निर्णजनीदकासेन

ईशान्यां यक्ष्मणेऽर्पयेत्” ॥ जुहुयात्तु षडाहुतीरिति पाठश्चेत्तदा
शाखिभेदाद्व्यवस्थितः । षडाहुतिपक्षस्तु ब्राह्मणसर्वस्वे हला-
युधलिखितः । एवं यमाहुतिरपि स्विष्टिक्कत् शोभनाभि-
नूपितकारी एवमेव भट्टभाष्ये प्रयोगे तु “अग्नये स्विष्टिक्कते
स्वाहा” इति गोभिलादौ तथा दर्शनात् श्रुतावपि प्रथमतो-
ऽग्नेर्निर्देशात् । “यथा देवा अग्निं स्विष्टिक्कतमब्रुवन् इव्यं
नो वहेति सोऽब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति यत् कामयसे
इत्यब्रुवन् सोऽब्रवीत् सर्ववेष्टिषु केवला सौविष्टिक्कतीति तथेति
सोऽवह्वहीषि इति सौविष्टिक्कती” आहुतिरिति शेषः ।

वलिदानप्रकारमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “असुध्ये नम
इत्येवं वलिदानं विधीयते । वलिदानप्रकारार्थं नमस्कारः
कृतो यतः ॥ स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवीकसाम् ।
स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारी नृणां मतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पित्रावलिमतः सदा” ॥ वलीनां पूर्वापरयोः सेक-
माह गोभिलः । “सर्वेषामुभयोरद्विः परिपेकः” इति । परि-
पाटीमाह वलिदानानन्तरं मार्कण्डेयपुराणम् । “ततस्तोय-
मुपादाय तेषामाचमनाय च । स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञः नाम्ना
नूहिष्य देवताः” ॥ पितृवक्ष्यन्नामभ्युक्ष्यानन्तरं दानमाह
गोभिलः । “तथैतद्वसिष्ठेऽपमभिषिच्यापसलविदक्षिणस्यां निन-
येत् तत् पितृभ्यो भवति” । यक्ष्मवक्ष्यनन्तरं काम्यवलिमाह
विष्णुपुराणम् । “ततोऽन्यदक्षमादाय भूमिभागे ऽथो पुनः ।
दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः” ॥ देवामनुष्याः
पशवो वयांसि सिद्धाः सद्यक्षोरगदैत्यसङ्गाः । प्रेताः पिशाचाः-
स्तरवः समस्ता ये धाक्मिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । पिपीलिकाः
कौटपतङ्गकाया वृधुक्षिताः कर्म्मनिबन्धवहाः । प्रयान्तु ते
त्यतिमिदं मयात्तं तेभ्यो विष्टं सुखिनो भवन्तु । येषां न

माता न पिता न बन्धुर्नैवात्रासिद्धिर्न तथावमस्ति । तत्तृप्तये-
 ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु दत्तिं सुदिता भवन्तु । भूतानि
 सर्वाणि तथावमेतदक्षु विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति । तस्मादन्नं
 भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् । चतुदशो
 भूतगणो य एष यत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः । तत्पर्यमन्नं
 हि मया विसृष्टं तेषामिदन्ते सुदिता भवन्तु । “इत्युच्चार्य
 नरो दद्यादन्नं ब्रह्मासमन्वितः । खचाण्डालविहङ्गानां भुवि
 दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपात्राः पाप-
 रोगिणः” ॥ इन्द्रात् परः सङ्क्षब्देन सह समासः एवमाद्य-
 शब्देन गणत्वधामौषां सजातीयानां बहुवचनाद्विजातीयानां
 मृगाद्यशब्दाभ्यामवगम्यते । विसृष्टं दत्तम् षादिकर्मणि क्त
 प्रत्ययात् । अतः प्रयच्छामि इत्युपयुज्यते । वस्तुतस्तु साध्या-
 मिधायित्वेनाख्यातिकपदस्य प्राधान्यात्तद्विशेषणौभूतस्य कृद-
 न्तस्य गौणत्वात् कृतप्रत्ययोक्तकारुण्याविवक्षया न तत्रातीता-
 र्यता एतदर्थमेव धातुसम्बन्धेन प्रत्यया इति सूत्रम् । इतिना
 पञ्चानुकर्षादसमित्येकवचननिर्देशात् भवत्स्वित्यन्तेनैक एव
 वलिः । विहङ्गपदं वायस्यपरम् अपात्रपदं पापरोगिपरम् ।
 “युगाश्च पतितानाश्च स्वपथां पापरोगिणाम् । वायसानां
 लमीणाश्च जनकेर्निक्षिपेद् भुवि” ॥ इति मनुवचनेकवाक्य-
 त्वात् वायसवसिदानमन्त्रे तु कामधेनुपिष्टदयिता हस्तायुध-
 बहुषगृहधर्मकोषहरिहरपद्मति-रत्नाकराचार्यदर्गाचारप्रदी-
 पाङ्किकोद्धार नय्यवर्द्धमानधृतसौम्या इति सिद्धान्तात् यस्या
 इति पाठः काश्यपिकः काकानां यमप्रभुत्वदर्शनात् मन्त्रे
 तथा कल्पनायां मानामावात् । एवञ्च मनुजपाठक्रम-
 मुक्त्वा “ऐन्द्रवज्रवायव्याः सौम्या ये मेष्टं तस्तदा । वायव्याः
 प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिष्टं सवार्पितम् ॥ धामो हो ग्रावगवक्षो

वैश्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्वातामेताव-
हिंसकौ” ॥ दत्त्वानेन विधानेन शब्दक्रम इत्यादियते ।
शूद्रस्याप्यत्राधिकारः । “दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत
ध” इति विष्णुपुराणात् । “भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता-
आह्निक्यापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न ज्ञापयेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्याच्च । पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्फुटमवगमादिति ।
अत्र नमस्कारेण मन्त्रेणेत्यभिधानात् आहपञ्चयज्ञेषु वैदिकेतर-
मन्त्रपाठो नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । किन्तु अमन्त्रस्य
तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” ॥ इति वचनात् ब्राह्मणेन
मन्त्राः पठनीयाः । ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमस्कार-
मुच्चरन् स्वयं कुर्यात् । वलिदानन्तु चाद्यन्तनमस्कारयुक्त-
तत्तत् प्रतिपादकपदेनेति । वलिवैश्वदेवावशिष्टानां भोज्य-
तामाह भगवद्गीता । “यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वपा-
तकैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ॥ वैश्व-
देवादियज्ञावशिष्टं येऽग्नन्ति ते पचसूनाकृतेः सर्वेः पापैर्मु-
च्यन्ते । ये आत्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवार्थं ते
पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते ।

अथातिथिभोजननित्यग्राहे । तत्र वलिदानानन्तरं विष्णु-
पुराणम् । “ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् यथाह्वये ।
अतिथिप्रदणार्थाय तदूर्ध्वं वा यचेच्छ्रया” ॥ गोदोहकालव-
सुहृत्ताष्टमभागः । “पाचम्य च ततः कुर्यात् प्राप्नो हाराव-
लोकनम् । सुहृत्तास्याष्टमं भागसुदीप्त्यो ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । यातातपः । “प्रियो वा यदि
वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः
स्वर्गसक्रमः” ॥ विष्णुपुराणं “स्वाध्याय गोवचरणमष्टापि
तथा कुसम् । हिरण्यमभ्युदरा तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहविरूपम् । चरणं शम्भा ।
 स्मृतिः । “देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ठा-योऽन्नं प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गेन गच्छति” ॥ मनुः ।
 “न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि
 ते शसन् वान्ताशोत्युच्यते बुधैः” ॥ इति । मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामयापि वा । अदत्त्वा नैव
 भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥ आसप्रदानाद्विद्या स्यात्
 अग्रं आसचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजो-
 त्तमा” ॥ आसः पलमात्रमिति नव्यवर्द्धमानः । तदानीम-
 तिथ्यलाभे तु नित्यआदानन्तरं तद्भोजनमाह विष्णुपुराणम् ।
 “पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप । तद्देशं विदिताचार-
 सम्भूतिं पाश्चयज्ञिकम् ॥ अन्नाग्रश्च समुहृत्य हन्तकारोप-
 कल्पितम् । निवापभूतं भूपानं त्रिविधायोपकल्पयेत्” ॥
 हन्तकारोपकल्पितं हन्तपदेनोत्सृष्टं निवापभूतम् इति पितृ-
 दानं निवापः स्यादित्यभिधानात् प्रकृते पितृदानासम्भवात्
 पितृदानसदृशमित्यर्थः । सादृश्यञ्च आह्वेति कर्त्तव्यतायोगेन
 स्वधा प्राचीनावीतयोस्तु हन्तकारनिधीतिभ्यां विशेषविहि-
 ताभ्यां प्रागुक्तज्योतिष्टोमौयश्रुत्या सामागानां पत्यक्षुत्त्वस्ये-
 तरेषामुदङ्मुखत्वस्य विधानात् दक्षिणामुखत्वस्यापि निवृत्तिः ।
 निरुपपदस्य नामार्तिदेशस्वीकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतदपि
 आह्वेनं सहैकप्रयोगेण कार्यम् । “नित्यआहमदैवं स्यान्न
 तुभ्यै सह गीयते” । तेन देव्याहस्यकौयं, मनुष्याहं
 किन्त्वित्प्रधानं तेन जीवत् पितृकेण मनुष्याहमात्रं कार्यं
 मनुष्याय सनकादयः । तर्पणादौ तथा निर्णयात् । तच्चाध्या-
 वाहनादिशून्यं तथाच मत्स्यपुराणं “नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि
 ऋष्यांशाहनवर्जितम् । यदैव तद्विजानीयात् पार्वणं पर्यंष्टु

स्मृतम्” ॥ अर्घ्यादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः । अप्र-
 क्षप्तु इति निषेधानुपपत्त्या दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासाति-
 देशवत् इति आहविवेकः । आचारमाधवीयधृतं पार्वणं तद्धि
 कौर्त्तितमिति चतुर्थचरणे पाठादपि व्यक्तस्तत्रैवार्थः । लिखित-
 जातूकर्णौ । “नित्यग्राहं प्रवक्ष्यामि पिण्डहोमविवर्जितम्”
 इति । होमबाधे हुतशेषाह्वाधात् पात्रालम्बनबाध इति
 आहविवेकादयः । तथाच व्यासवचनेन अग्नौकरणादिकं
 प्रत्युक्तं तद्यथा “आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नीकरणादिकम् ।
 ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान् देवांस्तथैव च ॥ नित्यग्राहे त्वजे-
 देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या
 नमस्कारैर्विसर्जयेत् । एकमप्याशयेन्नित्यं पञ्चामप्यन्वहं
 गृही” ॥ इति स्वधाकारः स्वधावाचनं तथाच शातातपः ।
 “पिण्डनिर्वीपरहितं यत्तु ग्राहं विधीयते । स्वधावाचन-
 लोपोऽथ विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सोम-
 नस्यं तथास्त्विति” ॥ एवं “नित्यग्राहमदैवं स्यादर्घ्यं पिण्ड-
 विवर्जितम् । दक्षिणारहितं ह्येतत् दाढभोक्तृवतीर्जितम्” ॥
 इति काशीखण्डवचनं दक्षिणानिषेधकम् । अशक्तविषय-
 मिति । पार्वणानन्तरं नित्यग्राहे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेय-
 पुराणे । “नित्यक्रियां पितॄणाम्तु केचिदिच्छन्ति मत्तमाः ।
 न पितॄणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्” ॥ एवं नित्यग्राह-
 मभिधाय विष्णुपुराणम् । “दद्याद्य भिक्षावित्तयं परिव्राट्
 ब्रह्मचारिणाम् । स्वेच्छया तु नरो दद्यात् विभवे मत्तवारि-
 तम् ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः सम्प्राप्ता भिक्षुकाय ये । चतुरः
 पूजयेद्येतान् नृपञ्चर्षात् प्रमुच्यते” । अकारः पूर्वादिदि-
 भोजनेन समुच्यार्थः । मन्त्राभिभिक्षादाने तु “यतिश्चोक्तं क्वचं
 दद्यात् भैक्षं दद्यात् पुनर्जयम् । तद्भैक्षं मेदया तुभ्यं

तज्जलं सागरीपमम्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चाण्डालो वाप्य
पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः । देशकालात्ययगतो भरणौयो
मतो मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् । “व्याधितस्वाश्वहीनस्य
कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या
विधायते” ॥ अत्र भिक्षाद्यदाने भोजननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य
नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय
भिक्षादिदानमावश्यकम् । अतएव बौधायनः । “अहरह-
र्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशकेभ्यो अथैवं मनुष्ययज्ञं
समाप्नोति” । विष्णुः । भिक्षुकाभावे चायं गोभ्यो दद्यात्
अस्तौ वा स्तिपेत्” इति । विष्णुपुराणम् । “यत्फलं सोम-
यागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । स यन् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्र-
स्तदवाप्नुयात्” ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः । “पञ्चयज्ञाय
यो सोदाय करोति गृहाग्रमी । तस्य नायं न च परलोको
भवति धर्मतः” ॥ देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजामभिधाय गोतमः ।
नित्यं स्वाध्यायं पितृतर्पणञ्च यद्योत्साहमन्यदिति” तर्पण-
त्रययज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं
यज्ञ-त्रयानुष्ठानाशक्तावङ्ग-वैकल्येनाप्यनयोरवस्थानुष्ठेयत्वमिति
कल्पतरुप्रभृतयः । आद्यायक्तो केवलासौत्तर्गः कार्यः तत्राप्य-
यक्तो द्रव्याभावे वा किञ्चिदन्नं पात्रे दत्त्वा यद् पितृनुहिष्य
इदमन्नं पितृभ्यः स्वधेति दत्त्वाऽपरमन्नं पात्रे कृत्वा इदमन्नं
मनुष्येभ्यो इत्त इत्युत्सृज्य दद्यात् ।

अथ गोप्रासदानम् । ब्रह्मपुराणम् । “सौरभेय्यः सर्व-
हिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्यन्तु मे प्रासं गावस्त्रै-
भ्योऽक्षमातरः” ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण गवां प्रासं सदैव हि” ॥
अथ सदैवहीत्युक्तेर्मित्याधिकारः । महाभारते । “घाससृष्टिं
परगवे सास्रं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा ह्ययमाहारं स्वर्गः

लोकं स गच्छति” ॥ अत्र फलश्रवणात् काम्याधिकारोऽपौ-
त्याचारदर्शनादयः । अत्र गोर्निभक्षदाने फलातिशयः ।
मन्त्रस्य उक्तो भविष्ये । “तृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्गवा-
ङ्गिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विन्देन्न सशयः ॥ पञ्च-
भूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे । प्रतौच्छेद मया दर्शनं
सौरभेयि नमोऽस्तु ते” ॥ गवा अङ्गि यद्भुज्यते तत् गवाङ्गि-
कम् ।

अथ भोजनम् । विष्णुपुराणम् । “स केवलमघं भुङ्क्ते यो
भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-
कारणात् । इन्द्रियप्रोतिजननं हृथा पाकं विवर्जयेत्” ॥ तथा
“स्ववासिनो दुःखिगर्भिणो हृद्बालकान् भोजयेत्” सस्कृताग्नेन
प्रथमं चरमं गृह्यौ । अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्क-
तम् । मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः । अश्रात्वाशौमलं
भुङ्क्ते अजपो पूयशोणितम् । अहुत्वा च कृमि भुङ्क्ते अदत्त्वा
विषभोजनम् । असस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं सकृत् ॥
भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबन्धो न जायते । इह चारोग्यमतुलं
बलवृद्धिस्तथा नृप” ॥ तथा “प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत
प्रयतो गृह्यौ । असं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकेः ।
न कुत्सिताहृत नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्” ॥ रत्नान्याह गरुड-
पुराणम् । “तेषु रत्नो विषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥ यच्च सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः
पुष्परागाः ॥ कर्केतनकुरु विख्यौ रुधिराद्यसमन्वितम् । तथा
स्फटिकं विद्रुममणिश्च यद्वादुर्दृष्टं संपदे तज्ज्ञेः ॥ विष्णु-
पुराणे “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युपितं नृप । अन्यत्र
फलमांसेभ्यः शुष्कशकादिकास्तथा ॥ तद्वदादरिकेभ्यश्च गुडं

पक्षेभ्य एव च । भुञ्जीतोद्भूतसाराणि न कदाचिन्नरेक्षरं ॥
 नाशेयं पुरुषोऽश्रौयादन्यत्र जगतीपते ।। मध्वन्नदधिसर्पिभ्यः
 शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ अश्रौयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु सधुरं
 रसम् । लवणान्क्षौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग्द्रव्यं
 पुरुषोऽग्रन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशौ तु
 बलारोग्येण मुञ्चति ॥ अनिन्दं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नम-
 कुत्सयन् । पञ्चयासान् महामौनं प्राणायाम्ययनाय तत् ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रोति वचनात् गाय-
 त्र्यभिमन्त्रितम् । गारुडे “शाकं सूपश्च भूयिष्ठम् अत्यम्बुष्व-
 विवर्जयेत् ॥ न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “सुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां सत्यैवासिनां
 नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धं प्रहरयामान्तः” ॥
 अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्येतरदिनमात्रे तत्राप्यायुर्वेदीये
 विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्” ॥
 याममध्ये रसस्तिष्ठे त्रियामे तु रसक्षयः” ॥ प्रागुक्तद्वयवचनात्
 तथापि पञ्चमयामाहो मुख्यकालः । महामौनं हुङ्कारादि-
 रहितम् । तथा चात्रिः “मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव
 नश्यति । तथा सति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतसरेत्” ॥
 प्राणादिपदेन वक्ष्यमाणप्राणापानसमानोदानध्यानानां क्रमेण
 तेषां ग्रहणम् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्वसाधारणः ।
 विष्णुः । “न तृतीयमयाश्रौयादापद्यपि कदाचन” ॥ इति
 भगवद्गीतासु । “आयुः सत्त्ववसारोग्यसुखमीतिविवर्धनाः ।
 रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कटुम्ह-
 लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःख-
 शोकामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
 सञ्छिद्यमपि चापेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥ महाभारते ।

“इन्दुव्रतसहस्रस्तु यथरेत् कायशोधनम् । पिवेद् यथापि
गङ्गामस्तस्य साम्यं न यात्यसौ” ॥ गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुरा-
णम् । “अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्” । देवी-
पुराणम् । “ये चैव मृत्तिकास्तस्मात्तौर्यादाहृत्य भुञ्जते । ते
सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः” ॥ मनुः । “आयुष्यं
प्राप्नुष्वो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखो
भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” ॥ नियमत्वेवम् । अनियमे
तु नोदङ्मुखः । हारीतः । “नोदङ्मुखोऽश्रीयात्” इति
निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथा देवलः “प्राङ्मुखोऽन्नानि
भुञ्जीत शचिपीठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनप्रीतो भुञ्जीत न
विदिङ्मुखः” ॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह
आपस्तम्बः । “दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमना-
युष्यं मातुरुपदिशति” । केचित्तु । “कुङ्कुमानं गयायाहं
तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत् पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुख-
भोजनम्” ॥ इत्याचाररत्नाकरधृताज्जीवत् पितृकस्यापि
निषेध इत्याहुः । व्यासः । “पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो
मौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता” ॥
व्यासः । “अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात् सहतः स्वजनैरपि । को
हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् ॥ भक्षस्तम्ब-
जलदारमार्गः पङ्क्तिश्च भेदयेत्” ॥ जलादिना पङ्क्तिभेदा-
करणे तु शङ्कः । “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् ॥ मोहात् भुञ्जीत
यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरद्दिप्रः क्षत्रः
सान्तपनन्तथा” ॥ सान्तपनं द्वादसाध्यमवैकपुराणं देयम् ।
एतज्ज्ञानकृतः सकृदिति प्रायश्चित्तविवेकः । एतत् समानार्थ-
मित्यभिधाय गोमिलः । “भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं

परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथो-
 च्यते” ॥ आपस्तम्बः । दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलसू-
 लेभ्यः” । मनुः । “नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः” ।
 अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्ये अतिसायं सूर्यास्तमितसमय एव
 प्रातराशितः दिनभोजनेनातिहृतः न सायं न रात्रौ भुञ्जीते-
 त्यर्थः । आपस्तम्बः । “यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम
 उपसृशेत् । आसनस्थो न वान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः ॥
 भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो वान्यत्र स्थितो
 वा न उपसृशेत्” ॥ वौधायनः । “उपलिप्ते समे स्थाने
 शयौ सप्तासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाह-
 चन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डनम्” ॥
 इति । “भक्षत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु
 यश्चरचांसि हरन्त्यन्नानि तद्धनात्” ॥ आपस्तम्बः । “भिक्ष-
 कास्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन
 पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥ तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रे-
 ऽपि ब्रह्मभुजः । “तास्त्रपात्रे न भुञ्जीत भिक्षकास्ये मलाविले ।
 पलाशपद्मपात्रेषु गृही भुक्तौन्दवं चरेत्” ॥ नव्यवर्द्धमान-
 धृतान्तिपुराणम् । “अर्कपात्रे तथा पृष्ठे आयसे तास्त्रभाजने ।
 करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणचरेत्” ॥ पृष्ठे कदलि-
 पत्रादिपृष्ठे । पैठीनसिः । “तास्त्ररत्नसुवर्णाश्मश्वशक्ति-
 स्फटिकानां भिक्षमभिक्षम्” इति न दोषः । अत्र पाषाणपात्रं
 भोजने विहितम् । “तैजसानां मणिनाश्च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
 भक्षनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरज्ञा मनीषिभिः” ॥ इति मनुना
 पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः “ताम्बूलाभ्यक्षने
 चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिय ब्रह्मचारी च विधवा
 च विषर्जयेत्” ॥ अतिः “आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते

ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमग्राति तुल्यं गोमांसभक्षणैः” ॥
 मुखेन हस्तोत्तोलनं विना । गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके
 “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखस्यासने शुचौ । पादाभ्यां
 धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” ॥ बौधायनः । “भोजनं
 हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि
 तद्वदाचमनं स्मृतम्” ॥ हारीतः । “मार्जनाद्यवलिर्कर्म-
 भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यात्” । पराशरभाष्ये बृहस्पतिः ।
 “न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन
 च जलं शूद्रेणावर्जितं पिवेत्” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “पाद-
 प्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेदग्रं
 नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव
 सर्वदा ॥ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं
 नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” ॥ विष्णुपुराणे । “नागः
 कूर्मश्च क्रकरी देवदत्तो धनञ्जयः । वहिस्था वायवः पश्च तेषां
 भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा वाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होम-
 येत्” ॥ इति शिष्टपठितवचनास्मागादिभ्यो वलिदानमिति
 प्राचीनाचारः । तत्रात्र देवेभ्यो दत्त्वैव भोक्तव्यं तथा च भग-
 वद्गोतापि । “इष्टान् भोगान् द्वि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-
 भाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्तेस्तेन एव सः” ॥ यज्ञैः
 संवर्द्धिता वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीन् हव्यादिद्वारा दास्यन्ति
 अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर
 एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः ।
 होतव्या जठरे वल्ली स्नेन पाणितलेन तु” ॥ तेन पादोदके-
 नापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । स्वदत्तनैवेद्य-
 भक्षणं तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपुराणे । “आपोशानञ्च
 गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसौति वि-

प्राणोन्नमयस्य च ॥ अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्यते योऽमृतं
सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति स च उदरेत्” इति ।
सम्भाषतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसौत्येतदनन्तरं स्वाहा-
कारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपुराणे । “हस्तेन लङ्घयेन्नानं नोटकेन
कदाचन । दम्भाद्यो लङ्घयेद् भुञ्जंस्तेनास निहतं भवेत् ॥
इतच्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्य-
स्वाहा प्रणवसंयुताः ॥ पश्चाद्भुतौस्तु जुहुयात् प्रलयाग्नि-
निर्भेषु च” ॥

प्राणाहुतिसुद्रामाह यौनकः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लम्भा
प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठेरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्विः । तर्जनीन्तु वद्वि-
ष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥ समाने सर्वहस्तेन समुदाया-
हुतिर्भवेत्” ॥ स्मृत्यर्थसारे । “प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चा-
द्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः । “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थी
भोजनद्वयम् । पवित्रमथ जुह्वञ्च सर्पिराहुरघापहम्” ॥
काशौखण्डं “दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकौटादिसम्भूतस्ततोऽश्रीयत् सदर्भकः ॥ यावदेवान्नम-
श्रीयन्नक्तयात्तदगुणागुणात् । अतो मीनेन यो भुङ्क्ते स
भुङ्क्ते केवलामृतम्” ॥ मनुः । “स्नाध्यायभोजने चैव दक्षिणं
पाणिमुदरेत्” । उदरेदस्नाहृदिःकुर्यादित्यर्थः । वीधायनः ।
“प्राचम्य सव्ये देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्द-
मश्रीयत्” । संगृह्य अन्नपात्रं सम्यक् स्पृष्टेत्यर्थः । काशौ-
खण्डम् । “प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्ता भूमौ वलिद्वयम् ॥ आपोशानं विधानेन
कृत्वाश्रीयत् सुधीर्द्विजः” ॥ इति श्रवणादुभयं कर्तव्यम् ।
ब्रह्मपुराणं “तेजोऽसीति जपस्वन्नं प्रणमेदमृतञ्च यत् ।

‘आपोशामञ्च गृह्णीयात् सर्वतौर्यमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरण-
मसीति विष्णारन्नमयस्य च” ॥ अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरण-
मिति विशेष । ततश्च । तेजोऽसोतिनमस्तस्य भुञ्जीतेत्यर्थः ।
अविद्योत्तरे । “स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्नि श्रियं हरेत् ।
भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माद् व्याहरेत्क्षिपु” ॥ मौने विशेष-
माह । आपस्तम्ब । तत्र मौनमुक्तम् । “वविद्यवृद्धैर्मुनिभि-
रन्यैराग्रमिभिर्यद्भुज्यते दन्तैर्दन्तान् सन्धायाम्तर्मुख एव यावद्
यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते इति” मन्त्र-
लोपो मौनव्रतलोपः । ब्रह्मपुराणे “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते
यस्तु हुङ्गारमयुत । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमासवद्भवेत् ॥
करेण च पिवेत्तोयं यावन्मासं न भक्षयेत् । मासलितकरे-
त्तोयं तुल्यं गोमासभक्षणम्” ॥ अत्र मासलितकरेण जनपान-
निषेधात् मासलितकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्तव्यं प्रत्यापोशाने
तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मासलितकरं प्रक्षाल्य पुनरलित-
करेण प्रत्यापोशनं कर्तव्यम् । षट्त्रिंशन्मतम् । “पिबतो
यत् पतेत्तोयं भाजने सुखं निरुतम् । अभक्ष्य तद्वेदन्नं भुक्त्वा
चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः ॥
यास्ये यास्ये मलं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु
हस्ते तु बाह्यतो ज्ञानदुर्बलः ॥ तोयं पिबति वक्त्रेण आऽसौ
जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन पत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापतिः” । वामहस्तेन
केवलवामहस्तेन । अतएव “पौतशेषस्तु यत्तोयं तत् पिबेच्च
द्विजीतम्” । इति “पौतशेषं पिबेदेव” इति ब्रह्मपुराणात्
अविशेषात् सर्वे निषिद्धम् । ब्रह्मपुराणे । तिस्रकस्कं जलं
क्षीरं दधि घोरं घृतानि च । न त्वज्जिद्वैजगन्धानि शत्रु-
शाकं कदाचन” ॥ महाभारते । “पानीयं पायसं सर्पि-

दधिघोरघृतान्यपि । निरग्रं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्य-
चित्” ॥ एतन्न त्याज्यम् अशक्तौ कस्यचित् देयमित्यर्थः । निरग्रं
निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं
प्रोक्षणोदकैः” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरमक्षणदोष-
माह मनुः “शालस्यादन्नदोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” ।
अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टहारकः अदृष्टहारकः दृष्टादृष्टहारकः ।
दृष्टहारक आयुर्वेदोक्तः । अदृष्टहारकः स्मृत्युक्तः । उभयोरुक्तस्तु
वालवत्सा-विवत्सादुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टहारकः । अतएव मनु-
नैवोक्तम् । “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” ।
इति युक्तः उद्युक्तः । हारीतः । “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं
पायसानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत्” ॥
आयुर्वेदोक्तद्रव्य गुणा यथा । “व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरण-
श्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो हृदा वालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते सैद्युनं
निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्” ॥ तरुणं नूतनं बालो विवस्वान्
दधि नूतनश्चेत्युक्तेः । “रसो विरुद्धो स्वादुश्चो रस-
पाकतः । अम्लतिक्तौ कषायामौ रसवीर्याविपाकतः ॥ रचेदन्नं
विषान्नित्यं तत् परीक्षोच्यते यथा । स्त्रियन्ते मक्षिकाः
सर्पादन्नं पर्युषितोपमम्” ॥

अथ ऋतुगुणाः । “मासैर्द्विसंख्यैर्मार्गाद्यैः क्रमात् षडृतवः
स्मृताः । हेमन्ते कुपिताद्यायोः स्वादुश्चलवणान्नृसान् ॥ गोधूम-
पिष्टमांसेषु चोत्तरीत्यविकृतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे
तप्तोदकं नरः ॥ शक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ।
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्राहृतः शयनं भजेत् ॥ अयमेव विधिः
कार्यः शिशिरेऽपि विमेषतः । वमन्ते कुपितः श्लेष्मा अग्नि-
मान्द्यं करोत्यतः ॥ तीक्ष्णं वमनं न स्यादि कवलपद्ममञ्जनम् ।

व्यायामोदत्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् ॥ पुराण्यवगोधूम-
 क्षौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरुणस्त्रिगुणधुमं दिवास्वप्नञ्च वर्ज-
 येत् ॥ स्वादुशीतं द्रव्यं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः
 सशाल्यन्नं भजन् शीघ्रे न सौदति ॥ मध्याह्ने शीतले स्वप्यात्
 निशि वातहिमाश्रिते । लवणाम्लकटूणानि व्यायामश्चाथ
 वर्जयेत् ॥ वर्षास्वग्निधले हीने कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः
 संवर्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु ॥ जाङ्गलं पिशितं मुहान्
 दिव्यं कौप जलं शुचि । वृक्षाम्ललवणं स्नेहं सशुष्कं क्षौद्रमेव
 च ॥ नदीजलीदनन्त्याहःस्वप्रायासातपांस्त्यजेत् । शरदि
 कुपिते पित्ते विरिक्तं रक्तमोक्षणम् ॥ स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालि-
 मुद्गसरोजलम् । तुषारघारसौहित्यदधितैलरसातपान् ॥ अम्ल-
 तीक्ष्णदिवास्वप्न प्राचीधातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः
 स्वस्वाधिक्यमृतामृतौ ॥ ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परा-
 क्रमः । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्तते ॥ अजा-
 तानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणा-
 दभिभवाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् ॥ वेगानाञ्च विधारणादति-
 शुचः शैत्यादतिदासतः । रुक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः
 प्रकोपं व्रजेद्वायुर्धरिघरागमे परिणते धान्नेऽपराह्णेऽपि च ॥
 कटुम्लोणविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधीपयासातपस्त्रीसम्पर्कतिला-
 तसौदधिसुरासूतारनालादिभिः । भुङ्क्ते जीर्यति भोजने
 च शरदि शीघ्रे सति प्राणिनाम् । मध्याह्ने च तथार्दरात्र-
 समये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेषुमक्ष-
 द्रवदधिदिननिद्रासूपसर्पिः प्रपूरैः । तुङ्गिभपतनकाले श्लेष्मणः
 सप्रकोपः । प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे घसन्ते । पाधान-
 म्नाम्नरीक्ष्यं स्फुटनविमथनक्षोभकस्यप्रभेदाः । कण्ठध्वंसाव-
 काटौ श्लेष्मविलपनभ्रंशशून्यप्रभेदाः । पारुष्यं कर्षणादौ विषयः

परिणतिर्भ्रंशदृष्टिप्रमेहो निष्पन्दोद्धृनानि ग्लेपनमशयनं
ताडनं पीडनञ्च । नामोन्नामौ विषादभ्रमपरिषदनं जृम्भणं
रोमहर्षो विक्षेपोत्क्षेपशोषघृणशुषिरता वेष्टनं वेदनञ्च ।
वर्णः श्यामोऽरुणो वा दृढपि च महतो आपरिश्लेषशङ्का ।
विद्यात् कर्माण्यमूर्नि प्रकुपितमरुतः स्वात् कषायो रसश्च ।
विस्फोटान्मूत्रकधूमकाः प्रलपनं स्वेदश्रुतिर्मूर्च्छनम् । दौर्गन्ध्यं
दरणं मदोऽभिसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । उष्मा दृप्तितमः
प्रवेशदहनकटुस्त्वक्तिकारसा वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथिततः
कर्माणि पित्तस्य वै । दृष्टिस्तन्द्रा गुरुतास्तैमित्यं कठिनता
मलाधिक्यं स्नेहापत्युपलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकश्चिरकर्तृत्वं
शीथो निद्राधिक्यं रसो कटुस्वादू वर्णः श्वेतो अलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात् । द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रि-
लिङ्गकः । पक्वामयकटीसक्थियोवाचिस्पर्शनेन्द्रियम् । स्थानं
वा तस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरोमाशयः स्वेदा
नासिका रुधिरं रमः ॥ दृक्स्पर्शनञ्च पित्तस्य स्थानं नाभि-
र्विशेषतः । रूपालोचनकं दृक्स्थं पक्वामाशयमध्यगम् ॥ पच-
त्यन्नं विभजते रसकिट्टावतोऽनलः । उरः कण्ठशिरः केशः
पर्वाण्यामाशयो रसः । मेदी घ्राणञ्च लिङ्गा च कफस्थानमूरः
परम् ॥ स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वस्वोपधिर्जयेत् ।
उष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ॥ दुष्टमामाशयगतं
रसमामं प्रचक्षते । शामेन तेन संसृष्टा दोषो दृष्ट्या च दूषिताः ॥
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्बयाः । रुचः शीतो
लघुः श्लेष्मण्यलोऽथ विषमोऽनिलः ॥ सस्नेहमुष्णस्तीक्ष्णञ्च
पित्तमस्त्रं द्रवं कटु । गुरुः शीतमृदुस्निग्धमधुरस्यैर्व्यक्तत्वं
कफः ॥ विपरोतगुणैर्द्रव्यैः सर्वदोषः प्रशाम्यति । क्रियायास्तु
गुणान्नामे क्रियामत्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तरोगार्थं न

क्रियासङ्घरीहितः । गुणालाभेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरिता
क्रिया ॥ अभ्यस्यमानाः क्रमशः प्रयोगा जयन्ति रोगान् बलिनः
स्थिरांसु” ॥

अथ षड्रसगुणाः । मधुरः प्रीणनो बल्यो वृंहणोऽनिल-
पित्तहा । रसायनो गुरुः सिन्धुश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकृद् व्रणहा रुच्यः कण्ठीदावर्तनाशकः । अम्लो रुचिकरो
हृद्यः प्रीणनो बल्लिवर्धनः ॥ वातहा रसनोद्वेगी सिन्धोष्णो
रक्तमांसदः । क्लेदनस्तर्पणः पक्ता लघुव्यापि कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोदीपनो रसः । सिन्धो रुचिकरः
स्यन्दो दृष्टिशुक्लकरोऽगुरुः ॥ कटुर्जिह्वास्थ नासाक्षि रेचनो
रुचिराङ्गकत् । उष्णस्तीक्ष्ण लघुः कण्डूक्षमिशुक्लकफापहः ॥
लघुः शीघ्रो षड्भक्तिकरः श्लेष्मा कर्पणकः षटुः । तिक्तः पित्त-
कफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥ दीपनः पाचनो रुच्यः कण्डू-
क्षमिहरो लघुः । कषायः शोषकस्तम्भो व्रणम्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रुच्यः शीतो लघुस्तथा । शीतलः पित्तहा
बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥ उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्म-
हरो लघुः । शीतं वीर्येण यद्भव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयो-
रम्लं कटुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । कटुतिक्तकषायाणां
विपाकः प्रायसः कटुः । अम्लोष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं
तथा । कटुर्विपाके शुक्लघ्नो बह्विड्वातलो लघुः । स्वादुर्गुरुः
सृष्टमनो विपाके कफशुक्ललः । पाकेऽम्लः सृष्टविस्मृत्पित्त-
क्षुक्लक्षल्लघुः” ॥ गारुडः । “कटुतिक्तकषायाय कोपयन्ति
समौरणम् । कटुम्ललवणाः पित्तं स्वादुम्ललवणाः कफम् ।
पतएव विपर्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः । चक्षुष्यो मधुरो-
न्नेयो रसो धातुविवर्धनः । स्थौन्यासुखविपन्नय कटूदीपन-
पाचनः” ॥

धातुप्रकृतिमाह । “कृषो रुक्षोऽल्पकेशश्चेक्षितोऽनव-
स्थितः । बहुवाक्यो मतः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः । अकाल-
पतितो गौरः प्रस्वेदो कोपनो बुधः । स्वप्ने दीप्तिमतः प्रेक्षो
पित्तप्रकृतिरुच्यते । स्थिरचित्तः सुवङ्गाङ्गः स्वप्रलः स्निग्ध-
मूर्देनः । स्वप्ने जलाशयास्त्रीकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः । समिश्र-
लक्षणैर्मेया द्विविदोपात्मजा नराः । दीपान्यतरसङ्घावैऽप्यधि-
कात् प्रकृतिः स्मृता । पानाद्वारादयो यस्य धिरुहाः प्रकृते-
रपि । सुखित्वायोपकल्पान्ते तत्साम्यमिति कथ्यते । मन्द-
स्तौक्ष्णोऽतिविप्रमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधि-
क्यात् तत्साम्यान्जठरोऽनलः । समस्य पालनं कार्यं विप्रमे-
धातनिग्रहः । तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारे मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।
प्रभवः सर्वरोगाणाम् अजीर्णश्चाग्निनाशनम् । दिवा स्वप्नं
प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम्” ।

अथ धान्यादिगुणाः । “शालयो मधुराः शीता लघुपाका
बलप्रदाः । पित्तघ्नास्फानिलकराः स्निग्धा बद्धास्पवर्चसः ।
मधुरश्चान्नपाकश्च वार्षिकं पित्तकृद् गुरु । धान्यं शरद्व्रीह्य-
भवं रुक्षञ्च पित्तकृद् गुरु । श्यामाकः शोपणो रुक्षो घातलः
श्लेष्मपित्तहा । तथा च कङ्कुनीवाराः कोरदूपाः प्रकीर्त्तिताः” ।
गारुडे । “वृंहणाः सामिषा भक्षाः पैष्टिका गुरवः स्मृताः ।
तैलकृताश्च दृष्टिघ्नास्तोयस्त्रिनाथ दुर्जराः । पायसः कफ-
क्षतुल्यः कृशरो वातनाशनः । अत्युष्णा मण्डकाः पथ्याः
शीतला गुरवो मताः । सुह्रः कृपायो मधुरः कफपित्तामनि-
लघुः । ग्राही शीतः पटुः पाके चक्षुषो नातिवातलः । मासी
बहुमनो हृथः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः । वातनुत्पित्तलो बल्यो
‘मेदमांसकफप्रदः’ । गारुडे । “मसूरो मधुरः शीतः मंग्राही
कफपित्तनुत् । वर्तुला वातला रक्तपित्तघ्ना भिन्नवर्चसः ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तिक्तः पित्तहरो गुरुः । बल्यो मेधाग्नि-
दद्गुणो ग्राहो केश्योऽनिमापहः । स्निग्धो बल्योऽल्पमूत्रोष्णो
व्रणलेपहितश्च सः । समाधुर्ध्यात् तथीष्णाश्च स्नेहाच्चानिल-
नाशनः । कषाय भावान्माधुर्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहा ।
शीष्णात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः । शूकधान्यं
शमौधान्यं नद्यु संवत्सरोपितम्” ।

अथ शाकगुणाः । “पटोलं कफपित्तासृक्क्ष्वरदुष्टव्रणा-
पहम् । विसर्पणजलव्याधि विदोषाणां विनाशनम् ॥ पटोल-
पत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा । फलं तस्य विदोषघ्नं
मूलं तस्य विरेचकम् ॥ वास्तूकः शुक्लो हृद्यो दोषनुत्पाकतो
लघुः । सक्षारः क्षमिहा सेध्यो रुच्योऽग्निबलवर्धनः ॥ वय-
संस्थापनी ब्राह्मो मेधायुः स्मृतिवर्द्धनी । निम्बः पित्तकफ-
च्छर्दित्रणहृत्तासकुष्ठनुत् ॥ मूलकं गुरुविष्टम्भितौष्णमाम-
विदोषकत् । तदेव घृतपक्वश्चेत् पित्तनुत् कफवातनुत् ॥
नानौशाकश्च पित्तघ्नं तिक्तं मधुरशीतलम् । पिच्छिलं गुरु-
विष्टम्भिकफवातप्रकोपनम् ॥ तच्छृङ्गयणं जल्युक् पित्तश्लेष्म-
कफापहम् । पालङ्को कफपित्तघ्नो रुच्यं वातविवर्द्धनी ॥
तण्डुलौयमसृक्पित्तविषनुत् स्वादुपाकतः । कलायशाकं रुचन्तु
पित्तश्लेष्महरं गुरु ॥ कफपित्तहरी ब्राह्मो मेधा स्वरकरी
मता । हिलमोचो सदा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफपित्तनित् ॥ यच्चा-
ङ्गुलः सरस्तीक्ष्ण आमवातापहो लघुः ॥ शाकेषु सर्वे निवसन्ति
रोगारोगो हि देहस्य विनाशहेतुः । तस्माद् बुधैः शाकविव-
र्जनञ्च कार्यं तथाम्लेषु त एव दोषाः ॥ स्निग्धं निष्पीडित-
रस स्नेहाक्तञ्च प्रशस्यते । सर्वं शाकमचाक्षुष्यमजाह्वेयममैशु-
नम् । ऋते पटोलवास्तूककाकमाचौ पुनर्णवाः ॥ वार्ताकुरेपा
गुणसप्तयुक्ता वह्निप्रदा मादतनाशिनी च । शुक्रप्रदा शोणित-

वर्दिनी च हृत्तासकाशारुचिनाशिनी च ॥ सा बाला कफ-
पित्तघ्ना पक्वा सूक्ष्मा च पित्तला । सदा फला त्रिदोषघ्नी
रक्तपित्तप्रणादिनी ॥ कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मेध्यं कफा-
पहम् । पक्वं लघुष्णं सचारं दीपनं वस्त्रिशोधनम् ॥ सर्व-
दोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो विकारिणाम् । कुष्माण्डनालिका
गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ सचारा मधुरा रुचा रुचा वात-
कफापहा । अलावुः शीतला गुर्वी मधुरा पित्तनाशिनी ॥
वातश्लेष्मकरौ रुचा दुर्जरा मलमेदिनी । अलावु नालिका
गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ कारवेक्षः स कर्कटो रोचनः
कफपित्तनुत् । मिङ्गाकं कफपित्तघ्नं गुरुविष्टम्भि वातलम् ॥
वपुषं मूत्रलं रुचं बालं पित्तहरं स्मृतम् । शूरणो दीपनो
रुच्यः कफघ्नो विपदो लघुः ॥ विमेषादर्शसां पथ्यो भूकन्द-
स्वतिदोषलः । मानकं स्वादु पित्तघ्नं गुरुशोथहरं कटु ॥ कश्ची
सदा कटुः सामघातकृत् गुरुपित्तला । कदल्या बलकृन्मूलं
वातपित्तहरं गुरु ॥ कुसुदीत्यलपद्मानां कन्दा मारुतनाशनाः ।
कपायाः पित्तशमना विपाके मधुरा इमे ॥ मांसं वातहरं हृष्यं
हृष्टं बलवर्धनम् । प्रौणनं गुरुहृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥
मत्स्यास्तु वृद्धणाः सर्वे गुरवः शुक्रवर्धनाः । बल्या स्निग्धोष्ण-
मधुराः कफपित्तकरा मताः ॥ अध्वव्यवायकायामदौषाग्नी-
नाञ्च पूजिताः । वातोद्धवा न बाधन्ते रोगा मत्स्याग्निनः
सदा । सुद्रमत्स्यास्तु लघवो प्राहिणो ग्रहणीहिताः ॥

अथ लवणगुणाः । “सैम्भवं दीपनं हृद्यं घ्राक्षुष्यं रोचनं
लघु । स्निग्धं दुष्यं त्रिदोषघ्नं मधुरं लक्षणेत्तम् ॥ सानुद्रं
मधुरं पाके नात्युष्णमवदाहि च । भेदनं स्निग्धमीपञ्च शूलघ्नं
नातिपित्तलम् ॥ लोकप्रचारिलवणं पाचनं दीपनं परम् ।
कफवातकृमिहरं मेहनं पित्तकोपनम् ॥ पांशुजं तिक्तमुष्णञ्च

श्लेष्मपित्तकफापहम् ॥ हिङ्गुतीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवन्ध-
नुत् । लघुष्णं पाचनं स्निग्धं दौपनं कफवातजित् ॥ जीरकं
रुचिकृत् वृष्यं गन्धाढ्यं कफवातजित् । पाके तु कटुतीक्ष्णोष्णं
लघुपित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ धन्याकं मधुरं हृद्यं रोचनं चक्षुषो-
हितम् । कषायतिक्तकटुकं स्वादुशीतसुगन्धि च । काशच्छर्दि-
हृषा मोहनाशनं वह्निदौपनम् ॥ कफानिलहरं स्वर्ग्यं विरुद्धा-
नाह शूलनुत् । आर्द्रकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं वृष्यमेव च ॥ कफा-
निलहरं स्वर्ग्यं विरुद्धानाह शूलनुत् । शुण्ठी तु कफवातघ्नो
सस्त्रेहा लघुदौपनी ॥ विपाके मधुरा वृथा कटुका दौपनीपरा ।
हरिद्रा कफपित्तघ्नी कण्डूदुष्टव्रणापहा । पाण्डुशोथापचित्
प्लोहत्वग्दोषविषमिहनुत् । पिप्पली मधुरा वृथा कटुका
दौपनीपरा । स्निग्धाणां मारुतश्लेष्मकाशखासांश्च नाशयेत् ।
भेदनं पिप्पलीमूल दौपनं कृमिनाशनम् ॥ चविका गज-
पिप्पली पिप्पलीगुणवत् स्मृता । मरौचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं
रोचनदोनम् ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् ।
स्वर्ग्यं शुक्रहरं काशपीनसश्लेष्मवातजित् ॥ यमानो कोष्ठ-
शूलघ्नो हृद्या पित्ताग्निकारिणो । रोचनो कफवातघ्नो
पाचनो कृमिनाशिनो ॥ किञ्चिद्वीनगुणा तस्या यमानो चैव-
सम्भवा । सर्षपः श्लेष्मपित्तघ्नः सुतीक्ष्णो रक्तपित्तघ्नः ॥ रसे
पाके कटुस्निग्धकृमिकुष्ठापहा मतः । गुडुच्युष्णप्राद्विवत्वा
विदोषघ्नो रसायनी ॥ दौपनी ज्वरघट्छर्दिकामला वात-
रक्तनुत् । वासकः काशवैस्वर्ग्यरक्तपित्तकफापहः” ॥

अथ फलगुणाः । “दाडिमं हृद्यमम्लीयं वातघ्नं याहि-
दौपनम् । वृष्यं कषायमधुरं कफपित्तविरोधि च ॥ कर्कशु-
कीलवदरमग्नं वातकफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धास्तु
मधुरं रसम् । तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुद्धरति ॥

शुष्कचूर्णन्तु तट्कट्टिकफघ्नं दौपनं लघु । पुराणं तट्प्रशमनं
 अमघ्नं वङ्गिदौपनम् ॥ आम्ब्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु
 पित्तलम् । पक्कं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ पित्त-
 विरोधिवातघ्नं हृद्यं गुर्वग्निदौपनम् । आम्ब्रपेयो कषायोष्णः
 भेदिनी कफपित्तजित् ॥ कण्ठाफलं समधुरं कषाय स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं पित्तशमनं श्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ॥ 'कदलं
 मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं रुच्यं हृष्यं
 श्लेष्मकरं गुरु ॥ मातुलङ्गफलं हृद्यमम्लं तट्कट्टिकदौपनम् ।
 काशश्वासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥ लम्बीरं मधुरं
 किञ्चित् धृत्यम्लं पित्तकट्ट गुरु । दुर्गन्धिदुर्जरं वङ्गिकफवात-
 विवर्धनम् ॥ तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।
 तिन्त्रिडीफलकं बालं वातनुत् कफपित्तकृत् ॥ पक्कं तत्-
 दौपनं रुच्यं नात्युष्णं कफवातनुत् । आम्ब्रातं तर्पणं रम्यं
 मधुरं हृद्यं गुरु ॥ स्नेहलं श्लेष्मलं शीतं स्निग्धं विष्टम्भि
 क्षीर्येति । विस्वैश्चालकषायोष्णं पाचनं वङ्गिदौपनम् ॥
 संग्राहि तिक्तकटुकं तौक्ष्णं वातकंफापहम् । पक्कं सुगन्धिमधुरं
 दुर्जरं ग्राहि दौपनम् ॥ फलेषु परिपक्वेषु षड्गुणं समुदाहृतम् ।
 विस्वादन्यत विज्ञेयं विस्वादासं गुणोत्तरम् ॥ कफवाताम-
 शूलघ्नौ ग्राहिणौ विस्वपेषिकौ । नारिकेलं गुरुस्निग्धं पित्तघ्न
 स्वादुशीतलम् ॥ बलमांसप्रदं हृद्यं हृद्यं वस्तिशोधनम् ।
 विज्ञेयतः कोमजनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।
 तट्कट्टिदाहामयमाशु हन्यात् सपित्तरक्तप्रभवान् विकारान् ॥
 नारिकेलोदकं पक्कं गुरुविष्टम्भि पिच्छलम् । वातघ्नौ लवणैः
 पथ्या पित्तघ्नौ घृतमंयुता ॥ नागरेण कफं हन्ति सर्वरोगान्
 गुडान्वितान् । विधा पञ्चरसायुष्यः चतुष्या लवलीममा ॥
 मधोष्णा दौपनी दौपणीयकुष्ठप्रणापहा । तद्वहात्रीविज्ञेयेषु
 हृष्या शीतेरवोध्यतः" ॥

अथ तीयगुणाः । “अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धार-
यते चिरम् । तीयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विसुच्यते ॥
अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् । आयुराहारकाले
च भुक्ताक्षोपरि नो निशि ॥ तीयं सप्तगुणं प्रोक्तां स्वच्छं लघु च
शीतलम् । सुगन्धिसंस्पृष्टरसं हृद्यं दृष्ट्वा प्रणाशनम् ॥ पिच्छिलं
कुमिमंक्लितं पर्णशैवालकर्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं
न हितं जलम् ॥ शीताम्बुमदमूर्च्छघ्नं पित्तकुर्दिज्वरा-
पहम् । अमभ्रमीणदाहदृढमदात्ययविषापहम् ॥ उष्णोदकं
सदा पथ्यं काशश्वासज्वरार्तिहम् । कफवातामदोषघ्नं पित्तलं
वस्तिशोधनम् ॥ क्षिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतश्चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ कथ्यमानन्तु
यत्तीयं निष्फेनं निर्मलं लघु । भवत्यर्हावशिष्टन्तु तदुष्णो-
दकमिष्यते ॥ तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानीयं लघुदोषनम् ॥ धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं
पवनापहम् । शृतं शीतं त्रिदोषघ्नं वाप्यान्तर्भाविशीतलम् ॥
दिवा शृतन्तु यत्तीयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । मूर्च्छां पित्तोष्ण-
दाहेषु विप्रे रक्ते मदात्तये ॥ अमक्लमपरोक्षेषु भ्रमके वसथी
तथा । ऊर्ध्वं रक्तपित्ते च शीतमग्नः प्रशस्यते ॥ पार्श्वशूने
प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्वानेस्तिमिते कोष्ठे सद्यः
ग्रहे नवज्वरे ॥ हिक्कायां स्नेहपित्ते च शीताम्बु परिचर्जयेत् ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे शयथौ क्षये ॥ सन्दाग्नावुदरे कोष्ठे
ज्वरे नेत्रामये तथा । ब्रणे च मधुमेहे च पानीयमम्लमाचरेत् ।
नारिकेलोदकं हृष्य स्वादु शीतं हिमं गुरु । क्षणापित्तानिन्-
हर दोषनं वस्तिशोधनम् ॥ विशिषादग्निवर्णस्य नारिकेलस्य
यज्जलम् । तत्पित्तप्रभवान् रोगान् सर्वानेवापकर्षति ॥ दानस्य
नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् । नारिकेलाम्बुतरुणं

तृणाघ्नं पित्तनाशनम् ॥ नारिकेलजलं क्षीरं विष्टम् गुरु-
पिच्छिलम् ॥

अथ क्षीरगुणाः । “क्षीरं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्वं घातु-
वर्धनम् । वातपित्तहरं हृद्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ गोक्षीरं
जीवनं बल्यं रक्तपित्तानिलापहम् । आयुष्यं पुंस्त्वक्तु पथ्यं
हृद्यं मेध्यं रसायनम् ॥ माहिषं स्निग्धमत्यर्थं मधुरं शीतलं
गुरु । निद्राकराभिष्यञ्च स्वादु वह्निविनाशनम् ॥ शृतोष्णं
कफवातघ्नं शृतं शीतन्तु पित्तनुत् । आममामकरं प्रीतं
कषीणममृतं पयः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं हृद्यं बलप्रदम् ।
नष्टदुग्धं वातहरं दुर्जरं रुक्षमेव च ॥ क्षीरसन्तानिका स्निग्धा
हृद्या पित्तानिलापहा । वर्ज्यं सलघण क्षीरं यच्च विश्रयित
भवेत् ॥ विषत्साबालवत्सानां पयो दोषलमौरितम्” ॥

अथ दधिगुणाः । “गव्यं दधि तु वातघ्नं माङ्गल्यं शुचि-
रोचनम् । स्निग्धं विपाके मधुर दौपनं बलवर्धनम् ॥ माहिष्यं
दध्यतिस्निग्धं रक्तपित्तप्रसाधनम् । विपाके मधुरं हृद्यं
कफहृत्कार गुरु ॥ दधिं यत् स्वादु तन्मेदः कफाभिष्यन्दि-
कारणम् । दध्यस्त्रमतिप्रदूषणं कफपित्तनुत् ॥ विदाहि-
नृष्टविण्मूत्रं मन्दं जातं विदोषकम् । पीनाधे चातिसारे च
शीतके विषमज्वरे ॥ परुषो मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि
शस्यते । शरदृग्रोष्णवसन्तेषु प्रायगो दधि गर्हितम् ॥ हेमन्ते
शिशिरे चैव वर्षासु दधिं शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफो-
त्पेषु न तर्हितम् ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टतशर्करम् ।
यथा तथा शृतात् क्षीरात् जातं तत्र गुणोत्तरम् । वातपित्त-
हरं हृद्यं धात्वग्निवनयर्धनम्” ॥

अथ तप्तगुणाः । “तप्तं मधु कपायाम्यं दौपनं कफवात-
जित् । गोघोदराक्षिप्तोद्दरोगार्तो यदृष्यो मदः ॥ मूत्रप्रदं

हृतव्यापि ज्वरपाशां मयान् जयेत् । ससारं निर्जलं घोलं
तक्रं पादजलान्वितम् ॥ भर्द्वादकमुदस्वित् स्यात् मथितं
जलवर्जितम् । पौनसश्वासकाशादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ घोलं
पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदस्वित् शैष्मलश्चैव
मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठगदा-
नपि । न तु तक्रं कफे दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले ॥ नो
मूर्च्छाश्चमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्ये
च कर्णोत्थेष्वामयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वायो तक्रं
प्रशस्यते । वातोऽग्नौ सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् । पिबे-
त्तक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥

अथ हृतगुणाः । “हृतं सहस्रवीर्यं स्यात् बुद्धिवीर्यसहस्र-
कृत् । सर्वस्नेहोत्तरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ वातपित्त-
रसोन्मादशोथालक्ष्मौज्वरापहम् । स्मृतिबुद्धरग्निशुक्लैः कफ-
मेदोविवर्धनम् ॥ गव्यं हृतं हृतश्रेष्ठं चाक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ॥ माद्विषश्च हृतं स्वादु
मधुरं शीतलं गुरु । वातपित्तप्रशमनं कफकृत् रक्तपित्तनुत्” ॥

अथेक्ष्वादिगुणाः । “इक्ष्वो रक्तपित्तघ्ना वल्यः हृथ्याः
कफप्रदाः । विपाके मधुराः स्निग्धा गुरवो मूत्रलाः पराः ॥
गुडो हृथ्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । मातिपित्तकरो
मेदः कफहृद्बलप्रदः ॥ गुडः पुराणोऽधिगुणो वातघ्ना रुक्
प्रसाधनः । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वल्यः पथ्यो विशेषतः ॥
खण्डं हृथ्यतमं हृथ्य चाक्षुष्यं हृण्णं मृदुत् । वातपित्तहरं शीतं
स्निग्धं हृद्यं सुषुप्तप्रदम् ॥ शर्करा ज्वरपित्तासृक् मूर्च्छा कृदि-
रुपापहा ॥ मधु स्वादु रसे शीते मधुशोधनरोचनम् । कषा-
यान्तरसं वल्यं रुच्य दीपनरोधनम् ॥ कषायान्तरसं तेन
शूलतुण्यं व्यवायि च । पित्तमं बहुविष्मूत्रं न च शैष्मभि-

वर्द्धनम् ॥ वातघ्ने पूतम बल्य रुच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् । छिन्न-
 भिन्नच्युतोऽपिष्टकथितचतपिच्छिले ॥ भस्मस्फुटितविद्धाग्नि-
 दग्धविशिष्टदारिते । तथा विहितनिर्भग्ने मृगव्याडादिभिः
 घृते ॥ सैकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते । वर्जयेत् पयसा
 स्त्रिन्नं मत्स्यामासमनूपजम् ॥ बल्लौफलमकुपमाण्डमखैर्जम्बू-
 फलादृते । मास मूलकसंसिद्धं घृते मधु समांसके ॥ मत्स्यानि
 क्षुरिकारेण क्षौद्रमुष्णेन वारिणा । पुनरुष्णोक्तञ्चाक्षं घृतं
 कांक्षे दशाहिकम् ॥ दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन
 च । विरोधान्नैव भुञ्जीत 'मतिमान् कदलौफलम्' ॥ श्रुतिः
 "विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमन शयनं
 वापि पूर्वं वाहितभोजनम् ॥ शाम्येताल्पतया वापि दीप्ताग्ने-
 स्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
 अट्टष्टद्वारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" ॥ आलस्यादन्न-
 दोषादित्यनन्तरं मनुरप्याह । "लघुनं गृह्णन्त्येव पलाण्डुं
 करकाणि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" ॥
 करकं कृत्वाकः अभेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि । "हृथा कृप-
 रसं यावपयसा पूषमेव च । अनुपाकृतमासानि देवास्त्रानि
 हवींषि च" ॥ हृथेति देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्यं यत् पच्यते ।
 कृपरमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "तिलतण्डुलसंपक्वः कृपरः
 सोऽभिधीयते" । संयावो घृतक्षीरगुडगोधूमादिचूर्णसिद्धः ।
 अनुपाकृतमासानि । मन्त्राकृतसंस्कृतमासानि देवास्त्रानि
 यानि देवतानेयेयार्थमस्त्रानि तानि । हवींषि पुरोडासादीनि
 प्राक् होमात् । "अनिर्देशाया गो.क्षीरमौद्गमैकशफल्तया ।
 आविकं सन्धिनी क्षीरं विवक्षायाश्च गोःपयः ॥ चारण्यानाञ्च
 सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । क्षीरक्षीरक्षैश्च वज्र्यानि सर्व-
 स्रक्तानि चैव हि ॥ दधिमक्ष्यश्च गुह्येषु सर्वश्च दधिसम्भवम् ।

द्यानि चैवाभिसूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः” ॥ अनिर्देशायाः
 प्रसवानन्तरमनिर्गतदशाद्याः गोरिति क्वागमद्विषोपलक्षम् ।
 तथाच यमः । “अनिर्देशाया गोःचौरमाजं माद्विषमेव च” ॥
 एकशफमश्वाद्येकसुरसम्बन्धित्वाद् सन्धिनौ या ऋतुमती वृष-
 मिच्छन्ति तस्याः सम्बन्धि । विवत्सायाश्च वत्सग्रहणादेव
 गोर्लाभे गोघ्नघ्नं गोरेव न त्यजामद्विषोः । नृगाणामिति
 मद्विषप्रतिप्रसदात् पशुमात्रपरम् । शुक्लानि स्वभावतो मधुर-
 रसानि कालवशात् अम्लतां गतानि दधिसम्भवं तक्रादि ।
 अभिसूयन्ते सन्धीयन्ते । शुभैर्मोहादिविकाराजनकैः । तथाच
 वृहस्पतिः । “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्लरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्नोध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ मनुः । “मत्स्यादः
 सर्वमांसादः तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् । पाठोनरोद्वितावाद्यौ
 नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ राजौवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्पांस्येव
 सर्वशः । सामान्यतः प्रयक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ प्रोक्षितं
 भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानान्तु काम्यया । यथाविधिनियुक्तस्य
 प्राणानामेव ध्यात्यये ॥ प्राणस्याहमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्प-
 यत् । जङ्गमं स्यावरक्षेव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ क्रीत्वा
 स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान् पितॄन्धार्ययित्वा
 ध्यादन् मांसं न दुष्यति ॥ नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो
 नापदि द्विजः । नियुक्तस्य यथा न्यायं यो मांसं नात्तिमानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविगतिम्” ॥ प्रोक्षितं मन्त्र-
 कृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुतं यज्ञहतपशुमांसविगिष्टं यज्ञाद्वत्वेन
 तदभक्ष्यम् । तथाच तथैवोक्तम् । “मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात्
 शास्त्रतं विधिना स्थितः” ॥ इति धारण्यानां प्रोक्षितत्वमग-
 न्येन कृतम् । तथाच महाभारते । “धारण्याः सर्वदैवत्याः
 प्रोक्षिताः सर्वयो गृगाः । अग्न्येन पुरा राजन् ऋगया चैन

पूज्यते” ॥ ब्राह्मणकाम्ययात्वेकवारं यथाविधि नियुक्तः आद्या-
 दाविति शेषः । तथाच यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं
 सहत् ब्राह्मणकाम्यया । दैवे नियुक्तः आद्ये वा नियमे तु
 विवर्जयेत्” ॥ नियमे शास्त्रान्तरनिषिद्धतत्कालमांसभक्षणे ।
 अतएव नियुक्तस्त्विति मनुवचनं तत्कालौनानिषिद्धमांसाभुग्-
 विषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रेत्य परलोके । याज्ञवल्करः ।
 “वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः । सम्मितानि
 दुराचारी यो हन्यविधिना पशून् ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
 हयमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य
 वर्जनात्” ॥ मनुः । “वर्धे वर्धेऽश्वमेधेन यो यजेत अत
 समाः । मांसानि न तु खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्” ॥
 नारदोद्ये । “न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥ महा-
 भारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्ज-
 येत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्ति-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे । “कार्तिकमास-
 तत् शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पाप-
 तारतम्याद्वा निषिद्धानि” । भविष्ये । “यामिष रक्तगाक्श्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दरिद्रयोप-
 जायते” ॥ विष्णुपुराणे । “चतुर्दश्यष्टमौ चैव समावास्याथ
 पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रौतैल-
 मांसमश्रोगी पर्यस्वेतेषु वै पुमान् । विष्णून् भोजनं नाम
 नरकं प्रतिपद्यते” ॥ अथ यद्यपि संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 लक्ष्यते तथापि । “अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।
 पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मीनश्च परिवर्जयेत्” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणात् वासरपदपदयात् पुण्यकालोपसंक्षिप्तदिन एव

निषेधः । विष्णुपुराणवचनमपि तत्पुण्यकालीपलक्षिततद्दिन-
परम् । अन्यथा वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः । राजमार्त्तण्डे भोज-
राजधृतम् । “अर्द्धरात्रादधश्चेत् स्यात् तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे भानोरपररेऽहनि तत् क्रिया” ॥ इति वचनात्
सञ्चारक्षणावच्छिन्नपूर्वापरदिनाद्विपुण्यकालोपलक्षित-दिनपर-
मपीति । स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिषेधमाह श्रीभागवते
गद्यम् । “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन जयन्ते याच स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्तो रक्षो गणाः शैनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्
पिबन्ति” इति स्वधितिना कुठारेण अवदाय खण्डयित्वा
मनुः । “मत्तकुडातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटा-
वपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्ट-
श्चाप्युदकयया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवा
चान्नमुपवातं स्पृष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकाग्रञ्च
विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ शूक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव
च । स्तेन गायनयोयैव तक्ष्णो वार्धुपिकस्य च ॥ चिकित्सकस्य
नृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं सूतिकाग्रञ्च पर्या-
चान्तमनिर्दग्धम् ॥ अनर्चितं हयामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विपदन्नं नगर्यन्नं पतिनाम्नमवचुतम् ॥ पिशुनानृत्तिनीयान्नं
कतुपिक्रयिणस्तथा । भृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानाम्
सर्वशः ॥ अनिर्दग्धञ्च प्रेतान्नं पतुष्टिकरमेव च । राजान्नं
तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुःसुवर्णकाराश्च यग-
द्यम्नावकर्त्तिनः । विष्टा वार्धुपिकप्यासं शस्त्रविक्रयिणी मलम् ॥
भुक्ता चान्यतमप्यासमगत्या चरणं दगृहम् । मर्त्या भुक्ता
चरेत् कृष्णं रक्तं विषमूत्रमेव च ॥ नाद्यात् शूद्राय पक्वान्नं
विद्वानग्राहिनी द्विजः । आददीताममेवाष्मादहतावेकरात्रि-

कम्” ॥ केशकीटावपन्नञ्च केशकीटसंसर्गदुष्टम् । कामत इति
 इच्छातः । भ्रूणघ्नावेक्षित पतितदृष्टम् । उदकयया रजस्व-
 लया । पतत्रिणावलौढं काकादिना भक्षितं घुष्टान्नं के के
 भोक्तार इत्युक्तान्नं सत्रादौ यद्दीयते तदन्नं पर्युषितं रात्र्यन्त-
 रित तत्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः । “यत्किञ्चित् स्नेहसयुक्तं
 भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् । तत्पर्युषितमप्याद्य इविः शेषञ्च यज्ञ-
 वेत्” ॥ विशेषमाह स एव । “चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहा-
 क्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रिया” ॥
 उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं मृगयोर्व्याधस्य वार्धुपिकस्य “समर्घ्यं
 भूत्यमादाय महार्घ्यं यः प्रयच्छति” । सूतिकान्नं सूतिका-
 भोजनमुद्दिश्य यत् क्रियते तत् कुलजैरपि न भोक्तव्यं पर्या-
 चान्तम् एकपङ्क्तिस्थे भुज्यमाने यदि कश्चिदाचमनं करोति
 तदन्नम् । अनिर्देशं जननाशौचान्नं अनर्चितमवज्ञया दत्तं
 वृद्धाभासं देवपितृद्वेष्टेन यन्नं हतम् । अवीरायाः पतिपुत्र-
 विहीनया योपित इत्युपदानात् स्त्रीत्वमात्रेणैवासम्बन्धिन्या-
 निषेधो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपि प्रायश्चित्तविवे-
 कोऽप्येवम् । नगर्यन्नं नगराधिपान्नं नगराधिपतेष्वेवेति ब्रह्म-
 पुराणात् । अवक्षुतम् उपरिक्लृप्तक्षुतम् । अनिर्देशञ्च प्रेतान्नं
 मृता शौच्यन्नम् आदत्ते नाशयति दोषाभिधानाद्ब्रह्मण्यनिषेधः
 कल्पते ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिनिमित्ततेजः अमत्या अज्ञानेन
 व्रतं चषणम् उपवासः । शुद्धं प्राजापत्यव्रतम् । अथादिनः
 आद्यपक्षयक्षशून्यस्य अष्टौ अर्थान्तराभावे ऐकरात्रिकम्
 एकरात्रिनिर्वाहोचितम् आममन्नं दत्तमपि भोजनकाले तद्
 गृहावस्थितं शूद्राक्षम् । तथा चाङ्गिराः । “शूद्रयेष्मनि
 विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं
 तदपि स्मृतम्” ॥ निवृत्तेन शूद्रान्नानिवृत्तेन अपिगृह्यात्

भाक्षात् घृततण्डुलादिस्वगृहागते । पुनरङ्गिराः । “यथा
यातस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं
प्रविष्टन्तु सदा शुचि” ॥ प्रविष्टेऽपि स्त्रौकारापेक्षामाह परा-
शरः । “तावज्जवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजा-
तिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विरुच्यते” ॥ स्पृशति गृह्णातीति कल्प-
तरुः । तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् । “संप्रोक्षयित्वा
गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्” । तच्च पात्रान्तरेण ग्राह्य-
माहङ्गिराः । “स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्” ॥ एतेषु स्वगृह-
मागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदीपभागित्वं प्रती-
यते । बृहन्नारदीये । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मोवद्विष्कृतः ॥ यः शूद्रे-
णाभ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः
सर्वधर्मोवद्विष्कृतः ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि
नमस्करोति । स सर्वयातनाभोगौ यावदाहृतसंप्रवम् ॥ योऽपि द्विजः
पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्करोति यः । स कोटिकुलसंयुक्त
आकल्पं रौरवे वसेत्” ॥ स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्थद्वानिः
स्यात् वृद्धत्यां न अरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धन-
द्वानिस्तु मूलके ॥ कलङ्गी जायते विश्वे तिर्य्यग्योनिय
निम्बके । ताले शरीरनाथः स्यात्वारिकेली च मूर्खता ॥
तुम्बो गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बो गोवधात्मिका । शिम्बो
पापकरो प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥ वार्ताको सुतद्वानिः
स्याच्चिररोगी च मायके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ॥ तच्च सप्तम्यामेव तासन्नपेक्षादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
अतः “तासन्नं श्रेताश्च वार्ताकी न खादेद्वैष्णवो नरः” । इत्यनेन
तासन्नमपि श्रेतं निषिद्धं साहचर्य्येण श्रेतानुसङ्गात् । एवम्

“अनायं वस्तुनाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्” ॥ इति यदपि
“कुसुमं नालिकाशाकं हस्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पति-
तस्तु स्यादपि वेदान्तमो द्विजः” ॥ इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहि-
तम् । तत्र नालिका श्वेतकलम्बी । पूतिका दादप्यामधिकदो-
षाय शूद्रविषयिका वा इति कल्पतरुः । शङ्खः “वाग्दुष्टं भाव-
दुष्टञ्च भाजने भावदूषिते । भुक्तान्न ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रञ्च व्रतो
भवेत्” ॥ एतदभ्यासे । व्रतो यावकेन । मनुः । “त्रौणि देवाः
पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमङ्घ्रिर्निर्निक्तं यच्च
वाचा प्रशस्यते” ॥ अदृष्टमुपघातशङ्काभिरज्ञातम् । “अज्ञातञ्च
सदा शुचि” इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । वाचेति उप-
सघातशङ्काया पवित्र भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा यत् प्रशस्यते
इति दीपकनिका कुल्लूकभट्टौ । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
शालायां तैलयन्देक्षुयम्बयोः । असौ मास्यानि शौचानि स्त्रौषु
षालातुरेषु च” ॥ असौ मास्यानि शौचाशौचभागितया न
विचार्याणि कन्दुशालायां लाजादयर्थं धान्यादिभर्जनशालायां
बोधायनः । “अदुष्टासन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः । आकराः
शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” ॥ परार्द्धमविसृजेरपि ।
यमः । “अजा गावो मद्दिष्यद्य ब्राह्मणो च प्रसूतिका । दश-
रात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“नवस्यातजल गावा मद्दिष्यच्छागयोनयः । शुद्ध्यन्ति दिवसै-
रेव दशभिर्नात्र सशयः” ॥ स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं
न पातव्यन्तु तद्यरुहम् । अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा
नाद्यादङ्घ्रिर्निगम्” ॥ काले वर्षाकाले । शङ्खः । “स्थानमाच-
मनं दानं देवतापिदृतपणम् । शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा
मेघादिनिःसृतैः” ॥ पानादौतरस्पर्शादौ हरिषंशः । “यभोम-
मभो विद्यजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । शङ्ख-

लिखितो । “आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि” इति ,
यमः । “आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्प्रावाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” ॥ विष्णुधर्मो-
त्तरे । “मुखवर्जश्च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः । पुष्पाणाञ्च
फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते” ॥ अत्रिः । “मक्षिकाः
सन्तता धारा भूमिस्तोयं हुताशनः । मार्जारश्चापि दर्वी च
मारुतश्च सदा शुचिः ॥ चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हवि-
रयश्चियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विधर्जयेत् ॥
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” इति शातातपः “तापनं घृत-
तैलानां प्लावनं गौरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु
पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेन तु” ॥
मनुः । “द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्” । उत्पवनं
वस्त्रान्तरितनिर्वापणेन केशकौटाद्यपनयनम् । शातातपः ।
“क्षौवाभिश्चपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं वा स्याद्
यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥ अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जी-
ताप्यविशुद्धितः” ॥ शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । “गुडानामिदु-
विकाराणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्च” इति
ब्रह्मपुराणम् । “चाण्डालपतितामेधैः कुनखैः कुष्टिना तथा ।
ब्रह्मघ्नसूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥ दृष्टं वा केश-
कौटाक्तं मृद्वस्त्रकनकाम्बुभिः । शुद्धमद्यात् सहस्रलेखं प्रभूतं
घुष्टमेव च” ॥ कौलेयकः श्वा कुटुम्बौ प्राणिविशेषः । सहस्रलेखं
विचिकित्सितमन्नं घुष्टं पर्युषितम् । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
“विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सहस्रलेखन्तु
विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावेन” ॥ अतएव सूक्ते । “अतिवेद्य न
भोक्तव्यं मत्स्य मांसञ्च यज्जवेत् । अन्नं विष्टा पयो मूत्रं
यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ अनेन स्वयं भोज्यमन्नादिदेयमित्युक्तं

“नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेत्पञ्चामह्विषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखं
मत्स्यवराहमांसानि चेति” विष्णुवचने तु अनेवंविधं निषिद्ध-
मित्यविरोधः । अतएवायोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम् । “यदन्नः
पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः” इति ।

स्वदत्तस्यापि भक्षणमाह श्रीभागवते । “निवेदितं मद्भक्ताय
दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्” । फलमप्याह “उद्दास्य देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्तविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये” ॥
उद्दास्यानीय स्वे धाम्नि हृदये । “त्वयोपयुक्तसग्नश्चवासो-
ऽलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिमोदासास्तव मायां जये महि ।
हृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकञ्च निर्माल्यं
मस्तके यस्य सोऽच्युतः” ॥ ब्रह्मपुराणम् । “चम्बरीषनवं
वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं
हि वैष्णवैः ॥ चम्बरीपदरेर्लग्नं नोरं पुष्पं विलेपनम् । भक्त्या
न धत्ते शिरसि चाण्डालादधिको हि सः” ॥ नारसिंहे ।
पादोदकफलमाह । “गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि
यानि कुरु जाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः” ॥ पद्मपुराणे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्य
सन्दिग्धं ब्रह्माहत्यादिपातकम् ॥ शालग्रामशिलातीयमपीत्वा
यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते” ॥ बह्वृच-
गृह्यपरिशिष्टम् । “पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ अग्राह्यं शिव-
नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं
याति पवित्रताम् ॥ यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभुग्भवेत् ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवी नैव भक्षयेत् ॥ समानं चान्य-
नैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः” ॥ भविष्ये निर्माल्यं नैव भोज्यम् .

रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च संमोहात् नरके पचते
 ध्रुवम्” ॥ अतएव पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्पमाग्रायोदासयेत् सुधीः ॥ निर्मास्यं मस्तके धार्यं सर्वा-
 ष्वेत्तुलेपनम् । नैवेद्यघोषभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने” ॥
 विश्वक्सेनप्रभृतये । नन्दिकेश्वरपुराणम् । “दत्त्वा नैवेद्य-
 पुष्पाणि नाददीत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवसुहृद्भिः तदा
 दानेन तत्फलम्” इति शिवदत्ते विशेषः । “ब्रह्मचारि-
 गृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र
 कार्या विचारणा” ॥ एवञ्च तत् “इन्तकारञ्च नैवेद्यं भुक्त्वा
 कृच्छं यतिचरेत्” ॥ इति विष्णुनैवेद्येतरपरम् । तथाच ।
 “अनुत्सृष्टेन सृष्टाञ्च ग्रामार्धं ग्राममेव वा । विष्णोर्निवेदि-
 ताञ्च यो नित्यं भुङ्क्ते स सुक्तिभाक्” ॥ स्तोत्सृष्टजला-
 श्रेयजलोपयोगोऽपि न दोषः तथा हि । “प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो
 जलपूर्णं जलाशयम्” । इति मत्स्यपुराणे जलाशयोत्सर्गस्य
 सर्वभूतेभ्य इत्यनेन अप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामि-
 त्वाजननान्न दानत्वं किन्तु जलं स्वस्वत्वे दूरीकरणेन नद्या-
 दिवत् साधारणीकृतम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्-
 सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” ॥
 इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति ।
 तस्माधारणजलस्य गोतमीक्तेन स्वामित्वश्रुतेः तदुत्सृष्टुरपि
 तथात्वे पुनः स्वामित्वात्तदुपयोगः । यथा गोतमः । “स्वामी
 ऋक्थक्थयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्यात्विज्यलब्धं
 क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” ॥ इति परिग्रहोऽ-
 नन्यपूर्वस्य जलदणकाष्टादेः स्वीकार इति मिताचरा । हस्त्य-
 धिकारे व्यक्तमाद्यापस्तम्भः । दायाद्यं शिलोब्धौ चान्यथा-
 परिगृहीतम्” इति । अपरिगृहीतमनन्यस्वीकृतमस्वामिक-

मित्यर्थः । निर्विष्टं वेतनलव्यं निर्वेशो मृतिभोगयोरित्यमरोक्तेः ।
 पैठीनसिः “लवणं व्यञ्जनञ्चैव दृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयञ्च
 विधिवत् हस्तदत्तं न भक्षयेत्” ॥ आश्वमेधिके । “उदक्या-
 मपि चाण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च । भुञ्जानो यदि पश्येत
 तदश्वञ्च परित्यजेत्” ॥ वौधायनः । “भुञ्जानेषु च विप्रेषु
 यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्ता च ब्रह्महा च
 तथोच्यते” ॥ अन्यत्र गमनेन पात्रं त्यजेदित्यर्थः । कूर्मपुराणे ।
 “यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिष्णुषः । सोपानत्-
 कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणे ।
 “कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पथात् विवेदधि” । अधि
 अधिकम् । “हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेत् पापमोहितः ।
 सदैवञ्चैव पेयञ्च आत्मानश्चावसादयेत् ॥ अर्द्धं पीत्वा च गण्डूषम्
 अर्द्धं त्याज्यं महीतले । रसातलगताद्यागांस्तेन प्रीणाति
 नित्यशः” ॥ दृष्टव्यासः । “ततस्तृप्तः सप्तमृतापिधानमसीति”
 अपः प्राश्य तस्माद्देशात्मनागवसृत्य विधिवदाचामेदिति ।
 देवलः । “भुङ्क्ताचामेद् यश्चीक्रेण विधानेन समाहितः । शोध-
 यश्च मृदा हस्तो मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥ भोजने दन्तलग्नानि
 निर्हत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं श्लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं
 तृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ वौधायनः । “पुनराचम्य दक्षिणे
 पादाङ्गुष्ठे पाणिना विस्त्रावयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च
 समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वधृक्” ॥
 विस्त्रावयति जलमिति शेषः । ब्रह्मपुराणम् । “आचान्ती-
 ऽप्यशुचिस्त्रावद्यावत्पात्रमनुधृतम् । उद्धृत्याप्यशुचिस्त्रावद्या-
 वदोच्छिष्टमार्जनम् ॥ भुङ्क्तोच्छिष्टं समादाय सर्वथात् किञ्चिदा-
 त्मनः । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि” ॥ तत्र मन्त्रः ।

“रौरवे पुण्यनिलये पञ्चार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनां सर्व-
भूतानामच्युतमुपतिष्ठताम्” ॥ इत्यनेन शेषजलं त्यजेत् ।
विष्णुपुराणम् । “भुक्त्वा सम्यग्वाचम्य प्राञ्जुखोदङ्मुखोऽपि
षा । यथावत् पुनराशामेत् पाथौ प्रक्षाल्य मूलतः ॥ सुस्थः
प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
स्मरणं नरः ॥ अग्निराप्यायतां धातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं बलाय मे
भूमेरपामग्न्यनिलस्य । भवत्वेतत् परिणतो मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् ॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं
तुष्टिकरञ्चास्तु मयास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ अमस्यवर्द्धिर्बुडवा-
मलस्य भुक्तं मया अन्नं जरयत्वशेषम् । सुखं समेतत् परिणाम-
सम्भवं यच्छ्वन्नरोगं मम चास्तु देहे” ॥ विष्णुः । “यथा
समस्तेन्द्रिय देहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन
तेनाहविशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ वीर्यवत्ता यथे-
वा अन्नं परिणाममवैति हि । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वममिदं
तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिभृज्य तथोदरम् । अनायास-
प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः” ॥ मार्कण्डेयः । “भूयो-
ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” । वशिष्ठः । “सुपूगय
सुपर्णञ्च सुधूर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं
वर्जयेद् बुधः ॥ पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णे हरेदायुः शिरा युद्धिप्रणागिनौ” ॥

अथ पठयामाहकृत्यम् । “इतिहासपुराणार्थैः पठसप्तमको
नयेत् । अष्टमे श्लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः परम्” ॥
विष्णुपुराणम् । “सुच्छाष्टादिविमोदेन सन्मार्गादविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः” ॥ सन्ध्यापासमन्तु
पूर्ववदेव । विशेषस्तु अग्निय मामन्युयेति मन्त्रेणाचमनं

सायमग्निद्येति बोधायनीयपरिशिष्टदर्शनात् । गायत्रीजपश्च
 उपविश्य प्रत्यङ्मुखेन वायुकोणसम्बन्धिदिगष्टमभागमुखेन वा
 कर्त्तव्यः । “जपन्नासौत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्” इति
 याज्ञवल्क्योऽयम् । अन्वष्टममिति सांख्यायनात् । . . .
 : अथ रात्रिकृत्यम् । स्मृतिः । “पूर्वाह्णविहितं कर्म न कृतं
 यत् प्रमादतः । रात्रेस्तु प्रहरं यावत् कर्त्तव्यं तदयथोक्तवत् ॥
 दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि च ॥ शर्वर्याः प्रथमे
 यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति रत्नाकरः । याज्ञवल्क्या-
 द्विरसौ । “उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिहृतो भूत्वा नातिदृप्तोऽथ संविशेत्” ॥ अग्नौ होमो-
 पासनं साग्निपरम् । उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं
 समुच्चिनोति । संविशेत् स्वपेत् । तथाच विष्णुपुराणम् ।
 “पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै
 पन्नया सार्द्धं बलिं हरेत् ॥ अतिथिश्चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्
 ब्रुधः । दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ॥ तदे-
 वाष्टगुणं विद्यात् सूर्योदये विमुखे गते” ॥ सूर्योदये सूर्यं
 अस्तं गते सूर्येण प्रापिते । तथा । “कृतपादादिगौचस्तु भुक्त्वा
 सायं ततो गृहो । गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं
 नृप” ॥ निशि भोजनं सार्द्धं प्रहराभ्यस्तरे प्राशुक्तम् ।

अथ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया सा
 च सूर्यादयात् पूर्वमुत्तोलनीया । तथा च स्मृतिः । “भास्क-
 राष्टशय्यानि नित्याग्नि सन्तिलानि च । सूर्यावलोकितदीपानि
 लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम् ॥ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं
 कमण्डलुः । आसनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन” ॥ न
 कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽतिथ्यानुपपत्तेः । व्यासः ।
 ‘शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपल्लिख्ये । प्रागुदक्प्रवने

चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥ । माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने
निधापयेत् । वैदिकैर्गार्हपत्यै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः” ॥ गगः ।
“स्वगृहे प्राक्शिराः शैते आयुष्ये दक्षिणा शिराः । प्रत्यक्-
शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः” ॥ मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे
प्रवर्त्तां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे” ॥ तथा नमस्कृत्याव्ययं
विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि” । मार्कण्डेयः । “शून्यान्तये
श्मशाने च एकहस्ते चतुष्पथे । महर्देवगृहे चापि शर्करा
लोद्रपांशुषु ॥ धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाञ्च तथोपरि । न
चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् । नार्द्रवासा न
नग्नश्च नीतरापरमस्तकः । नाकाग्निं सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे
तथा” ॥ न स्वपेदित्यर्थः ।

अथ दारोपगमनविधिः । याज्ञवल्करः । “पोडशर्तु-
निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वस्याद्या-
यतस्तस्य वर्जयेत्” ॥ स्त्रीणां पोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्य-
कालः । तथोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवति तत्र ब्रतादी
गच्छन् ब्रह्मचार्यस्त्वलनदोषो नास्तीति मिताक्षरा । यर्वापि
बोक्तानि । हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
गर्भाधानम् । तदुपेतं ब्रह्मगर्भं दधातीति” अत्र चतुर्थ्या
रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम् । “रजस्युपरते
साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला” इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् ।
साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्यायतस्यो
वर्जयेदिति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् । चतुर्थ्या रात्रौ स्नातस्या-
प्रगस्तत्वमाद्यापस्तम्बः । “चतुर्थ्यामभृत्युत्तरोत्तराप्रजानि श्रेय-
सायम्” इति मिताक्षरा मदनपारिजातयोः । स्नानानन्तरं
पुनरपि रजोदर्शने विधेयमाह हारीतः । “रजस्वला यदि

स्नात्वा पुनरेव रजस्वला । द्वादशादशदिनादर्वागशुचित्वं नष्ट-
 विद्यते । एकोनविंशतेरर्वाक् एकाहं स्वात्ततोद्वाहम् । विश्वप्रभ-
 त्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदश-
 दिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वशिष्ठः । “त्रिरात्रं
 रजस्वला अशुचिर्भवति सा नास्त्रयात् नाभ्यञ्जयात् नाष्णु स्नायात्
 अधःशयीत न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं प्रमृजेत् नाग्निं स्पृशेत्
 न दन्तान् चालयेत् न मांसमश्रीयात् न गृहाभिरौचेत न
 हसेत् न किञ्चिदाचरेत् नाश्वत्थिना जलं पिबेत् न लोहिता-
 यसेन न खर्वेण वेति” । न रज्जुं प्रमृजेत् न रज्जुं कुर्यादि-
 त्यर्थः । न खर्वेण वामपाणिना लोहितायसेन ताम्रपात्रेण ।
 अनृतावपि कामुकीगमनमाह विष्णुपुराणम् । “मृतो नरक-
 मभ्येति ह्रीयेतात्रापि चायुषः । परदाररतिः पुसासुभयत्रापि
 भोतिदा । इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । यथो-
 ऋदोषह्रीनेषु सकामेष्वनृतावपि” । प्रोटगर्भमपि अत्यन्त-
 कामासुपेयात् । तदाह वशिष्ठः । “अथ श्वो वा विजनिष्य-
 मानाः पतिभिः सह शयन्ते इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वर इति” ।
 विजनिष्यमानाः प्रसवित्रः शयन्ते ज्ञेरते । ऋटीरूपं खान्त-
 सम् । पैठीनसिः । “त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वल्लेणेन्द्रः
 तं देवा ब्रह्महमित्यवदन् स स्त्रियः उपायच्छीत वर दास्यामीति
 ततोऽस्याः द्यतीयं ब्रह्महत्यायाः प्रपद्यन्त एकं भूमिर्वनस्पतय-
 चैकम् आसां मघवा तुष्टः प्रायच्छन्त वरं भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां
 ह्रियप्ररोहणं स्त्रीणां सर्वकालेषु सम्भवः” इति सम्भवः
 सम्भोगः । दुष्टकाममाह “अथेष्टामूनानवाग्नेपारेवतीकृतिका-
 मित्रौ । उत्तरा त्रितयं त्वक्ता पर्ववर्जं प्रजेदृती” ॥ एवञ्च
 “ऋतो नोपेति यो भार्यामनृतो यद्य गच्छति । तुभ्यमाहुस्त-
 योर्दोषमयो नो यद्य गच्छति” ॥ इति वीधायनीयमनृतो

दोषाभिधानम् एकामविषयम् । “पर्वण्यनारोग्यमनृतावपि
 गच्छन् पर्वोन्निरात्रमुपवसेत्” । ब्रह्मशातोत्तपः । “स्त्रीणां
 संप्रेक्षणात् अशत् ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत
 न दारेष्वृतुसङ्गमात्” ॥ संप्रेक्षणादित्यत्र संशब्दः कामार्यः ।
 आहानन्तरन्तु निषेधमाहतुः शङ्कसिद्धितौ । “ऋतुस्नातां
 तदहोरात्रं परिहरेत् । नातुरो न दिवा मैथुनं ब्रजेत् ।
 क्लोवा अल्पवोर्याद्य दिवा प्रसूयन्ते । अल्पायुषश्च तस्मादेत-
 द्विषजयेत् । प्रजाकामः पितृणां नोदरेत् तन्तुं विच्छिन्यात्
 प्रयतेताच्छेदाय ये नाप्रतिष्ठो भवति । तस्मात् प्रतिष्ठाकामः
 प्रजया तिष्ठति” ॥ नोऽशब्दोनिषेधः । तन्तुं सन्तानम् अच्चे-
 टाय अविच्छेदाय सन्तानस्य येन यस्मात् तन्तुच्छेदात् अप्र-
 तिष्ठद्य प्रजानुत्पत्त्या अप्राप्तनिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं
 यतितव्यमिति कल्पतरुः । एवञ्च आहदिने यदभिगमनं
 प्रागुक्तयाज्ञवल्कावचनादुक्तं मिताक्षरायां तद्वेयम् । वशिष्ठः
 “शूद्राच्चेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते
 पुत्रा अस्त्रग्याः शूद्रवह्विजाः । ऋतुस्नातां च यो भाव्यो सन्निधौ
 नाधिगच्छति । स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथीच्यते” ॥
 सन्निधावित्यभिधानादसन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः । पुत्रो-
 त्पत्तिपर्यन्तम् ऋत्वभिगमननियममाह विष्णुपुराणम् । “ऋतु-
 कालाभिगमो स्यात् यावत् पुत्रो न जायते । ऋणापकर्ष-
 णार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति” ॥ यतितव्यमिति शेषः ।
 आपस्तम्बः । “ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
 अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरौषवत्” ॥ इति “द्वावेता-
 वशुचौ स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी
 शुचिः स्यादशुचिः पुमान्” ॥ मैथुनशुद्धेः पूर्वं मलमूत्रोत्सर्गं
 न कुर्यात् । “तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥

वेत् । शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः । न
मक्रमगुणसम्पन्नम्यतेऽल्पैरङ्गोभिर्वहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्गलेषु ।
प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव इवाम्नेः
सप्रदोषेभ्यनस्य । गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिवृद्धः
क्षपयति यदि नान्यस्तद्विरोधो गुणोऽस्ति । घटमिव परिपूर्णं
पद्मगव्येन सद्यो मलिनयति सुराया विन्दुरेकोऽपि सर्वम्” ।

अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रमाह । “चक्रं शत-
पदं वक्ष्ये ऋक्षांशाक्षरसम्भवम् । नामादि वर्णतो ज्ञेया ऋक्ष-
राश्यंशकाम्नाया । तिर्य्यगूर्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कौष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । अक्षक ङ डा
ऐशाभ्यां म ट प व ता हरिति चाम्नेय्यां न य भ ज णा नैऋत्यां
ग स द च ला वायव्याम् । पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान्
प्रयोजयेत् । पञ्चस्वरसमा योगे एकैकं पञ्चधा कुरु । अव-
र्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सम्यक्षर युता स्तया । सजातीयैक्यमा-
स्याय पञ्चस्वरविनिर्णयः । ऋद्वल्लतोरप्यकारेण ज्ञेयसस्य परि-
ग्रहः । कुर्वात् कुपुभुदस्थाने चीणि त्रीण्यक्षराणि च । कुघ-
डका भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुषण्ठा भवेत् स्तम्भे
हस्ते चाम्नेय सप्तके । भुधफ भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नैऋते ।
दुयभाडा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे । एव स्तम्भवतुष्कञ्च
ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ट्यानि क्षतिकादोनि प्रत्येक चतुर-
चरेः । साभिजित्ययकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यट-
क्षांशककौष्ठस्यः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः । तत्रस्थो वेधयेत्
सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् । सौम्यैर्विधं शुभं ज्ञेयमशुभं
पापखेचरेः । मित्रैर्मित्रफलं तत्र निर्वेधेन शुभाशुभम् । यद्वाच्यं
सर्वतो भद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः । शुभाशुभफल सर्वं तदिहापि
विविक्तयेत् । पञ्चस्वरा ऋइउए ओकारास्तैर्योगे धिष्ट्यानि

नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अइउए ३ ।
 वविवु । ४ । वेवोककि । ५ । कुघडछ । ६ । केकीहृदि । ७ ।
 हुहेहोउ । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिमुमे । १० । मोटटिटु ।
 ११ । टेटोपपि । १२ । पुषणठ । १३ । पेपोररि । १४ । करे-
 रीत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोययियु ।
 १८ । येयोमभि । १९ । भुधफढ । २० । भेभोजजि । २१ ।
 जुजेजीख । २२ । खिखुखेखो । २३ । गगिगुगे । २४ । गोश-
 शिष्णु । २५ । शेषोददि । २६ । दुधक्कज । २७ । देदोचचि ।
 २८ । चुचेचोक्त । २९ । लिलुलेलो । ३० । ऋल्लयुक्त अकार-
 युक्तेन ज्ञेयः । ऋस्वेन दीर्घा ज्ञेयः तालव्ययकारेण दन्त्य
 सकारो ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् ।

अथ चन्द्रतारादशुभप्रतीकारः । “कर्म कुर्यात् फलावाप्तौ
 चन्द्रादिशोभने बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं नाप्तं कालमपे-
 क्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलान्च ।
 धान्यञ्च दद्यात् करणचवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने ॥
 योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च तण्डुलमणी
 तिथिवारयोश्च । तारावलाय लवणान्यथ गाञ्च राशेर्दद्यात्
 द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायाः” ॥ वामनपुराणे । “विष्टयो
 व्यतीपाताश्च येऽन्ये दुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम स्मरणादिष्णो-
 र्नाशं यान्ति महात्मनः ॥ लवणैर्युवतिप्रतिमामभिनवसूर्पोदरे
 मन्मालिष्य । तारादोषोपशमनाय द्विजाय दद्याद्विशुद्धये ॥
 एक विपश्च सप्त द्विजाय दद्यात् पत्नानि लवणस्य । क्रमशो
 जन्मनि विपदि प्रत्यस्मिन्मरणायतारासु । पशन्तु लौकिकै-
 र्मानैः साष्टरत्तिदिमापकम् ॥ तौलकत्रयतय ज्ञेय ज्योतिर्घ्नः
 स्मृतिसम्प्रतम् । विपत्तारे गुडं दद्यात् शाकं दद्याच्चिजन्मनि ॥
 प्रत्यरो लवणं दद्यात् मिधने तिलकाञ्चनम्” ॥ राजमातृण्ये

अहदोषे द्रव्यधारणमाह । “दोषो न स्यादग्रहाणामशिशिर
 किरणे ताम्रमिन्दौ च ग्रह पृथ्वीपुत्रे प्रवाल शशधरतनये
 शातकुम्भ भुजैः । देवाचार्ये च सुक्ता मणिरसुरगुरौ सीसक
 सूर्यसूनी राक्षो सार गिरीणा कमलजतनये राजपट्ट विभर्तुः” ।
 शातकुम्भ सुवर्णम् । राजपट्ट कर्पूराणीति प्रसिद्धम् । गिरीणा
 सार लौह गिरिसारस्तु विज्ञेयो लौहे मलयपर्वते इति त्रिका
 ण्डशेषात् । “यद्यदग्रहस्य यद्द्रव्यं तत्तस्मिन् विषमे स्थिते ।
 दद्यात् सत्कृत्य विप्रेभ्य स्वयञ्च विभृयात् सदा” ॥ बुद्धिप्रकाशे
 “विशूली चोरिकामूल गोजिह्वा वृद्धदारकम् । ब्रह्मयष्टी
 सिंहपुच्छी वाद्याल चन्दन मितम् ॥ अश्वगन्ध क्रमात् सूर्या
 हयादोषोपशान्तये । ताम्रादीनामभावे तु स्वयञ्च दक्षिणे
 भुजे” ॥ विशूनी विल्व गोजिह्वा अनन्तमूल वृद्धदारक वौर
 ताडक सिंहपुच्छी रामवासक । “श्वेत वास सिता धेनु
 शङ्खो वा चौरपूरित । देयो वा रजतचन्द्रचन्द्रोषोपशान्तये ॥
 सिहार्यलोध्ररजनौद्वयमुस्तधान्य लामज्जक मफलिनी सवचा
 च मासी । स्नान कुरु ग्रहगणप्रशसाय नित्यं सव रविप्रभृतय
 शुमुखौ भवन्ति” ॥ लामज्जक वौरणमूलम् । “सग्राम मङ्गटे
 दुर्गे चौरव्याघ्रादिपौडिते । कान्तार प्राणसन्देहे विषवज्जि
 जलेषु वा ॥ राजादिभ्यश्च मन्त्रासे ग्रहरोगादिपौडिते । स्मृत्वा
 त पुरुष सर्वैरापदा विप्रमुच्यते” ॥ त नरसिंहम् । “देव
 ब्राह्मणपूजनात् गुरुवच सम्पादनात् प्रत्यह साधूनामथ भाष
 णात् श्रुतिवच श्रेय कथाकीर्तनात् । होमादध्वरदर्शनात्
 शुचिमनोभावाज्जपादान्तो नो कुर्वन्ति कदाचिदेव पुरुषस्यैव
 ग्रहा पौडनम्” ॥ गर्ग । शतमिन्दुस्तर भौमो द्वादशशट
 भृगुनन्दन । पञ्चपञ्चाशतो जीव सौरस्तु सप्तसप्तति ॥
 तथाका द्वादश दुध पौडश परिकीर्तितम् । हरान्त क्रूर

खचरा ददते च शुभग्रहाः” ॥ पञ्चाशतः पञ्चसार्द्धशतद्वयमिति
यावत् । अथ नवानां ग्रहाणां दानानि । “सूर्यं धेनुञ्च
ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम् । चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च
तिलतण्डुलान् ॥ कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
युधे कर्पूरसुहृञ्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम् ॥ पौतवस्त्रद्वयं जीवे
हरिद्राक्कनकानि च । अश्वः शुक्रे सितो देयः शुक्लधान्यानि
यानि च ॥ शनी च सतिला देया कृष्णा गौर्लोहिमुत्तमम् ।
राहो च महिषीष्ठागौ मायाश्च तिलसर्पपाः ॥ अजामिधौ च
दातव्यौ केतौ चान्नञ्च मिश्रितम् । स्वर्णं गोविप्रपूजाभिः सर्वेषां
शान्तिरुत्तमा” ॥

तिथ्यादीनां क्रमेण बलवत्त्वं यथा “तिथिदिनकरणार्त्त-
लग्नवीर्यं प्रति रयमाह पराशरः क्रमेण” । रयोवेगः । “तिथि-
रेकगुणा प्रोक्ता वारश्चैव चतुर्गुणः । ऋत्तं स्यात् षोडशगुणं
योगश्चैव शताधिकः ॥ सहस्रेणाधिकः सूर्यश्चन्द्रौ लक्षगुणा-
धिकः । वर्जयित्वा बलं सर्वं तस्माच्चन्द्रबलं बलम् ॥ लग्न-
मात्मा चन्द्रमाश्च मनःकर्मफलं प्रति । तस्माल्लग्नच्छाद्वाश्च
नराणां फलमादिशेत्” ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते । “तिथिरेकगुणा
प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । करणं षड्गुणं प्रोक्तं वारश्चाष्टगुणः
स्मृतः” ॥ एवञ्चाश्विचन्द्रादौ प्रतीकारविधानात् प्रभवति हि
न दोषो भूरिभावे गुणानामित्याद्यभिधानात् अष्टवगप्रकरणे
कृष्टाभीष्टे तुल्यमख्ये फले चेत् स्यातां नाशफलयोस्तत्र वाच्यः ।
“वाच्या षड्क्षिप्त्योऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैवं
प्रदिष्टा” इति वादरायणवचनात् षड्क्षिप्तिः परोपाकः । ये
ग्रहारिष्टसूचका इत्यभिधानाच्च राजमार्त्तण्डे । “चन्द्रान्नि-
धनगाः पापालग्न्यादा निधनोपगाः । कर्तुं फलनाशः
स्याद्भस्मभाण्डे पयो यथा ॥ इन्द्रष्टमगान् पापान् वर्जयेद्भूधन

विलग्नश्च चन्द्रश्च निधनसंस्थं सर्वारम्भप्रयोगेषु” इत्यादि-
ज्योतिःशास्त्रोक्तनिषेधस्य न पर्युदासता ततोऽष्टमचन्द्रादौ तत्
प्रतीकारकरजतदानादिपूर्वकं नवाक्षयाद्यादिकरणे तन्निष्पत्ति-
र्भवति न तु रात्र्यादौ आह्निककरणे आह्वानिष्पत्तिरिव कर्मा-
निष्पत्तिरिति । किन्तु यदि प्रतीकारपूर्वकं करोति न दोष-
जनकम् अन्यथा अनिष्टजनकमिति अतएव ग्रहाणां सूचकत्वेन
पूर्वसिद्धत्वात् पूर्वमपि प्रतीकाराय प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।
तथोक्तं भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्दिवाहे श्रीभागवते । “चक्रुः
सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्या रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वविद्वे
लुहाव अइशान्तये ॥ छिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुड-
सिञ्चितान् । प्राटाङ्गेनूश्च विप्रैभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥

“अनिचक्रं मराकारं लिखित्वा सौरिभादितः । नाम
कृत्स्नं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥ एकं मुखे दक्षहस्ते
चत्वारि षट् पदद्वये । हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके
त्रयम् ॥ द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः । मुखे हानि-
र्जयो दक्षे भ्रमः पादे त्रियो हृदि ॥ वामे भीर्मस्तके राज्यं
नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे । ताम्राष्टहादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः
शनिः ॥ तदा सौख्यं वपुष्यन्तु हृत्शीर्षे नेत्रदक्षयोः । तृती-
यैकादशे पष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ॥ तदा विघ्नः शरीरस्थो
गुह्ये वक्त्रेऽङ्घ्रिषामयोः । यस्य पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे
फलन्त्विदम् । लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपे-
त्ततः ॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् । तुष्टिं
याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शनैश्चरः” ॥

अथ प्रकीर्णकम् । “गुरोर्युगोरस्तधाल्ये वार्द्धके सिंहे
गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्त्रे जीवाष्टविंशके ॥ पूर्वाशा-
ववायातातिचारिगुरुवत्सरे । प्राशशिगन्तृजीवस्य चातिचार-

त्रिपञ्चके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नौचस्थज्ये मन्निस्तुचे । भानु-
लङ्घितके मासि क्षये राद्युयुते गुरौ ॥ पोषादिकचतुर्मासे
चरणाद्वितवर्षणे । एकेनाह्ना चैकदिने द्वितोयेन दिनत्रये ॥
तृतीये तु सप्ताहे माहल्यानि निजीविपुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ
चूडोपनयनोदहान् ॥ तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्ष-
णम् । परौघा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदौर्जये ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे
च गृहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकृपादेः परिधर्जयेत् ॥
द्वात्रिंशद्विवसायास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महत्त्यस्ते
पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् परयोः पक्ष गुरोर्वा-
हिकबालते । पक्ष बृहो महास्ते तु भृगुर्वालो दशाहिकः ॥
पादास्ते तु दशाहानि बृहो बालो दिनत्रयम् ॥ अत्यन्ता-
शक्तौ राजमार्त्तण्डे । “दाते बृहो च सन्ध्यांश्च चतुःपक्ष त्रिवा-
सरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बाल-
भृगौ परिणीता युवतिरसाध्वौ भवेदवश्यम् । बृहो तस्मिन् बन्ध्य-
सन्ध्यास्ते मृत्युमभ्येति ॥ एकराशौ गतौ स्यातामैकर्त्तविषयी
यदि । गुरोर्दित्यौ तदा त्यज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ॥
गुरोर्दित्ये दशाहे त्विति प्रागुक्तं नचवभेदविषयम् । रवि-
अहयोरंशकविशेषाभ्यन्तरस्थित्या अस्तत्वमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च । अस्तांशा भूमि-
पुत्रस्य दशसप्ताधिकास्तथा ॥ चन्द्रो द्वादशभिः पश्चात् दृश्यः
प्राग्यात्यदृश्यताम् । पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राञ्चहत्तया ॥
प्रागस्ते तूदयः पश्चात् स्वल्पत्वात् दशभिर्भृगोः । एवं बुधो
द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ॥ वक्रशीघ्रगतिश्चाकर्त्तुं करीत्यस्त-
मयीदयो” ॥ कचिद् प्रतिपच्छेपेऽपि चन्द्रदर्शनम् । “अन-
भायाश्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुषारिणि । रवेः सार्द्धदशांशेऽपि
दृश्यतामेति चन्द्रमाः” ॥ शतानन्दः । “माघ्यां यदि मघः

आस्ति सिंहं गुरुरकारणम्” ॥ अनैव माण्डव्यः । “श्रुति-
 धेधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे जीवे
 कार्योर्वर्ज्यो विवाहस्तु” ॥ रविभवनस्थे सिंहस्थे विवाहे
 विशेषो वक्ष्यते । भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
 पाणिप्रहं ग्रहे । प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिवारं व्रतबन्धने ॥ अनिष्टे
 विविधोत्पाते सिद्धिक्लानुदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रो-
 द्वाहादिमङ्गलम्” ॥ व्रतबन्धने उपनयने । भृगुः । “कम्पे
 राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां षडहस्तथा । शूद्रस्यार्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ गर्गः । “दिग्दाहे दिनमेकन्तु ग्रहे
 सप्तदिनानि च । भूकम्पे च समुद्भूते त्र्यह्णाणि परिवर्जयेत् ॥
 उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्चदिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं
 वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ॥ भोजराजः । “ग्रहे रविन्दोरवनि-
 प्रकम्पे केतून्मोल्कापातनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति
 तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ ग्रहणकाले भूक-
 म्पोल्कापातकरकापातवज्रपातादिसमाहारे त्रयोदशाहमशु-
 छम् । किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम् एकैकोदये त्र्यहमिति
 मिथ्याः । काश्यपः । उल्कालक्षणम् । “वृहच्छिखा च
 सूक्ष्माया रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषौ च प्रमाणेन उल्का
 ज्ञानाविधा मता” ॥

अथ निर्घातः । गर्गः । “यदान्तरोत्ते बलवान् मारुतो
 मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ॥

अथ केतुः । “केतवश्च शिखावन्ति ज्योतीर्षि स्थिरतरा-
 र्युत्पातरूपाणि” । दीपिकायां “गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे
 शुक्रे मलिम्लुचे ॥ याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥
 प्रतिप्रसवे न्यूनाधिकादिविरोधे राजमार्त्तण्डः । “उक्तानि
 प्रतिपिहानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष्यनिरपेक्षाणि
 मौमांस्यानोद्-कोविदैः” ॥

अथाकालवृष्टिः । कृत्यचिन्तामणौ । “मार्गमासात्
 प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाथैव यावत् प्रधर्पणविधौ
 नेति कालवदन्ति । नाडौजह्नः सुरगुरुमुनिर्वृष्टि वृष्टेरकालौ
 मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” ॥ स्मृतिसारे
 ज्योतिषम् । “एकराशिस्थितौ स्यातां यदि राहुवृहस्पतौ ।
 विवाहव्रतयज्ञादि तदा सर्वत्र वर्जयेत्” ॥ भौमपराक्रमे ।
 “वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-
 कार्यः न दोषः काललोपजः ॥ कार्यं मकरगे जीवे विवाहा-
 द्यखिलं बुधै । न तु सिंहगते जीवे कुर्वाणो मृत्युमाप्नुयात्” ॥
 मुहूर्तामृते । “अतिबलवान्न हि चन्द्रोऽनिष्टफलः कृष्ण-
 पञ्चमोपरतः । अतिविषमगतापि तारा सितपक्षे नाशुभं
 कुरुते ॥ ग्रहेण विद्योऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विलो-
 मगोऽपि । करोति पुसा सकलार्थसिद्धिं विहाय पाणिग्रहणं
 हि पुण्यः ॥ पुण्यः परकृतं हन्ति न च पुण्यकृतं परः । अपि
 द्वादशगे चन्द्रे पुण्यः सर्वार्थसाधकः ॥ ध्रुवममृतकरेऽष्टमेऽपि
 पुण्यो विहितमुपयाति सदैव कर्मसिद्धिम्” ॥ वशिष्ठः ।
 “क्षौणोऽपि यस्येह शुभक्रियासु क्रूरोविलग्ने मदनेऽथवा स्यात् ।
 आसन्नमृत्युं तमुदौरयन्ति सन्तोऽथवा मृत्युगृहं प्रपन्नः ॥
 लग्नदोषाश्च ये केचित् ग्रहदोषास्तथापरे । ते सर्वे विनश्य-
 यान्ति लग्ने गुरुभृगू यदा” ॥ श्रौपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “विष्टावद्भारके चैव व्यतीपाते शनैश्चरे । निधने जन्मनक्षत्रे
 मध्याह्नात् परतः शुभम्” ॥ तथा “रेवती रविवारेण हस्ता
 सामेन संयुता । पुण्याऽप्यवनिपुत्रेण रोहिणी बुधसयुता ॥
 स्वाती च गुरुणायुक्ता शुक्रेणोत्तरफल्गुनी । मूलन्तु पङ्कमङ्गेन
 सर्वकार्येषु शस्यते” ॥ भौमपराक्रमे । “अश्विनी सह सूर्येण
 सोमे मृगशिरास्तथा । अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकी-

र्त्तितः ॥ अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे । वारुणं
शनिसयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥ दीपिकायाम् । भूमि-
पुत्रार्कयोरङ्गिनन्दामरुद्धारुणाद्रान्यचित्राहिमूलान्निभिः । भा-
र्गवैणाङ्गयोरङ्गि भद्रा भवेत् फल्गुयुग्माजयुग्मोऽङ्गसयुता ।
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगीपेन्द्रगुर्विन्द्रयास्याभिजिह्वा-
जिभिः । मीषतेरङ्गि रिक्ता च युक्ता यदा विश्वशक्ताग्नियुक्
पित्रादित्यम्बुभिः । सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा ब्रह्मादिना-
धिपतिद्रविणैः स्यात् योगवरास्त्रिभिरेव समेताः सर्वसमी-
हितसिद्धिनियुक्ताः । त्रयस्तम् । “ध्रुवगुरुकरमूला पौष्ण-
भान्धर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनौ भाद्रयुग्मे दिवसुकर-
तुरङ्गौ शर्वरौ नाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे
दहनविधिभताण्या मैत्रभं मौस्यवारे । मरुददितिभपुष्या-
मैत्रभं जीववारे भगयुग जयुगश्चोविष्णुमैत्रे सिताह्ने श्रमम-
कमलयीनौ सौरिवारेऽमृतानि” ।

अमृतम् । राजमार्त्तण्डे । “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजं
भद्रा गुरौ जया । वृधमन्दौ च नन्दायां शुक्ले रिक्तामृता-
तिथिः । चादित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता वृधानुराधा शनिरो-
हिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवतौ च शुक्राग्निनौ चामृत-
योगवर्गाः । यदि विष्टिष्यतौपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा” । कस्य मते यैष्टव्या-
दियोगहननेऽमृतयोगस्य न सामर्थ्यम् । तथा राजमार्त्तण्डः ।
“हन्यन्मृतास्यो योगः सर्वाण्यशुभानि ह्येनया नियतम् । न
भवति पुनरिह शक्तो यैष्टति विष्टिष्यतौपाते । वाराः कृरा-
स्तिथिभद्रापादैकषण्डितश्च भम् । एतत्तदममाद्योते विपुष्कर-
मृदाहतम् । विपुष्करं तु यत् किञ्चित् शुभं वा यदि वा शुभम् ।
लायते त्रिगुणं सर्वं प्राप्नो जातस्तु क्षारजः । सामोहानिर्जयो

वृद्धिः पुत्रजन्म तथैव च । नष्टं दत्तं मृतं वापि तत् सर्वं त्रिगु-
 णायते । सर्वदेशाविशेषेण फलं स्यात् शुभयोगजम् । अमृतं
 सिद्धियोगश्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत् । तद्दिनन्तु भवेद्दृष्टं
 मधुमपिर्यथाविषम् । वराहः । “दुःस्वप्नाशकी वारो नक्षत्रं
 पापनाशकम् । तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगौ वृद्धिविवर्द्धकः ।
 चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः । शुभदायकः करणात्समते नक्ष्मी
 यः मृणोति दिने दिने । आरूढो हिरदे रथे च तुरगे पाषाण-
 काष्ठाटिके नौकायां तरणे उपान हि कथाशक्ते तथा क्रोधने ।
 उच्छिष्टे दिनरात्रिशेषसमये नक्षत्रवारादिकं दैवज्ञो न पठेत्
 पठेद्यदि पुनः श्रौता श्रियं नाप्नयात्” । आर्त्विज्ये वर्ज्यम-
 धिक्षुत्य भविष्ये । “तिथिनक्षत्रयोगानां वाराणाञ्च तथा
 विभो । सूतको लौविकार्यश्च यश्च मूल्येन पाठयेत्” । अत-
 एव यमः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च सोऽन्यकारं प्रपद्यते” । ज्योतिषे ।
 “सर्वत्र कार्ये बुधशुक्रजीवाः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
 तृतीयलाभारि गताश्च पापास्तियिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः” ।
 शतानन्दरत्नमानायाम् । “न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशे-
 षतो भौमशनैश्चराकाराः । शुभपापग्रहक्षेत्रं केवलं फलदं
 तथा । ग्रहयुक्तेक्षिते तु स्यात् फलं तदनुसारतः । तारापतिं
 विलग्नं वा दुरितग्रहमध्यगम् । विवाहादिषु कार्येषु त्यजे-
 च्छिरजिजीविषुः । कार्यारम्भे विलग्नादष्टममिन्दुं विवर्जयेत् ।
 क्रूरं सपापं पापवर्गस्थं लग्नं चन्द्रश्च वर्जयेत् । बलनिर्द्धा-
 रणा देव सर्वत्र फलनिश्चयः । निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपा-
 तश्च वैष्टितिम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाहमपि वर्जयेत् ।
 नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुलाकीर्ज्यवारैः प्रशस्ताः सूर्ये
 शाशाग्निषडहगमुनिमिततितथयोऽर्कादिवारैः प्रदग्धाः” । राज-
 मार्त्तण्डे । “मासारुद्रादिशो रामा षट्पक्षसुनयस्तथा । दध्यन्ते

तिथयः सप्त रव्यादि सप्तभिर्ग्रहे । द्वादश्यर्कयुता भवेदशमदा
 भौमेन चैकादशो भौमे चापि युता तथैव दशमौ नेष्टा तृतीया
 बुधे षष्ठौ नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्ले द्वितीया तथा सर्वारम्भ-
 विनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमो । पापोऽर्काहे विशा-
 खात्रययममुडूपस्याङ्ग चित्रा चतुष्क तोय विश्वाभिजिह्वं त्वथ
 कुजदिवसे स्वत्रय विश्वरुदौ ज्ञाहे सूनोविशाखा यमधननुर-
 गान्त्यानिजेवेङ्ग पितृ रोहिण्यार्द्रायमेन्दूयतममथ भृगोरङ्गि-
 पुष्यात्रयेन्दौ सौराहे हस्तयुग्मार्यमयमजनयुक्पौष्णपुष्याध-
 नानि घण्टोऽखण्डर्चयुक्ते स्वग्रहपतिदिने सोम्यवारैर्यमापि” ।
 मिहिदग्धपापयमघण्टयोगा । “रव्यादि दिवसे युक्ता विशा-
 खादिचतुश्चतुः । उत्पाटानृत्यवः काला अमृतानि यथाक्र-
 मम्” । उत्पाटादियोगः । “वाजिचित्तीत्तराषाढा सूनपा-
 ग्रीज्यभान्तकाः । सूर्यादिवारसमुक्ता योगाः करकचाः
 स्मृताः” । करकचा योगः । “आदित्य भौमयोर्नन्दा मद्रा
 शुक्रशशाङ्गयोः । बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्युटा ।
 यमघण्टे त्यजेदष्टौ नृत्यौ द्वादशनाडिकाः । अन्येषा पापयो-
 गाना मध्याह्नात् परतः शुभम्” । यमघण्टादौना वर्ज्यं काल-
 निर्णयः । राजमार्त्तण्डे “द्वितीया भौमधनुषाश्चतुर्थी वृष-
 कुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठौ कन्यामिथुनकेऽष्टमौ । दशमौ
 वृश्चिके सिंहे द्वादशौ मकरे तुले । आद्या धनु सु सफरीषु ।
 परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके
 च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरी घटे । एषु शुक्लाद्वितीयाद्या
 दग्धाः कृष्णा भूषादिषु । राश्लोचन्द्रस्य च रवे स्थित्या वाच्य
 फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु
 शुक्लास्ताविपमे राशौ समे कृष्णाः प्रकौर्त्तिताः । एभिर्जातो न
 लीवेत यदि शक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्राया

मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता ।
 मृद्वप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूडायां मरणं ध्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
 व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्याद्विच-
 क्षणः” ॥ उक्तराशिषु चन्द्रस्थित्या दम्भायां व्यक्तत्वं यथा
 “पष्ठो मेघकुलौरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमौ सिंहे वृश्चिक-
 राशिगे च दशमौ तौ लौ मृगे द्वादशौ चापे चाथ भूप्रेद्विका
 यदि ह्यपे कुम्भे चतुर्थी यदा दम्भाख्यास्तिथयो वदन्ति सुनय-
 स्यज्या सदा कर्मसु । त्यज रविमनुराधे वैश्वदेवश्च सोमे शत-
 भिषमपि भौमे चन्द्रजे चाश्विनौ च । मृगशिरमपि जौवे
 सर्पदेवश्च शुक्रं रविसुतमपि हस्ते वर्जनौयाद्य सप्त । अयोगेषु
 च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत् । अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धि-
 ष्टता इमे । करकचामृत्युयोगाश्च दिनं दम्भं तथा परे । शुभे चन्द्रे
 प्रणश्यन्ति वृक्षा वज्राहता इव” । शुभचन्द्रेण करकचा भान्तिः ।
 शोषतिः । “विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा नक्षत्रवारप्रभवाश्च
 ये वै । हनाद्भवद्भेषु स्वशेषु वज्याः शेषेषु देशेषु न ते
 धिरुद्धाः” ॥

अथ सर्वतो भद्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्य-
 दोषनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 उर्ध्वं गा दश धिन्यस्य तिर्यग्नेखास्तथा दश । एकाशीतिपदं
 चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि स्वराः कोष्ठेष्वीशादौ
 विदिशि क्रमात् । प्रदक्षिणक्रमानुज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशा-
 रदैः । कृत्तिकाटोनि धिष्ठ्यानि पूर्वाशादि लिखेत्ततः । सप्त
 भागं कृतेभ्येयं अष्टाध्विंशतिसंख्यया । अथकाण्डाः पूर्वस्यां
 मटपरताडरिति दक्षिणस्यां नयभजत्वा वारुण्यां गणदक्षला-
 योत्तरस्यां प्युः । त्रयस्त्रयो वृषाद्यास्तु पूर्वादि क्रमतो बुधैः ।
 राशयो द्वादश स्याप्या संपान्ता दक्षमार्गतः । शेषेषु कोष्ठके-

ध्वेयं नन्दादि तिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं
तत्तिथिक्रमात् । इत्येष सर्वतोभद्र प्रस्तावः कथितो मया ।
यस्मिन्नृक्षे स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् । ग्रहदृष्टिवशेनात्र
वामदक्षिणसंमुखे ॥ भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरगृहेण भम् ।
शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनैयं प्रयत्नतः ॥ वक्रगे दक्षिणादृष्टिर्वामा-
दृष्टिश्च शीघ्रगे । संमुखौ मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ॥
सूर्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्के द्वितीयगे । समास्तुतीयगे
ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ॥ वक्रा स्युः पञ्च पष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा
नगाष्टगे । नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥ द्वाद-
शैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥ रविस्थित्यशकस्त्रिंशा वधेः
संख्यात्र कल्पते । न तु राश्यन्तरस्पर्शात् द्वितीयादिनिरू-
पणम् ॥ राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करो । गते-
रेकस्वभावत्वादेपां दृष्टित्रयं सदा ॥ क्रूरा वक्रा महाक्रूराः
सौम्या वक्रा महाशुभाः । स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रूराश्च
शीघ्रगाः ॥ घडकाः पण्ठाद्यैव धफढाकृभजस्तथा । एतच्चिकं
त्रिकं विद्धं विज्ञैः कपभट्टैः क्रमात् ॥ घडका रौद्रगे वेधे
यण्ठाऽस्तगे ग्रहे । धफढा पूर्वाषाढायां यभज्जा भाद्र उत्तरे ।
रवौ शसौ खपौ चैव जयौ णनौ परस्परम् ॥ एकेन हि द्वयं
ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे । अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयो-
र्व्यधः ॥ युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥ सका-
रादियुग्म-वर्णात्मकवेधवदनुस्वार-विसर्गयोरेक-वेधादुभयवेध
इत्यर्थः । “कोणस्थ ऋक्षयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
अकरादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन
फलं पुसा प्रजायते ॥ उद्देगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मृत्युः क्रमेण
च । ऋक्षे भ्रमोत्तरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ ॥ राशी
विद्धे महाविघ्नः पञ्च विज्ञो न जीवति । एकवेधे भयं युद्धे

युग्मवेधे धनक्षयः ॥ त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो मृत्युर्वेधे चतुर्गदैः ॥
 दृष्टिवेधे उदाहरणमाह “भरख्यकारहपभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च
 भम् । विशाखां हरिभं विध्वेद् ग्रह आग्नेयसंस्थितः” ॥ उदा-
 हरणान्तरमाह “वं युग्मसौख्यं कन्या रेफं स्वातीमुकारकम् ।
 अश्विनीं रोहिणीस्थोऽभिजिहमेवं परेष्वपि ॥ यथा दृष्टफलाः
 क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः
 क्रूरफलप्रदः ॥ अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूयते । रोग-
 षोढाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥ चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां
 रतिनाभश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
 स्वक्षत्रस्थे बलं पूर्णं पादोनं मित्ररी ग्रहे । अर्धं समग्रद्वे प्रोक्तं
 पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥ इदञ्च सौम्य क्रूराणां बल स्थानवशात्
 समम् । एतदेव फलं विद्वि सौम्यैः क्रूरेर्विपर्ययात् ॥ स्थान-
 वेधसमायोगात् यत् मुख्यं जायते बलम् । तत् सत्त्वं वेध्य-
 वस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥ दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात्
 किञ्चित् शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शौघो-
 चनोचगाः ॥ स्थानञ्च वेध्यमित्येव यत् ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
 वक्रग्रहे फलं द्विजं विगुणं स्तोत्रसंस्थिते । स्वभावजं फलं
 शौघे नोचस्योर्हु फलो ग्रहः । तिथिराश्विनक्षत्रं विद्वं क्रूर-
 ग्रहेण यत् ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति
 विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते ॥ रोगादिमुच्यते रोगी वेध-
 येना कृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरप्रेषरसम्पदः ॥ वक्र-
 गत्या भवेन्मृत्युः शौघे चाप्यरुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो
 दुर्ग खञ्जः प्रजायते ॥ कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ॥
 कवियोरर्थोदा । “यत्र पूर्वादिष्ठाढ्यां ह्यपराग्नादिर्गो रविः ।
 मादिगस्तमिता ज्ञेया गेष्वास्तिष्ठः सदोदिताः ॥ दृग्मान्म्याः
 म्यराः प्राच्यां ज्ञेया दाम्यामथाग्निगाः । नैऋतस्याश्च यारुण्यां

वायव्यां सौम्यगा मताः ॥ नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्ति-
थयो दिशः । ते सर्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्न-
स्थितौ भौतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
द्वारं प्रासादद्वर्त्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं
नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् । स
आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहृती नरः । करौ कीष्टे तथा
दन्धे चातुरङ्गमहावंले । वर्ज्याश्चास्तं गता योधा यदौच्छे-
द्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् ।
राशौ जयस्थितौ तेजः प्रदातिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवे-
द्विद्धं यत्नम् क्रूरखेचरैः । तद्दृष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं
भवेत् । यद्वाविदन्तु यत्नम् फलं लग्नस्वभावतः । ज्ञातव्य-
मौचिते केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् । शौर्योदये सौम्य विल-
ग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा हेतु
तदन्यथात्वं मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाढ्यैः । केन्द्रोपगा नवम
पञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभस्याय पष्ठसंस्थाः । सर्वार्थ-
साधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्ययगतैस्तु विपर्ययः
स्यात् । लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तन्मित्रमेतस्य च
केन्द्रगं वा । व्ययष्टकेन्द्राण्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि
तच्छुभं स्यात् । आद्योलग्नधिपः कार्ये लग्ने कार्याधिपो यदि ।
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्ये कार्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य-
पश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यपो स्यातां यदि
लग्नपकार्यपो । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रघेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशान्ज्ञेयं फलं यद्वच्चतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितौ दूतो
यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं
समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विशेद्

यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः । आस-
 प्रवेशकाले चेद् दूतो लक्ष्यति वाञ्छितम् । तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति
 निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । ऊर्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथ-
 स्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादक्षबाहौ गतो मतः । यात्रा-
 दानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभे कर्मणि सन्धौ च
 प्रवेशे वामगः शुभः । कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमथुने ।
 व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडो प्रशस्यते । क्रूरैरुभयतो बिडा
 यस्याच्चरतिथि स्वराः । राशिर्धिध्यश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गे देवालयं पुरम् । क्रूरै-
 रुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां तथा पुष्ये
 रेवत्याश्च पुनर्वसौ । विद्धे सति क्रमाद्दधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ।
 तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादि चतुष्पदाः । सर्वे महार्घ्यतां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम् । क्रूरवेधसमायोगे यस्योप-
 ग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्याथ रणादपि । सूर्यभात्
 पञ्चमं धिष्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यश्चाष्टमं प्रोक्त सन्नि-
 पातं चतुर्दशम् । केतुमष्टादशं प्रोक्तमुक्ता स्यादेकविंशतिः ।
 द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशश्च वज्रकम् ॥ निर्घातश्च चतुर्विंश-
 सुक्ता षष्ठावुपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु
 सर्वदा ॥ जन्मभं कर्म आधानं विनाशं सासुदायिकम् । सांघा-
 तिकमिदं धिष्णं षट्कं सार्वजनीनकम् ॥ जातिदेशाभिपे-
 कैश्च नव धिष्णानि भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः
 क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञकम् ।
 एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् ॥ षष्ठादशश्च नक्षत्रं
 सासुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकश्च विज्ञेयं धिष्णं षोडश-
 मेव हि ॥ षट्त्रिंशं राजजातश्च जाति नाम्ना स्वजातिभम् ।
 देशभं देशनामर्चं राज्यभं चाभिपेक्षकम् ॥ मृत्युः स्याज्जन्ममे

विद्धे कर्मभेदं लेश एव च । आधानार्त्ते प्रवासः स्यात् विनाशे
बन्धुविग्रहः ॥ सामुदायिकभेरिष्टं हानि सांघातिके तथा ।
जातिभेदं कुलनाशः स्यात् बन्धनस्याभिपेक्षभे ॥ देशर्त्ते देशभङ्गः
स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति
नान्यथा ॥ भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः । क्रूरैरे-
कादिपञ्चान्तैर्युधि वेधे फलं भवेत् ॥ तिथिं धिष्णं स्वरं राशिं
षलच्चैव तु पञ्चमम् । यदिने वेधयेच्चन्द्रस्तदिने स्यात् शुभा-
शुभम् ॥

अथ बालादिचक्रम् । “ऋवर्णश्च लृवर्णश्च त्यक्त्वा कोष्ठेषु
पञ्चसु । अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम् ॥
कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङअणोज्झितान् । तिर्यक्
पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके ॥ अकारादिक्रमात्
ज्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम् । अर्ककुजौ विधुञ्जौ च गुरुः
शुक्रः शनिस्तथा ॥ धाराः कोष्ठेष्वथो लेख्या अक्षरे सप्तभानि
च । पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च ॥ प्रसूतो बोध्यते
येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णो यत्र
तिष्ठेन्नरस्य च ॥ तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतः क्रमात् ।
किञ्चिद्बालाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥ सर्वसिद्धिं युवा
धत्ते वृद्धे हानिमृते क्षयः । यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षर-
लक्षणः प्राज्ञस्तस्यादिमो वर्णः इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥ तिथि-
वारर्त्तमेदेन प्रत्येक बालकादिना । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं
पुष्पां दिने दिने ॥ तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
युनि त्रये शुभं पूर्णमशुभञ्च मृतिष्वये । अन्यत्राप्येवमूह्यं
स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम् ॥

अथ विवाहः । “प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽब्दे समे क्रमात् ।
विवाहे योपितां चन्द्रार्केज्यशुद्धिर्नृयोपितोः ॥ समर्त्तृकक्रिया-

रम्भे भर्तुर्गोचरशुचितः । यात्रोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वशुद्धाप्रोति
तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहसोजाश्रदकेषु
सुतयः शुभमादिशन्ति । आधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विसोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माश्रदकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवहने
परमशुद्धिं प्राहुः समस्तसुतयो विषमे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात्” । राजमार्तण्डे । “माङ्गल्येषु विवा-
हेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविव-
र्जिताः । कन्यासंवरणे हस्तोदकविधी दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
राशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैष्टतिदिन विष्टिश्च
रिक्तां तिथिं क्रूराद्यायणचैत्रपौषरहिते लग्नाशके मातुषे” ।
योगविशेषे दीपविशेषानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनौ । वैष्टतो विधवा नारी विध-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकात्तर्हि हर्षणे
तथा । शूले च त्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकु-
म्भोऽप्यहिदशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चौडकर्मपिनयनगोदान
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आषाढे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवर्णे वेश्या भाद्रपदे इषे च
मरणं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
चैत्रे मदोक्तादिनौ अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ चरित्ते शशिनि-
 क्षयं गते । राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य धूडा-
 दावयनस्य परिग्रहः दिनमासादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकामाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 मङ्गिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतडागयागगमनचौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 देधन मद्दादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विषाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदैवैक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गतेभार्गवे” ।
 बृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते
 सिते । विवाहं मेखला वक्षं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
 क्षेति चकारो वचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
 धिनोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे
 मासि सुराचार्येऽति चारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव वृद्धस्यती ।
 कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् । अतीचारं
 गतो जीवः पूर्वम् नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

रश्मे भर्तुर्गोचरशुद्धितः । यावोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वगृहाप्रोति
तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाम्दकेषु
सुनयः शुभमादिशन्ति । पाधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदम्तु विस्तोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्दर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे चास्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माद्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवहने
परमशुद्धिं प्राहुः समस्तसुनयो विपमे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात् । राजमार्तण्डे । “माहृत्येषु विवा-
हेषु कन्यासवरणेषु च । दश मासाः प्रगच्छन्ते चैत्रपौषविष-
र्जिताः । कन्यासंवरणे हस्तादकविधौ दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
राग्निरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्ता च अतिपातवैधृतिदिनं विटिष्ठ
रिक्ता तिथिं क्रुराद्यायणचैत्रपौषरहिते जन्मांगके मानुषे” ।
योगविशेषे दीपविशेषानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
अतीपाते परिघे स्वामिघातिनौ । वैधृतौ विधवा नारी विष-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकात्तर्हि हर्षणे
तथा । शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकु-
म्भोऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रको मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानघत्रे चोडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “पापादे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवणे वैश्या भाद्रपदे इषे च
मरणं रोगान्विता कार्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
चैत्रे मदोन्मादिनौ अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरौ प्रसूते न च दक्षिणायने तिथौ चरित्ते शशिनः-
 क्षयं गते । राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
 दावयनस्य परिग्रहः दिनमानादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्ष्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 मङ्गिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता” । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतडागयागगमनक्षीर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 धेधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विषाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिल्लीषिषुः परिहरेदस्तंगतेभागवे” ।
 बृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते
 सिते । विषाहं मेखला वडं यात्राश्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
 स्त्रेति चकारो यचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मास्तरं समु-
 धिनोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे
 मासि सुराचार्येऽति चारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव वृद्धस्यतो ।
 कामिनो विधवा प्रोक्ता तस्मात्तो परिवर्जयेत् । अतीचारं
 गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्यीरेकनाशनम् ।
 प्रागुक्तः शिशुरहस्त्रितयः सितः स्यात् । पञ्चादशाहमिति
 पञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्भैर्जीविस्तु
 पक्षमपि बृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डः
 “वाले वृद्धे च सन्ध्यागे चतुःपञ्च त्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे
 चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । वक्रौ चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ
 दैवपूज्ये च सुते गुर्वादित्येऽधिमासे दिवसकररिपौ वाक्पतौ
 चैत्रपौषे । विष्ट्यां केतूद्गमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे मनोज्ञे
 वर्षादाप्नोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि भर्तुः” ॥ अक्र-
 मधिकृत्य राजमार्त्तण्डे “वाले च दुर्भंगा नारी वृद्धं नष्टप्रजा
 भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद् गुरावपि ॥ सिंहे
 गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु
 पित्रादिषु वशिष्ठगर्भादयः प्राहुः । गुरौ हरिस्थे न विवाह-
 माहुर्हारीतगर्गप्रसुखा सुनीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता
 स्यात् तदा तु कन्योद्धरणं वदन्ति” ॥ अत्रैव माण्डव्यः ।
 “मघा ऋतं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तदाब्दे
 कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ हारीतः । “अतीचारं
 गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र
 कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “अतीचारं गते
 जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । तत्र चोद्वाहिता कन्या सप्रणीयात्
 कुलद्वयम्” ॥ सङ्केतकौमुद्यां भीमपराक्रमे “यदातिचारं
 सुरराजमन्त्रो करोति गोमन्मथमीनसंस्थः । न याति चैद्यपि
 पूर्वराशिं शुभाय पाण्डिग्रहणं वशिष्ठः ॥ अतीचारं गते जीवे
 स्थिरराशौ च संस्थिते । तत्र न लुप्यते कालो वदत्येवं परा-
 शरः ॥ वाणैकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे
 तु तत् कार्यं न दोषः काललोपनः” ॥ यत्तु “कन्यावृश्चिक-

‘शेषेषु मिथुने च भये हये । अतीचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि
 बुधैः सदा” इत्येतदमूलं हेतुनिर्णयेऽप्युक्तं दौपिकायां “त्रिकोण-
 जाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा
 प्राङ् शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥ देवीपुरा-
 णम् । “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि
 च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” ॥ भोजराजः । “यो जन्म-
 मासे क्षुरकर्मायात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं
 स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥ जातं दिनं
 दूषयते वशिष्ठस्याष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमामं
 किल भागुरिष्य चोडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे” ॥ श्रीपतिसमुच्चये
 “स्नानं दानं तपोद्धीमः सर्वमङ्गल्यवर्धनम् । उवाच कुमा-
 रीणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ “जन्ममासे च
 पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये । जन्मभे जन्मराशौ च कन्या
 हि ध्रुवसन्ततिः” ॥ गर्गः । “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं
 परिणय व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुष्टिद्वौ च यत्नतः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वं तथा च “जन्ममासि न च जन्मभे
 तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् । आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ।
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्” । अथ जन्ममासादौ पुत्र-
 मात्रस्य निषेधः ज्येष्ठमासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः । “छत्ति-
 कास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । चक्षुषेपु च सर्वेषु
 दिनानि दयं वर्जयेत् ॥ रव्युत्तररोहिण्योमृगशिरा मूलानु-
 राधा मघा दस्ता स्वातिषु । तीक्ष्णपुष्यमिथुनेषु यत्तु पाणि-
 ग्रहः । समाष्टन्यवहिः शुभैरुपतावेकादशद्विंशं क्रूरस्याय-
 पडटगेन तु भृगो पठे कुजे चाटमे” ॥ ज्योतिर्विहितनक्षत्रा-
 दधिकं चित्वाश्रयसाधनिष्ठाग्निनीलशत्रुपारस्करं पोक्तं यथा
 “कुमार्याः पाणिं गृह्णोद्याद्यपूजराटिषु उत्तरफल्गुन्यादि-

त्रयोत्तराषाढाचित्रयोत्तरभाद्रपदादित्वयेषु नवसु नक्षत्रेष्वित्यर्थः । भोमपराक्रमे “पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भवतुष्टये । ऊढा चासुभवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥ विष्णुभाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता” ॥ एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदिविषयमापद्विषयं वा बोध्यम् । “आद्ये मघा चतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव च । रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः । कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्वसृक्षं विवर्जयेत्” ॥

विद्वर्त्तन्तु “तिथि १५ अङ्ग ६ वेद ४ एक १ दश १० जनविश १८ भ २७ एकादश ११ अष्टादश १८ विंश २० संख्याः । षष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूयेदशयोगभङ्गः” ॥ कर्मकालौननक्षत्रसूर्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्मेलने यदि पञ्चदशाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्तविंशतिमपह्नाय शेषात् फल अन्यथैकसंख्यानुपपत्तेः । अपवादस्तु । “आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा” ॥ व्यक्तमाह स्वरोदये । . “आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम्” ॥

अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला । “एकामूर्द्धगतां त्रयोदश तथा तिर्य्यग्गताः स्थापयेत् । रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ॥ व्याघातादि तु मूर्द्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैव रेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात एकार्गजः” ॥ व्याघातादौति व्याघातयोगसंख्याङ्गस्योदशाङ्गम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः ।

दौषिकायां “कृत्तिकादिचतुःसप्त रेखा राशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहयेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥ सप्त सप्त विलिखेत्
प्ररेखिकास्तिर्यैगूर्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता
समान्वितं चैकरेखगखगेन विध्यते ॥ वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे अव-
णादो लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेचरे विज्ञेया
रोहिणी विद्वा” ॥ लिप्तिका दण्डः । “यस्याः शशी सप्त-
शलाकभिन्नः पापैरपापैरयवा विवाहे । रक्तांशुकेनैव तु रोद-
माना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रयाति” ॥ सप्तशलाकवेधः ।

अस्यापवादो यथा राजमार्त्तण्डे । “विषप्रदिग्धेन हतस्य
पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं चताहते । यथा तथात्राप्युडुपाद
एव प्रदूषितोऽन्यन्निपदं शुभावहम् ॥ ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च
तिर्यक् पञ्च तथैव च । हे हे च कोणयोरैखे साभिजित्
कृत्तिकादिकम् ॥ शम्भुकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्नक्षत्रं परिवर्जयेत् ॥ न त्वापाते च ये
दोषा ये च सप्तशलाकके । ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्च-
शलाकके ॥ अथ चक्रान्नये कश्चित् पादवेध इहेष्यते” ॥ तदुक्तं
रत्नमालायाम् । कैश्चित्तत्रापीयते पादवेध इति । इति पञ्च-
शलाकचक्रम् ।

रत्नमालायाम् । “कृत्तं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीय
शुरुः षष्ठ चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं न त्वया । पश्चात्
सप्तममिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्ण-
मूर्त्तिरुडुपः सन्ताडयेन्नेतरत् । न त्वापातोऽयम् । “पापात् सप्त-
मगः शशी यदि भवेत् पापेन वा सयुतो यन्नात्तं परि-
वर्जयेत् मुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे
सुतबधः चौरेषु रागोद्भवोऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलश्च
पुंस्कर्मणि” ।

“रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाडात् सप्तमं त्यजेत् । विवाह-

यात्राचूडासु गृहकर्मो प्रवेशने" ॥ यामित्रवैधः । "सून-
त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्च सौम्य गृहगोऽथ तदो-
चितो वा । यामित्रवैधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः
शुभमनेकविध विधत्ते" ॥

भोजराजः । "त्रिपङ्दशैकादशगो दिनेशः सुतार्थसोभा-
ग्यशुभप्रदः स्यात् । वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः गेपेषु रग्-
दुःखशुचः करोति" ॥ रविशुद्धिः । "कन्यामक्षत्रशुद्धौ स्याद्वि-
वाहः शुभकृन्मृणाम् । पथात् भर्तुर्विशुद्ध्या तु यात्रा पुण्योत्स-
वादयः" ॥ विद्याधरोविलासि । "पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्यो-
पिताममृतद्युतिः । अतः पुंयोपितोः शस्त्रं बलमर्कशशाङ्क-
जम् ॥ गोचरशुद्धा विन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वोक्ष्य । लौग-
किरणञ्च पुंसः शेषैरबलैरपि विवाहः ॥ द्वितीयपुत्राङ्गतः
प्रभाकरः त्रयोदशाष्टात् परतः शुभप्रदः । न जन्मसप्तव्यय-
रन्ध्रगस्तया करोति पुंसामपि तादृशं फलम्" ॥ तथा त्रयो-
दशाष्टात् परतः । "त्रयोदशदिनान्यर्को दशपङ्कधरणीसुतः ।
माहर्दिनञ्च शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥ सौरिः पादाधिकं
वर्षं मासानष्टौ वृहस्पतिः । भवनाहर्दिनं भृगुः सौम्यो यावद्वाश्य-
शुभाः फलम् ॥ कष्टं व्रतादिके द्युर्न तथा शेषभागगाः ।
लग्ने तत् पञ्चमे तुर्ये दशमे नवमे तथा ॥ गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नौ
विवाहे वर्द्धते सुखम्" ॥ अयमेव सुतद्विवेकयोगः ।

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारो विवाहादिके,
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति ऋदुता पिण्डोक्तते भास्करे । शीते-
ऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये मानो गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते
च नियतं प्राहृद शरत्कालयोः । लग्नं यदा नास्ति विशुद्ध-
मन्यद्गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्य-
युक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ नास्तिन् ग्रहा न तिथयो

न च विष्टिवारा ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अव्याहतः सतमेव विवाहकाले यात्रासु चायमुदितो भृगुजे न
 योगः । मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माधमासौ तथैव
 पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे । वैशाखे
 सुखदा प्रजाधनवती ज्यैष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्र-
 बहुला पाणिग्रहे कन्यका । विवाहपटले । “व्यूढा धनुषि
 च कुलटा तत्पूर्वाह्णे सतीत्यपरे जगुः” ॥ ज्योतिःसारसग्रहे
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानल-
 दग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ महाभारते । “रात्रौ
 दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
 द्विजग्रेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” ॥ व्यासः । “रिक्तासु विधवा
 कन्या दर्शेऽपि स्यात् विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा
 रिक्ता तिथिर्भवेत् ॥ तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
 वद्धिता” ॥ स्मृतिः “धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संप्राप्ति-
 हेतवः । परौचन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्” ॥ मनुः ।
 “अश्वङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेश-
 दशनां मृदङ्गोसुवहेत् स्त्रियम्” ॥ शातातपः “हंसस्वनां
 मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः
 सुखमेधते” ॥ भविष्ये “प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताभोज-
 समस्त्रिषः । तादृशाश्चरणा धन्या योषिता भोगवर्धनाः” ॥
 प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो येषां ते तथा
 मनुः । “नोदहेत् कपिला कन्या नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥ नर्त्त-
 वृक्षनदी नान्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् । न पश्यद्भि प्रैथ्यनान्नीं
 न च भौषणनामिकाम्” ॥ प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते । “गङ्गा
 च यमुना ज्ञेय गोमती च सरस्वती । नदीस्त्रासा नाम वृक्षे

मालती तुलसी अपि ॥ रेवती चाश्विनीभेद रोहिणी शुभदा भवेत् ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा स्याद्दुःशौला स्यादलोलेक्षणा च । कूपो यस्या गण्डयोः सम्मित योनिः सन्दिग्धां बन्धकी तां वदन्ति” ॥ नन्दिकेश्वर-पुराणे । “श्यामा सुकेशी तनुलोमरालो सुभ्रूः सुशौला सुगतिः सुदन्ता ॥ वेदो विमध्या यदि पङ्कजाक्षी कुलेन हीनापि विवाहनीया । पृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी लोम्ना समा-कीर्णसमाङ्गयष्टिः ॥ मध्ये पुष्टा यदि राजकन्या कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया” ॥ हारोतः । “तस्मात् कुलनक्षत्र-विज्ञानोपपन्नां वरयेत् । नक्षत्रोपपन्नां नाडीनक्षत्रहीनाम्” ॥

नाडीमक्षत्रमाह स्वरोदये । “अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेय विवाहादि-शुभाशुभम् ॥ त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगोत्तरा । ज्येष्ठेन्द्रमूलवाकण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥ यास्यः सौम्यो गुरुर्योनिश्चितामित्रजनाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्य-नाडी व्यवस्थिता ॥ कर्त्तिका रोहिणी सर्पे मघा स्वाती विशाखके । उत्तरा श्रवणा पीणं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ॥ अश्वरादिनाडीवेधर्त्तं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । यास्यादितुण्ड-तुर्यञ्च कर्त्तिकादिद्विषट्ककम् ॥ एवं निरोक्ष्येहेधं कन्यामन्ते-सुरे गुरौ । पण्य श्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥ एक-नाडीस्थधिष्णानि यद्वि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजा-नीयात् गुर्वादिषु तथैव च ॥ प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्म-र्त्ततो व्यधः । प्रगष्टं जन्मर्त्तं यस्य तस्य नामर्त्ततो वदेत् ॥ द्वयोर्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्त्तयोर्वेधो न कर्त्तव्यः कदाचन ॥ एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्ना-शाय चाङ्गना । तस्मात्ताडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्नाद्या वैधती भर्ता मध्यनाद्यो भयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे
कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥ एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च
देवता । तत्र द्वेयं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादियेत् ॥ प्रभुः
पण्याङ्गनामिवं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडी गता
भव्या अभव्या वैधवर्जिताः ॥ प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
“एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते” । स यथा
“एकराशौ च दाम्पत्ये शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे
चैव तृतीयैकादशे तथा” ॥ समग्रहणाद्विषमसप्तके दोषः ।
तथा च । “घोटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयो तथा । सिंह-
घटौ सदा वर्ज्यौ मृतिं तत्रावह्नीच्छिवः” ॥ श्रीपतिव्यवहार-
निर्णये । “सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा । अपि
नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय” ॥ राजमार्तण्डे ।
“न राजयोगे ग्रहवैरिता च न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् न
नाडीदोषो न च वर्षदुष्टिर्गर्गादयस्ते मुनयो वदन्ति” ।
राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव नाद्यादिप्रतिप्रस-
वात् । श्रीपतिरत्नमालायाम् । “अश्वे भाजफणिद्वयं
श्व हृषभूक्षे षोन्दुरुमूपिकशाखुर्गौः क्रमशस्ततोऽपि सद्दिषौ
व्याघ्रः पुनः सौरभो” । व्याघ्रेणौ मृगकुक्कुरौ कपिरथोरभ्र-
द्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटोयोनिश्च भाना-
मियम् । गोव्याघ्र गजसिंहमश्वमहिषं श्वैरश्व वभ्रूरग वैरं
वानरमेधकश्च सुमहत्तद्विडालोन्दुरुम् । लोकाना व्यवहार-
तोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दम्पत्योर्नृपभृत्ययोरपि सदा
वर्ज्यं शुभस्यार्थिभिः । मकरसमेतं मिथुनं कन्या कलमी
मृगेन्द्रमीनौ च । हृषभतुले चलिमेपी कर्कटधनुषौ च मित्य-
विधौ” । षट्काष्टकाविति शेषः ।

अरिषड्ष्टकमाह । “मकरः करिकुलरिपुणः कान्या

मयेण सह ऋषस्तुलया । कर्किघटौ ह्यपधनुषो ह्यधिकमिथुने
 चारिविधौ ॥ यदि कन्याष्टमे भर्ता भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।
 षट्काष्टकं विजानीयात् वर्जितं त्रिदशैरपि ॥ पुंसो गृहात्
 सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता सुतवती पतिवल्लभा च ।
 द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्ते स्थिता धनवती
 पतिवल्लभा च” ॥ षडष्टकादौ तारानियमंमाह भीमपरा-
 क्रमः । “सौष्ट्ये ह्युभयोर्दयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा-
 ताराषट्सुमित्रमित्रज्वलनक्षेमायसम्पद् यदि । षट्काष्टे
 नवपञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोपितोः प्रीत्यायुः सुखबुद्धिपुष्टि-
 जनकः कार्यो विवाहस्तदा” । गर्गः । “मरणं तारविरोधे
 ग्रहरिपुभावे चिरेण । रोगादिनरनार्योः षट्काष्टके वैर-
 मवश्यं भवेदाशु” ॥ ध्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
 ताराविपत् प्रत्यरिनैधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोद्धतो
 हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु । नक्षत्रमेकं यदि भिन्न-
 राशिर्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ॥ विभिन्नगृहं यदि
 चैकराशिस्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी । एकर्चा च यदा
 कन्या राशेका च यदा भवेत् । धनपुत्रवती नारी साध्वी
 भर्तृप्रिया सदा ॥ षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयं कांश्यं सरूप्यं
 नवपञ्चके तु । द्विर्द्वादशाख्ये कनकाक्षताम्ब्रं विप्रार्चनं हेम
 च नाडिदोषे ॥ मरणं नाडीदोषे कलहः षट्काष्टके विप-
 त्तिर्वा । अनपत्यता त्रिकोणे द्विर्द्वादशे टारिद्रम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ । “हस्ता स्वातिश्रुतिमृगशिरः पुष्यमैत्रा-
 श्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूर्वान्तिस्त्रः शिवभभरणौ रोहिणी चोत्तराश्व प्राहुर्मर्त्याद्वयः
 मुहुगणं नूनमेतं सुनीन्द्राः ॥ चित्राश्लेषा निर्वृतिं पितृभे
 वासवं वासवर्चं शक्राग्र्योर्भे वरुणदहनर्चं च रक्षो गणोऽयम्” ॥

फलमाह श्रीपतिः “सुकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥ राक्षसी च यदा
कन्या मानुषश्च वरो भवेत् । तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्व-
स्यापि वा” ॥ राजमासंण्डे । “यदि स्याद्राक्षसी भर्ता
कन्यका मानुषी भवेत् । विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं
विवर्जयेत्” ॥ युद्धजयार्णवे । “देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा
भाव सशयः । रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया मृतिः ॥
कर्किमौनालयो विप्राः क्षत्राः सिद्धतुला इयाः । वैश्या
युग्मानकुम्भाख्याः शूद्रा ह्यपमृगाहनाः ॥ सर्वाः परिणयेदिप्रः
क्षत्रियो नवभाग्भवेत् । षडाययो भवेद्वैश्यस्त्रिस्तः शूद्रे
प्रकोत्तिताः ॥ वर्णश्चेष्टा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्यपि कुले जाता नासी भर्तारि रज्यते” ॥

अथ नववध्वागमनम् । दीपिकायां “स्त्रीशुद्ध्यालि घटा-
जस्युतरधौ काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने
यात्रा प्रवेशीयते । त्यक्त्वा हस्तु निरशकं नववधूयात्राप्रवेशी
यतिः कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः ।
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न
भवति यदा संमुखी वापि शुक्रः । सपि कुम्भेऽलिनि च भवेत्
भास्करस्येत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिर स्तम् ।
भर्तुर्गोचरशोभने दिनपत्नी नास्तु गते भार्गवे सूर्ये कौटघटा-
जगे शुभदिने पक्षे च कृष्णोत्तरे । हित्वा च प्रतिलोमगो
बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चामौता गुणशालिनौ नववधू
नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राक्षविप्लवे ।
पत्तिना नोद्यमानायाः पुरः शुक्रो न दृश्यति” ॥ तथा “काश्य-
पेषु वशिष्ठेषु भृगवादित्यङ्गिरःसु च । भारद्वाजेषु वात्स्येसु
प्रतिशुक्रो न दोषभाक्” ॥

श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः । “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुस्वप्युत्तरा रेवती तारानायकरोहिणीषु शुभदो मेघानि-कुम्भे रवौ वारेष्विन्यमितेन्दुवित्सु शुभदै तारे पञ्चस्ते विधौ कन्यामन्मथमीनतीलिमृगमे स्यादङ्गना दयागमः” । नारायण-पद्धतौ “वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरा-गमनं वध्वा स्तद्विरागमनं विदुः” ॥ ज्योतिःसारमंग्रहे “विवाह-मासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वमिटं चिन्त्यं युग्माद्यष्टं विचक्षणैः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “श्वश्रू दन्त्य-ष्टमे वर्षे श्वशुरश्च दशाब्दिके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति हिरागमे” ॥ मत्स्यसूक्ते “भुक्त्वा पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वाभिगृहे यदि । दीर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुल-नायिकाः” ॥

अथ प्रथमरजोयोगः । नारायणपद्धतौ । “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता । वैश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥ वृहस्पती पतिः श्रीमान् शुक्ले चापत्यमेव च । शनौ बन्ध्यां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥ पूर्वात्रये याम्यभुजङ्गरोद्रे वैधव्यमस्या विदधाति नूनम् । मघे सशोका-प्यथभेऽदितौशे सा बन्धकीन्द्रोनलभे दरिद्रा । पुष्यं दुष्टं निन्दिते भे यदि स्यात् शान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ॥ तत्-संयोगं बान्धवा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् । ज्येष्ठे स्याद्विधवा नारी भाषाटे धनसंयुता । श्रावणे च मृतापत्या भाद्रे च बहुरोगिणी ॥ आश्विने च मृतापत्या कार्तिके कुल-नाशिनौ । मार्गशीर्षे धर्मशीला पौषे च रतिविह्वला ॥ मघे पतिव्रता नारी फाल्गुने दङ्गपुत्रिणी । चैत्रे च मदनोन्मत्ता वैशाखे प्रियवादिनी” ॥ इति मासफलम् । “कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः । चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि

कोणेषु च त्रयं लिखेत् ॥ पूर्वादिक्रमतो लेख्यं फलं तेनैव निर्दिशेत् । स्त्री बन्ध्या सुभगा चैव विपुला पुत्रिणी तथा ॥ विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् । आद्ये रजसि सभूते स्त्रीणामृक्षफलं भवेत् ॥ इति नक्षत्रफलम् ।

अथ गर्भाधानम् । “ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रिवती कृत्तिकाश्विनौ । उत्तरा क्षितयः त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेदृतौ” ॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । ‘चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावास्याश्च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविमक्रान्तिरेव च’ ॥ शौनक “पुनर्वसुषु चैतानि तिथौ हस्त पुनर्वसु । अभिजित् प्रोष्ठपञ्चैवानुराधाषाढयाश्वयुजः ॥ हस्तो मूल अवश पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यश्च गर्भाधानादिकार्येषु पुनर्मास गण शुभदः । रोहिण्यन्तकचित्राहिर्विशाखा शतवर्जिते । मे पुष्यहाहे स्त्री शुद्धा फलवन्धनमिष्यते ॥ पुष्यार्कचन्द्रशिव मूलपुनर्वसु स्यादाषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयश्च । एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चान्येषु गर्भपतनादिभयश्च भेषु । नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता । रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्त्राक्षात्ता परिवर्जयेत् । स्त्रीणामृतुर्भवति षोडश वासराणि तत्रादितः परिहरेच्च निशाद्यतस्तः । युग्मासु रात्रिषु नराविषमासु नार्यः कुर्यान्निषेकमथ तासुपि पर्ववर्जम् । मूलर्चं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नष्यते । तस्य पुंसवनादौ तु पुंसत्वे प्रयोजनम्” । यथा याज्ञवल्क्यः । “एव गच्छन् स्त्रियं चामा मघा नूनाश्च वर्णयेत् । शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लघण्यं जनयेत् पुमान्” ॥ चामाम् आहार-लाघवादिना स्त्रीणाम् । फलश्च “युग्मासु पुत्रः जायते स्त्रिया युग्मासु रात्रिषु । तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ पुमान् पुसीशधके शक्ते स्त्री भवत्यधिकं स्त्रिया”

इति मनूक्तम् । एवञ्च “युग्मायामपि रात्रौ चेत् शीघ्रितं प्रचुरं
 तदा । कन्या पुंघ्नवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैव
 युग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनः । निमित्तकारणात् काला-
 च्छुक्रशोणितयोर्यतः ॥ पौडा राशौ भौमदृष्टे गशाङ्गे मासं
 मास योषितामार्त्तवं स्यात् । वंशे शान्तं यच्च रक्तं जवामं
 तद्गर्भं वेदनागन्धहीनम्” ॥ गर्भयोग्य ऋतुनिरूपणम् ।
 “पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नचपा स्वामिषु तद्युनेषु
 शुभोज्झितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकोण-
 कण्टकविधुष्यायत्रिपष्ठान्विते पापे युग्मनिशासु गरुडसमये
 पुंशुद्धितः सङ्गमः । मूलमघास्त्रिभौनामाद्यं ज्येष्ठान्त्य-
 सर्पाणाम् । अन्यं गरुडपद त्यक्त्वा पौडशाहे ऋतौ व्रजेत् ।
 अशक्तौ तु भुजबलभौमे “अन्य पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पितृस्त्रि-
 मूलगम् । गरुडं दण्डवय स्यात् सर्वकार्येषु कल्पितम् ।
 पुमान् विंशतिवर्षयेत् पूर्णपौडशवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते
 गर्भाशये शुद्धे रजस्थपि । अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनैः धम्म
 स्मृतम् । मासेशैः सितकुलगुरुरविशनिर्षौम्यलग्नपञ्चशोनैः
 कलुषैः पौडा गर्भस्य पौडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः” ॥ कालुष्यं
 मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहास्थिति नौचगृहयोग उपग्रह-
 योगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पौडा तेषां जन्म-
 र्क्षाणि १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । मासेश-
 शान्त्यादौ कर्तुं न गर्भपौडा । अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
 “विवाहलग्न विषमचंसंस्थः सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
 स्यादिग्रहाणामत्रलोक्य वीर्यं वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा” ।

अथ पौडशवर्षीया गर्भिणीचिन्ता । “या सूता पौडशे
 वर्षे तत्र वा धृतगर्भिका । मृत्युस्तस्याः सपुत्रायाः पितुश्चापि
 च सम्मतः ॥ मांसीप्रियङ्गुरजनीगुगुलुर्वंशलीचना । तालिगेन

तिलानाजा गर्भिणीस्नानमुत्तमम् ॥ गौरीं सपूज्य तत्पश्चात्
सक्रमेच्छिवसन्निधौ । कागी गर्भवती देया दैवज्ञायाथ गोयुगम् ।
कास्यपात्रस्थितं चन्द्र सितवस्त्राजसयुतम् । वस्त्रैः कृणुय
शतपुष्पैश्चन्दनागुरुधूपकैः । कृत्वापमार्जयेन्नारी भोजयेद्
ब्राह्मणास्ततः” ॥

अथ पुंसवनम् । “कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे मभद्रे
तिथौ भाद्रापाढनृमेश्वरेषु नृदिने वैध विनेन्दौ शुभे । अक्षोणि
नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे वृद्धिषु स्त्रीशुद्ध्या घटयुगमसूर्य-
गुरुभेदूद्यत्सु मासत्रये” ॥ नृदिने पुंश्वह्वारे । वैधो दशयोग-
भङ्गः । वृद्धिरुपचयस्थानम् ।

अथ पञ्चामृतम् । “रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधा-
मघाहस्तासूत्तरफलगुभेषु भृगुजे औवार्कवारि तथा । लग्नर्चे
दुपशोभने च नियत सत्यज्य रिक्ता तिथि न देय मासि तु
पञ्चमे सुकरणे पञ्चामृतं योषिताम् । दुग्धं सशर्करं चैव घृतं
दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु” ॥

अथ सौमन्तोन्नयनम् । “षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गोज्यकुजदिन-
कृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे मूले भृगाद्धे करपितृपवने
पौष्णविष्णुत्रियुगमे । तिथ्याश्व्यादित्यरौद्रे युवतिहरिभक्ते
वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारेऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म” । त्रियुगमे पूर्वोत्तरत्वेन युगमरूपासु फलगुण्या
पाढभाद्रपदासु । “भृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुष्यस्य च ।
केचिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” ॥ शङ्खलिखितौ
वस्त्रदानं नववध्वै । “मघाष्टकेऽम्बुत्रितयेऽदितिद्वये पौष्णद्वये
धातृयुगे गुरुद्वये । मासे च षष्ठेऽथ चतुष्टये स्त्रियाः शुद्धाञ्ज-
मन्दाह वृद्धिर्घटी शुभा” ॥ गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न
वालमस्रव इति । भुजबली “ग्रीफलञ्च करे दत्त्वा स्थित्वा

भद्रासने तथा । गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिं चैवान्न कारयेत् ॥
 ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातिञ्च विट्पुमम् । शुवाक रजतं
 हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥ तत्प्रभृतिनदीतीरं देवघातोदकं
 त्यजेत् । सभ्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥ बृह
 द्राजमार्तण्डे । “या नार्यः कृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन ।
 ऋद्धे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥ अतएव छन्दोग-
 परिशिष्टे “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।
 ह्रुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥ इति सामान्यत उक्तम् ।
 देवनः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता” ।

अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता । “जातः सदन्तः
 पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अस्यां
 द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टान्न-
 भोजी सुभगः सुतास्ये षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः । ततो-
 ऽधिकः स्यादन्नवान् युनास्ये मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ।
 सुरप्रतापो नवमे मृत्युश्च दशमे तथा ॥ एकादशे द्वादशे च
 सुखी च सुभगी भवेत् । अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धै-
 र्गन्धकैस्तथा ॥ स्नोत सु सक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ।
 स्नानं सक्रमस्यस्थः शम्भोर्दर्शनमन्ततः ॥ होमं विप्रार्चनञ्चैव-
 मशुभे दन्तदर्शने” ॥

प्रसवात् पूर्वं गृहसंस्कारमाह सांख्यार्थनगृह्यम् । “काका-
 दन्या मेचकधातव्या बृहत्याः कोपातव्याः कालह्नीतकस्येति
 मूलानि पेपयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायते रक्षसा-
 मपहृत्यै” इति । काकादनी काकजङ्घा मेचकधातवी
 काकमोचिका कोपातवी घोषकः कालह्नीतकाः यष्टि-
 मधुकेति कल्पतरुः । अतएव हरिवंशे । “एष मानुषको
 यत्रो मानुषैरेव साध्यते । अयता येन देवं हि मद्भिधैः प्रति-

हन्यते । मन्त्रयामैः सुविहितैरीषधैश्चैव योजितैः । यत्नेन
 चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते” । इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् ।
 “अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राजसौ । तस्याः स्मरण-
 मात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् । पञ्चरेखाः समुन्निव्य तिर्य्य-
 गूर्ध्वक्रमेण हि । पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये सुनौ त्रयम् ।
 नवमे सप्त दद्यात्तु वार्षं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्
 दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिम् । एकादिना समं देयम् इच्छाद्वाङ्
 त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुः कोष्ठेषु सर्वतः ।
 दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे
 नार्याश्चतुस्त्रिंशद्दमे नृणाम् । भूताविष्टेषु पञ्चाशत् मृतापत्यासु
 वै शतम् । द्वाप्ततिस्तु सन्ध्यायां चतुःपट्टीरणाद्वनि । विषे
 विशो धान्यकोटेष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ च बालानां
 रोदने परिकौर्त्तिता” भौमपराक्रमे “वायु” शिशोर्जन्मपितुः
 परोक्षं ज्ञपाकरे पश्यति नैव लग्नम् । चरस्थितेऽर्केऽष्टमधर्मगे
 वा जातः परोक्षे पितरौति वाच्यम् । लग्नस्थिते वा दिननाय-
 भूमौ यामित्रमस्येऽप्यग्रवा महीजे । चन्द्रे च शुक्लेन्दुजमध्यगे
 वा विदेशसंस्थे पितरि प्रजातः । सुप्रसूतिर्भवेच्चन्द्रे शुभप्रह-
 युतेक्षिते । दुर्ग्रहेक्षितयुक्ते च प्रसूतिर्दुःखदा भवेत् । द्वारं
 वास्तुनि केन्द्रोपगात् यद्वादमति वा विलग्नक्षीत् । दीपोऽर्का-
 दुदयाद्वर्त्तिरिन्दुतः खेदनिर्देशः । लग्ने याद्विरशाग्रस्तदभि-
 सुखं स्रुतिकागृहद्वारम् । वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिग्वलि-
 प्रहाद्वनोपेतात् । द्वादशभागविभक्ते वासगृहे व्यवस्थिते
 सहस्रांशोः । दीपयरस्यिरादिषु तथैव वायुः प्रभवकाले ।
 लग्नस्य यस्तु वर्षो निर्दिष्टो वर्त्तिमतेन निर्देश्या । यावान् भागः-
 स्यमुपगतो दीपवर्त्तय । तस्यास्तावद्भागं स्यमुपगतं लग्नराशिः
 प्रसूतिः । इन्दोर्भागवगाद्राशि दीपे तैलस्य संस्थितिः । कंचित्

पूर्णादिभेदेन वदन्त्येवं मनीषिणः । मेषे चापमृगिन्द्रयोः किंन
 शिशुः प्राचौ शिवा जायते गोकन्या सकरेषु दक्षिणशिरा
 लातो भवेन्नियतम् । मौने वृश्चिककर्किणोर्यदि तदा कीवेर-
 मूर्द्धा भवेत् कुम्भर्क्षे घटयुग्मयोर्यदि तदा पायात्यमूर्द्धा नतः ।
 युग्मायुग्मलग्नवशात् प्रसवस्य च कारिणी । विधवा सुधवा
 ज्ञेया क्रमात् खलु विचक्षणैः । वृष्टिजातके । “मेषकुलीर-
 तुलानि घटेः प्रागुत्तरतो गुरुसौम्य गृहेषु । पश्चिमतश्च हृषेण
 निवासो दक्षिणभागकरो मृगसिंहौ । वास्तुदेशे प्रागादिगृह-
 प्रसवज्ञानम् । द्वौ द्वौ राशौ मेषात् पूर्वादिषु संस्थितौ गृह-
 विभागे । कोणेषु द्विशरीराणि लग्नस्थाने शिशोः शयनाभिः ।
 गृहस्य प्रागादिदिग्विभागे बालस्य शय्या । लग्ननवांशकतुल्य-
 तनुः स्यात् वीर्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा । चन्द्रमसे तु नवांशपवर्णः
 कादिविलग्नविभक्तभगावः । लग्नादयो राशयः कादिषु शिरः
 प्रभृतिगात्रेषु परिकल्प्य तेन तदधिपातद्देर्घ्यादिभेदात् तद-
 ज्ञाना तथा । यथाह सत्यः । दीर्घं पतिदोर्घं गृहस्थितोऽवयव-
 दीर्घं क्लृप्तवति । मिश्रत्वे मिश्रफलमेव मन्येषु वाच्यम् । कटृक्-
 श्योवनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्तो कण्ठाशकबाहुपा-
 श्वेहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । वस्ति शिश्नगुदे ततश्च हृषणावरू-
 ततो जानुनौ । जङ्घाङ्गौ ह्यभयत्र वाममुदितैरेकाग्रभागै-
 स्त्रिधा । लग्नादयो राशयस्त्रिधा द्वेकाग्रभागैस्तत्र प्रथमे शीर्ष-
 दयो भवन्ति ते लग्नादयः द्वितीये कण्ठादयः तृतीये वस्त्रा-
 दयः उदितैरुदय प्राप्तेर्भुक्तैरिति यावत् । तैर्द्वादशभिः राशि-
 भिर्वाममङ्गमिति शेषः । अर्थात् द्वितीयादिभिर्भागैर्दक्षिणं
 तेन लग्नात् द्वितीयो राशिर्दक्षिण चक्षुः द्वादशश्च वाममित्यादि
 ज्ञेयम् । “तस्मिन् पापयुते व्रण शुभयुते सौम्यं हि लक्ष्मादि-
 शेत् । स्वर्चांशे स्थिरसंयुतेषु सङ्गः स्यादन्यथा गन्तुकः ।

मन्देष्वानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठ-
चतुष्पदेन द्विमगौ शृङ्गजोन्यैः शुभः” । तस्मिन् द्रेक्षाणे ।
द्रेक्षाणस्थितग्रहफलनिर्णयः । “शीर्षसुखबाहूद्वयोदराणि
कटिष्वस्तिगुह्यसंज्ञकानि । ऊरुजानूकजङ्घे चरणाविति च
राशयोऽजायाः । इति कालनरस्याङ्गे सदसद्व्ययोगतः ।
पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत् । न लग्नमिन्दुश्च गुरु-
र्निरौचते न वा शशाङ्गं रविणा समायुतम् । सपापकोऽर्केण
युतोऽथवा शशीपरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । भग्नपाद-
र्चसंयोगात् द्वितीया द्वादशौ यदि । सप्तमी चार्कमन्दारे
जायते जारजोऽध्रुवम् । जारजयोगः । “गुरुचेतगते चन्द्रे
तद्व्युक्ते वामवैश्वनि । तद्रेक्षाणे नवांशे वा जायते न परेण
सः” । जारजयोगभङ्गः इति लग्ननिर्णयः ।

“यादृक् पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते । पित्र-
जननीसादृश्यं रवेः शशाङ्गाच्च बलयोगात् । सत्त्वं रजस्तमो
यत्तु त्रिशांशे रविस्तादृक्” । एतेऽन्तरात्मानः स्वां प्रकृतिं
जन्तोः प्रयच्छन्ति सत्त्वादिग्रहात्रिंशांशके रविस्थित्या सात्त्वि-
कादिज्ञानम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “तामसा राजसासैव
सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः । मनुष्या भृगुशार्दूल वासपित्त-
कफाधिकाः ।

अथ गण्डयोगः । “अश्विनौमघमूलानां गण्डा पाया-
स्तिनाडिकाः । पन्थाः पौष्णोरगेन्द्राणां पक्षैव यवमा जगुः ।
मूलेन्द्रयोर्दिवागण्डो निशाच पिष्टसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा
क्षये रेवतीतुरगक्षयोः । सन्ध्यारात्रि दिवाभागे गण्डयोगो-
ज्वः मिश्रः । शस्त्राङ्गं शस्त्रं तातं विनिश्चितं यथाक्रमम् ।
मर्त्येषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । तातेनादर्गम्
तुापि यावत् पाण्डुसिक्तो भवेत् । कुटुम्बं चन्दनं कुष्ठं गार-

चनमथापि वा । दृते नैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ।
 सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः । पितृयुक्तं दिवा-
 जातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् । स्नापयेत् मातृपितृभ्यां सम्ययो-
 रुभयोरपि । कांस्यपात्रं दृतेः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ।
 दद्याद्देतुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् । भूमायाः प्रथमे
 पादे पितुर्वपुः प्रणश्यति । द्वितीये नियतां पौडां मातुः
 कुर्यात् पितुस्तथा । तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ।
 व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्त्रपि पूर्ववत् । बल्लौकमृत्तिकां
 दद्यात् नद्याय तटमृत्तिकाम् । गोविषाणमृदञ्चैव दन्तिमृदञ्च
 निचिपेत् । तीर्थान्धः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ।
 दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयो-
 र्गण्डदोषोऽस्ति नाचलो हन्ति पर्वतम् । दिवागण्डे निशाजातो
 निशिगण्डेऽथवा दिवा । नोभयोर्गण्डदोषः स्यान्नाचलो हन्ति
 पर्वतम् ॥ इति गण्डनिर्णयः । “मयूरचूलिकामूलमादि-
 त्यग्रहणोद्धृतम् । बालस्य च गले बद्धं समस्तग्रहदोषहृत्” ॥
 मयूरचूलिका अपामार्गः । “ग्रहोत्पलवचा कुष्ठं क्षणलौह-
 विधारणम् । सर्वोपद्रवतो बाल क्षेडादपि च रक्षति ॥
 अर्कदुग्धं निशा शुण्ठो गोघृतेन विलेपनम् । सर्वोपद्रवदाघेभ्यो
 बाल रक्षति सन्ततम् ॥ मागधिकासैन्यवसुरभिपित्तमधुमरिच-
 रचितमतिप्रकटम् । भूतहरमञ्जनमिदं दुर्घरग्रहदर्पविदार-
 णम् ॥ सुरभिपित्त गोपित्तं मागधिका पिप्पली । दारु-
 हरिद्रा पुष्ये प्लक्षरसेन मर्दयित्वा रचिता ॥ अञ्जनगुटिका
 ग्रहहृन्दव्रन्दिता भूतविद्रावणौ प्लक्षरसेन कुष्माण्डरसेन ।

अथ पताकीवेधः । “तिर्य्यगूर्ध्वगता रेखास्तिस्त्री देयाः
 पताकया । युताः कार्या व्रैदविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥ दक्ष-
 स्योद्गतरखातो वाम मेषाद्यराशयः । पञ्चाष्टयुग्मविशाथ

षड्दशैन्द्राग्निसागराः ॥ कर्कटान्मीनपर्यन्तमङ्गा देया यथा-
क्रमम् । बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नमजादिषु ॥ विन्यस्य
चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्ल-
ग्नाक्षालस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्वङ्गा दृष्टिकाल-
वत् । बलाधिके दिने मध्ये मासो हीने च दायनम् ।
कर्किर्मीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कोटघटेन च । स्त्रियास्त्रीलिङ्ग-
गाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्यया । धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे
धनुषा स्त्रिया । मीने कर्कितुलाभदभ्यां मीनस्त्रीधनुषात्सत्रे ।
तुलाकर्किमृगैर्द्वन्द्वे कोटकुम्भद्वयेषु च । सिंहवद्देध एतेषु
वामदक्षिणसंमुखे । राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदन्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्के
सिंहे सप्तदशैव तु । षट्त्रिंशदवलायाञ्च षड्विंशतिस्तुला-
धरे । वृश्चिके सिद्धवत् ज्ञेयं मूनत्रिंशच्छरासने । षड्विंशं
मकरे ज्ञेयं कुम्भे सप्तदश रश्मता । नवयुग्मे तथा मीने मेघे
षड्दशभिस्तथा । वृषभे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्गहरलोचने ।
त्रितयाद्वादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये । एकाद्वात् द्विष्ट-
द्वाद्वाद्वा क्वचित् दृष्टेयं सम्भवः । वारेशादर्क्षयामेषु रात्र्यङ्गोः
पञ्चषट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकाङ्क्षे भवन्ति
हि । वरीर्ज्येन्दुभृगुक्ष्माजशमित्ररवयो निशि । रविशुक्रश-
रात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तूष्ण्याः परेष्वेवं तथा
ऋक्षायतुर्गङ्गाः । पापदण्डे भवेद्रिष्टिः शुभदण्डे शुभं
भवेत् । शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्माभ्याश्शुभं भवेत् । पार-
भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् । यस्यार्क्षयामस्त
स्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः । षट्षट् परीत्य दण्डाय वयो रात्रौ
मतास्तथा । पादित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशो सोमे शमीज्यो
कुजो भोमेऽर्कः सितसोमजो च शशिजे सोमः शनिर्वाक्पतिः ।

जीवेऽङ्गाररवो भृगुर्भृगुसुते सौमेन्दुमार्त्तण्डजाः । काले जीव-
मघ्नीजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः । यामार्द्धाधिप-
संख्यातो द्वितीयस्तु तद्वर्द्धतः । तद्वर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तद्वर्द्धात्तु
तुरीयकः । अङ्गामाये तु राहुः स्यात्तद्वर्द्धो वसुसंख्यकः । भम्ना-
ङ्गस्य परित्यागाह्निवाटण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधग्लौघ-
न्द्रसुरासुरज्ञा कुजरविदनुजज्ञाः जेन्दुसुरासुराद्यः । गुरुशशिर-
विदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपाद्यर्द्ध-
यामे” । दनुजो राहुः । अर्द्धयामे । दिनार्द्धप्रहरे । शुभ-
दण्डमाह । “शेषावर्कस्य दण्डो सततशुभकरावाटिशेषौ
तथेन्दोः शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं प्रग-
स्तम् । आटिर्दण्डस्यैको भृगुकुलनृपतेः सर्वकार्यं हि शस्ताः ।
दण्डायत्वार एते क्वचिदपि समये नैव सौरेः प्रशस्ताः । प्रति-
दण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाच्यं क्वचिच्छुभम् । रवौ च वेदा
वसवः सुधांशौ कुजे चराणां शशिजे तथाङ्गाः । शनाहृतुर्दिक्
च बृहस्पतौ स्याद्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्ड-
संयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभप्रह दण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते । बालस्य
कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो दण्डनाथो हि वेध-
चेत्तेन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ।
पापस्य दण्डमात्रे तु तद्व्योगवेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र
शुभैर्यदि समन्वितम्” । इति पताकौषेधः ।

“पापास्तिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्या-
दये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् । “पष्ठे-
ऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसंदृष्टः । षष्ठाभिश्च शुभैर्दृष्टो
वर्षमिंशैस्तद्वर्द्धेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुतमदननवान्त्यलम्न-
रन्त्रेष्वशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेव-

पूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा” । पापयुतचन्द्र-
रिष्टम् । “यूनचतुरस्त्रसंस्थे पापद्वयमध्ये शशिनि जातः ।
विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यग-
चन्द्ररिष्टम् । “क्षौणे शशिनि विलम्बे पापैः केन्द्रेषु मृत्यु-
संस्थेर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्मतश्चेतत्” ॥
क्षौणचन्द्ररिष्टम् । “नाग ८ । गो ८ । सिंह २४ । जातौ २२ ।
इषु ५ । क्ष्मा १ । अश्वि ४ । त्र्यश्वि २३ । धृति १८ । नखाः
२० । क्ष्माग्नि २१ । दिक् १० । चेत्यजाद्यशे तत्तुल्याद्देविधौ
व्यसुः” । मेषादीनां त्रिशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भौमे
विलम्बे शुभदैरदृष्टः पष्ठेऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं
हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः सरे यमारौ न शुभे क्षितौ च” । त्रिविध-
भौमरिष्टम् । “कर्कटधामनि सौम्यः पष्ठाष्टमराशिगोविलम्ब-
र्धात् । चन्द्रेण दुष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” ॥ बुधरिष्टम् ।
“वृहस्पतिभौमगृहेऽष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्ष-
स्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्” ॥ वृह-
स्पतिरिष्टम् । “रविशशिभवने शक्रो द्वादशरिपुरन्द्रगोऽशुभैः
सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्” ॥
शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशहात् शनैश्चरः पापवीक्षितो
लम्बे । संयुक्तो मासेन वर्षाच्छुद्धस्तु मारयति” ॥ त्रिविध-
शनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्थो मरणाय वीक्षितो भवति
पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥
घटसिंहवृद्धिकीदयकृतस्थितिजीवितं हरति राहुः । पापैर्नि-
रौक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितैर्वर्षैः” ॥ राहुरिष्टम् । “केतुर्नै-
स्त्रिचूषेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सपेसुहृत्तं वा
प्राप्यैः संत्यजते चाशु” ॥ केतुरिष्टम् । लम्बे ये द्रेक्षाणा
निगडाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे म्रूयुतान्

स्वपति दृष्टाः । द्रेक्षाणरिष्टम् । “गौनकर्कटयोरन्त्यौ ह्यधि-
कस्याद्यमध्यमौ । सर्पाद्यत्वार एवैते द्रेक्षाणा निगडाद्य ते ॥
तुनामध्यान्तसिद्धाद्य कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । हृषाद्यमकरा-
द्यन्ता द्रेक्षाणाः पाशधारिणः ॥ लग्नाधिपजन्मपती पष्ठाष्टमरिप्-
फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरो राशिप्रमितैर्वेदेष्वप्ये” ॥
जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् । “सौम्याः
पष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदास्ते यदि न
शुभैस्तत्र संदृष्टाः” ॥ सौम्यग्रहरिष्टम् । “एकः पापोऽष्टमगः
शत्रुगृहौ शत्रुवौचितो वर्पात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधा-
रसो येन पीतोऽपि” ॥ पापग्रहरिष्टम् । “घोरायाः सप्तमे
सौरिर्हिबुकस्यश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु यो जातः सोऽ-
ल्पायुर्भवति प्रिये ॥ वसुपष्ठगते जीवे समसप्तगते शनौ ।
द्वादशस्थो यदा भानुवर्षमेक न जीवति ॥ प्रतिपद्यत्तरापाढा
नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदष्टम्यामेकादश्याश्च रोहिणी ॥
द्वादश्याश्च यदाश्लेषा त्रयोदश्या यदा मघा । एभिर्जातो न
जीवेत यदि शक्रसमी भवेत्” ॥ इति शिशुरिष्टम् ।

“लग्नाच्चतुर्थगः पापो यदि स्याद्वलवत्तरः । तदा मातृवधं
कुर्यात्तत्केन्द्रे चापरो यदि ॥ केन्द्रत्रिकोणगः पापो मातृहा
सप्तवासरात् । सपापात् भागवात् पापो हिबुके मातृनाशकृत ॥
चन्द्रमा यदि पापेन त्रयेणैवेह वीक्षितः । मातृनाशो भवेत्तस्य
पठः पापो भवेद् यदा” ॥ इति मातरिष्टम् । “कर्मस्थाने
स्थिते सौम्ये रिपुस्थाने च चन्द्रमाः । कुजे च सप्तमस्थाने
म्रियते पितृसन्नकः ॥ तमोहा यदि पापेन त्रयेणैव हि
वीक्षितः । शुभैरयुतदृष्टश्च पितुरप्यन्तमादिशेत्” ॥ इति
पितरिष्टम् । “लग्नाच्चतुर्थो रविजाऽद्य भीमः कर्मस्थितो
मातृवियोगदुःखम् । ददाति शौन्रं खलु सप्तमे च तातस्य

मृत्युं यदि लग्नसंस्थः ॥ दिवाकरेन्दोः अरगौ कुजार्कौ
रोगप्रदौ पुंगवयोपितस्तदा । व्ययस्त्रगौ मृत्युकरौ युतौ यदा
तदेकदृष्टा मरणाय कल्पितौ ॥ यमवक्रौ द्युने चार्कात् पुंसौ
रोगप्रदौ स्त्रियाश्च चन्द्रात् । तन्मध्यगयोर्मृत्युस्तदेकयुतदृष्ट-
योद्यापि ॥ इति माता पिहृहायोगः ।

“एकोऽपि केन्द्रभवने नवपञ्चमे वा भास्वन्मयूखविमली-
कृतदिदिभागः । निःशेषदोषमपहृत्य शुभं प्रसूतं दीर्घायुषं
विगतरोगभयं करोति” ॥ सर्वरिष्टभङ्गः । “सौम्यग्रहैरति-
बलैर्विबलैश्च पापैर्लग्नश्च सौम्यभवनं शुभदृष्टिदृष्टम् । सर्वा-
पदा विरहितो भवति प्रसूतः पूजाकरः खलु यथा दुरितै-
र्ग्रहाणाम् ॥ चन्द्रः पूर्णतनुः सौम्यर्चगतः स्थितः शुभस्यांगे ।
प्रकरोति रिष्टभङ्गं विशेषतः शुक्रसंदृष्टः ॥ सौम्यद्वयान्तरगतः
संपूर्णस्त्रिध्वमण्डलः शशभृत् निःशेषरिष्टहस्ता भुजङ्गलोकस्य
गरुड इव । खोच्चस्थः स्वगृहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि सौम्ये-
ऽपि वा संपूर्णः शुभवौचितः शशधरो वर्गे स्वकीयेऽपि वा ।
शत्रूणामवलोकनेन रक्षितः पापैरयुक्ते क्षितो रिष्टि’ इन्ति
सुदुस्तरां दिनपतिः प्रालेयराशिं यथा ॥ शुक्रः पञ्चसहस्राणि
बुधः पञ्चशतानि च । लघुमेकन्तु दोषाणां हन्याद्यैवोदिते
गुरुः ॥ सप्ताष्टपञ्चाः सौम्या हरन्ति शशिनः कष्टफलम् ।
पापैरमिश्रचाराः कल्याणघृत यद्योन्मादम् ॥ पक्षे सिते भवति
जम्भ यदि क्षपायां कृष्यो तथाहनि शुभाशुभदृष्टमूर्तिः । तं चन्द्रमा
रिपुविनाशगतोऽपि यक्षादापक्षु रक्षति पितृव मिश्रं न हन्ति ।
तुलाकोदण्डमोनस्थो लग्नस्यय मनिर्यदा ॥ सर्वरिष्टि’ निह-
न्यायु श्रेये जातो भवेद्दशरुः । राहुस्त्रिपञ्चनामे लग्नात्
सौम्येर्निरीक्षितः सद्यः नाशयति सर्वरिष्टि’ माहृत इव नृज-
सङ्घातम् । अजहपभककिञ्चने रक्षति राहुः समस्तरिष्टिभ्यः ।

क्रूरः स्वर्गोऽप्यपराधे बहुवैरानुबन्धकत्” । इष्टविधौगानिष्ट-
प्राप्तौ चित्तस्य यथा पूर्वमवस्थानम् । अस्थिरविभूतिमिदं
चलमटनं स्वलितनियममपि चरमे । तद्विपरीतं क्षमान्वितं
दीर्घसूत्रम् । द्विशरीरे त्यागयुतं कृतज्ञसुखादिनक्ष विविध-
चेष्टम् । ग्राम्यारण्यजलोद्भवराशिषु जातास्तथा शौलाः ।
अदीर्घसूत्रस्य भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य भूपतेः
कर्मनष्टं भवेत् ध्रुवम् । रागे द्रवे च माने च द्रोहे पापे च
च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रं प्रशस्यते” ॥
इति राशिफलम् ।

अथ जन्मनक्षत्रफलम् । “शतानन्तादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवामित्रगुणाः प्रदिष्टाः । शिवाजहस्ता हि भवाजघन्याः
शेषोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥ कालात्मा दिनकृत् मनस्तुष्टि-
नगुः सत्त्वं कुजोष्णोवजोजौषोष्णानसुखे सितस्य मदनो
दुःखे दिनेशात्मजः । राजानौ रविश्रीतगू चितिसुतो नेता
कुमारो बुधः । सूरिर्दनिवपूजितश्च सचिवो प्रेम्णः सहस्रांशुजः” ॥
समुत्साहः शौर्यमिति भट्टोत्पल नेता सेनाध्यक्षः । “बलाबलात्
ग्रहाणां स्यादात्मादीनां बलाबलम् । मृपाद्याः प्रबला कुर्युः
स्व रूपेण शनिरन्यथा” ॥

सत्याचार्यः । “षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दश
पञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश रन्तता ॥ शने-
चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राधौ द्वादशयपांश्च
भृगोरप्येकविंशतिः । दिक्षु त्रयं त्रयं त्रयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादिप्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा ॥ कृत्ति-
कादित्रये सूर्यः सोमो रोद्रचतुष्टये । मघादिवितये भौमो
युधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधा त्रये सोरिगुरुः पूर्वचतुष्टये ।
धनिष्ठावितये राहुः श्रेष्ठे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योपशय-

भौमाकिं दशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुश्रवचन्द्रशुक्राणां यथेष्टित-
फलप्रदा ॥ वराहः “स्वशाकहीनशाकाश्चात् प्रत्यब्दं पञ्च
वासरान् । तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ क्षमागुणौ च कृताश्विनौ ॥
दण्डपलविपलान्यनुपलानि च साधने । वर्धयित्वा ऋतुशेष-
भोग्यास्तु गणनक्रमात्” ॥ अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्वदशाभि-
र्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेष
पूरयित्वा तु विंशता ॥ अर्द्धैर्हत्वा दिनं लभ्य तच्छेषे षष्टि-
पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे ॥ रवेः
षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च
दिक्दिन पञ्च मासकाः ॥ कुलस्य ज्ञस्य रुद्रास्तु मासादिक्-
दिघसाः शनेः । ऋतुमासाद्युविंशत्य गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः ॥
राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासको । एवं ग्रहाणा-
मन्येषामूह्याद्यैवान्तरोदयः ॥ यद्गृहस्यान्तरे यस्तु यत् संख्यं
कालमाप्तवान् । तत् सख्यं स्वान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयः ॥ स्वान्तरप्रदण्णे स्वाशं स्वाग्नेन पूरयेत् सदा” ॥ दशा-
फलन्तु । “उद्दिग्गचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगद-
घौडितपक्षघातैः । सत्तोभितस्त्रजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा
भवति कष्टकरो नराणाम्” ॥ र । “सौख्यं विभर्त्ति वर-
वाहनयानरत्नकोर्त्तिप्रतापबलवीर्यशुभान्वितश्च । मिष्टान्नपान-
शयनासनभोजनानि चान्द्रौ ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” ॥
च । “शस्त्राभिघातबधबन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वर विकलताश्च
मृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकोर्त्तिप्रताप-
धनहा च दशा कुलस्य” ॥ म । “दिव्याङ्गनावदनपद्मजपट्-
पदत्वं लीलाविलासशयनासनभोजनश्च । नानाप्रकारविभ-
वागमकोपहृदिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ॥ बु ।
“मिथ्यापवादबधबन्धनकार्येहानिमात्सर्ययुक्प्रियसुखद्रविणै-

विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापद-
दशासु शनैश्चरस्य” ॥ श । “रस्य गृह विनयमञ्चयमानवृद्धिं
प्राप्नोति सोऽप्यधनधान्यविभूतियोगम् । धर्मार्थकामसुख-
भोगवद्भययुक्तं यावत् वृद्धस्यतिदशा पुरुषो हि तावत्” ॥ ह ।
“बुद्ध्याविहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपा-
र्त्तिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति
जीवनसंशयाय” ॥ रा । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रसदाविनाशः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः
स्यात् शौक्तीदशा भवति निचलराजलक्ष्मोः” ॥ शु । रवेः
स्थूलदशावर्षाणि ६ । तस्यैवान्तर्दशा मासाः ४ । तत्फलम् ।
“उद्दिग्निचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभीतिमहाभि-
घातान् । दुःखप्रवासवधबन्धभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुरुते
खलु राजपीडाम्” ॥ रर । सोमस्य मासाः १० । तत्फलम् ।
“गदसङ्कटसन्नामं स्वेच्छाहानिं धनक्षतिम् । कुरुते रजनौ-
नाथो भानोर्न्तर्दशा गतः” ॥ रच । कुजस्य मासाः ५ ।
दिनानि १० । फलम् । “स्वर्णप्रवालसौख्यानि रत्नानि कीर्त्ति-
सुत्तमाम् । ददाति भूषुतोऽभौष्टं भानोर्न्तर्दशाङ्गतम्” ॥ रम
बुधस्य मासाः ११ । दिनानि १० । “दृष्टुं विचर्चिकाश्चैव
बन्धदुष्टादिबाधकान् । चन्द्रजः कुरुते शोकं भानोर्न्तर्दशां
गतः” ॥ वुर । शनैर्मसाः ६ दिनानि २० । फलम् । “सन्तापं
वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् । सौरिः करोति वैकस्यं
भानोर्न्तर्दशाङ्गतम्” ॥ रश । गुरोर्वर्षादि १ । ० । २० ।
“धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्चितः । कुष्ठादि-
व्याधिहन्ता च भानोर्न्तर्दशां गतः” ॥ रह । राहोर्मसाः ८ ।
“अशुभानुभवोद्देगं व्याधिभीतिसुतक्षयान् । कुरुते सिद्धिका-
सुन् रवेरन्तर्दशाङ्गतम्” ॥ ररा । शुकस्य वर्षे १ । मासो २ ।

“कोष्ठप्रोवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् । शोकं करोति
 भृगुजः सूर्यस्यान्तर्दशाद्भूतः” ॥ रशु । एवं रवेर्वर्षाणि ६ ।
 चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाणि १५ । तस्यैवान्तर्दशावर्षे २ । मासः १ ।
 फलम् । “कुर्व्यादिभूतिवरवाहनमातपत्रचेमप्रतापबलवीर्य-
 समन्वितानि । मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चान्द्रीदशा
 प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्रो” ॥ चच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ८ ।
 दिनानि १० । फलम् । “पित्तशोणितपोडाञ्च चौराणाञ्च
 भयं तथा । मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ चम ।
 बुधस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “सर्वत्र द्रव्यलाभञ्च
 गजाश्वगोधनानि च । चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां
 गतः” ॥ चवु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “बन्धु-
 क्षेमं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकश्चहुलम् । विनाशं कुरुते शौरि-
 चन्द्रस्यान्तर्दशाद्भूतः” ॥ चश । गुरोर्वर्षे २ । मासाः ७ ।
 दिनानि २० । “दानसौख्यानि सम्भोगवस्त्रालङ्कारमूषणम् ।
 कुरुते विबुधाचार्यो विधोरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ चह । राहो-
 र्वर्षे १ । मासाः ८ । “वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुघनक्षयम् ।
 कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाद्भूतः” ॥ चरा । शुकस्य वर्षे २ ।
 मासाः ११ । “सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीः प्रवर्तते । सुक्ता-
 ङारसणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते” ॥ चशु । रवेर्मासाः १० ।
 “ऐश्वर्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिचयम् । नृपतेजो रविः
 कुर्यात् विधीः पाकदशाद्भूतः” । चर । एवं चन्द्रस्य वर्षाणि १५
 कुजस्य स्थूलवर्षाणि ८ । तस्यान्तर्दशा मासाः ७ । दिनानि ३ ।
 दण्डाः २० । “क्रूराभिघातवधवन्धुभयानि धत्ते चिन्ताञ्चरं
 विकलशून्यागृहाग्रमक्ष । चौरान्निभोतिधनहानिनरेन्द्रपोडाः
 कुर्यादिनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य” ॥ मम । बुधस्य
 वर्षे १ । मासाः ३ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “परमैश्वर्य-

मतुलं नानाविधसुखाश्रयम् । करोति सोमपुत्रश्च क्षिति-
जान्तर्दशाङ्गतः” ॥ मघु । शनेर्मासाः ८ । दिनानि २६ ।
दण्डाः ४० । “रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरमन्तरम् । महा-
जनकतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ” ॥ मघ । गुरोर्वर्षे १ ।
मासाः ४ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यै-
र्देववाद्याणपूजनम् । नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ” ।
मघ । राहोर्मासाः १० । दिनानि २० । “कार्यार्थनाशं सर्वत्र
बन्धचौरादिसाध्वसम् । कुरुते सिद्धिकापुत्रो भीमस्यान्तर्दशां
गतः” ॥ मरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० ।
“धनवृद्धिसुखादींश्च नानावस्त्र वरस्त्रियः । प्राप्नोति विपुलां
लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ” ॥ मशु । रवेर्मासाः ५ । दिनानि
१० । “नानारत्नञ्च सौम्यञ्च भूमिलाभमथापि वा । नृप-
पूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ” ॥ मर । सोमस्य वर्षे १ ।
मासाः १ । दिनानि १० । “धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्य-
मेव च । लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ” ॥ मच ।
एवं कुजस्य वर्षाणि ८ । अथ बुधस्य स्थूलदशा वर्षाणि १७ ।
तस्यान्तर्दशा वर्षे २ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० ।
फलम् । “दिव्याङ्गनाभटनपङ्कजघट्पटल लीलाविलासवरभोग-
सुखोदयश्च । नानाप्रकारविभवागमकोपवृद्धिं क्षिप्रं सृजेद्बुध-
दशा विपुलाश्च सिद्धिम्” ॥ बुबु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “वातश्लेष्मकृता पौडा विरहो बन्धुभिः
सह । विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ” ॥ बुश । गुरोर्वर्षे
२ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “व्याधिशत्रु-
भयैस्त्यक्तो धनाढ्यो नृपवत्सभः । लभेद्भार्यां सुपुत्रश्च बुधस्या-
न्तर्गते गुरौ” ॥ बुह । राहोर्वर्षे १ मासाः १० । दिनानि २० ।
“बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् । करोति बहु-

दुःखानि बुधस्यान्तर्गतं तमः” ॥ तमो राहुः । घुरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “धनाढ्यं बहुपुत्रश्च धर्मवृद्धिं धनागमम् । कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ बुध । रवेर्मासाः ११ । दिनानि १० । “श्रिया परमयायुक्तं गजवाजिधनान्वितम् । प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ घुरा । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च । निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ बुध । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् । मङ्गलः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाद्भूतः” ॥ वस । एवं बुधस्य वर्षाणि १७ । अथ शनेः स्थूलदशा वर्षाणि १० । तस्यान्तर्दशा मासाः ११ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “मिथ्याप्रवासवधवन्धनिराश्रयत्वं चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीति-सुषाम् । आशानिराममथवार्जनकार्य्यहानिं पद्मोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम्” ॥ शश । गुरीर्यर्षे १ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “देयतानुरतं शान्तं नामाप्नाति करोति च । तुङ्गमोप्यममायुक्तं पद्मोरन्तर्गतो गुरुः” ॥ शह । राहोर्षर्षे १ । मासः १ । दिनानि १० । “नृपाद्वयं स्वरं घोरं दःखसु प्राणसंगमम् । धनक्षयश्च कुरुते शनेरन्तर्गतं तमः” ॥ गरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “सुहृदभ्यु-धनेः पूर्णं भार्या वित्तममन्वितः । स्वर्णं सुखञ्च लभते सौर-स्यान्तर्गते मिते” ॥ शगु । रवेर्मासाः ६ । दिनानि २० । “परदारमिगमनं करोति श्वरदोषितः । लोवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ गर । सोमस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “स्तोनागं कुचिरोगञ्च कफपित्तगदं शगौ । वगुरेपश्च कुरुते पद्मोरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ शघ । कुजस्य मासाः ८ ।

दिनानि २६ । दण्डाः ४० । फलं “देहचैष्यं महारोगं नाना-
दुःखानि भूमिजः । धननाशश्च कुरुते शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
शम । बुधस्य वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २६ । दण्डाः
४० । “आयुरारोग्यविजयं बहुवित्तानि सोमजः । करोति
चादरं लोके शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ शबु । एवं शनैर्वर्षाणि
१० । गुरोः स्थूलदशा वर्षाणि १८ । तस्यैवान्तर्दशा वर्षाणि
३ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः १० । “राज्यास्पदं
तनयवित्तविनाशभोगान् पर्याप्तिसौख्यधनधान्यसमाश्रयश्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोगसिद्धिं दद्यात् सुरगुरोः कुरुते
श्रियश्च” ॥ वृह । राहोर्वर्षे २ । मासः १ । दिनानि १० ।
“बन्धुद्वेषं मृषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् । कलहं कारये-
द्वाहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ वृरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः
८ । दिनानि १० । “कलहं बन्धुभिः सहैव वित्तनार्गं धन-
क्षतिम् । स्त्रीवियोगश्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः” ॥ वृशु ।
रवेर्वर्षे १ । दिनानि २० । “बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं
राजवश्रभम् । कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
वृर । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ७ । दिनानि २० । “भोगाढ्यो
बहुभार्य्यश्च रिपुरोगविवर्जितः । नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्त-
र्दशाङ्गतः” ॥ वृष । कुजस्य वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “तीक्ष्णरोषो रिपोऽन्ता गजवल्लीमदयन्तः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः” ॥ वृम । बुधस्य
वर्षे २ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “सुखो-
ऽसुखः सुखोदुःखौ शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः । देवार्चनपरो नित्यं
जीवस्यान्तर्गते बुधे” ॥ वृमु । शनैर्वर्षे १ । मासाः ८ ।
दिनानि ३ । दण्डाः २० । “येष्वाजनाययात् सौख्यं भवे-
द्वित्तविवर्जितः । सुप्तनीतिमता नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ” ॥

वृश्च । एवं गुरोर्वर्षाणि १८ । राहो स्थूलदशा वर्षाणि १२ ।
 तस्यान्तर्दशा वर्षा १ । मासाः ४ । “भार्यादिदूषणनिदान-
 विवादबन्धशस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमय । अप्राप्तसौख्यधन-
 काञ्चनहीनदेहो राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय” ॥ रारा ।
 शुक्रस्य वर्षे २ । मासाः ४ । फलम् । “शिरोरोग कुदेष्टश्च
 कुर्याद्भार्याश्च चञ्चलाम् । बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्त-
 र्गते भृगौ” ॥ राशु । रवेर्मासाः ८ । “शिरोरोगभयं घोरं
 नृत्यशोकश्च दारुणम् । हृद्दग्निभयं कुर्याद्राहोरन्तर्गतो
 रविः ॥ रार । सोमस्य वर्षे १ । मासाः ८ । “स्त्रीपुत्रकलह-
 ष्टैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् । करोति क्लेशमत्यन्तं राहोरन्त-
 र्गतो विधुः” ॥ राच । कुजस्य मासाः १० । दिनानि २० ।
 “विषशस्त्राग्निचौरिभ्यो नियतं दारुणं भयम् । पातस्यान्त-
 र्गतः कुर्याद्वरस्य भूमिनन्दनः” ॥ राम । बुधस्य वर्षे १ ।
 मासाः १० । दिनानि २० । “ज्वरक्षुदक्षिपीडाश्च कलहं
 स्वजनैः सह । भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे बुधः” ॥
 रावु । शनेर्वर्षे १ । मासः १ । दिनानि १० । “स्त्रीपुत्रैः
 कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता । भवेत्तु बहुधा दुःखं
 राहोरन्तर्गते शनौ” ॥ राश । गुरोर्वर्षे २ । मासः १ । दिनानि
 १० । “व्याधिदुःखमयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः । कार्य-
 सिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ” ॥ राह । एवं राहोर्वर्षाणि
 १२ । शुक्रस्य स्थूलदशा वर्षाणि २१ । तस्यान्तर्दशा वर्षाणि
 ४ । मासः १ । फलम् । “मन्त्रप्रचाररुचिरप्रमदावित्तास-
 समानदाननृपपूजनकीपताभान् । इत्ययवानपरिपूर्णमनो-
 रथश्च शौक्ली दशा सृजति निखलराजलक्ष्मीम्” ॥ शुगु ।
 रवेर्वर्षे १ । मासौ २ । “देहसौम्यव्रणाक्तान्तस्तौल्यतापो-
 ऽधनान्वितः । त्यक्तः स्यादान्वयैः सुखं भोगवान्तर्गते रवौ” ॥

शुभ । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ११ । “सम्माननाशो रोगश्च कर्मनाशश्च नित्यशः । शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्” ॥ शुभ । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० । “उत्साहो धनधान्याद्यः कल्यय सुमनाः सुखौ । भूमि-
लाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे” ॥ शुभ । बुधस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “सर्वत्र लभते सौख्यं मान-
सञ्चयभूषणम् । भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे” ॥ शुभ । शनेर्वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “शत्रुचय-
मवाप्नोति मित्रहृद्विष जायते । चौराद्वित्तस्य लाभः स्याच्छुक्र-
स्यान्तर्गते शनौ” ॥ शुभ । गुरोर्वर्षाणि ३ । मासाः ८ । दिनानि १० । “राजपूजा सुख प्रीतिः कन्याजननमेव च । भार्गवा-
न्तर्गते जीवे चौरान्नष्टञ्च लभ्यते” ॥ शुभ । राहोर्वर्षे २ । मासाः ४ । “बन्धनं बन्धुपुत्रादेवन्धुनाशो रिपोर्भयम् । शरीरदैव्य-
माप्नोति राहावन्तर्गते भृगोः” ॥ शुभ । एवं शुक्रस्य वर्षाणि २१ । इत्यन्तर्दशाफलम् ।

अथ प्रत्यन्तर्दशाफलम् । “ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा पष्टिलब्धं भुवं भवेत् । भुवश्च गणयेद्दीमान् रव्यादिक्रमतो यथा ॥ रवौ च वेदा वसवः सुधांगौ कुजे च बाणा नव चन्द्रपुत्रे । शनौ रमादिक् च हृदस्यती च राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥ रवे-
रन्तरमध्ये तु वसवश्च रवेर्निजाः । चन्द्रस्य षोडश प्रीक्षाः कुजस्य च दश स्मृताः ॥ बुधस्य वसुचन्द्रौ च द्वादशश्च शनेः क्रमात् । गुरोश्च विंशतिश्चैव राहोश्चतुर्दश स्मृताः ॥ एष एव विधिः प्रीक्षो भृगीर्द्वाविंशतिः क्रमात् । एवं दिनानि चान्येषां ज्ञात्वा प्रत्यन्तराणि च ॥ यस्मिन् प्रत्यन्तरे यस्तु यत्सस्यं दिनमाप्तवान् । तद्दिनस्य प्रमाणेन शुभाशुभफलं वदेत्” ॥ भुवाणि भुवाङ्गाः वेदाङ्गैः पूरयित्वा यत्संख्यं तत्सस्यदिनं रवेः प्रत्यन्तर्दशायाम् एवमन्येषां ग्रहाणामित्यर्थः ।

अथ वर्षपताकी । “रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवि-
 स्तमो भृगुः । इन्द्रेणाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽब्दपाः ॥ कृत्ति-
 कादितिराहृत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत् । स्वनक्षत्राद्वर्षफलं
 ज्ञेयं केतोः पताकया ॥ रविणा भ्राम्यते देशान् सन्ताप-
 व्याधिपीडितः । कान्तारसङ्कटं शोकं करोति च भयान्वितम्” ॥
 र । “चन्द्रे तुष्टिस्तथा पुष्टिः सुखसम्पत्तिरेव च । आरोग्यं
 लभते नित्यं धनपुत्रसमन्वितम्” । च । “भौमे सदा कार्य-
 हानिः क्रूरकर्मणि योजनम् । चर्मरोगो भवेत्तत्र सन्तापश्च
 दिने दिने” ॥ म । “बुधे बोधश्च कार्यश्च कन्यालाभो मङ्गा-
 सुखम् । राजसम्मानभाङ्गित्यं धनलाभो दिने दिने” ॥ बु ।
 “जीवे विद्या सुख मानं लोकपूजाधनागमः । सर्वाङ्गाभरणं
 कण्ठे स्वर्णहारविभूषणम्” ॥ ह । “शुक्रः पौरुषमाख्याति
 पुष्टिकर्मसुखानि च । सुक्ताख्यप्रवान्श्च राजसम्मानमेव च” ॥
 शु । “शनौ रोगभयं शोकं बन्धन भयमेव च । अर्थहानिं
 कुवाक्यश्च प्राणनाशं करोति च” ॥ श । “रक्तस्रावो भवेदङ्गे
 राक्षो द्वेषो जनस्य च । विदेशगमनश्चैव वङ्गिवारिभयं तथा” ॥
 रा । “राजकार्यभयं चौर्यं गृहदाहश्च बन्धनम् । केतोर्वर्षं
 भवेद् घातस्तेषामन्तर्दिनानि तु” ॥ के । अथान्तर्वर्षगणः ।
 “दिनत्रयं विंशदण्डान् स्वदशाभिः प्रपूरयेत् । वर्षेऽक्षरात्
 समारभ्य नाक्षत्रिकविधानतः ॥ रवेर्नखा २० चन्द्रमसः
 खवाणाः ५० कुजेष्टयुग्मे २८ विदिपट् च पञ्चकं ५६ शने-
 गुणान्नो ३३ गुरुतोऽग्निकालो ६३ राक्षोः श्वेदा ४० भृगुतः
 खगैनाः ७०” । राक्षोरित्येकदेहत्वात् केतुपरमपि तेन राह-
 केत्वोर्विंशतिर्विंशतिः इति वर्षफलम् । “लग्ने द्विपाये पतित-
 म्निपाये सहरोऽधमः । आत्महा स्याच्चतुष्पाये भवेदके तु
 पाच्यता ॥ वर्गोत्तमगते चन्द्रे चतुरादिभिरोचिते । विसम्भे

वा नृपजन्म भवति राज्यं नृपयोगे बलयुत दशायाम् ॥ कुल-
 सुख्यः कुलश्रेष्ठो बन्धुमान्यो धनी सुखी । क्रमात् नृपसमी
 भूयात् अर्काद्यैः स्वगृहस्थितैः” ॥ नृपादियोगः । “सूर्या-
 द्वायगैर्व्योम्निर्द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्वैशिः । उभयस्थितैर्महेन्द्रे-
 रुभयचरौणासतः कथिता” ॥ व्योश्यादियोगः । “रविवर्जं
 द्वादशगैरनफाचन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरधुरा-
 केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥ अनफादियोगः । “मन्ददृगस्थिर-
 वचनः परिभूतपरिभ्रमो भवेद्दोषी । उद्दृष्टवचाः स्मृतिमान्
 स्तब्धगतिः सात्विको भवेद्देशी ॥ सुभगो बहुमृत्युधनो बन्धूना-
 माश्रयो नृपतितुल्यः । नित्योत्साही हृष्टो भुनक्ति भोगानुभय-
 चर्याम्” ॥ व्योश्यादिफलम् । “सच्छीलं विषयसखान्वितं
 प्रभुं ख्यातियुक्तमनफायां भुनफायां धौधनकोत्तियुक्तमात्मा-
 र्जितैश्वर्येण बहुमृत्युकुटुम्बारम्भमुद्विग्नचित्तमपि दौरधुरे ।
 मृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात्” ॥ अनफादि-
 फलम् । “एते न च यदा योगाः केन्द्रश्च ग्रहवर्जितं शशाङ्क्य ।
 केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि समस्तप्रज्ञादृष्टे लग्नादतोव वसुमान्
 वसुमान् शशाङ्गात् सौम्यग्रहैरुपचर्योपगतैः समस्तैः द्वाभ्यां
 समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायाम् अन्येषु सत्स्वपि फलेष्विदमुत्-
 कृष्टेन लग्नचन्द्रोपचयस्य शुभग्रहैर्वित्तज्ञानम् । अधमसमवरि-
 ष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि ।
 अहनि निशि च चन्द्रे खेऽधिमित्रांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्त-
 वान् स्यात् सुखी च । सूर्यकेन्द्रादिस्थानत्रयस्य चन्द्रवर्गेन
 विनयादीनामधमादिनिर्णयः । प्रायः शुभाः समेता धनभोग-
 यशोऽन्वितं भूपतियुष्टम् । यापाश्च दुःखतप्तं कुर्वन्त्यधनं स्वदु-
 र्भगं दीनम्” ॥ ग्रहयोगफलं “बुधगुरुभार्गवदृष्टो विद्वान्
 दीर्घायुरयं परिपूर्णः । सुवचाः सुयरीरधरः सुतधनसोऽप्यान्वितः

स्यातः । रविशनिनीहितदृष्टो जातो मलिनोऽलसश्च रोगार्तः ।
निर्धनो विरूपदेहः प्रैष्यो मूढः खलोऽतिदीनश्च । जीवेचितः
पण्डितशान्तमूर्तिर्वेदार्थशास्त्रागमपारदृष्टिः । दीर्घायुरत्यन्त-
शुचिः सुशीलो जातः सुपूर्णां भजते विभूतिम् ॥ यं पश्यति
भृगुतनयो लग्ने जन्मनि कटाक्षमात्रेण । सौरिः कुलाचल-
कुलिशः कुक्षितकुलजोऽपि राजा स्यात् ॥ शान्तात्मा चिर-
जीवी च सुशीलोऽपि बहुप्रजः । गोभनाङ्गो महाप्राज्ञश्चन्द्र-
दृष्टो भवेन्नरः ॥ दयादिग्रहसंदृष्टं प्रायेण शुभावहं भवति
लग्नम् । एकेनापि शुभेन न च पापैरिष्यते सद्भिः ॥ लग्ने
सर्वग्रहदृष्टे नृपतुल्योऽथवा भवेत् । शुभक्षेत्रे त्विदं वाच्यं
पापक्षेत्रे रिष्टवर्जितम् ॥ लग्ने पापग्रहे रोगो दुर्बलः शत्रु-
पीडितः । शुभेक्षिते तु तत्रैव भवेत् परबधूरतः ॥

अथ क्रमेण लग्नदृष्टिफलम् । “स्त्रोजितो मृदुवाक्यश्च
स्थूलशेफाश्च शिल्पवित् । सच्छेनश्च मुरूपश्च दुःखो सूर्यादि-
वीक्षणः ॥ सौम्यग्रहस्य वर्गे जातः सुखभाग्विनोतरुचिराङ्गः ।
धीधर्मस्यातियुतो विद्वान् दीर्घायुरतिमुभगः ॥ जातश्च पाप-
वर्गे दुःखो मलिनोऽलसश्च रोगार्तः । प्रैष्यः खलोऽतिदीनो
मूर्खस्तेनोऽर्थहीनश्च” ॥ इति षड्वर्गफलम् ।

गुहजयार्णवे । यस्मिन्नृक्षे स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि
मस्तके । सुखे त्रीणि तथा द्वे मे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे ॥ द्वे
हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानुयुगे द्वे
द्वे पादयोर्जलधिं न्यसेत् ॥ चरणक्षेपे यो जातः सोऽल्पायुर्भवति
प्रिये । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्ये स्यात् पारदारिकः ॥
नाभौ स्वल्पधनो देवि हृदये स्यान्महाधनः । पाण्योर्जातो
भयैश्वीरो भुजयोर्दुःखभाजनम् ॥ स्कन्धयोर्भ्रमिभोगी च सुखे
धर्मरतो धनी । मूर्द्धि राजा भवेद्देवि वासानां जन्मतो

वदेत्” ॥ स्वरोदये । “सुखे शौर्ध्रे शतं वर्षं नवतिः स्कन्दयो-
र्द्वयोः । पञ्चाशोतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् ॥
वाङ्मोः षट्षष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जङ्घयोः पादे निर्धनश्चाल्पजीवनः” ॥ इति जातकचक्रम् ।

“चतुरादिभिरेकस्थैः प्रव्रज्यां स्वां ग्रहः करोति बली ।
बहुवीर्यैस्ता बह्वत्र प्रथमा वीर्याधिकस्यैव” । ग्रहैः प्रव्रज्या-
योगो भवति तेषां मध्ये यो बली स स्वां प्रव्रज्यां करोतीत्यर्थः ।
प्रव्रज्यायोगः । “तापसबुद्धस्त्रावकरक्तपटाजीविभिर्क्षुचरका-
शाम् । निर्ग्रन्थानाञ्चाकात् पराजितैः प्रच्युतिर्बलिभिः । रवि-
स्तपस्वो चन्द्रो बुद्धः सत्यासौत्यादि ज्ञेयम् । प्रव्रज्यानिर्णयः
जने सूर्योऽक्षिरोगी शशिनि बलयुतो रूपवान् वित्तयुक्ता
भौमे व्यङ्गः सुवाग्मो शशधरतनये सर्वशास्त्रार्थवेत्ता । जीवे
दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मण्डलेशः सौरौ कण्डूति-
गात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो धर्महीनः” ॥ १ ॥ “वित्तेऽर्के
क्षेव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो भौमे नित्यं प्रवासौ
क्षप्रिसुतधनवान् सोमपुत्रे प्रधानः । जीवे लक्ष्मोप्रमोदी
विलसति भृगुजे दर्पितः औनिकेतः । सौरे दीनोऽतिनित्यं तमसि
च नियतं क्षौरिकावित्तजौवी” । २ । “भ्रातर्यर्के सधर्मः स
भवति नियतं भ्रातृहा रात्रिनाथे । हिंस्रो भौमेऽनुजाना सपदि
वधकरो भूमिकावृत्तिजौवी । सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति
सुरगुरौ कामदेवस्वरूपः । शुक्रे राज्याधिकारी रविजटनुजयो-
भ्रातृहन्ता धनाढ्यः” । ३ । “अर्के बन्धो सुदुःखो स्वजनपरि-
हृतः शीतगौ जानुरोगी । भौमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते
भ्रातृपुत्रान्वितोऽपि । जीवे रत्नोपजौवी विदग्धरिपुगुरौ सर्व-
सौख्याधिकारी । सौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिषौ मन्द-
कर्मा कुचेलः” ॥ ४ ॥ “पुत्रस्येऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः

सिंहराशौ सुपुत्रः । सोमे सर्वाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशो-
 काकुलोऽसौ । सौम्ये सुस्यः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यः
 सुपुत्रः कन्यायुक्तो हि शुक्ले रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रैर्विहीनः” । ५ ।
 “पष्ठेऽर्के शत्रुशङ्कारिपुगणरहितः क्षीणचन्द्रे गतायुः । पूर्णे शत्रुश्च
 हन्यात् भवति धरणिजे हीनदेहोऽतिदीनः । सौम्ये शास्त्रार्थ-
 युक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसोख्योपभोगी । दैत्याचार्येऽतिरोगी
 रविजदनुजयोः पापभुङ् नित्यदुःखी” । ६ । “पत्रग्रामर्के च
 जायापतिरतिविमुखो शीतरश्मौ सुपुत्रः । सुस्थो भूयाद्वरोऽसौ
 भवति धरणिजे हीनभार्य्यश्च नूनम् । सौम्येऽसुस्यः सुदेहस्त्रिद-
 शपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः । शुक्ले पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयो-
 र्हीनभार्य्यश्च हीनः” । ७ । “मृत्यो चार्के स्वमृत्युर्भवति च
 नियतं शीतरश्मौ गतायुः भूमेः पुत्रे च रोगी शशधरतनये शून-
 रोगी विकर्मा । जीवे तीर्थेषु मृत्युर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
 स्त्रौर्धगोऽसौ, सौरौ शूलौ गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदमुक्तो
 गतायुः” । ८ । “धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
 पुण्यकर्मा, लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देववित्ताप-
 हारी । सौम्ये धर्मः सुशोभस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुधर्मा,
 शुक्ले तोर्धानुरागो रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी” । ९ ।
 “कर्मण्यर्के प्रतापौ प्रचुरधनयुतः शीपदौ क्रोधदृष्टिः, सोमे
 श्वेभान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः । नित्यो-
 त्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्योऽतिमानो, दिव्यस्त्रीशो-
 ऽपि शुक्ले नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च” । १० । “आये
 चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ चारुशीलो, भीमे नित्यं
 स रोगो शशधरतनये सर्वदा क्रोधयुतः । जीवे श्रीमान्
 प्रदाता करितुरगपतिभागवे शास्त्रविज्ञश्च स्त्रीरत्नादियुक्तो रवि-
 दनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेलः । ११ । “अर्के संख्ये व्ययेऽसौ पुर-

धनरहितः सर्वभोगी सुदुःखी । सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति
धरणिजे द्युतरक्तो विबुद्धिः । सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकर-
रहिते देवपूज्योऽतिमानौ, शुक्ले शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः
क्रूरकर्मा कुचेलः” । १२ । इति लग्नादिस्थग्रहफलम् । वृह-
ज्जातके । “तौष्णांशुः शशिना समं प्रकुरुते यत्राश्मकारं
नरं भीमेनाघरतं बुधेन निपूणं सौभाग्यं सौख्यान्वितं क्रूरं
वाक्पतिनाऽन्यकार्यनिरतं शुक्लेण वङ्गायुधैर्लब्धस्वं रविजेन
धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा” । १ । “कूटस्यासवदन्तपण्य-
मशिवं मातुः सवक्रः शशौसङ्गः सुनृतवाक्यमर्थनिपुणं सौभा-
ग्यकौल्यान्वितम् । विक्रान्त कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं
साङ्गिराः वस्त्राणां ससितः क्रयादिकुशलं सार्कः पुनर्भूसुतम् ।
मूनादिस्नेहकूटे व्यवहरति वणिक् बाहुयोडा ससौम्ये पूर्य-
ध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तविद्यो द्विजो वा । गोपो
महोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखार्तो सत्य-
सन्धः सुविद्वत्तनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये रश्मिचरो
वृहस्पतियुते गौतमियो नृत्यवित् वाग्मी भूगणपः सितेन
शशिना मायापटुर्लङ्कः । सद्दियो धनदारवान् बहुगुणः
शुक्लेण युक्ते गुरोः । ज्ञेयः सुव्यकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽश्मका-
रोऽपि वा । अक्षितक्षितसमागमेऽल्पचक्षुर्युवतिश्चमायय संप्र-
बद्धचित्तः । भवति च लिपिचित्रपुस्तकवेत्ता कथितफलैः
पुरतोऽपरेऽपि कल्प्याः” । इति द्विग्रहयोगफलम् । “नाना-
गमग्रन्थविशेषबोधं व्याख्यातनामा नृपपूजितश्च” । “साधुः
सधर्मी भवति लग्नस्थिते चन्द्रसूते चिरायुः । तुङ्गिफलमाह
“सुविक्रमः सत्यवचाः सुरूपः प्रियंवदो धर्मपरो मरेन्द्रः ।
सौम्ये तु तुङ्गोपगते विलग्ने विलक्षणः कान्तिधरो गरिष्ठः ।
रुचिरतर प्रमदाजनरक्तः शुक्ले निर्मलविद्यायुक्तः । लग्नगते

रुचिराङ्गजमूर्तिः धर्मरतः पृथुसाहसहृत्तिः । प्रचण्डरूपः
 पुरुषः प्रलापी प्रजाधिपः स्वल्पवचाः सटिष्णुः पित्तप्रधानः
 प्रणतप्रियश्च बुधे विनरने भवति प्रजातः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म
 वैशिष्ट्याने च सदृशे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारककर्त्तृ ग्रहेषु
 च” । मत्वाचार्यः वर्गोत्तमे कुले मुख्यकारककर्त्तृ प्रागुक्तकार-
 ककर्त्तृ । “धर्माधिपः पश्यति धर्मभावं लग्नाधिपः पश्यति
 चेद्दिनरत्नं मृत्युं यदा पश्यति मृत्युनाथस्तदा तु तीर्थे नियतं
 मृतिः स्यात् । पष्ठाष्टमकण्टकगोगुरुक्षेत्रे मौनसंज्ञनरने वा ।
 शेषैर्बलेर्जन्मनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः” । जन्ममरणकाल-
 योर्मोक्षनिर्णयः । “वयो यदा यदैकत्र राशिनग्नविवर्जिता ।
 भुक्ता च विविधान् भोगान् स्त्रियते लाङ्गवीजले । सूर्यादिभि-
 निधनगैर्हुतवहसन्निलायुधञ्चरामयजः । दृष्टुत्कृतस्य मृत्युः
 परदेगादौ चरादिभे निधने निधनस्य ग्रहबलेन निर्णया-
 निर्णयः । यो बलवान्निधनं पश्यति तदातुकोपजो मृत्युः ।
 निधनयुगाधिकाविंशद्रेक्षाणेशश्च मृत्युवीजम्” । अष्टधातवश्च ।
 “स्नायुस्थ्यसृक्त्वगश्च शुक्ररसे च मज्जा मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्र-
 सुरेच्यभौमाः” स्नायुवस्तिबन्धनम् । “रविः पित्ती, शशी
 वातकफात्मा पैत्तिकः कुजः । वातपित्तकफो ज्ञश्च कफोज्यो
 भृगुनन्दनः । कफवातात्मको ज्ञेयः शनिर्वातात्मकस्तथा” ।
 बलवद्ग्रहदर्शनादिभिर्निर्याणज्ञानम् । “पापद्रेक्षाणे दाहो
 हाविशे शुभद्रेक्षाणे क्षेदः । शेषो मिश्रद्रेक्षाणे विष्टान्त्यो व्याड-
 वर्गेषु” ॥ अग्न्यादिनाशवपरिमाणज्ञानम् । “व्याडाः कुम्भालि
 मध्याद्याः कर्किसौनान्त्यसम्भावौ । सिंहाद्यन्त्यौ मृगाद्यश्च
 तुला मध्यान्त्यसम्भावौ” ॥ व्याडद्रेक्षाणाः । “स्त्रीपुंसोर्जन्म-
 फलं तुल्यं किन्त्वत्र चन्द्रनगस्यम् । तद्वनयोगाद्वपुःकृतिः
 सौभाग्यमस्तमये ॥ बाल्ये विधवा भौमे पतिसंत्यक्ता दिवा-

करेऽस्तगी सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपयाति । क्रूरैरस्ते
विधवा पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी ॥ क्रूरेऽष्टमेऽपि विधवा सत्-
स्वर्थे सा स्वयं म्रियते । श्रीजे लग्नेन्द्रोः स्त्री दुःशीला श्रीज-
सयुता युग्मे ॥ शून्येऽबले कदर्यः पतिश्चरै हस्ते प्रवासी
स्यात् ॥ इति स्त्रीणां शुभादि । भविष्ये । “यस्य पाणि-
तले रेखा कनिष्ठान्मूलसुस्थिता । गतामूल प्रदेशिन्याः सजीवे-
च्छरदांशतम् ॥ दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च विद्यते ।
सर्वविद्या प्रवक्ता च स भवेन्नात्र सशयः ॥ चिपिटा विरला
शुष्का यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै । स भवेद् दुःखितो नित्यं बल-
हीनश्च वै गुहः ॥ श्वेतैर्नखैर्विरुक्षैश्च पुरुषा दुःखभागिनः ।
कुशीलाः कुनखा ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः ॥ नखैस्ताम्रै-
स्तथैश्वर्यं पुष्पितैः सुभगो भवेत् । चतुरस्रमुखी धूर्ता मण्ड-
लास्या शठा भवेत् ॥ अग्रजा वाजिवक्त्रा च महावक्त्रा च
दुर्भगा । अधजा स्त्री हृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी ॥
ऊर्ध्वग्रीवा स्थिरापत्या स्त्रूलग्रीवा च दुःखिता । स्पष्टं रेखात्रयं
यस्याः ग्रीवाया चतुरङ्गुलम् ॥ मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति
विभूषणम् ॥ अन्यत्र तु । “तातस्यैव सुतः प्रोक्तो मेनने
मध्यरेणयोः । पृथक्त्वे जारजो ज्ञेयो लक्षणैरिति नियतम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु रेखयोद्वाहनिर्णयः । रेखाभिर्वहुभिः
क्लेशं स्वस्थाभिर्धनहीनता ॥ रक्षाभिः सुखमाप्नोति हृण्याभिः
प्रेष्यतां व्रजेत् । तर्जनीमूलगामिन्यां रेखायां क्षिद्रता यदि ॥
ग्रापन्मृषिकमाजोरसर्पदष्टो भविष्यति” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“दृष्टिः प्रसन्ना मधुरा च वाणी सत्तेमहुल्या च गति प्रशस्ता ।
एकैककूपप्रभवाश्च रोमाः सङ्गतक्षुतं हास्यमनुत्तमञ्च ॥
न्यान्तस्य यानमशनञ्च बुभुक्षितस्य यान तृपा परिगतस्य भयेषु
रक्षा । एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले तं धन्यमाहुरिह

वै पुरुषं द्विजेन्द्राः ॥ पतिप्रिया पतिमाणा या नारी पति-
देवता । अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥ संचेपतस्ते
कथितं मयैतद् यल्लक्षणं चारु नितम्बिनोनाम् । प्रायो विरू-
पासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” ॥ इति
देहलक्षणम् ।

अथ जातकर्म । मनुः “प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंभो जात-
कर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनस्यास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्” ॥
नाभिवर्धनात् नाभिसम्बद्धनाडीच्छेदनात् । वर्धनं छेदनेऽय-
हे इत्यमरः । वैजवापः । “जन्ममोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म
यथाविधि । देवादतोतः कानयेत् अतीते सूतके भवेत्” ॥
एवञ्च “मृदु ध्रुवचरत्तिप्रभेष्वेषामुदयेऽपि वा । गुरौ शुक्लेऽथवा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” ॥ इति ज्योतिः शास्त्रोक्तं दैवा-
त्कालोत्कर्षे वेदिन्नव्यं अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि नियमो न नैमि-
त्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ।

अथ पट्टीपूजा । विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिकावासनिलया
जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि
कीर्तिता ॥ षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानाश्च कारयेत् ।
रक्षणीया सदा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः । राम ! जागरणं
कार्यं जन्मदानं तथा बलिः” ॥ रामेति सखीधनम् । तत्रा-
शीचान्तरदोषोऽपि नास्ति । “अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म
यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिको शुद्धिः पूर्वाशीचाद्विशुध्यति” ॥
इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवा-
शीचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये-
दिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहित-
षोडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ । “कृत्वा
जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं

गणेशं मातरं गिरिम्” ॥ देवीं पठो गिरिं मन्यानदण्डम् ।
 मातृनामान्याह बहुचष्टछपरिशिष्टम् । “गौरी पद्मा शची
 मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवता” ॥ ताद्याभिधाय
 भविष्ये “पूज्याचित्तेऽथवा कार्य्यं वरदा भयपाणयः” । मातर
 इति सर्वासा विगेषणम् अतएव गौर्य्यं मातृ नम इत्यादि-
 प्रयोगः । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्वहु-
 त्वेन निर्देशः । गणेशपूजायां प्रार्थनमन्त्रो यथा । “सर्वविघ्न-
 हरो देव एकदन्तो गजाननः । पठोगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं
 दोर्घायुष कुरु ॥ आयाहि वरदे देवी महापठोति विभुता ।
 शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे” ॥ इति पठ्या आवा-
 हनम् । ततः पठो पूजयेत् । “गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः
 सदा संरक्षितस्त्वया । तथा ममाप्स्यं बालो रक्षतां पठि ते
 नमः” ॥ इति वि.पूजयेदिति भोजराजः । “गणेशयैव
 नन्दा च पूतनामुखमण्डिका । विवानिका शकुनिका शुष्क-
 नन्दा च जम्बिका ॥ आचार्य्यका रेवती च विन्निपिञ्चा ततः
 परम् । स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्चा रचार्य्यं मातृका पद्माः” ॥
 कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः । “अथ देवि जगन्मातर्जगदामन्द-
 कारिणि । प्रसोद मम कल्याणि नमोऽस्तु पठि देवि ते’ ॥
 वरप्रार्थनं “रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामाय देहि मे ॥ धात्रि त्वं
 कार्त्तिकेयस्य महापठोति विभुता । त्वत्प्रसादादविघ्नेन
 चिरं लोवतु बालकः ॥ देवतानामृपोपाय सर्वेषां हित-
 कारिणि । समर्पितं रक्ष पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते’ ॥ इत्यनेन
 बाल व्यज्रगम्य कृत्वा समर्पयेत् । मन्यानदण्डं पूजयेत् ।

“मन्यानमन्दरोऽसि त्वं मयितः सागरस्त्वया । तथा ममापि
पुत्रस्य मन्यविघ्नं नमोऽस्तु ते” ॥ ततः षट्कृत्तिकाः पूजयेत् ।
ताव । “शिवो सम्भूतिनाम्नो च कौर्त्तिः सन्नातिरेव च ।
अनसूया क्षमा चैव षडेताः कृत्तिकाः स्मृताः” ॥ मार्कण्डेय-
पुराणम् । “अन्यम्बुपशुशून्ये च निर्यूपे कृत्तिकागृहे ।
अदीपशस्त्रमुपले भूतिसर्पपवर्जिते ॥ अनुप्रविश्य या जातमप-
हृत्यात्मसम्प्रथम् । क्षणप्रसविनौ बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशिताशना । तस्मात्
संरक्षणं कार्यं यत्नतः कृत्तिकागृहे” ॥ यूपो ब्रह्मकागस्तथाः
पशुच्छागः छागजागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् । याज्ञ
“पायस सर्पिषा मिथं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न
रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन” ॥

अथ नामकरणम् । श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे
बाह्वनि पिता नाम कुर्यादिति । एकादशे इति मुख्यः
कल्पः असमयस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् एतएव भट्ट-
भाष्ये श्रुतिः । “न श्वः समुपासीत को हि समर्थस्य
श्वो वेदेति” लिङ्गपुराणे । “श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्य पूर्वाह्ने
चापरार्हिकम् । न हि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य न वा
कृतम्” ॥ एतच्च परपरप्रश्नस्ततरतमकालोद्भूतकर्मतरकर्म-
परम् । गोभिलः । “जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सवत्सरं
वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः । “यादौ घोष-
वदचरं यवरत्नान्सध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घं विस्वर्जनोत्तरद्वितं
नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋक्षे तिथ्यकराश्विसौख्यवसुभे चित्रा-
नुराधात्तरं पोष्ये चादितिरोद्धिणीषु शुभकृत् पुत्रां समैरक्षरैः” ॥
दौपिकास्वरसात् स्वातौ शतभिषा अथवा अत्र याज्ञा गोभि-
लसम्मत पूर्वाह्ने तेन नारायणलनार्दनादि नाम कुर्यात् । यत्त

नामकरणम् । “कुलदेवता नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम
कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्पतरुष्टतशङ्खलिखितवचने
नाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं
गोत्राश्रयमप्येक इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभि-
सम्बन्धेन नामाभिधानं तत्शतपदचक्रानुसारात् स्वनक्षत्रपदा-
नुसारात् ज्ञेयम् । पाशात्यानां तथैव व्यवहारः । यत्र तु
न तथाकृतं तत्र नामाचरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र
कुलवृद्ध इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः ।
“स्त्रीणां सुष्ठोद्यमकूरं विस्वटार्थं मनोहरम् । माङ्गल्यं दीर्घ-
वर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत्” ॥ गोभिलः । “अयुग्मान्तं
स्त्रीणामिति । यथा यशोदा वसुदादि । नारायणपद्मती ।
“नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थिते सौम्ये । वराय-
पट्टसमधिष्ठितपापे जीवशुक्रगणिसौम्यदिनेषु” ॥ प्रसादमास-
नाम्नाप्येवम् । व्यासः । “न स्त्रायादुत्सवेऽतोते निर्वर्त्त्यापि
च मङ्गलम् । अनुव्रज्य सुहृद्भून् पूजयित्वेष्टदेवताः” ॥

अथ निष्क्रामणम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “चतुर्थे मासि
कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्” । दीपिकायाम् । “षाट्ठो-
धोमुखवर्जितानुपहृते हृद्येष्वरिक्ते तिथौ वारे भोगगतीतरे
घटतुक्ताकन्यामृगिन्द्रोदये । सदृष्टेऽथ चतुर्थ्यर्मासि यदि वा मासे
तृतीये विधावचौणे शुभदे शिशोरभितप्तं निष्क्रामणं कारयेत्” ।
अधोमुखाणि भानि च । “अग्नेपवद्वियमपिवरविगाययुक्तं
पूर्वाययं गतभिधा च नवाप्यङ्गुलि । पतान्यधोमुखागणानि
शिवानि नित्यं विद्याधंभूमिष्वननेषु च भूषितानि” । चतुर्थ-
मासीति ऋग्वेदियशुर्वेदिनोः । यथाह विष्णुः । “चतुर्थ-
मास्यादित्यदर्शनमिति” । गौनकोऽपि । “चतुर्थे मासि
पुष्ट्यर्थं शक्ते निष्क्रमणं विधीः” । पारम्परः । “चतुर्थे

मासि निष्क्रमणिका सूर्यमुदोन्नयति तच्चक्षुरितोति" । मासे
 तृतीय इति तु छन्दोगानां गोभिर्नेन जननाक्षरं तृतीयमुक्क-
 पचतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूपनिष्क्रामणविधानात् यथा
 गोभिर्नः । जननाद् यस्मृतौयो व्योत्स्रस्ततृतीयायामित्यादि ।
 व्योत्स्रः शुक्लपक्षः । अथैव कृत्यचिन्तामणिः । "तस्मात्
 स्रस्त्रविधानतोऽर्कगगिर्गौरर्घ्यं विभं दापयेत्" । अर्घ्यमन्त्रश्च ।
 "एहि सूर्य महसांगो तेजोरान्ने जगत्पते । पनुकस्यय मां
 भक्षं गृहाणार्घ्यं दिवाकरः" ॥ चन्द्रार्घ्यमन्त्रश्च । "क्षोरो-
 दार्पणमभूत अत्रिनेत्रममुह्य । गृहाणार्घ्यं शशादेद रोहिष्वा
 सहितो मम" ॥

अथावप्राशनम् । "ततोऽवप्राशनं पठे मासि कार्यं
 यथाविधि । अष्टमे वाद्य कर्त्तव्यं यद्देष्टं मङ्गलं कुले" ॥ पष्ठ
 इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ । "अवस्य
 प्राशनं कार्यं मासि पष्टेऽष्टमे बुधैः । स्त्रीभानु पञ्चमे मासि
 सप्तमे प्रजगौ सुनिः ॥ द्वादशौ सप्तमी मन्दा रिक्तासु पञ्च-
 पर्वसु । बलमायुर्यथो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम्" ॥ भुज-
 बलभीमे । "पठे मासि मिश्रकरे शुभकरे रिक्तेतरे या तिथौ
 सोम्यादित्यमितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृणोतरे । प्राजेशा-
 दिति दोषवैष्णवयुगैर्हस्तादि यद्कोत्तरैराग्नेयाप्यतिसित्रभैय
 नितरामन्नादि भक्ष्यं शुभम्" ॥ युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक
 सम्बध्यते । तथात्रापि तिथ्यादिविद्वन्मृच्छ विवर्जयेत् ॥ वृष-
 द्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिकीणाष्टकयूकाम्य-
 भ्रष्टा यद्वत्तथा फलम् ॥ दुष्ट शशधरो लग्नात् पष्ठाष्टस्योऽन्न-
 भक्षणे" ॥ मार्कण्डेयः । "देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य
 च । चलद्भृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाज्य-
 कनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः । कृतप्राशनमुत्तमे मासु-

धौलन्तु स' न्यसेत् ॥ देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि
सर्वयः । शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्मृतेद्वालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा । जौविकार
तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति" ॥

अथ नवान्नम् । दौपिकायाम् । “वयोदर्शी जन्मदिनश्च
नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरश्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
सैत्रध्रुवेषु च आदिविधानमिष्टम् ॥ भेषूया हि शिवान्येषु
विभौमशनिवासरे । अन्नमाश्रयत् कुर्यान्नवाग्रफलभोजनम् ॥
सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजग्मान्विते नन्दा मन्द-
महौजकाव्यदिवसे पीपे मधी कार्तिके । भेषूया हि शिवेषु
विष्णुशयने कृष्णे शशिन्याष्टमे आहं भोजनकं नवान्नविहितं
मुत्रार्थमाश्रयदम् । ज्येष्ठशेषाद्विगे सूर्ये मृगनेत्रातिशात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं आहं जन्मचन्द्र तिथौ न च” ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“प्राश्नीयाद्दधिसयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ॥

अथ जन्मतिथिः । “जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भुवं
जन्मतिथिर्भवेत् । भवन्ति संवत्सरमेव तावत् नैरुत्थसम्प्राप्त-
सुखानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥
अनृचयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे । तस्य सर्वविघ्नानं
ग्रहविप्रसुरार्चनम् ॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृक्षे तु काश्च-
नम् । जन्मनृक्षे यदि स्यातां वारो भीमशनैश्चरौ । माघः
सकल्मसो नाम मनो दुःश्रमदायकः” ॥

अथ चूडाकरणम् । मनुः । “चूडाकर्म्म द्विजातीनां
सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽप्ये तृतीये वा कर्त्तव्यं स्मृति-
चोदनात्” ॥ नात्र प्रागुक्तन्यायात् प्रथमाद्दस्य प्राधान्यं
किन्तु तृतीयाद्दस्य । तथा च “चूडाकार्ये तृतीयाद्दः सर्व-
गृह्यादिसम्मतः तत्कालेऽथोचद्वयस्य सुख्य इत्यवगम्यते” ॥ शङ्ख-

लिखितौ । “तृतीयवर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वा” इति । ज्योतिषे ।
 अयुग्माब्दे चूडाभौमशनैश्चरे । “षर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्म-
 मासेन्दुसेतरे । रिक्ता दर्शाष्टमौ षष्ठौ प्रतिपदार्जिते सिते” ॥ दक्षो-
 ऽपि सामान्यतो दोषमाह । “षष्ठ्याष्टमौ पञ्चदशौ उभे पक्षे चतु-
 र्दशौ । अत्र समिहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥ मेघसिंह तुला
 कर्कित्वसिकेतरलग्नके । अवणादिचयस्नाती चित्रा पुष्याश्विच-
 न्द्रमे । आदित्यरेवतौ हस्ताज्येष्ठामूले च चौडकम् । पौष्णाश्वि-
 पुष्यवसुवामवासुदेववृश्चाकचन्द्रवरुणादिति चित्रमेघे । वारेषु
 सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां क्षीरं करोति कुशलं गतु मानवा-
 नाम्” इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् । अत्रापि
 तिष्यादिविहसृक्षं वर्जयेत् । “सूर्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरी
 सुप्ते निरंशे रक्षो क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशा-
 सन्ध्ययोः । भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिगी
 क्षीराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ राज-
 मार्त्तण्डे । “मानं हरेत् क्षीरमिहायुषोऽर्कः शनैश्चरः पञ्च-
 कुजस्तथाष्टौ । आचार्य भृग्विन्दु बुधाः क्रमेण दद्युर्दशैका-
 दशसप्तपञ्च” ॥ जीवादिवारे क्षीरं प्रशस्तम् । भोजराजः ।
 “उत्तरशिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवगाः । चैत्रे
 मासि दिवाकरवारे वर्त्मनि सवितरिदिवाकरवारविनिर्मीकि-
 तु” ॥ गर्गः । “जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे । न
 कुर्येत् प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः” ॥ ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु
 ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । नित्य-
 क्षीरे तु राजमार्त्तण्डः । “न खानमात्रगमनोत्सुकभूपिता-
 नामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्या निशा-शनि-
 कुजार्कदिनेषु रिक्ते क्षीरे हितं प्रतिपदङ्घ्रि न चापि रिष्याम् ॥
 प्राचोमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्यान्नरः क्षीरमनुत्कटस्थः ।

उत्तराश्रितययाम्यरोहिणौ रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रु-
कर्मसकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमाक्षरः । प्रेतकार्यं
पतितप्रेतसम्प्रदानकदासी घटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमा-
णवचनविरोधः स्यात् “चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशे-
षतः । अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने ॥ मानं क्षौरे हन्ति
गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति
शनैश्चरः” ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् । “आज्ञया नरपतेर्हि जन्मनां
दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदौक्षणेऽपि क्षौरमिष्टम-
खिलेषु चोदुषु ॥ देवकार्यं पितृयाज्ञे रवेरशपरिचये । क्षुरि-
कर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे” ॥ बृहद्भाग्यः । “केशवमा-
नर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमच्छिन्नम् । दितिर्मदितिश्च स्मरतां
क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” ॥ अत्र क्रमो घराहपुराणे ।
“श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्” ।

अथ कर्णवेधः । माण्डव्यबृहद्वाजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणियु ।
“यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णं तं विजा-
नीयात् गर्हितश्च त्रयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याय
वत्सरे । कर्णवेधौ द्वितस्तस्य नात्र ज्येष्ठविचारणा ॥ षट्-
कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च । कर्णो वेधौ न
दीपः स्यात् अन्यथा मरणं भवेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे “न जन्म-
भासे न च चैत्रपौषे न युग्मवर्षे न हरौ प्रसृते । रवौ च
दुष्टे न च क्षण्यपक्षे न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥ दौष्टि-
कायाम् । “नो जन्मेन्दुभमास सूर्यरविजह्माजाऽसुप्ताश्चुते
शस्तेऽर्के लघुयुग्मविष्णुसृदुभे स्वात्युत्तरादित्यभे । सौम्यैस्त्रयाय-
त्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरीजोऽष्टे श्रुतिविधे इज्य-
ष्ठितभे लग्ने तु काले शुभे” ॥ अत्रापि तिथ्यद्रादिविद्वद्भ्यं
वर्जयेत् । गगः । “कर्णवेधयते कुर्यादुदयार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशस्थिते भामौ नैव कुर्याद्विषयम्” ॥

अथ विद्यारम्भः । विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे
 अमृतं जनार्दने । पष्ठौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमोम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनं तथा । एवं सुनिश्चिते
 काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं नक्षत्रो देवी-
 चापि सरस्वतीम् । स्रविष्या सूतकारांश्च स्वाध्व विद्यां विप्रै-
 यतः” ॥ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने । स्वाहेत्यनेन
 हरिं त्रिःपूजयेत् । “भद्रकाक्ष्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमी
 नमः । वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च” स्वाहेति
 ब्रह्मपराणीयेन च त्रिःपूजयेत् । लिखनविधिमाह नन्दि-
 पुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिक्से शुभे वारे दिनयद्दे । लेखयेत्
 पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥ पूर्वदिग्बदनो भूत्वा लिपिञ्चो
 लेखकोत्तमः । निरोधो हस्तबाह्वोश्च मसोपत्रावधारणे” ॥
 मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्षोपेतान् सप्तम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
 समान् । अक्षरान् विलिखेद् यस्तु लेखकः स परः स्मृतः” ॥
 नाधौयीतैत्यनुवृत्तौ मनुः । “रुधिरे च स्मृते गात्रात् शस्त्रेण
 च परीक्षते” । रुधिरस्त्रवं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि ।
 दौपिकायाम् । “लघुचरगिषमूलाधोमुखत्वष्टृषोणशशिषु च
 हरिवोधे शुक्रजोवार्कवारे । उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेपु
 सौम्यैरपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” ॥ मदनपारिजाते ।
 “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करो । मरणं शनि-
 भौमाभ्यामविद्या बुधसौमयोः” ॥ “विद्यारम्भः सुरगुरुसितस्र-
 प्वभोष्टार्धदायो कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशो भवति अङ्गता पञ्चता भूमिपुत्रे ज्ञायास्नावपि
 च सुनयः कौत्तयन्त्येव माद्याः ॥ रवेर्गुरोर्भृगोर्लङ्गते तत् स्थेऽर्क-
 ऽपोन्दुहृदितः । गुर्वर्कन्दूडुण्डी च विद्यारम्भः प्रशस्यते” ॥
 बृहस्पतिः । “प्राञ्जुषो गुरुरासोमो वरुणामिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥ कूर्मपुराणम् ।
 “स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः” । शिवधर्मे ।
 “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्यपायेष्व-
 बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिः अन्यकरणादिः नन्दि-
 पुराणम् । “प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्याद्यतिविरामणम्” । विरा-
 मणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् । “समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्यादेव
 विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
 लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयो । धर्मवान् धन-
 सम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥ इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यञ्च
 विभावितैः । शिष्टैः परम्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
 कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यासम्भवेः । युक्तिभिश्च स्मरे-
 द्वाख्यां चिन्तय्यापि स्वयं कृतैः ॥ एवं दिने दिने व्याख्यां
 शृणुयाद्वियतो नरः” ॥ विष्णुपुराणम् । “पुत्रैरध्यापिता ये
 च ते पतन्ति स्वभोजने” । श्रुत उवाच । “प्राग्लभ्यहीनस्य
 नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते । न ह्यसिमुत्पादयते
 शरीरे चान्यस्य दारा इव दर्शनोयाः” ॥ लिङ्गपुराणम् । “यो
 गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्मात्
 स प्राप्नुते सर्वसम्पदः” ॥ दुर्वासाः । “सन्ध्यायां गज्जिते मेघे
 गाम्नाविन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य गम्यन्ति आयु-
 विद्यायशो वनम्” ॥ अधीतध्यायिने टानमावश्यकम् । तथा
 च श्रुतिः । “योऽधीत्यादिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स
 कार्येहाप्यात् श्रेयसो दारमाश्रयात्” । इति । तदा-
 नञ् । अध्यापनेन ध्यायया विनिर्यापेन च सम्भवतोत्य-
 तोधीनद्विर्निर्वन्धः क्लियते । तथा च विष्णुपुराणम् । “प्रादि-
 नासुषकाराय यदेवेह परतः च । कर्मणा मनसा वाचा मदेव
 मतिमान् भजेत्” ॥ वृहस्पतिरपि । “यद्यानतिमिरीपिताम्

सन्देहपटनान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राश्रित-
 शलाकया ॥ इह कीर्तिं राजपूजां लभते सदतिष्ठ सः ।
 पाण्डुसामिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ॥ धात्राक्षराणि
 सृष्टानि पद्मारुढान्यतः पुरा । उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्य-
 फलो स्मृतौ ॥ एवञ्च । एकलब्धेनानुपदेष्टापि द्रोणाचार्यो
 गुरुः कृतः । अतो ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्विम् । यथा महा-
 भारते । “अरण्यसनुमंप्राप्य कृत्वा द्रोण मभीमयम् । तस्मिन्ना-
 चार्यवृत्तिषु परमामास्थितस्तदा ॥ इष्वस्त्रे योगमातस्ये परं
 निश्चयमागतः” ॥ शङ्खलिखितो । “न वेदमनधोत्वान्यां विद्या-
 मधोयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ अङ्गानि च “शिक्षाकल्पौ
 व्याकरण छन्दो ज्योतिषमेव च । निरुक्तश्चेत्यङ्गानि वेदानां
 गदितानि षट्” ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः । शिष्यश्च
 गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः
 शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यदस्त्वा सोऽनृणो
 भवेत्” ॥ नन्दिपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं
 प्राप्य वै दृढम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा
 भवेत् ॥ विद्वरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स
 याति नरकं घोरमस्यं भौमदर्शनम्” ॥ अतएव गृहस्थादौ-
 नामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः “यथा विद्यया न विरोधेत
 पुनराचार्यमुपेत्य साधयेदिति” ॥ विष्णुः । “यश्च विद्या-
 मासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलप्रदा भवति
 यश्च विद्यया परेषां यथो हन्तौति” । देवलः । “इष्टं दत्त-
 मधौतं यदि न दद्यात्तु कौत्सेनात् । श्लाघानुपदेष्टव्यं भक्त-
 तेजो विभिद्यते ॥ तस्मादात्मकतं पुण्यं हथा न परिकीर्तयेत्” ॥
 अनुकौर्त्तनं कथनम् । श्लाघा प्रशंसा अनुशीलनं धनव्ययेन
 पद्यात्तापः ॥ भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनं हथा रक्षादि

प्रयोजनं विना । वैष्णवाभ्युदये भविष्यपुराणम् । “उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति विजान् । किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्म-
कामार्थमिच्छता” ॥

अथोपनयनम् । उपनयनकालश्च । “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाच्चे
ब्राह्मणस्योपनायनं रात्रौमेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम् ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥ सैके द्वादशे ।
तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् । “गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगं बालस्यो-
पनयं विदुः ॥ रक्तस्त्राणि तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं तत्र स्यादिति मन्वादिसम्मतम्” ॥ कृत्यचिन्तामणौ ।
“जम्भोदये जम्भसु तारकासु मासेऽथवा जम्भनि जम्भमे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते दैत्यगुरो गुरो वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये जम्भे व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभौमकृत्यचिन्तामण्योः
“स्वातौशक्रधनाश्विमित्रकरमे पोण्यज्यचित्राहरिचिन्दो तोय-
पतौ भगे दितिसुते माद्रद्वये सागरे । केन्द्रस्य भृगुजेऽद्विरः
शशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्त्तव्य व्रतकर्ममङ्गमतिथौ वाराः
सितार्केज्यक्षाः” ॥ तोयपतिः शतभिषा अदितिसुत उत्तर-
फलगुनी सागर पूर्वापाटा दोषिकायाम् । “जीवाकेन्द्रुशुद्धौ
हरिशयन षड्भिस्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदधर्माधिप इह
शुभदे चौरिभे मादितौ च । गुक्ताकेज्यर्चनम्ने रविमदनतिथिं
प्रीक्ष्य पष्टाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारेऽर्कमितगुरदिने काल-
गुडो व्रतं स्यात्” ॥ रविमदनतिथिं समीपं त्रयोदशीम् ।
कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविणमौजाव्यः फाल्गुने च दृढ-
व्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे श्रोविदो भवेत् ॥ एषेहे

गहननीतिञ्च आषाढे क्रतुभाजनः । शिवेध्वन्येषु रात्रिः
 स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥ राजमार्त्तण्डे । “पुनर्वसौ
 कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । वृद्धगर्गः । “स्मृतिपूर्णा-
 ननध्यायान् सप्तमौ च त्रयोदशौ पक्षयोर्माघमासस्य द्वितो-
 याम्” ॥ परिवर्जयेत् चैत्रशुक्लतृतीया आषाढशुक्लदशमौ
 मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन
 निषिद्धेति । पष्ठमशुचिरभार्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
 शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् । सामगानां
 कुजवारेऽप्युपनयनं श्रौपतिरत्नमात्मकृत्यचिन्ताभणिष्टत वात्स्य-
 वचनात् यथा । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिं
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नौचस्थितेऽरिष्टद्व-
 गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयनः स्मृतिकमहोनः” ॥
 अस्य शाखाधिपस्य दोषिकायाम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो
 यशुर्वेदाधिपः सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिकोऽथर्ववेद-
 राट्” । वेदाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्लवागीशो चत्रिये
 भौमभास्करौ । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जनैः” ॥
 वर्णाधिपकथनम् । पराजयलक्षणं वक्ष्ये यात्रायाम् । अत्रापि
 विवाहवद्वययोगमङ्गवर्जनम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाष्टौ
 हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च
 वैश्यस्य परिकीर्त्तिता । सावित्रौ नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निव-
 र्त्तेते” ॥ अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते । “पतिता
 यस्य सावित्रो दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्य वश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषा प्रोवाच वदता वरः” ।
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगण-
 नाभ्यामविरुद्धार्थता तथा च माण्डव्यः । व्रतबन्धविवाहे च
 वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वकमेके प्रसूति-

पूर्वे सदानीये तु । यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठीनसिवचनं द्वादश-
षोडश विंशतिषेदतीता-प्रवरुद्धकाला भवन्ति इति द्वादश-
वर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति होमप्रायश्चित्तार्थम् ।
षोडशोपरि तु ब्राह्महोमादि गुरुप्रायश्चित्तार्थमिति इत्युप-
नयनम् ।

अथ समावर्त्तनम् । “भीमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रती-
दिते । ताराचन्द्र विशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” इति समा-
वर्त्तनम् अथाग्नियज्ञम् । “वृद्धिप्रहं कुजगुरुजदिनेश्वारे
माघादि षट्सु च मृदुध्रुववृद्धिभेषु । कुम्भाजभांशकविलम्ब-
मशुद्धकालं लम्बस्थशौतगुप्तिती च विहाय कुर्यात्” ॥ अग्नि-
यज्ञशुद्धिः । अथ सव्यासप्रहणम् । जौवाकैन्दूडुशुद्धौ ध्रुव-
मृदुभगणे चोत्तरस्थे दिनेशे प्रव्रज्येशे सुवीर्ये स्थिरभवन-
विलम्बस्थितेऽर्केऽप्यवारे । प्रव्रज्यास्थेषु योगेष्वशुभगगनगै-
र्वीर्यहीनैः सुवीर्ये जीवे धर्मेऽम्बरे वा स्थिरभवननरांशो-
दये मोक्षदौघा” । इति सव्यासकरणम् । “शुभप्रहा-
र्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशि विलम्बेषु शुभं शान्ति-
कपोष्टिकम्” ॥ शान्तिकादिशुद्धिः । ज्ञानप्रहणं रत्नमा-
लायाम् । “शोतांशो बुधराशिस्ये शुभेष्टदयवर्त्तिषु । ज्ञानस्य
ग्रहणं कार्यं हित्वा पापप्रहोदयम्” ॥ राजमार्त्तण्डे । “वसु-
पुनर्वसुपूर्वभुजङ्गमैः करनिशाकरमृदुरदैवतैश्च सह वाक्पतिभिः
सह चित्रायां गुणगणाजंनमेभिरभौषितम्” । गुणाजंन-
विधिः ।

“ग्रामाघरं रसैर्मिश्रं बाणघ्नं ऋक्षहारितम् । शेषाहो
ग्रामराशिः स्यात् शुभाशुभकरं नृणाम् ॥ दौर्घप्रस्तारहस्ताहं
त्रियुतं वसुभिर्हरेत् । तच्छेषादेन बोद्धव्या वास्तुजातिविच-
क्षणैः ॥ एकाहो वर्त्तमाने तु विप्रजातिलभेत् ध्रुवम् । बाह्यपः

क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च नीचसंपन्नकः ॥ जवमो नर्त्तको हाडौ
भवन्त्येते यथाक्रमम् । धनतागकरो विप्रः क्षत्रियो युद्धदायकः ॥
धनहा च भवेद्वैश्यः शूद्रः पीडाकरः स्मृतः । नीचः समान-
दाता च जवमो धनदायकः । नित्यानन्दकरो नर्त्तौ हाडौ
च सर्वलक्षणः ॥

अथ गृहादि । “सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निष्ठाया
तोषावधि यत्नस्ताम् । कुर्यादिशस्यामयवा नृमाणं खात्वां
यवा मश्वश्रादिधिन्नः ॥ दूर्वा प्रवालाक्षतपुष्पाणिः शुचिः
शुचि देवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शस्यस्य तत्त्व
भवने तदीशः ॥ ततः प्रश्नादिमो वर्णः सन्ध्यार्थो यत्नतोऽथवा ।
क्रमात् पुण्यापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः ॥ प्रणवो धरणी-
धारिणो करौ च तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो
वज्रिप्रियात्मकः ॥ वज्रिप्रिया स्वाहा । “मन्त्रेणार्गेन कठि-
नीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनेक्षेत्रं तथा पञ्चाहिले-
खयेत् ॥ वक्त्रवत् पट्टाः प्रपद्या नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते ।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शस्यमाख्यान्ति ॥ प्रश्ने वकारः
परतो नरास्थि ब्रवीति शस्यं मरकप्रदायि । क्षीणौघदण्डोर-
गहेतुमृत्युप्रद वकारः खरशस्यमग्नी ॥ याम्यां चकारः प्रव-
गास्थिवैश्वप्रभोर्विनाशं प्रकरोति शस्यम् । रक्षोदिशि खास्थि-
गृहस्थितानां महद्भयं वक्ति सुनिश्चिततः । एः पाणिदिश्य-
स्थिशिशोर्व्रवीति मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शस्यम् ॥ होवायुकीणे
नररूपमस्थिदारिद्र्यमित्यक्षयकृद्दिधत्ते । धनपदिशि शकारः
प्राह विप्रास्थिवित्तक्षयकृदथ पकारो वक्ति कृत्वास्थिशम्यौ ॥
तदिह कुलविनाशं गोघनानाञ्च हानिं वितरति गृहनायस्यापि
गुप्तस्य देवैः । यो मध्यभागे भसित कपालं कालायसं चाह
कुलक्षयाय ॥ यद्वादपास्यान्यधुना प्रसाप्य सर्वत्र तस्य कथयामि

शल्ये । इन्द्रको जलेशाने शल्य सार्द्धकरे कटी । वज्रान्त-
ककुबेरैषु पुरुषे मध्यवातयोः” ॥ इति शल्योद्धारः ।

देवौपुराणम् । “पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दीपदं
भवेत् । प्रासादे दीपदं शल्यं भवेत् यावज्जलान्तकम् ॥ गृहा-
रन्ध्रेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र
प्रासादे भवनेऽपि वा” ॥ वाटीव्यवस्था इस्तोऽप्यत्र कफोन्मुप-
क्रममध्यमाङ्गुलप्रपर्यन्तः । मध्यमाङ्गुलीकुर्योरयोर्मध्ये ग्रामा-
णिकः कर इत्यभियुक्तस्मरणादिति कल्पतरुत्वाकरो । भीम-
पराक्रमे भोजराजः “स्वामिहस्तप्रमाणेन धर्मपत्नीकरणे वा ।
मापयेद्गर्भमावन्तु गृहकर्मणि कीविदः ॥ रूपाष्टकै ८१ विनि-
हतो भवनस्य बन्धः कर्तुः स्वमृच्छमिह युग्मशरैकनिघ्नं १५२ ।
एकीकृतं रसनिशाकरयुग्ममक्षयेषं ततो भवति पिण्डपदं
गृहस्य । गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैर्गु-
णितम् । रविभूधरत्रिंशत्योगहृतं भवनायव्ययस्थिति ऋक्ष-
पदम्” ॥ रूपाष्टकैकाशौत्या विहिततः १पूरितः । भवनस्य
बन्धो दीर्घप्रस्तारमिलितहस्तः स्वमृच्छं तत्संख्यान युग्मशरैक-
विघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरयत्तपूरितम् एकीकृतं पूर्वाङ्गेन मिलितं
रसनिशाकरयुग्म २१६ । भक्तयेषं योडयाधिकद्विशतहृता-
वशिष्टं संख्यान पिण्डपदसंघं गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमा-
हृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैः षष्टदिनवाष्टभिर्यथाक्रमं
गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशदयोगहृतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तविंशतिभिर्हृतं गृहस्य यथाक्रमम् प्रायव्ययस्थिति
ऋक्षपदं भवतीत्यर्थः । “रुद्रहस्तमिते बन्धे भरण्या योगतो
यथा । प्रायादयो भवन्त्येव वसुपट्टतिथियुचिताः” ॥ ८ । ६ ।
१५ । २ । अथ यत्तत्तत् दीयते पश्चात्तदेवायातौति । यत्र
तु श्रेयो नास्ति तत्र हारकाङ्क्षः श्रेयः “श्रेयाद्देन फले बोध्ये

शेषाभावे तु हारकात् । अङ्गादेव फलं बोध्यमिति तन्मविटां
मतम् ॥ इत्युक्त्वात् । “व्याधिकं न कर्त्तव्यं गृहमाया-
धिकं शुभम् । अष्टाविंशप्रेतभागा नरभागाश्च विंशतिः । भागा
द्वादश गन्धर्वाश्चत्वारो देवतांशकाः । प्रेतभाग परित्वञ्च
नरभागे गृहं शुभम्” ॥ सारसंपदे । “न कोणेषु गृहं कुर्यात्
नाप्यस्तेनापि मध्यतः । कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं
भवेत् ॥ मध्ये च सर्वमायः स्वात्तस्मादंतद्विजयेत् । पूर्वप्रवो
हृदिकरो धनदयोत्तरप्रवः ॥ दक्षिणप्रवतो मृत्युः धनहा
पश्चिमप्रवः” ॥ वास्तुनः प्रागादिनौचत्वफलम् । “प्रागादिस्थे
सलिले सुतहानिः शिथिभयं रिपुभयं च । स्यौकनंहः स्रोदोध्यं
नेस्त्रं वित्तात्मेजविहृदौ च ॥ भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्वात्
सर्वकामिकः । उडम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
प्लक्ष्मणोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्यये । जम्बोरपुगपनसा-
म्भ्रककेतकीभिर्जातोसरोजतगरपत्रमक्षिकाभिः ॥ यत्रारिकेल-
कदलीदलपाटलोभिर्युक्तं तदाश्रमपदं श्रियमातनोति ।
शोभना दाडिमाशोकपुन्नागविस्वकेशराः ॥ रक्तपुष्पाङ्गयं
प्राज्ञेः क्षीरिणा च पशोर्मयम् । कण्टकवरिमयं कुर्यात् गृह-
भेदश्च शास्त्रमलिः ॥ कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः
क्रमात् । यद्विश्यं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम्” ॥ स्वन-
क्षत्रेण गृहदिङ्निर्णयः । “वास्तु प्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन प्रेते खलु नित्यकालम् । विभिस्तु मासैः परिहृत्य
भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ भद्रादिके वासवदिक-
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा । प्रत्यक्षशिराः
स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादिकोर्वैरशिराः सनागः । मूर्द्धि
खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्थक्षयं विद्यात्
सर्वसम्पत्तयोदरे । एकं नागोडुसंशुद्धो हे चेदक्षिणपश्चिमे

विशालं पूर्वतो हौनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् ॥ केचिद्वृत्तिगभागे
तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः । ऐशान्यां देवशाला स्यात् आग्नेय्याच्च
महासनम् ॥ आयुष्करन्तु नैऋत्यां वायव्यां कोपमन्दिरम् ॥
मत्स्यपुराणे । “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ऋषेष्ठे मृत्युस्तथैव च ॥ आपादे धनरत्नानि
पशुवर्जमवाप्नुयात् । श्रावणे काञ्चनं पुत्रान् हानिं भाद्रपदे
तथा ॥ पक्षौनाश इषे मासि कार्तिके धनधान्यभाक् । मार्ग-
शीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥ माघे चाग्निभयं
विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् । शुक्लपक्षे भवेत् सौम्यं
कृष्णे तस्करतो भयम्” ॥ विशेषयति भोजः । “कर्किकुम्भ-
हरिनक्षत्रगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेपहप-
हृदिकजातदक्षिणोत्तरमुखानि कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति
दुर्मतिव्याधिगोकधनहानिमश्रुते । मौनचापमिधुनाङ्गनागते
कारयेन्न गृहमेव भास्करे ॥ न प्रधानगृहारम्भं कुर्यात् पौषे
शुचायापि । यदि कुर्यात् सौऽक्षरेण सहतीमापदं व्रजेत्” ॥
महाभारते । “मिषिहेऽपि हि काले तु स्वानुकूले शुभे दिने ।
वृषस्तगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥ त्वेदन संपदश्चैव
काष्ठादोनां न कारयेत् । श्रवणादौ बुधः पट्के न गच्छेद्विषयां
दिशम् ॥ अग्निपौडा भयं शौको राजपौडा धनक्षयः । संघरे
वृषकाष्ठामां कृत्वे वस्त्रादिपशुके ॥ शीरिहसौद्रवं दारु गृहेषु
न निवेशयेत् । कृताधिवामं विद्मैरनिलान्ननपौडितम् ॥
गजेर्विभग्नश्च तथा विद्युश्चिवांतपौडितम् । धैवदेवानयोत्पद्य
वज्रभग्नं उमगानजम् ॥ देवाद्यधिष्ठितं दारु मौपनिग्यविभी-
तकान् । कण्टकिनोऽमारतरुन् वर्जयेत् गृहकर्मणि । यटा-
ग्रत्यो च निर्गुण्यो कोविदारविभीतको । प्रचक शास्त्रलोदेव
पलायश्च विवर्जयेत् ॥ विक्षारात् दिगुलोपशायं दारं पुन्यः-

क्षया गृहम् ॥ गृहारम्भस्तु श्रवणादावप्याह राजमार्तण्डः ।
 “आदित्येज्यभरोहिणी-मृगशिरसिमाधनिष्ठोत्तरापोष्यौविष्णु-
 शतानुराधपवनैः शुभेः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिक्सेऽथ
 पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टित्यक्तदिने वदन्ति सुमयो
 वैशादिकार्यं शुभम्” । मातृस्ये । “चन्द्रादित्यबलं सन्धा-
 लम्न शुभनिरीक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् ॥ अश्विनीरोहिणीमूलसुत्तरत्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 ष्ठास्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥ वज्रव्याघातशूले च
 व्यतीपातेऽतिगण्डके । विष्णुभगण्डपरिषवर्जं योगीषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रसादेऽप्येवमेव
 स्यात् कूपवायीषु चैव हि” ॥ कल्पतरौ देवीपुराणम् । “यस्य
 देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गत्वा पूरशिलान्यासे
 शुभदस्तस्य पूजितः” ॥ यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
 कालः शुभदस्तस्य गत्वा पूरशिलान्यासे स कालः पूजित
 इत्यर्थः । मातृस्ये । “चैत्रेऽथ फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा
 माघवेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” ॥
 प्रतिष्ठासमुच्चये ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि इत्युक्तेराषाढे दक्षिणायने-
 ऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवीपुराणम् । “महिषासुरहन्त्राय
 प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । यत्तु कृत्यचिन्तामणौ । “गृहेषु यो
 विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स एव विदुषा कार्थ्यो
 देवतायतनेष्वपि” ॥ एतत्तु मासव्यतिरिक्तशुभचन्द्रादिविषयम्
 अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । ज्योतिषे । “उग्रं विशाखा-
 मदितिश्च शक्रं भुजङ्गमग्निश्च विहाय रोहम् । श्याम्य स्रलम्न-
 स्थिरमन्दरेषु कुर्याच्छुभैर्युक्तनिरीचेतेषु ॥ नवमहा भवेयुश्च
 यदि केन्द्रत्रिकोणगाः । दोषस्तदा चयं याति तमः सूर्योदये
 यथा” ॥ राजमार्तण्डे । “पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वाश्विं

वज्रयेद् गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
 अमावास्याष्टमीमध्ये पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवमीतस्य
 याम्यास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥ दीपिकायाम् । “गणेशं
 गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथं ब्रह्मान् । पूजयेत् क्षेत्रपालांश्च
 क्रूरभूतांश्च बाह्यतः । ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्गृहस्थाश्च देवताः” ॥
 ताश्च शिखिप्रभृतयो यथा । “शिखिं चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः
 कुलिशायुधः । सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ । गन्धर्वो भृगुराजश्च-
 सृगः पित्रगणस्तथा ॥ दौवारिकोऽथ सुप्तौवः पुष्पदन्तो जला-
 धिपः । असुरः श्रेष्ठपापी च रोगो हि मुख्य एव च ॥ भस्माटः
 सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा । आपश्चैवाथ सावित्री
 जयो रुद्रस्तथैव च ॥ अर्यमा सविता चैव विवस्वा विबुधा-
 धिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 आपवत्सस्तथा ब्रह्मवास्तुदेहगतास्त्वम । चरको च विदारो
 च पुतना पापराक्षसी ॥ स्कन्दार्यमा जम्भकाश्च पिलिपिञ्च-
 स्तथाष्टमः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहारम्भे प्रपूजयेत्” ॥
 महाकपिलपञ्चरात्रे “जलाधारगृहाद्यश्च यजिद्वास्तुं विधेयतः ।
 ब्रह्माद्यदितिपर्यम्ताः पञ्चाशच्चयसयुताः ॥ सर्वेषां किल
 वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंपूज्य दितान् सर्वान्
 प्रासादादीह कारयेत् ॥ अनिष्यत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म-
 धर्मिणोः” ॥ तत्तद्देवताभेदेन वलिमन्त्रोभयविधेयानुक्ता ।
 “स्वर्गोपातालमर्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः । गृह्णन्त्रिमं वलिं
 ह्वयं तुष्टायान्तु स्वमालयम् ॥ मातरो भूतवेतासो ये चान्ये
 वलिकादिपः । विष्णोः पारिपदा ये च तैऽपि गृह्णन्त्रिमं
 वलिम् ॥ पित्रभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो वलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
 अभावाद्गृहमार्गस्य कुम्भपुष्पादिभिर्यजेत् ॥ आहुचितकरं

वास्तुसुत्तानमसुराकृतिम् । स्मरत् पूजासु कुडादिनिवेशे
 त्वधराननम्” ॥ देवीपुराणे । “मध्यभागे ततः कुर्यात् वासु-
 देवस्य पूजनम् । श्रियश्च पूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
 गन्धाढ्यपुष्पनैवेद्यधूपार्घ्यैः सुरसत्तम । ततः सपूजयेत्तस्मिन्
 सर्वलोकधरां महीम् ॥ सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरण-
 भूषिताम् । ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत्” ॥ तथा । “एवं
 प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् । अपूजिता विनिघ्नन्ति
 गृहारम्भेषु कारकम् ॥ गृहादेः शिल्परूपत्वात् विश्वकर्मापि
 पूज्यते । शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे । स्वाहा
 ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मतं मम” ॥ ज्योतिषे । “तद्वस्तायत-
 मावगर्त्तमतुलं कर्तुर्विशुद्धे दिने खात्वा शाद्वलगोमयैः शुचितरं
 कृत्वाम्बुपूर्णं सुरान् । संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वास्त्र-
 शाङ्खायुत दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तीष्यतेः ॥
 वास्तीष्यते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक । गृहाणार्घ्यं मया
 दत्तं गृहारम्भं करोम्यहम् ॥ मम सर्वहितार्थाय विष्णु-
 लोकाय वै नमः । गर्त्ते तस्मिन् मलिनभरिते निश्चलं वारि-
 भक्तुः स्वैर्यं प्रकुर्याज्जनयति हितं दक्षिणावर्त्तयोगात् ।
 वामावर्त्ते भवति विपदे स्वामिनाशश्च कुर्यात् भूमिच्छेदाद्
 व्रजति सघुतां वित्तनाशं लभेद्वा” ॥ देवीपुराणे । “ततो गर्त्ते
 खनेमध्ये हस्तमात्रं प्रमाणतः । चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात्
 सुसमितम् । आचार्यैः प्राञ्जुर्गो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् । तस्मिन् शुक्लानि
 पुण्याणि पक्षिपेदोमितिस्मरन् । तदागर्त्ते परीक्षेत दधिभक्ता-
 न्वितं क्षिपेत् । ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेय्यां स्तम्भरोप-
 षम् । द्वारं नवमभागे तु कार्यं वामात् प्रदक्षिणम्” ।

द्वारस्य विशेषमाह “तृतीयतुर्ययोः प्राच्यां याम्ये तुर्ये च पश्चिमे । तुर्यपञ्चमयोः पञ्च त्रिषतुर्येषु चोत्तरे” । वामात् प्रदक्षिणमिति गृहाभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्यमित्यर्थः । तत्र प्रयोगः । कृतस्नानादिः शुभे लग्ने वास्तु-दक्षिणभागे चतुरङ्गलखातहस्तामात्रगते बहुतरनूतनलक्षणो-मयोपलिप्तजलपूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादि नमो-ऽन्तेन स्वं स्वं नाम्ना पूजयेत् । गणेशाय इन्द्राय वक्रये यमाय नैऋताय वरुणाय कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय सूर्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्यः चैत्रपालेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने पर्जन्याय जयन्ताय इन्द्राय सूर्याय सत्याय ऋगाय आकाशाय वायवे विष्णवे पुष्णे वितथाय गृहक्षताय यमाय गन्धर्वाय भृङ्गराजाय ऋगाय पित्रभ्यः दीवारिकाय सुग्रीवाय पुष्पदन्ताय वरुणाय असुराय शेषाय पापाय रोगाय अहये मुख्याय भस्मा-टाय सोमाय सर्पाय अदित्यै दित्यै आपाय सावित्रे जयाय रुद्राय अर्यम्ने सवित्रे विवस्वते इन्द्राय मित्राय राजयक्षणे पृथोधराय आपवक्त्राय ब्रह्मणे चरक्यै विद्यार्थ्यै पूतनार्यै पाप-राक्षस्यै स्कन्दाय अर्यम्ने जम्भकाय पिलिपिञ्जाय वासुदेवाय । नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन पूजयेत् । त्रियै वासुदेवगणाय पृथिव्यै । ८१ । पृथिव्यर्घ्यमन्वस्तु । “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि । वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरिषि मे” ॥ ततः प्रणम्य प्रार्थयेत् “शुभे च शोभने देवि ! चतुरस्रे महौतले । शुभदे शुभगे देवि ! गृहे काश्यपि रम्यताम् ॥ अव्यङ्गे चाचते पूर्णे सुनेष्टाङ्गिरसः सुते । तुभ्य कृता मया पूजा समृद्धिं गृहिणः कुरु । वसुन्धरे वरा-रोहे स्थानं मे दीयतां शुभे ॥ त्वत्प्रसादान्नृणां देवि ! कार्यं

मे सिध्यतां द्रुतम् । अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समा-
 श्रिताः । तेभ्यो वलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनसुत्तमम् । भूतानि
 राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ॥ ते गृह्णन्तु वलिं सर्वे
 वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः” । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तवलिं दद्यात् ।
 ततः “प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानौह
 वमन्ति तानि वलिं गृह्णीत्वा विधिनोपपादितम् ॥ अन्यत्र
 वास परिकल्पयन्तु क्षयन्तु तानौह नमोऽस्तु तेभ्यः” । तत-
 स्तरिमन् गर्त्तं दधिदूर्वापुष्पफलाम्बुपङ्क्तवसुखेनाम्बुपूर्णघटेन
 एषोऽर्घ्यः वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । “श्रिष्वाचार्य्यय
 देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे” । स्वाहेत्युचार्य्य विश्वकर्मणे नम
 इति पूजयेत् । ततः “वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय यात्रि-
 कात् । इष्टकर्मप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च” । क्षमध्वमिति
 विसर्जयेत् । ततस्तदर्घ्यं जलपूरितगर्त्तं प्रणवेन शुक्लपुष्पं क्षिप्वा
 शुभागुभं पश्येत् निश्चल चेत् कर्तुः स्वर्थं जनयति दक्षिणाव-
 र्त्तात् दितं वामावर्त्तात् विपदं नाशं भूमिच्छेदादितनाशं
 जघुतां वा ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकाया गर्त्तं पूर-
 येत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि प्रदक्षिणाश्चतुरः कौलकान्
 “विशन्तु ते तले नागा लोकपालाश्च कामगाः । गृहे त्वस्मिंश्च
 तिष्ठन्तु आयुर्वल्लकराः सदा” इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं
 रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत
 चाम्नेय्यां गर्त्तं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र
 मन्त्रः । “यथाचलीगिरिर्मैरुर्हिमवांश्च यथाचलः । शुभप्रद-
 गृहस्तम्भ तयात्वमचली भव” ॥

• पथ गृहप्रवेशः । “स्याप्यं समाप्यं क्रतुयूपकाष्टं गृह-
 प्रवेशो गजवाजि बन्धः । ग्रामे प्रवेशो नगरे पुरे वा दिने
 प्रयस्तानि शनेयरस्य ॥ ज्येष्ठादितिभ्यां संयुक्तं गृहारम्भोदि-

तच्च यत् । सत्सर्वं योजयेद्देशमवेशे दैवचिन्तकः” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्द्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृहो । अनु-
नितः सुखौसग्वौसपत्नीकस्तथैव च ॥ कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ
पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्य-
वसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विधेच्च” ॥
महाभारते “पारावतमयूराय शुका वै सारिकास्तथा । गृह-
स्थेन सदा पीष्या आत्मनः श्रेय इच्छता” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“गोगजाश्वाविशालासु तत् पूरौपस्य निर्गमम् । अस्तं गते न
कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे” ॥ गृहसुपक्रम्य गोभिलः । “वर्ज-
येत् पूर्वतोऽश्वत्यमक्ष दक्षिणतस्तथा । न्यग्रोधमपराह्णशुद्ध-
राक्षायुडुम्बरम् ॥ अश्वत्योऽग्निभयं कुर्यात् अक्षौ ब्रूयात्
प्रमायुकान् । न्यग्रोधो राजसं पीडा कुक्ष्यामयसुडुम्बरा.” ॥
अक्षः पकैटौ प्रमायुकान् प्रकृष्टपित्तानमायुः पित्तमित्यमरः ।
इति गृहारम्भप्रवेशौ ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिस्यविशाखहस्ताचित्रोत्तराग्निपवनादि-
तिरेवतीषु । जन्मर्क्षं जीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ धार्यं नव
वसनमौश्वरदेवतुष्टौ । नववस्त्रपरोधानम् ॥ पुण्यार्कोदिति-
पित्रमित्रमयभृदित्तधुवत्वष्टृषु सुक्तादन्तसुवर्णविद्रुममणौन्
दध्यादिषुहे हरो । पुष्टेज्ये समये शुभे ध्रुवसुराचार्यादितो-
ज्येऽङ्गना नो रत्नं विभृयात् प्रवाजकमणौन् शङ्खं हिता
स्वामिने” । इति रत्नधारणम् । पूर्वं क्रीपुसामान्येन विधाय
पश्चात् स्त्रिया विग्रेधनिषेधः । “मूलेन्दुपूर्वात्रयधाम्यपित्र-
मपांमिश्रान्नानिलशूक्तिमयः । खट्वादिमन्थारण्येषु कुर्यात्
तियो विमन्त्रे च शुभे शुभाहे” इति खट्वादिधारणम् । “मैत्रे-
न्दुपोष्ण-पितृभादितिवाजिचित्रा हस्तोत्तरात्रयहरोत्पविधाष्ट-
भानि । एतैश्चभोद्वयमासनपादुकादि-सम्भोगकार्येस्तुदिन

मुनिभिः शुभाहे” । औपतिसंहितायाम् । “हस्तादिति
ब्रह्मगुरुत्तरेषु पौष्णाश्विन्मूलेन्दुमचित्रमेष्टु । वारेन्दुनीवेश्व-
सितेन्दुजानां शय्यासनादीनि हितप्रदानि” । चिन्तामणौ
हारीतः । “हरिकरमरुदनुराधाविधातृपौष्णादितिद्वयोत्तरमे
भोजनविधिग्रय्यासनभोगारम्भो हितार्थाय” इत्यलङ्कारादि-
धारणम् ।

“पुण्या मैत्रकरोत्तरस्ववरुणमङ्गाभ्युपितेन्दुभैः शस्तेऽर्के
शुभवारयोगतिथिषु कूरे स्ववीर्येषु च । पुष्णेन्दौ जलराशिरी
दशमगे शुक्ले शुभांगोदये प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदो
क्षीवेन्दुपुत्रोदये । वारुणमूलविशाखसौम्यध्रुवहस्तपौष्णपुष्येषु ।
तर्कगुल्ललतादीनामारोपणं प्रशस्तम्” ॥ वृक्षादिरोपणम् ।

अथ पुष्करिण्यारम्भः । मत्स्यपुराणे । “प्राप्य पक्ष शुभं
शुक्लमतीते चोत्तरायणे । आषाढे हे तथा मूलमुत्तरा त्रयमेव
च ॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्य. पूर्वभाद्रपदे तथा । हस्ताश्विनी
रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रति-
ष्ठादिषु शस्यते” ॥ अतीते प्राप्ते गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ।
भविष्ये । “प्रतिपक्ष द्विताया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी
त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता ॥ सोमो वृहस्पतिश्चैव
शुक्रश्चैव तथा बृधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायाग-
कर्मणि” ॥ व्यवहारसमुच्चये । “प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य
विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कृष्णपक्षे
च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते । द्वादश्येकादशौराका शुक्ले
छथे च पञ्चमी ॥ अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठाया हरेः शुभाः ।
ध्रुव सप्त ऋदुवर्गे वारुणे विष्णुदैत्रे मरुददितिधनिष्ठे शोभने
वासरे च । त्रिदशमदनजन्मैकादशे शीतरश्मी विबुधकृति-
रभीष्टा नाङ्गिनश्चतुर्हीने” ॥ देवताघटनम् । प्राञ्जेशवासव-

करादितिभास्विनोषु पौष्णामरेष्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्तुः
शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्या हरे शुभतिथौ विधिवत्
प्रतिष्ठा ॥ पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु पौष्णानिलेशमघ-
रोहिणौमूलहस्ते पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्या-
भिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा” ॥ महेशादिप्रतिष्ठा । ध्रुव-
मृदुनक्षत्रगणे रवि शुभवारेषु सुतिथौ दीक्षा । स्थिरलग्ने शुभे
चन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे । दीक्षाकरणम् । भुजवले । “युगादा-
वयने पुण्ये कर्त्तव्य विषुवद्वये । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने
पुण्येऽथ पर्वसु ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य दीक्षणे ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी” ॥ पञ्चपुराणे ।
“प्रतिपद्नदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रिया देव्या
द्वितीया च तिथौनासुत्तमा स्मृता ॥ तृतीया त्वयवान्या च
चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य
च ॥ सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाद्याष्टमी तिथिः । मातृणां
नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥ एकादशी ऋषीणाञ्च
द्वादशी चक्रपाणिनः” ॥ चक्रपाणिन इति पणव्यवहार
इत्यस्मात् । “त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्य च चतुर्दशी । मम
चापि सुनिश्चेष्ट पूर्णमासी तिथिः स्मृता” ॥ इति देवप्रतिष्ठा ।

“शुभहरिधटलग्ने देवराट्पुग्विशाखाविनयनविधियाम्य-
हम्बसर्पान्यभेषु सुकरणतिथियोगे शुक्रजीवार्कवारे तरणिघटन-
मिष्टं चन्द्रताराविशुद्धौ” । नौकाघटनं “शुभाद्दे विष्णुशुग्मे-
न्दुभगमेचाग्विपाणिषु । चालनं घटनस्यानात् नावः शुभ-
तिथीन्दुषु” ॥ निष्यस्य नौकाचलनम् । “अश्लिष्टकरेभ्यसुधा-
सुधानिधिपूर्वामित्रधनाप्युतमे शुभलग्ने । तारकयोगतिथो-
न्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे” ॥ नौयाद्या । चारोतः ।
“जम्भाधाने मिधनगे प्रत्यरो च विपत्करे । यदि व्याधिः

समुत्पन्नः क्षीयाय मरणाय वा ॥ यदा ताराः शुभाः पुंसां
 नक्षत्रस्याशुभं फलम् । तत्र नात्यन्तिकं श्रेयमेवमन्यत्र
 पण्डितैः ॥ तद्यत्र चन्द्रमास्तस्य गोचरे चाशुभप्रदः । तदा
 नूनं भवेमृत्युः सुधासम्पीतदेहिनः ॥ शिखिगुणरसेन्द्रिया-
 नलशशिधिषयगुणर्तुपञ्चमपक्षाः । विषयैकचन्द्रयुग्मार्णवा-
 ग्निरुद्रानिलदहनाः । भूतगतपक्षघस्यो ह्यो त्रिंशच्छततार-
 कामानम्” ॥ तदनुसारेण फलकथनम् । “आर्द्रा श्लेषा
 स्वाती पूर्वा ज्येष्ठासु च यस्य रोगजन्म स्यात् । धन्वन्तरि-
 णापि चिकित्सितस्य तस्यास्यो न स्युः” कौशिकः । “कृत्ति-
 कासु यदा व्याधिर्दृष्टा संप्रतिपादितः । नवरात्रं भवेत्
 पौडा विरात्रं रोहिण्योषु च ॥ नृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां
 सुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ॥
 नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेक मघासु च । ह्यो मासौ पूर्वफल्गु-
 न्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥ ज्येष्ठे च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्ध-
 मासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः ॥
 मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूले न जायते
 मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् ॥ उत्तरे विंशतिर्ज्या ह्यो मासौ
 श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमास वारुणाञ्च दशाहकम् ॥
 न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् । रेवत्यां दिनवि-
 शत्या चाहोरात्रं तथाश्विनौ ॥ प्रालैर्विमुच्यते नित्यं भरण्यां
 नात्र संशयः । कौशिकेन समादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ॥
 ‘नक्षत्रं प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता ।’ शौरहृदस्य समिधो
 जुहुयादग्निदेवते ॥ तिलमथतान् याम्ये घृतमेवाग्निदेवते ।
 प्राजापत्ये जुहुयात्तु ग्राम्यबीजकरञ्जकम् ॥ सौम्ये गव्यं पयो
 रौद्रे सर्पिर्मधुसन्नन्वितम् । अदितिर्देवता यस्य घृताक्तास्त्रिल-
 तण्डुलाः ॥ पायस सर्पिषा चैव बृहस्पत्यधिदेवते । सास्यौ-

पधिस पत्रश्च सर्पिः सर्पाधिदेवते ॥ पितरो देवता यस्य
 एताक्तास्त्रिलतण्डुलाः । अचता नाज्ययुक्ताश्च भगे सर्पिस्त-
 थोत्तरे ॥ सावित्रे दधिहोमो त्वष्ट्रे चित्रोदन इविः । यवाः
 स्वात्याश्च होतव्याश्चन्द्राग्निभे तु पायसम् ॥ मैत्रे सर्पिस्तु जुहु-
 यात्तदेव चेन्द्रदैवते । यथोपपन्नमन्नश्च जुहुयाच्चैवर्तते तथा ॥
 अश्वेदेवते शालिवीजं वैश्वदेवे तु रूपकम् । रक्तानां तण्डुला-
 नाश्च होतव्य विष्णुदैवते ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थसमिधो वसु-
 दवते । वारुणे वारिजातानां पुष्पाणां होम इष्यते ॥ अजैक-
 पादे होतव्यं प्राजापत्येन ततसमम् । अहि व्रधे तु नक्षत्रे
 पिष्टकाश्च प्रशस्यते ॥ पौष्णे फलान्यखण्डानि हुनेदष्टोत्तरं
 शतम् । सावित्र्या हुतमेतत्तु ब्राह्मणाभिहितं पुरा ॥ ज्ञात्वा
 चेव तु होतव्यं सद्यो ज्वरहरं परम् ॥ भीमपराक्रमे । “कृत्ति-
 कायां पिष्टककागमुखे दध्युदकश्च देयम् । रोहिण्यां पिष्टक-
 गोमुखे शाकम् ॥ मृगशिरसि पिष्टकमृगमुखे माषो देयः ।
 आर्द्रायां पिष्टकगोमुखे रक्तम् । पुनर्वसौ पिष्टकवराहमुखे
 पटोलम् । पुष्ये पिष्टककागमुखे पायसम् । अश्लेषायां पिष्ट-
 कवराहमुखे दृतम् । मघायां पिष्टकवानरमुखे तिस्राः ।
 पूर्वफल्गुन्यां पिष्टकनरमुखे सुहतिस्तपूपिकाः । उत्तरफल्गुन्यां
 पिष्टकधनौषर्दमुखे शाकम् । हस्तायां पिष्टकमहिषमुखे
 पुष्करमूतम् । चित्रायां पिष्टकव्याघ्रमुखे तगरपुष्पम् । स्वात्यां
 पिष्टकमार्जारमुखे तिस्राः । विशाखायां पिष्टकव्याघ्रमुखे
 गुडभक्तम् । अनुराधायां पिष्टकमृगमुखे कुशत्थम् । ज्येष्ठायां
 पिष्टकमूपिकमुखे धन्याकम् । मूले पिष्टकमार्जारमुखे तिस्रम् ।
 पूर्वाषाढायां पिष्टककुम्भीरमुखे वचा । उत्तराषाढायां पिष्ट-
 कहृषमुखे शाकभक्तम् । श्रवणायां पिष्टकमहिषोमुखे रक्तम् ।
 धनिष्ठायां पिष्टकनरमुखे शाकभक्तम् । शतभिषायां पिष्टक-

वानरमुखे पिप्पली । पूर्वभाद्रपदायां पिष्टकनरमुखे सित-
 तण्डुनाः । उत्तरभाद्रपदायामप्येवम् । रेवत्यां पिष्टकनरमुखे
 गुडभक्तम्” । अश्विनौ भरण्योरप्येवम् । एवं नक्षत्रदोषदे कृते ज्वरो
 नश्यति । एतद्विधानन्तु प्रथमं गन्धपुष्पधूपदोषनैवेद्यैः सदोष-
 माख्यपताकैः प्रपूज्य कार्यम् । “उरगशताभिषाद्वाज्ये छयाम्य-
 त्रिपूर्वास्वपि च रविजभौमे चार्कवारेण योगे । यदि भवति
 चतुर्थी द्वादशौ भूतपष्टौ निगदित इह जन्तोर्नाशकाक्षः प्रविष्टः ॥
 चरराशौ विलग्नस्थे द्विदेहाह्ने च पश्चिमे । रोगस्य प्रगमः प्रश्ने
 विपर्यासे विपर्ययः ॥ शुभमहाः सौम्यनिरौचिताश्च विलग्न-
 सप्ताष्टमपञ्चमस्थाः । त्रिपङ्दशा येषु निशाकरः स्यात् शुभं
 वदेद्रोगनिपौडितानाम् ॥ पापर्क्षेषु प्रग्नलग्ने पापसंयुतवौचिते ।
 तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं भवेत्” ॥ मरणसूचकयोग-
 द्वयम् । “मन्दः पापसमेतो लग्नास्त्वमः शुभैरसुतदृष्टः ।
 रोगार्तः परदेशे चाष्टमगो मृत्युकर एव” ॥ परदेशस्थस्य
 रोगज्ञानं मृत्युज्ञानञ्च । “मूलमघाद्वाश्लेषा भरणी विशाखाग्नि-
 देवतेषु नरः । गरुडप्रियोऽपि दष्टो न प्राणिति दम्भशूकेन ॥
 पालाञ्जनालेपनलावणैस्तु देवविषं समुत्सारयति” ॥ दष्टस्य
 गारुडीमूलं यदि दृष्टमश्यामलं भवति । गारुडी पुनर्नवा ।
 “अर्कजटावल्कलमसृण चूर्णमतिशिशिरसलिलसंयुक्तम् । पीत-
 मडिकनकगोनाशहयारिविषाणां विद्रावणम् ॥ ओषसलिल-
 मसृणवर्तितकाकलिकामूलपानलेपनेन । अपसरति मण्ड-
 लिविषं मारुतविकृतमिव घनहृन्दम्” ॥ ओषसलिलं काञ्जिकं
 काकलीमूलं गुञ्जामूलम् । “लज्जालुकामूलं नीलीमूलमात-
 पतण्डुसज्जलेन । मण्डलिविषमतिविषममपि पीतं निवा-
 रयति ॥ यः पिबति पुष्यदिवसे जलपिष्टं सितं पुनर्नवा-
 मूलम् । पार्श्वेनापि न खलु विचरति तस्याहि वृश्चिको

धर्मम्” ॥ श्वासातपीयकर्मविपाके । “महापातकजं चिह्नं
सप्तजन्मसु जायते । उपपातकजं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरा-
र्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य
परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कच्छादिभिः शमः ॥
कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणौ तथा । मूत्रकच्छाश्मरी-
काया अतीसारभगन्दरौ ॥ दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातो-
ऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापीद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयकृत्प्लीहशूनरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णस्वरच्छर्दि-
भ्रममोहगलग्रहाः ॥ रक्तावुदविसर्पाद्या उपपापीद्भवा गदाः ।
दण्डावतान कश्चित्त्र वपुः कम्पविचर्चिकाः ॥ धर्मौकपुरण्ड-
रीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अथ चाद्या नृणां रोगा
अतिपापीद्भवा मताः ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते रोग-
सङ्गराः । उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥
महापापे तु सर्वे स्यात्तदर्हन्सूपपातके । दद्यात् पापे तु पष्ठायं
कल्प्य व्याधिवलाबलम् ॥ लक्षमुच्चाधचं पुण्यं प्रदद्याद्देवता-
र्चने । दद्याद्भिजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥ गोदाने
वत्सयुक्ता गोः सुशीला च पयस्विनी” ॥ गोदानमधिकृत्यादि-
पुराणे । “परीगयेव जायेत तेजस्वी च भवेत्सरः” ॥ मनुः ।
“ओषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव
प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्” ॥ ऋगदोनेरुण्यम् ।
शातातपः । “यथा निदानं दोषोत्यः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽस्पृष्टे हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ॥ सारावस्थाम् ।
पथ्याशिते शौलवतां मराणां सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुरत्र चित्त्यं सदा हृदमुनिप्रवादः” ॥
व्यासमाह याज्ञवल्क्यः । “वर्त्याधारस्तेजयोगाद् यथा दोषस्य

संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंशयः” ॥
यथा चाविकलवर्त्यादिसत्त्वे प्रचण्डवातादिना दोषनाशस्तथा
सत्त्वप्यायुषि चाशुभकर्मवशात् नौदुर्गवत्तं युष्ठाप्यसेवित्वा-
दिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथाशाम्नाश्च निर्णीतो
यथा व्याधिचिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः
कर्मजो बुधैः” ॥ तच्चिकित्सायां भारतीशभट्टाचार्यः । “दानै-
र्दद्यादिभिरपि द्विजदेवता गोमुखर्चनाप्रणतिभिश्च लपेद्भ-
योभिः । इत्युक्तपुण्यनिचयेरुपचोयमानाः प्राक् पापजा यटि-
रुजः प्रथमं प्रयान्ति” ॥ अतएव हेमाद्रिभृतानखण्डे तत्त-
द्भोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
सर्वपां रोगाणां शमकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
कमलोद्भव” ॥ कर्मदोषोभयजव्याधी च । “दानादिभिः
कर्मभिरोषधीभिः कर्मजये दोषपरिजये च । मिहयन्ति ये
यत्नवतां कथञ्चित्तत्कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” ॥ अतएवोक्तम् ।
“प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्यमघं
यस्माद्विशुषं परिपच्यते” ॥ केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदृष्टै-
रनिलादिदोषैरुपप्लुतैः स्त्रेषु परिष्वलद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
भृतां विकारास्तो दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ॥ बृहस्पतिः ।
“अज्ञातौषधमन्त्रस्तु यद्य व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽयं
समादत्ते सदण्डप्रचौरवद्विपक्” ॥ नन्दिपुराणे । “अथ्ये कं
नौरुजं कृत्वा जन्तुं यादृशतादृशम् । आयुर्वेदप्रभावेण किन्न
दत्तं भवेद्भुवि” ॥ किन्न दत्तं भवेदिति सर्वदानफलं लभते
इत्यर्थः । लिङ्गपुराणम् । “प्रायुष्ये कर्मणि क्षोणे लोकोऽयं
द्रूयते मया । ओषधानि च मन्त्राश्च न होमो न पुनर्जपः ।
त्वायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम्” ॥ इति काल-
वाक्यम् । हरिवंशेऽपि । “दैवं पुरुषकारेण न शक्यमति-

वर्त्तितुम्” इति । “न गृह्णन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गता-
युषः । दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाक्यमरुन्धतोम्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “हरिं गोद्विजचन्द्रार्कसुराग्नीन प्रतिपूज्य च ।
शृण्वन् मन्त्रमिमं पुण्य विद्वान् भेषजमारमेत् ॥ ब्रह्मदद्या-
श्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कनिलानलाः । ऋषयश्चौषधिग्रामा भूत-
सघाथ पान्तु ते ॥ रसायनमिवर्षीणा देवानाममृतं यथा ।
स्वधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते” ॥ स्वयं भक्षणे तु ते
इत्यत्र मे इति वदेत् । अविशेषेण भक्षणेऽपि पठेत् । “हरि-
दये गुरुबुधेन्दुमितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे
भेषूपपन्नगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्चविष्टिरहितेष्वगद शुभाय” ॥
औषधकरणम् “चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुण-
विष्णौ । वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु” ॥ वस्ति-
शर्मपुटः विरेचन विरेक । वेधी व्रणादिवेध । “पौष्णा-
श्विनो द्रविणशक्रसमीन्द्रपुष्याहस्तादतौन्दुहरिमूल हुताश-
मित्रैः । चित्रान्वितैर्मृगबुधेन्दुरवौज्यवारे भेषज्यपानमचिरा-
दपहन्ति रोगान्” ॥ उत्तरात्रयेऽपि बहुलमृगीति वचनात् ।
रत्नमालायाम् । द्युनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सदृग्दृष्टेः नितरा बल
वत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कौर्त्तिता नियतमौषधसेवा’ ।
द्युनादिषु पादयोगे क्षणशून्येषु आयुष्मानित्यादिनित्ययोगे ।
भीमपराक्रमे । “भेषज्यपाने गुरु सोमशुक्रा शुभ विलग्न दिवसो
रवेश्च । तिथावरिके करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीर
सङ्गे” ॥ तत्रैव “रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे” इति
वचनाद्गोहिण्यामपि । “ध्यादित्येषु चरेषु शक्रादिनक्षत्रपुष्योप-
चन्द्रेषु च । क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्दावशस्ते तथा ॥
केन्द्रस्थेष्वशुभेष्वकामतिथिषु सान गदो मुक्तिः । शस्तं तत्र
न शोभनाविधिभुजङ्गर्चन्दु सदाधरा” ॥ रोगिसन्नामम् । “सेवा

चक्रे सप्तशीर्षे सप्तपृष्ठे तथोदरे । पादयोः सप्त ऋक्षाणि
 साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥ स्वामिभाट्टृत्यमं गण्यं भृत्यभात्
 स्वामिसं ततः । निष्फलं पादपृष्ठस्थे सफलं मस्तकोदरे” ॥
 सेवा चक्रम् । “ध्रुवलघुमृदुवर्गे वासवे विष्णुदेवे विकुञ्जरविज-
 वारे केन्द्रकोणेषु सत्सु । द्वितनुवृषभपञ्चास्योदये चन्द्रशुद्धौ
 सुतिथिकरणयोगे दर्शनं भूमिपानाम्” ॥ राजदर्शनम् ।
 मत्स्यपुराणे । “राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
 पुरस्तात्तु तथा पश्चात् आसमन्तु विगर्हितम् ॥ स्वयं तथा न
 कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः । स्वगुणाख्यापने चैव परमैव
 प्रयोजयेत् । परार्थमस्य वक्तव्यं सुखे चेतसि भार्गव । स्वार्थं
 सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयन्तु कदाचन” ॥ अस्य राज्ञः । “यज्ञा-
 प्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः । अहं किं करवा-
 णीति वाच्यो राजा विज्ञानता । नातिवक्ता न निर्वक्ता न च
 मात्सरिकस्तथा ॥ आत्मसम्भावितश्चैव न भवेच्च कथञ्चन ।
 आराधनासु सर्वासु भृत्यवच्च विचेष्टिते । कथासु दीर्घं क्षिपति
 वाक्यभङ्गं करोति च । विरक्तलक्षणं ह्येतदनुरक्तस्य लक्षणम् ।
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि-
 परिप्रश्नौ संप्रापयति चासनम् । इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा
 रविकुलोद्भव । यदप्यल्पतरुं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ पुरु-
 षेणासहायेन किन्तु राज्यं महत्पदम् । कामं क्रोधं मदं मानं
 लोभं हर्षं तथैव च । जितव्यतरिषड्वर्गं सत्वरं पृथिवो-
 चिता । न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुहिं परिभूयते । न भाव्यं
 दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्दिजते जनः । अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व-
 कर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म नष्टं भवेत् स्वयम् ।
 रोगे दर्पे च भान्ये च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव
 कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते । भृत्यैः सह महीपालः परौहा-

सञ्च वर्जयेत् । भृत्याः परिभवन्तौह नृपं हर्षणसत्कथम् ।
 पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव । त्रयमेतन्मनुष्यस्य
 पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृपेर्हृदिसमायोगात् दृश्यन्ते
 फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन” ॥
 महाभारते । “लामेन हर्षयेद् यस्तु न व्यथेद् यो विमानितः ।
 असंमूढस्य यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् । बलवान् शूर
 अरलान्प्लुष्टायेवानुगतः सदा । सत्यवादी सृदुर्दान्तः स राजव-
 सतिं वसेत्” ॥ नयमाह हरिवंशे नारदः । “अनुक्ते वापि
 सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम् । न्यायश्च प्राप्तकालश्च परा-
 भवमज्ञानता । वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरपि यद्धितम् ।
 आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेवाहृतं पुरा । यस्योत्तापकरं पथात्
 आरब्धं कार्यमोदयम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् स च बुद्धिमतां
 नयः । कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः
 पिण्डं कुपुत्रे तु नास्ति सत्यं कुराजनि । कुसौहृदे क्व विश्वासः
 कुदेशे न प्रजौव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ।
 अपकारिणि विश्वं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
 यस्तु न चिरं स तु जीवति । न विश्वसेद विश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
 विश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति । राज-
 सेविषु विश्वासं गर्भसङ्हरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
 चिरं स तु जीवति । शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिष ।
 पुनर्वहन्ति सभूय ततः शेषं न शेषयेत् । अद्रोहं समयं कृत्वा
 मुनीनामग्रतो हरिः । जघान् नमुचिं पश्चादपां केनेन पार्थिव ।
 कृत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
 जघानादौ जामातापि शतक्रतुः । न चामर्शे निवस्तव्यं सर्वैरे-
 वहिते रिपौ । पातयेत्तं समूलं हि नदौकूलमिव द्रुमम्” ।
 विष्णुपुराणे । “अल्पहानिस्तु सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ।

उपायतः समारब्धा सर्वे सिध्यन्त्यपक्रमाः” ॥ ज्योतिषे ।

“अन्यकं तदनुमन्दलोचन मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रोहि-
णौप्रभृतिभ चतुर्विधं नूनमत्र गणयेत् पुनः पुनः । लाभोऽन्धके
निकट एव हतस्य धौरैर्द्रव्यस्य लब्धिरिह केकरके प्रयत्नात् ।
द्रव्यश्रुतिर्भवति मध्यमलोचनाच्च न प्राप्तिकृत्तमविमलोचनमे
कदाचित्” । मत्स्यपुराणे । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा
बाहुमहस्रभृत् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
यस्तस्य कौर्त्तयेन्नाम कस्यमुत्पाद्य नित्यशः । न तस्य वित्त-
नाशः स्यान्नष्टश्च सभते पुनः” ॥ कल्हं प्रातः ।

अथ परीक्षा । “नो शुक्रान्तेऽष्टमेऽर्के गुरुमहितरवौ जम्भ-
मामेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मन्माख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारास्तु
चाय । नाडीनक्षत्रहोने गुरु रविरजमौनाय तात्तविशुद्धौ प्रातः
कार्या परीक्षा हितनुचरगृहागोदये गस्तलग्ने । अष्टम्याञ्च
चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहस्य जनिभौम-
दिने भवेत् । प्रायश्चित्त अनुराधा स्वधनिष्ठा पुष्या हस्ता-
त्रयं तथा । ज्येष्ठाधारुणपौष्णे च नाद्यारम्भे शुभोगणः” ।
नाद्यारम्भ ।

अथ क्षपिकर्म । तत्र कूर्मचक्रम् । “प्राङ्मुखो भगवा-
न्देव कूर्मरूपी व्यवस्थितः । आक्रम्य भारतं वर्षे नव भेदं
यथाक्रमम् । मध्यप्रागग्नि याम्यादि क्षत्तिकादित्रयत्रयैः
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः । पूर्वापरं भवेद्देधो-
वेधयोत्तरदक्षिणे । ईशानरक्षसोर्वेधो वेध आग्नेय मारुते ।
तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत् । नाभिशीर्षचतु-
ष्पादकक्षपुच्छे च मस्थितम् । अतिवृष्टिरनाहुष्टिः शस्तभा
भूपिका खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ।
एव देवगृहग्रामक्षेत्रनामर्चतो वदेत्” ॥ तथा च “यत्र यत्र

ध मन्त्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते समुद्योत्पाताः स्वां
 दिशं तत्र पौड्येत् । सौरिर्वलाधिको दुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभा-
 वहः । एकदा पौड्येद् यत्र भानुजः कूर्मपञ्चके । तत्र स्थाने
 महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दृष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं
 शान्तिपौष्टिकम् । कूर्माङ्गस्थदेशानाह । “मध्ये सारस्वता-
 मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः । पञ्चालशाल्माल्याण्डव्यकुरुक्षेत्र-
 गजाद्वयाः । मरुनैमिषविन्धाद्रिपाण्ड्यघोषाः स्यामुनाः ।
 काश्यपोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशोणौ
 च थारेन्द्रोगौडराट्टकाः । वर्धमानतमो लिप्त प्रागुज्योतिषोदया-
 दयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकोशलाः । कलिङ्गौद्रान्य-
 किष्किन्या-विदर्भशवरादयः । दक्षिणेऽवन्ति-माहेन्द्रमल्लया
 ऋष्यमूककाः । चित्रकूटमहारण्यकाक्षीसिंहलकोङ्कनाः । का-
 वेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः । नैर्ऋते द्रविडानन्ते-
 महाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः पल्लवः सिन्धुः पारसीकादयो
 मताः । पश्चिमे हैहयास्ताद्रिस्तेच्छवासशकादयः । वायव्ये
 गुज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः । उत्तरे चीननेपालह्रनकैकेय-
 मन्दराः । गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः । कैलाश-
 मद्रकाश्मीरस्तेच्छदेशाः खशादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गा-
 द्वारश्च टङ्गनः । काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादयः” ॥ इति
 कूर्मचक्रम् । देवलः । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्त-
 वासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गौद्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” ॥ तौर्थ-
 यात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा । व्यासः । “उपरा
 बहुला भूमिः पल्यानस्तस्कराहताः । सर्वे वाणिजिकाश्चैव
 भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ शस्यानिष्यत्तिरफला तरुणाः हृदि-
 शीलिनः । भविष्यन्त्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ॥
 पुरुषास्त्वं बहुलस्तु तद्युगात्तस्य लक्षणम्” ॥ तत्र ग्रामादिषु

स्वनामफलम् । ज्योतिषे । “अवर्गेऽष्टाविधुः के च षट्चे
वेदाष्टवर्गके । एकं ते सप्त पे वर्गे ये द्वयं शे च वक्रयः ॥ इत्य-
मष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नाम्निवर्गात्
स्वराच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् ॥ एकोक्त्याष्टभिर्भुक्ते शेष-
संख्या ध्वजादयः । ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा हवभो रामभो
गजः ॥ ध्वाङ्गश्चक्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् । ध्वाङ्ग-
श्चधूम्रहवभा गजः सिंहो ध्वजः खरः ॥ यथोत्तरबला एते
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभो योषे पुरे देशे मित्रनारो गृहेषु
च ॥ बलात् प्रायो भवेत्क्षामो न लाभो बलवर्जितात् ।
अ गुरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ॥ त भुजङ्गः प आशुः
स्यात् य वर्गे भः श मेपकः । नामादिवर्णतो ज्ञेया षष्टौ वर्गाः
क्रमादमौ ॥ यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः ।
ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यज्यास्तद्ग्रामवासिनः ॥ एव दुर्गे रणे
त्यज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-
दिशां क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते” ॥
व्यासः । “धनिनः ज्योतिषो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च
यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्” ॥ मत्स्यपुराणे । “फाल-
कृष्टे तथा देशे सर्ववौजानि रोपयेत् । विपक्षसप्तरात्रेण यत्र
रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठामध्याकनिष्ठाभूर्वर्जनीयेतरा मता” ॥

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये । “लाङ्गलं दण्डिका यूपं
योक्तृद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशाक्रान्त-
भादितः ॥ दण्डिका हलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तृयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चाग्रके द्वयम् ॥ दण्डस्थे च गवां
हानिर्यूपस्थे स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्तादौ चेत्वा-
रमादिनर्चके” ॥ इति लाङ्गलचक्रम् ।

अथ वौजीतिचक्रम् । “सूर्यमादुरगः स्थाप्यस्तिनाव्येका-

न्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् । वदने चोचकं
विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥ उदरे धान्यवह्निः स्यात् पुच्छे
धान्यक्षयो भवेत् । इति रोगभयं राज्ये चक्रे बीजोत्पत्तिर्भवति ॥
सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननक्षत्रात् । विनाडीकान्तरक्रमादिति
यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । विनाडीषु अश्विनौ-
भरणौ कृत्तिका दत्त्वा रोहिणी वह्निः कार्या मृगशिरस पादा
पुनर्वसु नाडीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः कार्यः एवं क्रमेणान्या
लेख्याः । चोचक शस्त्रशून्यताम् । ईतयः । “अतिष्ठष्टिरना-
ष्टष्टिः शलभा भूपिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेति
ईतयः स्मृताः” ॥ इति बीजोत्पत्तिचक्रम् ।

अथ वृषचक्रम् । “वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्चपूर्वकम् ॥ सुखाक्षिकर्ण-
शौर्षेण शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ॥ त्रीणि पृष्ठे द्वय पुच्छेऽष्टौ
पादे तूदरे त्रिकम् । हस्तप्रवाहबीजोत्पत्तिप्रारम्भादिदिनर्चकम् ॥
यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्वं शुभागुभम् । आस्ये दानिः सुखं
नेत्रे कर्णे भिक्षाटन तथा ॥ शौर्षे धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं
स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कष्टं शुभ पुच्छे भ्रमः पादे सुखं
हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः” ॥ इति वृष-
चक्रम् ।

दोषिकायाम् । “पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्तमिधान्यभेषु रिक्ता-
ष्टमौ विगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्वाङ्गामिगोसमुदाये विकु-
लाकिंवारी शस्त्रेन्दुयोगकरणेण हस्तप्रवाहः । हस्तप्रवाहवद्बीज-
वपनस्य विधिः स्मृतः । चित्रायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिर स्रमनु-
जाटये” ॥ भोमपराक्रमे । “यामि कृत्यं वसोवहं दक्षिणे
सोहितं न्यसेत् । उत्तरामिसुखो भूत्वा कर्षकः क्षपिमारभेत् ॥

हले तु योजिते यत्र चेत्रे ग्रहसं करोति गौः । तत्र स्याद्विगुणं
 ग्रहसमवश्यं गर्गभाषितम् ॥ कृत्यचिन्तामणौ वल्लभद्रः ।
 “सुखदः प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी । आरोग्यदा
 तृतीया च चतुर्थी कौटुकत् सदा ॥ पञ्चमी त्र्योपदा नूनं
 षष्ठी च कलहप्रिया । सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हन्ति
 तथाष्टमी । नवमी ग्रहनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एका-
 दशी तथा कुर्याद्वनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव
 निष्फला । अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परिवर्जयेत् ।
 सौरिभीमदिने चैव कृष्णारम्भे धनक्षयः । प्राजिग्रविष्णुतिथ्येषु
 पितृकरोत्तरेषु च अश्विनी वातपौष्णेषु सूनादितौन्दुमे तथा ।
 वारे भानुजशुक्रौ च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्वर्गोमौन-
 युग्मे कृष्णारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालश्च
 पूजयेत् । सालङ्कारो हनधरः स्रग्मिश्च पूजितं हलम् । दध्या-
 ज्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रश्च प्रक्षेपितम् । कर्पे प्रावर्तयेत्
 प्राज्ञो नूतनेन हलेन च । अस्ताश्विनिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णु-
 वारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे
 जीवन्तशुक्रौ च सोमि दिनकरे तथा । युग्मे युवति गो मीने
 शस्तं स्याद्दीजवपनम् ॥ राजमार्त्तण्डे । “प्राजिग्रश्रवणो-
 त्तरादिति मघा मार्त्तण्डतिथ्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शत-
 भिषा स्वातिर्विशाखा तथा । जीवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने
 वारे स्थिरस्योदये ग्रहानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
 रोपणे” । देवलः । “शुक्लोमरूर्यशुक्राः चैव्याः सम्पत्कराः
 शुभाः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेघः
 पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौम्यं
 तुलाया न परोहति । केशरो ग्रहघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवः

धनुः ॥ मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् । गोस्तो-
मन्मथमौनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥ प्रशस्ते चन्द्रतारे च
शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा
विधानतः ॥ पृथ्वीश्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥ कृष्णौ हृषी
नियोक्तव्यौ नवनौतैर्घृतेन वा । मुखपार्श्वे तयोलिप्यात् फालाग्रं,
कनकैः स्पृशेत् ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा चोरेणाघ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः शोमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥ वर्जयेद्भग्न
शृङ्गश्च क्षुरभग्नश्च वर्जयेत् । विकलं क्षिप्रलाङ्गूलं कपिलं
हृषमं तथा ॥ हलप्रवाहनं कार्यं नौरुग्मिः कृषिकर्मकैः ।
हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुर्द्वेन शुभं वदेत् ॥ हृषभा यदि मुह्यन्ति
तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥ कृषिरिति शेषः “तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरो रेखा तृतीया
चार्धदायिका ॥ पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ।
अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥ संपूज्याग्निं
द्विजं देवं कुर्याद्हनप्रवर्त्तनम् । हेमनिष्टष्टफालाग्रं क्षिप्ररेखां
न कारयेत् ॥ अर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथूरामः सचन्द्रमाः ।
परागरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ हले प्रवाह्यमाने
तु कूर्मो उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेय
भयं भवेत् ॥ लाङ्गूलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
इशाभद्रो यदा कर्तुः शक्यो लीवितस्य च ॥ सुतनाथो युगा-
भङ्गे समौने म्रियते सुतः” ॥ समौने योक्तवन्धनकाष्ठदये ।
“योक्तश्चेदे तु व्यामद्वः शस्यद्वानिष जायते । हले प्रवाह्य-
माने तु गोरेकः प्रपतेद् यदि ॥ प्रपतेन्मुक्तमावस्तु बन्धनं स
प्रपद्यते । क्ष्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गे विनिर्दिशेत् ॥ प्रवाह-
मुक्तमावस्तु ततो गोः प्रपतेत् यदि । यत्साक्षीटेन नर्दन्ति

ततो शस्यं चतुर्गुणम् ॥ हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्थोन्नयतः
 शुचिः । इन्द्र चित्ते निधायाय स्वयं मुष्टिद्वयं वपेत् ॥ कृत्वा
 धान्योन्यप्रोत्साहं नर्तको दृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य
 इमं सन्तमुदौरयेत् ॥ त्वं वै वसुधारे सौते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कर्पि मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व-
 शस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्पकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन
 च धनेन च स्वाहा ॥ कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे च
 क्षणपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां
 कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥ अभ्यङ्गवस्त्रनेत्रेद्यैः पूजयेच्च दिग्म-
 त्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरसं वर्जयन्ति च” ॥ काश्मीरा
 पुष्पो । “अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुखा-
 ताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥ अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य
 सर्वापधियुतैर्जलैः । गन्धैर्वीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्यकैस्तथा ॥
 स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मास्यैश्च पूजयेत् । तन्निवेदित-
 शिष्टन्तु माशितव्यं गृहे गृहे ॥ अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति
 ऋतुमेदिनी” ॥ तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभौ-
 गृहे । इन्द्र प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवङ्कयः ॥ बलदेवे
 हले भूमिर्हृषभं रामलक्ष्मणौ । रत्नोद्यो लानकी सौता युगं
 गगनमेव च” ॥ सौता लाङ्गलपटतिः । युग युगकाष्ठम् ।
 “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु
 संपुज्याः क्षुधारम्भे सहीतृसवे ॥ अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै
 रत्नैः पृथक् पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्नलङ्कृतः” ॥
 तथा । “इमा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह” ॥ बीज-
 यपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथा दारोतः । “कनिष्ठायाः पश्चात्
 प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति ।
 राजमार्त्तण्डे । “नित्यं दश हले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्च हले

धनम् । नित्यं विद्वन्ने भक्तं नित्यमेकदशे ऋणम् ॥ होम-
 तर्पणे लाजहोमसनकादितर्पणे पराशरः । “वैशाखे वषट्
 श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणी रवौ । अतःपरस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे
 शुभम्” ॥ ज्योतिषे । “पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तर-
 फल्गुनो । विशाखा शतभिषा वाघ धान्यानां रोपणे वरा ॥
 सदोसा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । स्वयं जाते पुनस्तै-
 द्वे पास्तयन्नेव दुष्यति ॥ चारामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्वप-
 मायपन् । पराभवं रिपुर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥ निशा
 नीली पलाशय चिन्ता श्वेतापराजिता । कौविदारश्च सर्वत्र
 सर्वे मिदन्ति मङ्गलम्” ॥ निशा हरिद्रा । कौविदारको
 रक्तकाञ्चनः । “हेमाम्बसा वृक्षबीजं स्याती मन्त्रेण रोपयेत् ।
 वसुधेति सुगीतेति पुष्ट्यदेति धवेति च ॥ नमस्ते शुभगे नित्यं
 द्रुमोऽयं वदतामिति । अरिष्टाशोकपुष्पागवकुलाम्रप्रियङ्गवः ॥
 माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिशु-
 मर्दमेकं द्वौ चम्पकौ चोत्थय केगराणि ॥ तालाष्टकं शीफल-
 समकश्च पश्चान्नरोपो नरकं न पश्येत्” ॥ दानरत्नाकरे देवो-
 पुराणम् । “ये च पापा दुराचाराः शीतहृदयेदकारिणः ।
 तप्यवीणादिनरके पश्यन्ते वृक्षानो दिगम् ॥ गृतास्ते शीघ्र-
 मानाम्नु वृक्षप्रकोप्तिता भुवि । तस्मिन् देगे भयं नित्यं
 राजानो न विरायुषः । न च नन्दत्यय काके यत्र शीफल-
 भेदिनः” ॥ शीतहृदयः । “मिश्रित्यामलकैर्नापि अन्य-
 गण्येषु बध्यते । न व्याधिकीटविश्राया भयं नत्र भवेत्
 कश्चित् ॥ मिहिः प्रचमतरङ्गतरङ्गितगृध्रासमोक्ष वमोर्देगे
 शोमदामभङ्गपादाः कुशनिनः सङ्गुदतटे मानाद्यतमहत्तराम-
 रावा मध्ये चरन्चरन्तुर्दृष्ट्वाद्रुमं पञ्चमसुतं वायुवेगं पराश-
 प्रमदमं शोमद्रुमसमाज्ञापयन्ति चतुश्चक्राष्टक्येने पाता-

भोऽम्भोगान्धौहतीपाण्डरमुण्डीधूलौ शृङ्गारतल्याक्षधरा कृता-
फडिङ्गा पलावानरा गरुडा इमदुकमहिषादिरोगम् । खण्ड-
यतक्षणमपि विलम्बं माघरतः विलम्बं कारयत तदा बुभान्
शतखण्डं कारयामीति । घ्रां घ्रीं घ्रीं श्रीरामाय नमः” ॥
इति शस्येषु बन्धयेत् ।

अथ सुष्टिग्रहणम् । दीपिकायाम् “यास्याजपादादि-
धनानलतीयशक्रचित्रे तरेषु कुजार्कजवारवर्जम् । शस्तेन्दु-
योगकरणेषु तिथौ विरिक्ते धान्यच्छिदिः स्थिरनरस्वमृगोदयेषु” ॥
वल्लभद्रः । “रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयाम्ययोः । पितृ-
देवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये” ॥

अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सप्तमी मासमुक्ती च यवधान्ये
सुकाण्डके । छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पन्नमेतत् पाराशरं मतम्” ॥
पराशरः । “न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्दृष्टपौषयोः ।
दृशाने खवनं कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥ पौष्णे पुष्ये शुभाहे
वा पूजयित्वेष्टदेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं चित्रे वा हव्यभोज-
नम्” ॥ वीधायनः । “रथाश्वगजाधान्यानां गवां चैव रजः
शुभम् । अथाशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविश्वरवायसाम्” ॥
समूहिनौ संमार्जनी । कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम् । “वटश्च
सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा । औदुम्बरी तथा धात्री
या चान्या क्षीरधारिणी ॥ स्त्रीनाम्नो कर्पकैर्नित्यं मेधिः
कार्यो फलप्रदा” ॥

अथ बीजसञ्चयः । “हस्ता चित्रादिति स्वाती रेवत्यां
श्रवणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्ले बीजं धार्यं श्रवासरे ॥ माघे
वा फाल्गुने वापि सर्वबीजानि संग्रहेत् । शोषयेत्तापयेद्ग्रीदे
रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥ ततश्च पुटिकां बद्धा शोषयेच्च पुनः
पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न शृण्वेत् ॥ दीपा-

मिना च संस्पृष्टं वृद्ध्या चोपहतञ्च यत् । वर्जनौयं तथा बीजं
यत् स्यात् कीटसमन्वितम् ॥ याम्याग्निरुद्राहि विशाखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं
मृगस्थिरद्वयङ्गुद्वयोदयेषु ॥ सौम्यादितिमघा ज्येष्ठानुरातरेषु
च कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निर्धनकूरवर्जिते ॥ ज्येष्ठव्यं
कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा । धनदाय सर्वलोकहिताय
देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ नम ईहायै ईहादेवौ सर्वलोकवि-
वर्द्धिनौ कामरूपिणि धान्यं देहि स्वाहा । लेखयित्वा इमं
मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥ पुराणसर्वस्वे । “मन्त्रं
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् । पञ्च धान्यराशेस्तु
मूषिकादिनिवृत्तये ॥ दक्षिणदिष्मुखगमनं स्यादभिनवासु
नारीषु । व्ययमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥
त्रिषुत्तरे रेवत्यां धनिष्ठा वारुणेषु च । एतेषु षट्सु विज्ञेयं
धान्यनिष्क्रमणं बुधैः ॥ श्रवणात्रय विशाखा ध्रुवपौष्णपुनर्व-
सूनि पुष्यस्य । अश्विन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनौ कथिता” ॥
धान्यादिस्थापनम् । “कुम्भमासेऽपि सर्वेषां मन्दिराणासुप-
क्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च” ॥ अत्र
प्रयोगः । पौर्णमास्यन्तचैत्रीकृष्णपक्षम्यां पृथ्वी रजस्तला तां
दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजये-
युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीज-
वपनदिने वा सर्वोपधिगन्धबीजरत्नफलखेतसर्पपैः पृथ्वीं स्नाप-
यित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च पद्याद्भोक्तव्यम् ।
अथ हलप्रवाहदिने बीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो
गर्भे क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनवग्रहान्
पृथ्वीञ्च पूजयेत् । “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्थीपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे” ॥ इति मन्त्रेण

क्षीरेणाघ्यं दद्यात् । ऐशान्यां पुष्पनेत्रेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तेन
 ब्रह्मणे नमः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा
 इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सरस्वत्यै इन्द्राय
 तदर्थं मन्त्रस्तु । "शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो बलवद्भक्तो महाबलः ।
 शतयन्त्राधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः" ॥ प्रचेतसे पर्जन्याय
 शेषाय चन्द्राय चर्काय वज्रये वलदेवाय हलाय भूमये हषभाय
 रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविं-
 शति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं हिलक्ष्य पूजयेत् । अग्निं प्रद-
 क्षिण्योक्त्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । आम्बपल्लवोदनद-
 धौनि मर्त्ते निक्षिप्य सृत्तिकाभिः पूरयेत् कृष्टौ हृष्टौ नवनीतै-
 र्दृतेन वा सुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत् । हलप्रवाहकान् गन्धा-
 दिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः
 फालाग्रं मन्त्रिष्य हेन्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् वस्त्रिन्द्र-
 पृथुरामेन्दु पराशरवलभद्रान् स्मरेत् । एका तिस्रः पञ्च रेखा
 हलेन कार्याः मन्मथश्वरलाङ्गुलाः कपिलाश्च ह्यथा न योक्तव्या
 हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः हलानि नवानि दृढानि
 कर्त्तव्यानि हृषभयुद्धादिकं न शुभटं हृषभाणां नर्दनेन चतु-
 र्गुणं शस्य मूत्रपुरोपोत्सर्गे तथा । बीजवपने त्विदमधिकं
 सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टित्रयम् इन्द्र ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन
 तीर्थेन वपेत् उभयत्रैव माट्सुखः जलपूर्णकलसं गृह्योत्वा
 "त्व वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं
 कृषि मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षे-
 तु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च" स्वाहेति
 प्रार्थयेत् ।

अथ पटिसंवत्सरगणना । "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ ।
 मः गमाह्वनन्दामित्रयुगैः ४२८१ समेतः । गराद्रिवस्त्रिन्दु

१८७५ । हृत सलब्ध पञ्चावशिष्टा प्रभवादयोऽब्दा । वर्षं
वर्जन्तु यच्छेष सूर्ये संपूर्य खोर्मिभि । ६० । हृत व्युत्क्रमत
खाग्निहृतेऽग्नि मासकादय ” ॥ अस्यार्थः । शार्केन्द्रकाल
शक राजाब्दकाल पृथक् आकृतिषु २२ । द्वाविंशत्या पुरित
शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरकनवत्यधिकशतहयाधिकचतु सहस्रै सम
तोऽङ्क शराद्रिवस्त्रिन्दुहृत पञ्चसप्तत्याधकाष्टादशशतैर्यावत्
सह्य हर्तुं शक्नोति तावता हृत कर्तव्य सलब्ध पूर्वशकाब्द
शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युत कार्यं पञ्चासशेषे पञ्चादेपोऽङ्क
पूर्ववत् पञ्चाहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादय एकावशेषे प्रभव
द्वाव्यवशिष्टे विभवादि वर्षवर्जन्तु यच्छेष वर्षातिरिक्त शरा
द्रिवस्त्रिन्दुहृतावशिष्ट तत् सूर्यैर्द्वादशभि संपूर्य खोर्मिभि
पञ्चाहृते व्युत्क्रमत इत्यनेन पट्टिहृतावशिष्टा अङ्का दण्डा
पट्टिहृतलब्धाशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अशका
लब्धा मासा स्वरिति । प्रभवादि वर्षाण्युपक्रम्य “आद्या तु
विंशतिब्राह्मो द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदेवत्या
श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ” ॥ भविष्यपुराणे भैरव उवाच ।
“पञ्चन्द कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याश्च ये प्रिये । सवत्सरफल
मुख्य प्रभवादौ वरानने ॥ बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च
मादनौ । बहुक्षोरास्तथा गावो व्याधिरागविवर्जिता ॥
प्रशान्ता पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिता । १ । “सुभिन्न
क्षेममारोग्य सर्वे व्याधिविवर्जिता । प्रशान्ता मानवास्तत्र
बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टास्तुष्टा जना सर्वे विभवे च वरा
नन” । २ । “रीगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुक्षरा । सर्वे
एव प्रनश्यन्ति शुक्ले वर्षे वरानन” । ३ । “उष्णस्तपु चगरा सर्वे
धनधान्यसमाकुलम् । नित्यीक्षव मजावृद्धि प्रमोदे लायते
प्रिये” । ४ । “नौरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विष ।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने" । ५ । "निरातङ्गं
 जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् । अङ्घ्रिरसि प्रजाः सर्वं
 नित्योत्साहा वरानने" । ६ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं वर्षा-
 कालं सुशोभनम् । शस्यवृद्धिं विजानौयात् त्रीसुखे सुर-
 वन्दिते" । ७ । "बहुचौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम् ।
 जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने" । ८ । "महार्घं
 जायते सर्वं घृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्च भवेद्बुद्धिर्युनि-
 सवत्सरे शुभे । ९ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि
 कौत्तिता । बहुचौरगुडादीनां प्रवलत्वं वरानने" ॥ १० ।
 "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता । लवणं मधुगव्यञ्च
 ईश्वरे दुर्लभं प्रिये" । ११ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः
 पार्थिवाः प्रिये । तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने" ॥
 १२ । "राद्रभङ्गस्य दुभिन्नं तस्करोपपौडनम् । जानौया-
 द्द्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने" । १३ । "जायन्ते सर्वशस्यानि
 मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधुगव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये" ॥
 १४ । "कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्नुमापास्तथैव च । महार्घं
 जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते" । १५ । "चनकामुद्गमाषाश्च
 अन्यञ्च विदलं प्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने" ।
 १६ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम् । व्यवहारो
 भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते" । १७ । "अतिहृष्टस्य जायेत
 धान्यस्याथ प्रपौडनम् । शस्यं भवति सामान्यं दारुणे सुर-
 वन्दिते" । १८ । "बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।
 सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः" । १९ । "दुर्भिन्नं
 जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनाहृष्टिः समाख्याता व्यये
 सवत्सरे प्रिये" । २० । "उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवीपजायते ।
 महार्घं सर्वजिह्वे सर्वमेव वरानने" । २१ । "कोद्रवाः शालि-

सुहाय कङ्गुमापास्तयेव च । सुलभं जायते सुस्थं जगद्वै सर्व-
धारिणि" । २२ । "अनग्निप्रवला लोका धान्यौषधिप्रयौडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः" । २३ । "सर्वाः
प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽचि-
रोगाश्च पापादि विस्तृते जनाः" । २४ । "उपद्रुतं जगत् सर्वं
तत्स्करैर्मूषिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गा खरे
प्रिये" । २५ । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं शस्थं भवति शोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये" । २६ । "सत्प-
तोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि
विजये नात्र संशयः" । २७ । "क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च
नटनर्तकाः । पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः" । २८ ।
"सुरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत्
सर्वं मन्मथे सुरवन्दिते" । २९ । "ओषधान्यक्षयो देवि सर्व-
शस्थमहाघता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः" ॥
३० । "पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्थिते । हेमलम्बे
प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः" । ३१ । "तत्स्करैः पार्थिवै-
र्यैव अभिभूतमिदं जगत् । अघो भवति सामान्यो विलम्बे
तु भयं महत्" । ३२ । "विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भय
मप्लवम् । विकारी सर्वतोप्रायो मम वाद्यन्तु नान्यथा" । ३३ ।
"क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संच्छिन्नमण्डलः । दुर्भिक्षं सर्वरौषधं
व्यवहारो विपर्ययः" । ३४ । "दुर्भिक्षं जायते सर्वाः मेदिनी
दुष्यति प्रिये । प्लवे प्लवन्ति तीयानि पीडिता मानवा भुवि" ।
३५ । "सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् । ब्राह्मणा
वणिजस्तुष्टाः सुभिक्षे शुभकृत् प्रिये" । ३६ । "सुभिक्षं क्षेम-
मारोग्यं वृष्टा गोब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः
सर्वाः सुलोचनैः" । ३७ । "विषमस्थं जगत् सर्वं व्याकुलं ससु-

दाहृतम् । जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम्” । ३८ ।
 “सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता । विश्वावसौ वरारोहे
 कार्पासस्य महार्घता” । ३९ । “पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः
 खण्डमण्डले । प्रपौद्यन्ते जनाः सर्वाः भयभीताः पराभवे” ।
 ४० । “वृणधान्यानि पौद्यन्ते श्रीर्धमे वर्षति वासवाः । प्लवङ्गे
 पौडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते” । ४१ । “जायन्ते सर्व-
 शस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके
 च शुभं वदेत्” । ४२ । “सुभिन्नं क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुप-
 द्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम्” । ४३ ।
 “तौयपूर्णो भवेन्नेधो वर्षते च दिने दिने । निरुपद्रवाश्च
 राजानः सर्वसाधारणे प्रिये” । ४४ । “वासवो वर्षते देवि !
 देशे चाखण्डमण्डले । अहिच्छत्ने कान्यकुलं विरोधिकृषि-
 नाशकत्” । ४५ । “अभिभूतं जगत् सर्वं क्लेशैर्वहुविधैः प्रिये ।
 मारुतैः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने” । ४६ । “निष्पत्तिः
 सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये । प्रमाथिनि जलोदारी
 जलदो मोदते प्रजाः” । ४७ । “निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्व-
 शस्यमहार्घता । घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनि प्रजाः” ।
 ४८ । “कोद्रवाः शालिसुह्राश्च पौद्यन्ते वरवर्णिनि । सर्वौ-
 पधीनि धान्यनि राक्षसे निहुराः प्रजाः” । ४९ । “दुभिन्नं
 जायते घोरं धान्यौषधिप्रपौडनम् । अनले च समाख्यातं
 नात्र कार्पा विचारणा” । ५० । “देशभङ्गः सुदुभिन्नं समासात्
 कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपद्माच्च दुर्मिन्नं नर्मदातटे” ।
 ५१ । “गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटमर्त्तकाः । वासवो
 वर्षते देवि शस्यञ्च न हि जायते” ॥ “तिलसर्पपमापादिका-
 र्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्य-
 गेपतः ॥ तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन

धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवामोषका
 दीना कालयुक्ते प्रपीडिता” । ५२ । “तीयपूर्णा स्मृता
 मेघा बहुशस्या च मेदिनी । निहुरा पार्थिवा देवि सिद्धाये च
 वरानने । ५३ । ‘अत्यतीयघनाद्यैव कीटका प्रवला स्मृता ।
 विरुद्धा पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये” । ५४ । “दुर्भिन्न
 मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्तते । भवेद्दे मध्यमा वृष्टिर्दुर्मती
 समुपस्थिते” । ५५ । “दुर्भिन्न जायते लोका सर्वे द्रविण
 वर्जिता । प्राणिना जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि” । ५६ ।
 “महिषौगोहिरण्यादिताम्रकास्याद्यशेषत । तत् सर्वं देवि
 विक्रोय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय ॥ रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धि
 नैराधिप । मानवा क्रूरचेष्टाश्च सग्रामे रुधिर भवेत्” । ५७ ।
 “दुर्भिन्न मरण घोर धान्योपधिप्रपीडनम् । पापरीगो भवे
 देवि रक्षाण्येऽभरधन्दिनि” । ५८ । “रोगी मरणदुर्भिन्न
 विरोधीत्तरसङ्कुलम् । क्रोधे तु विषम सर्वं समाख्यात हर
 प्रिये” । ५९ । “मेदिनी लभते देवि सर्वभूत घराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिन्न क्षये सञ्चोयते प्रजा ॥ मौराष्ट्रे मालवे
 देशे दक्षिणे कोङ्कने तथा । दुर्भिन्न जायते घोर क्षये संवत्सरे
 प्रिये ॥ कौमुदी नर्मदाद्याश्च यमुना नर्मदातटम् । विन्ध्याया
 सैन्यवध्वापि विनश्यति न शयय ॥ सिङ्गल मध्यदेशश्च
 कालङ्गर तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वर
 वर्णिनि” । ६० । वराहसंहितायाम् “नक्षत्रेण सहोदयमस्त
 वा याति येन सुरराजमन्त्री ।* तत्सर्वं कर्त्तव्यं वर्षे मासक्रमे
 णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्ब्रह्मयानुयोगौनि क्रम
 शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यञ्च विज्ञेय नक्षत्रेण गुरुमुज्जमान
 नक्षत्रेण । आग्नय कृत्तिका पञ्चम फाल्गुन वर्षम् अन्त्यमा
 श्विनम् उपान्त्य भाद्रम् । अन्त्योपान्त्यो विभी ज्ञेयो फाल्गु

नश्च त्रिभो मतः । श्रेया मासादिभा श्रेया कृत्तिकादिष्वव-
 स्यया । हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । समायैवा-
 दयो श्रेया स्त्रिभैः षष्ठान्त्यसप्तमाः” इति सङ्घर्षणकाण्डाच्च ।
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे तदेकवाक्यतया पूर्व-
 वचने पौर्णमासी लाभः । यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्ति-
 कादिष्वन्वात् कार्तिकादित्व तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिण्यो-
 रेकतरस्मिन् ^{गुरोः} स्तोदयेऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् एवं
 मार्गशीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्सम्प-
 गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिको-
 न्तरं मार्गशीर्षं ततः पौषमित्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि
 च । शकटानलोपजोविकपौडा व्याधिशोकः हृदिस्तु रक्त-
 पीतककुसुमाना कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥ “सौम्येऽब्देऽनाहृष्टि-
 कृत्गात्रुशलभाण्डजैश्च शस्यनाशः । व्याधिभयं मित्रैरपि
 भूपानां जायते वैरम्” ॥ २ ॥ “शुभकृज्जातः पौषो निवृत्त-
 वैराः परस्परं भूपाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घ्यः पौष्टिककर्म-
 प्रसिद्धिः” ॥ ३ ॥ “पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे हार्दश्च सर्वभूतानाम् ।
 आरोग्यहृष्टिधान्यार्घ्यसम्पदो वित्तलाभश्च” ॥ ४ ॥ “फाल्गुने
 वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् क्षेमहृष्ट्यादिशस्त्रानि । दीर्घाय
 प्रमदानां प्रवलायूरा नृपाश्चोया” ॥ ५ ॥ “चैत्रे सन्दा हृष्टिः
 प्रियमन्त्रं क्षेममवनिपा नृदवः । हृदिश्च कोपधान्यस्य भवति
 “पौडा च रूपवताम्” ॥ ६ ॥ “वैशाखे विगतभया धर्मपराः
 प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्व-
 शस्यानाम्” ॥ ७ ॥ “ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मयेशो श्रेष्ठा नृपाः
 स्वधर्मजाः । पौषान्ते धान्यानि च हित्वा कद्रुशमीनानि” ॥
 ८ ॥ “आषाढे जायन्ते शस्यानि कश्चित् हृष्टिरन्यत्र । रोग-

क्षेमं मध्यं शस्यव्यया भवन्ति भूपाः” ॥ ८ ॥ “आवणे वर्षे
क्षेमं शस्यानि पाकमुपयान्ति । जुद्रा ये पार्थिवास्ते पौड्यन्ते
ये च तद्भक्ताः” ॥ १० ॥ “भाद्रपदे बल्लोजं निष्पत्तिं याति
सर्वशस्यश्च । न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिन्नं क्वचिच्च दुर्भि-
न्नम्” ॥ ११ ॥ “आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः
प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थवाहुल्यम्” ॥
“रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्वदेवीनविंशतिः । ११ । १७ । ८ । १५ ।
७ । १३ । १८ । सप्तभिः शेषितच्छाकात् क्रमाद्वर्षादिकं
वदेत् । वर्षा धान्यं ह्यणश्चैव शीतं घर्मं समीरणम् । प्रजा-
वृद्धिं तत्क्षयश्च राजविग्रहमेव च” ॥ रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्व-
देवीनविंशतिः । एकादशसप्तदशनवपञ्चदशसप्तत्रयोदशो-
विंशतयः । तत्र सप्तभिर्हृतेशकाब्दे एकावशेषे तद्वर्षे रुद्रमंख्या
वर्षा सैत्रसंख्ये धान्यमित्यादि । मालान्यायेन रुद्रमैत्राभ्यां
क्षयविग्रहौ ज्ञेयौ । एवं द्वावशेषे सैत्रसंख्या वर्षादि । एवमन्यत्र ।
“जीवार्कबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री
जलाधीशः शस्यपोऽद्रिहतात् शकात्” ॥ अत्रापि मालान्यायेन
सप्तहृतशकाब्दे एकावशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्री बुधो वर्षा-
धिपः शनिः शस्याधिपः द्वावशेषे रव्यादिरेवमन्यत्र । राजफले
शौनकः मार्तण्डे । “परिशोषमेति सुलिलं सोमे पयो विस्तरं
क्षीणीजेऽपि च वर्षणं कथमपि ज्ञे च प्रभूतं पयः । पृथ्वी
शस्यवती गुरौ भृगुसुते शस्यश्च नानाविधं मन्दे प्राणिकबन्ध-
शङ्खधवला वर्षाधिपे निश्चितम् । लग्नेशो जम्भराशीशो यक्षिन्
वर्षे नृपो भवेत् । उच्चस्थो वा हर्षितो वा क्रूरोऽपि शुभ-
मादिशेत् । त्रिषु ते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ॥
प्रावर्त्ते बिद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । प्रावर्त्तो निर्जलो
मघः संवर्त्तय वहदकः ॥ पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्य-

प्रपूरकः । पूर्वापादां गतो भानुर्ज्योतैर्यदि दृश्यते । तदा
 त्रयोदशाहानि मिथुनादिषु वर्धति ॥ भुजबलभौमे । “व्रजति
 यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति अथ
 भवति दिवाकराग्रतश्चेत् प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् ।
 यावन्मार्त्तण्डसूनुचरति धनुरयो मन्मथं मौनकन्ये तावद् भिन्न-
 पौडा भवति च मरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् उर्वी निस्तूर्य-
 शब्दाश्वशिरपटले नर्तयन्ते पिशाचाः ग्रामाः शून्या भवेयुर्नर-
 पतिरहिता ह्यस्ति कङ्कालमाला । वक्रं करोति रविजो धरणी-
 सुतो वा मूलर्चहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु । क्वोपमङ्गपतनादि
 च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जनधौतदेशः । यदा च
 सौरिः सुरराजमन्त्रिणां समेत्य तिष्ठेत् क्वचिद्वचमण्डले । तदा-
 इवङ्गान्धुककोशलेषु विभागशेषां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां
 यावदेकर्चं वाक्पत्यवनिजौ पदे । तावत् क्षुद्रोगसंग्रामात्
 प्रजानां क्षयमादिशेत् । आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तिं मार्गात्तु
 चैत्रकं गर्भोनीहारजलदैरिति प्रावृट्परीक्षणम् । यत्रक्षत्रं
 गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पश्चादग्रास्त्वतिशतके चाङ्गि
 तस्य प्रसूतिः” ॥ वराहः । “पञ्चम्यादिषु पञ्चषु कुम्भेऽर्के
 यदि भवति रोहिणीयोगः । अधमतमाधममध्यममतिमहद-
 न्मसां पातः । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि
 भवति तदा स्यान्नर्जला वृष्टिरन्दे । अविरतजलधारासान्द्र-
 विन्दुप्रवाहैर्धरणितलमशेषं व्याप्यते सोमवारे । अवनितनय-
 वारे वारिवृष्टिर्न सम्यक् बुधगुरुसितवारे शस्यमम्यत् प्रसीदः ।
 जलनिधिरपि सौरे शुष्यते क्वाम्बुवृष्टिः सकलमिदमुदारेणाम्बु-
 वेद्यं पृथिव्याम् । आपाह्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभोवा-
 तिवातः सुवृष्टिम् । शस्यध्वंसं प्रकुर्यादिह दहनदिशो मन्द-
 वृष्टिर्यमेन । नैऋत्यां निष्कला स्यात् वरुणबहुजलो वायुना

वायुकोपः कौर्वीयां गच्छपूर्णा भवति चसुदिता मेदिनी गम्भु-
 नापि । रवेः कर्कटसंक्रान्तो द्रेकाणवयमेदतः । चादिमध्या-
 न्तमेदेन वर्षायाः कासनिर्णयः । विंशद्योजनविस्तीर्णं
 अतयोन्नममायतम् । चादकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परि-
 कोक्षितम् । युग्माजगोमीनगते गगाद्वे रविर्यदा कर्कटकं
 प्रयाति । ज्ञानं यतादं हरिकार्मुकेऽर्धं यदस्ति कन्या मृग-
 योरगौतिम् । कुक्षीरकुम्भास्ति तुले गगाद्वे षड्भिय युक्तां
 नयति वदन्ति । सप्तद्वे दशभागाः स्युः षड्भागायापि पर्यते ।
 पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः । दशादिभिस्तु
 भागाद्वेः पूरयित्वा यतादिकम् । विंशत्या हारसव्याह्राः
 सप्तदादो प्रकोक्षिताः । यदा १०० । तदास ५० प ३० पृ २०
 यदा ५० स २५ प १५ पृ १० यदा ८० स ४० प २४ पृ १६
 यदा ८६ स ४८ प २८ रेखात्रयम् । पृ १८ । रेखैका एव-
 माटका ज्ञेयाः । साहेदिनद्वयं कृत्वा पौषे पौषादिना बुधः ।
 गणयेत् कालिकीं हृष्टिमहृष्टिं वानिलक्रमात् । मतान्तरञ्च
 चापि च मीने परिहृत्यशास्त्रे । ज्येष्ठे शुचौ कर्कटके च सिंह
 कन्यातुनायां मकरे च कुम्भे मार्गे स्वयं शुध्यति पौषमासः ।
 शुचेर्निर्गामे प्रथमेऽतिहृष्टिः शस्यानि सर्वाण्युपयान्ति सिद्धिम् ।
 षाढ्ये द्वितीये तिक्तमुहमाषा भागे तृतीये खलु शरदानि ।
 चित्रास्वातीविशाखासु ज्येष्ठे मासि निरम्भता । तास्त्रैव आवश्ये
 मासि यदि वर्षति वर्षति । शुचौ शुक्ले नवम्याश्चेत् उदेत्यर्कः
 निरम्भकः । परिवेशी मध्यदिने चास्तं यातो घनावृतः । त्रयं
 द्विकमधैकं वा हृष्टिमिष्टां समादिशेत् । अश्लेषायां गन्धो भानु-
 र्यदि हृष्टिं न शुध्यति । मघापञ्चकमासाश्च करोत्येकार्णवां
 महीम् । चतुर्थ्यां कर्कटस्यार्कं हृष्टिर्जनपदे यदि । विफलाः
 सर्वसंज्ञेशाः कर्पकाणां भवन्ति च । हृष्टे द्युभागे प्रथमे सुवृष्टि-

भवेत् द्वितीये तिलकौटसर्पाः । दृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टि-
 निर्दिष्टदृष्टिस्तु निशाप्रवृत्ते । स्वातीमैत्रेन्द्ररुद्रेषु प्राजापत्यो-
 त्तरासु च । मध्वरन् जलदान् षन्ति भौमः संवत्सकानपि ।
 चित्रां गते भृगो जीवे सौरियुक्तेऽम्बुवर्षणम् । शुभायुक्तसिंह-
 कुजे शीघ्रं याति महाघनः । पापवर्षशुभायुक्त तुलाशुक्ले
 महार्घता । प्राहपि शीतकरो अगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः
 शुभदृष्टः । सूर्यसुताश्रवपञ्चमगो वा सप्तमगद्य जलागमनाय ।
 औपतिष्यवद्धारनिर्णये । “माघे मासि च सप्तम्यां पञ्चम्यां
 फाल्गुनस्य च । चैत्रस्य तृतीयायां वैशाखप्रथमेऽहनि मेघस्य
 गर्जितं श्रुत्वा जलदस्य च दर्शने । पारभ्य चतुरो मासान्
 सम्यग्वर्षति वासवः ॥ सप्तम्यां स्वातियोगे यदि भवति नभो
 दृष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्राहडेपा बहुजलविपुला सर्वगस्थानु-
 कूला । वर्षप्रश्ने सलिनराशिमाश्रित्य चन्द्रो जग्नं यातो भवति
 यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे । सौम्येदृष्टः प्रचुरसुदकं पापदृष्टो-
 ऽल्पमम्भः प्राहट्काले सृजति हितदा चन्द्रवत् भार्गवोऽपि ।
 प्रज्ञात् सद्यो दृष्टिज्ञानम् । “यद्येकराशौ वसतः सितेन्दुजौ
 पयोऽतिपूर्णां कुरुते वसुन्धराम् । तयोश्च मध्ये यदि पद्म-
 बान्धवो न संशयं शीघ्रमुपैति मेदिनी । दिनोपघातेन पिपौ-
 लिकानामण्डोपसंक्रान्तिरद्विव्यवायः । द्रुमादिरोहश्च भुजङ्ग-
 मानां दृष्टिर्निदानानि गवां भूतानि । रथ्यायां शिशवः सेतून्
 खान् भेकांश्च कुर्वते पवनश्च यदा गीतो वात्यायाश्च विव-
 र्त्तेनम् । गवां निरीक्षणं व्योम्नि तदाश्वेव प्रवर्षति” ॥ भौम-
 पराक्रमे । “तरुशिखरेषु गताः कृकलासा गगनतलस्थिरदृष्टि-
 निर्णाताः । यदि गवां निरीक्षणमूर्ध्वं निपतति वारिपतन-
 मचिरेण । यदि स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा रुवन्ति वा यदि
 विततं दिवोन्मुखाः दिवातलं सुदित पिनाकिदिङ्मुखा तथा ।

क्षमा भवति जलौघसङ्गता निदाघवातातप उष्णशीतले रटन्ति
मण्डूकशिवाहिचातका मयूरकण्ठद्युति सूर्यमण्डले दिनत्रय
वा विपतन्ति भूतले” ॥ हृदस्यति । “कुपौढ कृपिवाक्पिन्य
प्रकुर्वीता स्वय कृतम् । आपत्काले स्वयकुर्वन्नैनसा लिप्यते
द्विज ॥ राज्ञे च दत्त्वा षड्भाग देवतानाञ्च विशकम् ।
त्रिशङ्गाञ्च विप्राणा कृपि दत्त्वा न दोषभाक्” ॥ तथा
“सूषित घातित यत्र सोमायाश्च समन्तत । अकृतोऽपि भवेत्
माघी ग्रामस्तत्र न सशय ” ॥ हारीत । “अष्टागव धर्महल
षडगव जीवितार्थिनाम् । चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्म
घातिनामिति विष्णुधर्मोत्तरे पाठ । “अङ्ग पूर्वे द्वियाम वा
धर्याणा वाहन स्मृतम् । विश्रामेन्मध्यभागे च भागे चान्ते
यथासुखम्” ॥ उग्रना । “गोभि प्रणाशित धान्य यो नर
प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाग्रन्ति नाग्रन्ति च दिवौकस ” ॥
ज्योतिषे । ‘दशपूरोरव मूल्य पचादौ लक्षयेद्वध । उक्तमूले
सप्त विद्याच्छेपे धान्यमध क्रय ॥ हस्ताशतभिषा पूर्वादि
त्रयोद्विष्ट ॥ उत्तरादिव्यक्तिकामूलारेवत्य हशेत्याद्य
क्षरात् सूचिता ॥ रवौ शनौ कुजे वारे पौषे दर्शो भवेद्
यदि । तदा धान्यस्य मूल स्यादेकद्विगुण क्रमात् ॥ दर्शे
पौषस्य रात्रौ चेत् च्यैष्टामूलाजलानि च । क्रमान्मूल्यविद्वद्भि
स्यात् धान्याना वक्षरे तथा ॥ सक्रान्ति ऋक्ष तिथिवारयुक्त
द्रव्याक्षर रामहृत भवेत्तु । एके समर्घ समता । द्वितीये शून्ये
महार्घ मुनयो वदन्ति ॥ यमाद्विशक्राग्निहुताग्रपूर्वा नेष्टा
क्रये विक्रयण प्रशस्ता पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाता क्रये
द्विता विक्रयणे निषिद्धा” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “अचमाणि
यानि ऋक्षाणि चराणि च मृदूनि च । वापिन्ये तानि
शस्यन्ते तिथि रिक्ता विवर्जयेत् ॥ प्रतिपद्वादशीपष्टीनक्षत्राणि

ध्रुवाणि च । कुपीदे वर्जनोयानि दिनं सूर्येष्टतप्य च” ॥ क्रय-
विक्रयनक्षत्राणि । “दगांष्टमीभूततिथिप्रजेगपूर्वाक्षराकेगव-
याम्यचित्राः । कुराहविष्टिष्यतिपातयोगा नेष्टा गवां विक्रय-
चाक्षनादौ ॥ चाजं यमद्वन्द्वमद्विवयसु गक्रद्वयं वायुबुधं
महेगः । कार्यो न चैतेषु धनप्रयोगो मृदौ गणे चाक्षमृषं
न देयम्” ॥ धनप्रयोगनिषेधः ।

अथाद्भुतम् । अद्भुतसागरे चायवणाद्भुतवचनं प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतवचनम् । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबो-
धाय देवाः सृजन्तीति । तेनापज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वं
स्वभावप्रच्यवो देवकर्तृकोद्भूत इति । एवञ्च बुधोदयपर्वणि
ग्रहादीनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्यं
तत्कारणञ्च गर्गसंहिता-वाङ्मन्ययोः । “अतिलोभादसत्याहा
नास्तिक्यादाप्यधर्मतः । नरापचारास्त्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचारास्त्रियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्यद्भुतां-
स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता
देवनिर्मिताः । विचरन्ति यिनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तां च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । “नोत्पातं दर्शयेदिति” ।
तत्र येलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम् । यथा दौपिकायाम् ।
“प्राग्द्वित्रिचतुर्थयामेषु द्युनिगोरद्भुतेषु सर्वेषु अनिलाग्निशस्त्र-
वरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभाभेय । अर्यस्त्रादिचतुष्कचन्द्र-
तुरगादित्येषु वायुर्भवेत् देवेष्वानविशाखयाम्ययुगले पित्ररुदये
चाक्षनः । विश्वादित्रयघाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः सर्पो-
पान्त्यमृगन्त्यभूलयुगले शानेष्वपामौश्वरः । पवनदहनो नेष्टो
योगस्तयोरतिदुष्करः । सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरति-
शोभनः सवरुणमरुत्तमयः शक्रस्तथाग्निसमायुतः । फल-
विरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽश्वपुः । यन्मण्डलेऽद्भुतं

जात शान्तिस्तद्देवताश्रया तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डल
द्वयजाद्भुत” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “ग्रहर्चवैकृत दिव्यमान्तरीक्ष
निबोध मे । उल्कापाती दिशा टाह परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव हाष्टय विह्वता तथा । एवमादोनि लोके
ऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् । चरस्थिरभव भीम भूकम्प
मपि भूमिजम् । जलाशयाना वैह्वत्य भीम तदाप कीर्तितम् ।
भीम चाल्पफल ज्ञेयं चिरण परिपच्यते । नाभस मध्यफलद
मध्यकालफलप्रदम् । दिव्य तीव्रफल ज्ञेय शीघ्रकारि तथैव
च । शीताण्णताविपर्ययो ऋतूना रिपुज भयम् । पुष्पे
फले च विह्वत राज्ञो मृत्यु तथा दिशेत् । अकालप्रभवा नार्य
कालातीता प्रजास्तथा । विह्वता प्रमदाथैव युग्मप्रसन्न
तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा ध्रुव । पशव
पक्षिणश्चैव तथैव च सरौसृपा । विनाश तस्य देहस्य कुलस्य
च विनिर्दिशेत् । प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिमुख श्वारावो नृभय दिशेत् । उलूको वमते
यत्र निपतेद्वा तथा गृहे । ज्ञेया गृहपतमृत्युर्धननाशस्तथैव
च । गृध्र कङ्क कपातश्च उलूक श्येन एव च । चित्तश्च
चम्पचित्तश्च भाम पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्यत गेह
तस्य विपद्यते । पक्षान्नासात्तथा वर्षान्मृत्यु स्याद् गृहमधिन ।
पत्न्या पुत्रस्य वा मृत्युद्रव्यञ्चापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृह
दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमव वा । गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्ति
क्षेमा प्रयोजयेत् सासास्थोनि समादाय श्मशानाद् गृध्र-
वायसा । श्वाशृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा महो भवेत् । चोरण
हन्त्यते लोक परचक्रसमागम । सयामस महाघोरो दुर्भिघ्न
मरकन्तथा । अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव । अकाले

फलपुष्पाणि देगविद्रवकारणम्” । मत्स्यपुराणे । “अतिवृष्टि-
रनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभय मतम् । अनृतौ तु दिनादूर्ध्वं वृष्टि-
र्ज्या भयाय च । निरभ्रे वाय रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च । टिग्दाहपरिवेशी
च गन्धर्वनगरं तथा । परचक्रभयं विद्यादेशीपद्रवमेव च” ।
भामो वनकुक्कुटः । कंसनिधनसूचने हरिवंशः । “वक्रमङ्गा-
रकथक्रे चित्रायां घोरदर्शनः । चलत्पर्वणि महौ गिरीणां
शिखराणि च” ॥ बाणोत्पाते स एव । “दक्षिणां टिग्मा-
स्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् । वक्रमङ्गारकथक्रे कृत्तिकासु
भयङ्करः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “त्यक्ता शौचविवेकतत्त्व वसुधा
लोकाः शुधापोडिताः विप्रा वेदहतास्तथाप्रचलिता वह्वाग्निनो
दुःखिताः । चौणो मन्दफला नृपाश्च विकलाः मयामघीरा
महौ प्रेताघातदुरन्तपोडिततरा देवेज्यराहोयुतो । रक्ते
शास्त्रोद्योगो मासास्थिवशादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्-
फलकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाश-
मुपयाति तच्चगरम् । उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा
प्राणिनो वृष्ट्या । छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामौति संजन-
नम्” । बुधकौशिकसंवादे । “बल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य
प्ररोहणे । शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भानौ चैश्वर्यमेव च । कर्ण-
योर्भूषणावाप्तिर्नैऋत्योर्वन्धुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौमन्यं
वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
भवेत् । धननाभो बाहुमूले करयोर्धनवृद्धयः । स्तनमूले च
सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । गृहे नित्यं महीलाभः पार्श्व-
योर्वन्धुदर्शनम् । कटिहृये वस्तलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ।
जङ्घे चार्धजयो नित्यं गुटे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोन्तु बाह-
नावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसत्त्वयः । वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमणं

नियतं भवेत् । बल्लाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
व्यत्यासाच्च फलश्चैव तद्देवं प्रजायते । बल्लाः प्ररोहणं रात्रौ
शरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विप-
र्ययी । पतनानन्तरश्चैवारोहणं यदि जायते । पतने फल-
सुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणञ्चोर्ध्ववक्त्रे
अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते
ध्रुवम् । सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जनमाविशेत् । पञ्चगव्य-
प्राशनञ्च कुर्यादकारवलोकनम् । बल्लोरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण
वेष्टयेत् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके । पञ्चगव्यं
पञ्चरत्नं पञ्चामृतं स पल्लवम् । पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्या-
वाहयेत्ततः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खदिरैः शुभैः । तिलैर्व्याहृतिभि-
र्होममष्टोत्तरसहस्रकम् । बल्लो गृहगोधिका । मृत्युञ्जय-
मन्त्रस्त्यस्वकमन्त्र इति विद्याकरः । गर्गसंहितावाङ्मस्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् । ये तु न
प्रतिकुर्वन्ति क्रिययाऽश्रद्धयान्विताः । दाम्भिक्याद्वा विमो-
हाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” । अत्र निमित्तनिश्चयवती-
ऽधिकारः अन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम् । “भिन्नमण्डल-
वेलायां ये भवन्त्यङ्गुताः क्वचित् । तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते
सति नान्यथा । निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत्” ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् । अन्यथा वेनामण्डल-
सन्देहे शान्तिर्न स्यात् । अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । “यत्र
यत्र च सकौर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलेर्होमो
गायत्र्या समुदाहृतः । गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमु-
च्यते । शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रोमचतैः शुचिः । इन्दु-
क्लामश्च नृपतेर्धृतेन जुहुयात् शुचिः । सावित्र्या शान्तिहो-

मांसं कुर्यात् पर्यसु नित्यगः । प्रणवध्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता-
होमकर्मणि । प्रतिलोमा प्रयोज्यया फट्कारान्ताभिचारिवे" ।
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे कृच्छ्रादीन्युक्तानि यथा ।
"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च
रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे" । मार्कण्डेयपुराणम् । "दिग्-
देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि । नचवयमसामान्यं
नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् । परम्पराभिरक्षाभिर्षड्रोपेषु
लायते" । तथा । "तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरत-
स्तथा । लोकवादांश्च शान्तौ च यद्वपौडासु कारयेत् । भूदो-
हानुपवासांश्च शस्तवैत्याभिवन्दनम् । कुर्यात् होमं तथा दामं
आहं क्रोधविवर्द्धनम् । अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदुपतीं वाचमतिवादास्तथैव च । यद्वपूजाश्च कुर्वीत
सर्वपौडासु मानवः । एवं शान्त्यन्तरेणापि घोराणि हिज-
मस्तम । प्रयतानां मनुष्याणां यद्वर्त्तयान्यनेकशः" । लोक-
वादाश्च तत्रैवोक्ता यथा । "पाकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च
सौष्टुदात । पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः" ।
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौपधमन्त्रा-
दयः विषद्वरीमङ्गलचण्डिकागौतादयः चैत्यवृक्षादी चैत्र-
पालदेवतापूजा च । तथा चापस्तम्बः । "स्तौभ्योऽवर-
वर्णेभ्यो धर्मशास्त्रं प्रतीयादित्येक इति" । धर्मशेषान्
श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः । भूदो-
हश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः
पूज्यत्वेन ख्यातो वृक्षः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः ।
"अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले । अर्चितः सर्वकन्या-
भिर्दानवानां महात्मनाम्" ॥ उपतीमकल्याणीम् । अति-
वादश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् । मत्स्यपुराणम् । "काकस्यै-

करवशावः प्रभाते दुःखदायकः । काकी मैथुनकासक्तः श्वेती
 वा यदि दृश्यते ॥ उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ वराहसंहितायाम् ।
 “क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजार्त्तः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ गृहस्यस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आङ्गरार्थ्याः ॥
 गृहे पक्षिविकारेषु कुर्याच्चाभिरतर्पणम् । देवाः कपोता इति
 वा ज्ञेयं सप्तभिर्द्विजैः ॥ गावश्च देवा विविधा द्विजानां
 सकाञ्चना वस्त्रधुगोत्तरीयाः । एवंकृते पापमुपैति शान्तिं
 नृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं यत्” ॥ द्विजैः पक्षिभिः अपि नाऽन्यै-
 रपि । भुजवलभीमे । “एकीष्टपञ्चयोनावः समाश्वा नव
 दन्तिनः । सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः” ॥
 मात्स्यपुराणे । “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्फुरणं भवेत् ।
 अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ लाञ्छनं पिटकं
 चैव ज्ञेयं विष्फूर्जितं तथा । विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां
 फलं तथा ॥ अनिष्टचिह्नीपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात्” सिंहप्रसूतिका गावः । शङ्खः । “दुःखप्रानिष्ट-
 दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यादिति” । मात्स्ये । “नमस्ते
 सर्वलोकेभ्य नमस्ते भृगुनन्दन । कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृहाणार्घ्यं
 नमोऽस्तु ते ॥ एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च कारयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ नमस्तेऽङ्घ्रिरसां
 नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते । क्रूरग्रहेः पीडितानाममृताय
 नमो नमः ॥ संक्रान्तावपि कीन्तेय यात्रास्त्रभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् बृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्नुते” ॥ वैष्णवाभ्युदये
 व्यासः । “ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
 महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान्
 दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या

महाशान्तिकरो हरिः” ॥ अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “नमस्ते
 बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति” । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
 विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासभिल्वकपोतामां
 गृहप्रवेगे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृह-
 द्वारारोहणे वाङ्मुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय
 प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अहुताय अग्नये स्वाहा सोमाय
 विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 स्थालीपाकहतान्यदिति” ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
 “रक्तपादः कपोताख्यो अरण्योक्ताः शुकच्छविः । स चेच्छालां
 विशेषेच्छाला समीपञ्च व्रजेद्यदि ॥ अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीक-
 स्योद्गमादिषु” ॥ कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ता-
 ज्याहुतीः अहुतदोषप्रशमनार्थाः समाज्याहुतीः । अहुतायाम्नवे
 स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र स्थालीपाकेतिकत्तव्यतायां पायस-
 चरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “पश्चात्
 घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्ति-
 भवतीति गोवरं गोथेष्ट दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्ति-
 भवतीति” । तथाचोक्तम् । “गौर्विशिष्टतमा लोके देवेष्वपि
 निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वरमुच्यते” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “यस्त्वेषोमन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्यात्
 तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं
 कर्त्तव्यं कर्मापवर्गे वामदेव्यगान शान्तिः शान्तिरिति” अपवर्गे
 समाप्तो । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्यः आहुतिः प्रकरण-
 समाप्त्यर्था । वार्हस्पत्ये । “शमयन्त्या समाद्यात् कम्पादिकृतं
 निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” ॥
 वराहः । “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तानृतुसुभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकोर्विद्यादेभिः समासोक्तैः” । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “वज्राग्रनिमहौकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्त्रनाः । परि-
वेशरजोधूमरक्ताकास्तमयोदयाः । द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधु-
पुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदहृदिष्य शिवाय मधुमाधवे । तारो-
ल्कापातकलुषं कपिलार्कन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनं स्फोटं
धूमरेणुमिवाकुलम् । रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभःस्तुब्धार्षवो-
पमम् । सरितां चास्युसंशोषं दृष्ट्वा प्रौष्ठे शुभं वदेत् । शक्ता-
युधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोद्धणम् । कम्पोदत्तनवेकृत्यं रसनं
दरणं क्षितेः । नद्युदपानसरसां हृष्टर्क्ष्मा भवनप्लवाः । पतन-
श्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्” ॥ हरिवंशे वर्षावर्ण-
नायाम् । “क्वचित् कन्दरहामाढ्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित्”
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रोद्गमो न भयावहः । “दिव्यस्त्री-
भूतगन्धर्वं विमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च
दिवास्वरे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यहृदि-
रसोत्पत्तिरूपोपाः शरदि स्मृताः ॥ शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं
मृगपक्षिणाम् । रक्षोयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशी धूमान्धकाराश्च शलभा वनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयो-
स्तत्त्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूप-
द्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
चिन्नागभीड्भवाः स्त्रीषु गीजाश्चमृगपक्षिणाम् । पत्राद्गुरलता-
नाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः
स्वर्त्तौ शुभावहाः । ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृश-
दारुणाः ॥ उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभापन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥ पूर्वञ्चरति
देवेषु पथाद्गच्छति मानुषान् । नादेयिता वाग्वदति सत्या
ह्येषा सरस्वती” ॥ बृहस्पतिः । “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात-

मविदित्वा तु ये नृणाम् । आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तैऽपि यत्नतः” ॥ विनेया दण्डनीयाः ।

अथ यात्रा । मत्स्यपुराणे । “ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनु-
ग्रहेषु च । प्रश्रुकाले शुभे जाते परान् यायावराधिपः” ॥ ऋक्षेषु
षट्सु नाडीनक्षत्रेषु । दुर्गद्वयतान्तु “अर्थो ह्यनर्थतां याति
दुर्भगाणां यथा विभो । विषमे तत्समुद्भूतमस्माच्चामृतकाङ्क्षया” ॥
अस्मात् ससुद्रमथनात् । भागुरिः । “दिगौशं हृदये ध्यात्वा
गन्तव्याशामुखः स्थितः । अन्तःसमीरणे देहप्रवेगे समुपस्थिते ।
स्वस्तौति दक्षिणं पादमासनादवतारयेत्” । राजमार्त्तण्डे । “ब्रजे-
दिगौशं हृदये निधाय यथेन्द्रमैन्द्र्यामपराञ्च तद्वत् । सुशक्त-
माख्याम्बरभृन्मरेन्द्रो विसर्जयेद्दक्षिणपादमादौ । स्नातः सिता-
म्बरधरः सुमनाः सुवेशः संपूजितोऽमरगुरुद्विजगोदिगौशः ।
कृत्वा प्रदक्षिणशिखं शिखिनं कृताशीर्गच्छेन्नरः शकुनसूचित-
कार्यसिद्धिः” विष्णुपुराणम् । “माङ्गल्यपुष्परत्नाद्यैः पुण्यामन-
भिवाद्य च । न निष्क्रमेत् गृहात् प्राञ्चः सदाचारपरो नरः ॥
गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सौम्रः सौमान्तरं भृगुः । शरत्पेपाङ्गर-
हाजो वशिष्ठो नगराद्वहिः” ॥ यात्रानन्तरं वराहः । “संत्यजे-
डो जनागारं तथा शयनमन्दिरम् । दूरस्थं जलमध्यस्थं शयानं
व्याधिषोडितम् ॥ गच्छन्तमपि यानस्थं ब्राह्मणं नाभिवाद-
येत्” ॥ बृहत्यात्रायां राजमार्त्तण्डे “प्राच्यामहानि मुनयः
प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव
पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसत्रयमुत्तरस्याम् ॥
एतच्चायुक्तमित्याहुर्द्विराशास्त्रविदो बुधाः । यात्रां त्रिपञ्चसप्ताहा
पुनर्भद्रेण योजयेत् ॥ वाञ्छितार्थफलावाप्तौ यात्रापरिसमा-
प्यते । जन्मर्चे चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमशनैश्चरे ॥ प्रस्थितेऽपि
न गन्तव्यमत्यन्तगर्हिते दिने । जन्मभे जन्ममासे वा योग-

च्छेदष्टमे विधौ ॥ आयुक्षयमवाप्नोति व्याधिञ्च वधवन्धने ॥
 विष्णुपुराणम् । “वर्षातपादिके छत्रौ दण्डी रात्रयटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥ नोङ्घ्रं न तिर्यग्-
 दूरं वा निरौक्षन् पर्यटेत् बुधः । युगमात्रं मङ्घौष्ठं नरो
 गच्छेद्विलोकयन् ॥ चतुष्पथान्नमस्कुर्यात् चैत्यं वृक्षं तथैव
 च । प्रश्ने मनीरमाभूमाङ्गल्यद्रव्यदर्शनश्रवणे ॥ यदि वादरेण
 पृच्छति दैवज्ञं निर्दिशेद्विजयम्” ॥ यात्राप्रश्नविधिः । “स्तन-
 चरणतलीष्ठाङ्गुष्ठहस्तोत्तमाङ्गश्रवणवदन-नासा गुह्यरन्ध्राणि
 भूपः । सृशतिः यदि कराग्रैर्गण्डकक्ष्यशकं वा द्युतिगतिशुभ-
 शब्दान् ध्याहरन् शास्ति शत्रून्” ॥ प्रश्ने स्वर्गादिभिर्जयज्ञानम् ।
 व्यासः । “चिरप्रवासयात्रायां गृहे कर्णस्य वेधने ।, चूडाकृतौ
 प्रतिष्ठायां भानुशुद्धिर्विधीयते ॥ आरोग्यमृत्तेण धनं क्षणेन
 कार्यस्य सिद्धिं तिथिनाप्रयाच । राशुद्गमे चाध्वनिसिद्धिमाहुः
 प्रायः शुभानि क्षणदाकरेण” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “सिंहे
 धनुषि मौने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । यात्रोद्वाहगृह्णहारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत्” ॥ एष यात्राप्रतिषेधो राजेतरपरः । “मार्ग-
 शौर्ध्रे शुभे मासि याद्याद्यात्रां सङ्घीपतिः । फाल्गुनं वाद्य
 चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम्” ॥ इति मनुवचनात् । “श्रावणे
 भाद्रमासे युवतिगृहगते चार्थलाभः प्रदिष्टो मासे पीपे तु यात्रा
 भवति नरपतेरर्थसिद्धिप्रदात्रौ” इति राजमार्त्तशुद्धाच्च । “शुक्लाद्या
 स्याच्छुभे चन्द्रे कुजार्कमृगुराशिगे । तत्पक्षे शुभदा यात्रा
 कृष्णपक्षे ततोऽन्यथा” ॥ यात्रायां पक्षशुद्धिः । “वह्न्यष्टमी
 द्वादशौषु न गच्छेत् त्रिदिनस्पृशि । पूर्णिमाप्रतिपदश्चेरिक्ताव-
 मदिनेषु च ॥ तथा यामद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ।
 अजातचन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वथा सिद्धिकरौ न पुंसाम् ॥
 कलौ न चन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वदा सिद्धिकरौ नियुक्ता ।

प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः । द्वितीयायां शुभः
 पन्थास्तृतीयायां जयो भवेत् ॥ बधवन्धनसंक्षेपचतुर्थ्यां नात्र
 संशयः । पञ्चम्यामौषितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ॥
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपीडनम् । नवम्यां मृत्युसंयो-
 गान्न गन्तव्यं कदाचन ॥ दशम्यां भूमिलाभः स्यादेकादश्या-
 मरोगिता । द्वादश्याञ्च न गन्तव्यं सर्वमिडा त्रयोदशी ॥ चतु-
 र्दश्यां पञ्चदश्यां गमनञ्च निषेधयेत् । संत्यजेद्विषये यात्रां
 सूर्यावाकीन्दुवक्रिणाम् ॥ अष्टवर्गदशापाकेष्वनिष्टफलदस्य
 च । सूर्यदिनेऽध्वनि नाशश्चन्द्रे शक्तिचयोऽर्थदानिश्च । ज्वलना-
 स्तृक्पित्तरुजः कौजे बुधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे धनजयलब्धिः शौक्रे
 स्तोवस्त्रगन्धधनलाभान् ॥ दैन्यवधवन्धरोगान् प्राप्नोति दिने-
 ऽर्कपुत्रस्य । उपचयग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि याधिन्यां भवति ॥
 सौम्येऽप्यनुपचयस्ये न भवति यात्रा शुभा यातुः । शुक्रादित्य-
 दिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न
 शक्रककुभं यास्यां गुरो न व्रजेत् ॥ शूलानोति विलङ्घ्य यान्ति
 मनुजा ये सौख्यवित्ताशया भ्रष्टाशाः पुनराप्रतन्ति यदि ते
 शक्रेण तुल्या अपि । दिगोशांष्टे शुभा यात्रा पृष्ठांष्टे मरणं
 ध्रुवम् ॥ गर्गोऽपि । “दिगोश्वारे गमनं प्रशस्तं विहाय
 सौम्यं यदि जीविताशया ॥ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ
 विग्रेपतोऽर्कावनिभूशनीनाम् । गुणयति तिया हृत्तेऽनिष्टे
 दिवागमनं हितम् । निशि च भगुणैः शस्तं यानं तिथिगुण-
 यज्जिते” ॥ भतिथिगुणयज्जिते । “भतिथि कथितान् दोषान्
 प्राप्नोत्वतः प्रतिनोमगः ॥ गुणमपि तयोर्व्यधात् सम्यग्जगाद
 भृगुमुनिः । याम्यायने निशायात्रा शुभा स्यादुत्तरे दिवा ॥
 चन्द्रमुख्यो रूपादिस्थो पूर्वां यायात्तथोत्तराम् । दक्षिणां
 पश्चिमामागां कर्णादो तो स्थितो यदा ॥ अन्यथा बधवन्धा-

दिक्केशमाप्नोत्यसंशयम्” ॥ योगिनी तु । “प्रतिपन्नवमौ
पूर्वं रामारुद्राश्च पावके । शरत्रयोदशौ याम्ये वेदामासाश्च
नैऋते ॥ षष्ठी चतुर्दशौ पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया
दशमौ यत्ने ऐशान्यामष्टमौ कुहः ॥ योगिनी नवदण्डास्तु
शेषा वन्यां विशेषतः । दक्षमंमुखयोगिन्यां गमनं नैव कार-
येत् । वामे शुभकरो देवो पृष्ठे सर्वार्थसाधनी” ॥ राहुभ्रमण-
चक्रम् । “पश्चादर्के विधौ वज्रौ सौम्यां च वायवे कुजे ।
रज्जो दिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ॥ राहुर्भ्रमति
यामार्धदशगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वज्रिकोणे तु ततः
सौम्यामतो सृपे ॥ ततो प्राच्यामतो वायौ तस्माद् याम्यां
ततः शिवे । रवावेवमन्यवारिपूष्पमेव क्रमेण हि ॥ द्यूते
युद्धे विवादे च यत्रायां समुखस्थितम् । राहुं विवर्जयेत् यत्राद्
यदौच्छेत् कर्मणः फलम्” ॥ राहुसांमुख्यनिषेधः । “अश्वि-
हस्तगुरुमैत्रदेवतैः पीणविष्णुवसुशोतरश्मिभिः । यानमेभि-
रतिसुन्दरं विदुः सर्व एव मुनयस्तु नेतरैः ॥ चित्राश्लेषास्वाति
विशाखा भरणी पितृशक्रतिकाः । नातिशुभदा प्रयागे
शेषाणि शुभाशुभानि धिष्ट्यानि ॥ दग्ध शत्रुपुर सदग्निभ-
सुदेत्यर्को न चेदुत्तरे रोहिण्याश्च विशाखमे च न गमः पूर्वाल्ल-
काले शुभः । मध्याह्ने न शिवाहिमूलवलभिद्भेष्वङ्गिशेषेऽश्वि-
नोहस्तापुष्यमरुत्सुचित्रशशिमैत्रान्ये न रात्रादितः । रात्रे-
र्मध्यमसत्तु पूर्वभरणी पित्रेषु शेषे निशो हय्यादितितयादि-
तिष्वपि जल मध्याह्नरात्रान्ययोः । पुष्याहस्तमृगाच्युतेषु
शुभदाः सर्वेऽपि कालास्तथा सार्वद्वारिकसन्निभानि गुरुभ
हस्ताश्विमैत्राणि च । पूर्वाद्याग्निमघानुराधवसुमादीन्यत्र
दण्डोऽन्तरे वायुग्न्योर्न स लङ्घ ऐक्यमनलप्राच्योस्तथान्यावि-
दिक् । लग्ने दिग्वदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना

तेजोऽष्टाजपदं सरोजनिलयः स्यादुत्तराफलगुणो” । अतिदण्ड-
 गमनं दण्डमुल्लङ्घ्य गमनम् । “दिशोरष्टमभागश्च विदिको-
 षश्च कथ्यते । मैषाद्यास्त्रिभ्रमाज्ज्ञेयाः प्रागादि दिक्षु, खाः
 ग्रहाः । शीर्षेदिये समभिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विक-
 सता चलचित्तता च । यातव्यदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धि-
 र्वर्त्मभ्रमो भवति दिक्प्रतिलोमलग्ने । केचिदाहुर्न यायात्तु-
 श्रुत्यां प्राच्यान्तु दक्षिणे । अश्विन्यां पश्चिमे पुष्ये नोदीच्यां
 हस्तभे न तु । गुरुहस्ताश्विनैवाणि सर्वदिक्षु शुभं युजि ।
 अतो दिग्भेददोषोऽत्र वराहादेरसम्मतः” । नैशाजान्निविशा-
 खवाय्वह्निसघायाभ्यैः परार्द्धं न सञ्चित्राद्यन्तकजं परप्रथमजं
 पितृशानिले चाखिले । राहुकूरयुगस्तसन्निधितयोत्पातप्रदुष्टं
 ग्रहेद्वाराद्यैर्युग्ममसद्दिने निशि तिथावृत्तेऽप्यनिष्टे गमः । “ऋत्ते
 द्वाद्यैः संयुतेऽन्तः प्रकोपो लक्ष्मीभ्रमो राहुणार्केन योगः ।
 केतूल्कानां पौडिते देहनाशः क्लेशो भीमो सोऽणुरश्मरात्मजे
 च । उपपद्यास्य ऋत्तेषु वर्जयेद्गमनं नृपः । उपपद्गतस्त्रो-
 यजन्मर्त्तं न व्रजेत् कश्चित्” । उपपद्वाद्य सर्वतो भद्रचक्रे
 प्राशुक्ताः । “पूर्वोक्तजन्मकर्मादि भाङ्गीनक्षत्रदोषवान् । याता
 शत्रुवशं याति विशुद्धो शत्रुनाशकत् । यात्रायां शोभनास्ताराः
 समाः कर्मान्त्यसंयुताः । यात्राभङ्गविधावसत्यथ भवेत् सोऽर्का-
 त्रिकोणे विधौ । भोमाज्ज्ञादिषु वा बलिन्यय सुते गन्तव्य-
 दिक्पालतः” । सुते इत्यत्र ग्रमे इत्यपपाठः । “यात्रादिगौशाद्-
 यदि पञ्चमेऽन्यो गृहे यद्गो यौर्ययुतोऽवतिष्ठेत् । यात्रोद्यत-
 स्तात्र न याति याता तयोर्वर्त्तनीयावयति स्व काष्ठाम्” इत्यनेन
 विरोधात् । “सर्वं शुभफलं नश्येद् यात्रामङ्गे गतस्य च । व्यसनं
 प्राप्नोति मद्ददन्तौपातविनिर्गतोऽथवा मृत्युम् । वैधृतिगमने-
 ऽप्येवं वराहसर्गोऽप्युपदिगन्त्येके” । व्यसनान्याह मनुः । “काम-

जेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्थधर्माभ्यां
क्रोधजेष्वात्मनैव तु । मृगयाघो दिवास्वप्नः परोवादस्त्रियो
मदः । तौर्थ्यत्रिकं वृथाया च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं
साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डनञ्च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः । तौर्थ्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
त्रिणौति दश । पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविकरणम् । साहसं
साधोर्बन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो निघांसा । ईर्ष्या अन्य-
गुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविकरणम् । अर्थ-
दूषणम् अर्थानामपहरणं देवानामदानञ्च । भौमपराक्रमे ।
“न विष्कुम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवेष्टतो । चन्द्रतारा
बले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः । गरवणिजविष्टिविवर्जि-
तानि करणानि यातुरिष्टानि । गरमपि कैयिहदितं वणिजस्तु
वणिकक्रियास्त्रेव । पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छेत् मध्याह्णे पूर्वतो
व्रजेत् । अपराह्णे व्रजेत् यास्यां अर्द्धरात्रे च पश्चिमाम् । नव-
म्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिन तथा । व्यतीपातो न दुष्येष्ट
यस्याको दक्षिणे स्थितः । राशो राशो द्वादशेन्दोरवस्थाः
प्रोक्ताः कैयित् सुरिभिः प्रोपिताद्याः । यात्रोद्वाहाद्येषु कार्येषु
नून सञ्जातुल्यं तत्फलं चिन्तनीयम् । प्रवासनष्टास्य नृताज-
यास्याद्वास्यारतिक्रोहितसुप्तभुक्ताः । ज्वराक्षया कम्पितमूर्च्छिते
द्विपट्कसंस्या हिमगोरवस्थाः । चन्द्रस्य द्वादशावस्थागणन-
माह “पञ्चरादिभुक्तोऽधटासमूहादेदा ४ इताहाण समुद्र
४५ । भुक्तात् सव्यार्कशिपे शशिनः क्रियाद्या भवन्त्यवस्था
गतगम्यरूपाः । सदादाः शून्यभृदण्डा एकावस्था भवेत्ततः ।
स्नानमन्योनान्यगुणान्वितापि प्रीति न यात्रा मनसः कपोति ।
स्वनमृतरूपगुणान्वितापि प्रभ्रष्टयोला वनितैव पुंसः । मौने
कर्किन्यल्लिनि च हृपे लग्नकालस्यपापे वामे वा दिग्द्युनिग्र-

बलिनां जन्मलग्नाष्टमे वा । वर्गे पापानुपचयकृतां वक्रिणां
 पृष्ठलग्ने पापान्तस्थे न शुभमवल जन्मलग्नानधीने” । वामे
 विपरोते । “घटमिथुनकुनौराद्यापगो मोनकन्याः खलु शुभ-
 भवनत्वाद्राशयः सप्त सौम्याः । अलिघटमृगमिंहाजास्तु पापा-
 श्रयत्वान्मुनिभिरभिहितास्ते प्रायशः क्रूरभावाः” । अन्यत्र ।
 “लग्ने कार्मुकमेपतौलिमिथुने कार्यं विनग्नने नृणां पञ्चाश्वे
 मकरे तथा शनिगृहे तद्वत्फलं वृश्चिके । मिहे वा यदि गोध-
 टेषु गमनं सर्वार्थसिद्धिप्रदं स्यादाशापतिषु प्रयाति सकलं
 कन्याभूपे मन्मथे” । तथा । “नेष्ट दिशन्ति मकराणि कुनो-
 रलग्ने मेपे घटे धनुषि दीर्घकरी हि यात्रा । युग्माङ्गना
 भूपहपे ध्रुवमर्थलाभो ज्योतिर्विदाः सकलसिद्धिसुपैति लक्ष्मीः” ।
 यात्रायां सामान्यलग्नविवेकः “मौने च कुटिलो मार्गो भवति
 तदग्रेऽन्यरागिलग्नोऽपि । नौयानमाप्यलग्ने कार्यं तेषां
 नवांगे वा” । दिगादि बलिनी यथा । “ऐन्द्रां मानुपराश-
 यस्तु पगवो याम्ये सवौर्या अलिर्वारुण्यां वलयुक् तथैव बलिनः
 पानीयजयोत्तरे । सर्वे मानुपरागयो दिनबलारात्री स वौर्या-
 यतुष्यादाः शेषगणामृत्यैव बलिनः सभ्याद्वये कीर्तिताः । स्व-
 रागिलग्नोऽष्टमलग्नयोय स्रगवुभाच्छत्रुगृहोदये वा । तद्रा-
 शिगेर्वा गमनं विनग्नने तुम्यं नराणां विषमचणेन । उपचय-
 करस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रगम्यते लग्ने । चन्द्रे वाप्युक्तेन तु
 विपरोतस्य मौम्यस्य । यानं भं जम्भराशेरुपचयमुदयारिवि-
 नाभश्च वेगिर्मिवं वश्यं स्वजम्भस्वनुगृहयोर्दृष्टहेर्ननिरगम् ।
 स्थान मौम्यस्य जम्भन्यभिमतफलदम्यापि यत्र प्रवय याम्यां
 त्यक्ताभिजिह्वं शुभफलदग्नौन्दोय या कारुहीरा स्वाधिपते-
 दिंगि रागिः प्रव इति यवनैः सदा कथितम् । तत् प्रवगो विनि
 दन्यादचिरेण महीपतिः गवून् सर्वहारः सर्वार्थसाधकः सर्व-

कर्मसु तथेष्टः । सर्वेषां वर्णानामभिजित्संज्ञको सुहर्तः स्यात् ।
 षष्ठो दिवसार्धे त्वभिजित्संज्ञकः क्षणः । स ब्रह्मणो वराम्भित्यं
 सर्वकामफलप्रदः । चक्रमादाय गोविन्दः सर्वान्दीपान्नि-
 क्तन्तति । अभिजित् बुधे शस्तं याम्यान्तु गमने तथा । अन्य-
 दिग्गमने शस्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वारप्रवृत्ते घटिका
 द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरा पतयः शराणाः । दिने निशाया
 मृत्युवाणवृत्त्या निजाहतायां पतयः प्रकल्प्याः । रेखा पूर्वा-
 परयोर्वारः सूर्योदयात् परस्तात् प्राक् । देशान्तरयोजनमि-
 तविघटीभिः पादहीनाभिः । द्वादशाङ्गुलिकाच्छहोः समरा-
 विदिनार्दके । छायापादानुसारेण रेखा स्वदेशयोजनम् ।
 सुमेर्वादिस्तु लङ्घान्ता भूमिरेखास्ति तद्गतः । रोहितकमवन्तो
 च तथा सन्निहित सरः । रेखादिगौ वराङ्गभातामपास्य स्वदे-
 शजाम् । हत्वा पट्या योजनानि स्वदेशान्तजानि वै ।
 तत्काले तु नवद्वीपे दिग्बराङ्गुलशराङ्गनाः । तच्छीघ्रनाङ्गव-
 त्यत्र सत्रिंशच्छतयोजनम् । तत्पादहीनतो दण्डादसु-
 त्रिंशत्पलाधिका । वारप्रवर्तनं तस्मात् कालहोरा-
 विरेचनम् । दिनाधिपाद्यानिजप्रष्ठपट्टाः सूर्यास्फुजिजेजन्दु-
 शमोक्ष्यभौमाः ॥ कर्मान्तरे तु वारप्रवृत्तिरुदयावधिरेव
 तथा च सूर्यसिद्धान्तः । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाष्ट-
 यास्तथा । मध्यमपट्टभुक्तिय सावनंन प्रकीर्तिता । उदया-
 दोदय भानोर्भूमिसायनवासराः ॥ भौमेति पिष्टदेवदिन-
 व्यापृच्छयम् । यत्र दिनाधिपस्य रथ्यादेर्भौम्यं दिनं वाररूप
 सावनगणनात्तं लोकप्यवहारोऽपि तथेति । “तिथ्यगधः षड्-
 वदना होराः स्युः सूर्ययोगतः क्रमयः । वाञ्छितफलदोह-
 मुक्त्रो हे शेषे चाशमे यातुः ॥ यात्रायां होराफलम् । “मृदुपट्टं
 च द्रेक्षाये रत्नमाष्टान्वितेऽपि वा । फलपुण्ययुते यायाच्छुभ-

शुक्रे चलत्वं ध्रुवम् । मन्दं मन्दगतेर्गतागतविधौ ज्ञेया सदा
 पण्डितैरात्रौ पञ्चभिरङ्गि षड्भिरुदिता यावाद्द्वयामात्मिका” ॥
 देवज्ञममोहरे । “वृषादौ चन्द्रमा ज्ञेयो मेषादौ लग्नमेव
 हि । परियोज्य समं सिध्या विभिर्भागं हरेत्ततः ॥ शून्ये
 मृत्युर्द्वये हानिरेकाङ्के विजयी भवेत्” ॥ इत्येकाङ्कौ । भीम-
 पराक्रमे । “दिनं तिथिं वारश्रुतं खनक्षत्राङ्गयोजितम् ।
 सप्तभिश्च हरेद्भागं ज्ञेये यावां विनिर्दिशेत्” ॥ प्रथमे शोभना
 यावा द्वितीये लाभकृद्भवेत् । तृतीये वित्तलाभः स्याच्चतुर्थे
 सिद्धिरुत्तमा ॥ पञ्चमे मार्गविघ्नः स्यात् षष्ठे निधनमेव च ।
 उक्तं प्रत्ययमुनिना शून्ये श्रीः सर्वतसुखो ॥ अतिवलिनीन्दो
 मुखगे गमनं यद्वाहिवर्जयेन्नृणात् । सप्ताहश्च न यायात्रि-
 विधोत्पातेष्वनिष्टेषु” ॥ वराहः । “देहः कोपो योऽधो बाह्व-
 मन्त्रः शत्रुमार्गोऽधायुः । कर्मप्राप्तिर्मन्त्रो यावालग्नाद्वावा-
 यित्याः ॥ विलाभवर्जं रविसोरिभीमा विघ्नन्ति नो कर्मणि
 सूर्यभोमौ । पुण्यन्ति क्षीम्याः परिहाय षष्ठमस्तं भृगुमृत्यु-
 विलग्नमिन्दुः ॥ केन्द्रकोणार्थंगो नेष्टः क्षीणः पूर्णः शुभः शशी ।
 सदैवत्रयायगः शस्तो न शस्तोऽन्त्यारिरन्ध्रगः ॥ आदित्येन्दु-
 मङ्गीजराहुरविजैः संप्रस्थितौ लग्नगैः शुक्लृणा विषमव्ययामर-
 भवेद्दोगांश्च नामाविधान् । जीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो
 यावोदयस्थो यदा सा यात्रा धनभोगपुत्रसुखदा पुण्यैः सतै-
 र्नाभ्यते । कोपस्थाने नराणामधुरगुरुषुधे धर्मकामाथसाभौ
 यस्तोत्पत्तिश्च जीवे हृदि सुखमतुलं शत्रुपक्षघयश्च । पङ्क-
 बन्धं सुदीर्घं क्षितिसुतसहितः कोपहानिश्च भानुयन्द्रः कुर्यात्
 प्रयागे प्रियजनसहितं राहुरुत्पातसुपम्” ॥ २ ॥ “प्रस्थाने
 भूमिपथ्य क्षितिसुतरविजो भानुना संप्रयुक्तो शुक्रयन्द्रात्मजो
 वा सुरगुरुरथवा शीतरश्मियंदा वा । भ्रातृस्थाने स्थिताः

स्युनैरपतिगमने सर्वकामार्थसिद्धिं जित्वा शत्रून्शेषान् परि-
 चरति रणे गोकुले पुङ्गवाभः” ॥ ३ ॥ “बन्धुस्थानगतो ददाति
 विपुलं भोगं गुरुभार्गवः शत्रूणां क्षयमोहते नरपतेः सौख्यं
 तथा चन्द्रजः । हानिं कोपगतां करोति रविजः संहृक्षयं चन्द्रमा
 राहुभूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत्” ॥ ४ ॥ “जीवः
 पुत्रार्थलाभं जनयति भृगुजः सम्पदं स्थानलाभं प्रीतिं चैवोपपत्तिं
 कुमुदवनसुहृत् सूर्यं प्रदत्ते । सूर्यचन्द्रोऽथ भीमो दिन-
 करतनयः सिद्धिकाञ्चुयुक्तः । सर्वे ते पञ्चमस्थाः स्वसुत-
 भयकराः पार्थिवानां भवन्ति” ॥ ५ ॥ “षष्ठस्थाने स्थिताये-
 दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्देत्यमन्त्रौ रजनिकर-
 सुतः संहिकेयोऽथ जीवः । कुर्वन्त्येतेऽर्थलाभं यदपि हृदि गतं
 सिध्यते तच्च कार्यं यत्रैषा पार्थिवानां परबलमयनौ सर्वकामा-
 र्थदात्रौ” ॥ ६ ॥ “नेष्टाः शुक्रदिवाकरार्कतनयां राहुस्तथा
 भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमे ।
 सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः कार्यार्थसिद्धिं नृणाम् । चन्द्रः
 श्रेष्ठफलं ददाति नियतं यात्रोद्गमे भूभुजाम्” ॥ ७ ॥ “सूर्यो
 मृत्युं विधत्ते हिमरुधिरथवा शोकमुपं प्रदत्ते भीमो रोगश्च बन्धं
 रजनिकरसुतो भव्यदः क्लेशकृत् । मृत्युं जीवोऽष्टमस्यः खलु
 दनुजगुरुः सूर्यपुत्रश्च कुर्यादग्ने यस्त्रादिपादा वधमिह नियतं
 यस्त्रघातश्च राहुः” ॥ ८ ॥ “शुक्रोऽतिसौख्यं नवमो बुधस्तु
 जीवोऽपि संरक्षयति प्रयातम् । चन्द्रार्कसौराः सह भूमिजेन
 कुर्वन्ति रोगान् सुबहुन्नराणाम्” ॥ ९ ॥ “कर्मस्थाने स्थितो-
 ऽर्कः प्रचुरधनकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले भवति
 विजयदः सौम्यशुक्रो तथार्थम् । नित्यं यात्रोद्यतानां भवति
 विजयदः सर्वकार्येषु भीमो राहुर्वैकृत्यमुपं जनयति सरुजं
 दीर्घवासित्वमार्कः” ॥ १० ॥ “भृगुसुतबुधजीवैश्चन्द्रसूर्या-

ग्रहविलोकिते ॥ रत्नभाण्डान्वितो ज्ञेयौ धनुर्मध्यतुलादिमौ ।
 द्रेकाणः कर्कटाद्यश्च फलपुष्पयुतः स्मृतः ॥ नवभागे च
 तिग्मांशीर्वाहननाशो विलम्बसंप्राप्ते । कृच्छ्रात् खगटद्वगमनं
 प्रभावमृदुता चन्द्रांशे ॥ कीजेऽग्निभयं वीधे मित्रप्राप्तिर्धना-
 गमो जैवे । भीमविहृद्विद्य शौक्रे भृत्यविनाशो रविसुतांशे ॥
 यत् प्रोक्तं राश्यादये द्वादशभागेऽपि तत् फलं वाच्यम् ॥ यच्च
 नवांशकविहितं तत्त्रिंशांशोदयेऽपि स्यात् । “पापः क्षीणो
 विधुरविदिनं यस्य जन्मर्चपोडा क्षीरा जन्माष्टमगृहपतिर्जन्मभं
 प्रत्यनिष्टः । नीचस्थास्तं गतपरजिता लम्बलम्बेशशत्रुलम्बे
 नेष्टाः खचररहितं वक्रियुक्तञ्च केन्द्रम्” ॥ यात्रायां लम्बस्थ-
 ग्रहनिर्णयः । शून्यकेन्द्रवक्रियुक्तकेन्द्रनिशेषधश्च । क्षीरालम्बम् ।
 तथा च क्षीराराश्यार्द्धलम्बयोः । विशाखानलतोयानि वैष्णवं
 भगदैवतम् । पुष्यः पौष्णं यमः सर्पो लक्ष्मर्चाण्यर्कतः क्रमात्” ॥
 अस्तं गतादित्यमाह । “दिवसकरेणास्तमयः समागमश्च शीत-
 रश्मिसहितानां कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम् ।
 रश्मिर्लोहितः श्यामः पुरुषः सूक्ष्मतारकः । अपसव्यकृतो
 यश्च दक्षिणस्थः पराजितः । उदयार्गगतिः क्षिण्वो विमलो
 विमलप्रभः ॥ बृहद्रूपोऽतिशक्तश्च विजयी कथितो ग्रहः ।
 विपुनः क्षिण्वो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः सर्वे
 जयिन उदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः । ग्रहस्य यो
 यस्य हतस्य वश्याः पौडां समृच्छन्ति त एव तस्य । संप्राप्त-
 यौर्यस्य जये समृद्धा जयन्ति सर्वत्र मतं सुनीनाम् । क्रूरोऽप्य-
 नुकूलस्यः गस्तोलम्बेऽशुभोऽपि नानिष्टः । केन्द्रत्रिकोणेषु
 शुभाः प्रशस्तास्तैश्चैव पापा न शुभमदाः स्युः । पापोऽपि
 कामं वलवान्वियोज्यः केन्द्रेषु शून्येषु शिवान यात्रा । स्थानेऽर्कः
 स्वस्य सुनीरुदयमुपगतः गस्त इन्दुः स्वकोये भीमः सौरं बुधा

देरथ शनिसितान्यस्य जीवोऽथ शुक्रः । सौम्यः स्वस्थानसंस्थः
 शनिरपि तरणे रक्षकाजन्मकाले ॥ तालः स्यात् कारको वा
 सुहृदपि शुभकृत्तन्मज्जनेशयोयः” ॥ यात्रायां लग्नस्थग्रहाप-
 वादः । तालानाह । “जन्मसमये शशाङ्काद्ये अपचय-
 स्थिताः ग्रहाः केचित् । ते सर्वे तालाः क्रूराः सौम्याश्च
 संचिन्त्याः ॥ लालाटिनि दिग्धीशे दिग्वलिविहगे ललाटगे
 वापि । प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ संत्यजेद् यात्राम् ॥
 यात्राहंलग्नं पूर्वस्यां तत्क्रमेण च खेचरान् । न्यस्य यात्राहं-
 दिक्स्थित्या पुरः खेटान् विलोकयेत्” ॥ एतत् स्पष्टं क्रमेण
 यथा । “लग्नेऽर्के व्ययलाभयोर्भृगुसुते कर्मस्थिते भूमिजे
 राहौ धर्मविनाशयो रविसुते द्यूनेऽरिभूत्वोर्विधौ । बन्धौ च
 सहजार्थयोः सुरगुरौरेवं ललाटोद्भवे योगे दिक्पतिभिः कृते
 चयभुजः प्रागादिकाष्टां गताः । लग्ने सौम्यगुरुप्राच्यां याम्यां
 खे कुजभास्करो ॥ पश्चिमेऽस्ते तथा सौरिं सौम्यां बन्धौ
 विधुं सितम् । एवं दिग्वलिनो याने त्यजेद् यत्रालललाटगान् ॥
 लग्ने व्यया ये दशमेऽष्टधर्मे द्यूनेऽरि भूत्वोर्द्विषुके विविक्ते ।
 प्रतीपगा येषु सितेन्दुपुत्रौ प्राचादिकाष्टासु न यातु रिष्टौ ॥
 नीचगे ग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगे वा । प्रस्थितो
 नरपतिः प्रबली वा क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥ एवंविधेऽपि
 शुक्ले यायाद् यदि चन्द्रजीऽनुकूलस्यः । प्रतिबुधयातस्य न
 परिव्राणे ग्रहाः शस्ताः” ॥ राजमार्तण्डे । “सौम्यां लग्नगते
 बुधे शिवदिशं वाचस्पतावद्वमे प्राचीं तीक्ष्णकरे कुजे च दशमे
 याम्यां प्रयातो नरः । आग्नेयीं भृगुजे च शीतकिरणे बन्धु-
 स्थिते वायवीं मन्दे सप्तमगे पश्चिमदिशं याति द्विषो वश्यताम् ।
 नाशीचमृतकोत्सवदिवसाश्च सियासतां शुभदाः । उद्देगस्तपने
 सुखं शशधरे रोगो महोनन्दने लाभश्चन्द्रसुते गुरौ च कथितः

किंभौमैवैजति यदि नरेन्द्रः क्षिप्रमेकादशस्थैः । स जयति
रिपुदर्पं स्नेच्छया वैरिशङ्को विचरति गृहमध्ये मिहपोतो
यथैकः” ॥ ११ ॥ “रविसुतरुधिरार्का बुद्धिमोहं नराणां विद-
धति कुसुदेष्टः स्वेपु भेदेषु भेदम् । स जयति रिपुदर्पं मृत्युद्वी-
नोऽप्यवश्यं यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति” ॥ १२ ॥
“तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलि-
योगं वा स्वीकृत्य गमनं भवेत् ॥ प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च
गोधूलिं वर्जयेत्तृपः । दक्षिणे चाभिजिज्ञैवमुत्तरे च निशां
तथा” ॥ व्यासः । “लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति प्राप्तकालोऽति-
वर्त्तते । अविशेषेण वर्णानां तदा गोधूलिरिष्यते ॥ आरक्त-
सन्धं रजनोविरामं वदन्त्युपायोगमिह प्रवीणाः । आहुः
प्रयातेः सकलार्थसिद्धिं संलक्षते हस्ततन्त्रस्थितेव ॥ सन्ध्यात-
धारुणितपश्चिमदिग्विभावे ज्योम्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे ।
रुद्धे गवां सुरपुटोद्गमितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भृगुजिन-
योगः” ॥ सूर्यसिद्धान्ते । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यतीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहृयानिरुपा भानोरर्होदयं
यावत्” ॥ एतद्वचनैकवाक्यतया सन्ध्योपयोः सन्ध्यागोधूल्यो-
रैक्यम् । अतएवोक्तं “सन्ध्यामुद्गर्त्तमाग्यातं द्वाभहहो समा-
स्मृता । साभगवुसहजेपु यमारो सोम्यशुक्रगुरवो वल्लयुक्ताः ॥
गच्छन्ती यदि ततोऽस्य धरित्री सागराम्बुवसना वशमेति” ॥
धरित्रीयोगः । “केन्द्रोपगतेन गुरुणा वीक्षिते त्रायचतुर्थगे
सिते । पापेरनवाटसप्तमगैर्यशुकिं न यदाप्रयाहतः” ॥ किंशु-
योगः । “अगिनि चतुर्थगृह समुपेते बुधमद्वितेऽस्तगते
भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् समरेण
विनेत्र” ॥ विनासमरयोगः । “सितेन्दुजो चतुर्थगो निशा-
करय सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः प्रगाढवरोन् विना

रणात्” ॥ विनारणयोगः । “एकान्तरर्क्षे भृगुजात् कुजाद्वा
सौम्यो स्थिते सूर्यसुतादगुरोर्वा । प्रध्वस्यतेऽरिर्न चिराद्गतस्य
वेशाधिको भृत्य इवेश्वरस्य” ॥ अरिप्रध्वसयोगः । “गुरुद्वये
रिपुराग्निगतोऽर्को यदि निधनेन च शीतमयूखः । भवति
गतोऽत्र शशौष नरेन्द्रो रिपुवनिताननतामरसानाम्” ॥ शशि-
नरेन्द्रयोगः । “लग्नारिकर्मद्विबुकेषु शुभे क्षिते च द्युनान्त्य-
लग्नरहितेष्वशुभग्रहेषु । यातुर्भय न भवति प्रभवेत् ससुदं
शयश्मनापि किमुतारिसर्मागमेषु” ॥ शिलाप्रतरणयोगः ।
‘मूर्त्तिवित्तसङ्गेषु सस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिस्मरश्मयः । यस्य
ग्नसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः” ॥ अरि-
लभयोगः । “शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि
लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन्
वनिगृह्य” ॥ अरिवैनतेययोगः । “विपण्वान्त्येष्वर्जः
शङ्खान्द्रिवन्तो यस्य गुरुषु केन्द्रे । तस्यारियोपाभरणैः
प्रयाणि प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये” ॥ अरियोपाभरण-
योगः । “वर्गोत्तमगते चन्द्रे लग्ने वा चन्द्रवर्जिते । चतुराद्यै-
रदृष्टेष्टे शृपाद्वा विंगतिः स्मृताः” ॥ राजयोगः । “मेषादि-
तदशराग्नीनां स्वीयनवांगस्ये लग्ने चन्द्रे च यत्र कुत्रापि स्थिते
चन्द्रवर्जिते चतुरादिभिर्महर्षिर्चिते” ॥ अयमर्थः । द्वादश-
राशिषु लग्नस्य द्वादश एव स्वीयनवांगमास्तत्र कुम्भं वर्जयित्वा
एकादशैव स्थिता एव चन्द्रस्यापि हयिकवर्जनात् एकादशैव
म्यामानि स्युरिति द्वाविंगतिः कुम्भलग्ने दीपदर्शनात् त्यागः ।
यथा । “न कुम्भलग्ने शुभमाह सत्यो न भागभेदान् यवना
वदन्ति । हयिकरांश्चन्द्रस्य मोघगृहमिति चन्द्रपक्षे हयि-
कवर्जनम् ॥ सर्वगंगमभ्रमपेष्टेष्टे लग्ने भयति सहोपायः ।
लिभि, शुभैः सर्वविगतभयो दीर्घजीवी च” । जातकोत्त-

मित्तं कुभोजनम्” ॥ भोजने क्षीरवर्जनम् उत्तरदिगितरपरम् ।
 पूर्वादिप्राशनविधिः । भुज्जवलभौमः । “सर्विस्त्रिस्तौदन-
 भपैः पयसा च भुक्त्वा पूर्वादिवारणरथाश्वनरैर्गतस्य । सोढुं
 प्रतापमरयो न नृपस्य शक्ता गन्धद्विपस्य शलभा इव दानग-
 न्धम् । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एक-
 तस्तु मनो यातुस्तद्धि शुद्धं जयावहम् । रिक्तः कुम्भोऽनुकूलस्थः
 शस्तोऽम्भोऽर्थीयियासतः । चौर्यविद्या वणिज्यार्थसुद्यतानां
 विशेषतः । मेघाः शस्ता घनास्त्रिधा गजहृदितशब्दिताः ।
 अनुलोमातडिच्छस्ता शक्रवापस्तथैव च । अप्रशस्ते तथा
 ज्ञेये परिवेशप्रवर्णने । जनजानि च पुण्याणि देवदूर्वाद्रीगो-
 मयम् । रुप्यताम्र यवाः शस्ताः शक्रादितवर्जिताः । अनु-
 लोमी हृषो नर्दन् धन्या गोर्मद्विपस्तथा । गमनप्रतिषेधाय
 गावः प्रत्युरसिस्थिताः । प्रागुदौच्योः शिवाः शस्ताः शान्ताः
 सर्वत्र पूजिताः । धूमिताभिमुखी हन्ति स्वरदोसादिगोश्व-
 रान् । मुक्तिप्राप्तिश्च सूर्याश्च फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गार-
 दोषधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततो परा” ॥ दग्धादि दिङ्निर्णयः ।
 “विध्ययथाग्रतः पक्षौ धुन्वन् ध्वांक्षौ भयङ्करः । प्रत्युरस्युप-
 सपेक्षु ससृग्ग्रथ भयङ्करः । ध्वांक्षः पार्श्वद्वयेनापि शस्तापात्रा-
 नुलोमगः । वामे श्वशिवो कुम्भा दक्षिणे गोशृङ्गद्विजा” ॥
 दीपिकायाम् । “नृहयातपवारणेभ्यश्छाध्वज देहानवसूषयन्
 लयाय । सभयो विधरन् विना निमित्तं न यमः श्वाभिमुखो
 भवन् निखनगाम् । हन्द्दरोगार्दितास्तस्ताः कलहामिपका-
 द्विण । आपगान्तरितामत्तान् पाद्याः शकुनाः क्वचित् ।
 क्लीषादूहं शकुनचरितं निष्कलं प्रादुरेके । तत्रानिष्टे मयम-
 गकुने सामयेत् पञ्चवहा । प्राणायामासृपतिरगुमे षोडशैव
 हितोये प्रत्यागच्छेत् स्वभवतुमुतो यद्यनिष्टिस्तृतीयः” ॥ मत्स्य-

पुराणे “दृष्ट्वा निमित्तं प्रथममङ्गन्यविनाशनम् । केशवं पुज-
येद्बिहान् स्तवेन मधुसूदनम् । द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतोपे
प्रविशेद् गृहम् । एहोति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
गच्छेति पश्चाच्छुभदः पुरस्ताच्च विगर्हितः । उत्तानशय्या-
सनपादुकादि निष्ठुतिदुर्दर्शनसैथुनानि । नेष्टानि शब्दाश्च
तथैव यातुरागच्छति स्वप्रविशस्थिराद्याः । विसर्जयति यल्लोक
एकस्य प्रतिषेधति । सविरोधोऽशुभायातुर्पाह्यो वा बलवत्तरः ।
अनुत्तोमगते प्रदक्षिणसुरभौ देहसुखेऽनिले गतः । तिमिरा-
लिगभस्तिमालिरप्रसभं हन्ति बलानि विद्विषाम् । ध्वजात-
पत्राम्बुधसन्निपातक्षितौ प्रयागे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो
वाऽसुरमिति सङ्गं यातोऽथवा तन्नृपतेः क्षयाय । पौषादि
चतुरो मासान् वृष्टिं दृष्ट्वा न संव्रजेत् । यस्तु संप्रस्थितो यात्रां
ब्राह्मणानुपमन्यते । स्वकीयां परकीयां वा स्त्रिय पुरुषमेव
च । ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् । यात्रा-
काले तु संप्राप्ते सैथुनं यो निसेवते । रोगार्त्तः क्षीणकायश्च स
निवर्त्तते वा न वा । कृत्वा तु सैथुनं रात्रौ प्रभाते यः प्रति-
ष्ठते । नासौ प्रतिनिवर्त्तते दुःखञ्च प्राप्नुयान्नरः । कटुतैल-
गुडक्षीरपक्वमांसाशनन्तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहाद्व्याधितः
स निवर्त्तते” । वराहपुराणे । “दृणोदकाब्जेषु वनेषु मत्ताः
क्रीडन्तु गावः स वृषाः स वत्साः । क्षीरं प्रमुञ्चन्तु मुखं स्वपन्तु
शीतातपव्याधिभयैर्विभुक्ताः । इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीडन्
पामुत्सृजन् । महाभयेषु सर्वेषु विषमेषु समेषु च । प्रयाण-
काले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्” । मत्स्यसूक्ते “बलिकर्मणि
यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां
ध्वनिः शुभः” । ध्वनिरुध्वनिः । दीपिकायाम् । “सिद्धा-

तत्कादर्शपयोऽप्लवनानि बह्वैकपञ्चामिपपूर्णकुम्भाः । उष्णीष
भृङ्गारनृबद्धमानपुंयानवोणातपवारणानि” । भृङ्गारः कनका-
लुका । “दधिमधुष्टतरोचनाकुमार्योर्ध्वजकनकाभ्युज तव
पौठशङ्खाः । सितवृषकुसुमायुधानिमीनद्विजगणिकासजनाय
चारुवेशाः । ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षुभक्ष्यद्विरदमृदङ्गाङ्ग-
चामरायुधानि । सरकतकुरु विल्वपद्मरागस्फटिकमणिप्रमु-
खाश्च रत्नभेदाः । स्वयमथ रचितान्य यत्नतो वा यदि कयि-
तानि भवन्ति मङ्गलानि । स जयति सकला ततो धरिर्वी-
रश्चण्डगान्धर्वभनश्रुतेरुपास्य निर्गतस्य तु द्वाराद्यैः” शिरसद्या-
भिघातनम् । “छत्रध्वजादि वस्त्राणां पतनञ्च तथाशुभम् ।
करीशगर्भिणो वापि भग्नभाण्डावलोकनम् । कार्पासौषध-
क्षुष्टधान्यलवणक्लीबास्थितैलं वसापङ्गाङ्गारगुडादिचर्मसक्तः
क्लेशायः स व्याधिताः । यान्तोन्मत्तजटोर्न्यूनं दृष्टुमप्युत्तमा-
मतकावयो सुण्डाद्यक्तविमुक्तकेशपतिताः कापायिण्याशुभाः ।
कुटुम्बकलङ्का गृहज्वलनमात्तत्रं योपिताम् । विडान्समरं
क्षुत्त खलितमम्बरादेस्तथा । दुरुक्तमतिकोपिता मद्विषयीय
युद्धं भवेत् । प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छिन्नये” ॥
यान्यत्र मङ्गलामङ्गलानि निर्गच्छतां प्रदिष्टानि । स्वप्नेऽपि
तानि शुभाशुभानि विड्क्षेपनं पुनर्धन्यम् । एकस्यां यदि
चेद्रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्” । तथा च मत्स्यपुराणे
पुनरवसा कृतम् । “शतकृत्यो यथा कामं पूजयित्वा जना-
र्दनम् । स्वप्नस्तु देवदेवस्य न्यवेदयत धार्मिकः” इति । दुःस्व-
प्नाकथनं धन्यं पुनः प्रस्थापनस्तथा । पात घानं तिनैर्दोमो
वाद्यपानाद्य भोजनम् । स्तुतिश्च वायुदेवस्य तथा तस्य च
पूजनम् । चक्षुस्सन्दं भुजस्यन्द तथा दुःस्वप्नदर्शनम् । शष्पुणाञ्च
समुत्थानसमयश्च शमयाय मे । चमत्स्वरूपो भगवान् प्रीयतां मे

जनार्दनः । मन्त्रेणानेन चाश्रित्य प्रार्थयेद्दोषसूचने । चिन्ता-
दुष्टेन शोकेन व्याधियस्तेन वा पुनः । कामशुष्केण चित्तेन
स्वप्ने न फलभाग्भवेत् । अविज्ञातस्वरूपाणां नराणां ज्ञान-
हेतवे । स्वप्ने दृष्टानि वक्ष्यामि पुण्यपापोद्भवानि च । एव-
क्षेपां सूचकत्वं न कारकत्वम् “आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा
यदि पश्यति । व्याधिभ्यो मुच्यते रोगौ अरोगी सुखमाप्नुयात् ।
दोषमन्त्रं फलं वस्तु कन्यारत्नं रथध्वजम् । यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते
लभते चोत्तमां गियम् । उपानहौ च कृत्स्नं लब्ध्वा यः प्रति-
पृच्छते । असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ।
देवताश्च द्विजा गावः पितरो निङ्गिनः स्त्रियः । यद्ददन्ति नरं स्वप्ने
तत्तथैव भविष्यति । आरोग्यं गोद्वयकुक्षराणां प्रासादशैलाग्रव-
नस्पतीनाम् । आरुह्य भोक्तां प्रतिगृह्य वीणां भुक्त्वा रुदित्वा ध्रुव-
मयं नामः । भक्षणश्चाद्र्द्रमांसस्य मत्स्यस्य पायसस्य च । दर्शने
रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं
क्षौरस्य गोभनम् । जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् ।
उरगो वृथिकयैव जलोका दृश्यते यदि । तदा पुत्रादि लाभः
स्यादगम्यागमने शुभम् । सर्वाणि शुक्तानि सुगोभनानि कार्पा-
मभक्षास्थिकपालवर्जम् । सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्जम् । मरणं बन्धनं धन्यं वञ्छिदाहो
मृदादिषु । शुक्लपौताम्बरा नारी शुक्लपौतानुलेपना । अथ-
गूहति यः स्वप्ने तस्य स्यात् सर्वतः सुखम् । कृष्णरक्ताम्बरा नारी
रक्तकृष्णानुलेपना । अथगूहति यं स्वप्ने व्याधिं मृत्युञ्ज-
निर्दिशेत् । वराहर्षणरोद्राणामारोहो महिषस्य च । भक्षणं
पश्चिमांसानां तैमस्य कृगरस्य च । नर्तनं हसनक्षैव विवाहो
गीतमेव च । तन्मोगाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनम् ।
दिप्यान्तरोचभोमानामुत्पातानान्तु दर्शनम् । स्वप्ने पश्यति

चात्मानं रक्ताम्बरविभूषणम् । मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्ग-
क्षीरनग्नाता । उल्लासवाचरणं पातो दोलारीदृश निन्दितः ॥
इति स्वप्नफलम् ।

“सर्वतः क्षुतमशोभिनं स्मृतं गोक्षुतं मरणमेव करोति ।
केचिदाहुरफलं बलात् क्षतं वृद्धपौनसितवालक्षितम् ॥ वित्तं
ब्रह्मण्ये कार्यसिद्धिरतुलाशक्ते क्षुताशे भयं याम्यमग्निभयं
सुरद्विषि कलिलोभः समुद्रान्तरे । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं
दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्गुलक्षणं
खञ्जने । ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । विष्णोः रित्यधिकृत्य “नाम संकीर्तनं नित्यं
क्षुतः प्रखलितदिग्गुः । वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्वात्मा नात्र
संगयः” ॥ अतएव विष्णुपुराणम् । “स्मृते सकलकल्याण-
भाजनं यत्र जायते । पुरुषन्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं
हरिम्” ॥ युद्धयात्रायाम् । “यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं
तद्विनिर्दिशेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पृष्ठं प्रतिष्ठितम् ।
राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशैरभो-
ग्यानि मृतपक्ष्यगतानि च ॥ मृतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवार्ध-
मध्यगम् । जीवपक्षे क्षयानाथे मृतपक्षे रवो स्थिते ॥ तदा
रणे शुभा यात्रा विपरीते तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा
युक्तौ जीवपक्षे व्यवस्थितौ ॥ तत्र क्षेमं जयोलाभो यात्राकाले
न सशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रमास्करो ॥
तदा हानिर्भयो भङ्गो मृत्युर्यात्राफलं मतम् । जीवपक्षे स्थिते
चन्द्रे कार्यः स्यादमृतोपमम् ॥ मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्र-
बलाबलम् । युद्धकाले यदा शीघ्रं वायव्येन लभ्यते ॥ उत्-
पत्त्यौ तु तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरी । दृष्टा नाद्यो हता
धिष्ठोः षष्ठिभागासशेषके ॥ अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन योगात्तत्काल-

चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्ययेष्टकालिकः । चहो-
 रात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ विद्यमण्डले ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु
 यात्राकाले विशेषतः । दण्डेय पञ्चभौराशावेवं स्युर्द्वादशं
 क्रमात् ॥ लग्नवद् भुक्तभाग्यस्य त्यागाच्छेषक्रमात् क्रमः” ॥
 इष्टा नाष्टः कर्मकालीनदण्डसंख्या सूर्योदयावधि गतरात्रि-
 प्रविष्टनक्षत्रदण्डसंख्यावधि वा सप्तविंशत्या पूरिताः पद्या
 यो लब्धः सोऽश्विन्यादिचन्द्रभुक्तहृत्या नक्षत्राङ्गयुक्तः सप्तविंशा-
 धिकयेत्तमपढाय यत् संख्यानं तेन नक्षत्रं तत्र चन्द्रः । यः
 शेषस्तत्रोदयावधि कर्मकालीनदण्डसंख्याया गतरात्रिप्रविष्ट-
 नक्षत्रदण्डसंख्यायोगात् यो भवति तत्संख्यदण्डा भोग्याः । सूर्य-
 पक्षे सूर्यभुक्तनक्षत्राङ्गयुक्तो लब्धाङ्ग इति विशेषः । “प्रवामः
 सुस्थता मृत्युर्द्दास्यं जायाज्वरोऽरतिः । नष्टता शून्यता क्रीडा
 सुप्तिर्भुक्तिश्च मेपतः । एतायेद्वादशावस्था शशाङ्कस्य दिने
 दिने । शुभाशुभेषु कार्येषु फलं नास्यनुरूपतः” ॥ इति तत्-
 कालीनराहु तत्कालचन्द्रादित्यव्यवस्था च यात्रायां निर्दिष्टव्या ।
 हरिवंशे “मरणं सद्यमानानां युद्धातां विजयी ध्रुवम्” ॥ विदे-
 शगतभ्रात्रान्वेषणाय न गन्तव्यम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
 “ततःप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः । प्रयातो नश्यति
 तथा तन्न कार्यं विजानता” ॥ ततः समस्तापृथिवीं द्रष्टुं
 गतानां हर्ष्यश्नादीनां तदनुगामिनाश्च तद्भ्रातृणां सबलाश्चा-
 दीनाम् अनिवर्त्तनदर्शनात् । मत्स्यपुराणेष्वपि । “ततःप्रभृति
 न भ्रातुः कनौयान् मार्गमिच्छति । अन्विष्य दुःखमाप्नोति
 तेन तत् परिवर्जयेत् ॥ तिथाघरित्ते शुभदे च चन्द्रे पापेषु
 केन्द्राष्टमवर्जितेषु । आस्ये स्थिरे वा निजमे सुलक्ष्ने गृहं
 विगोहा न मिहत्तभूपः । परविषयपुरातो साधुदेवद्विजसं
 कुलजनवनिताय स्त्राधिपो नोपरुम्यात् । विहगतुरगशस्त्रा-

मार्तभीतांश्च हन्याच्छुभतिथिदिवसर्त्तं दृष्टसैन्यो विशेषः ।
पुष्टैः शुक्रेन्दुजोषे भुवलयुवलयभिदिष्णुमैत्रेन्दुपौष्णैः सप्तग्ने
पापजम्बोदयपतिषु विरन्ध्रारिगेन्दारसौम्यैः । त्रायारिस्थै-
रथाष्टव्ययगृहरहितैः सदग्रहैः केन्द्रकोणे वीर्याब्धौ चतुर्यांशे
सुदिनतिथिशुभेन्दो नृपस्याभिषेकः ॥

अथ छत्रचक्रम् । “आदौ चक्रं खमालिख्य छत्रत्रयं सुशो-
भनम् । अश्विन्यादिलिखितत्र सप्तविंशतिभानि च ॥ अश्वि-
न्याद्यं मघाद्यक्ष मूलाद्यक्ष क्रमेण तु । उत्तरे पूर्वदक्षे च
एतच्छत्रत्रयं मतम् ॥ प्रतीचीमध्यरेखाप्रादेशान्यन्तं हया-
धिपः । आग्नेय्यन्तं नराधीशो नैऋत्यन्तं गजाधिपः ॥ अक्षा-
ध्यक्षो नराध्यक्षो गजाध्यक्षः क्रमेण तु । एषां छत्रविभागेन
ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥ अन्येषां भूमतामृच्चं यत्र छत्रे व्यव-
स्थितम् । तच्छत्रं तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् ॥ चामरं
कलसी वीणा छत्रं दण्डः पतदग्रहः । आसनं, कीलकं रज्जु-
नैवभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ यस्य छत्रे स्थितः सौरिः भङ्गं तस्य
विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकञ्च वदाम्यहम् ॥
चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिस्तु जायते । दुर्भिक्षञ्च भवेद्दोरं
प्रजापीडा न संशयः । कलसस्ये भवेद्युद्धं रणे भङ्गो महद्भयम् ।
घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थेऽर्कतनये
पट्टराष्ट्री विमश्यति । चलच्चित्ती भवेद्वाजा भयभोता च
मेदिनी । यदा ऋक्षत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतदग्रहे । तदा
तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः । आसनस्य भवेन्नाश
आसनस्ये शनैश्चरे । युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसञ्चिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि । वक्रगः क्रूरः
युक्तश्च सर्वक्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्या यदा
जीवेन्दुसंयुताः । उत्तराधोऽपराष्ट्री वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरश्चतुष्टयश्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वच्छत्रविनाशाय सूचितं
पूर्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कश्च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम् । दक्षि-
णाशापतेच्छत्रविनाशो भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु
यत्र यस्य च सम्भवः । उक्तग्रहसमायोगाच्छत्रभङ्गं विनि-
र्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः । भीम-
शो गुरुराह च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा हानिकराः
क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः । क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरश्चन्द्रः
पूणस्तथाशुभः । सौम्याः क्रूराः यदा कृत्रे दृष्ट्या वै कृत्र-
संस्थिताः । कृत्रभङ्गो भवेत्तस्य परचक्रागमिन च । नृपनामार्च-
गोराहुः केतुर्वा यदि संस्थितः । कृत्रभङ्गो भवेत्तस्य विष-
दानेन भूपतेः ॥ मृगयां साहसं यात्रां दृष्ट्वाश्वगजवाहनम् ।
विषदृष्ट्वा त्वजेद्राजा कृत्रस्थे क्रूरसेचरे ॥ एवं ज्ञात्वा यदा
राला करोति ग्रहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तल्ले तेन शाक्तो
भवेन्नृपः ॥

अथ सिंहामनचक्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंह-
सनवयम् । सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकश्च नरात्मकम् ॥ अश्विनी-
मघमूलाद्यं पञ्चनाडौ विभेदतः । अश्विन्याद्युत्तरे भागे
मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं
नृपतिवयम् । इतरेषु च वाद्येषु नृपनामर्चती वदेत् ॥ शुभा-
शुभमिदं सर्वं यच्च यस्य शनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन
एकैकस्यामनं भवेत् ॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहसन-
न्तथा । ग्रहेर्वेधदयान्त्रेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ अथ
आधारगे राजा अभिषिक्तो यमासने । पराधीनगतं राज्यं
कुर्वते नात्र संशयः ॥ आसनस्थेन ऋक्षेण मीतिबुक्तो भवे-
न्नृपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥ पट्टं ऋक्षे
यदा राजा उपविष्टो नृपायते । पूर्वराजस्थितेस्तुल्यचिरं पावः

यते मङ्गौम् ॥ सिंहरूपो भवेद्राजा सिंहर्क्षेणासने स्थितः ।
 संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनगते
 धिष्ये तेजस्रो भीषणाकृतिः । चलश्चित्तो महाक्रोधो प्रजा-
 पीडाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्वेधनाडिके ।
 शुभावस्था शुभे सन्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समा-
 योगे उपविष्टो य आसने । उच्छ्वासं शत्रुसंघातमेकच्छत्रं
 करोति सः ॥ क्रूरग्रहगता नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं
 भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋक्षगः सौरि-
 रनाहृष्टिं करोति च । दुर्भिर्क्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च
 जायते ॥ आसने च यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदा भवेत् । अथवा
 व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥ पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः
 पट्टराश्रौ विनश्यति । प्रियो वाय कुमारो वा मन्त्रिवन्धु-
 चर्योऽपि वा ॥ सिंहे सिंहासने चापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
 तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमी नृपः ॥ अनिराह्वर्कमा-
 हेया यदा चन्द्रेण समुताः । यस्यासनगता एते तस्य राश्रौ
 भयङ्कराः ॥ क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
 आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी जनैश्चरः । एवं शुभफलं दद्या-
 द्वेषमन्त्रो न संशयः । करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो
 गुरुः ॥ इति वन्द्यघटोपहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचित ऋक्षोतिस्तत्त्वं समाप्तम् ।

मलमासतत्त्वम् ।

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमौश्वरम् । मुनौन्द्राणां
स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥ मलिम्लुचे दायभामे
संस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमी-
व्रते ॥ दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनी-
त्सर्गे वृषोत्सर्गव्रते ॥ प्रतिष्ठायां परोक्षायां ज्योतिषे
वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यज्ञश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे । इत्यष्टाविंशतिस्थाने
तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥ प्रणम्य भारतीकान्तमञ्जानध्वान्त-
भास्करम् । सता सुदे स्मृतेस्तत्त्वे तत्त्वं भाषे मलिम्लुचे ॥
मासशक्यं तथोत्पत्तिवाक्यं दर्शादिकस्य च । प्रकृतौ विष्णुते-
धर्मः पञ्चादिकालनिर्णयः ॥ चान्द्रसावननाक्षत्र सौराणाञ्च
निरूपणम् । तथा कर्मविशेषेषु चान्द्रादिमासनिर्णयः ॥ सिद्धा-
कादौ न यात्रा स्याद्दशाष्टौ व्यसनानि च । देवस्य लक्षणं
कर्मसिद्धये देवपौरुषो ॥ कालस्य हेतवः कष्टो रिपुरर्घ्यप्रदा-
नकम् । पगस्यस्य मुनेर्वाच्यमुत्तरायणशक्तयोः ॥ चूडोप-
नयनं सन्ध्याकालेऽतीतेऽपि सा भवेत् । सौमन्तोन्नयनं जाते-
ऽप्युपनायोत्तरावधि ॥ स्नाने च कार्तिकादेस्तु सौरचान्द्रवि-
कल्पनम् । तदगत्तो प्रतिनिधिर्माघस्नानविधिस्तथा ॥ स्नान-
तर्पणयोर्मध्ये प्रातःसन्ध्यास्ततिस्तथा । पूर्णमास्यस्तमासेन
मूलकानामभक्षणम् ॥ सौरेण साधवस्त्राणं नाक्षत्रस्य प्रयो-
जनम् । चान्द्रसौरोन्नकार्याणां वाक्ये मामो तथाविधौ ॥
अथवा सुख्यचान्द्रः स्यादयोलेषस्य साधकम् । मासशब्दस्य
दर्शान्तशक्यत्वे साधकाक्षरम् ॥ तिथेर्नक्षत्रदिनत्वञ्च धर्म-

शास्त्रेण बाध्यता । अर्थशास्त्रस्य भोगानां त्रिपुरुषत्वनिर्णयः ॥
 त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो लग्नमानादिनिर्णयः । नाक्षत्रवत्स-
 रैरायुर्मताह प्राक् तिथौ तथा ॥ पाश्चात्तिकाब्दिके आह
 चैवादेशान्द्रवाचिता । हेतुवशाद्यचर्चात्र मेघादिराशिनिर्णयः ॥
 शक्तिप्रादुर्भावमानश्च चैत्रादेरब्दवाचिता । महाज्यैष्ठी विचारोऽत्र
 संवत्सरनिरूपणम् ॥ लक्षणं मलमासस्य तद्युगमस्यैकद्वयने ।
 विचारः सावनाहेन सहधारप्रवर्तनम् ॥ क्षयमासा द्विमासत्वं
 संक्षेपो मलमासके । दोषाकालविधानश्च दोषा प्रतिप्रसूतिका ॥
 शूद्रस्योद्धारयुद्धान्तनिषेधश्च स्त्रिया अपि । सूतकेऽपि च
 पूजादिरथोच्ये विष्णुकीर्तनम् ॥ अधिमासे विवाहादिनिषे-
 धस्य निरूपणम् । सपिण्डौकरणश्राद्धात् सिद्धिः स्यादाब्दि-
 कस्य च ॥ अहदौःस्यफलस्यापि द्रव्यादौ पाकनिर्णयः ।
 स्नानं शूद्राधिकारश्च प्रायश्चित्तं मलिग्लुचे ॥ दत्तनष्टस्वणदानं
 गजच्छाया निरूपणम् । शूद्रस्यापि मघाश्राद्धमविभक्तैः
 पृथक् क्रिया ॥ मघानिमित्तके आह पुत्री पिण्डं विवर्जयेत् ।
 सपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धकृतं भवेत् ॥ पार्वणासन-
 दानादौ ये चात्र त्वेति भाषणम् । पर्युदासो गयायान्तु काल-
 दोषा प्रतीक्षणम् ॥ नवाक्षश्राद्धकालश्च त्रिजन्मादिविवेचनम् ।
 कालाशुद्धिविचारोऽत्र चातुर्मास्य व्रतं तथा ॥ ऋतुभेदात्तयो-
 त्पाते दोषाभावविनिर्णयः । काम्य कृष्णस्य तुष्ट्यर्थं प्रकर्तव्यं
 सुसुचुषा ॥ मघादानस्य गणना तथा तस्य च लक्षणम् ।
 व्रतं यन्मलमासाहं पिष्टपक्षमृतक्रिया ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षीय-
 श्राद्धसम्यक् निरूपणम् । मलमासे त्वमावास्या प्रत्याब्दिकविवे-
 चनम् ॥ सपिण्डनस्यापक्षर्पा गर्भकृत्यादिहेतुकः । सत्यास-
 प्रतिषेधश्च क्लृप्तौ क्षत्रविशोर्भवेत् ॥ पुत्रेतरिण कर्तव्यमेकोद्दिष्टं
 नृताहति । न पार्वणं कदाचित्तु दर्शादिकृतस्य च ॥ मल-

मासान्तरेऽपि स्थान्नममासमृताब्धिकम् । निबन्धान् बहुधा-
लोच्य निबध्यन्ते सतां सुदे” ॥

अथ मासशक्यम् । तत्र लघुहारीतः । “इन्द्राग्नौ यत्र
ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये
समाप्तौ पितृसोमकौ” ॥ यत्र शुक्लप्रतिपदि । “तथाहि
अमावास्यायाममावास्याया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत” इति श्रुतिविहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्मस्वरूप-
ज्ञापकश्रुतौ स समामनन्ति यथा “आग्नेयाष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति उपश्रुत्याजमन्तरा यजति
ताभ्यामेवाग्नीषोमौयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति” । ताभ्याम्
आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्यां तेनाग्नेयाष्टाकपालोपांशु-
याजाग्नीषोमौय एकादशकपालयागास्त्रयः पौर्णमास्याम्
आग्नेयाष्टाकपालैन्द्र-दधि-पयो यागास्त्रयोऽमावास्यायामि-
त्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्या पौर्णमासोपदानि प्रतिपत्-
सहिततदुभयपराणि तत्र पूर्वयोर्गारभ्यः प्रतिपदोर्गः तथा
च “हे ह वै पौर्णमास्यौ हेऽमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन्
यजेतोपरेद्युः” । इति श्रुतिः अत्र पौर्णमास्यौ पौर्णमासौ
प्रतिपदौ अमावास्येऽमावास्या प्रतिपदौ शतपथब्राह्मणेऽपि
“पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमद्वयंजतीति” । स्मृतयश्च यथा
गोभिलः । “पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः” ।
पारस्करः । “पक्षादिषु स्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपौर्णमास-
देवताभ्यो जुहोतैति” तथा कल्पसूत्रम् । “दर्शपौर्णमासाभ्यां
मास यजन्ते पक्षादौ यज्ञविस्तारवर्धनिति” । अच्यार्थः ।
यावज्जीवकयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतौभूतयोर्विकृतौभूतौ मास-
साध्यो दर्शपौर्णमासौ कोण्डपायिनामयनौयौ पक्षादौ यष्ट्यौ ।

अत्र पक्षादौ यद्विस्तृतसर्वस्मिन्निति । नमासीत्यनेन विकृति-
 गतेन पक्षादावित्यनेन प्रकृतीभूतयोरपि दर्शपौर्णमासयोः
 पक्षादिकालत्वमवधारितम् । यथा ज्योतिष्टोमे । द्वादश-
 शतगोदक्षिणा विभागः षोडशत्विजां तद्विकृतीभूते सवात्मके
 द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनोदोचयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णी-
 यते । तत्र विभागं मनुरप्याह । “सर्वेषामर्द्धिनो मुख्या-
 स्तद्वर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाद्यतुर्थाद्यैकपादिनः” ।
 दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि अथ द्वादशद्वाद-
 शान्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्त्रिस्त्रिस्त्र
 इतरिभ्य इत्यत्र षोडशानामृत्विजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो
 वर्गा इति तेन दर्शपौर्णमासयाजिना पक्षादियाजिना च यत्र
 शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नौ ह्वयेते समासादिः मध्ये मासमध्ये
 कृष्णप्रतिपदि अग्नोपोमौ ह्वयेते इति कृत्वा स्मृतौ एवममा-
 वास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति श्रुत्यक्तपिण्ड-
 पितृयज्ञाङ्गाग्नौकरणहोमीयसोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्र-
 प्रकाश्या पितृसोमकौ समाप्तौ मासममाप्तौ अमावास्यायां
 ह्वयेते इति कृत्वा स्मृताविति अत्र विशेषतो मासादिमध्यान्त-
 कोर्त्तनात् शुक्लप्रतिपदि दर्शान्त एव मासशब्दस्याभिधेयताया
 मुनेः स्वरसोऽवगम्यते सावनसौरादौनां गौणतायामपीति ।
 अत्र “पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्तयः । यागकालः
 स विज्ञेयः प्रातर्युक्ती मनोपिभिः” ॥ इति वीधायनवचनेन
 ऋग्वेदिनां यागकालतया बोधितोऽपि दर्शपौर्णमास्यंशोऽनि-
 यततया न मासादिमध्यघटकः किन्तु पूर्वोक्त श्रुत्यादेष्कन्दोग-
 परिशिष्टात् गर्गवचनाच्च पर्वकालकरणपक्षेऽपि प्रतिपदि
 समापनस्यावश्यकतया प्रतिपदेव तद्व्यटिकेति । तथा च
 कन्दोगपरिशिष्टम् । “पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिक-

क्षरम् । पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्येऽप्यन्ये मनौषिणः” ॥ विद्ये
 द्वितीयाविद्ये पक्षादावेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरं न त्वन्ययोग-
 व्यवच्छेदपरम् । तथा कासादर्शकालमाधवीयप्रमृति दाक्षि-
 णात्य वैदिकग्रन्थेषु गगः । “प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः
 समाप्यते । पुनः प्रणीय कृन्नेष्टिः कर्त्तव्या योगवित्तमैः” ॥
 प्रणीयाग्निमिति शेषः । गोभिलोऽपि । “आवर्त्तने यदा सन्धिः
 पर्वप्रतिपदोर्मवेत् । तदह्यर्गि इष्येत परतयेत् परेऽहनि” ॥
 पूर्वाह्नापराह्णद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्द-
 पुराणम् । “आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परम् । आव-
 र्त्तनादासरस्य छायायाः परिवर्त्तनात्” ॥ प्राक् पूर्वाह्नः । अत-
 एवोक्तम् । “अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये । अत ऊर्ध्वं
 न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन” ॥ परतोऽपराह्णे । त्रिधा-
 विभक्तदिनाभिप्राये तु लोकादिः । “पूर्वाह्णे मध्यमे वापि
 यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वद्युस्तदह्यर्गि इष्यते ॥
 अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि
 शोभूते याग इष्यते” ॥ उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरम् ।
 किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तौति उप-
 वासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीय ब्राह्मणे तथा श्रुतेः
 यथा उपास्मिन् शोयक्षमाणे देवता वसन्ति एव विद्वानग्नि-
 सुपस्तृणाति । हृदयातातपः । “सन्धियेदपराह्णे स्यात् पादः
 प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्वागे तुरीयेऽपि न दुष्यति” ॥
 ननु चान्द्रवत् सावनादिष्वपि विष्णुधर्मोत्तरे मासपदं सङ्केतितं
 यथा “चन्द्रमाः कृत्वा पक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते । सन्निकर्षा-
 दघारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥ चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मार्गशान्द्र इत्य-
 भिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्युताः ॥
 आदित्यराशिभोगेन सौरी मासः प्रकीर्तितः । सर्वर्षपरि-

वर्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥ चन्द्रार्कयोः सन्निकर्षात्
दर्शात् । अथानन्तरं प्रतिपदमारभ्य अन्यथा सन्निकर्षमार-
भ्येति ब्रूयात् अपरं सन्निकर्षं यावत् तावत्कालश्चान्द्रः । एतेन
सन्निकर्षादि सन्निकर्षान्तो मास इति नारायणोपाध्यायमतं
निरस्तम् । त्रिंशदहोरात्रात्मकः सावनः आदित्येकराशि-
भोगावच्छिन्नः सौरः सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्र इति
चतुर्विधा मासाः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “चान्द्रः शुक्लादि
दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं
मासः सभास्करः । सर्वर्चपरिवर्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥
सैव चान्द्रसौरसावननाक्षत्र मासीक्षेप्तित कर्मसु ते कीदृशा
इत्याकाङ्क्षायां विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य तत्परिचायकत्वेनोप-
पत्तौ मासशब्दस्य तत्र तत्र शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणाभावात् ।
अनेकशक्तिकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणयुक्तिभ्यश्च चान्द्र एव
शक्तिः ।

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पितामहः ।
“आष्टिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ
स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनी मतः” ॥ प्रथमादिपरं यात्रा-
ग्रहचारपरम् । यत्कमसूर्यभोग्यराश्यङ्गत्वेन यच्च विशेष्योद्-
गयनादिविहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्य-
माणत्वात् तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं स्रवभृति-
हृदिप्रायश्चित्तायुर्दायाशीचरर्भाधानपुसवनसौमन्तोसयननाम-
करणान्नप्राशननिक्रमणचूडादिपरम् । तत्र चूडादायैकत्रैव
सौरसावनग्रहणं पश्चादुपपादयिष्यामः । तथा च विष्णुधर्मो-
त्तरे । “अध्वायनश्च ग्रहचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोक्यश्च यस्याह्यवहारकर्म” ॥
अध्वायनम् अध्वगमनं यावेति यावत् । सवत्सरप्रदीपे । “सिद्धे

धनुषि मीने च स्थिते सप्त तुरङ्गमे । यात्रीद्वाष्टगृहारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत् ॥ एतन्मासद्वय यात्रानिषेधो राजेतरपरः ।
 राज्ञः कार्यानुरोधात् सर्वदा यात्राविधानात् । यथा मनुः ।
 “मार्गगौर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुनं
 वापि चैत्रं वा मास प्रति यथावलम् ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु
 यदा पश्येत् भव जयम् । तदा यायाद्विष्टह्यैव व्यसने चोत्थितो
 रिणोः” ॥ व्यसनान्याह स एव । “कामजेषु प्रसक्तो हि
 व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव
 तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्न परौवादस्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं
 हयाद्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्य साहस द्रोह
 ईर्ष्यासूयाथदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-
 ऽष्टकः” ॥ अक्षो द्यूतक्रोडा । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
 त्रीणि । दश पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविस्करणम् । साहसं
 साधोर्वैभवादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा ईर्ष्याऽन्यगुणा-
 महिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविस्करणम् अर्थदूषणम्
 अर्थानामपहारः दयानामदानाश्च । अतएव दीपिकायाम् ।
 “दैवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्देवान्वितो नृपः । योज्या दैवा-
 न्वितामात्या दैवहीने तथात्मनि ॥ व्यसनी विनष्टधर्मा
 त्रिविधोत्पातघोडितो यथ । पुरुषः स दैवहीनः कथितो
 दैवान्वितोऽन्यः” ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः । “दैवे पुरुषकारे
 च कर्मसिद्धिर्ध्ववस्थिता । तत्र दैवमभिध्यक्तं पौरुषं पीर्य-
 टेदिकम्” ॥ अभिध्यक्तं फलोन्मुखोभूतम् । मनुरपि । “युक्ते
 दैवे च युज्येत क्षयप्रेषुर्ध्वपेतभीः । सास्त्रा दानेन भेदेन
 समस्तैरयथा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कटा-
 चम । अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युद्धमानयोः । परा-
 जयस्य संप्राप्ते तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् । त्रयाणामप्युपा-

यानां पूर्वोक्तानां परिचये । तथा युद्धेन संयत्तो विजयेत
रिपून् यथा” ॥ संयत्तः सम्यक्प्रयत्नवान् । कष्टरिपुमाह
स एव । “प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च । कृतञ्च
धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं वृधाः” ॥ कालोऽपि फलहेतुरि-
त्याह मत्स्यपुराणम् । “दैवं पुरुषकारस्य कालस्य पुरुषोत्तम ।
व्रथमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृपेर्हृष्टि-
समायोगाद्दृश्यन्ते फलमिदयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवा-
काले कथञ्चन” ॥ सत्राणि गवामयनादीनि माससवस्वर-
माध्यानि । लौक्यं व्यवहारकर्म भृतिवृद्ध्यादिकं मासेन
यास्यसि मासेन दास्यसौत्यादिकम् । अगस्त्यार्घ्यं दानं सौरेण
सिंहराशौ विधानात् । यथा ब्रह्मवैवर्ते “अप्राप्ते भास्करे
कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः । अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेश-
निवासिनः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तीर्थं विनिक्षिप्य सितपुष्पा-
क्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाशामुखस्थितः ।
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतमश्वव । मित्रावरुणयोः पुत्र
कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनन्तु । “आतापिर्भक्षिती येन
वातापिच महासुरः । समुद्रः शोषिती येन स मेऽगस्त्यः प्रसौ-
दतु” ॥ गन्धादिकन्तु । अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं विशे-
षानुद्देशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति
गन्धादावपि प्रयोगाद्बर्तुर्धर्मत्वात् इति रत्नाकरः । तत्पदार्थ-
मन्त्रस्तु । “लोपासुद्रे महामागे राजपुत्रि पतिव्रते । गृहा-
णार्घ्यं मया दत्तं मेवावरुणि वल्लभे” । आश्वलायनः । उद्ग-
याने अपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके” । विवाहे विषय-
भेदमाह गृह्यपरिशिष्टम् । “धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरौ-
क्ष्यं नाधर्म्येषु” ॥ व्यक्तं भुजवले । “अहशुदिमश्चुच्चिं

मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति
 कान्यकानाम् ॥ ननु “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्नेवाष्टकासु
 च । मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । यक्षयो-
 र्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रत-
 बन्धशुभक्रियाम्” । इति भुजबलोक्तं कथं सङ्गच्छता उपन-
 यनस्याशुलायनेनोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् पारस्करेणापि
 उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याह इति कर्ममात्रे परिभा-
 षितम् असमासकरणं गर्भाधानादिषु कालविशेषनियतेषु
 उदगयनादीनां यथासम्भव नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनार्थमिति
 हरिशर्मा । गोभिलेनापि “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि
 प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति यामद्वयात्मकपूर्वाह्नमप्य-
 धिकं परिभाष्य यथा देशश्चेति पुनः कृतं यथा देशमित्यनेन
 स्रगृह्योक्तानां प्रीष्टपद्याम् उपकर्मकरणस्यामावास्यायामप-
 राह्णे पिण्डपितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवंविधस्योदगयनादि विद्वद्-
 विहितस्य ऋतुकालगर्भस्यन्दन-पूर्वकालपष्ठमासादि विहिता-
 धानपुंसवनसोमस्तोत्रयनादीनाञ्च दक्षिणायनादावनर्थानुप-
 पत्त्या ग्रहणम् । अथैवं यथा देशश्चेति सूत्रमवाप्यं तत्तद्विशेष-
 विधानादेव सिद्देर्नायं दोषः । यथादिष्टकालस्य क्रियाया-
 मादरार्थमुक्तं तेन तत्तत्कालातिपत्तौ केवाश्लक्षोपः यथा अष्ट-
 कापिण्डपितृयज्ञादीनां विद्याकराद्विकृत्येऽपि । “अकाले
 चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातीतञ्च यत्
 कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्” । यत् कर्म यस्मिन् काले विहितं
 तत्कालाभावेऽपि नाङ्गान्तराभाव इव तत्कर्मातुष्ठानं नित्य-
 कर्मसु यथायत्नोत्पदेशस्य कृतिसाध्याङ्गमात्रविशेषत्वात्
 कालस्यानुपादेयत्वात् तथेति । तदुक्तम् “अङ्गत्वेऽपि च कालश्च
 न त्यागोऽन्यादवत् कृतः । अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म-

विधीयते” ॥ वचनात् कालातिपत्तो केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं कृत्वाऽनुष्ठानं यथा सन्ध्यावन्दनादीनां तद्यथा सांख्यायन-
गृह्यम् । “अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत
उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां
महाव्याहृतौः सावित्रोः स्वस्थयनादि जपित्वा एवं प्रातः प्राङ्-
मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्” इति । उत्तरापराभिमुखो वायु-
कोणाभिमुखः कोणं विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति उभयदि-
गष्टमभागमिति यावत् । व्यासः । “सन्ध्याकाले व्यतीते तु
न च सन्ध्यां समाचरेत् । गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां
समाचरेत्” ॥ जपे स्मृतिः । “कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः साय-
न्त्राधौ मुखौ करौ । मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एव सुदा-
हृतः” । पितृदयितायामप्येवम् । यत्तु काशौखण्डम् । “विधि-
नापि कृता सन्ध्या कालातीता वृथा भवेत् । अयमेव हि
दृष्टान्तो बन्ध्या स्त्री मैथुनं यथा” । इति तदकृतप्रायश्चित्त-
परम् । हरिहरपद्धतौ । “यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्य-
न्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्माणि” ।
यद्देति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् आगामिक्रिया-
मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः-
सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । अतएव
छन्दोगपरिशिष्टम् । “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत्
कथञ्चन । हुत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” । एतदिति
महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तम् । अधः पूर्वम् । वृहद्राज-
मार्त्तण्डे । “या नार्थकृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन । अद्भे
निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥ देवलः । “सकृच्च
संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः
संस्कृतो भवेत्” ॥ संस्कारकृतनियमसमाह नारदः । “येषान्त

न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
 पैतृकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितर्ये स्वांशादुद्धृत्य वा
 पुनः । अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
 क्रमाद् भ्रातृणां येषामित्यनेन प्राप्तानां संस्काराणाञ्च पौर्वा-
 पर्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयकः । विवाहे तथा
 दर्शनात् । कर्णवेधस्य संस्कारत्वाभावान्न तथा नियमः ।
 बृहद्वाजमार्त्तण्डकृतचिन्तामण्योर्माण्डव्यवचने तथा दर्शनात्
 यथा । “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । कर्ण-
 षट्कं विजानीयात् गर्हितं तत्रयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये
 शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे । वर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठादि-
 भावना ॥ षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानीः शुद्ध्या समेऽपि च ।
 कर्णो वेधो न दोषः स्यादन्यथा मरणम्भवेत्” ॥ भ्रातृभिरिति
 बहुवचनादन्येषां पक्षणम् । अतएव नारायणपद्धती “अष्टौ
 संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्ये
 वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यत्रान्यो वेत्युक्तम् । न च प्रागुक्त-
 गोभिलसूत्रे उदगयनादावसमासकरणम् एकैकस्यानुगुण्यद्योत-
 नार्थे समुच्चयोपलब्धौ महानभ्युदय इति भट्टनारायणव्याख्या-
 नात् दक्षिणायनकृष्णपक्षयोरप्युपनयनमिति वाच्यं पूर्वोक्ता-
 म्नायनवचनेन चोडकर्मोपनयनयोर्विशिष्य उदगयनशुक्ल-
 पक्षयोर्विहितत्वात् । भोजराजेनापि । “माघादिमासषट्-
 केषु शार्ङ्गिणः शयनावधि । चूडकर्म प्रकुर्वन्ति सुनयो व्रतमेव
 च” ॥ इति व्रतमुपनयनम् । कृत्यचिन्तामणौ दक्षिणायन-
 निषेधोऽपि । “रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।
 व्रतवन्धादिकं तस्मात् चूडाकर्म च वर्जयेत्” ॥ तत्कथमुपन-
 यनादिके विशिष्य मार्गादिकृष्णद्वितीयादिनिषेधः । उच्यते ।
 दक्षिणायने वैश्वस्योपनयनविधानात् कृष्णपक्षे प्रायश्चित्ता-

मनियतमापद्येत । सावने तु नियतं तेनात्रापि सावनगणना-
युक्ता योपिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि
“अग्नौ च व्यपगमे नामधेयम्” इति विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तर-
टिनपरमेकादशपटं पूर्वोक्तसूर्यसिद्धान्तोक्तवचनेन सूतकस्य
सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरकालस्यापि तथात्वं तस्माद्गर्भा-
धानपुंसवननामकरणेषु सावनदर्शनात् तत्तस्माच्चर्यात् सीम-
न्तोन्नयनादावपि सासवर्षगणनायां तथेति अतश्चोपनयना-
दिषु वर्षगणना सावनेन शुभाशुभगणनन्तु मौरिणेति सिद्धम् ।
एवमेव इति एवमुक्तप्रकारगर्भाधानादिभिरेनः पापवौजगर्भ-
समुद्भवं शुक्रगोणितसम्बन्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं नाशं
याति नित्यत्वेऽप्यानुपपन्नमेतत् । उपनयनीत्तरावधिमाह
याज्ञवल्काः । “आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मचरविशां कालं श्रोपनायनिकः परः” ॥ आषोडश-
विध्यर्थः । मर्यादाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वेनाभिविधेरेव
बलवत्त्वात् एवमेव भट्टभाष्यसरलाभवदेवभट्टमिताचराकुल्लूक-
भट्टकल्पतरुस्मृतिसारप्रभृतयः । शूलपाणिरपि याज्ञवल्कर-
टीकायामेव किन्तु प्रायश्चित्तविवेके मर्यादार्थकतामाह यम-
वचनात् । यथा “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विगेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्तं भवे-
देषां प्रोवाच षडतां वरः” ॥ कुल्लूकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरुप्रभृत-
सम्येतेतत् । अत्र ब्रूमः । “श्रोपनायनिकः कालः परः षोडश-
वार्षिकः । द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्वाच्चतुर्विंशतिः परः” इति
कल्पतरुप्रभृतव्यासवचनं परोऽन्यः षोडशवार्षिकः षोडशवर्षे
वाप्य भूतः स्थित इति यावत् । तमधीष्टो भूतो भूतो भावौति
ठक् वर्षस्या भविष्यतीति उत्तरपदवृद्धिः अधीष्टोऽध्येषणायुक्तो
गुरुः भूतो भूतिगृहीतो दासः । राजमात्तच्छे कृत्यचिन्ता-

मणौ च मार्कण्डेयः । “विप्रस्य षोडशाद्वर्षाद्राशौ द्वाविंशतेः
परम् । वैश्यस्याष्टत्रिकादष्टात् सावित्री पतनं भवेत्” ॥
अष्टत्रिकाश्चतुर्विंशतेः । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाष्टा हि
विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य
परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
आभ्यां षोडशवर्षाद्युपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतन-
मभिहितं तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धम् । तथा च
छात्र्यचिन्तामणौ माण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरि-
कल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदानी-
तु” ॥ एवञ्च व्यासमार्कण्डेयादिवार्क्यैकवाक्यतया न्यायसिद्ध-
तया च आपोडशादित्यादावाहोऽभिविध्यन्तेव तत्रापि गर्भा-
तिरिक्ते वर्षगणनासावनेनैव । यत्तु द्विजानामुपनयनमुपक्रम्य
पेठौनसिवचनम् । “द्वादश षोडशविंशतियेदतीता अवसृष्टकाला
भवन्तीति” । तत् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायास्यत्वज्ञापन-
परमिति गूलपाण्डुपाध्यायाः अत्र महाध्याह्नतिहोमः प्रायश्चित्तं
तदुत्तरं ब्राह्मप्रायश्चित्तमिति मैथिलीस्तु । “विवाहादौ स्मृतः
सोरो यज्ञादौ सावनी मतः । शेषे कर्मणि चान्द्रः स्यादेव
मासविधिः स्मृतः” ॥ शेषे सोरादिविधेयोत्तेष्वरहित इत्याहुः ।
गङ्गावाक्यावस्थां दधः । “चान्द्रेण त्रियिहृत्यन्तु यथाविहित-
माचरेत्” । कार्तिकादिस्नाने च चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनानुष्ठानं
यथा छत्र्यकोमुषां पितामहः । “कार्तिकश्च तु यत् स्नानं माघे
माघे विधेयतः । छच्छादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमादतः”
पद्मपुराणम् “तुलामकरमेयेषु प्रातःस्नानं विधीयते । इविष्ये
ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥ अत्रोदितानुदितहोमवदि-
कल्पेनानुष्ठानमिति हेमाद्रिः । कार्तिके मन्थन्तु । कार्ति-
केऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जगद्गते । प्रीत्यर्थं तत्र देवेभ्य

दामोदर मया सह” ॥ मया लक्ष्म्या । स्कन्दपुराणे । “संप्राप्ते
मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
व्रतरूपो नरोत्तमैः” । आरब्धकार्तिकादिकाभ्यस्नाने तु
व्याघ्रादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिप्रतिनिधिना कारयितव्यम् । नानु-
कल्पविधिना । नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकरो
युक्तश्चेतत् । “जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
अनेन विधिराख्यात ऋत्विक् कर्षककर्मिणाम्” इति सम्भूय-
वाणिज्ये याज्ञवल्क्यवचनात् जिह्वो मित्रवच्चकः । तं निर्लाभं
कृत्वा त्यजेयुर्वहिष्कुर्युः । गारुडे । “गङ्गायां येऽवगाहन्ते माघे
मासि नराधिप । चतुर्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुरालयात् ।
दिने दिने सुवर्णानां सहस्रान्तु विशाम्यते । तेन दत्तं हि
गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः” ॥ पद्मपुराणे । “मकरस्थे
रवौ माघे प्रातःकाले सदा मुने । गोस्पदेऽपि जले स्नान
स्वर्गदं पापिनामपि” ॥ स्वान्दे । “मकरस्थे रवौ माघे न
स्नात्वनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं
व्रजेत्” ॥ अनयोः सूर्यादयात् प्रागेव स्नानं प्रतीयते । तथा
च सामान्यतः प्रातःस्नाने विष्णुः “प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां
प्राचीमवलोक्य स्नायात्” । दक्षोऽपि । “सम्यास्नान निशान्ते
तु मध्याह्ने तु ततः पुनः” । यत्तु पद्मपुराणम् । “माघे मासि
रटन्यापः क्षिप्रिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं
पतन्त पुनोमहे” ॥ इति तद्रटन्याप्यचतुर्दशीविषयम् । यथा
यमः । “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्यास्या चतुर्दशी । तस्या-
सुदययेनायां स्नाता नावेक्षते यमम्” ॥ स्नाता स्नानकारी ।
“अनर्काभ्युदिते काले माघे क्षणचतुर्दशीम् । स्नात्वा मन्त-
र्यतु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थं
तज् अतो न सुदययेनायासित्यनेन विरोध इत्याहुस्तासित्यं

“परवधनाद्वैद्योर्मध्ये सुतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महा-
फलम्” इति समुद्रकरभाष्यधृतात् । किन्तु उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायामित्यर्थः । किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यनेन माघ-
प्रातःस्नानकालोत्तरायधित्वमुक्तम् । तथा वराहः “तेजः परि-
हानेरुषा भानोरर्द्धोदय यावत्” । अतएव “यो माघमास्युपसि
सूर्यकराभिताम्ने स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे । उद्धृत्य
सप्तपुरुषान् पिष्टमाह्वंश्यान् स्वर्गं प्रयात्यमरदैहधरो नरो-
ऽसौ” ॥ इत्यत्र ऊपसि इत्यभिधाय सूर्यकराभिताम्न इत्युक्तं
सूर्योदयात् प्रागपि तत्करसम्भवात् न तु सूर्याभिताम्न इत्युक्तं
विधिमाह पाद्मे । “माघमासमिमं पुण्यं साम्यहं देव
माधव । तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् हरिः ॥ दुःख-
हारिद्रुनाशाय त्र्योविष्णोस्तोषणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य
माघे पापप्रणाशनम् ॥ मकरस्ये रवो माघे गोविन्दाद्युत-
माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव । एतन्मन्त्रं
रुमुच्चार्य स्नायान्मौनं समाहितः । वासुदेवं हरिं कृष्णं
त्र्योधरञ्च स्मरेत्ततः ॥ दिवाकार जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु
ते । परिपूर्णं करुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्दोग्ये

चन्द्रग्रहाणादौ तु तदभावात् ज्ञानप्रयोगान्तर्गतत्वमिति
 छन्दोगाह्निकादयः सध्याह्नज्ञानप्रयोगान्तर्गततर्पणन्तु “तर्प-
 णन्तु शुचिः कुर्वीत प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
 भ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” इति शातातपोक्त प्रधानतर्पणस्य
 प्रकृतौभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सचाग्निहोमस्य तत्राहृतर्पणे
 सम्योत्तरत्वं साक्षादुक्तम् । विष्कृतावपि सम्भवप्राप्तम् । यथा
 ज्योतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकालत्वं विष्कृतौभूतसोमेऽप्यतिदेशप्राप्तम् ।
 किञ्च गृहमेधीय यागकालमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्-
 पदार्थक्रमबाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निर्णीतं तथा ज्ञानानन्तरं
 सध्याकाल आगते तर्पणमकृत्वैव सध्यानुष्ठानं युक्तमिति
 विद्याकरवाजपेयो व्यवहारोऽपि तथेति माघाधिकारे गारुडे
 “मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निम-
 ज्जेत द्वादशांशं समेत सः” ॥ मार्कण्डेयः । “सितासितेषु
 यः स्नायात् माघे मासि युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः
 कल्पकोटिशतैरपि । दशकोटिसहस्राणि षष्टिकोऽयस्तथापराः ॥
 माघे मासि प्रयागे तु गङ्गायास्तुनसङ्गमे ॥ वैष्णवानृते
 स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीताया यावद्भवति पूर्णिमा ।
 माघमासस्य देवेश पूजाविष्णोर्विधीयते” ॥ पौर्णमास्यन्त-
 माघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
 ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥ ब्राह्मणो मूलकं
 भुञ्जाच्चरेत्साम्नायणं व्रतम् । अन्यथा याति नरकं चतुर्विद्-
 शूद्र एव च” ॥ तथा “वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गर्हितश्च
 यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्” ॥ वैशाख-
 आगन्तु सोरेण यथा भविष्ये “गवामर्द्धप्रसूतानां सस्रं दत्त्वा तु
 यत् फलम् । तत्फलं समते राजन् निपे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥
 नाघवमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे । “नक्षत्रसत्ताष्ययमादि

चैन्द्रीमासेन कुर्याद्भगणात्सकेन” । नक्षत्रसत्राणि मासमाध्य-
यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्दोरयनानि सीमायनाख्य-
सत्राणि इति समयप्रकाशः । एव जन्मनक्षत्रे शनिभौमवार-
फल नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् यथा दौषिकायाम् “जन्मन्यृत्ते
यदि स्याता वारौ भौमशनेश्वरी । स मासः कल्मषो नाम
मनोदुःखप्रदायकः” ॥ तस्मादैभिश्चान्द्रसौरसावननाक्षत्रमा-
सेषु कर्माणि विहितानि तत्परिचायकानि चन्द्रमाः कृष्ण-
पक्षान्ते इत्यादि विष्णुधर्मोत्तरायुक्तवचनानि न तु शक्ति-
ग्राहकाण्येति सिद्धम् । अतस्तत्त्वार्थसङ्कल्पे “मासपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य
फलभाग्यवेत्” ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणात्तेन तत्तद्विहितमास
एव निर्देश्यः । अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासपक्षतिथीनाञ्चेति न
निमित्तविशेषण किन्तु स्वातन्त्र्येणैव यथासम्भवमुभयोरुल्लेखः ।
तथा च हेतुनिर्णये दर्शनाद्यादौ कृष्णादिरेव मासो निर्देश्यः
तस्य तत्तिथिपुरस्कारेणैव करणात् तदितरत्र सावत्सरिकादौ
शुक्लादिरेव निर्देश्यः तस्य प्रयाणतिथिकर्तव्यत्वेन त्रिंशत्तिथि-
माधारणतया तत्तिथिनियत ब्रह्मपुराणास्पर्शादित्युक्तम् ।
आहुचिन्तामणावपि आहुटिकर्मणि विशेषवचनं विना शुक्ला-
दिरेव निबन्धुभिरादरण्यदित्युक्तम् । गङ्गावाक्यावल्यामपि
वारुणीस्नाने मधुकृष्णावयोदश्यामिति वाक्यरचना । किञ्च
यदि सर्वकर्मणि मुख्यचान्द्रेणैव वाक्यरचना स्यात्तदाश्वयुक्-
कृष्णपक्षौयश्चाहेऽपि मुख्यचान्द्रत्वेन भाद्रपदप्रयोगः सम्भवति
तत्राश्वयुक्पदप्रयोगो मुनीना व्यर्थः स्यात् तस्येदमेव प्रयोजनं
वर्तते निर्देशः । एवं विष्णुपञ्चाङ्गे सौरेणामिक्षायाः पञ्चदश्यावने
नाक्षत्रे च चैत्रादिनामानुल्लेखान्मुख्यचान्द्रेणैव निर्देशः अतएव
अतिसारं ब्रह्मपुराणम् । “तिथिस्तथैव कृष्णादि व्रते शुक्लादि-

मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥
 सौरः सूर्यसंक्रमः । संकल्पे मासादिवदयोऽपि “ब्राह्मणा-
 नुपामन्त्रयेत् श्वोऽद्येति वा आहमाचरिष्ये” इति शङ्खलिखित-
 दर्शनात् । अद्यकृष्णाष्टमो देवोमिति वचनात् अद्यचन्द्रार्कग्रहण-
 मिति भविष्याच्च एतेनाहः पदस्य रात्रिपरत्वाभावात् रात्रौ
 चेत् अस्यां रात्रौ इति वक्तव्यं नाद्येति मतं चिन्त्यं रात्रिपदो-
 ल्लेखे मानाभावात् एवमनेकाहसाध्ये कर्मणि तिथ्युल्लेखानन्तर-
 मारभ्येत्युल्लेखः । अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषादीनां दिना-
 न्तरासत्त्वेनानन्वयः स्यात् ।

अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकान्तराणि । मत्स्यपुराणे ।
 “प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नौललोहितः” । इत्यादि चतु-
 र्दशकल्पानुक्ता “कौर्म्यः पञ्चदशो ब्रह्मन् पौर्णमासो प्रजापतेः ।
 षोडशो नारसिंहस्तु” इत्यादिना जनविशत् कल्पानुक्ता “पितृ-
 कल्पस्तथान्ते तु या कुह्वर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणो मासः
 सर्वपापप्रणाशनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य
 विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ॥
 अत्र ब्रह्मणोदर्शान्ते मासपदशङ्केतादन्येषामपि तथैव युक्तम् ।
 श्रुतिरपि “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति
 मामान्तर्गतशुक्लकृष्णपक्षावेव पूर्वापरत्वेन विदधाति । सवत्सर-
 प्रदौषे । पटविशम्भतः “तत्र पक्षावभौ मासे शुक्लकृष्णौ
 क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः । पक्ष-
 त्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्ण-
 पक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” । पक्षतिः प्रतिपत् । अमर-
 कोषे “पक्षो पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ” । अत्र
 यदि दर्शान्तमासे मासपदस्य शक्तिर्न स्यात् तदा चान्द्रमास
 इत्येव विदध्यात् । मासविशेषवाचनस्यैवादयोऽपि चान्द्रे

शक्ता वक्ष्यन्ते । चान्द्रे यौगिकोऽपि मासशब्दस्तथा हि मास-
 चन्द्रस्यायं वृद्धिक्लासहेतुर्नक्षत्रभोगात्मकः क्रिया प्रचयः सूर्य-
 मण्डलवियोगसंयोग इति चन्द्रवाचिहलन्तमासशब्दादन् प्रत्य-
 यान्तात् सिद्धः । तथा च गदसिंहः । “मूर्धन्यान्तो माघो-
 माने ब्रौह्मन्तरेऽपि निर्दिष्टः । कालविशेषे दन्त्योमाचन्द्र-
 कालयोस्तथा” इति । तिथिस्वरूपमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी । भागैर्दादश-
 भिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” । द्वादशभिर्भागैर्यदुयाति-
 तदेव यान तिथिः विनिःसृत इति शुक्लपक्षतिथ्यभिप्रायेण
 कृष्णपक्षे विप्रकृष्टात् सन्निकर्ष इत्यपि बोध्यम् । भागस्त्रिंश-
 शराशेरेकोऽंशः । तथा च हेमाद्रिमारसंयुद्धयोर्विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “विंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्या-
 द्विप्रकृष्टस्तु भाग द्वादशकं यदा । चन्द्रमास्यात्तदा राम तिथि-
 रित्यभिधीयते” । तेनाकार्षेयया चन्द्रस्य राशिद्वादशांशभो-
 गेन एकातिथिरेवमपरापरापि सा चैकैककनाक्रियान्तक्षणा ।
 तत्र प्रथमकनाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिः । सा च
 वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला क्लासरूपा चेत् कृष्णेति न च “षष्टमांशे
 चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः
 किञ्च भवेदनुः” इति कन्दोगपरिशिष्टवचनाच्चतुर्दश्याः शेष-
 यामे पञ्चदश्याः कलायाः अष्टारम्भात् एवं दशान्तयामे चाद्य-
 कलाया उत्पत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दर्श्याहार्यं पारिभा-
 यिकक्षयोत्पत्तिपरत्वं न तु वास्तवं धृतिज्योतिःशास्त्रोक्तगण-
 नाविरोधात् उपलब्धगोभिलविरोधाच्च । यथा गोभिजः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः नामावाप्या” इति । परः
 सन्निकर्ष उपर्यधो भावापवसमधूवपातव्यायेन एकांशावच्छे-
 द्म एकराग्नवस्थानं स च दशान्तचक्षेऽप्यभिचारो तथा च

विरोधे न्याययुक्तस्य प्रामाण्यमाह भविष्यपुराणम् । “स्मृत्य-
 र्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनम् । परस्परविरोधे तु
 न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणैतराज-
 नीत्यादिविषयस्य यदाह । “अनागमन्तु यद्भक्तं पित्रा पूर्व-
 तरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम्” ।
 पित्रा पूर्वतरैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । “अनागमन्तु
 यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्भगतान्यपि । चोरदण्डेन तं पाप दण्ड-
 येत् पृथिवीपतिः” । इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रति-
 पत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते ततश्च
 अर्थशास्त्रस्य विपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः । हृदस्पतिः ।
 “आहत्तां गोधयेऽक्षिमागमद्यापि संमदि । तत्सुतो भक्ति-
 मेकैकां पीत्रादिषु न किञ्चन” । भुक्तिगोधनमाह कात्यायनः ।
 “मागमी दोर्घकालस्य निश्छिद्रोऽन्यतरोज्जितः । प्रत्यर्थि-
 मन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते” । त्रिवोरूपे विशेषमाह
 व्यासः । “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
 तौ विना तस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिवोरूपः” । इति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । वर्द्धमानोपाध्यायधृत ज्योतिर्वचनम् । “एकातिथिः
 कापि तदादि भूतातिथिस्मृतौयेति तिथिप्रवन्धः । मासः
 सचान्द्रस्तिथिनाग्नि यस्माच्चान्द्रो कलामास्य सदा प्रवृत्तः” ।
 एकातिथिः प्रतिपत् तदातिभूता पञ्चदशी यदि तृतीया भवति
 तदा प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तस्त्रिंशत्तिथिसमुदाय एको मासः
 एव द्वितीयादि प्रतिपदन्तस्मृतौयादि द्वितीयान्त इति तस्य
 चान्द्रत्वे हेतुमाह यस्माच्चान्द्रो कलां वृद्धिचयार्द्धत्वेन प्राप्य
 तिथिनाग्नि तिथिसमुदायात्मके प्रवृत्तस्थितेरैकैककलाक्रिया-
 रूपत्वात् तथा च हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे प्रभास-
 षष्ठम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्ण-
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने” । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अमानान्नो महाकला प्रोक्ता
क्षयोदयरहितत्वान्नित्या सक्स्ववत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्च-
दशकलाः पौर्णमास्यन्ताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति
षोडशैव कलास्तिथय इति सिद्धान्तशिरोमणौ । “तन्यन्ते
कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः” । कलिकाः कलाः ।
सूर्यसिद्धान्ते । “नाडीपद्या तु नाचक्षमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्नामः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ ऐन्दवस्तिथि-
भिस्तद्वत् सक्कान्त्या सौर उच्यते” ॥ तत्त्रिंशता नाचक्षदिन-
त्रिंशता मासी नाचक्षमामः । तथा त्रिंशताऽर्कोदयैस्तु राशि-
विशेषावस्थानवशेन लग्नस्य यावन्ति पलविपलानि रविभोगः
स्यात् तदधिक्यष्टिदण्डैः सावनमहोरात्रं भवतीति तथा च
सिद्धान्तसन्दर्भे “सावनं दण्डाः षष्टिरष्टः स्वलग्नखगुणांशाद्या-
स्तदैर्नमयेत्” दण्डाः षष्टिस्वलग्नखगुणांशाद्याः सावनमह-
स्तदैर्नश्च तेन सावनैर्नयोः पर्यायता । ऐनमित्यनेन स्वलग्न-
मित्यत्र स्वपदेन रविभुज्यमानं प्रतीयते । खगुणांशास्त्रिंशंग
प्रथमान्त-तृतीयान्तपदैर्लग्नदण्ड-पलान्याह दीपिकायाम् ।
“रामो गवेदैर्जसधिस्तु मैत्रेर्वाणो रमैः पञ्चखसागरैश्च । वायुः
कुवेदैर्विषयोऽह्युरमैः कमीत्कमान्सेपतुसादिमानम्” लग्नामां
दिनभोगस्तु लग्नदण्डपलानि द्विगुणोक्तानि पलविपल-
रूपाणि शोक्सर्गिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिक्यवशात् किञ्चि-
दधिकन्यूनानि च ततश्च दिनं दिनं यानि यानि भुक्तानि
तानि रव्युदयलग्नस्य रात्रिशेषप्रविष्टानि अशिशिष्टानि दिवसो-
यानि । एवं तत्सप्तमलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि

अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धोनि ज्ञात्वा आद्यन्तलग्नमानयुक्तम-
ध्यलग्नपञ्चमानैर्दिनरात्रिमानान्यवधार्य प्रातःकालविभागादि-
निर्णयः । अतः साधनसंवत्सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो
भवतीत्यनयोर्भेदः । नाक्षत्रमासफलन्तु । आयुर्दाये स्मृतं
प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्” इति तद्वदिति त्रिंशत्ता एवं
यत्किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकोऽयं मासशब्दः प्रयुक्तः स “एकाहेन
तु पाण्मासा यदा स्वरूपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव
स्यातां पाण्मासिके तदा” ॥ इति कात्यायनेनोक्तस्य “पाण्मा-
सिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकीये
तु दिवसे द्वादशापि च” इति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतपैठीन-
स्युक्तवचनस्य च विषये गौणमासपरिचायकः । पूर्वोक्तयुक्त्या
शुक्लप्रतिपदादेरेव मासशब्दाभिधेयत्वात् स्वकीये दिवसे स्मृताहे
एव पूर्वतिथौ पाण्मासिकाब्दिकविधानात् एकाहेन तु पाण्मासा
इत्यत्रापि तथार्थत्वात् पूर्वस्मृततिथिं विज्ञायापरस्मृततिथि-
मादाय मासवर्षगणना प्रसिद्धा । अतएवाधिकरणस्य कर्मत्व-
विवक्षया प्रागुक्ततमधीष्ट इत्यादिसूत्रेण मासिकाब्दिकपद-
निहिः निमित्तसप्तम्यान्तु तदसम्भवात् न तथा एतेन पूर्वस्मृत-
तिथिमादाय मासवर्षगणनेन स्मृततिथेः पूर्वतिथिं विज्ञाय तत्-
पूर्वदिने मैथिलानां यत् पाण्मासिकइयकरणन्तद्वेयमिति
मिहान्तचिन्तामणौ चान्द्रे मासि अन्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
यथा । “मस्यन्ते परमौयन्ते स्वकालावृद्धिहानितः । मास
एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥ मासयन्द्रप्य हृदिच-
याभ्या स्वकालायन्द्रसम्यन्धिकाला मस्यन्त इति मासाः । तस्मात्
ऋतयोगदयास्तपुहारौतोन्नात् मासादिमध्यसमाप्तिकीर्तनात्
प्रयोगोपाधिसङ्कतामासपदस्य दर्शान्त एव सुप्यत्वं सोरादिषु
अक्षय्या गोष्ट्या वा प्रयोगोपपत्तेर्न रुदियत्तिकल्पनेति । तदुक्त

भट्टपादैः “लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्प-
नोया तु लभते नात्मानं योगवाधतः” ॥ न च सौरादिष्वपि
चन्द्रादिक्रियाया अथभिचारास्तुहारीतोक्तवद्विष्णुधर्मोत्तराभि-
हितोपाधिचतुष्टयसङ्कृताद्योगद्वयात् ग्रहतिरस्तु मासशब्द-
स्येति वाच्यं लघुहारीतोक्तस्यादिमध्यसमाप्तिकीर्तनस्वरसादुपा-
धित्वं विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य तु तथात्वाभावात् न तथात्वमिति ।
वस्तुतस्तु चान्द्र एव मासे चन्द्रक्रियाया वृद्धिचयरूपाया असा-
धारणत्वेन ग्रहतिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्यादिक्रियाणां
तथेति । अतः कथं सौरादौ मासपदप्रयोगावसरः । तथा च
शरीरकटोकायां वाचस्पतिमित्राः असाधारणत्वेन हि व्यप-
देशा भवन्ति । यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माप्यङ्गुरः शालिवीजजन्यत्वेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्गुर इति
न क्षित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेऽपि साधारण्यात् तद्वि दर्श-
न्तवच्चन्द्रक्रियाया असाधारण्येन पौर्णमास्यन्तेऽपि कथं न
ग्रहतिनिमित्तत्वमिति चेदुपाधित्वप्रतिपादकवचनाभावात्
किन्तु ब्रह्मपुराणादौ प्रौढपदद्वयं कृष्णपक्षादावश्वयुगादिप्रयोगा-
त्तथा त्वं मौण्यावसोयते इति । एतत् सर्वं क्रियैव काल
इति मतानुसारादुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु सर्वत्र तत्तत्-
क्रियोपलक्षितः काल इति विरोधः । तथा च विष्णुपुराणे ।
“कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो मैत्रेय वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्घर्षात्मकः । कलनात् सर्व-
भूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥ कलनात् लयकरणात् ।
तथा च विष्णुः । “ये समर्था जगत्प्रक्षिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः” ॥

अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता । लघुहारीतः ।
“चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशादयतः । अतः सांघक्षरं

आद्यं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौष-
 माघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥
 चान्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह यतः सूर्यः कालवशाच्चक्रवत् गते-
 र्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा च एकराशिसुपभुञ्जानो
 रविर्मेघादौ मन्दगत्या कामप्येकां तिथिं हि स्पृशति तुलादौ
 शौघगत्या कामप्येकां तिथिं न स्पृशति इति पूर्वत्र संशयः ।
 उत्तरत्र कमणो लोपः स्यादतो मासचिह्नितं शुक्लादिमास-
 चिह्नितं कर्त्तव्यम् अत्र एकस्यास्तिथेर्द्वित्वलोपयोरभावात्
 अथातः शुक्लादित्वं कुत इति चेत् लघुद्वारौतेनैव इन्द्राग्नी-
 त्यादिना निरुपपदमासशब्दस्य शुक्लादौ सङ्गतमभिधाय
 चक्रवदित्यभिधानात् एतेन “पार्वणे त्वष्टका आह्वे चान्द्रमिष्टं
 तथाष्टिके” इति पारस्करौघे पार्वणादिमाहचर्यात् आष्टिक-
 आहमपि कृष्णादिमासेनेति पाद्यात्यमतं निरस्तम् । हेतु-
 वन्निगदाधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा हेतुवन्निगद्यते इति
 हेतुवन्निगदः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति श्रूयते ।
 अत्र हिशब्द श्रुतेः स्तुतौ च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्प-
 होमे हेतुरुद्दिष्टः तथा च यद् यदन्नकरणं द्रव्यादि तेन तेन
 होतव्यमिति प्राप्तेराहान्तः शूर्पस्य होमकरणत्वं तृतीयया
 श्रुत्याऽवगम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा तस्मात् शूर्पस्तुतिः ।
 यत्तु हेतो हिशब्द श्रुतिरिति तन्न न हि साक्षाद्दर्श्यादिना
 शक्यमन्नं कर्त्तुम् पथ शक्यं प्रणाल्या कथं तर्हि श्रुतिः प्रवर्तिता
 हेतुवचनप्यानपेक्षप्रवर्त्तकवाक्यस्यैव श्रुतिता । तथा चाभिधातुं
 पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवाश्रुतिरिति । ननु शूर्पस्तुतावपि
 लक्षणा स्यात् । न हि तेनापि साक्षादन्नं क्रियते घाटं स्तुतिर्हि
 अनुवादकत्वाद् यथा प्राप्तलक्षणां सहेत । न विधिरपूर्वार्थक-
 त्वात् । ततयात्र यन्मतुपलिखनं तत्प्रमादकृतमिति मन्तव्यम्

अतएव भट्टवार्त्तिकेनापि ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न तु
परमार्थहेतव इत्युक्तम् । एवञ्च यद्यपि “मृताहनि तु कर्त्तव्यं
प्रतिमासन्तु वत्सरम्” । इत्यादिवचनोपात्तेषु मासिकथादेषु
तत्तन्मासीयतत्तत्तिथिविशेषविहितकर्मसु च हेतुवन्निगदसिन्त-
नीयः दव्यादिस्तु वचनानुपात्तत्वाद्वाकाङ्क्षावसर इति । अतः
सांवत्सरं आहमिति प्रदर्शनमात्रं तेन मासिकथादजन्यतिथि
कृत्यतत्तन्मासीय तत्तत्तिथिविशेषविहितकर्माप्येन्वेष्टं तत्र शुक्ला-
देरविशेषात् पुनरनध्यवसायः स्यात् तन्निरासार्थमाह षोडशमासा-
द्यमेव हीति षोडशादिः कौटुक् तस्य चान्दे वा कथं शक्तिरित्य-
त्राह यतस्तत्र विधानेन शास्त्रेण तच्च इन्द्राग्नी इत्याद्युक्तमेवेति-
आहविवेककृत् तच्च मनोरमं लघुहारौतोक्तौ तदुक्तवाक्यान्तरस्य
हेतुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किन्तु विधानेन श्रुत्यादिना
तथा च श्रुतिः । “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
ध्यते” इति । “अत्राश्विन्यथ भरणी बहुलापादतश्च कौर्त्तितो
मेघः । वृषभो बहुलाशेषं रोहिण्यर्द्धं च मृगशिरसः । मृग-
शिरसोऽर्द्धं चार्द्रा च पुनर्वसोश्चांशकास्त्रयो मिथुनम् । पादः
पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः । सिंहोऽथ मघा पूर्व-
फल्गुनोपाद उत्तरायाः । तच्छेष इस्ताचित्रार्द्धं च कन्यकाख्यः ।
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीपादत्रयं विशाखाः । अलिनि विशा-
खायाः पादस्तथानुराधान्विता ज्यैष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथम-
श्वाष्युत्तरांशको धन्वौ । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणापूर्वं धनिष्ठा-
र्द्धम् । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापादत्रयं पूर्वायाः । भाद्र-
पदाशेषस्तथोत्तरारैवतीमौनः” इति । राजमार्त्तण्डोक्तं वृषराशि-
भोग्यरोहिणौनचत्रयुक्तामावास्या वैशाखस्येति प्रतिपादयन्तौ
श्रुतिचान्द्र एव शक्तिं बोधयति सौरवैशाखे तदसम्भवात् ।
तथा हि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति

गोभिलसूत्राच्चन्द्रार्कयोरेकराश्ववस्थानममावास्यायेति वृषस्यरवा-
वेव रोहिणीयुक्तामावास्यायाः सम्भवात् । कृत्यचिन्तामणौ
व्यासः । “मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्ते-
ऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” । येषां शुक्लप्रतिपदादि
दर्शान्तानाम् आरम्भप्रथमक्षणे आद्यक्रियाद्यसमये मीनमेषा-
दिस्थो रविर्भवेत् । ते वर्षे चान्द्रमासाश्चैत्रवैशाखादि द्वादश-
संज्ञकत्वात् द्वादश स्मृताः । न पुनर्मलमासेऽपि संज्ञान्तरम् ।
किन्तु द्विषेद्वादिरिति त्रयोदशापि द्वादशसंज्ञका इति व्यासे-
नोपदेशिकौ शुक्लादि मासे चैत्रादि शक्तिरभिहितेति । तदुक्तं
“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोपातवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य
शेषाद्विबुधैर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृत्ताः” । अतएव
“पष्ट्या तु दिवसैर्मसः कथितो वादरायणैः” । इति एक-
लक्षणाशालित्वे न गौणमेकत्वमुक्तं मलमामेऽपि वसन्तादेर्मस-
द्वयात्मकत्वार्थम् । चातुर्मास्यादि व्रतान्तरानिष्कमलमास-
कर्त्तव्यत्वार्थश्च न तु वास्तवमेकत्वार्थं श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।
तथा च श्रुतिः “द्वादशमासाः सवत्सरः क्षत्रिययोदश मासाः
संवत्सरः” इति त्रयोदशैत्यधिमामे स्मृतिः । “यस्मिन्नब्दे
द्वादशैकश्च यव्य” इति । यव्यो मास इति यव्या मासाः
स्वमेक, सवत्सर इति शतपथश्रुत्या यव्यस्वमेकशब्दयोर्मसवर्षे-
पथ्यायतोक्ता । यत् नृसिंहपुराणम् । “पञ्चमासान् हरौ
शुभे देशे तत्र भयं भवेत् । ब्रह्मज्ञा च भवेद्राजा संप्रप्ते भय-
माप्नुयात्” इति । तस्मिन्मिथुनार्कमलमासप्राप्ते तस्याप्यापा-
टत्वात् तत्र हरिशयने सति दोषाभिधायकं तेन तत्र कर्कटे
प्रक्षतापाट एव हरिशयनम् । “तत्र यदिदितं कर्म उत्तरे
मामि कारयेत्” इत्येकमूलत्वात् । यत्र तु मिथुनार्के हरि-
शयनं तत्र कर्कटादौ मलमासप्राप्ते पञ्चमासत्वेऽपि न दोषः ।

चान्द्रापादादिष्वेव शयनादि विधानात् । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “अत्रे विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके
परिवृध्येत शुक्लपक्षे हरेर्द्विने” । सौरपरत्वे कर्कटादि शयनादौ
सदेत्यनुपपत्तेः । ततश्च व्यासवचनान्मौनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रौ मास इति एवं वैशाखादिरपि ।
एतेन मौनस्थरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वान्मौनस्थरव्यादीनां लघु-
त्वात् “नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते” इति
न्यायाच्च सौर एव शक्तिरिति निरस्तं वचनस्य नातिभार इति
न्यायात् । अतएव प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुबह्वन्य-
पीत्युक्तम् अतएव सौरे कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्ते दाय-
श्चैत्रादि पदप्रयोगः सगौण्या लक्षणया वा वेदितव्य इति
चान्द्रवदुभयत्रोपदेशिकशक्तेरभावात् एव नानार्थतापि न तथा
चान्द्र एव चैत्रादिपदानां शक्तौ नचत्रेण युक्तः कालः । सास्मिन्
पौर्णमासीति संज्ञायामिति सूत्राभ्या पाणिनेः स्वरसोऽवग-
म्यते । अतएव जयादित्येन परसूत्रे दशरात्रादि व्याहृत्यर्थं
मासाईमाससवत्सराणाम् इय सञ्ज्ञेति अभिधाय पौषमासः
पौषाऽईमासः पौषः संवत्सर इत्युदाहृतम् एतत्समय प्रकाश-
कृतापि लिखितं तत्र पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषौ सास्मिन्
मासे इति पौष एव माघादिः अभिधानञ्च “पुण्ययुक्ता पौर्ण-
मासी पौषौमासे तु यत्र सा नाम्ना सपौषा माघा-
द्याश्चैवमेकादशापरं” । एवमईमासीऽपि सवत्सरे तु विश्वपौ-
वराहसंहितादैवज्ञमनोहरकृत्याचन्तामणिषु नक्षत्रेण सद्बोद-
यमस्तं याति येन सुरमन्त्रोत्तमज्ञं वक्तव्यम् वर्षं सामक्रमे-
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्ब्रह्मानुयोगीनि क्रम-
शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यञ्च विज्ञेयम् । नचत्रेण गुरु-
भुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेय कृत्तिका । पञ्चमं काल्पुन-वर्षम्

अन्त्यमाश्विनम् उपान्त्य भाद्रम् । “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ
 ज्ञेयो फाल्गुनश्च त्रिभो मतः । शेषामासादिभाज्येयाः कृत्ति-
 कादि व्यवस्थया” इति वचनात् । “हे हे चित्रादि ताराणां
 पूर्णपूर्वेन्दुसङ्गते । मासाथेवाद्यो श्रेयास्त्रिकैः पष्ठान्त-
 सप्तमाः” । इति सङ्घर्षणकाण्डाच्च । पूर्णपूर्वेन्दुसङ्गते पौर्ण-
 मासीसंयुते तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीनामः यथा
 मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
 तथा वर्षाणां हृदस्यतेरस्तीदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन
 कृत्तिकारीहिष्योरैकतरस्मिन् हृदस्यतेरस्तीदयैकतरत्वात् कार-
 त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरैक-
 तरस्मिन्नस्तगती गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत्
 कार्तिकीत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरपौषमित्यादि क्रमादिति ।
 एव महाज्यैष्ठा ज्येष्ठसंवत्सराभिधानम् अनया दिशा ज्ञेयम् ।
 यथा राजमार्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः “ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठ-
 मासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समा युक्ता महाज्यैष्ठो प्रकौ-
 त्तिता” । संवत्सरशब्दोऽत्र वर्षमात्रपर्यायः । न तु संवत्सर
 परिवत्सर इदावत्सरानुवत्सर उदावत्सरपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशे-
 षपरः । तदवगमकन्तु “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्या-
 दिषु वत्सराः । सम्परौदानु पूर्वाद्य तयोदापूर्वका मताः” ।
 संवत्सरफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य
 तु महाफलम् । परिपूर्वं तथा दानं यदानीच्च द्विजोत्तमाः ।
 इदा पूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानु पूर्वके । उदारुंवत्सरे दानं
 रजतस्य महाफलम् । ज्योतिर्विदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादेष
 सम्भवम् । ऊरुस्तद्वत् समाद्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्”
 इत्यमध्यादुगुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवार्हे वर्षेष्टेः । गङ्गा-
 वाक्यावल्यामपि ज्येष्ठे संवत्सरे इत्येव पाठः । किन्तु ज्येष्ठ-

संवत्सरपदार्थानभिज्ञैरेव तत्रान्यथा व्याख्यात ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता यदि ज्यैष्ठ्ये पूर्णमासवत्सरे स्यात् तदा महा-
ज्यैष्ठ्यो भवति सवत्सरस्तु सवत्सरपरिवत्सर इत्यादि
पञ्चविधवत्सरेषु वत्सरविशेष इति । तत्र ज्यैष्ठ्य इत्यस्य सव-
त्सरविशेषेण स्थानार्थक्यात् । एतेन तद्वद्वा कथितं सवत्सरे
यदि स्यात्त्विति परिकल्प्य पठितामिति तद्देयम् । तथा चाङ्गु-
त्सागरे द्वादशवर्षफलप्रस्तावे क्रमशो विष्णुधर्मोत्तरवृद्धगार्ग्य-
वराहसंहितावचनानि “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षे स्याच्छक्र-
दैवतम् । पौडाकर धर्मभृता सम्यक् अष्टमहोभृताम् ॥ ज्येष्ठ
मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि वृद्धस्यति । ऐन्द्र संवत्सर स स्यात्
सवभृताशिवप्रद ” ॥ शक्रदैवत ज्यैष्ठ्यं वर्षे ज्येष्ठायाम् शक्र
दैवतत्वात् । एवमैन्द्रोऽपि “ज्यैष्ठ्ये ज्ञातिकुलश्रेणियेष्ठानृपा
सर्वधर्मज्ञा । “पौड्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” ।
शमी शिम्वा तत्रभवमुद्गकलायादीनि । “माघादयः शमी-
धान्ये शूकधान्ये यवादयः ” इत्यमरः । शेषवचन कृत्याचिन्ता-
मणावपि इत्यञ्च चैत्रादीनां वर्षवाचित्वात् तद्व्यावृत्तये सङ्कल्प-
वाक्येऽप्यमुके मासौल्यचते । एव पक्षपद तिथिपदञ्च शुक्लगुण-
द्वितोयादिसप्तकानां व्यावृत्तये । अतएव भविष्यपुराणादौ
“माघे मासि सिते पक्षे सप्तमो कार्तिभास्करा” । इत्युक्तम्
अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यरचना मैथिलानां हेया ।
विद्याकरवाजपेयिनापि विहितविहितत्वसन्देहे क्रममात्र-
विरोधिरूपादविहितकरणाद्विहितकरणेऽपि मद्धान् दोष
इति करणमेव न्यायमित्युक्तम् । तदस्तु प्रकृतमनुसराम ।
न च सौराऽपि पौषमाघादौ तादृशौ व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
पुष्यमघादियोगस्य सौरे पौर्णमास्यामसम्भवात्तथा च गोभिलः ।
“सूर्याचन्द्रमसार्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इत्यत्र

पौर्णमास्यन्तयामे सूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्यवस्थानरूपपरम-
विप्रकर्षेनियमात् स च पुष्यकर्कटस्थे चन्द्रे धनुःस्थे रवौ न
भवेत् पडष्टकेनावस्थानात् किन्तु मकरस्थे रवौ सम्भवति तत्र
सप्तमेनावस्थानात् ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चान्द्र एव पौषे न तु
सौरे । तथा चान्द्र एव मासः पौषः एवं माघादिषु ज्ञेयम् ।
अतएव लघुहारीतेन प्रथमतः पौषमाघाद्यमेव होत्युक्तं न च
चैत्रादौति पौषमाघाश्विनेषु सौरेषु सर्वथा योगासम्भवात्
चैत्रादौ कदाचित् सौरेऽपि योगासम्भवात् तर्हि उक्तयोगा-
द्योगिकथैवादिशब्दोऽस्तु किं मौनस्यरविप्रारब्धेत्यादिना रुढि-
कल्पनया मैवम् अन्त्यापान्त्यावित्याद्युक्तप्रकारेण रोहिण्यादौ
योगस्य व्यभिचारात् । न च तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता-
वशादपचक्षपि सूचकारः पाचक इतिवत् अत्रापि तथास्त्विति
दौर्घिताक्त युक्तम् इति वाच्यं व्यक्तिभेदेन कृतहितवाच्ययोग्य-
ताभावात्तत्र योगकल्पनन्तु उदात्तादिस्वरसंभेदज्ञापनाय यदुक्तं
भट्टपाटैः “यत्रार्थस्य विमंवादः प्रत्यक्षेणोपपद्यते । स्वरसंस्कार-
मात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनिस्मृतिः ॥ अथ सा वेद्यान्वस्था-
मावाच्या या रोहिण्यासम्यध्यते” इति श्रुतेर्वैशाखे एक एव
चान्द्रः श्रौतः सौरास्तु माघादयो द्वादशैव श्रौतास्तथा च
श्रुतिः । “तपस्तपस्यो शैशिराहतुः मधुश्च माधवश्च वाम-
न्तिकाहतुः शुक्रश्च शुचिश्च यैष्माहतुः । अथैतदुदगयनं देवा-
नाम्दिनम् ॥ नभाय नभस्यश्च वार्षिकाहतुः इषश्च ऊर्जश्च
गारुडाहतुः सहाय सहायश्च हैमन्तिकाहतुः अथैतदक्षिणायनं
देवानां रात्रिः” इति । अत्रायमप्य सौरत्वेन तदघटकः तप-
स्तपस्यादौनामपि भोगपरतेति । अतो भूयसामनुरोधेन
वेद्यान्वादयः सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते मौनस्यरविप्रारब्ध त्वाटौ
सौरागममापेक्षा चान्द्रावगतिरिति सौर एव मुख्य इति

जीमूतवाहनीक्तं युक्तमिति तथा च “विरोधी यत्र वाक्यानां
 प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणमत्त्वं तु न्याय एव प्रव-
 र्त्तकः” इति तत्र “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
 ध्यते” इति श्रुत्या चान्द्र एवौषदेशिकी शक्तिः क्लृप्ता सौरे तु
 तपस्तपस्यावित्यादिश्रुत्या पर्यायद्वारा शक्तिः कल्प्या सा च
 क्लृप्तशक्तिविरोधाद्भवितुं नार्हतीति तपस्तपस्यादिरिति श्रुते-
 रयनारम्भकमासपरिचायकत्वमेव तथा च विष्णुपुराणं “मासः
 प्रक्षद्वयेनोक्तो ह्ये मासावर्कजावृतुः । ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे
 अयने वर्षसंज्ञिते । तथा कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायन-
 मुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे” दक्षिणमयनं
 गमनं रवेः । एवमुत्तरायणमिति । अतस्तस्याः शक्तिग्राहकत्वे
 प्रमाणाभावात् । एतन्मकरादिकर्कटाद्यर्केणायननिरूपणं श्रुत-
 स्मार्त्तकर्मार्थं धनुरर्कादौ सूर्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादि-
 निरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थमनयोर्न
 विरोधः । सौरप्रतीतिसावेक्षा चान्द्रप्रतीतिरित्यत्रापि “सौना-
 दिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे” । इत्यादिवाचनिकेऽर्थे
 लाघवानवकाशात् एतेन प्रयोगबाहुल्यात् सौर एव वाच्यो न
 तु चान्द्रः स्वल्पप्रयोगदर्शनादित्यपि परास्तम् अन्यथाऽक्ष-
 पादादिशब्दानामिन्द्रियधरणादिमात्रवाचकता स्यान्न विभौ-
 तकरश्म्यादिवाचकत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः । “न चाल्पत्व-
 बहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमक्ष-
 पादादिशब्दवत् । विभौतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
 तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाङ्गवत्” ॥ शकटाङ्गं चक्र-
 द्वयधारकदण्डः । श्रुतौ सौरे वैशाखादिपदानामिकैकस्य बहु-
 प्रयोगाभावाच्च व्यक्तं ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा
 सप्तर्त्तं प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नाशीनृतून्
मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्” ॥ इत्यनेन मासर्त्तवत्सराणां
चान्द्रत्वमुक्तम् । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसितादेरुदयाद्धानो-
र्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनै-
र्वत्स” ॥ चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः । दिनै-
स्तिथिभिः कल्यगत्नाकरेऽप्येवम् ।

अथ मलमासः । ननु यथा सूरि तिथिद्वयलाभे कर्मणि
संशयः । तथा चान्द्रेऽपि मलमासे सति द्विचैत्रादिना मृत-
तिथ्यादेर्द्वित्वात् पुनरपि कर्मणि संशयः स्यात् अत्राप्याह
लघुहारीतः । “इन्द्राग्नौ यत्नं हृयेते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्यतु
रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिज्जुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः” ॥ तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् आहं यथा-
विधि । तथैवाभ्युदय कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ यदा तं
दर्शान्तमाममतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्त्यक्षणहृत्तिरागिस्थः सन्
सूर्योऽतिषाद्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोग गच्छेत्त-
द्याद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिज्जुचो ज्ञेयः मली सन् स्तोचति
गच्छतीति मलिज्जुचः अस्य मलित्वं कठशाखाश्वलायनब्राह्म-
णाभ्यामपि स्फुटी भविष्यति । द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्मार्ह-
त्वात् तदेवोपपादयति तस्मिंश्चेति अत्रापि आहमित्यादिप्रद-
र्शनमात्रं वक्ष्यमाणवचनजातात् ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्नं
रविमक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति
वक्रकटे” । अमावास्याद्वयम् अमावास्यान्त्यक्षणद्वयं रविमक्रान्तिभ्यां
क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान-
न्त्यक्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-
नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगमात्रः उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्षणद्वये हृत्तित्वमिति

मीमांसकसिद्धान्तात् । एतेन क्षणचतुष्टयवादिनैयायिक-
मतानुसारिणा यदत्र दूषणस्तद्ध्येयमिति आहविवेकेऽपि
“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्” इत्यत्रामावास्या-
पदेन तदन्तो लक्ष्यते । संक्रान्तिशब्देन क्रियाभिधौयते प्रथमा-
वास्यान्त्यक्षणे प्राक् क्षण एव संक्रमणे प्रतिपदादेर्मासस्य
लङ्घनं भवति तथा हि पूर्वदर्शान्तक्षणे प्राक्क्षणे संक्रमणे दर्श-
ान्तक्षणे च राश्यन्तरसंयोगः अपरक्षणे च प्रतिपदारम्भे प्रतिपदा-
देर्मासस्य दर्शान्तद्वयक्रोडौकृतस्य एकराश्यवस्थितेन रविणा
लङ्घनं भवति पूर्वदर्शान्तक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैषा प्रक्रिया सम्भ-
वतीत्युक्तम् । तस्मिन्ने तु अन्यामावास्यान्त्यक्षणे क्रियोत्पत्तौ
अमावास्यान्त्यक्षणद्वयस्य रविक्रिया वर्जितत्वाभावादेकराशिस्य-
रविणा चान्द्रमासलङ्घनेऽपि मलमासाभावापत्तिरिष्टापत्तौ तु
तृतीयाब्दे मलमासपातनियममङ्गप्रसङ्गः । पूर्वमासस्य
मलमासत्वाभावेऽप्यपरस्य मिथुनादिस्थरव्यारब्धत्वेन हिरा-
याटत्वादि-प्रसङ्गश्च स्यादिति ततस्यामावास्याद्वयमित्यस्य
पूर्वोक्तव्याख्यायामपि प्रतिपदादेरेव यथा लङ्घनं भवति तथाभि-
हितम् अतो नामावास्यादित्वं तदन्तादित्वं वा मासस्य
तथात्वे वर्षे पक्षां मासानां लोपः स्यात् एकस्य दर्शस्य तदन्तस्य
वा मासद्वयघटकत्वे दर्शान्तक्षणे संक्रान्तौ पूर्वस्य परस्य च
रविलङ्घितत्वाभावे तृतीयाब्दे मलमासपातनियममङ्गः स्यात्
तदानीं जातस्य मृतस्य वा कर्मणि मासविशेषानध्यवसायः
स्यात् नानावचनसिद्धं प्रतिपदादित्वञ्च मासस्य व्याहन्येत ।
गुरुचरणास्तु “हे ह वै पूर्णमास्यौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रतिप-
द्वयसन् दृजेतापरेद्युः” इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागाङ्गतिविधर्म-
योगेनाजहत्स्वार्थलक्षण्या अमावास्यापदस्य शुक्लप्रतिपद-
मावास्यापरत्वं संक्रान्तिपदस्यापि राश्यन्तरसंयोगरूपफल-

परत्वमाहुः । अमावास्याद्वयमित्यनेन उपलक्षणविशेष-
भावेन पूर्वापराभ्याम् अमावास्याभ्यां परिचायितः । शुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तकालो बोध्यते इत्यपरे । तेन पूर्वामावास्याया
उपलक्षणत्वे क्रियानन्वयित्वात् तद्व्यापनाभावात् । “मिथुनस्थो
यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्” । इत्यत्रामावास्याद्वयमिति
कर्मता न स्यात् । तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिग
इत्यभिधानच्चासङ्गतं स्यात् पूर्वामावास्याया उपलक्षणत्वे पूर्वा-
मावास्यान्तक्षणवृत्तिराशिस्यः सन् सूर्योऽतिषाद्य गच्छेदिति
सोक्तव्याख्याप्यनुपपन्नः स्यात् । एवमन्यान्यपि वचनानि
व्याख्येयानि । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः पराशरौ । “रविणा
लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मलिङ्गचः । तत्र यद्विहितं कर्म
उत्तरे मासि कारयेत्” । पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति-
र्यदि न स्यात् सितामिति । तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि
कारयेत्” । अथ लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मास सेतुपूर्वमासान्त्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्त-
रमेव राश्यन्तरसंयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं
तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत् प्रथमक्षणेऽपर-
राशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपर-
स्यापि मलमासता स्यात् । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरि-
च्छिन्न रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्दर्शितं सर्व-
कर्मसु । तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । अत्रैकराशि-
स्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मसयोः
पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।
“दिवसस्य षडत्यर्कः षट्तिभागमृत्तौ तदा । करोत्येकमह-
च्छेदं तथैकैकश्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधि-
मासकम् । यौष्णे लनयतः पूर्वं पश्चाद्दान्ते तु पश्चिमम्” ।

मलमासस्य चान्द्रत्वात्तद्वटकाद्दिवसपदयोरपि तथात्वात् तिथिवाचकत्वं तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः” । अत्र सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धिनं सावनमिति साधवाचार्यः । सूर्यसिद्धान्ते “तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” इति । समयप्रकाशे ज्योतिषं “तिथिः शशाङ्गदिनम्” इति एतेन विष्णुधर्मोत्तरवचनमात्रप्रदर्शिना वाचस्पतिमिश्रेण चान्द्रमाने तिथ्या तत्तद्दिनगणना सिद्धातु । दिवसपदञ्च तिथिवाचकमित्यत्र न किञ्चित् प्रमाणं तद्वि सूर्यावच्छिन्न चतुर्थामे शक्तं तथैव हृदयवहारादित्युक्तं हेयं परार्द्धेऽपि दिवसपदस्याहोरात्रवाचित्वापत्तेर्हृदयवहाराच्छास्तोपपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्त्या बलवत्त्वाच्च । तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदाद्दृष्टिस्थि-
 श्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षं द्वादशतिथ्यात्मक-कालाकर्षादर्द्धद्वितीयानामष्टानामन्ते अर्धं द्वितीयं शेषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं माधवादि त्रिकपतितं पञ्चाष्टान्ते तु पश्चिमं श्रावणादि-
 त्रिकपतितं मलमासश्चन्द्रार्कौ जनयतः । ग्रीष्मे माधवादि षट्के इति यदुक्तं तद्वत्तत्साधु मिद्विरः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः सविज्ञेयः शीते तु श्रावणेऽच्युतः” । द्विराषाढो द्विराषाढादिः । श्रावणे सौर-
 श्रावणे । तथा च ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भातुरसावास्या-
 द्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ।
 चमावास्याद्वयं तदन्यच्चणद्वयं स्पृशेत् संयुज्जरात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः । ननु कर्कटादिष्विकेऽधिमासपाते

तत्पूर्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवादि षट्कमात्रे
 कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्त्तण्डः । “कन्यासिंहकुलीरेषु
 यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः
 स्वपेत्” । माधवादित्तिकग्रावणादित्रिकाधिमासविवेचनमप्ये-
 तदर्थम् इदन्तु सार्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं
 क्वचित्तिथीनां द्वासबाहुल्येन दण्डपक्ष्यधिकन्यूनदर्शनादुक्त-
 कालन्यूनधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकत् ।
 वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथि-
 क्षयस्य भटित्युपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तर-
 सम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
 अधिकदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिक्षयस्य भटित्यनुप-
 लभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बे-
 नेव रविलङ्घनप्रतीतेरिरेणैव मलमासो भवतीति तथा च
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
 एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥ मासद्वये माष्टमासे
 तस्मात्मासोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु
 गर्हितः” ॥ इदन्तु नियतम् । एकस्मादधिमासान्तृतौयाद्धे
 ऽधिमासान्तरमिति । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तृसां
 गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेयं न गच्छति” ॥
 इति राजमार्त्तण्डवचनात्तुलादिपण्मासे तिथिबृहद्भावाद्धर्षे
 द्वादशहदिरनुपपन्ना तथापि “मध्ये विपुवतोर्मानुर्यान्वहानि
 तु वर्धयेत् । तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदश” ॥
 इति गृह्यपरिगिट्वाक्ये विपुवतोर्मेषसुसासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषा-
 दिपण्मास एव तिथिबृहद्विज्ञाता षड्वर्गणने । मेषादिपण्मासे
 मन्दभुक्त्या सप्तदिनहृदिस्तुमादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयद्वासः इति
 तथा च । ज्योतिषास्तं “मेषादोनामहर्हन्दं पक्षां सप्ताष्ट-

चन्द्रकम् । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु लिखेत् पृथक्” ॥ चन्द्र
 एकः अङ्गुल्य वामांगतिः । इत्यङ्गुलिदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा
 बोध्याः । तेन दिनहृदिक्रमसञ्चयाभ्यां निषादिषट्के एव
 एकादशादितिथिहृदिः । एवञ्च “गतेऽद्दहितये सार्धे पञ्चपञ्चे
 दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” ॥ इति
 राजमार्त्तण्डीकृतः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-
 मासः । स सौर मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घना-
 सम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथम-
 काण्डम् । “सौरेणाद्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । साव-
 नेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते” ॥ सौरसंवत्सरे दिन-
 षट्काधिकः सावनः संवत्सरो भवतीति । सौरमासाष्टका-
 धिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्धन्ते । सावनक्रमेणेति पूर्वाह्ण-
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति । यत्तु पञ्चपञ्चाश-
 दधिकनवशतशकाद्दे तुलासंक्रान्तिरमावास्यायां भूता ततो-
 ऽतिचारेण हयिकसंक्रान्तिः प्रतिपदि पुनरपि ऋजुगत्या
 अमावास्यायां घनुः संक्रान्तिरिति दृष्टस्तुलायामधिवासोऽन्धु-
 कभट्टेन निश्चितः । पूर्वदशितविषये हयिकस्य रघुधर्मसंक्रान्त-
 मार्गगोर्षोत्तोषोऽपि । अस्मिन् ऋद्धे वेशाखमसमासान्तरमित्यु-
 क्तम् । तत् सत्यं किन्तु तुलादिस्थादौ दृश्यमानोऽपि नायम-
 धिमासः किन्तु उत्पातादधिमाससमानधर्मोयम् । अतएव
 तत्र प्रतिपदि हयिकसंक्रान्तो तन्मासस्य तुमास्य रघुधर्मत्वेऽपि
 यां तिथिं समनुप्राप्येति “यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं
 भवेत् । अत्रियाणामष्टधारां तदा वृद्धतिर्भेदिनी” ॥ इति
 ज्योतिःशास्त्रात् हयिकस्य रघुधर्मत्वात् । तन्मासस्योऽपि
 यद्द्वेषान्यायेन प्रत्यभिज्ञानादप्यति मार्गगोर्षपदवाच्यता ।
 अतिचारपदाच्च सस्यातमतोच्यं चरतीति अमावास्यायैव हयिक-

रविसंक्रान्तिः स्वस्थानमवसोयते । वैशाखे तु तत्राधिमास-
पातः प्रकृतत्वात् वक्रातिचाराभ्यामिति रवेर्वक्रातिचारगत्य-
सम्भवात् मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः । एवमाश्विनाधिमासपाते
तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वं एवाधिमासः प्रकृतत्वात् नीतरे
षौत्पातिकत्वात् अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति । यदा पुनरमावा-
स्यायामेव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माघवादिषट्केऽधिमास-
पातस्तदनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि हृदिकसंक्रान्तौ भूताया-
मपरा अपि संक्रान्तयो विधुवपर्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदा
पूर्वाधिमासात् सार्द्धद्वितीयवर्षसञ्चितैरधिमासस्यावश्यम्भवात् ।
अन्यस्य चानुपलम्भात् तुलादित्य एवाधिमासो निर्णीयते ।
अतएव नाशङ्कितं कैश्चिदिदमिति कालविवेके जीमूतवाहन
आहस्य जिकनोऽप्येवं युक्तश्चेतत् तथाहि ज्योतिषे “दशानां
फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च कश्चित् । नपुंसकत्वं भवति
न पीपस्य कदाचन” ॥ नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा
चोक्तम् । “असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिबृंहितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इत्यते” ॥ श्राण्डिल्योऽपि
प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठयाषाढकस्तथा । मध्यमो चैत्र-
वैशाखावधिकोऽन्यः सुभिन्नकत्” ॥ सौम्यो मार्गशीर्षः
अधिकोऽधिमासः । यत्तु ज्योतिःसिद्धान्तब्रह्मसिद्धान्तयोः
“घटकन्यागते सूर्ये हृदिके वाय धन्विनि । मकरे वाय कुम्भे
वा नाधिमासं विदुर्वुधाः” ॥ इति तदेकवर्षे मासद्वये मल-
मामपाते श्रेयम् । घटस्तुला एतद्विषये शौक्य इति माघवा-
दिषु षट्सु इति नियमाभिधानम् । अतएव एकवर्षीया
संक्रान्तमासाश्चधिमासमानुसहितमेदेनोपात्तो तथा च काठ-
काट्यम् । “चूडां मोक्षीवन्मनस आन्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥ चूडां मोक्षी-

बन्धनश्च अन्याधेयं महालयम् । राजाभिपेकं काम्यञ्च न
 कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥ महालयम् कन्याकै आडम् । एत-
 द्विषय एव “यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
 तावच्च आदिकालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ इत्यत्र तु क्रमा-
 दित्यनेन तच्छ्राद्धं तुलाकै विहितम् । भौमपराक्रमेऽपि ।
 “अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि
 सुते कुर्यान्नो माङ्गल्य विवाहश्च” ॥ दिनपाते दिनचये तत्
 स्वरूपं कौर्म पाद्मेऽपि । “द्वौ तिष्यन्तावेकवारं यत्र स स्याद्दि-
 नचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथौनां
 त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्” ॥
 साहस्रिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । तथा च
 मत्स्यपुराणम् । “शतमिन्दुचये पुण्यं सहस्रन्तु दिनचये” ।
 कौर्मपाद्म-वशिष्ठ-वचनैकवाक्यतया सावन-दिनवहार-प्रवृत्तिः
 सूर्योदयावधिरेव सूर्यसिद्धान्तेऽपि “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनैव प्रकीर्तिता” ॥
 अत्र दिनाधिपस्य रव्यादैर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनीकं
 व्यवहारोऽपि तादृगीव तिथिविवेकेऽपि भवतु वारयोगे व्यस्त-
 तिथेर्ग्रहणं तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिनमाह
 सूर्यसिद्धान्तः । “उदयादौदयाद्भानोर्मैमिसावनवासराः” ।
 भौमेति पित्रादिदिनव्यावृत्त्यर्थम् । यत्तु रेखा पूर्वापरयो-
 रित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
 क्षोरादिज्ञापनार्थमिति ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् । “भैषा-
 स्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनात्यं हि
 दर्शनादर्शनं रवेः ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः
 स्मृतः” ॥ इति विष्णुपुराणात् दर्शनयोग्यकालादेव वारघटक-
 कर्मसु स एव काल इति । यत्तु घटकन्यागत इत्यनेन कन्यागते

मलमासनिषेधः । स तदुत्तरमेव गतमलमासान्तरपाते बोध्यः ।
 अन्यत्र तु माधवादिषु षट्केषु इत्यादिवचनात् क्रमसञ्चितत्वाच्च
 आश्विन एव मलमासः । न तु चैवान्ततुलादिषु तथा च पिता-
 महः “मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद् यदि । दैवं पेत्रं
 तदा कर्म तुलार्कं कर्तुरक्षयम्” ॥ एवञ्च एकस्मिन्नब्दे मास-
 द्वयस्य रविलङ्घने तदैकतरस्य मेषादिगतत्वे स एव मलमासः ।
 षट्कन्यागत इत्यादिवचनात् माधवादिषु षट्केषु पतितत्वाच्च ।
 अत्रैव विषये शातातपः । “त्रयोदशाख्यं श्रुतिराह मासं
 चतुर्दशः क्वापि न दृष्टपूर्वः । एकत्र मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षे-
 ऽधिकं तत्र परोऽधिमासः” ॥ तथा च श्रुतिः । “द्वादशमासाः
 संवत्सरः” इति । कालमाधवीये जावालिः । “एकस्मिन्नपि
 वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ । प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु
 मलिम्लुचः” ॥ प्रकृतः शुद्धः कर्महं इति यावत् । वर्षकृत्ये
 “मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्रकृतस्तत्र
 पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः” ॥ एकस्मिन्नब्दे तस्य मासद्वयस्य
 रविलङ्घने तस्य मेषाद्यस्पृष्टत्वे तु पूर्व एव मलमासः क्रम-
 सञ्चितत्वादप्यथा क्रमाभिधानमनर्थकं स्यात् कन्यागते माध-
 वादिषट्कपतितत्वाच्च । तथा च ज्योतिः पराशरः । “कार्त्तिक-
 कादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिम्लुचौ । सर्वकर्महरः प्रोक्तः
 पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः” ॥ राजमार्तण्डे । “अमावास्याद्वयं यत्र
 मासि मासि प्रवर्तते । उत्तरयोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलि-
 म्लुचः” ॥ न चैवं तमतिक्रम्येत्यादि लघुहारोतवाक्यमति-
 व्यापकमिति वाच्यं तस्यापवादनिराकृतत्वेन विशेषणीय-
 त्वात् तस्माद् यां तिथिं समनुमाप्येत्यादिवाक्यात्तत्तत्तिथेस्तत्त-
 द्राशरविसंक्रमणारम्भत्वात् वक्रातिचाराभ्यां फलाभावेन
 तत्तन्मासानां तत्रानारम्भेऽपि गृहवेलात्यायेन प्रत्यभिज्ञानाः

इवति तत्तन्मासपदवाच्यतेति क्षयमासेऽपि मौनादिस्थो रवि-
रित्यादिष्यासोक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तविषये सङ्गतिः । यत्र तु दर्शे
कन्यासक्रान्तिर्भूता तुलासक्रान्तिस्तु प्रतिपदि एव प्रतिपदि
वृषिकधनुःसक्रान्तौ ततश्च वक्रगत्या दर्शे मकरकुम्भमौन-
संक्रान्तयः प्रतिपदिमेवसक्रान्तिस्तत्र कन्यायां मलमासः
धनुषि क्षयी मौने भानुलङ्घितः । तत्र क्षयमासस्य मार्गशीर्ष-
मात्रत्वात्तदुत्तरमासानां भानुलङ्घितावधिकानां पौषादित्वार्थं
पूर्वराशिस्थरव्यारब्धत्वयोग्यतया तत्सङ्गतिः । ततश्च योग्यता-
श्रयणेन परस्तत्र मलिङ्गुच इत्यस्य विषये सति भानुलङ्घितो-
त्तरक्षयमासावधिकेषु पूर्वस्तत्र मलिङ्गुच इत्यस्य विषये सति
भानुलङ्घितावधिकेषु क्षयमासोत्तरमासेषु तल्लक्षणस्य ना-
व्याप्तिः । एवञ्चोत्पातिके तदनुरोधाम् व्यवहारः किन्तु
शौल्भर्गिककालानुरोधादेव । तथा च सवत्सरप्रदीपे । “उत्-
पातेन भवेद्यस्तु कालस्थातिक्रमः क्वचित् । न तत् स्याद्व्यव-
हाराद्भूमित्याह भगवान् हरिः” ॥ न च वर्षद्वयात् परं
तुलायाममावास्यायां वृषिकादिषु मेषपर्यन्तेषु प्रतिपदि
सक्रान्तौ तुलायां कार्तिक एव मलमासः । तदुत्तरत्र भानु-
लङ्घितोत्तरवत् शङ्खवेलान्यायो नास्ति कथमिति बाध्यं क्षय-
मासयुताद्धे तु गत्यन्तराभावात् शङ्खवेलान्यायानुसरण तत्-
सम्भवे तदनुसरणस्यान्याय्यत्वात् । यत्तु इदं वा किं यदन्यस्यां
तिथौ सक्रान्तेरुपधानं स्वरूपयोग्यता पुनरन्यस्यामिति तदपि
चिन्त्य गृहस्थितदण्डे घटस्य फलोपधानं स्वरूपयोग्यता पुन-
ररण्यस्यदण्डेऽपीति । अथ तत्र दृढदण्डत्वेन भ्रमिलजन-
योग्यतोभयसाधारणौ विद्यते प्रकृते तु कौटुम्भीति चेदेकशक्ति-
मत्त्वेनेति ब्रूमः । ना च शक्तिः फलवलोमेया क्षयमासयुताद्धे
तु चैषोत्तरावैशाखस्तदुत्तरी ज्यैष्ठ इत्यादिक्रमानुरोधेन चैत्र-

पूर्ववर्ती फाल्गुनश्चात्पूर्ववर्ती माघ इत्याद्यनुरोधेन च एकस्य
 दर्शान्तस्य कश्चिदपि शास्त्रे मासहितयत्त्वानभ्युपगमेन च यां
 तिथिं समनुप्राप्येति तत्र परोऽधिमास इति पूर्वस्तत्र मल्लि-
 म्लुच इति धटकन्यागत इति उत्पातेन भवेद्यस्तु इत्यादि-
 वचनपर्यालोचनया च यथायथ शास्त्रगम्यापीति । यदि
 ज्योमूतवाहनोक्तं यां तिथिं समनुप्राप्येति वचनोक्तमात्रयोग्य-
 तावच्छेदक स्यात् तदा यस्मिन्नप्ये कन्यासंक्रान्तिरमावास्यायां
 तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि ततोऽमावास्यायान्तु वृश्चिकसंक्रान्ति-
 रमावास्यायामेव मेषावधिसंक्रान्तयो भूतास्ततः प्रतिपदि वृष-
 संक्रान्तिर्भूता तत्राश्विनो भानुलङ्घितः कार्तिकः क्षयः वैशाखो
 मलमास इति कार्तिके तद्योग्यतावच्छेदकस्याभावात् लक्षणा-
 सङ्गतिः स्यात् । तथा हि तुलासंक्रान्त्यवच्छिन्नतिथित्वस्य
 वृश्चिकादिसंक्रान्तियोग्यतावच्छेदकत्वेनैव विधानं प्रकृते तु
 तत्रास्तौति । वृणारणिमणिस्थलेऽपि वृद्धिजननयोग्यताया-
 मेकशक्तिमत्तयैव व्यभिचाराभाव इत्युक्तम् । एवञ्च एकस्मिन्नपि
 पापध्वसे प्रायश्चित्तस्यानेकधीत्कीर्तनमपि सङ्गच्छते । न च
 तत्र वैजात्येनापि सङ्गमयितुं शक्यते ध्वंसे तदभावात् । एतत्
 सर्वं “मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽप्ये
 चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” ॥ इति व्यासवचनादव-
 सौयते । तथा चोक्तं भट्टपादैः । “सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं
 कर्तुं परोक्षकैः । न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्त्तनम्”
 इति । ननु एकस्य क्षयमासस्य मेषगतारविसंक्रान्तिः
 यस्मिन् शशिमासे भवति तच्चैत्रम् । एवं वैशाखाद्या
 वृषादिसंक्रान्तियोगेनेति ब्रह्मगुप्तप्रतिपाद्य उभयलक्षणाक्रान्त-
 त्वादुभयमासत्वं युक्तम् इति चेन्न तस्य व्यासवचनादिविरोधा-
 लक्षणापरत्वासङ्गतेर्मलमासाव्यापनाच्च । न च “वत्सुराम्तर्गतः

पापो यज्ञानां फलनाशकः । नैऋतैर्धातुधानाद्यैः समा-
क्रान्तो विनामकः” इत्यादि ज्योतिःशास्त्रे आषाढादिना-
मशून्यत्वेन विनामकता मलमासस्योक्ता इति न तत्राव्याप्ति-
रिति वाच्यं द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिप्रयोगात् “तत्र
यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इत्यभिधानाच्च । तस्या-
षाढादित्वाभावे तत्र यदिहितमित्यनुपपन्नं स्यात् व्यासोक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वाच्च । किञ्च मलमासस्याषाढादिनामशून्यत्वेन
तस्य वक्ष्यमाणे काठकश्रुतावितरानुपजीवतीत्यभिधानं न
सङ्गच्छते । इतरोपजीवनं हि तदा भवति यदि तस्याषाढा-
दित्वं स्यादिति तर्हि विनामकत्वं कुत इति चेद्विरुद्धनामको
विनामकस्तस्य मलिन्नुचादिनामकत्वात् । यद्वा सदपि
नामासदेव तत्तन्मासकर्मानर्हत्वात् रत्नकोपे तु समाक्रान्तो-
ऽधिमासक इत्येव पाठः । क्षयमासस्य द्विमासत्वे तत्र मृतस्य
कर्मण्यनध्यवसायः स्यात् किं पूर्वं मासः किं वोत्तरो मास
इति । न च कपालाधिकरणन्यायात् पूर्वमास इति वाच्यं
तथात्वे तदुत्तरे मलमासपाते क्षयमासमृतस्य सप्तदशश्राद्धा-
नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तत्रैव कपालाधिकरणन्यायस्य विषयो
यत्र क्रमिकोपस्थितयोर्व्यक्तयोः प्रथमोपस्थितस्य ग्रहणम् अत्र तु
व्यक्तभेदेन क्रमिकोपस्थित्यभावात् कथं तदवसरः । स च
न्यायो दशमाध्याये चिन्तितो यथा वैष्णव्य एककपाल इति
श्रुतौ कपालधर्माकाङ्क्षायाम् चाम्नेयाष्टाकपालो भवति पीर्य-
मास्यामिति प्रकृतियागसम्बन्धिकपालधर्मग्रहे यस्य कस्या-
प्येकस्य कपालस्य धर्मानुष्ठानोपकारसिद्धौ कस्येत्यपेक्षाया प्रथ-
मोपस्थितत्वेन प्रथमकपालधर्मानुष्ठानमिति । न च तत्र “तिथ्यर्हे
प्रथमे पूर्वं द्वितीयाहं तदुत्तरः । मासाविति बुधेयिन्यौ क्षय-
मासस्य मध्यगौ” ॥ इति वाक्यद्वयस्या भविष्यतीति वाच्यम् ।

इदं वाक्यं दक्षिणात्यसमष्टकर्तुरेव न तु सुनेरिति न तत्रास्या ।
 तथात्वे षष्टिदण्डात्मिकायास्तिथेः परार्द्धस्य रात्रिपतितत्वे
 परमासीय पूर्वार्द्धस्य च रात्रिपतितत्वे पूर्वमासीयस्याष्टका-
 न्वाद्यादेशोपः किन्तु उत्तराधिमासपते चयमासीयतिथिपूर्वार्द्धे
 मृतस्य सप्तदशान्वादानुपपत्तिः । किञ्च वक्ष्यमाणकाठकश्रुती
 सोऽनायतन इत्यनेन मलमासस्याप्रतिनियतस्यानत्वात्तदन्यस्य
 षोषादेः प्रतिनियतस्यानत्वं प्रतीयते । तच्च षोषस्य मार्ग-
 शीर्षोत्तरत्वं माघपूर्ववर्तित्वरूपम् एवमन्यत्रापि । एकस्य
 द्वित्वे तन्नियममङ्ग इति । अन्ये तु मासघटकानां त्रिंशत्तिथीनां
 पूर्वस्मिन्नर्द्धे पूर्वासु पञ्चदशतिथिषु पूर्वं मासः द्वितीयेऽर्द्धे
 परासु तासु उत्तरा इत्यर्थमुक्त्वा शुक्लपक्षमृतस्य पूर्वमासे कृष्ण-
 पक्षमृतस्य परे कृत्यमित्याहुः । तदतिमन्दं धनुषि चये
 पूर्वार्द्धे मार्गशीर्षकृष्णपक्षमृतस्य षोषशुक्लपक्षमृतस्य च
 कृत्यलोपप्रसङ्गात् पूर्ववदुत्तरे मलमासपते चयमासपूर्वार्द्धे-
 मृतस्य सप्तदशान्वादानुपपत्तेश्च । केचित्तु “यस्मिन्नाग्निगते
 भानो विपत्तिर्यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्तव्या पिण्ड-
 दानोदकक्रिया” ॥ इति वचनं चयमासमृततिथिविषयतया
 व्याख्याय तुलादौ चये तत्र मृतस्य सौरकार्तिकादावेव श्राद्ध-
 माहुः । तदतोऽयं मन्दं तद्राशौ वर्षान्तरे तत्तत्तिथ्यप्राप्तौ
 प्रत्यार्द्धकश्राद्धलोपापत्तेः । यस्मिन्नाग्निगते भानाविति तु
 श्राद्धसवत्सरान्तावधिमासविषयम् । अथ “श्राद्धविघ्ने ससुत-
 पन्ने मृताद्याविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपदे
 विशेषतः” ॥ इत्यत्र विदेर्लाभपरत्वमभ्युपेत्यैकादश्यामेव
 तत्रापि श्राद्धमिति चेन्न विदितपदस्य ज्ञातलब्धोभयपरत्वे
 वाक्यभेदापत्तेः विदितपदात् प्रयोगप्राप्त्यर्थेण ज्ञातस्यैव प्रथमो-
 प्रस्यितत्वात् तत्परतया श्रीलङ्गिकत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु

लाभार्थस्य विदेर्निहायामिट्प्रतिषेधाद्विदितप्रयोगानुपपत्तेः
न च तिथिर्दे इति वाक्यं क्षयमासौयजन्ममरणमासमात्रव्यव-
स्थापकं न तु सर्वविषयकमिति वाच्यम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
भावात् तस्यापत्वेऽपि मासद्वयघटकानां त्रिंशत्तिथौना पूर्वाह्णे
शुक्लपक्षे पौर्णमास्यन्तपूर्वमासस्य शुक्लपक्षीयकृत्यं द्वितीयाह्णे
कृष्णपक्षे तादृशस्य परमासस्य शुक्लपक्षीयकृत्यमिति । क्षय-
मासस्यापि मध्ये प्रकृतमासवन्मासद्वयमिति । ततश्च लौक्य-
वाहनोक्त एव प्रकारः आह्लादी युक्तः । अतएवात्र समय-
प्रकाशश्चाहविवेकमैधिलसग्रहकारैरपि न किञ्चिदभिहितम् ।
ब्रह्मगुप्तलक्षणे त्वेकवर्षे सक्रान्तिशून्ययोर्मासयोरन्यतरस्य शुद्ध-
तया तन्मासविहितकर्मादृतायाः सर्वप्रासादिकसिद्धतया तत्रा-
व्याप्तिः यां तिथिं समनुप्राप्येति योग्यताविवक्षया तत्र समा-
धानमिति चेत्तर्हि व्यासवाक्ये तथा कल्पनया सर्वमिदो किम-
नार्थवाक्यादरेणेति दिक् । न च “मेघादिस्थे सवितरि यो
मासः प्रपूर्यते चान्द्र । चैत्रादिः स तु विज्ञेयः पूर्तिर्द्वित्वेऽधि-
मासोऽन्त्य.” इति माधवाचार्यधृतज्योति शास्त्रोक्तलक्षणमाद-
रणोद्यम् । तथात्वे क्षयमासस्य परमासत्वे पूर्वमासस्य लोपः
स्यात् । मिथुनादौ मलमासे । “मिथुनस्थो यदा भानुरमा-
वास्याद्वयं स्पृशेत् । हिरापादः स विज्ञेयः श्वेते तु श्रावणे-
ऽच्युतः” । इत्याद्युक्तहिरापादादित्वानुपपत्तिय स्यात् । प्रत्युत-
द्वित्वं षट्वाद्यापत्तिर्भवेत्तस्मादाधुनिकज्योतिर्विदाक्यं पूर्वाक्त-
व्यासवचनविरोधादनादेयं प्राशिकत्वाभिप्रायेण वर्धनीयं वेति ।
क्षयमासलक्षणमादृतुज्योतिःसिद्धान्त भोमपराक्रमौ । “असं-
क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः क्षयास्यः
कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकदित्रयेनान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्ये-
ऽधिमासद्वयं स्यात्” । असंक्रान्तत्वेनैवाधिमासस्य द्वित्वं

वस्तुतस्तु एकस्य मलमासत्वमपरस्य भानुलङ्घितत्वं पूर्वोपदर्शित-
 तकाठकगृह्यभौमपराक्रमवचनैरुक्तमिति । तदयं सचेपः ।
 शुक्लपतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः स
 च माधवादौ शीतगर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि अयश्चा-
 निष्टकृत् माधवादि कार्तिकादि षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे
 माधवादेरेव तुलादि षट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव
 माधवादि षट्क एव आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव
 मलमासः तद्विचस्तु भानुलङ्घितः । मलमासे आषाढादेर्द्वित्वं
 भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः । यत्तु “यस्मिन्मासे न
 सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे
 विशत्तमे भवेत्” । इति काठकगृह्ये द्विसक्रान्तमासस्य चया-
 परपर्यायस्य मलमासत्वाभिधानं तदेकमात्रसक्रान्तिरहितत्व-
 गुणयोगाद्गोचरम् । मलमासवद्विषाद्याद्यनर्हत्वाद्यम् । तथा च
 बार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थे । “एकत्र वर्षे द्वाधिमासयुग्मं यत्का-
 र्तिकादित्रितये चयाख्यम् । तद्वर्जनोय त्रितयं प्रयत्नाद्विषाद्य-
 यज्ञोत्सवमङ्गलेषु । यस्मिन् मासे न सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव
 वा । ससर्पादस्यतीमासावधिमासश्च निन्दितः” । अत्र सस-
 र्पोऽसक्रान्तत्वेनाधिमासवत् सर्वकर्मानर्हतायां तदपवादेन
 मङ्गल्येतरकर्माहंः सन् सम्यक् सर्पतीति साधवाचार्यः ।
 अंहसः पापस्य पतिरिति तत्तद्येति ससर्पादस्यती भानुलङ्घित-
 चयमासयोर्नाम्नौ कठशाखाश्वलायनब्राह्मणम् “अर्द्धमासा वै
 अधस्तात् सन्तोऽकामयन्त मासाः स्याम इति ते द्वादशाह
 क्रतुमुपायन् त्रयोदशं ब्राह्मणं कृत्वा तस्मिन् ऋद्धोदतिष्ठन्
 तस्मात् सोऽनायतन इतरानुपजीवतीति तस्मात् द्वादशाहस्य
 त्रयोदशेन ब्राह्मणेन भवितव्यमिति” । अस्यार्थो जयस्वामिना
 व्याख्यातः । ते चार्द्धमासास्त्रयोदशं मलमासं ब्राह्मणं कृत्वा

द्वादशाहं क्रतुमुपायन् उपाहृतवन्तस्तस्मिन्मलमासे सृष्ट्वा
संमाज्यं किमित्याकाङ्क्षायाम् अरातौरित्यध्याक्रियते अरातोः
पापानि संमाज्यं उदतिष्ठन् पापभारशून्या उत्थिता अभवन्नि-
त्यर्थः । तत्र पापनिर्माज्यनार्थवादात् सम्भवत्कालान्तरं कर्म
तत्र न कर्तव्यं न तु निरवकाशमिति अर्थवादादिधिकल्पनायाः
प्रतीतिबाधेनैवोचित्यात् अतो नित्यनैमित्तिकशान्तिकादेर्म-
लमामेन पर्युदासः सोऽनायतन इति नाप्यस्य चैवादिवत्
प्रतिनियतस्थानमित्यर्थः । इतरानुपजीवतीति मासान्तरेषु
चन्द्रक्षयवृद्धिभ्यां तस्योपजननात् । आश्वलायनब्राह्मणं “प्राच्यां
दिशि वै देवा सोमं राजानमक्रोणन् तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रीणते त्रयोदशाम्नासदक्रीणन् तस्माच्चयोदशो मासो नानु-
दियते पापो हि सोमविक्रयीति” । अस्या यमर्थः यतोऽधिमासः
सोमविक्रयी अतोऽसावितरमासवक्षानुविद्यते विद्यमानोऽपि
कर्मानर्हत्वादसन्निवित्यर्थः सोमविक्रय्यपि ऋत्विगन्तरवत् । अत-
एव पैठौनसिः । “श्रोतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौत्सिताः ।
त्रयोदशे च सर्वास्ता निष्फला इति कौत्सिताः ॥ तस्माच्चयोदशे
मासि कुर्यात्तान कथञ्चन । कुर्वन्नरकमाप्नोति कुर्यादात्मविना-
शनम्” ॥ द्वादशे प्रकृते त्रयोदशे मलमासे अत्र यन्मलमासस्य
त्रयोदशत्वमुक्तं तदगत्या व्युत्क्रमगणनेन प्रकृतस्यैव त्रयोदशत्वं
माहजिकं तथा च “अचित्रयोदशोऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्-
सरम्” इति गृह्यपरिशिष्टे “मलं पदन्ति कालस्य मासं काल-
विटोऽधिकम् । नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकदिधेः” ॥
विशेषेज्याः वैशाखाद्युत्तेष्वेन विहितयागम् । आवश्यकतात्
निरवकाशात् । तथा च कारुमाधवीये काठकगृह्यपरि-
शिष्टे “महानयाष्टकायाहमुपाकर्मादिकर्म यत् । स्यष्टमास-
विशेषाख्य विहितं वर्जयेन्मने” ॥ स्यष्टमासविशेषेति चैव-
वैशाखादिमासोत्तेष्वेन विहितमित्यर्थः ।

अथ दीक्षाकालः । सा च मलमासे न कार्या यथागस्थ-
 संहितायाम् । “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो भनुम् ।
 अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः ॥ विशुद्धदेशकालेषु
 शुद्धात्मा नियतो गुरुः । सङ्कल्पोपोष्यकर्त्तव्यमङ्गरारोपणं
 सुते ॥ कुर्यान्मन्दोमुखं ग्राहमादौ च स्वस्तिवाचनम् ।
 स्वगृह्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै ॥ मधुमासे भवेद् दुःखं
 माधवे रत्नसञ्चयः । मरणम्भवति ज्येष्ठे आषाढे बन्धुनाशनम् ॥
 समृद्धिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामाश्विने
 मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥ ज्ञानं स्यात् कार्तिके सौख्यं
 मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्नेधा विव-
 र्जनम् ॥ फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् । गुरौ
 रवौ दिने शुक्रौ कर्त्तव्यं बुधसोमयोः ॥ अश्विनीभरणीस्वाती-
 विशाखाहस्ताभेधु च । ज्येष्ठोत्तराश्र्वेभ्यः कुर्यान्मन्त्राभिषेच-
 नम् ॥ शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा
 पक्षमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ॥ त्रयोदशी च दशमी
 प्रशस्ता सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ॥
 गुरुशुक्रोदये शुभे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानुकूले च
 शस्यते सर्वकर्मसु ॥ सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
 तत्र यद्यत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥ न मासतिथिवारा-
 दिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातोष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले
 गुरोर्नृपु ॥ सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन सैव्यतः” ॥ भनुं
 मन्त्रम् । अङ्गरारोपणमागमप्रमिश्रम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति ।
 मधुमासेत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोग-
 शुद्धदिवसे । तथा च महाकपिलपञ्चरात्रम् । “एवं नक्षत्र-
 तिथ्यादौ करणे योगधामरे । मन्त्रोपदेगो गुरुणा माधकस्य
 शमावहः” ॥ सोदये शशितारयोरिति वन्धुचन्द्राद्यतारयोरा-

सुकृत्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु समय-
शुद्धान्तरी लक्षणम् । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । ज्ञान-
मालायाम् । “रविसुकृतमणे चैव सूर्यस्य सहणे तथा” ।
तथा । “तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्यं कथञ्चन” । तत्त्व-
सारे । “यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरीराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न
व्रतं होमी न स्नान न जपः क्रिया ॥ दीक्षायाः कारणं किञ्चित्
स्वेच्छयाप्ते तु सदगुरौ” ॥ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् ।
“ध्रुवमृदुनक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सदगुरौ दीक्षा
स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे” । ध्रुवाणि
द्वौण्युत्तराणि रोहिणौ च । मृदूनि चित्रानुराधा मृगशिरा-
रेवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् । कोणं नवपञ्चकम् ।
धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे । “रोहिणी अवणार्द्रा च धनिष्ठा
क्षोत्तरात्रयम् । पुष्यः शतभिषाकेऽर्की च दीक्षा नक्षत्रमिष्यते” ॥
अर्की इस्तः । रक्षावल्यां “योगाय प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः
शोभनो धृतिः । हृदिर्ध्रुवः सुकर्मा च साध्यः शुक्रश्च धर्म्यः ॥
वरीयांस शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश” ॥ तथा “शुभानि
करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्यादौनि विष्टिश्च
विशेषेण विवर्जयेत्” ॥ शकुन्यादौनि शकुनिनामचतुष्यद
किन्तुघ्नानि । “क्षणेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्षदिने तथा” ।
क्षणे क्षणपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः सिते सदा” ।

अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः । राघवभट्टप्रतमारमयहे । “गिण्य-
स्त्रिजम्बदिवसे सकाम्नी विपुषायने । सत्तौर्घेऽर्कविपुषासे
तन्तुदामनपर्वणोः ॥ मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्षादोच
शोधयेत्” ॥ तन्तुपर्व परमेश्वरोपधोतदानतिथिः यावदो
पूर्णमा । दामनपर्व दमनभञ्जनतिथियैवशुक्लचतुर्दशी ।
कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् । “यानि शास्त्राणि

दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
 निष्ठा तेषां हि तामसो ॥ करालभैरवश्चापि यामलं याम-
 माश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
 मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ॥ तस्मात्
 सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्तन्ति न कदाचित् पद न्यस्तव्यम् ।
 आर्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु । “एषु दीपेषु सर्वत्र मायां
 काममयापि वा । क्षिप्त्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणमिमुक्तये ॥
 तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुद्ध्यति । यस्य तत्र भवेद्भक्तिः
 सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति” ॥ भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि ।
 “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु
 केवलो मन्त्रो मायावीजोज्ज्वलीकृतः ॥ मायावीजात् भवेत्
 प्राणो वीजश्चेतन्यवीर्यवत्” ॥ नारदीये । “यदृच्छया श्रुतं
 मन्त्रं कृद्भेनापि हठेन वा । पत्रेक्षितं वा गायत्र्या तसुपेत्य
 त्वनर्थकम् ॥ प्रविश्य विधिवद्दोषामभिषेकावसानिकाम् ।
 श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदौषितं मनुम्” ॥ अन्यत्रापि ।
 “देशिकानुग्रहादेव देवता व्यक्तरूपिणो । गुर्वनुज्ञाः क्रियाः
 सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम्” ॥ नारदीये । “कुर्वन्नाचा-
 यैशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्मभिः । शुद्धभावी महीत्साहो
 बोधा शिष्य इति स्मृतः ॥ न तूपदेश्यः पुत्रस्तु व्यत्ययी वस्तु-
 दस्तया” ॥ व्यत्ययी परस्परविद्यादायी । प्रयोगसारे ।
 “तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वस्तुदाय च” । अन्यत्रापि “यथा
 देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरो । यथा गुरो तथा स्वात्म-
 न्येप भक्तिक्रमः स्मृतः” ॥ पिङ्गलामते । “नाध्यातो नार्चितो
 मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसौदति । नाजप्तः सिद्धिदो लोके नाहुतः
 फलदो भवेत् ॥ पूजा होमौ जपं ध्यानं तथा कर्मचतुष्टयम् ।
 प्रत्यहं साधकः कुर्यात् स्वयमेव सिद्धिमिच्छति” ॥ होम-

स्वरोत्तरे । “चीर्णाचारव्रतो मन्वी ज्ञानवान् सुसमाहित ।
ब्रह्मनिष्ठो यात स्यातो गुरुः स्याद्भौतिको हि सः” ॥ एतानि
राघवभट्टधृतानि ।

अथ स्त्रीशूद्रयोः प्रणवयुञ्जन्निषेधः । नृसिंहतापनीये ।
“सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्री
प्रणव यजुर्लक्ष्मीं यदि स्त्रीशूद्रो जानीयात् स मृतोऽधो-
गच्छतीति” ॥ नेच्छन्तीति पर्यन्त पराशरभाष्येऽपि गोविन्द-
भट्टधृतम् । “स्वाहाप्रणवसयुक्त शूद्रे मन्त्र ददद्भिज्ज । शूद्रो
निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्” ॥

अथ दीक्षितस्याशौचे जपाद्यधिकारः । मन्त्रमुक्तावल्याम् ।
“जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पाप
यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्” ॥ राघवभट्टधृत नारद-
वचनम् । “अथ सूतकिं पूजा वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा नित्यानि निर्वर्त्य मानस्याक्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजा-
क्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदा कामी न चेत् कामी
नित्यं पूर्ववदाचरेत्” ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे । सदा मन्त्रजपमुक्ता
“यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्त्रं न तूचरेत् । मनो हि सर्वं
जन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम्” ॥ इति तन्मूत्रोच्चारणशौच
परम् । रामार्चनचन्द्रिकाधृतमन्योत्तरेऽपि । “अशुचिर्वा शुचि-
र्वापि गच्छस्तिष्ठन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणो विद्वान्ननसैव
सदाभ्यसेत्” ॥

अथशौचे विष्णुकीर्तनम् । यथा “चक्राद्युधस्य नामानि
सदा सवत्र कीर्तयेत् । नाशौच कीर्तने चास्य स पवित्रकरो
यतः” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “न देशनियमस्तत्र न कालनियम
स्तथा । नोच्छिष्टादो निषेधाऽस्तु हरिर्नामानं लुब्धकः” ॥
तेन “नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कीर्तयेत्” । इति विष्णु
नामातिरिक्तपरम् ।

अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः । भीमपराक्रमे । “अधि-
मासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं
भाङ्गत्वं न तु विशेषेज्याम्” अत्र विवाहादिकीर्तनं निरव-
काशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो निरवकाशस्यानन्य-
गतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । तथा च मलमासाधि-
कारे काठकगृह्यम् । “कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमि-
त्तिकीं क्रियाम्” । बृहस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके कुर्यात्
प्रयतः सन् मलिज्जुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव
च” ॥ नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसम्भ्यापञ्चमहा-
यज्ञादि । काम्यमपि तथाविधसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्द्रव्यदानशिव-
पूजादि । व्यक्तं भविष्ये । “कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्म प्रयत्नेन
मलिज्जुचे । नैमित्तिकञ्च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत्” ॥
न च नित्यपदं यदकरणे प्रत्ययायस्तरपरम् । तथात्वे गज-
च्छायाप्रेतश्राद्धयोरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तथा च काल-
माधवीये मत्स्यपुराणम् “वर्षे वाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रति-
वामरम् । गोभूतिनहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिज्जुचे” ॥
एवञ्च “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” इति याज्ञ-
वल्कीकृतं सङ्गच्छते । काठकगृह्यपरिशिष्टम् । “प्रवृत्तं मल-
मासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगतं मलमासेऽपि
तत् समाप्यमसंग्रहम्” । ब्रह्मसिद्धान्ते । “आरब्धं कर्म यत्
किञ्चित्तत् कार्यं हि मलिज्जुचे” । नैमित्तिक मासदिनसंवत्स-
रादिविशेषनियमशून्यावश्यकत्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ।
अतएवाचारमाधवीये वीधायनेनास्यागन्तुकत्वेनोपादानमक-
रणे दोषाभिधानञ्च कृतं यथा “यस्य नित्यानि लुप्तानि तद्ये-
वागन्तुकानि च । विपदप्रस्तोऽपि न स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि

स ” ॥ तच्चाभ्युदयिकादि । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आह-
मभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरैः”
इति माकण्डेयपुराणात् । अन्यदप्येवं जातकर्मसममित्यनेन
नाडोच्छेदात् प्रागपि कर्त्तव्यतोक्ता । अभ्युदयार्थकम् । अभ्यु-
दयप्रयोजनकम् । तथा च शातातपः । “पूर्वाह्णे दैविकं आहं
कार्यमभ्युदयार्थिना” । तेनावात्मशब्दप्रयोगो भ्रान्तानामिति ।
जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् । “जातकर्मान्त्यकर्माणि
नवआहं तथैव च । मघात्रयोदशौआहं आहान्यपि च
षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं आहं दानं तथा जपम् ।
कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा” ॥ हेमाद्रि-
माधवाचार्यधृतयमवचनात् । मघात्रयोदशौआहस्य मल-
मासकर्त्तव्यतायां निरवकाशत्वं वीज तदब्दौयमासान्तरे तद-
लाभात् । यत्तु गर्गवचनम् । “नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं
मौष्णिवन्धनम् निष्क्रमम् । जातकर्माणि काम्य ह्यवविसर्जनम् ।
अस्तु गते शुभे शुक्ले बाले हर्षे मलिम्लुचे । उपायनमुपारम्भं
व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायन प्रतिष्ठा । तन्नामकरणान्न-
प्राशननिष्क्रमणजातकर्मणां प्रधानकालाहृतानां वेदितव्यम् ।
तदाह स एव । “नाम कर्म च जातेष्टि यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥ स्मृतिः । “आह-
जातकनामानि ये च संसारमाश्रिताः । मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्या
काम्या इष्टौच वर्जयेत्” ॥ संस्कारमाश्रिताः अन्नप्राशननिष्क्रम-
णादयः । इति माधवाचार्यः । अन्त्यकर्माणि वधनदह-
नोदकदानपिरुहदानास्त्यसद्युयनादीनि । नवआहं “चतुर्थं
पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दौयते जन्तोस्तत्रव-
आहमुच्यते” ॥ इति यमोक्तं तत्र चतुर्थादिग्रहणं मरणदिना-
वधीति । षोडशआहानि तु । “द्वादशप्रतिमास्यानि आहं

पाण्मासिके तथा । सपिण्डौकरणश्चैव इत्येतत् आहपोडशम्”
 इति कर्मप्रदोषोक्तानि । ननु मलमासे कृते सपिण्डौकरणे
 किमिति प्रकृते मासि प्रतिमासवत्सारिकं न क्रियते । इति चेन्न
 “पूर्वसवक्षरे आहं षोडश परिकौर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
 तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ इति हेमाद्रिदृष्टवचनात् । सकृत्
 कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । एवमपकृष्य सपिण्डौकरणे
 मृताह्ने प्रत्याब्धिकं न क्रियते । सपिण्डौकरणेनैव प्रत्या-
 -ब्धिकमिहेः । अतएव याज्ञवल्क्येन । “मृताह्नि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रातसंवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽह्नि” ॥
 प्रतिसवत्सरं आहं कर्त्तव्यमिति सामान्येनोक्तम् । न त्वेको-
 द्दिष्टविशिष्येणेति सामान्यादिभेदेन आहस्य नानात्वात् । एतेन
 सपिण्डौकरणापकर्षपक्षे वर्णान्ते सांवत्सरिकं कार्यं बाधका-
 भावादिति ओदत्तवाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । बालग्रहभूत-
 ग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःसह्रोगाभिभवाद्भुत-दुःस्रप्रग्रहदौ-
 स्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्मापि मलमासे कर्त्तव्यं विष्णुनापि ।
 “शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च”
 इत्युक्तं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । शुद्धकालप्रतीक्षायां सप्तहत्वे-
 नानन्यगतिकत्वात् । अतएव “आत्मानं सततं गोपायीत”
 इति श्रुतौ सततमुक्तम् । ग्रहदौस्थ्यफलपाकमाह मार्कण्डेय-
 पुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाश्च
 ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां
 सर्वत्रैवातिपापिनाम् । नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते
 भयम्” ॥ तदयमर्थः । यस्य दौर्घ्यजोवनादिजनक बलवत्-
 पुण्यमस्ति तेन तन्मरणाद्युन्मुखमपि दुष्कर्मप्रतिहन्यते तत्प्रति-
 हतं सत् तत्पुत्रादेस्तत् प्रतिघातक पुण्यं नास्ति प्रत्युत तदनु-
 गुणमेव पापमस्ति तत्र तं हित्वा तत्पुत्रादेः पौडामावहतीति ।

महृचगृह्यपरिशिष्टम् । “यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनि-
 वारकम् । एव देवीपद्मातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥
 शान्तिर्धर्मद्वारा ग्रहदौःख्यदुःखप्रादिसूचितैद्विकानिष्टहेतु-दुरि-
 तनिवृत्तिः । स्वस्ति धर्मद्वाराभिप्रेतार्थसिद्धिः तस्यायनं प्रापकं
 यागदानादिमङ्गलहेतुगोरोचनादिद्रव्यधारणम् । आशौर्नि-
 मित्तभूताभिवादनानि च । यथा कल्पतरौ यमः । “अभि-
 वादयेत्तु यः पूर्वमाश्रिपं न प्रयच्छति । तददुष्कृतं भवेत्तस्य
 तस्माद्भोगं प्रपद्यते ॥ तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि
 धर्मवित् । सुरा पिवेति वक्तव्यमेव धर्मो न लुप्यते ॥ स्वस्तीति
 ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्धतामिति वैश्येषु
 शूद्रे त्वारोग्यमेव च” ॥ स्वस्तीति प्रत्यभिवादानेतरपरम् ।
 मन्वादिविरोधात् । “यत् सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसन-
 वर्जितम् । यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिसंघ्रिता” ॥
 आश्रिपः प्रकृतत्वात् सा आशौः । अङ्घ्रिराः । “अप्रणामकृते
 शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मण-
 स्तदनन्तरम्” ॥ ब्राह्मण इत्यनुवृत्तौ मिताक्षरायां दारीतः ।
 “चतुर्यस्याभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेदेव वैश्यस्यापि शूद्रस्याभि-
 वादाने त्रिरात्रमुपवसेत्” इति । अहोरात्राद्युपवासवर्णा-
 न्मुन्यन्तरोक्तविप्रदशकनमस्काररूपलघुप्रायश्चित्तन्तु प्रमादादि-
 विषय भ्रमकृतनमस्कृतविषय वा । यथा मनुः । “यदि
 विप्रः प्रमादेन शूद्रं समभिवादयेत् । अभिवाद्य दश विप्रास्ततः
 पापैः प्रमुच्यते” ॥ स्मृतिः “मातुः पितुः कनौयांस न नमेदय-
 साधिकः । नमस्कुर्व्याद् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” ॥
 मृत्यर्थसारे । “स्त्रियो नमस्या वृद्धाय वयसा पत्युरेव ताः” ।
 यतः पत्युर्वयसा ता स्त्रियो वृद्धाः यतः कनिष्ठा अपि नमस्याः ।
 तत्रास्त्वयवन्दने हलायुधवृत्तम् । “चक्षुःस्पन्द भुजस्पन्दं तथा

दुःस्वप्नदर्शनम् । शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन । दृष्ट्वा तु दूरतः
 पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मोर्विवर्द्धते ॥ प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ
 नमोऽस्तु ते” ॥ शान्तिस्वस्त्यनयोः शूद्रस्याप्यधिकारः । तथा
 च अपिपालकारिकायां “स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत्” इति भविष्य-
 पुराणवचनञ्च । “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपीतम ॥ विशेषतश्च
 शूद्राणां पावनानां मनोविभिः । अष्टादशपुराणानि चरितं
 राघवस्य च ॥ रामस्य कुरु शार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ।
 यथोक्तं भारतं वीर पराशर्येण धीमता ॥ वेदार्थं सकलं योज्य
 धर्मशास्त्राणि च प्रभो” ॥ तस्य संस्कारमाह यमः । “शूद्रो-
 ऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण सस्त्रुतः । न केनचित् सम-
 सृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ तं शूद्रं ब्रह्मपुराणम् ।
 “विवाहमात्रं संस्कार शूद्रोऽपि लभते मदा” । सावशब्दोऽत्र
 न विवाहेतरसंस्कारनिवर्त्तकपरः किन्त्वन्यत्र मन्त्रसम्बन्ध-
 निषेधपरः । यमवचनेन गर्भाधानादिमस्कारप्रतिपादनादिति
 शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः । “धार्यक्रमेण सर्वत्र शूद्रावाज-
 मनेयिनः” । इति महाजनपरिग्रहीतवचनाद् यजुर्वेदविधि-
 नैव ते कर्म कुर्युः । पुराणान्याह विष्णुपुराणम् । “अष्टादश
 पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ब्राह्मं पाञ्च वैष्णवञ्च शैवं
 भागवतं तथा ॥ तथान्यद्भारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
 आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं सैत्र-
 मेकादशन्तथा । वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशन्तथा । मातृञ्च गारुडञ्चैव
 अष्टाष्टञ्च ततः परम्” ॥ कौर्मं “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः
 कथितान्यपि” । तानि च नरसिंहनन्द्यादित्ये कालिका-

पुराणादीनि यथा “आद्यं सनतकुमारीकं नारसिंहं ततः
परम् । तृतीयं वायवौयञ्च कुमारेण च भाषितम् ॥ चतुर्थ-
शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाद्यर्थं
नारदीयमतः परम् ॥ नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च तथैवोसनसेरितम् ।
कापिलं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा
शाम्बं दैवं सर्वार्थमिद्विदम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्क-
राह्वयम्” ॥ दैवं देवौपुराणं तेन द्विजातिविहितविशेषकर्म-
तरसकलस्मार्तकर्मणि शूद्रस्याधिकारः । अतएव भारते आनु-
शासनिके पर्वणि “अहिंसकशुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेरेव युज्यते” ॥ अतएव शूद्रानुवृत्तौ
मनुः । “धर्मेऽसुवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं
न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च” ॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्म-
वेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते
वक्ष्यमाण नमस्कारेतरमन्यरहितं कर्म कुर्वाणान् प्रत्यवायिनः
ख्यातिभाजश्च भवन्ति एवमेव कुल्लूकभट्टः । तथा “धर्मोपदेशं
दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च
पार्थिवः” ॥ तथा “शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रोऽपि धनमामाद्य ब्राह्मणानेव बाधते” ॥ शूद्रस्य पूर्त्ताधि-
कारमाह जातूकर्णः । “वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि
च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥ आरामः पुष्प-
फलोपचयहेतुर्भूमागः । “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाद्यानु-
पालनम् । पातिष्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ अहोप-
रान्ते यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः
सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मे न वैदिके” ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये । अग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्त्रोणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृद्धस्यतिः ।

“पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वसौयमातुलान् । पूजयेत् कव्य-
 पुत्ताभ्यां वृद्धानायातिथौ स्त्रियः” ॥ एतेन जलाशयोत्सर्गे
 मोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रक-
 तथा स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः । विशि-
 षोपदेशविरहादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । अतएव तयो-
 र्जलाशयोत्सर्गादिप्रहयज्ञवेदो-होमादिसमाचारः । अत्र होमो
 वज्रौ न साक्षात् कल्पतरुरक्षाकरधृतापस्तम्बवचनात् । तद्यथा
 क्षारलवणाद्युपक्रम्य “तद्भुतमद्भुतश्चाग्नी न स्त्री जुहुयाद्भानु-
 पेतः” इति अनुपेतः अनुपनीतः किन्तु ब्राह्मणद्वारा
 करणीयः । “श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्ह्यगुयादृत्विजः स्वयम्”
 इति याज्ञवल्क्योक्तेः । “ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च समौ सम्परि-
 कौत्तितौ । यज्ञे स्वाभ्याप्रयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्” ॥
 इति बृहस्पत्योक्तेः । वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।
 वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
 वेदेति विशेषणात् । “शूद्रोऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण
 संस्कृतः । न केनचित् समस्तजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” इति
 यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेः । तं शूद्रम् । पञ्चयज्ञस्नान
 आद्येषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य । “नम-
 स्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च वापयेत्” इति याज्ञवल्क्योयेन ।
 “ब्रह्मचर्यविशाधिव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णोमेव हि
 शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्योयेन आह-
 मधिकृत्य “यमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । यम-
 न्नस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण यज्ञते” इति वराहपुराणीयेन
 च नमस्कारेणेति तूष्णोमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात् ।
 यमियुक्तामां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्ष्यमिति
 साधयाचार्यः । एवञ्च “आवयेद्यतुरो वर्षान् कृत्वा ब्राह्मण-

मग्रतः । वेदस्याध्ययनं ह्रीदं तच्च कार्यं सङ्घत् स्मृतम्” ॥ इति
सौचधर्मोक्तं वेदस्य शूद्रयावणमध्येतद्विषयम् । शूद्रस्य पुत्रा-
णादेरमध्ययनविधिमाह भविष्ये । “अध्येतव्यं न चान्येन
ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं
कदाचन” ॥ तथा “ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नन्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकाच्चरकं व्रजेत्” ॥ तथा “अन्यार्थे
बुध्यमानस्तु समर्थं कृत्स्नगो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु
पर्ययन् विधिष्वनृप ॥ य एवं वाचयेद्द्राजन् स ज्ञेयः सात्त्विको
बुधः” । तथा “सन्त्यज्य सर्वकर्माणि भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
सततं पूजयन् यस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥ नित्यनेमित्तिके
कार्ये गुरवे च ददत् सदा । य एवं शृणुयाद्दीरः स ज्ञेयः
सात्त्विको बुधैः” ॥ गुरवे च इत्यत्र वाचकायेति । काम-
धेनुकल्पतरुः । वाराहे अयमेवेत्यस्य शूद्रमात्रनिष्ठत्वे शूद्रस्ये-
त्यनेनैव सिद्धेरमन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थं परि-
भाषार्थञ्च तत्तथामन्त्रकर्तृकश्राद्धहोमदानादिकर्मसम्बन्धि-
मन्त्रेण विप्रो गृह्यते सम्बध्यते । स्त्रियास्त्वमन्त्रकता “अमन्त्रा
हि स्त्रियो मता” इति शुद्धिरन्नाकरहतबोधायनवचनात् ।
अनुपमीतस्य श्राद्धातिरिक्तो मन्त्रपाठनिषेधमाह मनुः । “ना-
भिश्चाक्षरयेद् वक्ष्य स्वधानिनयनाहते । शूद्रेण हि समस्ता-
वद्यावहेदे न जायते” ॥ स्वधा श्राद्धं तच्चिन्तयते सम्पाद्यते
येन मन्त्रजातेन तस्मात् तेन श्लोशूद्रानुपमीतामा सर्वकर्माणि
द्रव्यदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयीजनप्रकाशाय ब्राह्मणेन मन्त्रः पठ-
नीयः । मन्त्रपाठश्रव्यादृष्टमिहिनमस्कारेण यथा हुहस्यति ।
“गोचं ब्राह्मणश्रव्याया सत्यमक्रोध एव च । शूद्रकर्मा तथा
मन्त्रो नमस्कारोऽप्य दर्शितः” ॥ शूद्राधिकारे गौतमः । “अनु-
मतोऽप्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । एवं मलमासे प्रायश्चित्त-

मपि निरवकाशनैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यम् । “विहितस्यानु-
ष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमि-
त्तिकमुच्यते” ॥ इति वृद्धस्यत्युक्तेः । अस्य च निरवकाशत्वम्
अनारब्धप्रायश्चित्तस्य भुञ्जानस्य पापवृद्धेः । तथा चाङ्गिराः ।
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्
पापमसत्यं पार्यदि ब्रुवन्” ॥ अनुपस्थितः परिपदित्यर्थः ।
अतएव दत्तः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा-
यथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ नैमि-
त्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरणम् । निमित्तात् यद्व-
टोऽस्यदुःखप्रादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि नैमित्तिकानि निमि-
त्तसूचितदोषशान्तिकामनया क्रियमाणानि तान्येव काम्यानि
न कालस्तु विधीयन्ते इति उदगयनशुक्लपक्षदिनपूर्वभागादि-
रूपः कालो नानुरुध्यते । तेन एतद्व्यतिरिक्ते दक्षिणायनादौ
निन्दिते मलिग्नचादौ च शान्तिकं कर्त्तव्यमिति । शान्तिक-
पौष्टिके कल्पतरुः । तथा दत्तमृष्टिहरणस्यादाने स्तेयत्व
अवनादारब्धदानसम्पादकत्वाच्च मलमासेऽपि तद्धेयम् । तथाच
विष्णुपुराणम् । “प्रमादतस्तु तन्मृष्टं तावन्मात्रे नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्धेस्त्रदत्ते विनाशिनि” ॥ ब्राह्मणायो-
नृष्टं ब्राह्मणसादकत यदि चौरादिनापक्रियते तदा तावदेव
पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः । शुक्लधैतत्तदित्यनेन पूर्व-
पक्षमीपात्तदत्तानुकर्षात् । तद्यथा “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
दद्यात् कमलमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकाणवे” ॥
किञ्चान्यथेत्यनेनैवादाने प्राप्ते त्वदत्त इति पुनरुपादानं व्यर्थे
स्यात् । एतेनानुत्सृष्टहेमनाशेऽपि तावदुत्सृज्य देयमिति
सैयिनोक्तं निरम्भम् । उत्सृष्टाप्रतिपादितविषयमिति चण्डे
मरौऽपि साम्यदायिकास्तु । सर्वत्र एव सङ्कोचात् प्रायश्चित्त-

साचरन्ति तेषां वाक्यन्तु । अथ प्रमादनष्टहिरण्यतुल्यहिरण्या-
 प्रदानजम्बपापसमपापानुत्पत्तिकाम इदं प्रमादनष्टहिरण्यतुल्य-
 हिरण्यमित्यादि दक्षिणा च अस्मन्मते प्रमादनष्टानन्तरम् उत्-
 सृष्टाप्रतिपादितेति विशेषः । वृहस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके
 कुर्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेत्याहं
 तथैव च” ॥ तीर्थस्नानमाहृतम् । अनाहृते निषेधस्य वक्ष्यमाण-
 त्वात् । गजच्छायापदं तद्विहितकर्मपरम् । गजच्छाया वरा-
 षोक्ता । “सैहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु । गजच्छाया
 तु सा प्रोक्ता तव आहं प्रकल्पयेत्” ॥ अत्र च राहुर्वै हस्ती-
 भूत्वा चन्द्रमसं ग्रसतीति श्रुतिमूलम् । सूर्यग्रहे चन्द्रासस्या-
 वश्यक इति मूलमूलिनोर्विरोध इति मैथिलाः । तथा च विष्णु-
 धर्मोत्तरे । राहुं प्रति भगवद्वाक्यम् । “पर्वकाले तु संप्राप्ते
 चन्द्रार्कौ छादयिष्यसि । भूमिच्छायागतचन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं
 कदाचन ॥ संच्छादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि । स्नाने
 जपे तथा होमे दाने आह्वे सुरार्चने । पुण्यः स कालो भविता
 नित्यमेवासुरेश्वर” ॥ नित्यं मलमासादिप्रतिपिदकालेऽपि ।
 वस्तुतस्तु सूर्यग्रहेऽपि साक्षात् श्रुतिरस्ति । तथा च समय-
 प्रकाशे कठवाह्यम् । “हस्तौ वै भूत्वा स्वर्भानुरंशभिरादित्यं
 तमसा पिदधातीति । अमावास्यां गते सोमे छाया या
 प्राप्सु खो भवेत् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तव आहं प्रश-
 स्यते” ॥ इति वचनात् अमावास्यायाहं मलमासेऽपि कार्यं
 इति मैथिलीनः हेयम् एतदुपपन्नं वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र
 नक्षत्रपुराणोक्तगजच्छायायोगो न स्पष्टते कन्यामलमासे वयो-
 दग्गां चित्रायामेव रघैरवस्थानेन तदसम्भवात् न च “योगो
 मघावयोदग्गां कुक्षरच्छायासञ्चितः । भवेन्मघायां मस्ये तु
 मगिन्यर्कं करे स्थिते” ॥ करे हस्तायां तत्स्थे सूर्ये । मघामस्ये

चन्द्र चेति मघात्रयोदश्या कुञ्जरच्छायसञ्चितो योगो भवति ।
 वृक्षावस्थानञ्च सूर्यस्य कन्यादशमाशोत्तरकिञ्चिदधिकमपाट
 त्रयोदशांश यावत् । न चानेन कुञ्जरच्छाययोग मङ्गेतितो न
 तु गजच्छायेति वाच्य कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायाटिका सञ्जा
 जाता अत्रेतोतचप्रत्ययेन गजच्छायाया अपि मङ्गेतितत्वात्
 ध्रुसूर कनकाङ्गय इतिवत् । व्यङ्ग्य कृत्यचिन्तामणौ । “हृणापक्षे
 त्रयोदश्या मघास्विन्दु करे रवि । यदा तदा गजच्छाया
 आद्वे पुण्येखाप्यते” ॥ न च मघात्रयोदश्यामित्यनेनैव मिङ्गे
 मघाया सस्थितेत्यधिकमिति वाच्यम् । मघात्रयोदश्यामित्य
 तावन्मात्रोक्तेस्तिथेरकादशेऽपि मघायोगे कालान्तरेऽपि योग
 स्यात् अतो मघाया वर्तमानत्वार्थं मघाया सस्ये शश्विनीत्युक्त
 तर्हि एतदस्तु किं मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघापटोपादानमिति
 चेत् । आह तेनापि कर्त्तव्य तैस्त्रैर्द्रव्यै सुसञ्चितै । त्रयो
 दश्या प्रथमत्रय वर्षासु च मघासु च” ॥ इति ब्रह्मपुराणीय
 वचनान्तरस्य विधिवाक्यप्राप्त आह्वानमितीभूतमघात्रयोदश्या
 मेव फलातिशयाय कुञ्जरच्छायास्ययोगो भवतीति न निमि
 त्तान्तरम् इत्यतदर्थमव हि अतएवोक्तवचने आद्वे पुण्येखाप्यते
 इत्युक्तं न तु आह्वाय निमित्तान्तरमिति तथा चाधिकरणमा
 लाया काव्यो गुण श्रयमाणो नित्यमर्थं विस्तृत्वाभिनिविशते
 इति न्यायाद् यथा गोदोहगुणो नित्यं चमसमाधनकमपा
 मणयन विस्तृत्वाभिनिविशत इत्युक्तं न तु गोदोहेन प्रणय
 नान्तरम् । तेन यदा कन्यादशमाशापराह्णे मघात्रयोदशौ
 लाभस्तदा तत्परदिने तत्लाभेऽपि न कुञ्जरच्छाययोग पूर्वादन
 एव मघात्रयोदशौ आह्वयविधानात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ।
 “ययास्त सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेन्यो
 ऽपराहो हि स्वयन्दत्त स्वयम्भूवा” ॥ एतेन कपालाधिकरण

न्यायादुभयदिने मध्याह्नलाभे पूर्वदिन एवेकोद्दिष्टाहमिति
 मैथिलमतमपास्तम् । अन्यथा अपराह्निकपितृकृत्येऽपि
 तत्रायात् पूर्वदिन एव लाभे यथास्तमिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
 न चैतद्वचनमिव तत्रायमूलमिति वाच्यम् । अपराह्नो होति
 स्तोत्रहेतुमन्निगदेन पितृकृत्ये तत्रायानवकाशात् तस्मादाप-
 राह्निकेतरन्याहेऽपि “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो
 रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरवचनादेव व्यवस्था । तथा च कालमाधवीये
 व्यासः । “द्वितीयादिकयुरमानां पूज्यता नियमादिषु । एको-
 द्दिष्टादि वृद्धादौ क्कामवृद्धादिदेशना” ॥ एकोद्दिष्टादि
 वृद्धादौ एकोद्दिष्टादि निमित्तौभूततिथिविशेषस्य वृद्धादौ ।
 क्कामवृद्धौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते । आदिशब्दा-
 दापराह्निकपितृकृत्येऽस्तगामिन्येव पूर्वोक्तं यथास्तमिति वच-
 नात् । एवञ्च न्याहे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गोकाराहोर्द्वीय-
 मैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् । ततश्च
 मघात्रयोदशो न्याह लत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे न्याहं
 कलभ्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एवञ्च ब्रह्मपुराणे
 तैस्त्रैद्व्यैः सुसंक्षिप्तैरित्यभिधानात् गुणविशेषे फलविशेषः
 स्यात् इति न्यायाच्च यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रमिति वचनाच्च ।
 “प्रोष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य न्याहं
 हि कर्त्तव्यं मधुना पायसं च” ॥ इति गङ्गवधनाटो पाय-
 साभिधानं फलातिशयार्थम् । अतएव ज्ञातातदेन “पितर-
 स्तृहयन्त्ययमष्टकासु मघासु च । तस्मादद्यात् सटोद्भुम्भो
 विदत्सु माघपदे च” ॥ इत्यत्रायमाहमुक्तम् । मनुनापि ।
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् । तदप्यस्य
 मेव स्वादुर्पांसु च मघासु च” । इत्यत्र यत्किञ्चिदित्युक्तम् ।

यत्किञ्चिदिति अप्रतिपिदमिति कुल्लूकमट्टः । याज्ञवल्क्ये-
 नापि । “यद्ददाति गयास्यश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते । तथा वर्षा-
 त्रयोदश्यां मघासु च विगेषतः” ॥ इति तथा वर्षात्रयोदश्यां
 मघात्रयोदश्यां विगेषतो मघानक्षत्रयुक्तायां तस्यां यत्किञ्चि-
 द्दोयते तत् सर्वमानन्त्यमश्रुते इति मित्ताचरा । देवसेनापि
 “ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नेकव्यञ्जनवन्नरः । चूष्यपेयसमृद्धश्च
 यथावदुपपादयेत्” ॥ इति समुच्चय उक्तो न ब्रौहि यववह्नि-
 कल्पः । गुणप्रधानयोः समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । अतोऽत्र
 शूद्राणामप्यधिकारः । अविभक्तानामपि पृथक् मघात्रयो-
 दश्यां श्राद्धमावश्यकम् । यथा कृत्यचिन्तामणौ । “विभक्ता
 अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र
 नाधिकारः पृथग्विना” ॥ अदैविकं प्रत्यादिक्केकोद्दिष्टम् ।
 अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । “सपि-
 ण्डौकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः
 कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि वाचित्” इत्यत्रापिना समुच्चिता पृथक्
 द्रव्यस्य पुनः । सपिण्डौकरणान्तानौति विगेषणात् तदुत्तर-
 श्राद्धानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वं प्रतीयते । एवञ्च श्राद्धाय
 विधिवाक्ये प्रौष्ठपदार्हं मघात्रयोदश्याश्रुत्या अर्थवादात् केवल
 त्रयोदश्याश्राद्धं निरस्तम् अर्थवादेन क्लृप्तविधिसम्भवे तदनु-
 गुणैव स्तुतिः क्रियत इति मघात्रयोदश्याश्राद्धे तु पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः । “भोजङ्गो त्रिभिर्मासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्ग-
 मम् । तत्रापि महतो पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते । ऋक्षे
 पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” इति देवौपुराणात् ।
 भोजङ्गो पञ्चमो चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या पितृदेवते मघा-
 याम् । एवञ्चापिण्डकेन मघात्रयोदश्याश्राद्धेन सपिण्डकस्या-
 प्यश्वयुक् कृष्णपक्षश्राद्धस्य सिद्धिर्लाघवात् अपिण्डकेऽपि

पिण्डाङ्गानामपि निवृत्तिः । प्रधाननिवृत्तावङ्गनिवृत्तेर्युक्त-
त्वात् । अतएव हेमाद्रिनव्यवर्द्धमानधृतशातातपवचनम्
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते । स्वधावाचनलो-
पोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्य दक्षिणा स्रस्ति सौमनस्यं
तथास्त्विति” । इति भविष्यपुराणेऽपौष्ट्यवचनम् अक्षय्येति
अक्षय्योदकदानम् । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अक्षय्यो-
दकदानन्तु अर्घ्यदानवद्विष्यते । षष्ठैरवनित्यं तत् कुर्यान्न
चतुर्थ्या कदाचन” इति न चतुर्थ्येति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः
षष्ठैरवेत्येवकारेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यस्तता प्रतीयते ।
अक्षय्यविधानात् स्वधानिषेधः । तेन “ये चात्र त्वामनुयाय
त्वमनु तस्मै ते स्वधा” इत्यक्षय्योदकदाननिषेधः । ननु गोभि-
लेन ये चात्रत्वेति मन्त्रस्य तत्तत्स्थाने विशिष्योपदेशात् कथ-
मक्षय्योदकदाने तत् प्रसक्तिरिति चेत् सत्यं “बहूनामेकधर्मा-
णामेकस्यापि यद्बुध्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते
स्मृताः” । इति वीधायनेनोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः प्रागुक्तपरि-
शिष्टवचनेनापि ज्ञाप्यते । ततश्च छन्दोगानामक्षय्योदकदाने-
तरत्र आह्वे कुशासनादि दाने सर्वत्रैवाविशेषाद् ये चात्रत्वेति
पाठः विशिष्योपदेशस्तु प्रदर्शक इति अतएवानिरुद्धभट्टेनापि
सर्वत्र वाक्ये आहविवेककृता चाक्षोष्मर्गवाक्ये ये चात्रत्वेति
वाक्यं निश्चितम् । न चैवं सपिण्डकेनापिण्डकसिद्धिरिति
मिश्रोक्त युक्तमिति वाच्यम् । अनयोरेकतरकरणे पिण्डदानतद-
भावान्यतराङ्गलोपस्यावश्यकत्वेनोभयत्रासाङ्गकरणानिष्यत्तेः ।
लाघवेनापिण्डकस्यैवौचित्यात् । “मघाया पिण्डदानेन ऋष्ट-
पुत्रो विनश्यति” इति निन्दाश्रुतेः । अथ पिण्डनिषेधस्य
आज्ञाङ्गत्वे किं मानमिति चेत् । “अविच्छिन्ने कथं भावे यत्
प्रधानस्य पच्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥

इति न्यायस्य भावः यदभावेऽप्यविशेषात् । अतएव योऽङ्गि-
यङ्गभावे कत्वर्थतया च यादृच्छिकग्रहणप्रसङ्गभावाविषे-
धोऽयं न कत्वर्थः स्यादिति दायभागः । हेतुनिर्णयेऽपि साम्नि-
कौरमेन पितुः क्षयाहे पित्रादित्विकस्य आह्वे कर्ते तत्र माता-
महादीनां आहाय न पुनः पार्वणारम्भः । वाजिनवत्तस्या-
नुष्ठानाप्रयोजकत्वादिति स्तोत्रेनाष्टकादौ पाट्पौरुषिकत्वेऽपि
“कर्पूममन्वितं मुक्ता तथाद्य आहपोडगम् । प्रत्याङ्घ्रिकश्च
शेषेषु पिण्डाः स्युः पण्डितिस्थितिः” ॥ इत्युक्तं क्षयाहे वैपु-
षिकमात्राभिधानपरेण विरोधाच्च । मातामहादीनां आह्वे
स्वतोऽनुष्ठानाप्रयोजकत्वञ्च । “पितरो यत्र पुज्यन्ते तत्र
मातामहा ध्रुवम्” । इत्यनेन पितृआहाधौनप्रवृत्तेः । एतेन
मघात्रयोदश्यां सपिण्डकापिण्डकोभयआह्वं पृथक् कार्यमिति
निरस्तम् । न च पिण्डदानस्य आहाङ्गत्वेन प्राधान्यात्
आहाहृत्तिरिति वाच्यम् । “अद्वैवं भोजयेत् आह्वं पिण्डमेकञ्च
निर्वपेत्” ॥ इति मनुवचने “सामआह्वं यदा कुर्याद्विधिज्ञः
आह्वदः सुतः । न चाग्नी करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व-
पेत्” ॥ इति मत्स्यपुराणे “आह्वं सपिण्डकं कृत्वा कुनसाहस्र-
मात्मना । विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः” ॥ इति
गयाप्रकरणौयवायुपुराणे च पिण्डातिरिक्तस्यैव आह्वत्वकीर्त्त-
नादिति । न च “सह पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।
अन्यैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः” ॥ इति मनुवचने
अक्षोत्सर्गस्येति कर्त्तव्यतोपदेशात् पिण्डदानस्य प्रधानत्वमिति
वाच्यं प्रागुक्तमन्वादिग्रन्थविरोधेन पिण्डपदस्य पितृपरत्वात् ।
तथा च “ततः प्रमृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” इति
मत्स्यपुराणं तस्मात् पिण्डनिर्वपणं पित्रे दानमित्यर्थकम् ।
न चैवमष्टकादिः पित्तः क्षयतिथित्वे तत्र पार्वणे कृते निरग्ने-

नैकोद्दिष्टाचरणमिति वाच्यम् । “यद्येकदिवसे स्यातामेको-
द्दिष्टन्तु पार्वणम् । एकोद्दिष्टं निवृत्त्यैव पार्वणं विनिवर्त्तयेत्”
इति । नव्यवर्द्धमानधृतवचनेन प्रागेकोद्दिष्टविधानात् । नत्वेवं
वृद्धिश्चाद्ये कृते तद्दिने तदनन्तरमेकोद्दिष्टं पार्वणं वा भवेदिति
चेन्न आभ्युदयिके नान्दौमुखविशेषणविशिष्टस्य पितुर्देवतात्वम्
अन्यत्र केवलस्येति देवताभेदात् पार्वणानन्तरन्तु मार्कण्डेय-
पुराणेन नित्यश्चाद्ये विकल्पविधानाच्च नित्यश्चाद्वात् पार्वण-
सिद्धिः । यथा मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पितृणान्तु
केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । न पितॄणां तथैवान्ये श्रेय पूर्व-
वदाचरेत्” ॥

अथ पर्युदासविचारः । ननु भोजङ्गौन्तिथिमासाद्य
इत्यत्रोपजीव्य बाधभिया “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसौ
कौर्त्तिता हि सा । सम्ययीरुभयोद्यैव सूर्ये चैवाचरोदिने” ॥
इतिवत् पिण्डदानं विवर्जयेदिति पर्युदास इति चेन्न एत-
स्यातिदेशलभ्यत्वेन पर्युदासासम्भवात्तथा हि पिण्डदानं विव-
र्जयेदित्यस्य पिण्डेतरं दद्यादित्यर्थत्वेऽनुवादकतापत्तिस्तदित-
रस्य प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायलभ्यत्वात् किन्तु तदितरदाने-
ऽपि कथं वा स न दीयते न च प्रापकविध्यभावादप्राप्तिर्विध्य-
भावेऽपि प्रकृतिवद्विकृति न्यायात् प्राप्तेः । एव मघातिरिक्त
पिण्डं दद्यादिति पर्युदासेऽपि । न चैवं रात्रादौतरामा-
स्यायां श्राद्धं कुर्यादित्यत्र रात्रादावपि न कथं श्राद्धप्रसक्ति-
रिति वाच्य न्यायविध्योरभावात् । अतएव राजमार्त्तण्डे
निषेधातिक्रमादनिष्टफलमुक्तम् । यथा “सक्लान्त्यामुपवासेन
पारणेन युधिष्ठिर । सघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” ॥
सम्याकालमाह वराहः । “सर्वास्तमयात् सम्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहानेरुपाभानोरर्होदये यावत्” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः “झासहृदौ तु सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
 सभ्या सुहृत्तमाख्याता झासे हृदौ समास्मृता” ॥ तत्साङ्-
 चर्यादचिरोदितकालेऽपि सुहृत्तमात्रं “रात्रौ आहं न कुर्वीत
 रात्रोरन्यत्र दर्शनात् । सूर्यादयमुहूर्त्तं च सन्ध्योरुभयो-
 स्तथा” ॥ इति मदनपारिजाते माघवाचार्यधृतश्रातातप-
 वचमात्रं । एतेनाचिरोदित इत्यत्र ग्रैथिलानां सुहृत्तद्वयवर्णनं
 हेयम् । अस्मादतिदेशस्थले न पर्युदासः । अतिदेशस्तूक्त-
 स्तन्तरत्वे । “प्रकृतात् कर्मणो यस्यात्तत् समानेषु कमसु ।
 धर्मोऽतिदिश्यते येन सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥ न च यजतिषु
 ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र क्रियान्तराभावादेकवाक्य-
 तया उपजौव्यवाधभिधा च पर्युदासोऽस्तु प्रकृते तु अमावा-
 स्याया पितृभ्यो दद्याद्रात्रौ आहं न कुर्वीत इति क्रियायाः
 पृथगभिधानात् तयोः सार्थकत्वाय गत्यन्तराभावात् रागाति-
 देशवदुपजौव्यवाधोऽस्तु इति वाच्यं न्यायनये यथा करोती-
 त्यत्र एक इत्यादौ च प्रकृतिप्रत्यययोरैकार्थत्वेऽपि सभेदेनान्य-
 तरवैयर्थ्यं तद्वदत्रापि अन्यथा नानाविधिकल्पने गोरवात् ।
 अतएव श्रीरमसेत्रजयोः साम्ब्योरिव पार्वणं न तु क्रियाभेदेऽपि
 निरपेक्षेण विधिद्वयकल्पनम् । श्रीरससेत्रजौ पुत्रौ विधिना
 पार्वणेन च । पत्युर्मितरं कुर्युरेकीहिष्ट सुता दश” इति ।
 “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधा-
 नेन देयमग्निमता सदा” ॥ इति जाबालमत्स्यपुराणवचना-
 भ्यामिति । किञ्च अदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधी-
 यते इति “सर्वत्राख्यातमस्यश्चे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधि-
 गत्युपसंक्रान्ते. आहोतोरनुयादता” इति । भट्टनये च साय-
 प्रातर्जुहोतीत्यनेन हवनस्याहरहः सिद्ध्यै साय प्रातर्हवन-
 ममूय दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् ।

“तद्ददौ रसश्चेवज कर्तृकप्रत्याब्धिकपार्वणविधिमन्थाग्निमत्-
कर्तृकत्वं विधीयते । एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्त्याहकरणमनूय
रात्रोत्तरत्वमात्रविधेयमिति । अन्यथा प्रसज्यपक्षे “पूर्वाह्णे
मातृकं आहमपराह्णे तु पैतृकम् । एकोदिष्टन्तु मध्याह्णे
प्रातर्हं द्विनिमित्तकम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवचनेन अमावा-
स्यादि विधीनामेकवाक्यतया आहमात्रस्य दिवा मात्रकर्तृव्य-
त्वाभावेनैकोद्दिष्टस्य मध्याह्णमात्रकर्तृव्यत्वे यत्रोभयदिने-
मध्याह्णाप्राप्तिस्तत्र तस्य लोपे प्रत्यब्दमिति वीणाभङ्ग-
प्रसङ्गः । अपि चैवं “यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतआहानि
षोडश । पिशाचत्वं भुवं तस्य दत्तेः आहशतैरपि” । इति
यमवचनेन षोडशआहसम्पत्त्या पित्रादीनां प्रेतत्वापरीहारा-
अहाननर्थः स्यात् । पर्युदासपक्षे त्वमावास्यादिविधीनां
रात्रोत्तरत्वेऽपराह्णादि विशेषविधीनां प्रागस्त्यपरत्वम् । तत्रा-
प्येकवाक्यत्वे रात्र्यादौत्तरत्वं विशेषणवैयर्थ्यम् । ततश्च प्रशस्त-
कालं विना रात्र्यादौत्तरकालेऽपि आहविधानात् आहलोपः ।
अतएवापकर्षे एकाद्वे द्वादशाथ वेति वचनमपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा मध्याह्नकालमात्रपरत्वे तत्र द्वादशआहानुपपत्तेः ।
यस्तुतस्तु । वेदान्तकल्पतरावधिकरणमालायाञ्च पर्युदासा-
धिकरणस्य विषयवाक्यमेव किञ्च नूयते । “आधयेति चतुर-
क्षरम् अस्तु वोषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामहे
इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कारः एव वे सप्तदश प्रजापति-
र्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति ततो नानुयाजेषु ये यजामहे करो-
तीति” । अत्र सप्तदशाक्षरी मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन सूयते
प्रजापतिरपि षड्वहारेकादयेन्द्रियशब्दस्यैकरूपरसगन्धतन्मात्र-
पञ्चात्मकसप्तदशकलिङ्गशरीरसमष्टिरूपत्वात् यज्ञे यज्ञेऽन्वा-
यत्तोऽनुगत इति । हि यतिरिदं यज्ञमन्त्राभ्याधोत्तेन चान्देन

सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्त इति । यज्ञतिषु ये यज्ञामह-
 करण्यमुद्दिष्टं तदुपदिश्य चाग्रातं मानुयाजेष्विति । अत्र
 समयः किं विधायकप्रतिषेधकयोरपेक्ष्यार्थम् विधिप्रतिषेध-
 मन्निपातादिकम्पः । किं वा पर्युदासोऽनुयाजातिरिक्तयाज्ञेषु
 ये यज्ञामहः कार्ये इति । मन्त्रेयं विषयसौन्दर्यात् प्राप्तस्य
 शास्त्रोयेण निषेधेन कथं न विकल्प इति चेत् तात्कालिकत्रयेय-
 माधनत्वं प्रत्यक्षबोधितं प्रतिषेधेन तु कामान्तरोयानिष्ट-
 हेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुन्यार्थोपनिपाताभावाच्च
 विकल्प इति तर्हि कथं बाध्यबाधकतेति चेत् यदिदानीं प्रह-
 तस्य सुखं दृश्यते तत्तुन्यमेव चेदुःखं कामान्तरे भवेत्तर्हि
 व्यर्थोऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुःखकरत्ववत् निवृत्तेरपि सुख-
 विगमहेतुत्वात् । ततश्च दृष्टात् सुखात् अधिकं दुःखमाय-
 त्यामिति विद्वांसु विभ्यस्तस्मास्ति कपुरुषं गच्छोति रागतः प्रह-
 तेर्निवारयितुं वक्ष्यमानं शास्त्रप्रतिषेधः । यथा लोके भुजङ्गा-
 याङ्गुलिर्न देयेति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति बलवत्त्वात् इति न
 तथा विकल्पमर्हतीति शास्त्रोयो तु विधিনিषेधो तुल्यवस्तथा
 षोडशविंशत्यपहणवद्विकल्पेते तत्र हि विधिदर्शनात् प्रधान-
 स्योपकारभूयस्त्वं कल्पते निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसि-
 द्धिरवगम्यते । यथाह जैमिनिः । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्य-
 हेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् । अल्पस्यार्थः अर्थात् विषयसौन्द-
 र्यात् प्राप्तस्य सांसभोजनस्य यथा सर्वदा निषेधः तथा शास्त्र-
 प्राप्तस्यापि न भवत्विति चेन्न प्रतिषेध्यस्य प्राप्तेः प्रतिषेध्यस्य च
 तुल्यप्रमाणकत्वात्तदेव दर्शते उभयमिति । उभयं प्रवृत्तिप्रति-
 षेधरूप शब्दलक्षणं शब्दस्य प्रमाणकमित्यर्थः । यथातिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशी
 सप्तमिकपात्रविशेषः । ये तु सुवते यादृक्छिन्नं सृष्टमाप्तिनि-

पेधोऽयं न विधितः प्राप्तस्येति तत्र वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनि-
 पेधस्य च युगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसक्तेः कत्वर्थ-
 तया यादृच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावाद्निपेधोऽयं न कत्वर्थः स्यात्
 तस्मादुक्तनयादिकल्प इति दायभागः । न च यागेषु ये यजा-
 महकरणं यावद्वयजति सामान्यद्वारा अनुयाजं यजति विशेष-
 सुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निपेधेन तन्निषिद्धमिति शौभ्र-
 प्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिपेधोऽयं बलवानिति वाच्यं
 यतो भवत्येवं विधिषु यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
 कौण्डिन्यायेति तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्त्तितुं इह
 तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिपेधस्य ये यजामहकरणस्यान्यतोऽप्रा-
 सेस्तन्निपेधेन निपेध्यप्राप्तौ तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापे-
 क्षतया निपेधाद्विधरेव वलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः
 किन्तु निपेधस्यैव बाध इति युक्तं तथा सति निपेधशास्त्रं प्रम-
 त्तगौतं स्यात् । न च तद्व्युक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति
 न च नान्तरीचेऽग्निसेतव्य इति वदनुवादकतास्त्विति वाच्यं
 तत्र ह्यन्तरीचेऽग्निचयनस्य शास्त्रतो रागतस्याप्राप्तेस्तथा न
 चात्र ये यजामहभावास्तथा यागेषु ये यजामहविधानादनु-
 याजानाञ्च तद्भावाच्च पर्युदासः । नानुयाजेष्वित्ययं यदि
 पर्युदासः स्यात्तदा सुवन्तेन सह नञो योगात् समासः स्यात्
 कात्यायनेन समासनियतस्य स्मृतत्वात् तस्माद्विहितप्रतिषिद्ध-
 तया विकल्प इति प्राप्तम् एवं प्राप्ते उच्यते युक्तं हि षोडशि-
 ग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति न हि तत्रान्या गतिरस्ति विधि-
 प्रतिपेधयोरुभयोरपि विशेषनिष्ठत्वेन पर्युदासासम्भवात्तेना-
 ष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रियते पक्षेऽपि प्रमाणोभावान्मा-
 भूत् प्रमत्तगौतमेति इह तु पर्युदासेनाप्युपत्तो सम्भवन्त्यां
 वि कल्पाश्रयणं तद्व्युक्तं “यत एव विकल्पोऽयं प्रतिपेधे प्रस-

ज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाग्रहो वरम्” ॥ विकल्पोऽष्टौ दीपा एकादशौतत्त्वेऽनुसन्धेयाः । एवं हि तदा नञः सम्बन्धोऽनुयाजेन सह तथा चानुयाजेतरेषु ये यजामहः कार्य्य इति । ततश्चानुयाजेतरेषु इत्युक्ते के ते इति न ज्ञायते अती पर्यवसितं वाक्यम् । ततश्च येऽनुयाजादन्ये ते यागा इति पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्यवस्यतीति । एवञ्च पूर्ववाक्ये ये यजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामनुयाजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यते इति विधिशेषित्वेन प्रतिषेधाभावान्न विकल्प इति । न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य नित्यसमासवादिनः सहादित्वं सम्भवति स हि विभाषाधिकारे समासमनुशास्ति । तथा च पूर्वमौमासायां राहान्ताय जैमिनिः । “अपि तु वाक्यशेषः” स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति” । एतदेव सूत्रमर्थद्वारा उत्तरमौमासायां पठति भगवान् शङ्कराचार्यः अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यादिति । प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति । तस्मादनुयाजवर्जिते ये यजामहविधानमिति सिद्धम् । एवञ्च पूर्वोपदर्शितं पर्युदासविषयवाक्ययोरन्वायत्त इति करोतीति क्रियाभेदमनालोच्यानुयाजवाक्ये क्रियान्तराभावाच्च पर्युदासता नान्यत्वेति यदुक्तं तद्वैयमिति । ततश्च यजातिषु ये यजामहं कुर्यान्वानुयाजेष्विति यत्निश्चितं तत् श्रुत्योक्तात्पर्य्यार्थमादायेति । अतएवोक्तम् । “प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् । अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसक्त्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” । यद्यपि पर्युदस्तरात्रगादिषु आह्लादिकरणे विधेरौदासीन्यात् फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तस्तथापि तद्विषये यत्र दोषप्रायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्र

तत्तच्छास्त्रानुरीधात् द्वयोरपि कल्पनम् । यथा संगीतादिः
 विवाहसप्तमचन्द्रादि उपरागदर्शनादौ । ततश्च तथाविधः
 विषये सजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद्वाक्यभेदकल्प-
 नमपि प्रामाणिकम् । अतएव ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्
 पर्वणि वर्जयेदिति वृहस्पतिना ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः
 पर्युदासे कृतेऽपि “चतुदश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांस-
 सभोगौ पर्वस्वेतेषु यो नरः । विष्णुभोजनं नाम प्रयाति
 नरकं मृतः” इति विष्णुपुराणे निन्दया । “विदोदितानां
 नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त-
 सभोजनम्” ॥ इति मनूक्तेन च यथाक्रमं रागप्राप्तगमननिषेधः
 प्रायश्चित्तश्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अतएव
 भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवे-
 ज्जन्मान्तरे रोगो पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ इति रोगौति निन्दा-
 श्रवणात् प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासतेति ।
 यत्तु ज्योतिषे । “कर्मो कुर्यात् फलावाप्तौ चन्द्रादिशोभने
 बुधः । सुस्थकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमर्पितम् । चन्द्रे च
 शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे मिततण्डुलाय । धान्यञ्च
 दद्यात् करणर्क्षवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने” ॥ इति
 देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्मोपदिष्टम् । अतएव “न
 सकलगुणसम्पत् लभ्यतेऽल्पैरष्टौभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्ग-
 लेषु । प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां मलिललव-
 द्वाग्नेः संप्रदोमेन्धनस्य” ॥ इत्यनेन “कष्टाभौष्टे तुल्यमंख्ये
 फले चेत् स्याता नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः । वार्यापत्तियो-
 ऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैव प्रदिष्टा” इति वाद-
 रायणवचनेन च प्रवर्तते न तत्र पर्युदास इति । अतो विहि-

तेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्तते अन्यत्सुधौभिर्भाव्यम् । मृगु-
 कौशिकाग्निपुराणज्योतिःपराशराः । “अनादिदेवतां दृष्ट्वा
 शुचः स्युर्नष्टभार्गवे । मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि
 त्यजेत्” ॥ पूर्वार्धस्यार्थवादत्वेन विधाकाङ्क्षायामुत्तरार्धस्य-
 त्यजेदित्यन्वयेति उपस्थितत्वात् । द्वितीयापिना अनादि-
 देवतादर्शनस्य समुचितत्वाच्च । ततश्चानाहृतिमित्यपि द्विती-
 यान्तत्वेन त्यजेदित्यन्वयपरत्वाच्च तीर्थस्नानमात्रेऽन्वितं किन्त्व-
 नादिदेवतादर्शनेऽपि । ततश्च मलमासे देवदर्शनस्यानाहृत्त-
 त्वेन वर्जनं युक्तम् । अतएव तस्मात्तत्र मलमास इवेत्यति-
 देशमाहुः । अन्यथा वर्जयेदित्यनेनैव सिद्धेर्मलमास इवेत्य-
 नर्थकं स्यात् । यथा बृहस्पतिपैठीनसिम्भशवः । “बाले वा
 यदि वा बृहते शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि वर्ज-
 येद्देवदर्शनम्” ॥ किञ्चाहृत्तदेवदर्शनस्यापि निषेधे तावत्-
 कालमनादिदेवतानामपूज्यता प्रसज्येत । अतएव ज्योतिः-
 पराशरः । “अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते । नित्या-
 स्वभ्यासयोगेन तथैवैकादशौव्रते” ॥ अनादित्वञ्च पुराणभार-
 तादिप्रसिद्धश्रीपुरुषोत्तमश्रीविश्वेश्वरप्रभृतित्वमिति । तेनाना-
 हृत्तमनादिदेवतादर्शनं तीर्थस्नानञ्च शुक्रास्ये मलमासे च
 त्यजेत् । तीर्थचिन्तामणौ गयायां प्रतिप्रसवमाह वायु-
 पुराणम् । “गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधि-
 मासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं
 सिंहस्थे च बृहस्पती” ॥ ननु जन्मदिने श्राद्धनिषेधाभावात्
 कथं गयायां प्रतिप्रसव इति चेत् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
 नन्दां जन्मर्चतारां सितवासुरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकुरान्त्य-
 मैश्वध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥ इति दौपिकायां जन्म-
 दिने नवान्नादिश्राद्धनिषेधात् । हरिः श्रवणा । इज्यः पुष्यः

इन्दुर्मृगशिराः करो हस्ता भन्यो रेवती मैत्रोऽनुराधा ध्रुवगण
उत्तरात्रयोरोहिण्यः कर्माङ्गश्रावस्य तु प्रधानानुरोधेन कर्त्तव्य-
तया तत्र न निषेधः । अतएव पुंसवनादिषु नन्दादिविधानं
सङ्गच्छते ।

अथ नवाक्षम् । “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे
त्रिजन्मान्विते । नन्दा मन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधी
कार्तिके । भेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे ।
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव
विशाखगे मार्गशीर्षस्य विशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते
सूर्ये स्मरतिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये । उषः
पूर्वात्रयमघाभरणः । अहिरक्षेपा । शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
“ब्रह्मविष्णुबृहस्पती-शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितौ मैत्रे चित्र-
विशाखवायुधनभे मूलाश्विनवङ्गौ तथा । शक्ते वारुण ऋक्षके
शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं
नवाक्षोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयश्च रोहिणीश्रवणपुष्यमृगशिशिरोहस्ता-
रेवतीपुनर्वसुनुराधाचित्राविशाखास्वातौ-धनिष्ठा-मूलाश्विनौ-
क्षत्तिकाव्येष्टाशतभिषाः । अत्र मूलाक्षत्तिकाव्येष्टाविधानात्
वक्ष्यमाणान्यादिनिषेधस्तु नवोदकश्राद्धपरः । उत्तरादि-
त्रितयमपि इह याज्ञा ध्रुवत्वेन प्रागुक्तदोषिकाकारवचनेन
श्राद्धविधानात् वक्ष्यमाणदेवलवचनाच्च । “अश्लेषा क्षत्तिका
व्येष्टा मूलाजपदकेषु च । भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्न-
वौदनम्” ॥ अजपदं पूर्वभाद्रपदा एतद्वचनन्तु श्राद्धानधि-
कारिभक्षकमात्रपरम् । अन्यथा “प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत
पितृसेवितम् । ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणे सह”
इति याज्ञवल्क्योक्तस्य श्राद्धदिनमात्रकर्त्तव्योदोषाङ्गस्य श्राद्धा-
वशिष्टप्रतिपत्तिरूपभक्षणस्य नियमितस्य व्येष्टामूलयोः सर्वदा

वाधापत्त्या मुख्यकल्पे क्वचिदपि नवाक्षयाद् न स्यात् अन्यत्र
तु प्रतिपाद्यगुणभूतत्वात् । प्रतिपत्तेर्गुणभूतस्य च प्रधाना-
प्रयोजकत्वात् उपवासाद्यनुरोधेन विगिष्टाभासस्य क्वचित्कत्वाच्च
सर्वदा बाधः । तन्नियमे किं मानमिति चेदापस्तम्बवचनम् ।
तद्यथा आक्षेपमधिकृत्य “सर्वस्मात्” ग्रासावराहेमश्रीयात्”
इत्यत्र भूरिद्रव्यकृतस्त्रवाचिसर्वशब्दश्रुतेः अन्यथा तद्वर्थं स्यात् ।
व्यक्तमाह नव्यवर्हेमानधृतगिधरहस्यम् । “आहं कृत्वा तु
यः श्रेष्ठं नाक्षमश्राति मन्दधीः । लोभामोहादयदापि तस्य
तन्निष्फलं भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणे वराहः । “हृदिके शुक्लपक्षे
तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं
भवेत् । धनुषि यत् कृतं आहं नृगनेत्रासु रात्रिषु । पितर-
स्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाक्षिणः” ॥ अपरे कृष्णपक्षे ।
नृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या । नक्षत्रा-
न्नेतुरित्यनेनादिधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च नृगशिरः पूर्वार्द्धेन
हृदिकश्रेष्ठभागे रात्र्यारम्भाच्चत्वारिंशदण्डावशिष्टपद्मात्रयो नृग-
नेत्रा इति । ज्योतिषे । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जना-
देने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
न च सुप्ते जनादेन इत्याश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् । आश्विना-
धिकारे । “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुयोमनम् ।
गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गौतमाद्यपुरःसरः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणे आहविधानात् । भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे
नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगौ पितृणां नोप-
तिष्ठते” ॥ अत्र धनुषोत्प्रेकवाक्यत्वात् धनुषीति धनुःस्थार्क-
पर साहचर्याच्चैत्रोऽपि सौरः । एवञ्च तुलायामित्यपि तुला-
र्कपरम् । यद्यपि “व्रीहिपाके कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन” ॥ इति विष्णु-

धर्मोत्तरवचने आहं प्रति व्रीहियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते ।
 तथापि “नवीदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः
 स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्मादद्यात् सदोदयुक्तो
 विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ इति शातातपवचने पूर्वोक्तवद्भु
 वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्न सत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तत्वं
 लाघवात् । अभिलाषवाक्ये नवान्नागमननिमित्तमिति
 नियोज्यं न तु यवान्नागमादि अन्नस्य शूकधान्यतण्डुलविकार-
 विशेष इति प्रायश्चित्तविवेकः । शूकधान्यविवेकेत्वमरः ।
 “भाषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः” ॥ इति शमी
 सिम्बा व्रीहिपाके यवपाके चेत्युभयोपादान आह्वयार्थम् ।
 नन्वेवं व्रीहियवपाककालवन्नवान्ने चेत्यस्य । “वृषिके शुक्ल-
 पक्षे च नवान्नं शस्यते बुधैः” इति वचनादय मध्यपरः काल
 इति चेन्न नवीदके नवान्ने चेत्यादौ सदेति अवर्णान्नित्यत्वे न
 व्रीहियवपाकयोरपि विष्णुवचनेन नित्यत्वाभिधानात् तयो-
 रैकवाक्यतया । यथा “अमावास्यातिस्रोऽन्वष्टकामाघौ प्रौष्ठ-
 पद्युद्धं कृष्णवयोदशी व्रीहियवपाको चेति । एतांस्तु आह-
 कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ वृषिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्युदस्ते-
 तरगौणकालमध्ये वृषिकस्य प्राशस्यमाशार्थम् । न तु आहा-
 स्तरार्थमिति “शरदसन्तयोः केचित्तवयस्तु प्रचक्षते । धान्य-
 पाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद-
 सन्तविहितनवशस्येष्टेः । “श्यामाकैर्व्रीहिभिर्देव यवैरन्योन्य-
 कालतः । प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं नत्ववाग्रयणत्ययः” ॥ इति
 कालान्तरदर्शनात् । आहोऽपि तथेति । एवमेव आहचिन्ता-
 मणिल्लत्यतस्त्वारणवी । आग्रयणं नवशस्येष्टिः । नवीदके
 वर्षोपक्रके आर्द्रास्थरवाविति यावत् । “प्राष्टृकाले समायाते

रोद्र ऋक्षगते रवौ । नाडीवेधममायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥
 इति रुद्रजामलात् । रोद्रमाद्रौ । अतएव नवीनवर्द्धमान-
 धृतम् । “माद्रादितो विशाखान्त रविचारिण वर्धति” । तस्यास्य
 प्रथमपादेऽम्बुधाची । यथा राजमार्त्तण्डे । ऋगगिरमि
 निवृत्ते रोद्रपादेऽम्बुधाची । “ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेन्नी-
 ण्यहानि । यटि वपति रुपाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति
 फलयोगः अस्य चाण्डालपाकः” ॥ ज्योतिषे “तस्मिन् वारे
 महसांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् । अम्बुधाची भवेन्नित्यं पुन-
 स्तत् कालवारयोः” ॥ एतच्च प्रायिकं मत्स्यसूक्ते । “धरण्या
 मृत्युमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां
 नैव पठेन्नरः” ॥ अन्तरागमने गुरुशिष्ययोर्मध्ये पश्चादि-
 गमने । पशूनाह प्रायश्चित्तविवेकपैठीनसिः । “ग्राम्या-
 रण्याश्चतुर्दश । गोद्याविरजोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त-
 ग्राम्याः पशवः । महिषवानर ऋक्षसरीसृपकुरुपृथतमृगाश्चेति
 सप्तारण्याः पशवः” । इति तेन मनुष्यान्तरागमनेऽपि दोष-
 व्यवहारः अनुज्ञापि न दोषः । “नाग्निब्राह्मणयोरन्तरे
 व्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेत्” इति मदनपारि-
 जातहृतवशिष्ठवचनात् । तथा “माद्रायाः प्रथमे पादे क्षीर
 पिबति यो नरः । अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किङ्करि-
 ष्यति” ॥ नवान्नयाद्धे भक्षणस्य न निमित्तत्वम् । किन्तु
 नवान्नागमनस्यैव । “नक्षत्रग्रहपौडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
 दृष्ट्वाश्वाहानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । गोभिलभट्टभाष्ये श्रुतिः “गृहमेधी ब्रीहियवाभ्यां
 शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनौ वर्षा स्वापत्कल्पेऽन्येन पुरात-
 नैर्वा” इति । आहचिन्तामणौ च हारौतः । “गृहमेधी
 शरदसन्तयोर्ब्रीहियवाभ्यां यजेत वनौ वर्षासु श्यामकैरापत्कल्पे-

ऽन्यैः पुरातनैर्वा” इति एतच्छ्राद्धासंस्कृतधान्यजातेन श्राद्धा-
न्तरं निषिद्धम् । तथा च श्राद्धाधिकारे वराहपुराणम् । “अक-
ताग्रयणश्चैव धान्यजातं द्विजोत्तम । राजामाषाननूच्छैव
मसूरांश्च विवर्जयेत्” ॥ अतः संस्कृतधान्यालाभे प्रेतश्राद्धं
दुग्धादिनापि कार्यं प्रकृतौ तथा दर्शनात् । यथा ब्रह्म-
पुराणम् । “पयोमूत्रफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा । परा-
घौन प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन
श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्” ॥ अथ नवान्नश्राद्धाधिकारिणामेव
तथा नियमः तदनधिकारिणान्तु विधवावदकृताग्रयणेनापि
प्रेतश्राद्धमिति । एवं भोजनेऽपि । तथा च “दत्त्वं ब्राह्मणे-
भ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् । अन्यो नवान्नमश्रीयादिति
बौधायनोऽब्रवीत्” ॥ इति रेणुकाचार्यनव्यवर्द्धमानधृत-
वचनम् । अन्यो नवान्नश्राद्धकरणासमर्थः । देवीपुराणम् ।
“नवं कृषरपूपाणि पायसं मधुपर्पिणौ । हयामांसं न चाशो-
यात् पितृदेवविवर्जितम्” ॥ नवं नवान्नम् । शङ्खः । “हया-
कृषरसंयावपायसा पूपसष्कुलीः । भुक्त्वा त्रिरात्रं कुर्वीत व्रत-
मेतत् समाहितः” ॥ तेन देवपितृतिथिवर्जं कामतः सकृदमीषां
भक्षणे त्रिरात्रं कृषरादिसाहचर्येण नवान्नेऽपि तथा । विष्णु-
पुराणम् । “प्राश्लोयादृधिसंयुक्तं नवं विप्रभिमन्त्रितम्” ।
प्रागुक्तदीपिकावाक्ये जन्मदिनजन्मर्चनारानिषेधात् । “नन्दायां
भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि । अत्र श्राद्धं न कुर्वीत
पुत्रदारधनक्षयात्” ॥ इत्यत्र त्रिजन्मनीत्यस्य जन्मतिथिजन्म-
ताराजन्मराशिरूप इत्यर्थः । इसायुधोऽप्येवम् । प्रागुक्त-
त्रयोदश्यां जन्मदिनश्च नन्दामित्यत्र दिनपदं तिथिपरं तिथि-
चर्दंशपाठात् त्रिजन्मनि त्रिजन्मनक्षत्रमिति व्याख्यानं गुरु-
चरणानामपि ग्रामाधिकम् । राजमार्तण्डात् यथा तारा-

प्रकरणे । “सर्वमद्वलकांश्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवादश्चाहभैषज्ययात्राक्षौराणि वर्जयेत्” ॥ दीपिकायां मैत्रेयाद्विधानादारुणगणे यन्मैत्रमिति पठितं तदनुराधा इति व्याख्यातश्च वाचस्पतिमिश्रेण तद्ध्येयम् । अतएव आह-
विवेककृता । “दारुणक्षौरगं रौद्रमैन्द्रं नैऋतमेव च” । ऐन्द्रं ज्येष्ठेति लिखितम् । एवञ्च “नक्षत्रेषु न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाम्नेये च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यग्यौ च विवर्जयेत्” ॥ इति आह्वधिकारे महाभारतवचनं तत्प्रदर्शनमात्रम् । त्रिषु जन्मसु एव पूर्वं निषिद्धत्वात् प्रौष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा द्वितारकत्वात् द्विवचनम् इति आह्वविवेककृत् । ततश्च यत् वाचस्पतिमिश्रेणाभिहितं प्रौष्ठपदौ पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदौ इत्यत्रापि हेयम् । एतत्तारायाः पुंसि प्रयोगोऽप्यसाधुः स्त्रियां शेषाः । इति वक्ष्यमाणत्वात् “समधिनिष्ठाः स्युः प्रौष्ठपदाभाद्रपदास्त्रियः” इत्यमरकोषाच्च । पूर्वभाद्रपदाया एव आह्वमधिष्ठत्य विष्णुधर्मोत्तरेण उच्यत्वेन निषेधाच्च । यथा “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोपाणि वर्जयेत् । नचोत्तरभाद्रपदाया अपि उत्तरात्रितय रौद्ररोहिण्यौयाम्य सर्वपितृभेषु चाम्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि ब्रह्मिमात्ररः” इति वचनान्निषेध इति वाच्यं तैरेव धृतद्वैतलवचनविरोधात् यथा “उत्तराश्रवणतिष्यो सुगशेषः प्रजापतिः । हस्तः शतभिषस्त्रातौचित्रापित्रमथाश्विभम् । नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पेटके । अपराणि च ऋक्षाणि उच्यन्ते कारणैः क्वचित्” । उत्तरास्तिष्ठ इति कल्पतरुः । अपराणि च निष्ठादीनि कारणैर्मन्त्राऽमावास्यायोगादिभिः । पूर्वलिखितदीपिकावचने ध्रुवत्वेन उत्तरा-

विधानाच्च । ततश्च देवलादिवचनविरोधात् प्रेतकार्यमिति न प्रेतयाद्वपरं किन्तु पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटोदकदान-परम् ।

अथ समयाशुद्धिः । ज्योतिःपराशरः । “अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च । देवव्रतवृषीस्वर्गचूडाकरण-मेखलाः ॥ माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् । बाले वा यटि वा वृद्धे शुक्रे चास्तसुपागते ॥ मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्ष वृद्धस्तु पूर्वेण दशाहं पश्चिमेन तु ॥ प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्वेण च दिनत्रयम्” ॥ पूर्वेणेति प्रातः प्रातः पूर्वदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदप्रह-स्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमे-नेति । एवं सायं सायम् अपरदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्न-तया न दृश्यते चेदप्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः । “दात्रिगहिवसायास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । दासप्ततिर्महास्ते तु पादास्ते दादगक्रमात्” ॥ इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भद्रान्तर-रेणाह । “पक्षं वृद्धो महास्ते तु बालयाव दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्” ॥ एव मल-मासादिकोत्तनं पुण्येतरकालोपलक्षणम् । “बहूनामेकधर्मा-पामिकेभ्योऽपि यदुच्यते । सर्वपाभेष तत् कुर्यादेकद्वया हि ते स्मृताः” ॥ इति बोधायनवचनात् । अतएव प्रतिप्रसवे कान्तदोषो न विद्यते इति सामान्यत उक्तम् । तथा च गोभिल-पारस्कराभ्यां कर्मणः कालपरिभाषायाम् उदगयने पूर्वपक्षे पुण्ये-ऽधनि प्रागावर्तनादहः कामं विद्यादिति उदगयने चापूये-मापपक्षे पुण्याह इति एवाभ्याम् अष्टौ वासरस्य पुण्यत्वमुक्तम् ।

अथ “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
 प्रतिपिदक्रियामाध्यः सगुणोऽधर्म उच्यते” ॥ इति तान्त्रिकै-
 रभिहितम् । “चिरध्वस्तं फलायानं न कर्मातिशयं विना”
 इत्यनेन काम्यस्यत्वेऽपूर्वं शक्तिकल्पनावश्यकत्वेनान्यथापि ।
 “स्थालीस्यास्तण्डुला एते सर्वे विस्फुटिभागिनः । समकालाग्नि-
 संयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्” इति स्थालीपुलाकन्यायेन
 वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्त-
 मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्चार्य-
 माणो धात्वर्थसाध्य स्वर्गादिफलसाधनात्मगुणो धर्म इति
 प्रभाकरैरभिहितम् । तत्कथमङ्गः पुण्यत्वमिति चेत् तज्जन-
 नयोग्ये भाहोऽयं पुण्यशब्दः । तथा च भट्टयार्त्तिकम् । “द्रव्य-
 क्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्यापयिष्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि
 न ताद्रूप्येण धर्मता । श्रेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्
 प्रतीयते । ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्माच्चेन्द्रियगोचरः” इति ।
 ताद्रूप्येण स्वरूपत्वेन । तच्च पुण्यत्वं यथा रिक्तादिदोष-
 रहितत्वं शोभनचन्द्रादित्वञ्च तथा मलिन्मुचादिदोषरहितत्व-
 मपि । तथा च रत्नाकरादिष्टतं न्यायरत्नवाक्यम् । पुण्ये
 शुद्धे तच्च मलिन्मुचगुरुशुक्रवात्यह्वास्तमयसिंहमकरान्यतर-
 गुरुस्थिति पूर्वराश्यानागतातिचारिगुरुकवत्तरपूर्वराशिसङ्गमि-
 व्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रयवक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासरकम्पा-
 द्यङ्गुतोत्तरसप्ताहसिंहादित्यगुर्वादित्यपौषादिमास-चतुष्टयान्य-
 तमैकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनहत्याकालिकाष्टष्टुत्तर एक-
 त्रिसप्ताहान्यतमदिनानिपिहसमयान्यसमयत्वमिति । एषु प्रमाणं
 वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः । एकद्वित्रितदधिकान्यतम-
 दिनहत्या कालिकहृष्टुत्तरैकत्रिसप्ताह इत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य
 पूर्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् ।

अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति जीवमिथ्येणाभिहितम् । न
 चेकमेकदिनं वृध्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं
 विशेष्योभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्र-
 भेदात् अन्यथा अथावच्छिन्नवृत्तान्मूलावच्छिन्नवृत्तस्याभेदेनेना-
 न्याभावस्याव्याप्य वृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह । तत्र वृष्टिदिनोत्त-
 रदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्मार्हता स्यात् । तस्मात्
 विशेष्याया वृष्टेरेवोत्तरत्वम् । न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति ।
 तेनैकस्मिन् दिने वृद्ध्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु
 अन्तिमदिनमारभ्य त्र्यहसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः ।
 “नो सन्ध्या गर्जिते प्राहुर्व्रतोपनयनं बुधाः । न च वृष्टावधा-
 काले वृद्ध्या वा सप्तवासरान्” ॥ आसप्तवासरासरानित्यत्र
 उपस्थितत्वाद्वृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति
 अधिकसख्या व्यवच्छेदार्थम् एतेन विध्यनुवादभिया अत्रिक-
 सख्या निरस्ता । अत्र वृध्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु
 तृतीयादिदिवसीयाकालवृध्यभिप्रायेण । “अतो दिनेनैकदिनं
 त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
 वर्पणे” ॥ इति न्यायरत्नपरिग्रहीतवाक्येऽपि दिनेन दिन-
 वृत्तिवर्पणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
 ऽपि वृध्युत्तरत्वमुक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
 दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाल्पत्व बहुत्वज्ञापनार्थमिति शीप-
 तिष्यवहारनिर्णये । “आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न
 गच्छेच्छुभमात्मनोच्छन् । शीरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी
 कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” ॥ अत्र नो सन्ध्या गर्जित
 इति आकालिकी वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादिश्रवणात् । “व्रतेऽङ्घ्रि
 पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति
 धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति वचने पूर्वपदमपि कारणतायादृक्-

त्वेन परसन्ध्याव्यावर्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्वायिनिमित्त-
 त्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् एतेन पूर्वदिने
 सायंसन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति सैधिलमतं
 चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्तेः । गौतायां “मयैवैते पूर्वं
 निवृत्ता निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपाख्यान-
 परं वा पूर्वपदं कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः ।
 “चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं
 जानीयात् यावन्न सुष्यते हरिः” ॥ अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव
 इति जौमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति
 व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चय-
 श्रीधरसमुच्चयेषु । “पौषादिचतुरी मासान् ज्ञेया वृष्टिरका-
 लजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥ मार्ग-
 न्मासात् प्रसृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गस्यैवं यावत् प्रवर्षण-
 विधौ नेति कालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति
 वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न ज्ञेयाः”
 मार्गादित्यवधौ पञ्चमौ नाभिविधौ व्यासवाल्मीकिगर्ग इत्यत्र
 व्यासवाल्मीकिश्रिया इति जौमूतवाहनः पठति । एतानि
 राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणौ च । एवं पञ्चत्रये व्यवस्थिते
 येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः
 श्रेयान् तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्वापि ।
 अतएव राजमार्त्तण्डे । “उक्तानि प्रतिपिधानि पुनःसम्भावितानि
 च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कीविदैः”
 इति शेषचरणे मौमांस्यानौह कीविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ
 पाठः । यद्वा “स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इत्यर्त्तः” । इति
 न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः
 तत्रापि विशेष उक्तो ब्रह्मसूत्रिणा “वृष्टिः करोति दीपं ताव-

नृाकामसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति यानि नरपशुचरणा-
 ङ्गिता वसुधा” । काश्यपः “ऋक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीव-
 भानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाह
 गृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरैः” । ऋक्षैक-
 मन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् । तथा च । “एकराशि-
 गतौ स्यातामेकर्चविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या
 यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह
 महाभारते । “चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भृगौ ।
 खण्डे वापि तिथौ कुर्यात् एवमेव समापनम्” । धराहपुराणि ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्य-
 व्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्त्रेण
 नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्” ।
 महाभारते । “चतुर्धापि हि यच्चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्” । अत्र द्वादश्यां
 यत्समापनमुक्तं तत् द्वादश्यारम्भपक्ष एव । कर्कटसंक्रमण-
 तुलासंक्रमारम्भयोस्तु वृषिकार्के चरेत्यने सति तद्विषयश्च
 अन्यथा तुलार्के समापने कर्कटसंक्रमणारम्भे आषाढारम्भे
 च चातुर्मास्यानुपपत्तेः । तुलार्कसमारम्भे तुलार्कव्याप्त्यनुप-
 पत्तेश्च । अतएव पौर्णमास्यारम्भपक्षे तत्रैव समापनमुक्तम् ।
 तथा च मत्स्यपुराणम् । “आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी
 भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिकां गोपदो भवेत्” ।
 तत्र मन्वानाह सनत्कुमारः । “इदं व्रतं मया देव गृहीतं
 पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ।
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं त्वहं स्त्रिये । तन्मे भवतु
 संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन” । समाप्तौ तु “इदं व्रतं मया देव
 कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना-

दनम् । तुलार्कमात्रेऽप्येवं कर्त्तव्यं वर्षकृत्ये नारदीयम् । “अत्र-
 तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यक्योनिम-
 वाप्नोति सर्वधर्मवह्निष्कृतः । ब्रतोपवासनियमैः कार्तिके
 यस्य गच्छति । देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम्” ।
 गोविन्दमानसोक्तासि नारदीयम् । “न मत्स्यं खादयेन्मांसं न
 कौर्म्यं नान्यदेव हि । चाण्डालो जायते राजन् कार्तिके
 मांसभक्षणात् । अमांसाशौ भवेद्यस्तु मां स दद्याच्च दक्षि-
 णाम्” । तथा “नित्यस्नाने हविर्दद्यान्निःस्नेहे घृतशक्तवः” ।
 नित्यस्नाने प्रातःस्नाने घृतशक्तवो दक्षिणा देया । तथा “धामि-
 यस्य परित्यागे सवत्सा कपिला तथा । एकान्तरे त्वजा देया
 फलाहारे च शालयः । शाकाहारे घृतं दद्यात् पात्रं राजत-
 मेव हि । सर्वेषामप्यभावे तु यथोक्तकरणं विना । विप्रवाक्या-
 तथा सुभ्रु व्रतस्योदयापलक्षणम् । इथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति
 मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं भुवम्” ।
 विप्रवाक्यमच्छिद्रावधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा
 ग्राह्यम् । तथा “निष्पावान् राजमापांश्च सुभे देवे जनार्दने ।
 यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः । कार्तिके तु
 विशेषेण राजमापांश्च वर्जयेत् । निष्पावान्मुनिशार्दूल याव-
 दाहत नारकी । कडम्बानि पटोलानि वृत्ताकसहितानि
 च । न त्वजेत् कार्तिके मासि यावदाहत नारकी । एतानि
 भक्षयेद् यस्तु सुभे देवे जनार्दने । गतजन्मार्जितं पुण्यं दहते
 नात्र संशयः” । निष्पावः श्वेतशिम्भिरिति वर्षकृत्य निष्पावः
 शिम्भिमहर्षो दक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । पटोलानि
 फलानि नपुमकनिर्देशात् । अन्यच्च “पटोलमिहाकः पटुः”
 इत्यमरकोषे पुंसि निर्दिष्टः । केचित्तु कडम्बानि इति पठन्ति ।
 कडम्बानि कलस्त्रीत्येन प्रसिद्धानीति व्याप्यान्ति च । यद्यपि

“न वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्” इति
 हारीतेन सामान्यतः कदम्बं निषिद्धं तथाप्यत्राधिकदोषाय
 पुनर्निषिद्धं मातुलङ्गं बीजपूरकमिति कल्पतरुः । महा-
 भारते । न भोगादौभृपानुपक्रम्य “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पूरा
 मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ।
 कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्जयेत् सर्वमांसानि
 धर्मो ह्यत्र विधीयते” । कौमुदं कार्तिकम् । ब्रह्मपुराणे
 कार्तिकमधिकृत्य “एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
 दिने दिने च स्नातव्यं शौतलासु नदीषु च । वर्जितव्या तथा
 हिंसा मांसभक्षणमेव च” । मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमास-
 तच्छुक्लपक्षतत् पञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यात्
 वा निषिद्धानि । . ब्रह्माण्डपुराणे । “तुलायां तिलतैलेन
 सायसन्ध्या समागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं
 निरन्तरम् । सश्रीकाय शीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ।
 दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह । प्रदीपन्ते
 प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे । इति मन्त्रेण यो दद्यात्
 प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफल
 लभेत् । विष्णुवैष्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥ विद्यापतिस्त-
 वर्पकृत्ये कल्पलतायाश्च भार्यः । “जोषादित्ये बाले शुक्रे
 ऊर्ध्वं दशाङ्गमाङ्गल्यं प्रतिष्ठां स्वातश्च कुर्यात्” । माङ्गल्यं
 विवाहादि । स्वातं पुष्करिण्यादि । राजमार्तण्डे हारीतः ।
 “यात्रां चूडां विवाहे श्रुतिविवरविधि ग्रामसद्यप्रवेशं प्रासादो-
 द्यानहर्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मोञ्जीवन्धं
 प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये । सृत्युस्तेषाञ्च सिंहे
 गुरुदिनकरयोरिकराशिस्थयोय” । सिंहे गुरुदिनकरयोः सिंहस्ये

गुरो रघौ च एकराशिस्थयोयुगपत्तयोरेव तेषाञ्च सिंह इत्यत्र
तेषां हरौज्य इति पाठान्तरम् । हरौज्ये सिंहे । वृहस्पती ।
सोमशेखराख्यनिबन्धे । “वापौकूपतडागयागगमनक्षीरप्रतिष्ठा-
व्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थ-
स्नानविवाहदेवमवनक्षानादिदेवेक्षणं दूरेष्वेव जिकीविषुः परि-
हरेदस्तं गते भार्गवे” । दौपिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरो
सिंहे नष्टे शुक्ले मलिन्मुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि
वर्जयेत्” ॥ सर्वकर्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्ध-
कर्मपरं स्नाद्यवात् अन्यथा अपिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्वाज-
मार्तिण्डः । “यात्रा विवाह-व्रतबन्धवेश्मप्रासाद-चूडाकरणं
द्वितैषी । नष्टे ऋगौ नोपदिशेन्नराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्ण-
वेधम् । द्वित्याद्यं शुभकर्माणि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं
सेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” ॥ अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्ववचनोपात्तमुच्यन्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्माणि समुच्चि-
नोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे बाले
जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिन्मुचे
मासि सुराचार्य्येऽतिचारणे । वापौकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
दितास्त्यजेत्” ॥ एवञ्च कानाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात्
तद्विधानश्च विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पक्षमे वर्षे अमस्तुते
जनादने । पक्षौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥ रिक्तां
पञ्चदशीञ्चैव सोरिमौमादिनन्तथा । एवं सुनियते काले
विद्यारम्भन्तु कारयेत् । पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवोद्यापि
सरस्पतीम् । स्वविद्यामुखकाराय स्नाद्य विद्यां विशेषतः” ॥
वृहस्पतिः । प्रादुर्गो गुरुरासीनो यक्षणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत् प्रथमं दिनामीभिः प्रपूजितम्” ॥ अत्राधीतस्य
दानमावायकम् । तथा च श्रुतिः । “योऽधीत्यर्घ्यभ्यो विद्यां

न प्रयुज्जेत न कार्येष्टा स्यात् श्रेयसो हारमावृणुयात्” इति
तद्दानेषु “अध्यापनेन व्याख्याय प्रतिनिध्यापणेन च । सम्भ-
वत्यतो धौमद्विनिवन्धः क्रियतेऽपि च” इति ॥ एवमेव सरला ।
एवं शिष्यस्यापि गुरुषु दानत्वमाह लघुहारीतः । “एकमध्य-
क्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं
यद्दत्त्वा मोऽनृणौ भवेत्” ॥ निद्रपुराणे । “यद्य श्रुत्वान्यतः
शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कौत्तिं गुरोः
न ब्रह्महा भवेत् ॥ विष्णुरेवाद्यथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्र-
मनुत्तमम् । स याति नरकं घोरमक्षयं भौमदर्शनम्” ॥
राजमार्त्तण्डे देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्य-
मन्त्रिणि । उदाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥
अन्तक इति शेषः । राजमार्त्तण्डे । “सिद्धे गुरौ परिणीता
पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठ-
गर्गादयः प्राहुः” ॥ पित्रादिषु सिद्धघट कमघ्नापूर्वफलगुण्युत्तर-
फलगुणौप्रथमपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः । “माघ्यां
यदि मघा नास्ति सिद्धे गुरुरकारणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृत-
माण्डव्यवचनम् । “श्रुतिवैधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः ।
रविभवनस्थे जीवे कार्यो वज्यो विवाहस्तु” ॥ माघ्यां मघा-
योगे तु ऋक्षेकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्म निषेधात् ।
अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते । तथा च राजमार्त्तण्डे दक्षः ।
“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगगं प्रसुखा सुनौन्द्राः । यदा
न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्बहन वदन्ति” ॥
इत्यथ माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवैधादिमघास्थेऽपि गुरौ
भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा परित्यागादेव तथा च माण्डव्यः ।
“मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिद्धे गुरुर्मवेत् । तत्राब्दे
कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ वात्स्यायनः । “यात्रो-

हाहप्रतिष्ठादिगृहचूडव्रतादिकम् । यज्ञतो वर्जयेच्चेव जीवे
 वक्रातिचारणे । कोर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठाया भयं चौराक्षयाध्वनि ।
 चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्नृते हानिर्भय गृहे । अतिचारे त्रिपक्षः
 स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्यात्तत्र यात्रादिगुरोर्वक्राति-
 चारयो ” । गर्गः । “गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
 यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्” । माण्डव्यः । “यदा
 वक्रातिचाराभ्या राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्त-
 विंशानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्” ॥ अत्रापि पूर्वं पूर्वः पक्षः
 श्रेयान् राशिं राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् । अतएव
 न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारगुरुके इत्युक्तम् ।
 हृद्द्वजमार्त्तण्डे । “वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यदन्य-
 राशौ परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न
 वर्जनीया यवना वदन्ति” ॥ व्यवहारसमुच्चये कृत्यचिन्तामणौ
 च हारीतः । “कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्रो
 विबुधाधिपानाम् । यान विवाह व्रतबन्धगेह सर्वे तदा हन्ति
 मत्तं सुनीनाम् ॥ अतिचार गते जीवे हृपे हृयिककुम्भयोः ।
 यज्ञोद्वाहादिक कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यकल्प-
 लतायां वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशि यदा त्यक्त्वा अपूर्णं वत्सरे
 गुरुः । सुप्तकालः स विज्ञेयः परगेह गतो यदा ॥ मौने मेपे
 हृपे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचाराव दीपः स्यान्नियतं
 काललोपनः” ॥ हैतनिर्णये । “कन्याहृयिकमेपेपु मन्मथे
 च भूपे हृपे । अतिचारेपु कर्त्तव्य विवाहादि बुधैः सदा”
 इति पञ्चमूलकमित्युक्तम् । वराहसंहितायाम् । “अतिचार गते
 लोचस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा महातिचारः स्यात् सुप्त-
 मवत्सरक्रियः ॥ अतिचारेण यो राशिर्लङ्घितो देवमन्त्रिणा ।
 तदाप्यो वत्सरो सुप्तो योऽनर्हः सर्वकर्मसु ॥ तत्र वर्षे कर्मणो

लुप्तत्वात् वत्सगे लुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजवल-
 भीमादिनिबन्धेषु । “शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः ।
 अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” । दीपिकायाम् ।
 “त्रिकोणजाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति ।
 यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥
 त्रिकोणं नवपञ्चकम् । जायासप्तमं धनं द्वितीयं लाभ
 एकादशगृहम् । रत्नकोषे । “पक्षो दशाहानि तथा
 त्रिपक्षो मासविभागः खलु षट्च मासाः । एषोऽति-
 चारः कथितो ग्रहाणां भीमादिकानां परतस्तु चारः” ॥
 प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरौ देवीपुराणम् । “यदा जीवे स्थिते
 सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि
 च ॥ विवाहादिमहाभाग भयदानि विनिर्दिशेत् ॥ यदा
 द्वादशगे जीवे अष्टमेवाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णो-
 र्महाभयकरो मता” । कृत्यचिन्तामणौ देवीपुराणम् । “सिंह-
 मस्य गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धञ्च न सिद्धेयत
 महाभयकरं भवेत् ॥ कूपारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च ।
 सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ कारकी व्रजते
 नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुणिसर्वस्वे । मकरगुरौ
 प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् । “विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहमस्ये
 गुरौ यदा । मकरस्ये च तत्कार्यं कल्याणं सर्वतो बुधैः” ।
 तथा देवीपुराणम् । “मकरस्यो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमा-
 शकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” । एत-
 द्वाक्य व्यवहारपरिमृहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतद-
 नाकरं भवति किन्तु सैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽव-
 गम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थ गुरावेव दोष उक्तः ।
 गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति

ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् । “नीचस्थः सिंहगो वा
यदा भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः । संयुक्तो वा यदि स्यात्
दशशतघृणिना क्षीणरूपोऽथ बालः । यात्रा गेहं विवाहो
व्रतममरगृहं यज्ञचूडादि सर्वे वापो चोद्यानक्षूपं न भवति
शुभदं यद् यदिष्टश्च लोके” । श्रीपतिरत्नमानायां ह्यत्यचिन्ता-
मणौ च वात्सल्यः । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृह-
गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधिः स्मृतिकर्मज्ञेनः” ।
अस्य शाखाधिपस्य तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं साम-
धिधाधिपो भोम इत्युक्तत्वात् । कामरूपीय निबन्धे स्मृति-
मागरे देवौपराणम् । “मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं
त्यजेत् । त्यक्त्वा तु पट्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि मानवः” ।
रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् । यत्तु “मकरस्थं गुरुं
यदात् मिहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागेषु पुरीद्यान-
गृहेषु च” । इत्यादि देवस्तवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जये-
दित्यनेन यथा सिंहस्य गुरोस्त्यज्यता तथा मकरस्यस्यापीति
गम्यते । सिंहस्यगुरोर्मघायुक्तमाघ्यां मत्स्यामेव त्याज्यता अतो
मकरस्यस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
देवौपराणम् । “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” ।
इत्यत्र यथा तथोपादानं तदपि देशविशेष एव दूषणम् ।
तथा हि “गण्डव्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्य
मकरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण ।
भोमपराक्रमे । “वापीकूपतडागादि निषिद्धं मिहगे गुरो ।
मकरस्ये तु तत्कार्यं न दोषः काललोपजः । कार्यं मकरगे
जीवे विवाहाद्यस्मिन् युधेः । न तु सिंहगते जीवे कुर्याद्विप्रः
कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्यमात्रे

विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं
 श्रीपतिनात्मबुद्धेति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पति-
 दोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन
 द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपहंसितमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकरस्थगुर्वादौ विवाहादि-
 विधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् । इति वाच-
 स्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तमकरस्थगुरुकर्मनि-
 पेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निपेधकमुनिवचनानि
 प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसव-
 वचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारविवाहादिनिपेधकवचनानि
 श्रीपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति । तेन तान्य-
 प्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् । प्रकृते पूर्वोक्तयुक्ते-
 स्तीत्यात् । भुजबलभीमे । “जोवोऽर्केण युतः करोति मरणं
 वानाशुकी भागुरिः । नचत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पाद-
 स्थितो देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तं
 गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्” ॥
 श्रीपतिरत्नमालायाम् । “प्रागुद्गतः शिशुरहस्वितयं सितः
 स्यात् पद्यादृशाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितो-
 ऽत्रिवशिष्टगर्गर्जीवन्तु पक्षमपि वृद्धगिशुर्धिवर्ज्यः” । वृद्धगिशु-
 त्वगन्तेति कश्चित् पाठः । सितः शुक्रः इह पद्यादिगि ।
 राजमार्तण्डे । “भवेत् सन्ध्यागतः पद्यात् अस्तमेयन् दिन-
 वयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेषु तत्कृते कर्मं वर्जयेत् । बाले
 वृद्धे च सन्ध्याग्नी चतुःपञ्चत्रिवासरान् । लीले च भार्गवे चैव
 विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगु-
 मन्दने । दुर्भगा चासतो यन्ध्या मृत्युयुक्ता फल क्रमात् ।
 बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टपद्मा भवेत् । नष्टे च मृत्यु-

माप्नोति सर्वमेवं गुरावपि” ॥ वृद्धे पञ्च दिनत्वकीर्तनमप्या-
 पद्विपयम् । ज्योतिःपराशरेण । भृगोः पादास्तेऽपि दशाङ्ग-
 विधानात् एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयो-
 र्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तदग्रहणात् ।
 दौषिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरो सिंहे नष्टे शुक्ले मलिस्तुचे ।
 याम्यायने हरो सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥ तत्रैव “नो
 शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे
 मलास्ये कुजशशिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडौनक्षत्र-
 ङ्गौने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा
 हितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने” ॥ ज्योतिषे । “सिंहस्ये मकरस्ये
 च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्ये तु रवौ नैव परीक्षा
 शस्यते बुधैः” ॥ भर्गः । “दाहे दिशाश्चैव घराप्रकम्पे वज्र-
 प्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पाशुकरप्रपाते न कारये-
 न्नाह्निकादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकाल-
 वर्पणे । छिद्रे सूर्यं विनिर्दिष्टे न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् ।
 धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ग्रहाणां सङ्घरे चैव
 न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा त्रिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगन-
 मण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे
 दिनमेकञ्च ग्रहे सप्तदिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते
 त्र्यहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितय धूमे पञ्च-
 दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मासु” ॥
 काश्यपः । “वृद्धच्छिष्टा च सूक्ष्माया रक्तानोलशिखोज्ज्वला ।
 पौरुषो च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥ यदान्तरौचे
 बलवान् मारुतो मरुताहतः । यतत्यधः स निर्घातो जायते
 वायुसम्भवः” ॥ सशब्द इति शेषः । भोजराजः । “ग्रहे
 रवौन्दौ रवनिप्रकम्पे केतून्मोल्कापतनादिदोषे । तृते दशा-

हानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ केतवश्च
 शिखावन्तो ज्योतीषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । ग्रहणकाले
 भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहम् अशु-
 द्धम् । किञ्चिद्गूढतत्त्वमाहारेऽपि दशाहम् । ग्रहणाद्येकैक-
 दोषे ब्रह्ममिति वाचस्पतिमिथाः । अत्र स्मृतिसागरधृत-
 सारसंग्रहे । राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होम-
 स्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् ॥ लक्षहोमे महादाने वर्जयेत्
 सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” ॥ इति
 व्यवस्था अन्यत्र । “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते ।
 वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ प्रयाणन्तु त्यजेत्
 क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म
 त्रिरात्रकम् ॥ शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” ॥
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एक-
 रात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” ॥ भृगुः । “कम्पे
 राजनि मत्ताहो ब्राह्मणानां ब्रह्मन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ शूद्रस्यापद्विषयम् । कम्प इत्युप-
 लक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोज-
 देवव्यवहारसमुच्चये । “सर्वं कार्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहेऽस्तगे-
 ऽपि च । व्रतदौर्ध्वे न कुर्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ” ॥ तमो-
 युक्ते राहुयुक्ते । व्रतदौर्ध्वे इति नित्येतरकर्मोपलक्षणम् । तथा
 च स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् । “एकराशौ स्थितौ स्यातां
 यदि राहुबृहस्पतौ । विवाहव्रतयज्ञादि सर्वन्तश्च विवर्जयेत्” ॥
 मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये । “ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को
 यदि वानयोः । गुरोः राहोरपि तथा त्यजेद्विदाश्च संशयः” ॥
 अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । तद्यथा “यत्र यत्र स्थितौ जीव-
 स्तमोर्यागेन लज्जते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनी-

पिणाम्” ॥ इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंङ्घिकासूनु-
 दर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” ॥ इति
 दौषिष्वायामनिष्टमित्यभिधानात् । अनिष्टजनकोत्पात एव
 सर्वकर्मानधिकारः । पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि । “केतू-
 ङ्गमोल्कापातनादिदोषे” इति दोषजनक एव तथोपरागे मङ्ग-
 लतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंङ्घिकेति पृथगुपादानम् । अत्र
 विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध
 आपद्विषयः । तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः । अतएव
 पट्कालिकायाम् । वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायः पदमभि-
 हितम् । तथा च यः प्रकृतिविपर्ययासः प्रायः संचेपतः स
 उत्पातः क्षितिव्योमदिव्यजातो यथोत्तरं गुह्यतरो भवति प्रायः
 इति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्ययासव्यावृत्त्यर्थं यदाह “ये च न दोषं
 जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रैः कृतैः
 श्लोकैर्विद्यादेतैः सप्तासौक्तैः । तथा च मत्स्यपुराणम् “वज्रा-
 शनिमहौकस्ये सन्ध्या निर्घातनिखनाः । परिवेशरजो धूम-
 रक्ताकास्तमयोदयाः ॥ हुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्भवाः ।
 गोपक्षिमदहृद्विष शिवाय मधुमाधवे ॥ तारोल्कापातकलुषं
 कपिलाकैन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिरा-
 कुलम् । रक्तपद्मारुणासन्ध्या नमःक्षुब्धार्णवीपमम् ॥ सरिता-
 द्वाब्जसंशोषं दृष्ट्वा शीघ्रे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेशौ
 विद्युच्छुष्कविरोहणम् ॥ कम्पोदत्तनवैकृत्यं रसनं दारणं
 क्षितेः । नद्युदपानसरसां वृष्ट्यृक्षभिरणुप्लवाः ॥ पतनञ्चाद्वि-
 गीहाभां वधाधु न भयावहम् । दिव्यस्तौभूतगन्धर्वविमाना-
 ङ्मुत्तदर्शनम् ॥ अहनचक्रताराणां दर्शनन्तु दिवाम्बरे । शीत-
 वाटिचानर्घोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यवृद्धोरसोत्पत्तिरपापः
 शरदि स्मृताः । शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपर्चयाम् ।

रक्षो यक्षादि सत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो । दिशो धूमान्ध-
काराश्च शलभा वनपर्वताः उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते
शोभना मताः । हिमपाता निलोत्पात विरूपाद्रुतदर्शनम् ।
दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोक्तापातपिञ्जरम् । चित्रागर्भोद्भवा
स्त्रोषु गोजाश्च भृगपक्षिणाम् । पत्राङ्गुरलतानाञ्च विकाराः
शिशिरे शुभाः । ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्त्तौ शुभावहाः ।
ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः । उद्यत्तानाञ्च
या गाथा शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभापन्ते तस्य
नास्ति व्यतिक्रमः । पूर्वञ्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानु-
षान् । नादेशिता वाग्वदति सत्याहोषा सरस्वती । अतएव
मनुनापि । “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्यय-
नार्थं ऋतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह त्रीपतिव्यव-
हारनिबन्धे । “अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात्
तदीत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्याः” ॥ बार्हस्पत्ये “शम-
यन्त्याससाहात् कम्पादिक्लृप्त निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोप-
वासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” । विष्णुधर्मोत्तिरे । “शेतेऽथ
चतुरी मासान् यावद्भवति कार्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते
तदा यज्ञादिक्राः क्रियाः । नाभिपेक्षो नृपश्चैत्रे नाधिमासे
कदाचन । ॥ सुप्ते च तथा कृष्णे विशेषात् ग्राहपि द्विज” ।
भविष्योत्तिरे । “सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । निवृ-
त्तन्ते क्रियाः सर्वायातुर्वर्ण्यस्य भारत । विषाहव्रतवन्द्यादि
चूडासंस्कारदोक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादि दानार्चनप्रतिष्ठ-
नम् । पुण्यानि यानि कर्माणि व्रजयेद्दक्षिणायने” । सर्व-
स्तत्तद्वाक्यगणिताः पूर्वप्रातिस्त्रिकीर्त्ताः । एवं पुष्ट्यानीति ।
अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति । भोजराज ।

“वापो-तडाग-गृह-गोपुर-देवसङ्घ-प्रासादद्वारिमठकूपविवाहचै-
 त्यान् । कर्तुं यथागमविधानविधिविधात्वा प्रोक्तस्तथैव कथ-
 यामि समासतोऽहम् । सुप्ते हरो प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मो-
 करालपरिमार्जितपादपद्मे । मौने रवौ धनुषि चास्त्रमिति
 तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ सुनिभिर्निर्दिष्टः” । इज्यो गुरुः ।
 नारदः । “वापोकूपतडागादि प्रतिष्ठायज्ञकर्म च । न कुर्या-
 न्मलमासे च महादानव्रतानि च” । दानपदं सामान्यदान-
 परमिति वदन्ति । तथा च स्मृतिः । “अस्ते सन्ध्यागते
 बाले भृगौ मासि मलिम्लुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं
 विवर्जयेत्” । लघुहारीतः । “भृगावस्ते गुरौ सिंहे शुर्वा-
 दित्ये मलिम्लुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलो-
 कनम्” । एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि । अत्र दानमहा-
 दानयो रूपादानात् । किन्त्वियान् विशेषः । मरौचवच-
 नोक्तरीगादौ दानमेव प्रतिप्रसूतं न तु महादानमिति । नारा-
 यणोपाध्यायस्तु । सुमुक्षुणा त्वनभिसहितफलदानम् । मल-
 मासेऽपि कर्तव्यमेव महादानन्त्वनभिसहितफलमपि नेत्याहुः ।
 सत्यचिन्तामणौ । दानमित्यत्र यानमिति पठन्ति । यान
 यात्रामित्यर्थः । प्रागुक्तज्योतिः पराशरवचने मलमासनिषि-
 द्धगणे दानपदं महादानपरमिति शूलपाणिः । अत्राकालि-
 कमनध्याय इति स ज्योतिः स्यादनध्याय इति वचनयोः
 सन्ध्यागर्जनप्रकरणीययोर्विरोधः शक्ताशक्तभेदेन परिहरणीय
 इति केचित् उल्कासहचरितत्वेन महागर्जनविषयम् आका-
 लिकमिति । यथा मनुः । “विद्युत्स्वनितव्रजेषु महोल्का-
 नाश्च सप्तवे” इति वस्त्वर्थः । एतद्वचनं तिथितत्त्वे विवृतम् ।
 कालाकालविषय इति इलायुधः । गर्जादि समाहारविषय-
 भाकानिकमित्यपरे । आकालिकं निमित्तमारभ्या परदिने

तत्कालपर्यन्तं सज्योतिः सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्तन्ते
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्चेत्यर्थः ।

अथ रोगी दानादि । शातातपीयकर्मविपाके । “महा-
पातकजं चिह्नं समजन्मसु जायते । उपपापोद्भव पञ्च त्रीणि
पापसमुद्भवम् । दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमा-
च्छमम् । जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व-
जन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य
कृच्छादिभिः शमः । कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो घृहणी तथा ।
भूत्रकृच्छाश्मरीकाया अतिसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला
पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः
स्मृताः । जलोदरयकृत् श्लोष्ठ शूलरोगव्रणानि च । खासा-
जोर्णज्वरहृदिभ्रममोहगलपहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उप-
पातोद्भवा गदाः । दण्डावतानकसिक्त्रवपुःकम्पविचर्चकाः ।
वल्गुमौकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः” । तथा “अथ
आद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहुधा
रोगा जायन्ते रोगसङ्हराः । उच्यन्ते हि निदानानि प्राय-
श्चित्तानि च क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्भवत्तपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठ्यांशं कल्पं व्याधिवलावलम् । सद्यमुच्चा-
वचं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्चने । दद्यात् द्विजमहस्राय मिष्टान्नं
द्विजभोजने । गोदाने च सवत्सा गोः सुशीला च पयस्विनी” ।
गोदानमधिकृत्यादि पुराणम् । “परोगयेव जायेत तेजस्यो च
भवेत्वरः” । मनुः । “दोषधान्यगदो विद्यार्हयो च विविधा
स्थितिः । तपसेष प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तपान्तु साधनम्” । अगदो
नैरुज्यम् । शातातपः । यया निदानं दोषात्यः कर्मजो
हेतुभिर्विना । महारम्भोऽस्पृके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ।
सारवत्याम् । “पण्याग्निगो गोसवता नरापः सदृतिमाजो

विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा
 ब्रह्मसुनिप्रवादः । व्यक्तमाह याज्ञवल्काः । “वर्त्योधारस्त्रेह-
 योगाद् यथा दीपस्य सस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले
 प्राणसंशयः” । यथात्वविकलवर्त्यादि सत्त्वे प्रचण्डवातादिना
 दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुषि अशुभकर्मवशात्सोकादुर्गवर्त्मयुष्मा-
 पथ्यागित्वादिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथा शास्त्रञ्च
 निर्णीतो यथा व्याधि चिकित्सितः । न गमं याति यो व्याधिः
 स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः” । तत् चिकित्सायां भीषटाचार्यैः
 “दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोर्गुर्वर्चनप्रणतिभिश्च जपैस्त-
 पोभिः । इत्युक्तं पुण्यनिचयेरुपचोयमानाः प्राक्पापजा यदि
 रुजं प्रथमं प्रयान्ति” । अतएव हेमाद्रिस्तदानखण्डे तत्त-
 द्रोगे तत्तदानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
 सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
 कमलोद्भवम्” । कर्मदोषोभयजन्यव्याधी च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोपधोभिः कर्मक्षये दोषपरिचये च । सिध्यन्ति ये
 यत्नवता कथञ्चित् ते कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” । अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघं
 यस्मात् द्विगुणं परिपच्यते” । केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टै-
 रनिलादिदापैरुपप्लुतैः स्वेषु परिस्त्वनद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
 मृता विकारास्तु दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ।

अथ सुमुक्षुकृत्यम् । मनु । “इह चासुखं वा काम्यं
 प्रवृत्तं कर्म कीर्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ।
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामिति सार्ष्टिताम् । निवृत्तं संव्यमा-
 नन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । कामनापूर्वकं कर्म शरीरं प्रवृत्ति-
 हेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् । पुनर्ब्रह्मज्ञाना-
 ब्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टिता

समानगतिताम् । ऋषेर्गत्यर्थात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति
मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । विष्णुपुराणम् । “विशिष्टफलदा काम्या
निष्क्रामाणां विमुक्तिदा” । भगवद्गोतापि । “युक्तः कर्म-
फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण
फले सक्तो निबध्यते” । युक्त ईश्वराय कर्माणि न फलाय
इत्येव समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः ।
शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्यशुद्धिज्ञान-
प्राप्तिसर्वकर्मसत्यासज्ज्ञाननिष्ठाकर्मणेति वाक्यमिति शेषः ।
अयुक्तस्तद्विमुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करो-
मौत्येयं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् । “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निरासीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः” । सत्यस्य निश्चिप्य
समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्ता
ईश्वराय भृत्यवत् करोमौत्यनया बुद्ध्या निरासीस्त्यक्तकाम-
सङ्गलः । अतएव निर्ममो ममतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव । “यत् करोषि यदश्नासि
यत् जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कीन्तेय तत् कुरुष्व
मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । “कर्माण्यसङ्कल्पित तत् फलानि
सन्त्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहौमनन्ते
तस्मिन्नयं ते त्वमलाः प्रयान्ति” । तां कर्ममहौं भारतवर्ष-
रूपाम् । एकादशस्कन्धे । “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गो-
ऽर्पितुमौश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” ।
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्माणि क्रियमाणे
तस्मिन्नासत्तिस्तत् फलञ्च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ।
अतएवाह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितुं

न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं
भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि रुच्युत्पाद-
नार्था अतएव अत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो रोचनं
परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्-
पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या
आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो हजिना-
ध्वनि । कथं युञ्जरात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं
व्यवस्थितं केचिद्विज्ञाय कुसुदयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न
वेदज्ञा वदन्ति हि” ॥ इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थ-
परा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया भवान्तर-
कर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे
रुच्युत्पादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्ड-
लड्डकान् । पित्रैव मुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिवाल्मीकः” ॥
अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयी-
जनम् । किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन्
मोक्षायैव कर्मणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि
न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते । यथा श्रुतस्येवाघटनादित्याह
उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु
प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवौर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु ।
परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः
अजानतो यतो न तान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति
तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् हजिना-
ध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनी भ्राम्यतः । पुनस्तमो भूत-
वृक्षादियोनी विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम
इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो
युञ्जरात् । तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्म-

मोमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तवाह एवमिति व्यव-
स्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफल-
रोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ।
तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अत-
एव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रिया-
योगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्य-
चिन्नेव दृश्यते” ॥ सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिस्तमेव
वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन
अध्या यज्ञेनानशनेन चेति” तमात्मसाक्षात्कारम । अतएव
यज्ञादीनां ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ।
पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः । इत्याह
षष्ठस्कन्धे । “स्वय निःश्रेयस विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽप्य वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः” ॥ राति ददाति ।
समयप्रदीपे श्रीदत्तः । “दासीं दासमलङ्कारमर्घं षड्स-
सकृतम् । पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेय सर्वकालिकम् । यद्-
यदिष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि । तत्तद्धि देयं तुष्ट्यर्थं
देवदेवस्य चक्रिणः” ॥ इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव
विष्णुप्रीतिसुद्दिश्य एवं सर्वत्र दाने विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रवणात् । विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न
स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन तत्तत्त्वप्रसाधनादित्याह । ब्राह्मण-
सम्प्रदानकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मास-
भेदेन तत्तद्दानमभिधाय “विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि
ब्राह्मणेष्वथ । देयानि विप्रसुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये” ॥ इति
चाभिधाय दासी दासमिति वचनद्वयाभिधानात् । तथा
विष्णुधर्मोत्तरेऽग्निपुराणे च । “यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो

मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥
 अत्र सप्तमस्य पितृपक्षत्वात् । “यद्या तु दिवसैर्मासः कथितो
 वादरायणैः” इत्यनेन त्रिंशता तिथिभिः पक्षत्वात् सप्तमस्य
 पञ्चमत्वाच्च । तदर्थे तत्र स्मृतस्य । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र चयं कुर्यात् वज्रयित्वा स्मृता-
 हनि ॥ अमावास्यां क्षयी यस्य प्रेतपक्षेऽथा पुनः । सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । इति शङ्कोतेन
 प्रत्याब्धिकं पार्वणविधिना कर्त्तव्यम् । न तु मलमासभाद्र-
 कृष्णपक्षस्मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि पार्वणं तस्य
 प्रेतपक्षस्मृतत्वाभावात् किन्त्येकोद्दिष्टम् अत्र पार्वणो विधिः
 पार्वणैतिकर्त्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति न व्यवह्यमानप्रभृतयः
 तन्न पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य स्मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो
 विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । “अपुत्रा ये स्मृताः केचित्”
 इत्यत्र पार्वणनिषेधानुपपत्त्या कर्षूसमन्वितमित्यत्र षट्पुरुष-
 निषेधेन च त्रैपुरुषिकत्वलाभाच्च । तस्माच्चैपुरुषिकं युक्त-
 मिति । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्या-
 ब्धिकं पार्वणविधिर्नैव । “अपुत्रा ये स्मृताः केचित् स्त्रियो वा
 पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
 इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपदानात् सपुत्राणां
 पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातृप्रभृतिवयदैवतं कार्यम् ।
 मातृ पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्य-
 न्वष्टकायां तथा दर्शनात् । अत्रावसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
 विधानात् छन्दोगैरपि मातादिव्रिकाणां श्राद्धं कार्यम् । “न
 योपिङ्गः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशेषतः प्रतिप्रसवात् एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च माता-
 पित्रोरिव । तथा हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनम् । “सपिण्डीकर-

णादूर्ध्वं पितोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य भ्रातृमातृणामेको-
 द्विष्टं सदैव तु ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । पितृव्यादि-
 समभिव्याहारात् अत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परानि-
 पातः । अवानुज्ञाग्रहणाभिलापस्तु । अद्येत्यादि पितु-
 रमावस्याक्षयनिमित्तक-पार्वणविधिक-सांवत्सरिक-आहार्यम् ।
 अमुकगवस्य पितुरमुकदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामु-
 कदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वण-
 विधिकसांवत्सरिकआह्वे कर्त्तव्ये पुरुरवोमाद्रवसोर्विश्वेपां
 देवानां पार्वणविधिकआह्वं दर्भमयव्राह्मणयोरहं करिष्ये ।
 एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवञ्च सप्तमस्य पितृपक्षत्वादश्वयुक्कृष्ण-
 पक्षौयआह्वं मलमासे न कार्यम् ।

अथ।श्वयुक्कृष्णपक्षआह्वम् । ब्रह्मपुराणम् । “अश्वयुक्-
 कृष्णपक्षे तु आह्वं कुर्याद्दिने दिने । त्रिभागहीन पक्ष वा
 त्रिभागन्वर्द्धमेव वा” ॥ दिनपदं तिथिपर तत्तत्कर्मनिमित्त-
 पौर्णमास्यन्तर्द्धादिद्वादशमाससम्बन्धित्वात् तिथिष्वान्द्रमसं
 दिनमित्यादिप्रागुक्तत्वाच्च । अर्द्धमेवेति अर्द्धं कुर्यादेव इति
 नियमश्रुतेरर्द्धस्यावश्यकत्वम् । तच्च त्रिभागस्यैव अर्द्धत्वे सम्भवति
 न तु पक्षस्य तथात्वे त्रिभागकरणे अर्द्धमेवेति नियमानुपपत्तेः ।
 त्रयाणां पूरणो भागस्त्रिभागस्त्रिभागहीनः पूर्वत्रिभागहीनः
 त्रिभागः परस्त्रिभागः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्तरा-
 दयनात् आह्वे श्रेष्ठ स्याद्विष्णायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
 प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेष-
 यतः । पञ्चम्यूर्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं मतोऽप्यति । मघायुक्ता न
 तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी” । एवञ्च प्रतिपदादिपञ्चदशक
 षष्ठादिदशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादित्रिकतिथिस्वरू-
 पकल्पचतुष्टयविधानात् । प्रागुक्तनागरखण्डे यत्सकृच्छ्राह्वविधानं

महासुने । तन्तमच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसम्प्रदानकमेव दानम् । “विष्णोः
गङ्गप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्” ॥ इत्यादिना “क्षीर-
पल्लवसयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् । दत्त्वा वै देवदेवाय
वाणिमेधफलं भवेत्” ॥ इत्यन्तेन तत्तत्फलं तत्तद्दानमभि-
धायोक्तम् । “सकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥ धर्म-
वाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं
ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥
पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्धां प्रतीच्छते
दत्तमकामिनः हिजोत्तमैः” ॥ इति वामनपुराणवचने सार्ध-
कालिकमित्यनेन मन्त्रमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम् ।

अथ महादानलक्षणम् । मत्स्यपुराणे । “अथातः संप्रव-
क्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्” । इत्यभिधाय । “आद्यन्तु
सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् । हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं
तदनन्तरम् । कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् । हिरण्य-
कामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च । पञ्चलाङ्गलकक्षैव धरादानं
तथैव च । हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमचस्तिरथस्तथा । द्वादशं
विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् । सप्तसागरदानञ्च रत्न-
धेनुस्तथैव च । महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः” ॥
अत्र सामान्यलक्षणं सूत्रजपाङ्गकदान महादानम् । विना-
यकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गक वा । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्मा-
श्रुतेशानवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूक्तानि तथैव चैवामनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम्” इत्यादिना
सूत्रजपहोमाङ्गयोश्च विधिः प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधाना-

न्युद्दिश्योक्तो न तु महादानत्वेन उद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
श्रयत्वम् । न तु कुण्डमण्डपेतिकर्तव्यतायोगित्वं जिक्ननीय-
लक्षणमचलमठदानेऽपि गतत्वात् । एवञ्च “कनकाश्वतिला-
नागादासौरधमहीगृहाः । कन्या च कपिला धेनुर्महादा-
नानि वै दश” । इति कूर्मपुराणोक्तं महादानपदं गौणम् ।
अन्यथा महाशक्तिकल्पनापत्तेः । कनकादि साधारणानुगतै-
करूपाभावाच्च । न वैपरीत्यम् ।

अथ मलमासकर्तव्यव्रतम् । चातुर्मास्यव्रतमापादाद्युल्ले-
खेन विहितं यत् तदप्यारब्धं मलमासे कार्यम् । आपादादि
प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन निरवकाशात् । “यद्या तु दिवसैर्मासः
कथितो वादरायणैः” इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एक-
मासत्वाभिधानाच्च । यच्च “संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन
तिष्ठति” । इत्यादौ माघाद्यनुलिखित संवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् । “क्वचित्तयोदशमासाः संवत्सरः”
इति श्रुतेः । यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्म-
लमासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रमावृततीयाव्रते शिवर-
हस्यम् । “मासे मलिन्नुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” । उद-
यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्वनिरुक्त-
काश्यपवचनात् । जैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रता-
दिकन्तु सावकाशत्वान्मलमासे न कार्यम् । प्रकृत एव जैष्ठादौ
कर्तव्यमिति ।

अथ पितृपक्षमृतक्रिया । हेमाद्रिकालमाधवीयसंप्रयो-
नगिरखण्डम् । “आपाद्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्ये दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं
यावत् वृक्षाः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभो वाय नभस्यो वा मल-

तत् कन्यास्थरविनिमित्तकम् । “अनेन विधिना आहं त्रिरष्ट-
 स्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भहृदस्थेऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयैकवाक्यत्वात् । तत्रैव आषाढीयपञ्चम-
 पक्षसम्बन्धे पतीव प्राशस्त्यं तथा चादिपुराणम् । “पक्षा-
 न्तरेऽपि कन्यास्थे रवी आहं प्रशस्यते । कन्यां गते पञ्चमे
 तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥ न तु पञ्चमपक्षेऽपि सकृद्विधानम् ।
 तथात्वे अर्द्धमेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गः । अत्र त्रिभागादिकल्पः
 शक्त्यपेक्षया । अन्यथा सम्भवति लघुपाथे गुरुपाथत्वेनानु-
 ष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् पक्षादिविधेः । न च तत एव
 फलभूमाः एका देया तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् कल्पा
 इति वाच्यं नित्यत्वादिति आहचिन्तामणिः । तन्न नित्यत्वेऽपि
 सन्ध्यावन्दने सूर्योपस्थानमुपक्रम्य कात्यायनः । “तदसयुक्त-
 पार्णिवी एकपादर्द्धपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि उडु-
 बाहुरथापि वा” ॥ अत्र च गुरुलघुप्रयत्नसाध्यानां कथं
 विकल्प इत्याह स एव । “यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि
 मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥
 नित्येऽप्यायास-बाहुल्यादुपात्तदुरितक्षयाणामानुषङ्गिक-फला-
 नाञ्च भूयस्त्वसम्भवादिति भावः । तद्वदत्रापि तारतम्येन
 फलभूम्नः कल्पनीयत्वम् । न तु शक्त्यपेक्षया । तथात्वे
 “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्त्तते । न साम्प्रयायिकं
 तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इत्यनेन शक्तस्य होनकल्पकरणे
 फलानुदयः स्यात् । यत्तु “आहवेपु विपश्चानां जलाग्निभृगु-
 पातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यान्तु कामिकी” ॥
 इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थदेवीपुराणवचनेन विशेषवि-
 धिमहिम्ना अर्थादन्येषां तत्र पूजानिषेधाच्चतुर्दशोदयर्जनमुक्तम् ।
 तच्चिन्त्यम् । न ह्येतद्वचनादन्येषां आहं निषिध्यते । परि-

संख्याप्रसङ्गात् किन्तु शस्त्रादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र आहं विधीयते । आहविवेकेऽपि ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां आहमभिधाय तदाश्विने “तर्पणीयाचतुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रिया.” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयमित्यन्तेनोक्तम् । इति निर्णयेऽपि । इदं हि वाक्यममावास्यान्तु कामिकीत्युपसंहाराच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतानां नित्यतां विधत्ते न त्वशस्त्रहतानां आहमपि निषेधति । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम् । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहं प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा.” इति मनूतसामान्यकृष्णपक्षचतुर्दशीनिषेधोऽपि नात्र सम्बध्यते । अश्वयुक्कृष्णपक्षीयविशेषविधौ दिने दिने इति वीप्साया चतुर्दश्याः आहविविषयत्वेन द्वागालिङ्गनात् । अन्यथा वीप्सां विहाय दिन इत्येव विदध्यात् । तेनैव सहात्करणभङ्गात् । अन्यथा दिन इत्यपि व्यर्थं स्यात् । प्रकरणभेदाच्च । तथा च मीमांसासूत्रम् । “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति पाद्यात्यनिर्णयानृतकालमाधवीययोरेतस्यायभूल कार्णाजिनिवचनम् । “नभस्यस्यापरे पक्षे आहं कुर्याद्दिने दिने । नैव गन्दादिवर्जं स्यान्नैव वर्ज्यां चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण । अतएव वृद्धद्राजमार्त्तण्डे मत्स्यपुराणवचनम् । “कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेन विधानेन आहं तत्र विधीयते” ॥ इति न चैतल्लक्ष्मोधराद्यनिष्ठितत्वादमूलमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं युक्तम् । भोजदेवल्लिखनादेवास्य समूलत्वात् । न च लक्ष्मोधरेणाप्येतन्निर्मूलमिति लिखितम् । एतेन आहाय प्राप्तसामान्यकृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं न त्वश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेन निमित्तान्तरमित्यपि निरस्तम् । ब्रह्मपुराणे

प्रकरणभेदात् सामान्यकृष्णपक्षाश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धयोरकरणे
 निन्दाद्वयग्रवणाच्च । अन्यथा एकत्रोभयमभिधाय एकैव निन्दा
 विधीयते । एतेनैव “ऊर्ध्वचतुर्थीयदङः सम्पद्यते” इति
 कात्यायनवचनात् यत् सकृत्करणं तत्पक्षचतुष्टयावरुद्धाश्विना-
 परपक्षेतरापरपक्षविषयम् । सामान्यविशेषन्यायादुक्तम् ।
 तद्धेयम् । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय
 इत्यत्रापि तक्रावरुद्धकौण्डिन्याय दधिवन्निमित्तान्तरेऽपि का-
 श्वनादि न देयं स्यात् । अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाष्टमौ त्रयोदश्यो-
 चतुर्थ्यष्टका मघात्रयोदशौ श्राद्धान्तरनिमित्तत्वेन भवन्मतेऽपि
 प्राप्तत्वात् । तदितरदिनेष्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं
 स्यात् । न च दिने दिने इति वीप्स्येति न तथेति वाच्यम्
 अत्रापि “मासि मासि वीग्नम्” इति श्रुतेः । वो युष्माकं
 पितृणामिति शेषः । तस्मात् प्रकरणभेदेन निमित्तभेदादेक-
 त्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षे विधिद्वयप्रवृत्तिः । पक्षचतुष्टयान्यतम-
 करणे तन्त्रादेव सिद्धिः । एतदकरणेऽपि सामान्यमामविहितं
 भवत्येवेति । अत्रैककल्पाश्रयणे तदनिर्वाहे सति कल्पा-
 न्तराश्रयणम् । त्रीद्वियववदुदितद्योमवध । इति यदुक्तं तदपि
 चिन्त्यम् । कल्पचतुष्टयविधानेनारम्भान्तरसम्भवात् । अन्य-
 यैकादशे द्वादशे पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेरेकादशेऽष्टि
 नामकरणे पारथ्ये तत्र राजादिकृतविघ्ने द्वादशाहेऽपि तत्-
 करणं स्यात् । तथा द्वादशाहे मपिष्टने पारथ्ये एकद्वित्रयादि-
 मासिके कृतेऽनन्तरं विघ्ने तदानीं तत्कल्पासमापनात् भवन्मते
 च कल्पान्तराकरणे पित्रादीनां प्रेतत्वपरोक्षारो न स्यादिति ।
 किम्येकं कर्म यवेनारभ्य वैकल्पिकेन त्रीद्विणा न समाप्यते
 इति दृष्टान्तार्थः । तथैकग्रिन् कर्म्ये पारथ्ये तत्र विघ्ने
 अनन्तरदिने सन्ध्यायम्दमादिवत् किमिति न क्रियते । इति

चेन्न । एकतिथ्यकरणे प्रतितिथिकर्तव्यकल्पसमापनाभावात्
 अत्र कल्पान्तरीक्तो युक्तः । सन्ध्यावन्दने तु कल्पान्तराभावान्न
 तथेति । इत्यक्षारव्यकल्पेऽप्यशक्ता अन्येन कार्यः । तथा च
 याज्ञवल्काः । “जिह्वा त्यजेयुर्निलाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मिणाम्” ॥ विद्याधर-
 धृतम् । “तौर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धे
 दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ तिथिविशेषे अमा-
 वास्यायाम् । स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
 सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मातृपुराणे ।
 “सप्तम्यां निशि संक्रान्त्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे जन्म-
 दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ श्राद्धे अमावास्याश्राद्ध-
 भिक्षे । “नीलपण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु
 दोषदानेन पितॄणाममृणी भवेत्” ॥ इति मातृपुराणे । प्रति-
 प्रसवमाह स्मृतिः । “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥ रविमंक्रान्ति-
 वारोऽपि न दोषस्तिलतर्पणे” ॥ स्कन्दपुराणे । “तीर्थमात्रे
 तु कर्तव्यं तर्पणं सतिनीदकैः । अन्यथा तर्पयेद्यस्तु विष्टायं
 स कर्मिर्भवेत् ॥ विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्” ॥
 स्मृतिः । निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं
 तद्ववेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्” ॥ एतच्च तीर्थव्यतिरिक्तजले
 “यो नित्यं तर्पयेत्तीर्थे पितॄन् कृणुतिलोदकैः । सवन्धान्
 मोचयित्वा तु स्वयं ब्रह्मपुरं व्रजेत्” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
 उक्तस्कन्दपुराणोक्तवचनाच्च । सवत्सरप्रदोषे । “अमावास्यास्तु
 कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात्
 षोडशपिण्डकम्” ॥ इति वायुपुराणोक्तव्ययोगस्थितितत्त्वे-
 ऽनुसन्धेयः । भृगुः । “दृष्टिग्राहं तथा सोमसग्न्याधेयं महालयं

राजाभिषेकं काश्यप न कुर्याद्भानुलहिते" । इद्विद्याहमिति सावकाशहृद्विद्याहविषयम् । निरवकाशस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् ।

अथामावस्या । कुयुमिः । "संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न कुर्यादिन्दुसंचये" ॥ संवत्सरप्रदीपस्मृतिरक्षाकरयोः । "एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्चाहं तदादौ स्यान्न परत्र भलिस्तुचे" ॥ यत्तु "जातकर्मणि यत् आहं दर्शश्चाहं तथैव च । मलमासेऽपि तत् कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥ इति व्यासवचनं तत् पिण्डपिष्टयज्ञाख्यशास्त्रपरम् । समाप्तौ पिष्टसोमकाचित्यभिधाय तमतिक्रम्य तु रविरित्यनेन मलमासाभिधायकेन मलमासप्राप्तपिष्टयज्ञैकमूलत्वात् । न पार्वणशास्त्रपरम् । "असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा" ॥ इति लघुहारातवचने मासिकं पूर्वमित्यभिधानेन सपिण्डीकरणात् परं मासिकं कृत्वा पक्षीय-पार्वणं निवर्त्तते इत्यवगतेः । प्रथमाब्दिकात् पूर्वं मासिकमिति समयप्रकाशव्याख्यानेऽपि तथैवार्थः । अन्यथा पूर्वमासिकवत् परमासिकदर्शश्चाहस्यापि करणे पूर्वपदवैयर्थ्यपत्तेः । "सपिण्डीकरणादूहं यत् किञ्चित् आहिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्भलिस्तुचे" इति वचनान्तरेण प्रतिषेधाच्च । अथ वा व्यासवचनं भानुलहितक्षयमासाभिप्रायम् । तयोरपि पूर्वलिखितकाठकण्ठेन मलमासप्रयोगात् । तयोर्दिःकार्तिकत्वाद्यभावात् । "तत्र यदि हितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्" । इत्यस्याविषयत्वम् । मुष्यमलमासे आयाटादेर्दित्वात् । तत्सम्भवः । एतेनापरेपिति इत्या कुयुमिवचने "तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न

कुर्यादिन्दुसंक्षये” । इति पठित्वा व्यासवचनविरोधात् न कुर्यान्नोपातिष्ठते इति काश्मीरपाठो ज्यायानिति हेमाद्रिणाभिहितं यत् तद्वैयम् । समयप्रकाशकतापि । अमावास्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि तत्र न मासिकम् इत्यभिधाय पूर्वोक्तकुथमिवचनं साधकत्वेनाभिहितं यत्तदपि वैयम् । तद्वचने अमावास्यामृतस्येति विशेषतोऽभिधानात् । न च “अष्टमम्बुघट दद्यात् अन्नक्षामिषकं बुधम् । संवत्सरे विष्टु-
हेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम्” । इति कुयुमिवधनान्तराभिहितप्रेतमासिकवृद्धिनिषेधार्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तत्परत्वे प्रमाणाभावात् । किन्तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिः पिष्टमासिकन्तु नास्तीति वचनयोरर्थः । पूर्वलिखितहारौतवचनार्थ-
समः । यत्तु तस्मिंस्त्रयोदशं आहमिति पठितम् अमावास्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्यादन्यत्र तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिरिति । न चामावास्यायां पार्वणनिषेध इति वाच्यं पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यात्वाच्चतुर्दशत्वानुपपत्तेः । पर्वचाग्रयणन्त्येति अमावास्यानिमित्तकस्य प्रतिप्रसवाच्च । इति जीमूतवाहनव्याख्यातं तदपि चिन्त्यम् । अमावास्यामृतस्येतिविशेषाभावेन तदर्थकल्पने प्रमाणाभावात् । अमावास्यापार्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यात्वाच्चतुर्दशत्वानुपपत्त्यभिधानञ्च न सङ्गच्छते । यतो भवन्मतेऽपि एकद्वित्रयादि मासिकानन्तरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः । अथ तत्र वत्सरापेक्षया पणपूरणन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् “अनेन विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् । द्विचतुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने” । इति देवत्ववचनेन संवत्सरे प्रतिमासं आहविधानात् तदपेक्षया अमावास्या आहस्यापि तस्याया-
ञ्चतुर्दशत्वमिति । इन्दुसंक्षय इत्यभिधानादपि तन्निमित्तक

प्रशस्त्याहमेवावगम्यते । न प्रेत्याहमिति पर्वचाययणन्त-
येति । अत्र साग्निमात्रकर्त्तव्याग्रयणमाहचर्यात् पर्वपटं
दर्शयागपरम् । पिण्डपितृयज्ञपरश्च । न पार्वण्याहपरम् ।
तस्य कृष्णपञ्चनिमित्तकत्वेन पर्वनिमित्तत्वाभावात् । पूर्वोक्त-
तत्त्वाहप्रतिषेधकनानावचनविरोधाच्च । अतएव सुन्यन्तरै-
र्नानादेशोयसप्रहकृद्भिरप्यमावास्याभृतस्यैव विशेषो नाभि-
हितः । आहविवेककृद्भिरपि मलमासे पार्वणाभावो बहुप्रव-
न्धेरुक्तः ।

अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः । लघुहारीतः ।
“प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या प्रेतक्रिया बुधैः । कचिन्नयो-
दशेऽपि स्यादायं सुक्ता तु वत्सरम्” । प्रत्याब्दिकौ या प्रेत-
क्रिया सा द्वादशे मासि कार्या इत्युत्सर्गः । अत्र प्रेतपदं
प्रसूतमात्रपरम् । कचिन्मलमासे पतिते त्रयोदशेऽपि मासे
कार्याः । आद्यं सांवत्सरिकं द्वादश एव मलमासेऽपि कार्यं
नलोकादशमासाभ्यन्तरे मलमासेऽपि तथात्वे द्वादशे मासि
भृततिथ्यनाभात् । सपिण्डनानुपपत्तेः । अतएव द्वैतनिर्णये
एतद्विषये विष्णुधर्मोत्तरेण त्रयोदशे मासिकस्याहमुक्तम् । यथा
“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे
मासि कार्या प्रेतस्य वार्षिकी” । सत्यव्रतेनापि । “संवत्स-
रस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशं आहं
कार्यं तदधिकं भवेत्” । लघुहारीतः । “असंक्रान्तेऽपि
कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डौ-
करणन्तथा” । असंक्रान्ते रवौ मलमासे इत्यर्थः । आब्दिकं
प्रथमं तच्च न्यूनाब्दिकं सपिण्डौकरणस्य पृथङ्निर्देशात् ।
ततश्च “गर्भे वार्हुषिकृत्ये च भृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डौ-
करणे चैव नाधिमास प्रचक्षते” । इति यत् पुनःसपिण्डौ-

करणमभिहितं तन्मलमासेऽपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्त-
सपिण्डोकरणापकर्षार्थम् ।

अथ सपिण्डनापकर्षविचारः । अत्र केचित् । “यद-
हर्वा वृद्धिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण । “प्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि आदानि षोडश । यथा कालन्तु कार्याणि नान्यथा
मुच्यते ततः” । इति लघुहारीतवचनादन्यथानुपपद्यमान-
वृद्धार्थमेवापकर्षो बोध्यते । गर्भाधानादि संस्कारा अन्नप्राश-
नान्ता निरवकाशाः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ।
इत्यनेन तुल्यन्यायात्तन्मध्ये करणेऽप्यन्यथोपपन्ना इति । न
चैव चूडाकरणादीनामपि तुल्यन्यायतयानुष्ठाने यदहर्वेति
निर्विषय स्यादिति वाच्यम् । अधिमासके यात्रां विवाहं
चूडा तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशे-
षेज्याम् इत्यादौ निरवकाशत्वेन संस्कारमात्रस्य कर्तव्यतायां
चूडाकरणादीनां शृङ्गग्राहिकतया निषेधावगमात् । “ऋचै-
कमन्दिरमतो यदि जीवमान् शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च
सिद्धे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा क्षीरादिकर्मगमना-
गमनञ्च धीरैः” । इत्यादौ सर्वत्र कालाशीचे चूडाकरणादीनां
विशेषतो निषेधावगमाच्च । अन्नप्राशनान्तस्य काप्यनुष्ठेष्टात्
नानास्मृतीनां मूलभूततत्त्वदवन्नानाश्रुतीनां कल्पनायाश्च
गौरवात् । कालाशीचे चूडादि न कार्यमिति । नैमित्ति-
कानि काम्यानीत्यस्यापवादकचूडादौ निषेधः । तथा च
महागुरो प्रेतोभूते किं सपिण्डनमपकर्षणीयम् । किं वा
चूडादेः स्वकालवाधेन कालान्तरे तत्करणायम् इत्याकाङ्क्षायां
यदहर्वेति वचनं सविषयमेव कुतो निर्विषयता । न चाकृत-
सपिण्डनस्य वृद्धिग्राह्यभावात् तत्पूर्वपाद्यः “ब्राह्मणादिहते

चादिपदस्य प्रकारार्थत्वात् निष्क्रमणादावपि कर्तव्यता नाम-
 कर्मणः पृथगुपादानधेयर्थापत्तेः । इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
 निरस्ताम् एवं “अनाग्रमौ न तिष्ठेत्तु क्षणमात्रमपि द्विजः” ।
 अथ “आग्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तोदते त्वसौ । जपे होमे
 तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नासौ फलमवाप्नोति
 कुर्याणोऽप्याग्रमाच्युतः” ॥ इति दक्षवचनादपि आत्मविदा-
 ष्ठार्यमपकर्षो युक्तः । कन्याया अनाभ एव यथा कथञ्चित्
 स्थितिरुक्ता पैठोनभिना । यथा “अनाभे चैव कन्यायाः
 स्नातकयतमाचरेत्” । भविष्ये । “चत्वारिंशदक्षराणां साष्टा-
 नाञ्च परे यदि । स्त्रिया विमुच्यते कश्चित् स तु रण्डाग्रमौ
 मतः ॥ अष्टचत्वारिंशदष्टं वयो यावत् पूर्यते । पुत्रभार्या-
 विमुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारिता” ॥

अथ सत्रासनिषेधविचारः । तत्राग्रमानाह पराशरभाष्ये
 ब्रह्मपुराणम् । “चत्वार आग्रमासैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयो मताः ॥ क्षत्रियस्यापि
 कथिता आग्रमास्तत्र एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाग्रम-
 द्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितम्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” ॥
 क्षणमुत्सवरूपम् । यत्तु “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयोवर्णा
 द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति
 कात्यायनेनोक्तं तद्युगभेदादविरुद्धम् । प्रव्रज्यावसिताः प्रव्रज्या-
 च्युताः । अतएव “अश्वमेधं गधालम्भं सत्रासं पलपेटकम् ।
 देवरेण सुतीत्यन्ति क्लीं पञ्च विवर्जयेत्” ॥ इति क्लीं
 सत्रासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयमिति । एवञ्च “आत्मन्यग्नौ नू
 समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात्” इति मनुवचनस्य “ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वाथ वैश्योऽपि प्रव्रजेद् गृहात्” । इति विश्वरूप-
 लिखितस्य च युगभेदादविरोधे सम्भवति शूलपाणेर्याज्ञवल्कर-

टौ कायां शेषवचनानाकराभिधानं हेयम् । तत्कृतप्रायश्चित्त-
विषेकधृतपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधः स्यात् । मिताचरा-
यान्तु । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः अग्रजन्मन एवाधिकारो
न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु चैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ।
त्रयाणां वर्णानां वेदानधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-
वचनात् द्विजातिमात्रस्यावृत्तिरिति लिखितम् ।

अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम् । प्रचेताः । “प्रेतमासस्य
यः पक्षस्तृतीयो प्रतिवत्सरम् । यावत् स्मरति पौत्रोऽपि एक-
मुद्दिश्य दापयेत्” ॥ प्रेतमासस्य मृतमासस्य एकमुद्दिश्येति
अवशात् अमावास्यामृतस्यापि पौत्रादिना पार्वणं न कर्त्तव्यम् ।
तथा चापस्तम्बः । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरु-
षाश्च ये । तेषामपि च द्वयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
अतएव जावालेन प्रत्याब्धिकम् श्रीरसचेव्रजाभ्यामेव पार्वणं
कर्त्तव्यमेव । यथा “श्रीरसचेव्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन च ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥

अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्धिकं कर्त्तव्यम् । “मलि-
श्लुचेऽपि सप्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि । कृनाभिधेयो मासो-
ऽसौ कथं कुर्यात्तदाब्धिकम् ॥ यस्मिन्नाश्रिते भानौ विपत्तिः
स्यात् द्विजन्मनः । तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः”
इति व्यासवचनान्मलमासमृतस्य सीरेणेव प्रत्याब्धिकं सदा
कर्त्तव्यमिति समयप्रकाशकम् । तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या तुलादिपट्के
यदि मलमासस्तदा मृतस्याब्दान्तरे कदाचिमृताहामासी
आहलीपापक्षेयः । किन्तु व्यासवचनं तन्मासस्य पुनर्मल-
मासत्वे तत्रैव आहं नीत्तर इति विधायकम् । “मलमास-
मृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्त्तव्यं
नान्येषान्तु कदाचन” । इति कालमाधवीयधृतपैठीनसि-

ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव
 ददात्यसौ” । इति परिगणितनिमित्तव्यतिरेकेण चकरणात्
 वृद्ध्यादस्य का गतिरिति वाच्यम् । “न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः
 सपिण्डनविधिः क्वचित् । वृद्ध्यादस्य लोपः स्यादुभयोरपि
 पक्षयोः” । इति वक्षोप एव न चाङ्गवाधात् संस्काराणां वैगुण्य-
 मिति वाच्यं तत्तदेवाङ्गबोधकविधीनां तदितरपरत्वादिति ।
 अन्यथा गर्भाधानादि निमित्तत्वेनाप्यपकर्षे महाविप्लवापत्तेः ।
 इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । “सपिण्डौकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भ-
 वेत् । वृद्धौष्टापूर्त्तयोग्यस्तु गृहस्यय ततो भवेत्” । इति
 मत्स्यपुराणवचनान्महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म न युज्यते इति
 वचनाच्च महागुरुप्रेतीभावमात्रे वृद्धिकर्मनधिकारात् निरव-
 काशहृदयर्थं मेवापकर्षो युक्तः । न च नैमित्तिकानीत्यादि
 दत्तवचनात् प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । तस्य कालाशुद्धेः प्रति-
 प्रसवरूपत्वात् । न च महागुरुप्रेतीभावस्य कालाशुद्धित्वम् ।
 “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहन्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं नवा-
 पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” । इति तस्मिंश्चित्तदेवौपुराणवच-
 नेन देहाशुद्धाभिधानात् । अतएव बलिवैश्वदेवाग्न्याधाना-
 रम्भे प्रतिप्रसवमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । बलिकर्मं प्रक्रम्य
 “एतद्गृहपती प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशात्
 आद्यात् सद्योजागरणादिकम्” । एतद्वलिकर्मं तद्युगनद्ध-
 वाहित्वात् वैश्वदेवस्यापि ग्रहणम् । एकादशाद्यात् एकाद-
 शाहक्रियमाणात् । जागरणादिकम् अग्न्याधानाङ्गम् । वस्तु-
 तस्तु कालाशौचन्तु तदेव यत् सर्वान् पुरुषान् प्रति समानम् ।
 यथा मलमासादि अन्यथा दशाहाशौचस्यापि कालाशौचत्वे
 तत्रापि नैमित्तिकानीतिवचनात् पुंसवनादि स्यात् । यदप्य-
 भिहितं न तत् पूर्वमित्यनेन केवलं वैश्वदेवाग्न्याधानसहित-

वैश्वदेवो महागुरुनिपाते हृदिश्राद्धं विना करणीयौ । तथा गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ताः कर्तव्या इति तदपि न समीचीनम् । यथा यावद्वचनं हि वाचनिकम् इति न्यायात्तत्र तथास्तु । अत्र तु तथाविधवचनाभावात् कथं हृदिश्राद्धं विना अन्नप्राशनान्तकर्मसिद्धिः । अतएव निर्णयामृते अन्नप्राशनाद्यर्थः सपिण्डीकरणापकर्ष इत्यभिहितम् । एतेन यदप्युक्तं गर्भाधानादिनिमित्तेनाप्यपकर्षं महाविप्रवापत्तेरिति तदपि पित्त्यम् । यतो यत्र गर्भाधाने हृदिश्राद्धमपि तत्र सुतरामपकर्षव्यवहारः । यत्र तु कुन्दोगानां नास्ति हृदिश्राद्धं तत्रापि हृदिश्राद्धाभावे नैव न व्यवह्रियते इति किन्तु तत्राप्यपकर्षो युज्यते । गर्भाधानस्य हृदिरूपत्वादिति । ननु निष्क्रमणाद्यन्नप्राशनयोः कथं हृदिश्राद्धमिति चेत् निष्क्रमणस्य गोभिर्बलेनोक्तत्वात् । सर्वाण्येवान्वाहार्यवस्तौत्यनेन तत्र हृदिश्राद्धसिद्धेः । अन्नप्राशने च शौनकः । “अथ पुण्येऽङ्गि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्” ॥ मत्स्यपुराणे । “अन्नप्राये च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देवहृद्यजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तोर्ययात्रा हृषोत्सर्गे हृदिश्राद्धं प्रकल्पयेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे कृत्यचिन्तामणौ च । “सुतोत्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्यं व्रते चैव नाग्निं पुंसवने तथा ॥ पाणिषद्दे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः । एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्यस्य विधीयते” ॥ एतेन “नाम कर्माणि वासानां चूडाकर्मादिके तथा” । इति विष्णुपुराणवचने चूडाकर्मादिक इत्यादिपदात् उपनयनपरिग्रहः । तेन चूडाकरणात् प्राक् निष्क्रमणाद्यन्नप्राशनयोराभ्युदयिकं न कार्यम् । नामकरणे तु विशेषोपदेशादेव कर्तव्यता । न

वचनैकमूलत्वात् । एवञ्च “जातकर्मणि यत् आहं नवआहं
तथैव च । प्रतिसंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् । प्रति-
संवत्सरं आहमशौचात् पतितश्च यत् । मलमासेऽपि तत्कार्य-
मिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति वाचस्पतिमिश्रधृतमेतद्विषयं
बोध्यम् । जनाभिधेयमिति जनमभिधेयं यस्य तत्तथा इति ।
तद्विनामकत्ववद्वाक्येयम् । “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं
मया । तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वं बुभुक्षया” ॥

इति वन्द्यघट्टीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
मलमासतत्त्वं सम्पूर्णम् ।

संस्कारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् । संस्कारतत्त्वं
तत्प्रौढ्यै वक्ति गौरधुनन्दनः । अथ संस्काराः । तत्र द्वा रीतः ।
“गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति
फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोप-
घातः पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन
द्वितीय प्राश्ननेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थे स्नापनेन पञ्चमम्
एतेरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति” । गर्भाधानवत्
गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादिना । उपेत स्त्रिय-
मुपगतः । ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं गर्भं
सन्दधाति संजनयति पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं
पुत्रं विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापना-
ङ्गकसौमन्तोन्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं
गर्भस्यस्याश्रयसंस्कारद्वारैरेऽपत्यसंस्काराः । उपघातः पापसंहः
पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः । उपपातकः । जातिभ्रशकरसङ्करी-
करणापात्र-करण-मस्तिनीकरणरूपपापपञ्चकसंक्रान्त इति ।
ज्ञानश्चात्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः । अत्र दृष्टान्तमा-
हाङ्गिराः । “चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्म-
स्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” । संस्काराणां नित्य-
त्वात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि
तत्कृमात्” ।

अथ अग्निस्थापनम् । अत्राग्निसाध्यसंस्कारे छन्दोगानां

तद्विधिमाह गोभिलः । “अनुगुप्ता चप आहृत्य प्रागुदक् प्रवनं
 देश समं वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य
 उदीचींश्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचींस्तिम्न उल्लिख्याभ्युच्चयेत्
 लक्षणावृद्धेऽपि सर्वत्रेति” । अनुगुप्ता आच्छादिताः । पतिता-
 दिभिरदृष्टा इति यावत् । प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे
 गोभिलपुत्रः । “प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यथोत्तमम् ।
 पित्रं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठान्मभकं समम्” । यथोत्तम-
 मित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरदन्तोऽपि यशश्चब्दः गया-
 शिर इतिवत् । परिसमूह्य सर्वतः कुशैः पाश्चादिकमपसार्य
 उत्तरस्यान्दिशि सार्द्धहस्तोपरि चिपेत् । परिसमूह्य वितस्ति-
 वये उत्तरत उत्तरं करोतीति हरिशर्मेवचनात् । तत उप-
 लेपनं तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः । “इन्द्रेण वज्राभिहतः
 पुरा वृत्तो महासुरः । मेदसा तस्य सस्तिन्ना तदर्थमुपलेपयेत्”
 इति मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशेन तु मध्यांशे उदग्ग-
 तैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा “कुशैः संमार्जयेद्भूमिं
 शुद्धामादौ शुचिस्ततः । हस्तमात्रां चतुरस्रा गोमयेनोपले-
 पयेत्” इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्तेः ।
 प्राचीं प्रागताम् उदीचींश्च संहतां पश्चादिति । प्रागतायाः
 पश्चिमे भागे संलग्नामुदगयां मध्ये उदग्गतायाः प्राचीं प्राग-
 आस्तिस्ती रेखा उल्लिख्याभ्युच्चयेदिति । रेखाभ्य उत्थितमृत्ति-
 कोदरणपूर्वकमभ्युच्चयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युच्चयेदिति कात्या-
 यनसूत्रात् । उत्तरप्रचेपदेगमाह गृह्यासंग्रहः । “उत्तरं
 गृह्यरेखाभ्योऽरत्तिमात्रे निघापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां
 प्रागुदीचा दिशि स्मृतम्” इति । परिसमूहनादि परिषे-
 कान्तं कर्म लक्षणसंज्ञकम् । तस्य लक्षणस्यावृत्त प्रक्रिया
 सवेत्त यत्र यत्रान्निप्रणयनं तत्र तत्र वीध्या । रेखाप्रमाण-

माह कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “दक्षिणे प्राग्गतायास्तु
प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्नायोदौचौ तस्या एवं नवी-
त्तरम् । उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेयमात्रिकाः । सप्त-
सप्ताङ्गुलांस्यक्षा कुशेनैव । समुल्लिखेत्” । नरोत्तरं नवार्धकं
द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरैख्योरवशि-
ष्टास्तिष्ठः कुशेनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शाखा-
न्तरोक्तस्फाव्यावृत्तिः । रेखाणां देवतावर्णांश्चाह स्मृतिः ।
“प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया ह्याग्नेयौ चाप्युदग्गता । प्राजापत्या
तथा चैन्द्रो सोमी च प्राक्कृताः स्मृताः । पार्थिवौ पीतवर्णौ
स्यादाग्नेयौ लोहिता भवेत् । प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला
चैन्द्रौ प्रकीर्त्तिता । श्वेतवर्णेन सोमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्ष-
णम्” । अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह
गृह्यसंग्रहः । “सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाम्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” । मानकर्त्तार-
माह कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “मानक्रियायासुक्ता-
यामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद् यजमानः स्याद्विदुषामपि
निश्चयः” । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । “अङ्गुष्ठाङ्गुलि-
मानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत् पर्वग्रन्थिभिर्मि-
नुयात् सदा” । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानं यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “षट्भिस्तैर्भवेत् ज्यैष्ठं मध्यमं
सप्तभिर्यवैः । कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः” ।
तैः प्रक्रम्यमानयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु पार्श्वेन ।
“षड्यवाः पार्श्वसन्निताः” इति कात्यायनवचनात् । अग्नि-
स्थापनमन्त्रमाह गोभिलः । ओम् भूर्भूवः स्वरित्यभिमुख-
मग्निं प्रणयन्तीति । अग्निमभिमुखं होत्रभिमुखम् । प्रण-
यन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । प्राञ्चं नीत्वातल्यस्थापयन्तीति

हरिशर्मोद्धृतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्यासंघहे । “शुभं
पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरा-
वेण नवेनाभिसुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽग्नि-
शिरो सुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु” ।
एवञ्चाग्निं प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत
इति मन्त्रनिष्ठात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं
स्यात् । तान्त्रपात्रमप्याह देवीपुराणम् । “तान्त्रपात्रे शरावे
वा आनयित्वा हुताशनम् । अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-
सुखावहम्” इति । अत्रिरपि । “पादान्तरेण प्रिहिते
तान्त्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे ताट-
शेऽपि वा” ॥ यत्तु “शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वीरमुके-
ऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्” ॥
इति स्मृतिसागरोद्धृतवचनं तत् सुख्यकांस्यादिमये सद्भावे
निषेधकमिति राघवभट्टः । छन्दोगपरिशिष्टम् । “जातस्य
लक्ष्णं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च । आधाय समिधञ्चैव
ब्राह्मणमुपवेशयेत्” ॥ जातस्यारण्याद्युत्पन्नाग्नेः इति साग्नि-
कपरं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं कृष्यादमग्निं प्रहि-
णोमि दूरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाह इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
कृष्यादाशं मन्त्रनिष्ठात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्या प्रणीय
उक्तप्रकारेण स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले
हृद्यादि शङ्कया संस्तुताग्निरन्यत्रानीयते , तदा पुनर्भू-
मस्कारः कर्तव्यः । समूह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्याभ्यु-
क्षयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति गृह्यान्तरात् ।
समिध्य ज्वालयित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण
ब्राह्मणमुपवेशयेत् । समिधलक्ष्णं तत्रैव । “नाङ्गुष्ठादधिका
न्यूना समित्स्फुल्लतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न स

कौटो न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिकामोना न तथा स्याद्वि-
शाखिका । न सपत्ना न निर्धोर्था होमेषु च विजानता ॥
विशाखिका विविधशाखायुक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं
होता वा कृता कृतावेक्षणादिकर्मकरणाय ब्राह्मणमुपवेशयेत् ।
तदुक्तं गृह्यसंग्रहे । “द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति ॥ एकः कर्म-
नियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः । तृतीय प्रश्नकं ब्रूयात्ततः
कर्म समाचरेत्” ॥ प्रव्रते प्रकष्टव्रते । एतद्वचनहेतोर्यज्ञे पूर्ववचने-
नोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मनियुक्त आचार्य, स च
ब्रह्माङ्गके होमकर्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि
स्वयं प्रधानकर्माकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्त्रधारकः पुस्तक-
धारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि
होमारम्भात् पूर्वमानत्वर्थं यजमानेन स्वयं वरण कार्यम् ।
“दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमान प्रतोयात्”
इति हरिशर्मधृतकात्यायनसूत्रात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः ।
ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्बध्वयित्यादिक्रमदर्शनेनान्यथाका-
ङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम् ।
वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मणाय प्रेरणम् ।
तत्र च “सर्वत्र प्राक्षुखो दाता यद्दोता च उदक्षुखः” इति
वचनात् यजमानस्य प्राक्षुखत्वम् आचार्यादीनामुदक्षुखत्व
प्रतीयते वरणविधिमाह कात्यायनः । आसनमाहाय्योह “साधु-
भवानास्तामर्चयिष्यामि भवन्तम्” इति । आसनमाहाय्योनोय
मंम्याप्याह साधुभवानास्तामिति । साध्वह माम् इति प्रति-
वचनम् अर्चयिष्यामि भवन्तमिति पुनरुक्तेऽर्चयेति प्रतिवचन
सामर्थ्यादिति हरिशर्मो ।

अथ ब्रह्मास्थापनम् । तच्च ढोढकर्तृकमेव । अग्निमुप-
 समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्ये इति कात्यायनेनैककर्तृ-
 कत्वाभिधानात् । ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
 शाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ये
 तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखं तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकर्त्त-
 वया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमदेशं
 निरस्यति । निरस्तः परावसुः” इति । अप उपस्पृश्याथ
 ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदने सीदामीति अग्न्यभिमुखो
 वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्यवमानात् “भाषेत यज्ञ-
 संसिद्धिं नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा
 वैष्णवौमृचं यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात्
 यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्दोषं ब्रह्मत्वञ्चैतेन कल्पेन कृत्वमुत्तरा-
 सङ्गं सोदककण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्या-
 हृत्यान्यथा चेष्टेदिति” । अस्यार्थः । अग्रेण पूर्वदिशा प्रद-
 क्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भाना-
 स्तौर्योन्यञ्चेष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सुखन्धः । न तु निरस्यती-
 त्यनेन । अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मेत्यासनेन सुखन्धः
 उपवेशनात् पूर्वं तत्सुखन्धाभावात् अतो दर्भास्तरणान्तं याज-
 मानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तुरणात् पूर्वं वारिधारा-
 माह गृह्यासंग्रहः । “उदग्धारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षि-
 णम् । दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः” ॥ अत्र
 तु धारासहितमुदक्पात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृतिदक्षि-
 णदेशं गत्वाऽरविमादान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारा-
 दानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात्
 आस्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य
 उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानास्तृतात् दृष्टं

कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं दक्षिणपश्चिमदेशम् अन्वष्टमम्
उभयदिगष्टमभागं नैऋतमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन
प्रक्षिपतीति अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अथान-
न्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पिते उपविशति आवसोः सदने
सौदामौति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुर-
स्तादित्यादि आवसोः सदने सोदेत्यन्तं यजमानकर्तृकं सौदा-
मौति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पन कल्पनमेव
सौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रा-
न्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्ध्यर्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा
एतत् कुरु इत्यादि भाषेत अत्राप्ययज्ञियाम् असंस्कृतां वदेद्यदि
तदा वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसीत्यादि
नमो विष्णवे इति प्रकारव्रितयान्यतमप्रकार प्रायश्चित्तमिति ।
यद्युवेत्यशक्तौ उत्तरासङ्गमुत्तरीयं दर्भवटुं कुशमयब्राह्मणः ।
स चापरिमितकुशदलैर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रौ कृतान्
कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलैर्व्यवह्रियते तत्रापरि-
मितसख्यात्वमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याश्च
स्तम्बे दर्भवटी तथा । दर्भसख्या न विहिता विष्टरास्तरणे-
ष्वपि” इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्यथा शान्तिदोषिका-
याम् । “सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् । ओङ्कारे-
णैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्” ॥ कर्मोपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया “द्विरा-
वृत्याथ मध्ये वै अर्धवृत्यान्तदेशतः । अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः
म ब्रह्मअग्निसप्तकम्” इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रक्षा-
करे गृह्यासग्रहपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तकी ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्तृकपक्षे आवसोः सदने सौदा-

मौल्यस्य मन्त्रस्य ऊह प्रतिषेधोऽर्थः । स्वयञ्चेदुभयं
 कुर्यादिति छन्दोग-परिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत्
 स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात् कुशमयव्राह्मणादिप्रति-
 निधिना तदुपपत्तेः तनैव पूर्ववत्सर्त्तनेति भट्टभाष्यम् । अथेति
 विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानुपयोगक्रमेणान्तेरुत्तरतः
 उदगग्रान् पूर्वक्रमेणामाद्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति । अथानन्तर-
 मन्यद्वक्ष्यमाण कर्मं विष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
 छन्दोवत्सुत्राणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः । “प्राञ्चमुदगग्ने-
 रुदगग्रं समीपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” ॥
 इति भट्टभाष्ये धृतञ्च । “द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां
 यथाक्रमम् । सादयन् वीक्षणं कुर्यादद्विरभ्युक्ष्ण तथा” ॥
 छन्दागपरिशिष्टम् । “प्राञ्चस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव-
 सम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वान्निर्कर्मसु” ॥
 अथ यदि प्रकृतकर्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव समये चरुं
 अपयेत् । गोमिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथ चरुविधानम् । तत्र गोभिलः । “अथोदूषलमुपले-
 प्रत्वा सूर्यं च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ग्यं उपसादयति
 अथ हविर्निर्वहेदिति । व्रीहौन् यवान् वा कांस्येन चरु-
 स्थास्या वा अमुष्मैत्वायुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः
 सकृद्यजुषा द्विस्तृणीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो-
 क्षराभ्यां पाणिभ्यां त्रिफलोक्ततांस्तण्डुलांस्त्रिदेवताभ्यः प्रचा-
 लयेत् द्विर्मनुषेभ्यः सकृत् पितृभ्य इति पवित्रान्तर्हितास्त-
 ण्डुलानावपेत् कुशलशृतमिव स्थालोपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिण-
 मुदायुवन् शृतमभिघार्य उदगुदास्य प्रत्यभिघारयेदिति” ॥
 अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामो-

च्चारणं यथा स्यात्तथा असुप्सैत्वायुष्टं निर्वपामीत्यनेन उटू-
 खलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अत्रासुप्सा
 इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः । असा-
 विति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि “अदःपदं हि यद्रूपं
 यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियो-
 जयेत्” । अतोऽदःपद एव नामोच्ची न तु विरूपाक्षजपादा-
 विदमित्यादौ । एवञ्चाग्नये त्वायुष्टं निर्वपामीति सामगा-
 नाम् । यजुः प्रयोगो गोभिन्ने निर्वपमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिक-
 समन्त्रकप्रवृत्तौ प्रोक्षणे सामगेन न कार्ये । यजुः परिभाषा-
 माह जेमिनिः । “शेषे यजुःशब्द इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्र-
 जाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रस्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं
 तद् यजुरिति बहुदेवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वपः ।
 अत्रनिर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वपपरिमाणन्तु होम-
 संख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह कन्दोगपरिशिष्टम् । “देवता-
 माख्यया गृह्यनिर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरेव गृह्णी-
 याद्धोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र
 कौर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्” ।
 यद्यपि देवतासंख्ययेति वचनं चरुः समसनौयो य इत्युपक्रम्य
 पठितं तथाप्याकाङ्क्षायां लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरु-
 विधौ तु विद्याकरवाजपेयौ । यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव
 तदुपादानादि लोपः । यवानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण
 प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रमापितः
 पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति । अतएव यदा त्वान-
 स्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि
 समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । “घाते न्यूनं तथा क्षिप्ते
 साम्राख्ये भान्निके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-

साधकाः” । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्युने तत्-
 काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिन्सु
 मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह
 चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिर्थ्यगूर्ध्व-
 मिष्मात्रा दृढा नातिवृद्धमुखी । मृण्मथ्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली
 प्रशस्यते” । गर्भप्रस्तार दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली ओडु-
 म्बरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा “पयानुवृतसारसं
 ताम्रपात्रे न दुष्यति” इति स्मृतिसागरधृतवचनाच्च । अतएव
 सारदातिलके । “ततश्च संस्कृते वल्ली गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।
 मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके” । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्ड्योस्ताभ्यां सुपलं
 गृहीत्वा इति शेषः । वि.फनौक्तान् त्रिधा वितुषीकृतान्
 कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम्
 अन्तर्हितं व्यवहितं त्रेधा तान् । तेन चरुस्थाल्यामुत्तराय
 पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति
 कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्रूरं न मन्द-
 पक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा अपयेत् । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वशाखोक्तचरुः खिन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः
 शुभः । न चातिशिथिलः पाको न च वीतरसो भवेत्” ।
 वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणा-
 वर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्ध्वमीपन्निश्रयन् । शुमिश्रणे
 इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिधाय्येति स्फुटितम् । चरु-
 माज्यश्रवणाप्लाव्य उदगग्नोरुत्तरस्याम् उत्तार्य प्रत्यभिघारयेत्
 पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । वृषोत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं
 ज्वलदङ्गारेण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “अधि-
 शृतमवद्योत्य सुशृतञ्चाभिघारयेत् । घृतेन सेचयेत् पश्चात्

पुनरेवाभिधारयेत्” । मेक्षणादौनाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “इध्मजातीयमिध्माहप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । हतं वार्चश्च पृथ्व-
 प्रमवदानक्रियाक्षमम्” । इध्माहप्रमाणं प्रादेशदयमिध्मस्य
 प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदहं एवैव दर्शो विशेषस्तु महा-
 सुवे । “दर्शोद्वाङ्मुलपृथ्वया तुरीयेण तु मेक्षणम् । सुपलो-
 दृषले वार्चं स्वायते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्यं
 वैणवमेव च” । अत्र तिर्य्यगूर्ध्वत्वादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्ग-
 मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानं तदाह चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
 गोभिलः । “पश्चादग्नेर्भूमौ न्यक्षौ पाणौ प्रतिस्थाप्य” इति ।
 भूमेर्मज्जामह इति वस्वन्त रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति
 मन्त्रं वस्वन्तं विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणि कर्माणि
 धनमित्यन्तं जपेत् । विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे
 विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टं “दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभि-
 मुखमेव च । करं करेण कुर्वीत करेण न्यक्ष कर्मणः । कृत्वा-
 ग्न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ । प्रदक्षिणं तथा-
 सीनः कुर्यात् परिसमूहनम्” । करेणेति षष्ठ्यर्थे तृतीया ।
 दक्षिणहस्तमधीमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरि भावे
 न विपर्य्यस्तमात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अग्न्य-
 भिमुखौ नात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ न तु भूमिजपवद्व्यस्तौ सुसं-
 हतौ विस्तृतलग्नौ तथा चाग्नेः परिसमूहनं विक्षिप्तावयवानाम्
 एकोक्करणरूपं सुकरं स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायी ।
 एतेन च दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वेति भवदेवभट्टलिखनं
 निध्ममाणम् । इमं स्तोममर्हते इति वृत्रचेन परिसमूहेदिति
 सूत्रस्य भाष्यम् एतदनुसारादेशं ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजप-
 परिसमूहनादिति भवदेवभट्टवीरिखरोक्तं युक्तम् । भट्टभाष्ये

तु भूमिजपं वृत्रचेन परिसमूहनं कुर्यात् पश्चाद्ब्रह्मोपवेशन-
मिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तर चरुश्र-
पणमिच्छाम् ।

अथास्तरणम् । “अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परि-
स्तृणुयात् पुरस्तादक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं
पञ्चावृतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूलान्यच्छादयन्”
इति अस्यायः उपसमाधाय ज्वालयित्वा 'समस्तं सर्वतः पुर-
स्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं पञ्चावृतं वा
बहुल बहुलवृणकम् अयुग्मं युग्मभिन्नम् असंहतमसंलग्न पृथक्
पृथक् त्रिवृतं पञ्चावृतं वेत्यनेन अयुग्मे सिद्धे अयुग्ममित्यकावृत-
स्याप्राप्त्यर्थम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “सकृद्विवा प्रतिदिशं
प्रदक्षिणमग्निं परिस्तृणातीति” एवमेव भट्टनारायणचरणाः ।
तत्र सकृदावृतमशक्तविषयम् । “पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि
पश्चादावृताग्रैश्छादयन् परिस्तृणुयात्” । एवञ्च “प्रतिदिशं
दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाच्छाद्य तेषां
मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वस्तिकान् दद्यात्”
इति भवदेवमदः ।

अथ विंशतिकाष्टिकाः । गोभिलः । अथेधान् कल्पयेत्
खादिरान् पालासान् वेति” । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाण परिकौर्त्तितम् । एवंविधाः सुरे-
वेधसमिधः सर्वकर्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति
मनोपिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्त्रन्यासु विंशतिः” ॥
इति । विंशतिकाष्टिकारूपसमिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्त-
त्रैव “अङ्गहोमसमिधस्तत्र शोधन्याप्येषु कर्मसु । येषाञ्चेत-
दुपर्युक्त तेषु तत् सदृशेषु च ॥ अक्षमङ्गादिविपदिजनहोमा-
दिकर्मणि । होमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधो विधीयते” ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः तेषु अन्य-
सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमा याज्ञिक-
प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं
ह्वयन्त इति व्युत्पत्त्या सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परि-
समूहनवर्धिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये समिद्धवि-
स्कास्तन्त्रहोमाः यद्य सुखप्रसवार्थं शोष्यन्ती होमस्तेषु येषाञ्च
वैश्वदेव सायं प्रातर्होमादीनामेतदिध्यास्यं द्रव्यम् उपरि पश्चात्
अथ इध्मानुकल्पयेत् इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्र-
होमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति । अक्षभङ्गादिविपदि विवाहो-
त्तरगीभिलोक्तयानकालीनाक्षभङ्गादिविपन्निमित्तहोमो जल-
होमादिकर्मस्विति । “लीकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिप्तौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥ इत्याद्युक्त-
जलक्षिप्तादिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथाज्यसंस्कारः । गोभिलः । “वह्निःसु स्थालीपाक-
मासाद्य इध्ममग्नावाधायज्यं संस्कुरुते । आस्तौर्णकुशेषु चरुं
निधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम्” ॥ तथा
च कात्यायनः । “इध्मोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः” ।
आज्यमाह गृह्याष्टग्रहे । “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण
च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति च स्मृतम् ॥
घृतं वा यद्वि वा तैलं पयो वा दधिकावकम् । आज्यस्थाने
नियुक्तायमाज्यशब्दो विधीयते” ॥ एतद्वचनं यज्ञपाश्वीय-
मपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः । “ततः एव वह्निपः
प्रादेशमात्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धायाच्छिनत्ति न नखेन पवि-
त्रेस्थौ वैष्णव्यौ” इति । तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृत
तर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दलापेक्ष “न त्वनन्तर्गर्भिर्लं साग्र
कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च हुतं

चित्” ॥ इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं तथात्वे
 प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् अतएव कात्यायनोक्तेनैवान्य-
 स्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निर्दिष्टम् ।
 अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तर्गर्भं तदयुक्तम् अन्तर्गर्भ-
 शून्यमित्यर्थः । “अनन्तस्तरुणो यो तु कुशो प्रादेशसन्मितो ।
 अनसृच्छेदिनो साग्री तौ पवित्राभिधायकौ” ॥ इति शौनक-
 वचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
 मन्तर्धाय ब्रीह्यादिनान्तरा कृत्वा । गोभिलः । “अथैने
 अद्विरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूतेस्य” इति । एने पवित्रे ।
 सव्येन मूलप्रादेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुमृज्यात् विष्णोरिति
 मन्त्रेण । गोभिलः । “संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्रा-
 भ्याम् अङ्गुष्ठाभ्याश्चोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्प्रस्त्रिरुत्-
 पुनाति देवस्य त्वासवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा” इति सकृत् जुहुयात् द्विस्तूष्णीमिति ।
 संपूयप्रकृतमाज्यं “पवित्रमन्तराकृत्वा स्थास्यामाज्यं समावपेत्”
 इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । संपूय मच्चि-
 काद्यपनोयेति सरला उत्पुनात्यूर्ध्वं शोधयेत् । तत्प्रकार-
 माह उदगग्राभ्यामिति । अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणि-
 द्वयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंगुज्य प्रकृते पवित्रे प्राक्प्रः
 प्रागतं विरुत्पुनाति अग्नौ वारत्रयं घृतं निक्षिपति । तत्-
 प्रकारमाह मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । गोभिलः । “अथैने अद्वि-
 रभ्युक्ष्य अग्नावप्युत्सृजेदिति” । अपिरेवार्थे अथानन्तरमेवा-
 सुक्ष्म एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य । गोभिलः ।
 “अथैतदाज्यमधियित्य उदगुदासयेदेवमाज्यसंस्कारीऽपि भव-
 तोति” । पाज्यं तदुदृतपात्रम् अधियित्य अग्नेरुपरि कृत्य
 उदक् उत्तरतः उदासयेदक्षतारयेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तावैवार्थं

कल्प इति अत्र गर्भपात्रसंस्कारवत् सकृत् संस्कृताव्यपात्रे
यानि निःक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरी नास्तीत्याह गृह्या-
सप्तहः । “यथा सीमन्तिनौ नारो पूर्वगर्भेण संस्कृता ।
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधि चोदितः” ॥ आश्वलायन-
गृह्यपरिशिष्टम् । “सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयन-
संस्कारी गर्भपात्रसंस्कारः” । इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयो-
रयं गर्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्थिता इति कल्पतरुः ।
हारोतः । “सकृच्च संस्कृता नारो सीमन्तेन कुक्षिस्थः । यं यं
गर्भं प्रक्षयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्” इति । गोभिन्नः । “पूर्व-
माज्यमपरस्यालौपाकः” । इति । अत्र पूर्वापरदेवे स्थित्याज्य-
स्यालौपाकयोस्तथा व्यपदेशः तेन तौ पूर्वापरयोः स्याम्यो तत्र
प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्यामासादनं ततः कर्मकाले सोऽप्युप्याम्यैः
पथात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “दात्रम्योरन्तरा चाज्य-

मार्जनं कुशैः कार्यम् । घृतादिलेपवतास्तूप्येन धारिणा
 प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु
 प्रतापनं दर्भैः सम्मार्जनमभ्युच्चयम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो
 निधानञ्च कुर्यात् तथा च कात्यायनः । “स्रुवं प्रतप्य दर्भैः
 संमृज्याभ्युच्च पुनः प्रतप्य निदध्यात्” इति श्रान्यादिसंस्कारं
 चारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्माणाप्येतत् प्रकरणे
 सकृच्चिर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुनांस्यङ्गा
 शङ्खमुद्रया धार्यः स्रुवः “पञ्चाङ्गुलान् वह्निस्यङ्गा धारयेच्छङ्ख-
 मुद्रया” इति वचनात् । पाण्याहुतौ तु गोभिलः । “उत्ताने-
 नैव हस्तेन द्वाङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संदताङ्गुलिपाणिस्तु
 वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः । “पाण्या-
 हुतिर्द्वादशपर्वपूरिकाकंशादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन
 तीर्थेन च ह्यते हविः स्वगारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके” ॥
 अशक्तौ तु स्मृतिः । “आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहवि-
 र्वलीन् । प्राणाहृतिवलिञ्चैव मृद गात्रविशोधनौम्” ॥ का-
 त्यायनः । “यो नर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यह्नारिणि च मानवः ।
 सन्दाग्निरासयावो च दरिद्रश्च स जायते ॥ तस्मात् समिद्धे
 होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः श्रिय-
 मात्यन्तिकीं तथा ॥ जुहपथ हुतो चैव पाणिर्घृपस्फुरदारुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमन न कुर्याद्वाजनादिना ॥ सुष्ठेनैव धमेदग्निं
 सुष्वादेरपोऽध्यजायते” ॥ नाग्निं सुष्ठेनेति च यत् लौकिके
 योजयन्ति तत् । हि यस्मात् सुखात् सुष्ठपठितमन्त्रात् एष
 मरुतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन
 लौकिक इति श्रोताग्निमित्रपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् ।
 जुहपथ हुते चैवेत्यनेनोपक्रमवचनेन सरिक्तयमाणसंस्कृताग्न्यो-
 रेव पाणिर्घृपादिनिषेधसुष्ठेन सुष्ठधमनस्य विहितत्वात् तद-

व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधारणविधेरीचित्यात् आहि-
तत्वस्यानुपस्थितेश्च एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु अग्निस्तु नाम-
धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने नाम-
करणाद्यर्थमग्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तत्र । स्वेऽग्नावन्यहोमः स्या-
दिति तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्वीयाग्नौ तत्करण-
निषेधात् लौकिकाग्न्यन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं न तु
तदग्नेः संस्कारान्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपाटकमिति । गोभिलः ।
“अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं
अदितेऽनुमन्यस्वेति उदकाञ्जलिं सिधेत् अनुमतं अनुमन्यस्वेति
पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः देवसवितः प्रसुवेति प्रद-
क्षिणमग्निं पर्युच्चेत् सकृच्चिर्वा पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नति-
पर्युक्षणहोमौयमिति अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य
परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान् एकौकृत्य दक्षिणजान्वक्तो मूमि-
गतदक्षिणजानुः दक्षिणेनाग्निम् अग्नेर्दक्षिणे अदितेऽनुमन्य-
स्वेति मन्त्रेण उदकाञ्जलिं प्रागतं सिधेत् अनुमत इत्यादिना ।
अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिधेत् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति आदिनाऽग्ने-
रुत्तरतः प्रागतं सिधेत् । देवसवितः प्रसुवयन्नमित्यादिना
प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्यात्तथा उदकाञ्जलिना सिधेत् वेष्टयेत्
त्रिवेति फलभूमायै तत्र मन्त्रस्त्रिधोऽर्थः । मुख्यो गुणा-
वृत्तेर्युक्तत्वात् पर्युक्षणान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदु-
टकधारादिष्वादिरेष्यन्तो भवन्तीति अतियुवन् अस्तद्वयं मियो-
कुर्वन् होमौय होतव्य पर्युक्षन् तज्जनेन स्पृशयन्" इति ।
वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थप्रपाठकोऽयमथ मन्त्राष्टिकायः
गोभिलः । “वैरूपाक्षः पुरस्तादहोमानामिति" । विरूपाक्ष-
शब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः श्रीभूर्भुवः स्वरोमित्यादिको

मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तनित्यनैमित्तिकानां पुर-
स्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पर्युटासमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।
विरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ॥ क्षिप्रहोमेषु
अब्रह्मकेषु सायं प्रातः शोष्यन्तो होमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोम-
मर्हते इत्यादि मन्त्रं करणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरू-
पाक्षप्रदटौ च त्यजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः ।
“कास्येषु च प्रपदः तपश्च तेजस्येत्यादिकः । च एवार्थे तत्र
विरूपाक्षजपात् पूर्वे तत् पाठमाह स एव । तपश्च तेजस्येत्यादि
जपित्वा प्राणानायस्य तस्मिन्ना वैरूपाक्षमाहत्तो ऋमेत् । तपश्च
तेजस्येत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कश्चिदर्थं साधयितु-
कामस्तस्मिन्नास्तुत्रायन् विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत् । अथ
यदि कास्यकर्मणि कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरम् इति
भवदेवभट्टः । नित्यनैमित्तिकयोर्नास्य पाठः । ततः सर्वकर्म-
साधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वक्ष्येर्नामानि गृह्यासंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु सासतो नाम
गर्भाधाने विधायते ॥ पुंसवने चन्द्रमाय शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
मौमन्ते महानो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥ नाम्नि स्यात्
पाथिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामा च चूडायां
व्रतादिषु समुद्रवः । गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते ॥ वैश्वानरो विमर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः । गोदाने
गोदानाप्यमंस्कारे । “चतुर्थांस्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथा-
परं” । अपर धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुयैव पाकयज्ञे
तु माहमः । नक्षहोमे तु षष्टिः प्यात् कीटिहोमे हुताशनः ॥
पूर्वाहुत्यां ऋहो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पोटिके वलदयैव

क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृत-
भक्षणे । आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे
पाकाङ्गकहोमे हवोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । पौष्टिके दुर्गो-
त्सवाङ्गहोमादौ ततश्चासुककर्मणि अग्ने त्वमसुकनामासि इति
नाम कृत्वा “पिङ्गभ्रूश्मशुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः । छागस्थः
साक्षसूत्रोगिः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” । इत्यादित्यपुराणोयं
ध्यानं कृत्वा अमुकाग्ने इहागच्छेत्यावाह्यामुकाग्नये नम इति
पूजयेत् । “संपूजयेत्ततो वक्त्रिं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात्” इति
मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशेषमाह गोभिलः । “पर्यु-
क्ष्यस्थालीपाके आज्यमानौयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते”
इति अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युक्ष्य । स्थालीपाके चरौ । आज्यं
प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहृत्यावदाय । होतुमेवोपक्रमते
आरभते । उपघातमिति हिंसार्थाच्चैककर्मकादित्यनेन ततो-
यन्तोपपदेन न मासिङ्गम् एवकारकरणमुपघातहोमे अभिघा-
रणक्षताद्यङ्गप्रतिषेधार्थम् । होतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उप-
घातहोमलक्षणमाह गृह्यासंग्रहे । “पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव
तु यद्विः । ह्रयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते । यद्यु-
पघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
नाज्यभागी नस्विष्टिक्तत्” । बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-
होम एव । “चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्” इति
परिशिष्टप्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तूष्णीं
समित्प्रक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “समिधादिषु होमेषु
मन्त्रदैवतयजिता । पुरस्ताधोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धयेत्” ।
स्मृतिः । “मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विधत्तः । स्वाहा-
वसाने जुहुयादयायन् वै मन्त्रदैवताम्” । स्वाहान्तमन्त्रे

स्वाहान्तरं नास्त्येति मरता । भट्टभाष्ये मन्त्रतन्त्रप्रकाशे
 च । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजा-
 यामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” । द्विठः स्वाहा
 इत्यागमविदः । गोभिलः । “प्राज्याहुतिप्राज्यमेव संस्कृ-
 त्योपघातं जुहुयान्प्राज्यभागी न स्थितिकृत् । प्राज्याहुतिप-
 नादेर्गो पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाध्याहुतिहोमः यथा पाणिपट्टणे
 तथा चूडाकर्मण्युपयने गोदाने” इति प्राज्यमेव यथोक्तेन
 विधिना संस्कृत्य उपघातं स्रुयेन्नोपहृत्य जुहुयात् प्राज्यमात्रक-
 होमेषु प्राज्यभागस्थितिकृतामतिदेगप्राप्तानां निषेधः एव-
 माज्यमात्रकहोमेषु हतिहोमादिषु अनादेर्गो यत्र पुंसवनगृह्णा-
 कर्म सोमस्तोत्रयमचूडाकरणादिषु पयादग्ने उदगघेषु दर्भ-
 चित्यादिनाऽङ्गपट्टणं प्राप्तं विगृह्यहोमो नोपदिष्टः तत्र
 प्रधानकर्मणोऽङ्गाभिमर्षणादेः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाध्याहु-
 तिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिस्रभिर्होमैः कार्यैः यथा पाणिपट्टण
 इति यथा पाणिपट्टणे महाध्याहुतिः पृथक् अनादाभिधत्तुर्थी-
 मिति गोभिलग्रन्थेन यथा पाणिपट्टणे चतस्रस्तथा चूडादिषु
 संस्कारद्वयेषु पूर्वं पयाचतस्रयतस्रः महाध्याहुत्याहुतयः
 स्वरिति । अहंज्ञानान्तरस्तु गोभिलेन महाध्याहुतिभिराज्येन
 जुहुयादिति श्रुत्याचोर्होमं पयाज्यहाध्याहुतिहोमः कर्तव्यो
 न तु पुर्यमिति । गोभिलः । “यद्यपि उपस्तोत्राभिधारितं जुहु-
 येदाज्यभागायैव प्रथमं जुहुयात् । यत्तुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
 यथावत्तन्तु भूगुणामन्त्रे स्वाहा इत्युत्तरतः सोमादिति दक्षि-
 षतः पाज्गो जुहुयादिति ध्रुवेन स्रुचिपटाज्य प्रथमं गृह्यते
 गद्व्यस्तोत्रं यद्विगृह्येत्तत्त्वा अनान्तरमाज्यं दीयते तदभिधारितं
 यदि तथाविधं होतुमिच्छेत्तदाज्यभागायैव प्रथमं जुहुयात् ।
 गृह्णा होतव्यं यमेव गृहीतं जुह्वा जुहोतीति गृह्णान्तरात्

सुवेण स्रुचि चतुर्द्धा गृहीतमाज्यम् । भृगूणां भृगुगोत्राणा-
मिति सरला । पञ्चार्घ्याणामिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवरा-
णामिति भट्टभाष्यम् । भृगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति
भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्य-
नेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राङ्मुखधारया जुहुयात् उत्तरमाग्रेयं
दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः” इति सांख्यायनसूत्रात् तथैव
दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः प्रकृतदेवता
चरुहोमानन्तरं स्विष्टिकृद्धोममाह गोभिलः । “अथ स्विष्टि-
कृत उपस्तौर्यारभ्योत्तरपूर्वाद्धात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभि-
धारयेत् यद्यवापञ्चावर्त्ती स्यात् द्विरुपस्तौर्यावदाय द्विरवघा-
रयेत् न प्रत्यनक्त्यवदानस्थान यातयामतायै अग्नये स्विष्टि-
कृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वाद्धे जुहुयात् मङ्गाव्याहृतिभिराज्येनाभि-
जुहुयात् । प्राक् स्विष्टिकृत आवापोगणेष्वेकं परिसमूहनम्
इधो वर्हिः पर्यञ्चणमाज्यभागे सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव
सौष्टिकृतं जुहोति हुत्वेतन्नेचणमनुहरेदिति । स्विष्टिकृदर्थं
स्रुचिघृतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वाद्धादौशानकोणरूपान्नेच-
णेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन
सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्विनिर्घेपः
पुनर्घृतेनाभिसेचनद्वयमिति । अत्र नेचणक्षतस्थानं घृतेन
प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयाम-
तायामपि न दीप इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्यनेन
द्रेशानकोणे जुहुयात् । ततो भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्मङ्गा-
व्याहृतिभिर्होमः । अस्य चरुहोमे पश्चादुद्देशान्न प्राकरण-
मिति । आ उष्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धो-
मात् प्राक् न तु पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वकृते यदि
चरुर्नष्टो दुष्टो वा तदाऽन्यः पाथः मुख्ये कृते यदि नागदुष्टो

स्यातां तदाज्येनैव स्विष्टिक्कडोम इति सरला । गणेषु एक-
दानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं 'परिसमूहनादि उपलक्षणत्वा-
दुदूखलमुपलाद्यपि एवं स्विष्टिक्कडोमोऽपि सकृदुपनक्षणेनैतत्
महाव्याहृत्यापीति सरला । अनुदरेत् अग्नौ क्षिपेत् एवमुक्त-
प्रकारेण यथाथर्थं समापयेत् ।

अथोदीच्यम् । अत्र गोभिलः । “समिधमाधायानुपयुज्य
तथैवोदकाञ्जलीन् सिञ्चेत् अन्नमंस्या” इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यममाधानार्थं
प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् तद्यथा
“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र
विज्ञेयाः स्तोपाणिग्रहणे यथा ॥ अथवा ज्ञातमित्येषा प्राजा-
पत्यापि बाहुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः” ॥ यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते
तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे तथा च
गोभिलः । “महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभियतुर्थीमिति” ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिव्यंस्ताभिस्तिसृभिस्तिस्र आहुतौः
भृभुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभियतुर्थी जुहुयात् अपि वा ।
अथवा पश्चात् यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्राजापतये
स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पत्रयवान् मुनिभिः स्मृतः
इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तम् । ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्ता-
त्मकमाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये
तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्क्षुब्ध अग्ने
त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं प्रक्षिप्य
“आज्यद्रव्यमनादेगे जुहोतिषु विधीयते” इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथा च गोभिलः । “आज्याहुतिष्वनादेगे पुरस्ताद्धोपरि-

एतच्च महाव्याहृतिर्होम इति” । एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृति-
भिर्हुत्वा अस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपायतस्त्र आहुतौ हुत्वा
तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समा-
पयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः । “समिधमाधायानु-
पय्युष्य यज्ञवास्तु करोति तत एव वह्निषः कुशमुष्टिमा-
दायाज्ये हविषि वाविरवदध्यादघ्राणि मध्यानि भूनानि अक्षं
रिहानाव्यन्तु वय इति । अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् ।
यः पशूनामित्यादि इत्येतद् यज्ञवास्तु इत्याचक्षत इति”
समिधादानानुपय्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् ।
यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । कथं करो-
तोत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव वह्निष आस्तुतकुशात्
कुशमुष्टिमादायाज्येऽवदध्यात् मज्जयेत् न चेदाव्यमवशिष्टं
हविषि चरावादध्यात् अघ्रादिप्रदेशम् अक्षमिति मन्त्रेण
स्थानमैदाम्मन्त्राहृतिः । अथानन्तरमेवामुक्षत एवं कुशमुष्टि-
मद्भिः प्रणीताद्भिरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् दाहयेत् यः पशूना-
मिति मन्त्रेण तत एव वह्निष इत्यारभ्य यदुक्तं तदयज्ञवास्त्विति
ब्रह्माः कथयन्ति । एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि
तद्व्यन्याग्रे एतत् कर्माप्राप्तावपि यज्ञो यस्मिन् वमतोति
च्युत्पत्तिप्रतिपादार्थसिद्ध्यर्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्तव्य-
मिति एवमेव भट्टभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां मृडो नामेति प्रागुक्त-
वचनात् मृडनामाममग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णां
वै नोपविश्य कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्णा-
हुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः । “ऐगान्वामाहरिद्वक्ष

सुचाग्रेण सुवेणवा । वन्दनं कारवेत्तेन शिरः कण्ठांगकेषु
 च ॥ कस्यपश्चेति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं
 प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या अहाणाश्च
 विसर्जनम् ॥ शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम् । तथा
 च गोभिस्तः । “अपहृत्ते कर्माणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” ।
 अपहृत्ते समाप्ते । गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “पर्युच्चणश्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति । अन्ते
 च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” ॥ गानं कुर्याद्वचस्त्रि-
 धेति वा पाठः । अवधारणमच्छिद्रावधारणम् । “अच्छिद्रमिति
 यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा ब्राह्ममग्नि-
 होमफलैः समम्” ॥ इति शातातपपराशरवचनात् । अव-
 धारणं तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः ।
 “हृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति सनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां
 वापि स याति नरकं भुवम्” ॥ इति नारदीयात् । अतएव
 भवदेवभहेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभिहितं न त्व-
 च्छिद्रावधारणात् परम् । होमदक्षिणा च स्वयं होतृपक्षे
 ब्रह्मणे देया । ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकौर्त्तता ।
 कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्शादियागसभिधाय पूर्णपात्रं
 दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
 छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं
 न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् यतः
 प्रधानकर्मादक्षिणां कर्मापदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमाने-
 तरहोतृपक्षे तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणा विशेषानुपादाने होम-
 दक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां यद्दीतव्या । स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे
 अन्यस्मै दद्यात् “विदध्याहोतृमन्यसेद्वाचणाद्देहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्” ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणं तु गृह्यासग्रहयज्ञपात्रपरि-
शिष्टप्रकाशयोः । “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु
पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयसुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे
तु छन्दोगपरिशिष्टम् । “यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन
जायते । नावराह्णं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” ॥
अवराह्णं न्यूनम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । ततः साङ्गतार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत्
“प्रसादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
स्त्रायादसु पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी छेपा विष्णोः संस्मर-
णाय वै” ॥ इति याज्ञवल्क्यात् । ततो “गच्छध्वममराः
सर्वे गृहीत्वार्घ्यां स्वमालयम् । संतुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं
सुपूजिताः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोद्येण विसर्जयेत् । अत्र
सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने गृह्याणामित्युपलक्षणम् । ततः
“प्रोयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जग-
त्तुष्टं प्रोषिते प्रोषितं जगत्” ॥ इति मत्स्यपुराणोऽयं पठेत्
इति सर्वहोमसाधारणेति कर्त्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वे यदि वाग्दानं क्रियते यदा
अयेत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणोऽप्यद्रस्यापतितस्याक्नोवस्या-
विवाहामुकगोत्रासुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति
पिता ब्रूयात् । अग्निं कालेऽग्निसाविध्ये स्नातः स्नाते
द्युरोगिणि “अथग्नेऽपतितेऽक्नोवे पिता कन्यां प्रदास्यति”
इति । पितुरसन्निधाने भ्रात्रादिभिरेवं प्रतिज्ञा कर्त्तव्या
तत्सन्निधाने तु पूर्वोक्तं वाच्यम् । पितुरभावे कर्त्तव्यं तस्यापि

ज्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तवान्ये चार्द्धके सिङ्गगे गुरो । वक्रि-
 जोषेऽष्टविगेऽङ्गि गुर्वादित्ये दग्गाङ्गिके ॥ पूर्णराशावनायाता-
 तिचारिगुरुवसरि । प्राग्गिगन्तृजोवस्व चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नोचस्येज्ये मन्त्रिमुचे । भानुसहितके मासि
 घये राहुयुते गुरो ॥ पोषादिकचतुर्भासे चरणाद्वितयर्षणे । एके-
 नाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनवये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे मङ्ग-
 ल्यानि जिजोषिषुः । विद्यारम्भकर्णवेधो चूडोपनयनोद्वहान् ॥
 तीर्थस्नानमनाहृतं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयन्नाष्ट
 पुरस्करणदोषण्ये ॥ प्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहदारम्भप्रवेगने । प्रतिहा-
 रम्भणे देवकूपादेवैर्जयन्ति च” ॥ चाग्रमायनः । “उदगयने चापू-
 र्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः” ।
 विवाहः सार्वकालिक इत्येके । चापूर्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे ।
 दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजबलभीमः । “यह-
 शुद्धिमद्गुणिं मासायनर्तुदिवसानाम् । चर्वाक् दशवर्षेभ्यो
 सुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयमद्भिरो
 वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कासदीपो न विद्यते ।
 मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा
 दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता । रेवत्युत्तररोहिणीशुभगिरा-
 मूलानुराधामघाहस्तस्वातिषु तौलिषष्ठमिथुनेषूद्यत्सु पाणि-
 ग्रहः । सप्ताष्टान्त्यवहिः शुभैरुदुपतावेकादशद्विविगे क्रूरे-
 स्त्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे” ॥ पारस्करः ।
 “कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु” । स्वाती
 शुभगिरसि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु नवस्त्रित्यर्थः ।
 एतद्वचनाच्चित्रश्रवणधनिष्ठशशिनोनक्षत्राणि लभ्यन्ते । “आद्ये
 मघाचतुर्भासे नैर्ऋतस्याद्य एव वा । रेवत्यन्ते चतुर्भासे
 विवाहः प्राणनाशकः” ॥ सप्तशलाकवेधमाह दीपिका ।

“क्षत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ । परिभ्रमन् ग्रहश्चेदेकरेखास्थौ
 वेधः सप्तशलाकजः । वैश्यस्य चतुर्थे अग्ने श्रवणादौ लिप्तिका-
 चतुष्टये च अभिजित् तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा” ॥
 अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह रोहिणीति नैतद्दर्शना-
 द्युतिवेधो निषिद्धः । “चन्द्रातिरिक्तखचरेयं द्रव वेधसम्भवः ।
 चिताभूमि तदा नारी भर्ता सङ्ग विशेदध्रुवम्” इति माण्डव्य-
 विरोधात् । दोषिकायां “कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने
 तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्वमृक्ष विवर्जयेत्” ॥ तद्रूपं
 दशयोगभङ्गमाह । “तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंशभैकादशाष्टा-
 दशविंशसख्याः । द्रष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च योगादमूषेदश-
 योगभङ्गः” ॥ राजमार्तण्डः । “दम्पत्यो दिनवाष्टराशिरहिते
 दारानुकूले रवी चन्द्रे चार्ककुजार्किशुकवियुते मध्येऽथ वा
 पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टिश्च रिक्तां तिथिं
 क्रुराहायनचैत्रषोषराहते लग्नाशके मानुषे । पापात् सप्तमगः
 शशौ यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथ वा । यत्नेनापि विवर्जये-
 न्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदी गृहे सुतवधः
 क्षौरे च रोगोद्धवो वैधव्यं विवहे व्रते च मरणं शूलश्च
 पुष्कर्मणि” ॥ अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह । “मूल-
 त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ तदौचितो वा । यामित्रवेधवि-
 हितानपद्याय दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते” ॥
 व्यासः । “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।
 शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्तातिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता
 कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनौ” ॥ स्वरोदये । “विनाडौवेधनक्षत्र-
 मश्विन्याद्रायुगोत्तरा-इन्द्रेन्द्र-मूलवारुण्यः । पूर्वभाद्रपदास्तथा
 याम्यसौम्यौ गुर्योनिचिन्नामित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा
 भाद्रा मध्यमाङ्गो व्यवस्थिता । क्षत्तिका रोहिणी सर्पो मघा

स्वातीविशाखके उत्तराश्रवणा पोष्ण पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ।
 प्राङ्नाद्या विध्यते भर्ता मध्यमाद्योभय तथा । पृष्ठनाडीष्यधे
 कन्या म्रियते नात्र सगयः । प्रमटं जन्मभ यस्य तस्य नाम-
 र्चनी वदेत् । इयोर्जन्मभयोर्वधे न कर्तव्य कदाचन । एक-
 राश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥ तद्यथा । “एकरागौ
 च दम्पत्यो, शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृती-
 येकादशे तथा” ॥ अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्र च ।
 “स्वपितृभ्य पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वह-
 नात्तेषा तदभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
 “कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मन । नामकर्मणि वान्ताना
 चूडाकर्मादिके तथा । सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुख पित्रगण पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विश्व
 पुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दीमुख कुर्यात् पितु-
 र्देशान्तरस्यत्वादित्ये अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दीमुखश्चाह
 कर्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाथे पातित्यादिना यादानधि-
 कारित्वे वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात् तेन स्वयं
 तदन्यो वा तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च याह कुर्यात् । एतत्
 प्रपञ्चित आहतस्वोद्वाहतस्त्वयो । विश्व । “व्रतयज्ञविवाहेषु
 याद्वे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु
 सूतकम् । आरम्भो वरण यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयी । नान्दी-
 याह विवाहादौ याद्वे पाकपरिष्किया” ॥ व्रतममावास्यादि
 आदिपदात् सायंप्रातर्होमपरिशिष्ट । “प्रवृत्त मलमासात्
 प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि तत्
 समाप्य न सगय” इति काठकगृह्यपरिशिष्टम् । आरब्ध
 विवाहादिक मलमासेऽपि कार्यम् अनारब्ध न कार्यम् ।
 “अधिमासके विवाह यात्रा चूडा तथोपनयनादि । न कुर्यान्न

सावकाशमङ्गल्यं न तु विशेषेज्यामिति” भीमपराक्रमात् ।
 अत्र विवाहादिकौत्तेन निरवकाशमपि निषेधार्थम् अन्यथा
 सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेर्वैयर्थ्यात् सावकाशश्च सम्भवत् का-
 लान्तरमतो निरवकाशस्याप्यनन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
 सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । आह जातक-
 नामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः
 काम्या इष्टौर्विवर्जयेत्” इति संस्कारा अन्नप्राशननिरक्रमणा-
 दय इति माधवाचार्यः । यत्तु “नामान्नप्राशनं चोड विवाहं
 मौष्णिवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्यं ह्यपविसर्जनम् ।
 अस्तं गते गुरो शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उपायनमुपारम्भं
 ब्रतानां नैव कारयेत्” इति गार्ग्यवचनं नामकरणादौनां
 वर्जनमुक्तं तन्नामकरणान्नप्राशनजातकर्माणामेकादशद्वादश-
 प्रधानकालाकृतानां यद्वागामिक्रियामुख्येत्यादिवचनात् । अ-
 न्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां
 वेदितव्यं तदाह स एव । “नामकर्म च जातञ्च यथाकालं
 समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥
 तथा गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि कार्याणि “गर्भ-
 वार्द्धपि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः” इति मनुवचनात् ।
 मत्स्यसूक्ते । “भूकम्पादेन दोषोऽव हृदि आह्वे कृते सति” ।
 एतदनन्तरं क्षीरं कर्त्तव्यम् । “आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
 दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमीक्षमथ दोषणेष्वपि क्षीर-
 मिष्टमग्निलेषु चोडुषु” इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तद-
 नन्तरं कृतोदत्तस्नाने जामातारि गृहप्राङ्गनमागते तस्य
 गन्धपुष्पादिवरणम् । दानवाचनाद्भारभणवरणप्रमाणेषु यज-
 मानं प्रतीयात्” इति हरिशर्मोद्धृतवचने वरणप्रदान-
 परिणयनशुचिपरिकर्माभिषेककर्माणि शुभदे तिथौ विलम्बे

न भवन्ति किनाल्पपुण्यानामिति दोषिकायाश्च वरणश्रुतेः ।
एतदनन्तरं वरकन्ययोः पुण्यमानाद्युत्सवेन साम्प्रत्याचरण-
रूपमुत्तचन्द्रिकामाह हरियगे । “आशीर्भिवर्द्धयित्वा तु
देवार्घ्यः क्षणमत्रधौत् । अनिरुहस्य दौर्ग्याग्या विवाहः
क्रियता विभो । जम्बूनमालिकां द्रष्टुं ग्रहा हि मम
जायते” । तस्माद् दारावस्तौ “जम्बूनमालिका कन्या वरयो-
र्मुखचन्द्रिका” । दक्षिणात्यास्तु “आसने गयने दाने भोजने
वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे च क्षुतं ममसु शोभनम्” । मत्स्य-
सूक्त “वनिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च
मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः” । स्त्रीणां ध्वनिः उलुबलुध्वनिः
गोत वा । मत्स्यपुराणम् । “मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्म-
घोषश्च गोतकम् । ऋद्धयर्था कारयेद्दिनमङ्गलविनाशनम्” ।

अथार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः । “आच्छाद्य
चार्चयित्वा च श्रुतशौलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया
ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः” । आच्छाद्य रक्तवासोभ्या कन्यां
शुक्लवासोभ्या वर परिधाय्य तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्यन्-
मिति न पुनर्दीयते । अर्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरश्च
गोमिलात्प्रकारादिना । तथा च चतुर्थप्रपाठके दशमका-
ण्डिकाया गोभिलः । उत्तरतो गां बध्वाऽवतिष्ठेत् अर्हणा
पुत्रवाससा इति अर्हणीयदेशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवौम् ।
पुत्रवाससेति मातारुद्राणामिति मन्त्रलिङ्गात् बध्वा उपस्थानं
कुर्यात् । तस्या एव गौरन्यस्या अश्ववणात् अर्हणा पुत्रवाससा
इति मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव । इदमह-
मिमा पद्या विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
जपेद् यत्रैवमर्हयन्तः स्युः । इदमहमिति प्रतिष्ठमान ऊर्ध्वं स्ति-
ष्ठन् जपेत् । जामाता यत्र देशे । एव जामात्रादिकं अर्हयन्तः

पूजयन्तः सम्रदाद्यादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्र-
 तिष्ठन् पठित्वा जामाता चामने उपविशति । अहंशप्रकार-
 माह न एव । “विष्टरपाद्याप्याचमनोयमधुपर्कान् एकैक-
 गृह्णिन्निर्वेदयेरपि” । विष्टरन्तु माहेदितयवामावर्त्त-
 मन्त्रिताधोमुपापा अमंय्यातदर्भाः । तथा च गृह्यामंषदः ।
 “ऊर्ध्वेर्गो भवेद् यद्वा मध्यकेगन्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 यद्वा वामावर्त्तन्तु विष्टरः” । इति छन्दोगपरिशिष्टम् । “दर्भ-
 मस्या न विदित्वा विष्टराभ्युत्तरयेत्पि” । एवञ्च “यस्यागद्वि-
 भवेद् यद्वा तदङ्गेन तु विष्टरः” । इति यदि समूहं तदा
 ग्राह्यस्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चवियतिसंख्या भवदेव-
 भद्रोक्ता मिरम्या । एवं विष्टरपद्धतं इत्याभ्यामपि यदुक्तं
 तदपि मिरम्यम् । “यद्योपदिग्यते कां कर्त्तुं न चोच्यते ।
 दक्षिणस्याय विष्टेयः कर्मणा पारगः करः” इति छन्दोगपरि-
 शिष्टात् । पाथ पादक्षान्नायसुदकम् । तथा चामरः ।
 “पाथ पादाय दारिणि । अथ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं कलम् ।
 माक्षतं सुमनोयुक्तसुदकं दधिमिश्रितम् । अथ्यं दधिमधु-
 भ्याश्च मधुपर्कं विधोयते” । इति महभाष्यधृतवचनात् ।
 आचमनोयमाचमनार्थसुदकम् । दधिमधुमाक्षेण मधुपर्क-
 मिधामं घृतामभवपरम् । तत्सम्भवे गोभिलः । मधुपर्कं
 दधिमधुघृत पिष्टितं कांस्यस्य कांस्येनेति । पूर्ववचने पाथा-
 नुवदेगात् काप्यपात्रं विनापि मधुपर्कं दीयते । तान् पञ्च
 विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकगः पत्येक विष्टिःप्रतिपादन-
 कालेऽर्हणकर्त्तारो निवेदयेरन् ज्ञापयेयुः । विष्टरादीनि निवे-
 दनीयानि । चिरुक्ता प्रतिगृह्यतामिति मज्जत् सर्वत्र वाक्य-
 शेषं कुर्यात् । पाथा इति अपसम्बन्धात् स्वीयबुद्धयमिति
 सरक्षा तत्र । बोधनविधौ तस्मान्ने च अप इति श्रुत्या पद्धये

तथा कल्पनानुपपत्तेः । “पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं तीर्थमेव
 तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्केनापि निवेदयेत्” इति कान्ति-
 कापुराणात् “पाद्यं पादाय वारिणि” इत्युक्तेः । अतएव भट्ट-
 भाष्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विवाहानन्तरमर्हणमुक्त्वा
 गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽध्यागमनमात्र एव
 वरार्हणमुक्तवान् । तत्रैक इत्यनेन बहुवाटिसम्मतत्वात् तत्-
 काले वरार्हणं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह । या ओषधौरित्य-
 दक्षं विष्टरमास्तौर्याप्युपविशति या ओषधौरित्यनया ऋचा ।
 उदक्ष मुदगग्रं विष्टरमास्तौर्यं उपविशति । पादयोरन्यमध-
 चास्तौर्यं उपरिपादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरना । भट्टभाष्ये ।
 ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रनिश्चयं प्रमाणशून्यम् । ततः
 पाद्यजलप्रेक्षणमाह स एव । यतो देवोवित्यपः प्रेक्षेत । यतो
 देवोरिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः ।
 “मथ पादमनेनिजे” इति मथ पादं प्रक्षालयेत् । “दक्षिण
 पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं प्रक्षालयेत् । तत्र जनाञ्जलि-
 निक्षेपं कुर्यात् एव दक्षिणेऽपि । गोभिलः । पूर्वमन्यमपर-
 मन्यमित्युभौ शेषेण पूर्वमन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्व-
 प्रक्षालनार्वाग्रजनाञ्जलिहृतेन उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
 गोभिलः । “अन्नस्य राष्ट्रिरसि” इति इत्यध्य प्रतिगृह्णीयात्
 कांस्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमव्यम् अन्नस्य राष्ट्रि-
 रसोति मन्त्रेणाञ्जलो गृह्णीत्वा शिरसि दद्यात् तथा च भट्ट-
 भाष्ये शुनपाणिधृतवचनात् । “कास्येन वार्हणोयस्य निनये-
 दध्यमञ्जलो” । गोभिलः । यशोऽमोत्याचमनोयमाचामेत् ।
 यशोऽसोति मन्त्रमुच्चार्य।चमनोयं जलमाचामेत् । तच्च सक-
 नान्त्रेण ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रि-
 याण्युपसृजेत् । गोभिलः । “यशसी यशोऽसोति सधुपर्कं

गृह्णीयात्” । यशसो यशोऽसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा
 “यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि
 धेहोति” त्रिःपिबेत् । तूष्णीं चतुर्थमिति मन्त्रं प्रतिपानं
 पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं
 पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत आचम्य गोमोक्षं कार-
 येत् । तथा च गोभिलः । आचान्तोदकाय गौरिति नापित-
 स्त्रिब्रूयात् । सुच गां वरुणपाशाद्विपन्तं मेऽभिधेहि इति तं
 जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिवतूदकं ब्रूयात् ।
 माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति” । आचान्तोदकाय कृताच-
 मनाय प्रकृतत्वाद्धराय । समस्यर्थे चतुर्थो तेन वरे आचान्ते
 नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति ब्रूयात् । एवं
 नापितेनाक्ते तं आवयति वरो सुच गामित्यादि । अत्र मेऽभिधे-
 ह्योति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेह्योति इत्येवप्रयोगः न तु निरा-
 काङ्क्षोकरणाय मोक्षये वन्धुरिति । अमुष्य इत्यनेन कन्यादातु-
 र्नाम निर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन यदभिधेह्योति
 अत्रेति पट न लिखितम् अमुष्येत्यनूहेन लिखितं कन्यादाना-
 नन्तरश्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्त लिखितं तद्धेतुः भट्ट-
 भाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्वेन कन्या-
 दानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वे-
 त्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः । “पुण्ये नक्षत्रे
 दारान् कुर्वीत” । पुण्ये दोषरहिते नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्त-
 प्रशस्ते रोहिण्यादौ सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारेण
 दारान् पत्नीं कुर्वीतेति । एवम् “उदगयने चापूर्यमाणे पक्षे
 पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति” तस्यैव सूत्रा-
 न्तरेण पुण्येऽहनीत्यनेनैव वारतिथिनक्षत्रयोगानां शुभसूचक-

त्वप्राप्तौ विवाहे पुण्ये नक्षत्रे इति पुनर्विधानमितरापेक्षया
 नक्षत्रस्य प्राधान्यं द्योतनार्थम् । अत्र च विवाहात् पूर्वं
 ज्ञातिकर्तृकसमन्वक्तृकन्याभिधेकरूपस्य ज्ञातिकर्मणो भट्ट-
 भाष्येण काव्यत्वाभिधानेन इदानीं तथा नाचरणात् तत्प्रमाणं
 न लिखितम् । कल्पतरुरन्नाकरयोगेष्टपरिशिष्टम् । “कन्यां
 वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते । प्रत्यङ्मुखं वरयन्ति प्रति
 गृह्णन्ति प्राङ्मुखः” ॥ वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति
 प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अतएव “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
 गृहीता च उदङ्मुखः । एष एव विधिर्दाने विवाहे च
 व्यतिक्रमः” ॥ इति प्रत्यङ्मुखः सम्प्रदाता प्रतिग्रहीता प्राङ्मुखः ।
 तथा च “प्राङ्मुखायाभिरुपाय वराय शुचिमन्त्रिणो । दद्यात्
 प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे क्षणमयुते” ॥ इति वचनाच्च । भव-
 देवौयमस्वन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम् ।
 “तुलापुरुषदाने च तथैव द्वाटकाचले । कन्यादाने तथोत्सर्गे
 कौर्त्तयेत् प्रवरादिकम्” ॥ हरिशर्मधृतम् आश्वलायनगृह्य-
 परिशिष्टम् । “शिवदत्तप्रपौत्रो ब्रह्मदत्तपौत्रो विष्णुदत्तपुत्रो
 यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्रप्रपौत्राय राममित्रपौत्राय विष्णु-
 मित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति” । सम्प्रदत्ता इत्यत्र
 दृष्टार्थत्वात् पुवचसां क्षप्रत्ययार्था विवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव-
 प्रयोगः । तथा च व्यासः । “नामगोत्रे समुच्चार्य प्रदद्यात्
 अद्वयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति” ॥
 स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति परगामिफले तु अहमस्मै
 ददानौति एवमाभाष्य दीयते इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्
 ददानौति वाच्यम् उभयपदिदाधातोः फलवत् कर्त्तव्यात्मने-
 पदम् अफलवत् कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः ।
 अतएव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरात्मनेपदस्मै इति समाख्या

सङ्गच्छते । ददानौत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता । अतएव
 सकृदाह ददानौति मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थ-
 प्रार्थनार्थत्वे तु सकृत्वाभिधानमप्रयोजकमिति । आद्यादौ
 फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः ।
 छन्दोगपरिशिष्टेऽहं पददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आद्ये
 “असुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराण-
 दर्शनात् । देय विशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र
 कन्या वरकुलयोः पाठकक्रमात् ऋष्यशृङ्गोक्तशब्दक्रमस्य बल-
 वत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः ।
 तथा च हेमाद्रिधृतम् ऋष्यशृङ्गवचनम् । “वरगोत्रं ससु-
 चार्यं प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान् कन्याया-
 र्थैव मेव हि” ॥ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टोक्तम् ।
 “नान्दोमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यसुच्चारये-
 दिद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव विरुच्चार्यं कन्या दद्याद्
 यथाविधि” ॥ नान्दोसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात्
 नान्दोमुखे पुत्राटिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु
 विवाहादेव पुत्रादिनाभविशेषज्ञापनाय । चरुवर्गं अन्यत्र
 प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय । नान्दोमुखपदस्य आद्यपरत्वे
 अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलापवाधापत्तेश्च । ज्योतिःसार-
 ममुच्ये । विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता ।
 विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिधातिनौ” ॥ अतएव
 महाभारते । “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् ।
 विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दौपमन्नं प्रतिश्रयम्” ॥ अभयदक्षिणाम्
 अभयदानम् । प्रतिश्रयः प्रवासितामाश्रयः । विवाहे रात्रौ
 दानान्तरमप्याह देवलः । “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्यय-
 हविषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ ग्रहादि-

दोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्तव्यम् । भग-
 वत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथा च भारते ।
 “चक्रुः सामर्ग्यमुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां दिजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्व-
 विद्वे जुहाव ग्रहशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांस-
 गुडमिश्रितान् । प्रादाद्धेनून् विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥
 ततो जोटकादिदोषे तत्तत् सूचनोपपापक्षयकाम इति वक्त-
 व्यम् । अतएव दीपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् ।
 संवर्तः । “तां दत्त्वा च पिता कन्या भूषणाच्छादनासनैः ।
 पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यसुखवहृत्तिषु” ॥ विष्णुपुराणम् ।
 “विशिष्टफलदा कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा” ॥ निष्का-
 माणां सुक्तिप्रतिकूलकामेन रक्षितानाम् । तेन विष्णुप्रोति-
 कामनया दानेन दोषः । “देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदन-
 तुष्टये” इति वामनपुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पितु-
 हे श्रेऽपि दानम् । तथा च विष्णुपुराणौघपितृगाथा । “रत्न-
 वस्त्रमहोयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो
 योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति” ॥ याज्ञवल्करः । “ब्राह्मो विवाह-
 आहूय दीयते शतयलंकृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुंरुपा-
 नेकविंशतिम् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
 सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च महात्मना” ॥ पुनाति
 पित्रादौन् पापात् नरकाच्च समुत्तरति पुत्रादौन् निष्पापान्
 जनयति पात्मानमपि निष्पाप करोति । सह धर्मं चरता-
 मिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते सकायः कः प्रजापतिदेवता-
 ऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । “आच्छाद्य चार्चयित्वा च
 श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मं प्रकी-
 र्त्तितः” । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या
 कृत्यस्युटो बहुलमिति स्युटासिद्धमिति ग्रहणपरं न तु भाव-

साधनं तद्यात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
 ग्रहणनिमित्तोभूत प्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्तृकत्वमाद्यानस्य
 स्थितादिपदाध्याहारेण वा व्यक्तम् । हरिवंशीयत्रिशेङ्गुपा-
 एयाने । “पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सदुर्मतिः । येन भार्या
 हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहात्
 पूर्वं कृतैत्यर्थः । एवं “पाणिग्रहिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ॥ इति मनुवचनं
 विवाहगतसंस्कारविशेषार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तम् । तथा च
 रत्नाकरः । “पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूताः”
 इति मनुः । “ज्ञातिभ्यो द्रविणं देत्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरी धर्म उच्यते” इति । कन्या-
 प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुलूकभट्टः । स्वाच्छन्यात्
 स्वेच्छया । दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः । “पिता पिता-
 महो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृ-
 तिस्यः परः परः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृता-
 हतौ । कामन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरं” तथेत्य-
 नेन नारदीक्ष मातामहाद्याः सूचिताः । तथा च नारदः ।
 “पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः । मातामहो
 मातुल्य सकुल्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सनाभयः” ।
 बान्धवः पितामहः याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । अत्र सकुल्य-
 मातामहयोर्नारदीक्ष क्रमो न ग्राह्यः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य
 बलवत्त्वात् । तस्यामित्यनेन मातुरुपस्थितत्वात् । सनाभय
 इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुल्य उच्यते । प्रकृतिस्यः पाति-
 त्वादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेषणस्पर्शेन ग्राह्य दारौतः ।
 “तस्मादङ्गिरसोऽप्य दद्यादात्मन्य चैति” । कालिकापुराणम् ।

“यस्य यद्दीयते वस्त्रमनद्वारादि किञ्चन । तेषां दैवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रीक्षणपूजनै” । सम्प्रदानार्चनमाह मनुः । “योऽर्चितं
 प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नर-
 कन्तु विपर्यये” । योऽर्चा पूर्वकमेव ददाति यद्य प्रतिग्रही-
 ताऽर्चा पूर्वकमेव दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः ।
 अनर्चितदानप्रतिग्रहे तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः । ततश्चा-
 र्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् पुरुषार्चापि प्रतीयते । अत-
 एव देवब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदान-
 करे जनपूर्वकं दानमाहापस्तस्यः । “सर्वाण्युदकपूर्वाणि
 दानानीति” । गोतमः । “अन्तर्जानुकरं कृत्वा सक्षुशन्तु
 तिलोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अहयान्वितः” ।
 कन्याया दैवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “कन्या-
 दामस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः” । प्राजापत्याः
 प्रजापतिदेवताकाः तथा “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमेः कृत्वा
 प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासौ द्विजोत्तमाः” ।
 करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदाहादित्यपुराणम् । “ओङ्कार-
 मुच्चरन् प्राचीं द्रविणं शतमुदनम् । गृहीयाद्दक्षिणे दस्ते
 तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्” । ओङ्कारस्य स्वीकारार्थत्वात् ते-
 नैवात्र ग्रहणमुक्तम् । तथा च ओमित्यभ्युपगमे इति शान्दिकाः
 स्वस्तीति दात्रभिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथा चामरः
 स्वस्त्याग्रौः क्षेमपुण्यादाविति” मार्कण्डेयपुराणम् । “दातुरि-
 ष्टमभिधायन् प्रतिगृह्णादलोलुपः” । विष्णुधर्मोत्तरे । “द्रव्यस्य
 नाम गृहीयाद्दानीति ततो वदेत् । तोय दद्यात्तथा दाता
 दाने विधिरयं स्मृतः । प्रतिग्रहीता सावित्री सर्वत्रैव च
 कीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् । समा-
 पन्नेततः पद्यात् कामश्रुत्या प्रतिग्रहम्” । व्यासः । “श्रद्धा-

युक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु
यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म-
सिध्यति मानवे । सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते” ।
सुवर्णं काञ्चनमात्रं नपुंसकनिर्देशात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः । “पाणिग्रहणे पुर-
स्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति” । पाणि-
ग्रहणे कर्त्तव्ये गृहसमीपदेश उपसमाहितः स्थण्डिले रेखादि
विरूपाक्षजपान्तं कर्म कृत्वा प्रकृतकर्मार्थं योजकनाम्नावाह-
नेन समाहितोऽग्निर्भवति । गोभिलः । “अथ जन्यानामेको
ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यती-
ऽग्नेर्नाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” । अग्निस्या-
पनानन्तरं वरस्य सहायाना मध्ये एकोऽगाधजलेन घटं पूर-
यित्वा गृहीतकुम्भो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं वेष्ट-
यित्वाऽग्निब्रह्मणोर्दक्षिणस्यान्दिशि उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” ।
अवपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः । “प्राजने-
नान्यः” इति । प्रतीदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः
प्रागन्योऽवतिष्ठते । गोभिलः “शमोपलाशमिश्रान् लाजाश-
तुरञ्जलिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पथादग्नेः” इति । शमो-
वृक्षपत्रमिश्रितान् चतुरञ्जलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः
पथात् सूर्पस्थान् स्थापयन्ति बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः ।
“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता धाना भृष्टा भवन्ति ते । भृष्टास्तु
ब्रीहयो लाजा घटोऽखण्डक उच्यते” । गोभिलः । तथा दृशत्
पुत्रश्च । दृशत् शिला पेषणाधाररूपा पुत्रः पेषणकरणरूप-
प्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयन्तोत्यर्थः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का माप्नुता
भवति । यस्याः कन्याया जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

पाणिप्रक्षालनं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारम्भदिने चारोद्धत्तमा-
नन्तरम् अधिधवाहृतमङ्गलोदकेः सा स्नाता भयति तथा प्राङ्-
तेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अङ्गन्तचित्तेतयर्चा । प्राङ्-
त्यक्षपमाह । “ईपक्षौतं मघं शुभं सुदगं यत्र धारितम् ।
प्राङ्गतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्” । ईपत् सूक्ष्मम् ।
न धारितं न परिद्वितम् एवभूतेन वस्त्रेण या अङ्गन्तदिति
मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतनिर्णयः । तेन
परिधापयेदित्यर्थः । एवञ्च परिधापनागुरोधेन वध्वा उत्थि-
तत्वं प्रतीयते । अतएव कटवर्द्धिपोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वर-
दक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरोयवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र
प्राङ्गतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् स्त्रीपरिधाने शुक्लमित्याविष-
क्षितम् । “धारयेदयं रक्तानि नारौ चेत् पतिसंयुता । विधवा
च न रक्तानि कुमारौ शुक्लवाससौ” इति मत्स्यपुराणात् । परि-
धानप्रकारमाह तुः गृहलिखितौ । “न नाभिं दर्शयेत् कुल-
वधूरागुल्फाभ्यां व्यासः परिदध्यात् न स्तनौ विहृतौ कुर्वीत्”
इति । वासो विन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः ।
रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः । “परिधत्तधत्तवाससेति प्राङ्गतां
यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद्गन्धर्वायेति” ।
प्राङ्गता यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् स्त्रीोत्तरीयपरि-
धानात् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिधृतवचनेन यथा
स्मृतिः । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
तथा सन्धार्यते यत्नाद्भुत्तराच्छादनं शुभम्” । न तु
यज्ञोपवीतिनीमित्यनेन स्त्रीणामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञो-
पवीतधारणमिति हरिश्चर्मोक्तिं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोप-
वीतधारणमुपपत्तेः सरलाभट्टभाष्ययोरप्येवम् । ततो वधू-
र्दक्षिणश्रवणं सृजेत् । “श्रुते निष्ठोपिते वान्ते परिधानेऽश्रु-

मोचने । कर्मस्थ एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिमुखौमानयन् जपेत् । सोमे-
ऽददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिलः । “पथादग्नेः संवैष्टितं कटमेवं जातोयं वान्यं पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत् । प्रमे पति-
यानः पत्याः कल्पतामिति” ॥ अग्नेः पथाद्दोरणरचितं कटं तज्जातोयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन प्रेरयन्तीं वधूं प्रमे पतियान इति वाचयेत् पतिः । स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्या इति बर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् । पूर्वकटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति । प्रमे इति मन्त्रं वाक्यात् लज्जया वाऽजपान्त्या वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव मन्त्रं प्रमे इति स्थाने प्रास्या इत्युहं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः समीपवचनः । तेन कटवर्हिषोः समीपदेशम् अन्तरालरूपं प्रापयेत् । पत्युर्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्वारब्धायाः पडाज्याहुतौर्जुहोति अग्नि-
रेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिरिति । अन्वारब्धाया इति कर्त्तरि क्तः । सप्तम्यर्थे षष्ठौ । तेन पत्युर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेना-
न्वारब्धायां संलग्नायां सत्याम् अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः पडाज्याहुतौर्जुहोति वरः महाव्याहृतिभिः पृथक्सप्तमस्ताभि-
श्चतुर्थी महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिः प्रत्येक-
माज्याहुतौर्जुह्यात् । हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत इति हवना-
नन्तरम् उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधूवरावुपतिष्ठतः । अंशस्पर्शनात् कन्यायाः होमानुकूलं चेष्टावत्त्वात् समानकर्तृकत्वेन क्त्वा । अनुष्टुप् पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्व-
ञ्जलिं गृहीत्वा । अनुष्टुप् षष्ठं लघोक्त्य परिक्रम्य गत्वा तेन कन्यायाः पथादङ्गना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत् । एषोऽञ्जलिः प्रहणपर्यन्तं

स्थायति एतेन कन्यायाः प्राप्नुष्वत्वमाप्नोति । ततश्चाञ्जल्या
 लभनान्तर पाणिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् ।
 तथा च महभाष्येन गृह्यान्तरम् । “हुत्वाज्यमथ जायाया-
 मन्वारभ्याञ्जलिम्पतिः । न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाणिग्रहो
 क्षपः” इति । “पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-
 माक्रामयेत् । अश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन पाणिग्रहो क्षपति
 इममश्मानमारोहा इति” । पूर्वदेशस्याया वध्वा एव माता
 तथैव भ्राता अन्धो वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्प-
 स्थान् गृह्णीत्वा वधू दृशत्पुत्र दक्षिणपदायेन क्रामयेत् ।
 तदाक्रामणकाले इममश्मानमारोहा इति । वरो जपेत् ।
 सकृत् सगृह्णीत लाजाञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावावपति तं
 सोपस्तौर्णाभिधारितमग्नी जुहोत्यवच्छिन्दत्यञ्जलिम् इयं
 नार्युपव्रते इति एकवारम् भविच्छेषेण सम्यग्गृह्णीतं लाजाञ्जलिं
 वध्वञ्जलो उपस्तौर्णाभिधारितमिति मिष्टये उपस्तरणाय वरो
 घृतसुव वध्वञ्जलो ददातीति । ततो वध्वा माताभ्राताऽन्यो
 वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपत्यभिधारणाय घृतसुवद्वय
 ददाति वरः” इति । चतुरावर्त्तपक्षे भृगुगोत्रो भार्गवप्रवर-
 शेत्तदा पञ्चावर्त्तीय उपस्तरणे घृतसुवद्वयमिति विशेषः ।
 एवमुपस्तौर्णाभिधारितं लाजाञ्जलिभेदमकुर्वतौ वरेण इय-
 मिति मन्त्रान्नादि यं नार्युपव्रते इति पठिते वधूः सुसमिद्धे-
 ऽग्नौ जुहुयात् । अर्यमणं नुदेव पूषणमित्युत्तरयोः । उत्तरयो-
 स्तथाविधयोर्लाजहोमयोः । अर्यमणं नुदेव पूषणं नुदेव-
 मित्ये तौ मन्त्रौ यथासख्यं नियोक्तव्यौ हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य
 प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्यला
 पितृभ्य इति” । हुते लाजाञ्जला मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा-
 पूर्वम् इत गतं तथैव परिक्रम्य वध्वाः पश्चिमेन प्रत्यावृत्य

प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा यातीति । मन्त्रलिङ्गाय कन्यना
 पितृभ्य इति मन्त्र पठन् मधूमग्नि परिणयति परिसर्वतो-
 भावेन नयेत् प्रदक्षिण कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरस्वायां पत्यु-
 रशक्नो अधीतवेदोऽन्यो वा परिणयतौत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरो-
 धाद्वयवहारापरिगृहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे ना-
 जादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यधृता स्मृतिः । “लाजानाञ्च
 सुव कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुर्याता
 दम्पतीनविनाग्निकम्” ॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते यथा-
 क्रामति तथा जपति तथावपति तथा जुहोति एव वि परि-
 णीता वध्वस्तथैवानुष्टुभगमनेन भर्ता गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखो
 भवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मान
 दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा-
 वपति वध्वञ्जलौ मङ्गदग्द्वौतन्नाजानामञ्जलि तथा जुहोति
 उपस्तोर्णाभिधारितम् अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् एवमनेन प्रका-
 रेण विष्णुत्व प्रथमेन सह द्वित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरेव
 मन्त्रोपदेशात् । सूर्येण शेषमग्नावावाप्य प्रागुदीचोमत्युत्-
 क्रामन्त्येकमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनावुक्रामन्तो ताद्या-
 क्रममाणा पतिर्मा सव्येन दक्षिणमाक्रमेति ब्रूयात् । एव
 मसपटाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्यम्यात्तरार्द्धे
 घृतमुव दत्त्वा तदुपरि नाजशेष निधाय तदुपरि घृतमुवद्वय-
 मिति चतुरावर्त्तपक्षे । पश्चावर्त्तपक्षे तु सुवहयोपरि नाज-
 शेषदानमिति शेषः । ततश्च । अग्नये स्विष्टिक्तते ध्यातेति
 सूर्येण जुहुयात् एतदनन्तर सरसोक्त वामदेध्यगान न युक्तं
 प्रमाणानुपदेशात् । नाजक्षेपानन्तर प्रागुदीचोदिगमाभि-
 मुख्येन दक्षिणपादपुरःसरं गच्छ मायामपुर सरणेत्युक्ता एक-
 मिष इत्यादिमसमभिमन्त्रेयंयाक्रम मससु स्थानेषु वध्वर्द्धिप-

पादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं पट्सु स्थानेषु मयेज्जामाता । एतदनन्तरं सुखा सप्तपदौत्यनेन प्रार्थनं भवदेवभट्टोक्तं गुणविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च ईक्षकान् प्रति मन्त्रयते सुमङ्गलौरियं वधूरिति विवाहं द्रष्टु-
मागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । अपरे-
णामिमौदकोऽनुमंग्रज्य पाणिग्राहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां
समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । औदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः
सोऽग्नेः प्रादक्षिण्येन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा
मन्त्रलिङ्गाद्वरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति
न्यायात् मन्त्रान्तरमभिपिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपा-
दानेन इतरां वरेतरां वधूं पृथग्भिपिञ्चेत् इतरयासमभ्याभिधानं
स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । भेदे मन्त्रावृत्तिरसन्निपातत्वात् एव-
मेव भट्टभाष्यम् । एतेन करणमन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पाठ्यः
न सिच्यमानस्य नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यतयः इति
सरलोक्तं मन्त्रलिङ्गाद्वर एवाभिपिञ्चतीति वीरेश्वरोक्तञ्च नोपादेयं
व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोद-
गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा
एता. पट्पाणिग्रहणीया जपति गृभामि त इति । कन्याव-
सेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वेनावसिक्ताया इति पुनरुपादानम् अव-
सेचनस्थानस्याया एव हस्तग्रहणार्थम् । उपउदगृह्य उपसा-
मौष्ये तेन सणिवन्धसमीपे ग्रहणमर्थद्वामेन उत्तरतः साङ्गुष्ठ-
दक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उदगृह्याञ्जलिसका-
शादक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृभामि ते इत्यादि पडुचः पति-
र्जपति । साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणम् उत्तानमित्य-
नेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते । समाप्तासूदहन्ति प्रागुदीच्यां

दिशि ब्राह्मणकुलमभिरूपम् । समस्तासु पाणिग्रहणक्रियासु
सतीषु ऐशान्यां दिश्यवस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं
वधूमुत्थाप्य नयेयुः तदभावे स्थानान्तरस्थितं तदभावे विद्यव-
स्थितम् । तथा च गृह्यान्तरम् । अथोत्तरविवाहः प्रागुदो-
त्थामन्यत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवदीति वेद्यां वेति । भट्ट-
भाष्येऽप्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्त ब्राह्मणगृह्यमनाभावात्
भवदेवेन तथा न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणममीपस्यापि
शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च तत्कर्तुं युज्यते तत्राग्निरूपसमा-
हितो भवति । लक्षणं कृत्वा तत्र ब्राह्मणगृहे अन्यन्तरः
स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । इदानीन्तु
तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्वस्थापितार्त्नः पश्चात् कर्म
कर्त्तव्यं न त्वन्यन्तरस्थापनम् । तथा च भट्टभाष्ये । वेद्या-
मेव चेतन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेष्वेकं परिसमूहनमिति
वचनात् प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । अपरेणाग्निमान-
दुहं लोहितं चर्म प्राग्घौवमुत्तरलोमास्तौर्णं भवति । अग्नेः
पश्चादिशि रक्तं प्राग्घौवं पूर्वगिरम्कम् उपरि लोमहृषचर्मं
उपवेशनार्थमास्तृतं भवति लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः
प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्टभाष्यम् । इदानीन्तु “यत्रा-
धर्मयतुष्यादः स्याद्धर्मः पादविषहः । कामिनस्तममाच्छ्रमा
जायन्ते यत्र मानवाः । अहदारगृहीताय प्रघौणस्त्रेह-
वाश्रवाः । विप्राः शूद्रममाचाराः सन्ति सर्वे कर्मो युगे” ।
इति मत्स्यपुराणोक्त कर्मियुगस्वभावेन सम्यग्धर्माचरणरहिते-
नापि चर्मोपवेशनाद्यङ्गभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाव्य-
होमादिकं क्रियते । गोभिलः । “तस्मिन्नेनां वाग्यतामुप-
वेद्ययन्ति सा पश्यन्तु पवमानचक्रदगंनात्” । प्रोक्ते न च वे-
पहाज्याहुतोर्मुहोति सेषासन्निध्येतत् प्रभृतिभिः । आहुते

राहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्ध्नि बध्वा भवनयेत् । आहुतेराहुते-
हुतायाः सुवाम् संलग्नः पततीति । सम्पातोऽत्र घृतविन्दुः
तं प्रतिवारं बध्वा गिरसि निदध्यात् । हुत्वोत्थाय उपनि-
ष्क्रम्य भुवं दर्शयति । भुवमसि भुवाहं पतिकुले भूयासम्
अमुथासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च । प्रकृतहोमा-
नन्तरं परिहृतादहिवर्धूं नीत्वा भुवमसीति मन्त्रं पाठयन् ।
भुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुथासाविति अत्र
पठान्तप्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् अरुन्धतोश्च रुद्धा-
हमस्मीति । एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां रुद्धा-
हमस्मीति सात्रमन्त्रेण पश्येत् । न तु प्रागुक्तवदूहितेन ।
अथैनामनुमन्त्रयते भुवाद्यौरित्येतयञ्चा । अरुन्धतो दर्शना-
नन्तरं भुवाद्यौरिति पत्न्यै बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं
गोत्रेणाभिवादयेत् सोऽस्यावाग्विसर्गः । गुरुं पतिं “पतिरेको
गुरुः स्त्रीणाम्” इति वचनात् । गोत्रेण पतिगोत्रेण “स्वगो-
त्रादुभयस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या
तस्याः पिण्डोदकक्रिया” इति वचनात् । एतेन पित्रगोत्रेण
भर्तुरभिवादनं सरला भवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । अभिवा-
दयेत् मनुक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादने प्रत्य-
भिवादनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते ।
तथा च मनुः । “अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायां समभिवाद-
यन् । असौ नामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् । भो.शब्दं
कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि
भोभावी ऋषिभिः स्मृतः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो
विप्रोऽभिवादने । अकारस्यास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः
भूतः” । अभिवादात् परं भो अभिवादये इत्युच्चारणानन्तरं
समुकोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परिसर्वतोभावेन देवशर्मः

सुक्तेन कीर्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गोतम-
वचनात् यथा स्व नाम प्रयोज्याह स्वयमभिवादय इति ।
अत्रायमित्यभिधानात् मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मीत्यव्ययं तेना-
हमस्मीत्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः । एवञ्चाभिवादात् परमित्यने-
नाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्तनस्य मनुक्तस्य विरो-
धाद्गोतमोक्ताभिवादय इत्यन्तपाठो न प्रादुर्भूतः । “वेदार्थोप-
निबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता
या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” इति षड्वर्त्तवचनात् ततश्च कुल्लुक-
भट्टशूनपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवादय इति
लिखितं युक्तम् । सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं
हियम् । अभिवाद्ने क्तियमाणे स्वीयनाम्नोऽस्मीत्यस्यान्ते
समोपेऽभिवादय संबोधनाय भोःशब्दं कीर्तयेद् यतः ।
संबोध्यनाम्नां स्वरूपभावः प्रवृत्तिनिमित्तम् आत्माभावनिष्ठो
यो धर्मः स एव भोभावः भोःशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मो
सुनिमित्तः तेन संबोध्यनामस्यानोयं भोरिति । ततयाभि-
वादयेत्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् आयुष्मा-
नित्यभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव
सोम्येति वाच्यः अस्य संबोध्यमानस्य नाम्नः शर्मादियुक्तस्यान्ते
यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न विच्छिद्यो वर्णागमः स एव प्रुतो वाच्यः
त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः । “एकमात्रो भवेद्दुस्त्रो द्विमात्रो दोषं
लभ्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनस्यार्धमात्रकम्” इत्युक्तेः ।
तेनायुष्मान् भव सोम्यामुकदेवशर्मान् एवमेव कुल्लुकभट्टः ।
एवञ्चाभिवादनेऽस्मीत्यस्य प्रत्यभिवादने च सोम्येत्यस्य नाम्नय
यदनभिधानं भवदेवभट्टप्रत्ये तच्च युक्तम् । मनुविरोधात् ।
अभिवादने यः पादपञ्चविन्यासविशेषो मनुना विहितः स
इह बध्नस्तपानावरणाद्यभिहितः । सोऽप्यावाग्निसर्गः स

एवाभिवाद एवास्या बध्वः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं तस्मात् पूर्वं
 मोनम् इदानीं मोनत्याग इति तावुभौ ततः प्रभृति विरात्र-
 मन्वारलवणागिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सद्यः शयीयाताम् ।
 विवाहात् प्रभृति दम्पतौ दिनत्रयं चारमलवणवर्जितं सुस्नानौ
 मैथुनमशुर्वाणौ सहैव शयीयातां भूमाविति खट्वादेः प्रतिषेधार्थं
 न तु प्रस्तरकस्यलादीनामपीति । अघार्हणमित्याहुः । अस्मिन्-
 वसरे कन्या पित्रा विष्टरादिदाने नार्हणं कर्तव्यं स्वागतेष्वित्येके
 विवाहार्थमागतसार्धेवाह्णमित्येके इदानीं बहुवादिसम्मत-
 मेव व्यवह्रियते । इविष्यात्वं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत । तत्र
 श्वशुरगृहे यदन्नं प्रथमं भुञ्जीत तन्माषकीदृवादिरहितं वक्ष्य-
 माणान्नपाशेनेति सन्त्रेणाभिमन्त्रितं श्वो भूते वा समशनीयं
 स्थालीपाकं कुर्वीत । यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता
 तत्परदिने सस्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयं स्थालीपाकं
 कुर्वीत । तस्य देवताग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ।
 तस्य समशनीयस्याग्न्याद्या देवताः । असमासकरणं पृथङ्निर्वा-
 पद्दोमार्थं मेक्षणेन चायं होमः बहुदैवतत्वात् देवदत्तविशेषस्यैव
 भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् विःप्रक्षालनम् उद्धृत्य
 स्थालीपाकं व्युह्यैकदेश पाणिनाभिमृपेदन्नपाशेन मनुनेति ।
 उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्युह्यान्यपात्रे निधाय
 एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपाशेन मनुनेति
 मन्त्रत्रयेण अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्या नाम
 प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् । ततश्च यदसावित्येव भव-
 देवभट्टेनानूहेन सन्त्रेणोक्तं गुण-विष्णुनाऽसावित्यहमिति
 व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात्
 सम्बोधनार्थं बधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं सम-
 शनीयचरुहोमाच्छरणाद्भवदेवभट्टेन न समशनीयचरुहोमादिकं

लिखितं मयापि प्रयोगेन लिखनीयमिति । भुक्तोच्छिष्टं
वध्वै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति पतिः परिजपितमन्त्रं
स्वयं किञ्चिद्भुक्त्वा उच्छिष्टमुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा
तत्पर्यमन्यदपि भुक्त्वाचम्य यथार्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा
गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
हृतिहोमादिचतुर्थी होमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं
कदलादिकं स्वमाघाय वधूमाघापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं
कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः । “यानमारोहन्त्यां
शात्मलिमित्येतामृच जपेत्” प्रकृतत्वात् पाणिप्राङ्को जपेत्
एतामित्यध्याच्यमिति चेन्न यथा प्राप्तविष्वादिधानेऽप्येतामेव-
श्रुतामेव जपेत् । मासमवेतार्थपदस्य लोपमूहनं वा कुर्या-
दिति । अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदोय विषमाणि
च महावृक्षान् श्मशानञ्च माविदन् परिपन्थिनः” इति मार्गे
गच्छंश्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषेत विषमाणुच्चनौचत्वेन चौर-
व्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि यक्षभङ्गेऽनहुदिमोक्षे यानविष-
यांसे यथागतं पूर्वं तत् त्यक्त्वाऽन्यत्र याने वा अन्यसु चौर-
व्याघ्रोपद्रवकृतापत्सु यमेवाग्निं नयन्ति तमिन्वनेनादिना
संधुष्य भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदद्यादिकं योजयित्वा यत्नतः
विदतिग्रिय इत्यृचा प्राज्येनाभ्युक्षयेत् वामदेव्यं गौत्वारोहेत् ।
पाणिप्राङ्को वामदेव्यं गौत्वा यानं वधूमारोपयेदिति ।
यक्षभङ्गादिनिमित्तहोमस्य इदानीं तथाचाराभावात् भवदेव-
महोक्तं लिखितं मयापि प्रयोगेन सेष्यं प्राप्तेषु वामदेव्यं वरः
वध्वाः पतिः गृह प्रथमप्राप्तो वामदेव्यं गौत्वा प्रथमयेत् ।
गृहद्वतां पतिपुत्रगोशसम्पदा माघप्लो वरोऽप्यानहुहे चर्मणि
उपवेमयन्तोऽङ्गारः प्रजायष्यमिति । गोशमाघादः सम्पदा

युक्ता यागोदवतार्यै हवचर्मदो इह गाव इति सन्नेन भवौ
 जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति तस्याः कुमारमुपस्थ
 आदधुः । तस्या वध्वाः कुमारम् अकृतघोडं बालकम् उपस्थे
 क्रोडे उपवेशयेयुः । ब्राह्मण्यस्तस्मै शकलोटान् पञ्चलो
 आवपेयुः फलानि वा कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
 वा ब्राह्मण्योऽञ्जली ददुः । शके कर्दमे चुटन्तीति शकलोटाः
 कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति । अष्टा-
 विह धृतिध्रुवा आवश्यकः । कथञ्चिद्गृहगमनाभावेऽपि
 शशुरगृहनिवासेऽपि भवञ्च होतव्या इति । अत्र इह धृति
 स्वाहा इति इत्यादिप्रयोगः । न तु स्वाहायोगे चतुर्थी धृति-
 होमेन प्रयुज्यात् । गोनामसु तथाष्टसु चतुर्थीमर्घ्यं इत्येतद्गो-
 नामसु हि ह्रियते इति छन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टक-
 होमे समाप्तासु समिधमाधाय यथा वयसं गुरुन् गोत्रेणाभि-
 वाद्य यथार्थं समाप्तासु धृत्याज्याहुतिषु समिधमाधाय समिधं
 प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण गुरुन् वृद्धान् गोत्रेण स्वगो-
 त्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्राय-
 चित्तहोमादिकमुदीच्य कर्म समापयेत् एवमुभयकर्तृकाभि-
 वादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् यदि त्वशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
 चतुर्थी होमः क्लियते तदा तत् समाप्ताविवोदीच्यं कर्मतन्त्रेण
 कर्त्तव्यम् । गोभिन्तः । “अथातश्चतुर्थीकर्मविवाहतिथ्यनन्तरं
 चतुर्थी तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिष्यत” इति वाक्यार्थः । अतः
 शब्दो हेत्वर्थं यत एतदकरणे यास्याः पापौ लक्ष्मौरित्यादि-
 दोषः शरीराद्वापेति तत एतदवश्यं कर्त्तव्यम् अग्निमुपसमा-
 धाय प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति चतुस्रतुः
 अग्निमुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन समुच्य प्रायश्चित्त-
 क्षिप्तैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति मन्त्रेण

चतुश्चतुरिति वीष्ठा बोध्या वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् प्रथमा-
 हुतिर्यथा पठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपद-
 स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्याः एतावानेव विशेषः शेषं
 पूर्ववत् एव चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथम-
 स्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् तस्य चाग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्या
 इत्येतावता विशेषोक्तत्वात् समस्य पञ्चमीं बहुवदगृह्य तथैव
 समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या इत्यादि पञ्चमीमाहुतीं
 जुहुयादिति अत्रापि वीष्ठा बोध्या ऊह्येति कथनादत्रापि
 पापी लक्ष्मीरित्यादिवदेव द्रष्टव्यं द्वितीयपञ्चके पतिघ्नोति
 विशेषः शेषं पूर्ववत् तृतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रेति विशेषः ।
 चतुर्थेऽपसव्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति छन्दोगपरिशिष्टे
 कात्यायनः । “मन्त्रान्नायेऽग्नय इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः
 पठ्यते तत् प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंशतिः । अग्निस्थाने
 वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवद्यूह्य च । समस्य पञ्चमौसृष्वे चतुश्चतु-
 रिति श्रुतेः । प्रथमे पञ्चमे पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।
 अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः । द्वितीये च पतिघ्नो
 स्यादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थेऽपसव्येति इति आहुति-
 विंशकम्” ॥ गोभिलः । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ।
 जलपात्रे क्षिपेदित्यर्थः । तेन एनां सकेशनखामभ्यज्य कामयित्वा
 प्रावयन्ति तेनाज्यमित्रजलेन एनां बधुं अचयित्वा सकेशनखा-
 मिति सर्वहोमाद्यङ्गार्यं कामयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गम-
 यित्वा प्रावयन्ति आपयन्ति बहुवचनादनियतः कर्त्ता । ऊर्ध्वं
 विरात्रात् सम्भव इत्येके” । पञ्चताघिरात्रादूर्ध्वं सम्भवः रुयोगो
 मेधुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः । “यदा ऋतुमतो भवति
 उपरतगोपिता तदा सम्भवकालः” । ऋतुः प्रजाजन्मयोग्य-

कालः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः प्रत्य-
 वायान्नियमः “ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सुविधौ नोपसर्पति ।
 अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृताहतौ” इति स्मृतैः ।
 ज्योतिषे । “ज्येष्ठामूलासमघाश्लेषारैवतीकृत्तिकाश्विनौ । उत्तरा-
 त्रितयं त्यक्त्वा पर्ववजं व्रजेदृतौ” ॥ विश्वपुराणम् । चतु-
 र्दश्यष्टमी चैव समावास्याथ पूर्णिमा । पर्याख्येतामि राजेन्द्र
 रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ याज्ञवल्क्यः । “षोडशर्तुर्निशास्त्रीर्णा-
 तासु युग्मासु संविशेत्” । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य
 सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च
 संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । पष्टेऽष्टमे वा
 सौमन्तः प्रसवे जातकर्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे
 मासि निष्क्रमः । पष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथा-
 कुलम् । एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्” ॥ चतुर्थे
 स्पन्दते तत इति वधमात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवन-
 कालः । अत्र चतुर्थमासस्य मौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेककाम-
 स्यापि तथात्वे तटाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयो-
 र्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावन-
 गणना युक्ता योपिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम
 इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विश्वसूत्रात् । सूत-
 कोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता”
 इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात्
 तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् अतो दिनमासवर्षगणना सावने-
 नेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव
 पितामहः । “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ।

अथ द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः । “गर्भाधाने सदा
 ग्राह्या वारा भौमरवौल्यक्ताः” । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना
 उपस्थमभिसृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयाच्चां गर्भं धेहि
 सिनौ च समाप्यर्चां सम्भवतः । कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना
 शोचदर्यनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं सृशेत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनौवालीत्यादि-
 मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठा-
 नन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं सृशन् जपति । ऋचौ
 समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवसः ।
 “सकृच्च संस्तुता नारो सर्वगर्भेषु संस्तुता” । तेन गर्भाधान-
 पुंसवनसौमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्तव्यानि । छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम
 यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् आहं नाटो
 कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहादि गर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव
 आहं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहनेन कृतेन सर्वाणि आह-
 वन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्
 समौपार्थे उपसृज्य स्यात् । ततश्च विशेषणोपसृज्यसन्देहे
 विशेषणत्वेन यद्वर्णं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु “नियेककाले
 सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव आहं
 कर्माहुमेव च” ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माहुत्वेन
 विहितं तच्छन्दोगेतरपरम् । अतएव भवदेवभट्टेनापि न
 लिखितम् । अथ आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्य-
 पुराणात् । “नित्ये नान्दोमुपआहो हते दानाद्यवर्जनम्”
 इति वचनात्तराशः ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः । “तृतीयस्य गर्भमासस्यादिम-
 देशे पुंसवनस्य काष्ठः” । गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदेशे

दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् ।
 प्रातःसशिरस्कापुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु केशेषु प्राप्सुपविशति
 आपुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखो उपविशति
 पत्युर्दक्षिणतः दक्षिणतः पाणिप्राङ्मुखोपविशतीत्यन्यत्र
 दर्शनात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्-
 सार्थकत्वाय “आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य
 देवतायाः प्रजापतिरिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
 द्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु । मन्त्रस्यानादेशे प्रजा-
 पतिः प्रजापत्यो मन्त्रः । समन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । ततश्च
 विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्प्रक्षेपादिमहा-
 व्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृति-
 होमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं कर्म । तत्र गोभिलः । “पश्चात्
 पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्ववमृषानाहितं
 नाभिदेशमभिसृजेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयञ्चो उपा-
 विष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन
 तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृष्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं
 पुमांसाविति मन्त्रेण सृजेत् अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्य-
 गानान्तं समापयेत् यदि त्वशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा
 एकस्मिन् दिने द्वितीयं पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं
 परिसमूहनम्” । इधो वह्निः पर्युक्ष्यमाज्यभागः सर्वभ्यः
 समवदाय सकृदेव सौविष्टिकृतं जुहोतीति गोभिलसूत्रा-
 न्तरात् । उभयकर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदौच्यं कर्म कर्तव्यम्
 अतएव सरलायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरैकदिने उभय-
 करणं लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालानन्तरं तदानौमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदौच्यो
 दिशि न्यग्रोधशुक्लामुभयतः फलामल्लानामकृत्विमपरिमृष्टौ

त्रिःसप्तभिर्यवैर्मासैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत् । यद्यसि सौमो
सोमाय त्वावक्त्रे परिक्रीणामि यद्यसि वारुणी वारुणाय त्वावक्त्रे
परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि
रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्य-
स्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा
अस्यां वीर्यं समाधत्त इय कर्म करीष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परि-
धायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात् । वटतरोः पूर्वस्यां दिशि शुद्धा-
मुकुलितप्लवः । “लताग्रः पल्लवो गूढः शुद्धेति परिकीर्त्यते ।
पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाश्रुतः” इत्युक्ते । अश्रुती
वैदहौनः तां फलयुगलयुतामम्लानां कृमिभिरव्याप्तां विराहत्तैः
सप्तभिर्यवैर्मासैर्वा विराहत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । कथञ्च
हृत्तस्वामिनो न हृत्तात् तेन हृत्तस्वामिने यवा माषा वा देयाः
यद्यसौत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रञ्च गुडकत्रयं दद्यात् ।
ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वैष्टयित्वा भानौयाकाशस्थां
निदध्यात् । दृश्यदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मवन्धुः
कुमारौ वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि दृश्यदं शिनां पेषणार्थत्वेन
सपुत्रां कुमारौ अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती
तिर्यक्पुत्रकेण पेषणमकुर्वतो किन्तूच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः
पेषणं कुर्वती प्रातः सशिरस्कापृता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्-
शिराः सविश्रति शीते शेषे सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय
दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या । अभिसंगृह्य
दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र
इत्येतयर्क्षा । पश्चादध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया
तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिष्टां शुद्धां वस्त्रवद्वा गृहीत्वा
निःपौष्ट्यं दक्षिणतासारन्ध्रे ध्रुवेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण ।

अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणाद्युदोच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवन-
कर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् । “अष्टौ संस्कार-
कर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा
तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति स्मृतेः । भुजवले ।
“सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा । गृह्योदितेन
होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् ॥ ऊर्णसूत्रेण संग्रह्य जीवं
जातीञ्च विद्रुमम् । गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥
ततः प्रभृति नदीतीरं देवघातोदकं त्यजेत् । सन्ध्याटनं
तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥

अथ सोमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्-
मेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमष्टाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं
कृत्वा सोमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च नारदः । “येषान्तु
न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पेक्षकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितृवर्धे स्वांगदुष्टत्वं
वा पुनः । अथश्रकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रममात् भ्रातृक्रमन्तु
मोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“देवतानां विपर्यामि जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं
कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥ संस्कारा अपिपत्येरन्
व्यकामाश्च कथञ्चन । इत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम् ।
उभयकरणे तत्त्वेणैव मातृकापूजादि । “गणेशः क्षियमाये तु
माष्टभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगा-
दिषु” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सोमस्त-
करणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवना-
नन्तरं सोमस्तः केसरधनाविशेषः । वाग्यदेव्यान् चतुर्थादि-

मासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य
 चेदायोगादिति न्यायात् । ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं
 कृत्वैव कर्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिद-
 कृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं काल-
 नियमो न किन्तु गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः
 इति शङ्खलिखितोक्तकालो आह्वयः । वृहद्राजमार्त्तण्डे ।
 “यानार्थकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अद्भे निधाय तं
 बालं पुनः संस्कारमर्हति । पष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गोऽप्यकुजदिन-
 कृतां नन्दे सभद्र तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपिष्टपवने पोष्ण-
 विष्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभूषे वृश्चिके
 वापि लग्ने चन्द्रे ताराशुक्ले शुभमपि नियतं स्याच्च सौमन्त-
 कर्म । मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुं प्रहस्य च । केचिद्वदन्ति
 सौमन्त तथा रिक्तेतरे तिथौ” । गोभिलः । “प्रातः सशिर-
 स्काश्रुतोदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
 पतिरवस्थाय युगमन्तमोडुस्वरं शलाटुग्रथमावध्नाति अयमूर्जा-
 वतो वृक्ष इति” । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फलानि
 यस्मिन् शलाटुग्रथे नौलस्तवके सयुगमान् मतुवन्तम् । तथा च
 भट्टनारायणधृत छन्दोगपरिशिष्टम् । “शलाटु नौलमित्युक्तं
 ग्रथस्तवक उच्यते । कपुष्पिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात्
 कपुष्पिकः” ॥ इति एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् ।
 लडुस्वरभवमोडुस्वरम् । अयमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण
 भार्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सौमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति
 दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्रो दटाति तं सौमन्तं शलाटोर्द्धं
 नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जलीभिस्तिसृभिः एकवारकर-
 चाद् यावन्त्युन्नयनाति तावतोभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमा-

दिपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् ।
 पिञ्जलीपवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “अनन्त-
 गर्भिण साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
 यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्” ॥
 गोभिलः । “अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा” । वीर-
 स्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथा च छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
 तिलतण्डुलसम्पाकः कृपरः सोऽभिधीयते ॥ ततः शरेण येना-
 दितेरिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्ध्वं नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ।
 अथ पूर्णेन सूत्रे चात्रेण वाकाहमित्येतयर्चा । चात्रं टक्नुः ।
 तेन सूत्रपूर्णेन वाकाहमिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्ध्वं नयतीति
 शेषः त्रिःश्वेतया शलल्या याम्नेवाकेसुमतय इति स्थानत्रितये
 शक्तेन शो जाजन्तु कण्टकेन याम्ने इति मन्त्रेण सोमन्तमूर्ध्वं
 नयतीति शेषः । कृपरस्थालीपाक उत्तरघृतस्त्रामवेक्षयेत् ।
 कृपर उक्तः स्थालीपाकयकः स उपरिदत्तघृतस्त वध्वाः प्रदर्श-
 येत् स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृपरस्य अपनार्थं मनुष्यार्थ-
 त्वात् द्विप्रक्षाननम् । ततश्च यः कश्चिन्मृच्छानसे अपयित्वा
 स्थापयेत् । किम्पश्यसौत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-
 नीति पतिरुक्ता प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तम-
 वेक्षितकृपरम् । वीरसूर्जं वसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादि-
 भिरर्वाग्निरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति
 वीरसूत्रं भवेति वाच्यं शेषः । प्रतिपदं स्यात् जीवतो दौर्घा-
 युप. पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी अवि-
 धवेत्यर्थः । एव प्रकाराभिर्वाग्भिरनुनयेयुः । ततश्च महा-
 व्याहृतिभिर्हुत्वा षोडश्वरफलस्तवक कण्ठे वध्वा प्रजामिति
 वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समाप-
 येत् । ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।

अथ शोष्यन्तोद्दोमः । अथानन्तरं शोष्यन्तीं शूलापत्राम्
ग्रामन्नप्रसवां ज्ञात्वा द्दोमः शोष्यन्तोद्दोमः कर्त्तव्य इति
शेषः । सुप्रसवे प्रतिष्ठते वस्तो परिस्तौर्याग्निमावाद्या-
हुतीर्जुहोति या तिरथीत्येतयर्चा । विपश्चित् पुच्छमभवत्
इति वस्तुर्योनिद्वारं वस्तो स्थिते गर्भे प्रतौत्युपसर्गः ।
परिस्तौर्याग्निमिति समिधे पुनर्वचनं परिस्रव्यानार्थं
परिस्तरणमात्रमेव न तु ब्रह्मोपवेशनाद्यपौति । ततश्च क्षिप्र-
द्दोमः परिस्तरणाज्यमस्कारावेकत्राधिको भक्ष्यत्वात् कालस्य ।
या तिरथीत्याभ्यां जुहोति । पुमानज जनयिष्यते असी
नामित्येतस्मिन् सर्वेनाग्निं देवदत्तशर्मा नाम स्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः । “यदाग्रे कुमारं जात-
माचक्षीरन् अथ ब्रूयात् काहुत नाभिलुक्तनेन स्नानप्रतिधानेन
चेति” । अग्रे पित्रे पुत्रं जातं कथयेयुः गिर्यादयः । नाभि-
लुक्तनेन स्नानप्रतिधानेन काहुत इति पिता ब्रूयात् । नाभि-
च्छेदनमकृत्वा स्नानपानप्रतिषेधेन च बालकं प्रतिपालयत ।
ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात् । “जाते पुत्रे पितुः
स्नानसञ्चनस्तु विधीयते” । इति संवत्सात् । ततः पुत्रजन्म-
निमित्तं वृद्ध्याहं तन्त्रेण कुर्यात् । “नैमित्तिकमयो वक्ष्ये
यादमभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं
नरैः । इति मार्कण्डेयपुराणात् । “सौमन्तोयदने चैव
पुत्रादिमुष्टदर्शने । नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो
गृही” ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् । माङ्ग्याहकरणायत्री
अथोत्सर्गमात्रं कर्त्तव्यम् । मिताचरायां पितामहः । “यमोक्षे
तु सनुत्यस्य पुत्रजन्म यदा भवेत्, कर्त्तुंस्तत्कालिको वृद्धि-
वयस्य पुनरेव सः” ॥ तत्कालिको पुत्रजन्मनिमित्तकालिको ।
दानदर्पणं पराजपुराणं “यावत्कालं पुत्रं जाते न माङ्गो द्रिपते

पुनः । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥ कृत्य-
चिन्तामणौ देवतः । “जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नान-
माचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्” ॥
गर्गः । “श्रुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदादिताः क्रियाः ।
अच्छिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्” ॥ पुनः
स्नानमाहादिपुराणम् । “सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनक-
स्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्” ॥
गोभिलः । “ब्रोह्मियवो पेपयेत्तयैवावृता यथाशुद्धां ब्रोहिः
शरत् पक्कधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालावे गोधूमाः” ।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “यद्योक्तं वस्त्वमस्य तां ग्राह्य-
तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रोहिणामपि शालयः” ॥
उभयालाभे प्रत्येकम् । “यथा लाभोपपन्नं वा रीथेषु तु विग्रे-
पतः” ॥ इति याज्ञवल्करवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्य-
शक्त्या तथा कल्पयते वटशुद्धा पेपणे या परिपाटी तथात्रापि
पेपयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य कुमारस्य जिह्वा निर्माष्टि इयमाप्तेति । पिष्टौ ब्रोहि-
यवो दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुठाभ्यां गृहीत्वा कुमारस्य रसनायः
निदधाति इयमाप्तेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राग्ये-
क्षातरूपेण चादाय कुमारमुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणा-
मित्येतयर्था मदसम्पत्तिमिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामि-
काङ्गुठाभ्यां धृतेन जातरूपेण काष्ठनेन घृतं गृहीत्वा मेधाजननं
घृतम् । शिगोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृगभ्यां जुहोतीत्यनेन
मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राग्येदित्यनेन सुग्राधिकरणत्वं कृन्त-
नाभिमिति ब्रूयात् स्तनश्च प्रतिधत्तेति उक्तानिपेधविधिरयं
नाभिगण्ठो नाभिनिःकटनाडोपरः स्तनपटं तत्क्षीरपरम् अतः
ऊर्ध्वं सममासन्नभनमादगराच्चात् जातकर्मण उपरि असंस्पर्शः ।

दशमदिनं व्याप्य अभिविधायां जातकर्म कृत्वा न स्नानाहंता
सद्यो जाते एनी नास्तौति वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः । “जमनाद्दशरात्रे
व्युष्टे शतरात्रे वा संवत्सरे वा नामधेयकरणम्” । व्युष्टे गते ।
तथा च श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे वाहनि पिता नाम
कुर्यात्” एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य स्तेपायोगात्
इति न्यायात् । अतएव महभाष्ये श्रुतिः । “नञ्चः समुपासीत
कोऽसमर्थस्य श्वो वेदेति” । एतच्च प्रथस्ततरतमपरपरकाल-
कर्मंतरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पद्यादग्नेरुदग-
ग्रेषु दर्भेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृह्णाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्गृहिर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितुर-
भावेऽन्योऽप्यधिकारौ । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमार-
माच्छाद्य दक्षिणत उदक्ष कर्मकर्त्रे प्रयच्छति उदक्शिरसमनु-
पृष्ठं पविक्रम्योत्तरत उपविशति उदगग्रेषु कुशेषु आच्छाद्य
आङ्गौषदर्थं तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः पत्युर्दक्षिणतः
स्थित्वा उदक्ष सुत्तानम् अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं परिक्रम्य
गत्वा । अथ जुहोति प्राजापतये त्रिथये नक्षत्राय देवतायै”
इति । त्रिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै तिथि-
नक्षत्रयोरित्यर्थः । तथा च बहुचगृह्यम् । “तन्मध्ये जुहु-
याद् यस्मिन् जातः स्यात् इति” ॥, त्रिथयः प्रतिपदाद्याः
तद्देवताः । नक्षत्रवृषिष्णुयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचधर्म-
रुद्रवायुमन्मथयक्षपितरः । पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषा होमे
विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “नामधेये मुनिवसुपिशाचा-
बहुवक्तदा । यज्ञाय वितरो देवा यष्ट्या त्रिपिष्टेभ्यः” ॥
तेन मुन्यादयो बहुवचनात्ता होतव्या इति शेषः एकवचनात्ता
होतव्याः । नक्षत्राण्यग्निन्यादौनि । देवता ज्योतिषे भग्निः

यमेत्यादि । अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टविंशतिहोमे तु
 नाभिजितो यद्वयम् उत्तराषाढात्वेन अध्यात्वेन च तदभि-
 धानात् । तेन विरिञ्चिप्रद्वयम् । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “आग्नेया इष्ट्य सर्पा हे विशाखा हे तथैव च ।
 आषाढा हे धनिष्ठा हे अश्विन्या हे तथैव च । इन्द्रान्येतानि
 बहुवद्व्याणां जुहुयात् सदा” ॥ इन्द्रद्वयं द्विवच्छेदमवशिष्टा-
 न्यथैकवत् । कृत्तिका हे विशाखा हे आषाढा हे धनिष्ठा हे
 एतानि द्विकानि द्विकानि ओम्कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः
 स्वाहा इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्रद्वयं भाद्र-
 पदद्वयं फल्गुनोदयश्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषास्यैकवचन-
 युक्तानि तद्देवता होमेऽपि विशेषः । “देवता अपि ह्यन्ते
 बहुवत् सर्पवस्त्रपः । देवाय पितरस्यैव द्विवद्व्रज्जाश्विनौ
 तथा” ॥ देवा विश्वेदेवाः । गोभिलः । “तस्य च मुख्यान्
 प्राणान् सृष्ट्यन् कोऽसि कतमोऽसि इत्येतन्मन्त्रं जपति आह-
 सत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं
 दीर्घाभिनिष्ठान्तकृतं नाम दध्यात्” । कुमारस्य मुखभवान्
 वायून् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषसप्तमुखमक्षिणो
 नासिके कर्णाविति आभिमुख्येन सृष्ट्यन् काऽसौति मन्त्रं जपेत्
 आहसत्यं मासं प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति
 च पदद्वयस्थाने सखोधनान्तं नामोच्चारयेत् । कीदृशं कक्-
 र्गादि पञ्चकलतीघादिवर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्य-
 तमवर्णमध्यं दीर्घं द्विमात्रम् । आकारादि अभिनिष्ठानो
 विसर्गः । एतद्गुभयान्यतरं यस्यान्ते अथदिसंयुद्धिप्रथमान्त-
 प्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा बलिध्वसौ
 विष्णुभर इत्यादि । तथा च गर्गः । “आदौ घोषवदचरान्
 यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दीर्घविसर्जनोद्यसहित

नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋचे तिथ्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रा-
नुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैर-
क्षरैः” । गोभिलः । “एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धित-
रद्धितम् एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवानचक्राभि-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात् तदन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्प-
तरुशहलिखितवचनान्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् स्वनक्षत्रपादानु-
सारेण तच्च देवशर्माद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । तथा च
विष्णुपुराणम् । “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मं वर्मादि संयुतम्” इति । नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् ।
“शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मां ब्राह्मणश्च भूभुजः । भूतिर्गुप्तश्च
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” । इति यमवचने समुच्चयोप-
लब्धः “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपीयेन शर्मा-
न्तता च । गोभिलः । “अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्” । अयुक्
अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरु-
स्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकाराय औपूर्वं
समुदौरयेत्” । इति राघवभट्टकृतप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां
औशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः । गोभिलः ।
“मातृ चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदौष्यं वामदे-
व्यमानान्तं कुर्यात् गोर्दक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः” ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिलः । “जननाद्यस्तृतीयो-
ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयाया प्रातः सगिरस्क कुमारमाघ्राव्यास्त-
मिते सूर्ये वोते सोऽदिते पञ्चसिद्धतः पितृंस्तिष्ठत” । कुमा-
रस्य जननसारभ्य योज्योत्स्ना दक्षिणः पञ्चदास्य तृतीया-

तियो प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातर्न मध्याह्नादी
 अस्तमिते सूर्ये विगते रक्तिभावस्ये काले सन्ध्योपरमे अश्वनि-
 कृतः बहुब्रोहावाहिताग्निगणपांठात् कृताश्वनिरुपतिष्ठते
 चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वं स्थिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
 कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदक्षं पित्रे प्रयच्छति उदक्शिरमम्
 उदक्षमुत्तानमिति भट्टभाष्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला ।
 अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतः अवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य
 सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पयिमाभिमुखी अथ जपति यत्ते सुमीमे
 हृदयमिति यथायं न प्रमोयते पुत्रोजनित्रया अधीति उदक्षं
 मात्रे प्रदाय यथार्थं मातर्युदगतायां पिता यत्त इत्यादि
 पुत्रोजनित्रया अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गच्छन्त-
 मुदक्शिरमं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।
 कृत्यचिन्तामणिः । “स्वस्वविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं दापयेत्”
 अर्काघस्तं छन्दोगेतरपरः । चन्द्रार्घस्तु चौरौदार्यवसभूर्त-
 त्यादि । तत्र वृद्धिश्चाहमाह गोभिलः । “सर्वाण्येवान्वाहार्थ्य-
 वन्ति” । एतद्गृह्योक्ते कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्थ्यवन्ति ।
 अन्वाहार्थ्यं नान्दोमुखश्चाहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथा
 च गृह्यान्तरम् । “यच्छ्राद्धं कमंशामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्थ्यं विदुर्वुधाः” । मातृ-
 पूजानन्तरमार्द्धयमाणत्वात् श्राद्धस्य प्रधानकर्मानन्तरमार्द्धय-
 माणत्वादक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमार्द्धयमाणत्वाद-
 मावास्याश्राद्धस्यान्वाहार्थ्यत्वम् । न च वृद्धत् पत्रक्षुद्रपशुस्व-
 र्ग्यर्थं यदित्यस्यतोः । “सूर्येन्दोः कर्मणैयि तु तयोः श्राद्धं
 न विद्यते” । इति छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्मत्वेन श्राद्धपर्यु-
 दासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो युक्त इति वाच्यम् । पूर्वाह्ण-
 वलोकनात् । अतएव वृक्ष इरेति पञ्चर्चा इति प्रकृते द्विती-

यथा ऋचा आदित्ये परिविश्यमाने अक्षततण्डुनान् जुहुयात्
पवस्वस्ययनकामः तृतीयया चन्द्रमसोति तिलतण्डुलान्
क्षुद्रपशुस्वस्ययनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्यति सूर्यं
हस्यखादि वृद्धदाह्नस्वस्ययनार्थं चन्द्रे च परिविश्यति अज-
सेषादि क्षुद्रपशुस्वस्ययनार्थं होमकर्मद्वयमुक्तं तयोः आहं
नास्तोति परिशिष्टप्रकाशः । आहविवेकोऽप्येवम् । गोभिलः ।
“अथ ये अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः पक्षः प्रथमोद्दिष्टा एव तेषु पिता-
पतिष्ठते अपामञ्जनौ पूरयित्वाभिमुखश्चन्द्रमसां यददश्चन्द्रम-
सोति स ऋजु जुहुयात्” । द्विस्तूष्णीम् उत्सृज्य यथार्थं
क्षियदाधि अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्ना स्वेतत् कर्मा सवत्सरम् । तृतीय-
शुक्लपक्षादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां त्रियो वत्सर-
पर्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता सकृच्चन्द्रायाः क्षुलिम् । ओम्यदद-
श्चन्द्रमसोति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित एवेति भट्टभाष्ये
पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितोयायां
वेति व्याख्यातश्च । ततो वामदेव्यगानर्माच्छुद्रावधारण
कुर्यात् ।

अथान्नप्राशनम् । यद्यपि गोभिलगृह्ये अन्नप्राशनसंस्कारे
नाभिहितः तथापि “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि पष्ठाष्टमे
वृधेः । स्त्रीणाम् तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः” । इति
क्षत्र्यचिन्तामणिधृतवचनेन सर्वगार्ग्यकर्तृकत्वेनाकाङ्क्षितः ।
“यन्नाम्नातं स्वगात्राया परीक्षामविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनु-
ष्ठेयमग्निहोत्रादिकमवत्” इति छन्दागपरिशिष्टादन्यगाग्नीत-
प्रकारेण छन्दागेन कर्तव्यः । पूर्वापर इति कत्तप्यताकनापम्नु
स्वगृहानुसारेण कार्यः । इति भट्टनारायणप्रभृतयः भुजबन्ध-
भोम । “पष्ठे मासि निगाकरं शुभकरं रिक्तेतरे वा त्रियो
सोम्यादित्यसितेन्दुज्योतिर्वसु पक्षे च कृण्येतरे । प्राज्ञेमादिति-

पौष्णवैशाखयुगेर्हस्तादि पट्कोत्तरैराग्नेयापतिपित्रभेषु नितं
 रामन्नादिभक्ष्य शुभम्” । युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक सम्ब-
 ध्यते । सत्यचिन्तामणौ । “द्वादशौ सप्तमौ नन्दा रिक्तासु
 पञ्चपर्वसु । वनमायुर्यशो हन्याच्छिशूनामन्नभक्षणम्” । भुज-
 बलभौमे । “वृषद्वन्द्वधनुमीनकन्यालन्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिको-
 णाष्टयुगान्तेषु ग्रहा यद्यत्तथा फलम् । दुष्टः शशधरौ
 जम्नात् षष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणे” । मत्स्यपुराणं “चन्द्रप्राग्ने
 च सौमन्ते पुत्रोत्पात्तनिमित्तके । पुंसवने निपेके च प्रवेगे
 भववैश्वनः । देवहृच्चजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
 तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्चाहं प्रकीर्तितम्” । मार्कण्डेयः ।
 “देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य । अलङ्घ्यतस्य दातव्यमन्नं
 पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाज्यकनकोपितं प्राशनं शंसते ततः ।
 कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्वालन्तु तं त्यजेत् ॥ देवाग्रतोऽथ
 विन्यस्य शिल्पभाण्डादिसर्वशः । शस्त्राणि चैव शास्त्राणि
 ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत् स्पृशेद्दालः शिल्पभाण्डं
 स्वयं तथा । लौषिका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ चूडाकरणम् । गोभिलः । अथातस्तृतीये वर्षे चूडा-
 करणम् । जननानन्तरं वर्त्तमानतृतीये वर्षे चूडाकरणमुद-
 गयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम् । कपुष्णिगा कपुच्छलाख्यः
 केशचूडा तामां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम् । चूडा-
 करणं कर्मेणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः गृह्योक्तत्वात् ।
 अत्रासामर्थ्येऽन्योऽपि कालः । यथा मनुः । “चूडाकर्म
 द्विजातीनां सर्वेषामिव धर्मेतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं
 श्रुतिदर्शनात्” इति । शङ्खनिखितौ । “तृतीये वर्षे चूडा-
 करणं पञ्चमे वेति” । ज्योतिषे । “अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा
 भोमयनोत्तरं । अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाटते । रिक्ता

दशाष्टमीपष्ठोप्रतिपद्वर्जिते सिते" ॥ सिते शुक्लपक्षे । दृष्टः ।
 "पष्टाष्टमीपक्षदशौ एते पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं
 पाप तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ अवणादिव्रयस्वातीचित्रापुर्याश्वि-
 चन्द्रमे । आदित्यरेवतोऽस्तज्येष्ठामूले च चोडकम्" ॥ तुला-
 मेपसिंहकर्किकेहृषिकेतरलग्नके । अत्रापि तिथ्यद्वादिविद्वर्चं
 विवर्जयेत् । "सूर्यं दक्षिणमार्गगामिनि हरो सुप्ते निरशे
 रवौ क्षौणे शीतरुचौ मधोजयमयोर्वारे निशामन्थयोः ।
 भुङ्क्तेऽभ्यक्ततनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ क्षीरादोगमयं
 वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः" ॥ भोजराजः । "उत्तर-
 वत्सर्नि सदितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः । शैवे मासि
 दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च" ॥ रविषारेतरत्र गर्गः ।
 "जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे । न कुर्यात्
 प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः" ॥ ज्योतिषे । "कृत्तिकास्यं
 रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि
 टिग्दिनानि च वर्जयेत्" ॥ गोभिलः । "पुरस्ताच्छालाया
 उपलिप्तेऽग्निरुपसमादितो भवतीति" । अथार्थमेतत् ।
 गोभिलः । "तत्रैव तान्युपकृतानि भवन्ति" । अत्र उपलिप्ते
 देशे उपकृतानि अग्निसमोपे आमादितानि । तान्याह ।
 एकाविंशतिदर्भापिच्छल्यः उष्णोदककंसघोडुम्बरः क्षुरः । आ-
 दशौ वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिच्छम्यः पवित्राणि
 तानि सप्तसप्तकृत्वा स्यान्वये स्याप्यानि । उष्णोदकं कंस-
 मग्निन् उष्णोदककंसः । उडुम्बरम्यायमोडुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः
 तटभावे चादशौ दर्पणम् । दक्षिणतोऽग्नेरिति गेयः । आमा-
 दनश्च पूर्वग्निन् पूर्वग्निन् । गोभिलः । "आनडुडो गोमयः
 क्षुरम्यालोपाको हृथाप्राक इत्युत्तरतः" । आनडुडो हृथप्राकः
 हृथाप्राको होमानुपयुक्तत्वात् संस्काररहितः । एतदुभय प्राक्-

संस्थमुत्तरतः क्लृप्तं भवतीति त्रीद्वियवैस्त्रिलमापैरिति पृथक्-
पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः । इन्द्रद्वयवलात् त्रीद्वि-
यवैर्मित्रैः पात्रद्वयं पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् ।
एवं तिलमापैरिति करणात् एषामलाभेऽन्येनापि पूरणमिति
भट्टभाष्यम् । इत्यादिवहुवचनान्ता गणस्य ससूचका इति
अत्र वोजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् । गोभिलः ।
“क्षपरो नापिताय सर्वबीजानि चेति” । निवृत्ते कर्मणि
क्षपरो त्रीद्यादिपात्राणि च नापिताय देवानि प्रतिपत्ति-
श्रवामादनप्रसङ्गादत्रोक्ता । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्यर्पावशति” ॥

अथान्यसंस्कारानन्तरम् । प्राची प्राङ्मुखौ । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठति । अथ शब्दः
किञ्चित् कर्म स्मारयति तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा
चूडाकर्मणोति वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्चतस्रो
महाव्याहृतयो भवन्तीति भट्टनारायणः । पाणिग्रहणे तु
महाव्याहृतिभिः पृथक्, समस्ताभिस्तुर्थीमिति गोभिल-
दर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः । तेन यश्चूडां
करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृह्योत-
कुमारायाः पश्चात् प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठति । अथ जपति
ध्यायमगात् क्षुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्ष्य-
माणः । अथ ऊर्ध्वं विस्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं
सवितारं ध्यायन् । पितरश्चावलोकयन् जपति । उपो न वाय
उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन् उपोदकं सप्रेक्ष्यमाणः ।
वायुं ध्यायन् उपोदकपूर्णं कंसपात्रञ्चावलोकयन् उपो न वाय
इति मन्त्रं जपेत् । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना अथ
आदाय दक्षिणां कपुष्पिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे

इति" । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य दक्षिणकपुष्पिका सुन्दयति क्लेदयति । कं शिरः शीता-
तपादिरक्षणेन पुष्पाति इति कपुष्पिका शिरस उभयपार्श्वस्थ-
केशजटिका उच्यते । उक्तञ्च । "कपुष्पिकाऽभितः केशा मूर्द्धि"
पश्चात् कपुच्छलमिति" । गोभिलः । "विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति
श्रीडुम्बरं क्षुर प्रेक्षेत आदर्शं वा" ॥ श्रीडुम्बर ताम्रं तदलाभे
दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्त्रेन-
मिति सप्तदर्भपिञ्जलीर्दक्षिणाया कपुष्पिकायामभिगिरोऽग्रा
निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्तपिञ्जलीगृहीत्वा
दक्षिणायां कपुष्पिकायाम् ओषधे त्रायस्त्रेनमिति मन्त्रेण
स्थापयति । अभिगिरोऽग्राः शिरसोऽभिमुखाया ऊर्ध्वमूलाधो-
ऽग्रा इत्यर्थः । गोभिलः । "ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणपाणिना
श्रीडुम्बरं क्षुर गृहीत्वा दर्शं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
येन पूषा वृद्धस्यतिरिति प्राञ्चं प्रोहत्य अप्रच्छिन्दन् सकृत्
यजुषा द्विस्तूष्णोम्" ॥ येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं प्राञ्चं
प्रागत क्षुर कपुष्पिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन्
केशच्छेदकुर्वन् एकवारं मन्त्रेण वारत्रयं तूष्णोम् अप्रच्छिन्द-
न्निति क्षुरपक्षे । गोभिलः । "अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये
निदधाति" । अनन्तर लौहक्षुरेण कपुष्पिका केशान् दर्भ-
पिञ्जलीसहितान् कृत्वा ताभिः सह वृषगोमये निदध्यात् ।
गोभिलः । "एतयेवावृता कपुच्छनम्" । अमयेवावृता परी-
पाद्या कपुच्छलं संस्कुर्यात् भवटस्योपरि वसतगिरोऽवयवः
कपुच्छनम् । गोभिलः । "एतयोत्तरा कपुष्पिकाम्" । एतया
प्रक्षिप्य वासां कपुष्पिकां कृन्त्यात् । गोभिलः । "उन्दन्
प्रभृतिष्वेवाभिनिवर्त्तयेत् । क्लेदनादिकर्म पुनः कुर्यात्" ॥
उन्दीक्लेदने । उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्दानं परिगृह्य जपेत्

अथायुषं जमदग्नेरिति मूर्धानं कुमारस्य । एतयैवावृता स्त्रिया-
 स्तूष्णी मन्त्रेण तु होमः । आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः
 सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवति । “अमन्त्रिका तु कार्त्थ्यं
 स्त्रीणामावृदशेषतः” इति मनुवचनात् । तूष्णीमिताः क्रियाः
 स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः” इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।
 होमस्तु मन्त्रेण तु शब्दार्थे तेन हृदिश्याहृष्ट मन्त्रवदेव भव-
 तोत्थयः । गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृप्य कुशली कारयन्ति
 यथा गोत्रकुलकल्पम्” उदक् उत्तरतः उत्सृप्य गत्वा कुमारं
 कुशलौकारयन्ति नापितहस्तेन सुख्ययन्ति यथा गोत्रकुला-
 चारस्तथा । राजमार्त्तण्डः । “प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि
 भूत्वा कुर्वीन्नरः क्षीरमनुत्कटस्य” । बृहद्गर्गः । “केशवमा-
 नर्त्तपुर पाटनिपुत्र पुरीमहिच्छदाम् । दितिमदितिञ्च स्मरता
 क्षीरविधौ भवति कल्याणम्” । “गोभिलः । आनडुहे गोमये
 केशान् कृत्वा अरस्ते गत्वा निखनन्ति” । हृषगोमये सर्वान्
 केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहुवचनादनियत-
 कर्तृकत्वं स्तम्भे द्वैके निदधाति । ह इति निपातः । एके
 आचार्याः ब्रौह्मिण्यादिस्तम्भे निदधाति तान् केशान् प्रक्षिप-
 न्तोत्थयै । यथार्थे गोर्दक्षिणा । यथार्थमुदीच्य व्यस्तसमस्त-
 मद्वाश्याहृतिहोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा
 देया प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । अत्र गोभिलः । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-
 सुपनयेत् । गर्भैकादशेषु क्षत्रिय गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आ-
 योडशादब्राह्मणस्यानतोतः कान्तो भवति आद्याविशात् क्षत्रि-
 यस्य आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
 नैसानुपनयेयुर्नाभ्यापयेयुर्न एभिर्विवाहयेयुः” । गर्भैवर्धमष्टमं
 येषां वर्धाणां तानि वर्धाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्त-

मानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमौपं नोयते
 येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणी मामधेयं तेन कर्मणा
 योजयेत् । “गृह्योक्तकर्मणा येन समौपं नोयते गुरोः । वानो
 वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” इति स्मृतेः । आपो-
 डशादित्यभिविधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “षोड-
 शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी
 च वैश्यस्य परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं
 निवर्त्तते” ॥ अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य
 विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच
 षट्तां वरः” इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते । अनयो-
 र्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डव्यः । “व्रत-
 बन्धविधाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
 प्रसूति पूर्वं सदान्ये तु” । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य षेठोनसि-
 वसनम् । “द्वादशषोडशविंशतियेदतीता । एवमुक्तास्ता
 भवन्तीति” । तद्द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति-
 होमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति ।
 तथा च शङ्खलिखितो । “ब्राह्मणान्द्रायणश्चरेत् ग्रीष्मानश्च
 कुर्यात् चान्द्रायणशक्नो धेनुवृक्षं तन्मूत्रं वा सार्द्धं विंशति-
 कार्पापणाः गोमूत्रं कार्पापण एकः मिलित्वा सार्द्धं त्रयो-
 विंशतिकार्पापणा देयाः” । पिष्टमाद्यरहितस्य निःस्पृश्य
 देशोपप्लवादिना पतितमावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सार्वत्र्यो मानुष्ठेन यथाविधि । तान्यारयित्वा
 ओन् ऊर्ध्वान् यथाविध्युपनाययेत्” । ऊर्ध्वं प्राजापत्यम् ।
 तद्वयाशक्नो धेनुवृक्षं तन्मूत्रं नवकार्पापणा वा देयाः चक्रे-
 प्रायश्चित्तान् प्रत्याह नैतागित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्समं-

संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनायम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ब्राह्म-
 चार्यस्य भुक्तासं कृच्छ्रपादेन शुध्यति । यथोपनयते ब्राह्म्यान्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति” ॥ भुजवलभौमकृत्यचिन्तामण्योः ।
 “स्वातौशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरिवेन्दो तौय-
 पतौ भगे दितिषुते भाद्रपदे सागरे । केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरः
 शशिशुभे चन्द्रे च तारे शुभे । कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ
 वाराः सितार्कज्यकाः” ॥ अदितिषुत उत्तरफल्गुनौ सागरः
 पूर्वाषाढा । दोषिकायाम् । “जीवार्केन्दूडुशुद्धौ हरिशयन-
 वहिर्भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे
 क्षीरभे नादितो च । अर्कशुक्रार्केज्यर्क्षेनग्ने रविमदनतिथि
 प्रोज्झ्य पष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारि मितगुरुदिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात्” । रविमदनतिथिं सप्तमीवयोदशीं पष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया । प्रोज्झ्य त्यक्त्वा कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविण-
 शीलाव्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे
 कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे गहननीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 श्रैष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्” राजमार्त्तण्डे ।
 “पुनर्दसौ कृतौ विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । आश्वलायनः ।
 “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयन-गो-
 टानविवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येकं” । आपूर्यमाणे
 पक्षे शुक्लपक्षे । बृहगर्गः । “स्मृतिसुक्ताननध्यायान् सप्तमीश्च
 वयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ।
 श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये । “कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुना-
 षाढयोरपि । कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्वधः” ॥
 भुजधन्तः । “चैत्रकृष्णद्वितीयाया तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च
 फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य
 द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकानुवृष्टौ कुर्वति व्रतदन्त्यशुभ-

क्रियाम्” उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधायात् कार्त्तिक-
 कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनःसंस्कारमर्हती-
 त्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः । वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च
 गर्गः । “विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौक्त्यौ स्यादक्षिणायने । दक्षिणे
 च विशां कार्यं मानध्याये न सक्रमे । अनध्यायेऽपि कुर्वीत
 यस्य नैमित्तिकं भवेत्” । अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः
 समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चेन्नशुक्लद्वितीया
 आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्ल-
 द्वितीया युगादित्वेन निषिद्धा । “षष्ठ्यामशुचिरुभार्यो
 रिक्तासु बहुदोषभाक्” । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं
 शाखाधिपत्वात् । तथा च “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ
 वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थिते-
 ऽरिष्टद्वारेऽथ पराजिते वा जीवे मृगाधुपनयनः स्मृतिकर्म-
 ढीनः” अस्य शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ । “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते
 दैत्यगुरो गुरो वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो
 द्विषसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” । उदये लग्ने व्रतेन
 उपनयनेन । गोमिलः । “यदहर्षपेथन् माणवको भवति प्राणि-
 धेनं तदहर्भोजयन्ति कुशलोकारयन्त्याप्राधयन्त्यलं कुर्वन्त्याह-
 तेन वाससा समाच्छादयन्ति” । यदहर्षमिच्छन्ति उपैथन्
 उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उच्यते भवति । माणवकोऽन-
 धीतवेदः । “अनृचो माणवको ज्ञेय एन. कृष्णमृगः स्मृतः ।
 रुरुर्गौरमृगः प्रोक्तः सुमरः शल उच्यते” । प्राक् प्रातः ।
 तद्य “चतस्रो घटिका प्रातरुषीदय उच्यते” इति नक्षत्रवेवर्त्तो-
 क्तम् । अत्र घटिका दण्डः । “त्रियासां रजनीं प्राहुस्त्यक्ता-

द्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ।
 इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः तथा च
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतग्रहलिखितौ । "पथो यवाग्वा-
 मिच्छाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्" । कुशलीकारयन्ति
 मुखद्वयन्ति आप्लावयन्ति स्त्रपयन्ति आहतेना सूदितेन वाससा
 वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिधापयन्ति । अत्रैकवचनादध-
 रौयमेतत् । उत्तरीयन्तु उपरिष्ठादजिनं वक्ष्यते । क्षीमं
 शान वा ब्राह्मणस्य कार्पासं चव्रियस्य आत्रिकं वैश्यस्य" ।
 क्षुमा घृतसी तस्या इदं क्षीमं तसरादि । शानं जनतन्तुभवं
 तदुभय ब्राह्मणस्य । गोभिलः । "ऐश्वर्यरौरवाजानि अजि-
 नानि" । एनः कृष्णमृगः कुरुगैरिमृगः अजः कृगः यथाक्रमं
 द्विजानामेतान्यजिनानि । गोभिलः । "सुष्णकाशताक्षुन्यो-
 रसना" । सुष्णः शरः ताक्षुनः जनस्तद्धवा रसना मेखला
 ताक्षुनी । तथा च मनुः । "मौष्णोविहृतसमा श्लक्ष्णा कार्य्या
 विप्रस्य मेखला । चव्रियस्य च मौर्वोज्या वैश्यस्य जनतान्तवी ।
 सुष्णासामे तु कर्त्तव्या कुशश्मान्तकवस्त्वजैः । विहृताग्रान्य-
 नैकेन विभिः पञ्चभिरेव वा" । गोभिलः । "पार्ष्णवैस्वा-
 श्वत्यदण्डाः" । पार्ष्णः पाश्चाशः । मनुः । "ब्राह्मणो वैस्व-
 पालागौ चव्रियो वाटखादिरी । वैण्वोदुम्बरी वैश्यो दण्डा-
 नर्हन्ति धर्मातः" । गृह्ये पार्ष्णमात्रस्य ब्राह्मणे विधानात्
 प्रतिगृह्येष्ठितं दण्डमिति मनुषचनान्तरे एकवचनश्रुतेरत्रैक-
 दण्डधारणं न तु द्वन्द्वनिर्देशादण्डद्वयधारणम् । मनुः "केगा-
 न्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः । नलाटसम्प्रितो
 राज्ञः स्यात् नालासन्तिकी विप्रः । ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः
 गोम्यदर्शनाः । अनुद्देगकरा नृणां सत्वचो नालिदूषिताः" ।
 पश्चामे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । स्वस्य स्वप्यासामे सर्वाणि

घौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोभिलः । “पुरस्ता-
 ष्छान्ताया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति । स्पष्टार्थमेतत् ।
 गोभिलः । “अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
 प्रागाचार्योऽवतिष्ठते । व्याहृतिभिराहुति चतुष्टये हुते अग्ने
 व्रतपते” इति पश्चाहुतौ हुत्वा आचार्यः पश्चादुदग्रेषु कुम्भेषु
 प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्थिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य इत्येककर्तृकत्वादेव
 एव हुत्वातिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्यस्य
 मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणामुच्चारणं तत्र
 ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयतीति वचनादग्ने व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्स्थानोपत्वान्माणवकस्य
 मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य । तथा च । “यां
 वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव” इति
 सरला । तत्र ऋत्विक् यजमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे
 प्रमाणाभावात् । अतएव भट्टभाष्यम् । होमेन सहाचार्य-
 सम्बन्धः कुतो हुत्वाचार्योऽवतिष्ठते इति क्त्वा प्रत्यययोगात्
 मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतचरिष्या-
 मीत्याद्यत्तमपुरुषप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते । गोभिलः । “अन्त-
 रेणाग्न्याचार्योमाणवकोऽञ्जलिहृतोऽभिमुख आचार्य उदग-
 ग्रेषु दर्भेषु अग्न्याचार्ययोर्मध्ये आचार्याभिमुखः सवतिष्ठते
 इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणो-
 ऽपामञ्जलिं पूरयति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य
 दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितो ब्राह्मणोऽधीतवेदः सलिनाध्वनिं
 माणवकस्य पूरयित्वा उपरिष्ठात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् ।
 गोभिलः । “प्रेक्ष्यमाणो जपत्यागन्वा समगम्नहीति” । य
 प्रेक्षमाणः कोजपति । माणवकं प्रेक्षमाण आचार्य आगन्वा
 समगम्नहीति मन्त्र जपति । सस्तिष्ठश्चरतादयमिति मन्त्र-

लिङ्गात् । गोभिलः । “आचार्यो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति” । आचार्योमाणवकं पाठयतीत्यर्थः । कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्योऽभिवादनीयम् । नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं मन्त्राश्रयं गोत्राश्रयं वा इत्येके । अभिवादनीयम् अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानीमेवाचार्यः कोनामासीति पृच्छेत् । तच्च देवताश्रयं क्षणादिनक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालौनक्षत्रपादात् ज्ञेयम् । गोत्राश्रयं शाण्डिल्यादि । गोभिलः । “उत्सृज्यापामञ्जलि-
 वाचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति । देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यांऽस्तं गृह्णा-
 स्यसौ” इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुदक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिण-
 पाणिमङ्गुष्ठेन सह गृह्णाति देवस्य इति मन्त्रेण । असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य नाम गृह्णीयात् इदानीं गृहीत-
 माणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोभिलः । “अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमग्रावृतं वासाविति । तद्दे-
 शस्यमेवैनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति सूर्यस्येति मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंगमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नाभिदेश-
 मभिस्पृशेत् प्राणानां घन्यिरसोति प्रदक्षिणावर्त्तं माणवके प्राङ्मुखोऽवस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंगं स्पृष्ट्वा अथवह्नितां नाभिं प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत् । अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “उत्सृप्य नाभिदेशमभुव” । इति जपेदिति वाक्यगेषः । उत्सृप्य करं सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् ऊर्ध्वं करमुत्सृप्य ऊर्ध्वं नीत्वा नाभिदेशं समीपार्थां द्वितीया नाभिदेशसमीप एव उदरे करमवस्थाप्या-

भुव इति जपेत् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् अभुवशब्देन जठरोऽग्नि-
रुच्यते । तस्मान्नाभेरुत्सृप्य करं नाभिदेशमसौप एव उदरं
जठराग्निस्थानमालभ्या भुव इति जपेत् । इति भट्टभाष्यदर्श-
नात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णुक्तं निरस्तम् अद्वविभ-
क्तिव्युत्पत्त्या अभुव इति समाख्या । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने
द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
जठगादुत्सृप्य ऊर्ध्वं नौत्वा करं हृदयमालभ्य कृशन् इति
जपेत् । कृशनशब्देन हृदय एव पुरुषोयत उच्यते अतो हृदय-
देशमालभ्य जपतीति तदधिष्ठातृत्वात् पुरुषस्य । तथा च श्रुतिः ।
“स एवैष आस्त्रादयतीति” । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने द्विती-
यान्तं नाम प्रयोज्यम् । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमा-
लभ्य प्रजापतये त्वा परिदद्याम्यसाविति । अथ माणवकस्येति
शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापयेत्वेति जपेत् । असाविति
स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः । “सव्येन सव्यं
देवाय त्वा सवित्रे परिदद्याम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्म-
चारिणः सव्यमशं स्पृष्ट्वा देवायत्वेति जपेत् । अत्रासाविति
स्थाने सम्बोधनान्त नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “अथैनं
संप्रेषयति ब्रह्मचार्यसाविति” । समिधमाधेहि आपोशानं
कर्मे कुरु मा दिवास्वाप्नोरित्यपि सर्वत्र ओम्वाटमिति च
ब्रूयात् । “यदुच्यते अस्तमिते समिधमादधाति तदिदमा-
दिश्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि” इति श्रुतावुक्तं
तस्मान्नात्र तदवशिष्यते पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधाति
इति तदिदमादिश्यते सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताद्योपरि-
ष्ठाच्च पृथङ्मन्त्राभ्यामापोशानं हि ब्रह्मचारिचित्ति । मन्त्रो तु
शास्त्रन्तरादुपादेयौ । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्
अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात् इति यद्यदिहितं कर्म

तत्तत् कुरु मा दिवास्वाप्नोः दिवा स्वप्नमाकारैरित्यर्थः ।
माणवकः सर्वेष्वेव प्रैष्येषु वाढमोमिति वा प्रतिवचनं दद्यात् ।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “ब्रह्मचारिसमादिष्टे गुरुणा
व्रतकर्माणि । वाढमोमिति वा ब्रूयात् तत्तथैवानुपालयन्” ॥
गोभिलः । “उदगगनेरुत्सृत्य प्रागाचार्य उपविशति उदम-
ग्रेषु दर्भेषु” स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यङ्गमाणवको दक्षिणजान्वक्तो-
ऽभिसुखमाचार्यमुदगग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्मुखो माणवको दक्षिण-
जानु अक्षं तं भूमौ यस्य स आचार्याभिसुखं यथा स्वातन्त्र्या
उपविशति इति पूर्वणान्वयः । उत्तरत एवाग्नेः अग्नेर्न
त्रिःपदक्षिणं सुष्ममेखलां परिहरन् वाचयति । इयं दुरुक्तं
परिबाधमाना ऋतस्य गोप्त्रीति च । अथ तथैवोपविष्टं
माणवकम् इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति ऋतस्य गोप्त्रीति
च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौष्ममेखलां वारत्रय परिधापयन्
वाचयति । अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्र-
पाठः । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कृत्वेति
वचनात् । सुस्त्रालाभे कुर्मिनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि ।
यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं
कार्पासमुत्तरीयं ध्यात् विप्रस्योर्द्वेष्टत त्रिष्टदिति मन्त्रैः । पवित्रं
चास्मे प्रयच्छतीति जातूकर्णात् । यज्ञोपवीतिनं कुर्यादिति
सांख्ययनाच्च । “मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्राप्य विनष्टानि निगृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥ इति
मनुवचनेन नोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणा-
दिगृह्ये तदनुपदेगात् शास्त्रान्तरादुपादद्यात् । यज्ञोपवीत-
मपि यज्ञप्य त्वोपवीतेनोपनेष्यामि इति महभाष्यम् । अस्मिन्ने-
वावसरे यजिनमुत्तरीयमित्यापस्तम्बः । यजिनश्च कण्ठसार-
चमं प्रागुक्तत्वात् । यजिनप्रद्वयमन्त्रस्तु भोम् त्रिवक्ष्य चक्षु-

वर्णं बलीयस्तेजो यथास्व स्थविरं समृद्धमनाहतस्य वसनं
 अविष्णुपवीतं वाद्यजिन दधेयमिति तैत्तिरीयशाखापठितो
 द्रष्टव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डाजिनोपवीतानि मेखला-
 ध्वैव धारयेत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारणविधायकम् ।
 एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात् । यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन
 कृत्यमिति गोभिलसूत्रात् आचामेदित्यनुवृत्तो “शिखां बद्धा
 वसित्वा हे निर्णिते वाससो शुभे । तूष्णींभूत्वा समादाय
 नो गच्छस्व विलोकयन्” ॥ इति देवत्ववचनाच्च । हरिशर्मा-
 ऽप्येवम् । गोभिलः । अथोपसौदत्यधौहिनीः सावित्रीं मे
 भवाननुव्रवीत्विति” । अनन्तरं तथैवोपदिष्टो माणवक उप-
 सोदति कृताञ्जलिपुट आचार्य गतचक्षुरुपसक्तो भवति ।
 अधौहि भीरित्यादि मन्त्रेण अधौहि अध्यापय सावित्रीं
 सवितृदेवताकां गायत्रीम् । भीरित्याचार्य संबोधनम् ।
 भट्टभाष्यऽप्येवम् । तस्मा अन्वाहपच्छ अर्द्धर्चशः ऋक्शः
 इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् पूर्वं तावत् पच्छः
 पादशः ततोऽर्द्धर्चशः तत ऋक्शः । ऋक्श इत्यत्र सर्वमिति
 पाठः सरलायाम् । मङ्गाध्याहृतौ च विकृताः ओङ्कारान्ताः
 विकृता. पृथक्कृताः ओङ्कारान्ता इत्यत्र भूरोमिति भट्ट-
 भाष्यम् । भूरिति भवदेवभट्टः । उभयमतग्राहौ वीरेखरस्तु
 ओम्भूरोमिति अन्ता अवसानभूता । वार्चमरमे दण्डं
 प्रयच्छन् वाचयति सुश्रव सुश्रुवस माकुर्विति वार्चं पलाशादि-
 भव दण्डं माणवकाय ददत् सुश्रवेति पाठयति । अथ भैक्ष-
 चरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च
 शसति । “प्रतिगृह्योषित दण्डमुपस्थापय भास्करम् । प्रदक्षिण
 परोत्थाग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ॥ इति अनुवचमात् ।
 भिक्षासमूहं भैक्षं तश्चरति पावर्तति इत्यर्थः । मातरमेवापे

ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । याचते
 इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वस्राये तथा च मनुः
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिच्छेत्
 भिक्षां प्रयसां याचेनं नावमानयेत्” ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः
 न तु प्रतिगृह गत्वा । भवति भिक्षां देहोति ब्राह्मणभिक्षा-
 प्रयोगः । तथा च मनुः । “भवत् पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो
 द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ आदि-
 मध्याह्नसानेपु भवच्छूद्रोपनक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविगां
 भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्योय
 भैक्ष्यं प्रणिवेदयतो वेदयति समर्पयति भोरिति । आचार्योय
 निवेद्य प्रति गृह्णोयादिति गृह्यात्स्वरवचनात् । भैक्ष्यं भोरिति
 निवेदनमन्वः । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्योय निवेद्य
 मय तदेव भुञ्जीत । तथा च मनुः “समाहृत्याय तद्वैश्यं
 यावदक्षममायया । निवेद्य गुरवेऽग्नौयात् आचार्यः प्राश्न, सः
 शुचि.” ॥ आचार्योय माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्ममेवं
 समापयेत् इति तच्च माणिक्या चक्रेमादिवक्ष्यमाणतत्तद्
 चर्यात् तिष्ठत्यहः गेयं वाग्यतः । माणवकोऽहः गेयं मयत-
 वागास्ते । अष्टमिसे समिधमादधाति अग्नये समिधमकार्य-
 मिति । अष्टं गते गुर्यं समिधं प्रादेममादमग्नये समिध-
 मकार्यमित्यनेनादधाति इयमेवातः प्रधानाहुतिः । ततश्चाप्याः

नोत्रनामनौ प्रोच्याभिवाद्यावार्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं
 प्रातः । अभिवाद्यग्निमित्यन्वयः । चिरात्रमन्धारलवणाशी
 भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते सावित्रचरुः । तस्य उपनयनरूप-
 व्रतस्य न तु सन्निधानाच्चिरात्रस्य अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह
 सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त इत्यवचनोय स्यात् ।
 अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । महभाष्येऽप्येवम् । ततश्चतुर्थे-
 ऽङ्गनि सावित्रचरुरिति भवदेवभट्टोक्तं चतुर्थेऽङ्गि सावित्रचरुः
 कार्ये इति सरलोक्तञ्च हेयम् । सवितास्य देवता इति सावित्रः
 यथार्थं गोर्दक्षिणा । यथार्थम् उदीचं महाव्याहृत्यादि कर्म ।
 इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः न तु सावित्रचरीः प्रधानस्य
 उपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनय-
 नान्तरमाचार्याय वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरमिति सरला ।
 वरोगोः । तथा चोक्तम् । “गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि
 निगम्यते । न ततोऽन्यद्गो यस्मात्तस्माद्गोर्वर उच्यते” ॥
 इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताचरणादन्यद्गृह्यादि न निश्चितम् ।
 भवदेवभट्टेनापि न निश्चितम् । गोभिन्नः । “सर्वथाचार्ये
 तदग्रकं तेनारात् सत्यमुपागामिति” विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां
 व्रतानामन्ते अयं मन्त्रे विशेषः । यश्च चरिष्यामि तत्राचार्य-
 मिति । यत्र तच्छ्रुकेयमित्यत्र तदग्रकमिति । यत्र तेनर्दश-
 समिधामि तत्र तेनारात् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र
 उपागामिति । कर्मक्रमस्तु । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
 चरुर्होमः । ततः स्विष्टिर्होमः । प्राक्स्विष्टिर्होमोऽपि इति
 सूत्रात् । ततोऽग्ने यत्तपते यत्तमचापे तत्ते प्रमथीमि तदग्रकं
 तेनारात् समिधमदमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्ता होम-
 कर्मसमाप्तौ दक्षिणा गोदानमिति महभाष्यम् । एतन्मन्त्र-
 चारिणां सप्तमात्रं न होमो वचनाभावात् । स्वादान्नामामपि

होमदेवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलं हेयम् । अग्ने
व्रतपते इति हुत्वा पश्चादुदगग्रेषु गर्भेषु प्रागाचार्योऽवतिष्ठते
इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादि-
पदस्थाने अर्चामित्यादिपदोद्देशमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः ।
तस्मतेऽप्यर्चामित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्या-
मीति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चाग्ने
व्रतपते व्रतमर्चामित्यादिहोमः समावर्त्तनमध्ये भवदेवभट्टोक्तो
न युक्तः । व्रतश्चरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमर्चामित्यस्यापि
व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । “भौमभानुजयोर्वारि-
मक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” ॥
गोभिलः । “अथाप्लवनम्” । अथ व्रतानन्तरमाप्लवनं स्नानं
कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रतं
भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्यां वा स्नानार्थमावृतं
स्नानं कुर्यात् । अथ प्रागग्रेषु गर्भेषु उदगाचार्यं उपविशति
तथावृते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्युदगग्रेषु गर्भेषु ।
प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वोपधिविफाण्डाभि-
रद्भिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् । सर्वोपधयश्च
“ब्रोहयः शालयो सुहा गोधूमाः सर्पपास्तिनाः । यवायोषधयः
सप्त विपदोऽन्ति धारिताः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः
मह या चापो विफाण्डा विपक्षा उष्णौकतास्ताः सर्वोपधि-
विफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिश्चन्दनादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । स्वयमिव
तु मन्त्रवर्णो भवति । इव शब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारो
आत्मानमभिषिञ्चेत् आचार्यकर्तृकाभिपेक्षस्तु परमतो यतो
मन्त्रवर्णो भवति । मन्त्रवर्णोऽभिपेक्षमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाद-

मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधि-
माह येऽप्स्वरन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ।
येऽप्स्वरन्तरग्नय इति मन्त्रेण कासामपामञ्जलिं ब्रह्मचारौ
अवसिञ्चति । क्व भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्र-
स्याभितान् सृजामोति यदपामिति मन्त्रस्याभितान् सृजामोति
मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां
घोरं यदपा क्रूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमव-
सिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामौत्या-
त्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति
मन्त्रेण ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चति । ओम् यशसे तेजसे
इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् ।
आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । अभियेकः शिरसि कर्त्तव्यः
शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुप-
तिष्ठेत उद्यन् भ्रातृभ्रातृभिरित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य-
समोपादुत्याय उद्यन्नित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसौरित्यन्त-
मन्त्रेणादित्यमुतिष्ठेत उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेघना-
मवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति
अवशब्दोऽधस्तादर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
केशश्मश्रु रोमनखानि वापयतौ शिखावर्जम् । भोजयित्वा
स्वयं भुक्त्वा नापितेन सुण्डयीत । अत्र शिखावर्जमिति वच-
नात् प्राक् समिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । समिखं
वपनं कार्यमाद्यानात् ब्रह्मचारिणामिति । स्नात्वालङ्घत्वा-
इते वामसो परिधाय सृजमावधीत यौरसि मयि रमस्वेति ।
अलङ्घत्य कुण्डलादिनायानं योजयित्वा पादते । “इपद्दीतं
नव शुभ्रं सदयं यत्र धारितम् । आदृतं तदिजानीयात्
सर्वकर्मसु पावनम्” ॥ इति वसिष्ठोक्तसप्तम्ये इपत् सूक्ष्मम् ।

न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं ग्रथितपुष्पं अवध्रीत
 शिरसोति शेषः । ओरसोति मन्त्रेण नेत्रौस्थे नियतं मामि
 त्पुपानहौ । अवध्रीतेत्यनुवर्तते । उपानहौ चर्मपादुके
 योग्यत्वात् पादयोः गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण वैश्वं दण्डं गृह्णाति
 वैश्व वंशप्रभव गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्-
 क्रमभ्येत्याचार्यपरिषदमौक्षतो यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वोभूया-
 समिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहितम् अभ्येत्याभि-
 सुख्येन गत्वाचार्यं परिषदक्षेत्रे यक्षमिति मन्त्रेण । उपो-
 पविश्य सुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधानानकुलोति
 उपाचार्यसमीपे सुख्यान् प्राणान् सुव्रतप्रभवान् वायून् संस्पृशन्
 स्नातकः । ओष्ठापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैनमाचार्यो-
 ऽर्हयेत् पत्रावसरे एव स्नातक विवाहोक्तवरार्हणविधिनाऽर्च-
 येत् । तदशक्तौ गन्धर्वाभ्याम् । गोपुक्त रथमुपक्रम्य
 पक्ष्मीकूवरवाक्रूराभिमृषेत् । वनस्पतिविहङ्गो हि भूया इति ।
 पक्ष्मी पक्ष्मे । कूवरं रथिकस्थानं वाक्रूर रथरुखित्वर्थः । वन-
 स्पतोति मन्त्रेणाभिमृषेत् । अमृषेत् । आस्था ते जयतु
 जेत्यानीत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्या-
 नीति वनस्पते इत्यादि मन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति
 प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्या उपयाति । तेन रथेन
 प्राग्वा वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्यसमीप-
 मागच्छति । उपयातायाध्यैमिति कोहनौयाः । उपयाता-
 याचार्यसमीपमागतायाध्यै देयमिति कोहनौया आचार्या
 षाहुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चक्रकरणे तण्डुनादा-
 यवघातादिवत् । यस्य कर्मणः समावर्त्तनसंज्ञावि । “गुरु-
 णानुमतः स्रात्वा समावर्त्तं यथाविधि । उदहेत द्विजो भार्यां
 सवर्णां सप्तपान्विताम्” इति मन्त्रोः । स्पष्टं गोनककारि-
 कायाम् । “कुर्वेति इयमेवैत समावर्त्तन संज्ञकम्” ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे । “ज्येष्ठापुनर्वसु युतं
 गृहारम्भोदितञ्च यत् । तत् सर्वं योजयेद्देशप्रवेशे दैवचि-
 न्तकः” । गृहारम्भे मत्स्यपुराणम् । “चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा
 लग्नं शुभनिरोक्षितम् । सप्तमोच्छायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् । अश्विनोरोहिणीमूलासुत्तरात्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च
 ध्यतोपातातिगण्डयोः । विष्णुकुम्भगण्ड परिघवर्जं योगेषु
 कारयेत् । आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः” ।
 राजमार्तण्डः । “आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्राधनिष्ठो-
 त्तरा । पौर्णं विष्णुगतानुराधपवनेः शुद्धैः सुतारान्वितैः ।
 सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ । विष्टि-
 त्यक्तदिने वटन्ति सुनयो वेश्मादिकार्यं शुभम्” । ज्योतिषे ।
 “उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् ।
 ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्याच्छूभैर्युक्तनिरोक्षितेषु । कृत्वा-
 प्रतो द्विजधरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रफलपुष्पदलोपग्रोभम् ।
 दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मङ्गल्यशान्तिनिलयं
 निलयं विशेष” । विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्यस्तकरः
 प्रविशेच्च गृहं गृहो । अनुलिप्तः सुखो सखो सपत्न्योक्तस्तथैव
 च” । गोभिलः । “मध्येऽग्निसुपसमाधाय क्षण्येन गवा
 यजिताजेन वा श्वेतेन सपायमानां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य
 उपसमाधाय कुशण्डिकोक्तविधिनाग्निं स्थापयित्वा । पायसेन
 वा केवलेन रसमाज्य मांसं पायसमिति संयूयाद्यगृहोत्तं
 गृहीत्वा जुहुयात् । वास्तोरपते इति प्रथमा वामदेव्यर्चं
 महाश्याहृतयः प्रजापतये इत्युत्तरोया रसं घृतं मांसं संयूय
 मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहोत्तं केवलमेक्षयेनाष्टवा-
 रान् गृहीत्वा वास्तोरपते प्रतिजानोति सन्तेण प्रथमाहुतिः ।

वामदेव्यर्चस्त्रिस्तम्भस्त्रिस्तम्भः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तम्भस्त्रिस्तम्भः
 स्त्रिस्तम्भः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तम्भः प्रजापतये इत्येका प्रथमोक्त-
 रीया इति आहुतिभेदायम् । तत्र अग्नेऽप्यत्र देवताहोम-
 मन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः । यावत्प्रस्तास्तावतौदृष्टिर्निर्वापः ताव-
 चायस्य वास्तोस्यतिः । वामदेव्यर्चामिन्द्रः महाव्याहृतीनामग्नि-
 वायुसूर्याव्याहृतीनाञ्च सर्वेषामार्यैश्च प्रजापतिः । “अग्नि-
 र्वायुस्तथासूर्यो बृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः
 समुदाहृताः” इति संवत्तवचनात् । एतेन महाव्याहृतीनां
 पृथिव्यादि वाचकत्वात् । पृथिव्याद्यादेवता इति भूस्त्वाभुव-
 स्त्वास्वस्ता इति च सरलादर्शनात् भवदेवभट्टेनापि यत् भूस्त्वा-
 युष्टमित्यादि लिखितं तर्ह्येयम् । तस्यैव स्थानान्तरे महा-
 व्याहृतिहोमनिष्पन्ने अग्न्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात्
 प्रजापतिरुक्त एव । सूत्रे केवलं पायसपक्षे च ओम् वास्तो-
 स्यतये त्वायुष्टं निर्वापामीति त्रीन्नादिकमादाय एवमिन्द्राय
 इति त्रिभिः । अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये इत्यष्टौ
 निर्वापाः । ततः । सिद्धचरो घृतसुवो दत्त्वा मेघणेनाष्टौ
 प्रधानहोमाः । शेषं स्थानौपाकावृत्ताङ्गत्वा वलीन् हरेत् ।
 प्रदक्षिण प्रतिदिशमवान्तरदेशेष्वनुपूर्वेण व्यतिहरन् । इत्येति
 क्रमप्राप्तेऽप्यानन्तर्यार्थम् । तेन प्रधानादृतीङ्गत्वा स्त्रिष्टिस्तु-
 त्वैव वलीन् हरेत् इत्येतेष्वेव तदभावे पायसेन प्रतिदिश
 सर्वासु दिक्षु क्रमेणाव्यवधानं कुर्वन् । यदि मुख्यचतुर्दिक्षु
 दत्त्वा विदिक्षु दीयते तदा व्यवधानता स्यात् । इन्द्रायेति
 पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
 इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे
 सीमायेत्युत्तरतः महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वायुकये इत्यधस्तात्
 ऊर्ध्वं नमो ब्रह्मणे इति दिवि वलीन् हरेदिति पूर्वसूत्रेणान्वयः ।

अन्यत् सुगमम् । नमस्कारेण बलौन् दद्यात् स च सन्धान्ते
प्रयोज्यः पिष्टभ्य इत्यत्र घर्षां कुर्यात् "असुषमै नम इत्येवं
बलिदानं विधीयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ।
स्वधाकारः पितृणान्तु इन्तकारो नृणां यतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पितॄन् बलिमतः सदा" । इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
अधस्तानीचप्रदेशे । दिवि आकाशे । "विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो
बलिमाकाश उत्क्षिपेत्" । क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधान-
होमान्तं कृत्वा बलौन् हरेत् । ततः स्विष्टिक्कदादि वामदेव्य-
गानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ ग्रहयज्ञः । दोषिकायाम् । "शुभग्रहार्कवारेषु मृदु-
क्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलग्नषु शुभं शान्तिकर्षोष्टिकम्" ।
मृदुगणः चित्रानुराधा मृगशिरा रेवत्यः । क्षिप्रगणो क्षुद्रगणः ।
पुष्यः शिङ्गस्ताम्रवगणो रोहिण्युत्तराश्रयम् । "गोचरे वा विलग्न-
वा ये ग्रहारिष्ट सूचकाः । पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः
शुभावहाः" । गोचरे स्वराश्यपेक्षया यदा कदापि । विलग्न-
जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टकारकाः । तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषो-
पशमनं फलम् । मध्यपुराणि । "उत्सवानन्दसन्तानयशोदाहादि
मङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-
महानाश्च विश्वेदेवास्तथैव च" । नान्दीमुखे वारादिदोषो
नास्ति । "नान्दीमुखे पितृश्राद्धे सक्रान्त्यां च दण्डये । युगाद्यां टि
निमित्तेषु न वारतिथिद्रूपणम्" इति सत्यव्रतवचनात् । अत्र
शूद्रस्याप्यधिकारः । आर्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात्
अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः । "श्रीतं कर्म
स्वयं कुर्यादन्योऽपि आर्त्तमाचरेत् । अशक्तो श्रीतमप्यन्यः
कुर्यादाचारमन्ततः" । इति शातातणीयात् । अन्तत एव-
क्रमात् परतः । द्वाप्रवस्काः । "श्रीकामः शान्तिकामो वा

ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचर-
 त्रपि । सूर्यः सोमो मङ्गोपुत्रः सोमपुत्रो वृद्धस्पतिः । शुक्रः
 शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः । ताम्रकात् स्फाटिका-
 द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सोसात् कांस्यात्
 कार्याग्रहाः क्रमात् । स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु
 वा । यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्धाश्च
 वस्त्रयश्चैव धूपो देयः सगुग्गुलुः । कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः
 प्रतिदैवतम् । आकृष्टेन द्रुमं देवा अग्निर्मूर्द्धादिभः ककुत् ।
 उदुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । वृद्धस्पतेऽति-
 यदर्थ्यस्तथैवान्नात् परिश्रुतः । शन्नो देवो तथा काण्डात् केतुं
 कृण्वन्निति क्रमात् । अर्कः पलाशः श्वदिरस्त्वपामार्गोऽथ
 पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।
 एकेकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या दधिसर्पिभ्यां
 दध्ना क्षीरेण वा युताः । गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीर-
 पष्टिकम् । दध्योदनं हविष्यूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च । दद्याद्
 ग्रहक्रमाच्चेद हिजेभ्यो भोजनं बुधः । शक्तितो वा यथालाभं
 सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथानडान् हेमवासो
 हयस्तथा । कृष्णः गौरायसं छाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ।
 यद्य यस्य सदा दुःखः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मणैषां वरो
 दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतमानि च । भावाभाधौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 शान्तिधर्मद्वारा ऐदिकानिष्टनिवृत्तिः । शान्त्यर्थयागो मलि-
 म्लुचादिष्वपि कार्यः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
 यथायथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधोयते” इति
 दक्षवचनात् । नैमित्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरण-
 मिदम् । पद्दो.स्यञ्चाधिदु.स्वप्नादिनिमित्वाच्चैमित्तिकानि

तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । ओषधद्वययोगस्तु न
कार्यः पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणम् ।
वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुनः । सर्वकामाप्तये नित्यं
कथं शान्तिकपीप्सुकम् ॥ वैशम्पायन उवाच । “श्रीकामः
शान्तिकामी वा तथा चाभिचरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन
तस्मै निगदतः शृणु” ॥ इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् ।
हृष्टिकामहोमस्त्ववग्रहनाशार्थत्वे शान्तिकः । केवलहृष्ट्यर्थत्वे
पीष्टिकः । अयमपि सङ्ख्यात् परमशौचेऽपि कार्यः । “व्रत-
यज्ञविवाहेषु ग्राहे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यात्
अनारब्धे तु सूतकम्” इति विष्णुवचने व्रतशब्दस्य सङ्ख्याङ्ग-
ककर्मापरत्वात् । “विवाहादौ च सस्कारे हृष्टिग्राहे कृते
सति । सङ्ख्ये ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः” इति
निर्णयामृतधृतवचनाच्च । अत्र नान्दीग्राहं विवाहादावित्यनेन
ग्राहस्यारब्धार्थकत्वात् हृष्टिग्राहे कृते इति श्रवणाच्च विवाहो-
पनयनादावन्नोत्सर्गात् परमशौच एव दीपाभावः । न हृष्टि-
ग्राहारभ्रणादपीति । अवाग्निनामान्याह गृह्यामंप्रहे ।
“पूर्णाहुत्यां सृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पीष्टिके वलट-
स्यैव क्रोधाग्निशामिचारके” ॥ यद्वाणाह सूर्य इत्यादि यद्यपि
सर्वजनसिद्धत्वात् यद्वाणां वदवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दो-
पहितयार्योऽर्योपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दा-
नियमादविनिगमना स्यात् । तथापि सूर्यमोममङ्गलबुध-
हृष्टस्पतिशक्रमनैयराहुकेतुपदेः पूजनं सर्वजनसिद्धत्वात् ।
उभो बुधहृष्टस्तौ । स्वर्णैस्ताम्राद्यभावे यष्य यद्वय यो
वर्षो रक्तादिस्वर्णैर्वर्णैमाह मत्स्यपुराणम् । “मग्नरदक्तमा-
दित्वमङ्गारकसमन्वितम् । मोमशुको तथा ग्रेतो बुधशोभो
च पिङ्गलो । मन्दराङ्ग तथा लण्डो धूम्रं वेतुगण विटु” ॥

पिङ्गलो पीतो । धूम्र चन्द्र नानावर्णं “मोमपुत्रो गुरुश्चैव
तदुभौ पीतको स्मृतौ” इति । चित्राय केतव इति षशिष्ठ-
संहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् । तथा चामरसिंहः ।
“धूमधूमलो क्षणलोहितं” । गन्धैश्च रक्तचन्दनादिभिः । कृतेषु
मण्डनकेषु वर्तुनादिग्रहरूपेषु पूज्या इति शेषः । तथा च
शान्तिदौपिकायाम् । “वर्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्धचन्द्रो
निशाकरः । अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधस्यापाकृतिस्तथा । पद्मा-
कृतिर्गुरुः कार्ययतुष्काणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः
कार्यो राहुस्तु सकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्यो
मण्डनपूजनं” ॥ मण्डनकरणासामर्थ्ये वेदिकामाह मत्स्य-
पुराणम् । “गर्भस्योत्तरपूर्वस्यां वितास्तु हयविस्तृताम् । विप्र-
हययुता वेदो वितस्तुच्छायसयुताम् । सस्थापनाय देवानां
चतुरस्त्रासुदक्षवाम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्
सुरान्” । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्यपुराण “मध्ये तु भास्कर
विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्या गुरुं विद्याद्बुध पूर्वोत्त-
रेण तु । पूर्वेण भार्गवं विद्यात् सीमं दक्षिणपूर्वकम् । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्वाहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत्
शुक्लतण्डुलैः” ॥ अत्रैव आवाहयेद्वाहुभिरिति दर्शनादावाहन
व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्यम् । स्कन्दपुराणे । “जन्मभू-
गोविर्मेतेषां वर्णस्थानमुत्तमानि च । योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं
ग्रहास्ते नावसानिताः ॥ उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च
चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्वयन्त्यान्तु मगधाख्ये हिमांशुजः ॥
सैन्यवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरस्तु सीराद्रे
राहुर्वराटिकापुरे ॥ अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ।
आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥ भरद्वाजी
भवेद्दोमस्तथात्रेयश्च सामजः । गुरुः पूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो
वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवाय राहुः पेठोनसिस्तथा ॥
केतवो जमिनेयाश्च यदा नाकहितैरताः” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“आदित्याभिमुखाः सर्वे माधिपप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीया
मुनिग्रह नान्तरा न परास्तुताः” ॥ आदित्यान्यान्यस्य च

स्थापितग्रहस्यान्तरालेऽन्यो ग्रहो न स्थापनीयः नाप्योदित्य-
 घराष्ट्रान्ताः कार्याः । अधिदैवतपूजा अयुतहोमादौ कार्या ।
 कात्यायनः । “तद्गोत्रजातौरक्षात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः ॥ न हुत न च
 संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत्” ॥ वशिष्ठगीर्भलकात्यायनाः ।
 “ब्राह्मणो भार्गवाचार्यौ चन्द्रियावर्कलोहितौ । वैश्यो सोम-
 बुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्” ॥ वलयस्तु मत्स्य-
 पुराणे । “गुडौदन रवेर्दद्यात् सोमाय हुतपायसम् । सयावकं
 कुजे दद्यात् क्षौराक्षं सोमसूनवे ॥ दध्यौदनञ्च जीवाय शुक्राय
 तु घृतौदनम् । शनैश्चराय कृषरमाज मासञ्च राहवे ॥ चित्रो-
 दनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्” ॥ सर्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्द्रव्या-
 लामे यथालाभोपपन्नेः । मन्त्रवन्तः । सोमं सूर्यायत्वायुष्टं
 निर्वपामौति मन्त्रयुक्ताः । यजुषा ग्रहणनिर्वापप्राक्षणमन्त्र-
 युक्ताः । ऋग्वेदिनान्तु निर्वापप्राक्षणमन्त्रयुक्ताः । चरुद्वय-
 माह गोभिलः । “अथ इविर्निर्वपति ब्रौह्मोन् यवान् वेति”
 तदलाभे शालिगोधूमावपि ग्राह्यौ । “यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्य
 तदनुकारि यत् । यवासुहा च गोधूमा ब्रौह्मौणामिव शालयः”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । समित्प्रमाणत्वे मत्स्यपुराणे । “प्रादेश-
 मावाः सगिष्ठाः सवल्काः सपलाशिनौ । समिधः कल्पयेत्
 प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा” ॥ तत्तत्समिदलाभे पैठौनमि । “काण्ड-
 वल्कलपुष्पप्ररोहरसगन्धादौना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
 सर्वालोभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्ररोहाऽद्भुरः ।
 यव इति कल्पतरु पाठः । अवयव इति नारायणोपाध्यायः ।
 ‘आकृष्टेनेत्यादयः क्रमेण सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति स्वगृह्या-
 नुसारेण । चरुसमूहेनाज्यभागं कृत्वा चरुणा प्रत्येकमेकैका-
 हुतिभक्तादिक्रमेणार्कादिमन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्वस्वमन्त्रैरेव
 यथोक्तसप्त्या होतव्या । इति शूनपाणिमहामहापाध्यायः ।
 दूर्वा होमे दूर्वात्रयं ग्राह्यम् । सरदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे
 दूर्वात्रयसमुद्दिष्टमिति दर्शनात् । चूर्णं पक्कं तिलतण्डुलचूर्णं
 कृषररूपं शनैश्चराय कृषरमिति मत्स्यपुराणात् । मासमाज
 आज मासञ्च राहवे” इति मत्स्यपुराणात् । चित्रात्र “अजा-

चौरिण संस्त्रिणा यथाश्च तिक्ततण्डुलाः । अजाकर्णश्च
 रक्तास्त्रिणाश्च संस्त्रिताः ॥ इति दौपिकोक्तम् । यथा साम-
 मित्यनेन तत्तद्व्याजानां भक्ष्यान्तरं देयम् । सर्वभक्ष्यैः समर्चये-
 दिति मत्स्यपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजयित्वा धेन्वा-
 दिदक्षिणा देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणम् । “सुवर्च-
 मथवा दद्यात् गुरुर्वा येन तुष्यति” । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन पूजयेद्भुतविस्मयः ॥ इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन तुष्य-
 तौत्सुपसहारात् । तत्रैव जज्ञहोमे । “दातव्या यजमानेन
 पूर्ववदक्षिणा पृथक् । त्वराक्रोधविह्वलेन ऋत्विग्भ्यः शान्त-
 चेत्तथा” ॥ इत्युक्तत्वात् ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा । “सूयार्च-
 कपिला धेनु दद्याच्छ्वं तथैन्द्रवे” ॥ इत्यादिषु तादृशैः
 चतुर्थैः । तत्र सूययागप्रतिष्ठार्थं कपिला धेनुम् ऋत्विक्
 दद्यात् । गुडोदनादिभोजनमपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।
 एता दक्षिणा भोजितजाह्नवानामिति शून्याणि व्याख्यानाश्च ।
 “समन्तेन प्रदातव्या सर्वाः सर्वत्र दक्षिणाः” इति मत्स्यपुरा-
 णात् । धेन्वादिदाने कपिले सर्वदेवानामित्यादि तत्तत्सम्प्रा-
 पाद्याः । तं च प्रयोगे वक्ष्यते । ऋत्विग्भ्य इत्ययुनादि होम-
 विषयम् । अन्यहोमैः शक्तावेकोऽपि पृथक् । अतएव गुरुर्वा
 येन तुष्यतौत्सुक्तं यथेति यत्र न पूर्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण अत-
 एव दौपिकाद्याम् । “एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्या दध्ना चौरिण वा युतम्” ॥ पूजयिष्यच्च
 त्वमीष्टवरदानेन अतोदुःखः शब्दो यत्नतः पूजनीयः । यथा
 मत्स्यपुराणे । “सुखं, स्त्रियोपचारेण दुःखं, शक्त्याद्यपेक्षया ।
 यत्नतः पूजनीयास्ते पूजिताश्चेत् शुभावहाः” ॥ तथा “यस्तु
 पाडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा शूद्रः । अतः यत्नतः संपूज्य
 श्रेष्ठतप्यर्चयेन्नरः” ॥ तस्मात् पाडाकरो नित्यं य एव भवति
 शूद्रः । तमेव पूजयेद्भक्त्या हो वा त्रीन् वा यथाविधिः ॥ एक-
 मप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगम् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न
 बह्वनस्य वित्तवान्” ॥ इति वन्द्यघटीय-हरिहरभट्टाचार्योक्तम् ।
 श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं संस्कारतत्त्वम् समाप्तम् ।